BILL BRYSON

NAMIE

Trumpa privataus gyvenimo istorija

TYTO ALBA

BILL BRYSON

NAMIE

Trumpa privataus gyvenimo istorija

Iš anglų kalbos vertė
Vytautas Grenda

VILNIUS 2011

UDK 728
Br209

Bill BRYSON
AT HOME
A Short History of Private Life
Doubleday, 2010

ISBN 978-9986-16-870-6

Skiriama Jesse ir Wyatt

Turinys

Įvadas

Kai atsikraustėme į Norfolko ramaus bevardžio kaimo buvusį Anglikonų bažnyčios pastoratą, po kurio laiko turėjau užkopti į pastogę – pasižiūrėti, iš kur lėtai, mįslingai laša vanduo. Mūsų name nėra į pastogę vedančių laiptų, todėl teko lipti aukštomis kopėčiomis ir gana nepatogiai įsirangyti pro lubų angą. Dėl to anksčiau ir nebuvau ten lankęsis (ir vėliau nebeturėjau jokio noro apsilankyti).

Kai pagaliau tamsoje dribtelėjęs į dulkes atsistojau, manęs laukė netikėtumas: lauko sienoje pastebėjau iš kiemo visiškai nematomas slaptas duris. Nesunkiai jas atidariau, o už jų, tarp priekinio ir galinio frontono, radau mažytį, ne ką didesnį už stalą stogo plotelį. Viktorijos laikų pastatuose pilna architektūrinių keistenybių, tačiau šis radinys atrodė visiškai nesuvokiamas: neaišku, kodėl architektui prireikė projektuoti duris, vedančias į vietą, kuriai taip stigo aiškios paskirties. Tačiau tai davė žavingą netikėtą rezultatą – leido pamatyti nuostabiausią reginį.

Išvysti gerai pažįstamą pasaulį iš niekada nematytos perspektyvos visada šiek tiek jaudina. Atsidūriau apie penkiasdešimties pėdų aukštyje – Norfolko viduryje maždaug tiek pakanka, kad aprėptum visą panoramą. Tiesiai priešais mane stovėjo senovinė titnago bažnyčia, kuriai kažkada priklausė mūsų namas, o toliau, nedidelio šlaito papėdėje, kiek nuošaliau nuo bažnyčios ir pastorato, – kaimas, kuriam priklausė jie abu. Kitoje pusėje tolumoje mačiau Vaimondamo abatiją, stūksančią virš pietinio horizonto visa savo viduramžiška didybe. Per vidurį lauko brėždamas žemėje tiesias linijas burzgė

traktorius. Iš visų kitų pusių driekėsi ramios, dailios, nekintančios Anglijos kaimo vietovės.

Nuostabu, kad vos prieš dieną su draugu Brianu Ayersu pasivaikščiodami nemažai jų apėjome. Brianas – neseniai išėjęs į pensiją šią grafystę tyrinėjęs archeologas, jis apie Norfolko istoriją ir kraštovaizdį turbūt žino daugiau nei bet kas kitas. Brianui anksčiau nebuvo tekę lankytis mūsų kaimo bažnyčioje, todėl nekantravo ją pamatyti. Tai dailus senoviškas pastatas, senesnis už Paryžiaus Dievo Motinos katedrą ir menantis maždaug tuos pačius laikus, kaip Šartro ir Solsberio katedros. Norfolke apstu viduramžių bažnyčių – jų yra 659. Vienai kvadratinei myliai jų tenka daugiau nei kur kitur, tad kurią nors nesunku praleisti pro akis.

– Ar esi pastebėjęs, – paklausė Brianas mums įžengus į šventorių, – kaimo bažnyčios beveik visada atrodo taip, lyg grimztų žemėn? – Jis atkreipė dėmesį, kad ši bažnyčia stovi nedidelėje įduboje tarsi ant pagalvėlės padėtas svarstis. Bažnyčios pamatai buvo beveik trimis pėdomis žemiau negu šventorius. – Ar žinai, kodėl taip yra?

Prisipažinau, – kai lydžiu Brianą, taip tenka daryti dažnai, – kad neturiu jokio supratimo.

– Matai, taip yra ne dėl to, kad bažnyčia grimztų, – tarė jis šypsodamasis, – o dėl to, kad šventorius pakilo. Kaip manai, kiek žmonių čia palaidota?

Mėgindamas nustatyti, žvilgtelėjau į antkapius ir tariau:

– Nežinau. Aštuoniasdešimt? Šimtas?

– Bet tikriausiai *ne tiek* mažai, – ramiai pasakė Brianas. – Pagalvok. Tokioje kaimo parapijoje gyvena apie 250 žmonių, taigi susidaro maždaug tūkstantis suaugusių mirusiųjų per šimtmetį, o dar keli tūkstančiai vargšelių, kurie mirė nesulaukę brandaus amžiaus. Padaugink šiuos skaičius iš tiek šimtmečių, kiek stovi bažnyčia, ir pamatysi, kad čia palaidota ne aštuoniasdešimt ar šimtas, o veikiau, tarkime, dvidešimt tūkstančių mirusiųjų.

Nepamirškite, kad kalbėjomės apie tai, kas yra vos už kelių žingsnių nuo mano paradinių durų.

– Dvidešimt *tūkstančių*? – paklausiau.

Jis dalykiškai linktelėjo.

– Nereikia nė sakyti, susidaro didžiulė masė. Todėl žemė ir pakilo trimis pėdomis. – Davęs man truputį laiko tai įsisąmoninti, jis tęsė: – Norfolke tūkstantis parapijų. Padaugink visus žmonių gyvavimo šimtmečius iš tūkstančio parapijų ir bus aišku, kad ten, į kur žiūri, gausu materialiosios kultūros. – Jis pažvelgė į kelias aplink kyšančias varpines. – Iš čia regėti turbūt dešimt ar dvylika kitų parapijų, taigi tikriausiai matai maždaug ketvirtį milijono palaidotųjų tiesiog čia, žvilgsniu aprėpiamame kraštovaizdyje – vietovėje, kur visada buvo ramu, nieko ypatinga nevyko.

Taip Brianas paaiškino, kodėl tokioje kaimiškoje retai gyvenamoje grafystėje kaip Norfolkas galima rasti 27 000 archeologinių radinių per metus – daugiau nei kurioje nors kitoje Anglijos grafystėje.

– Čia palikta žmonių daiktų iš senų laikų, daug senesnių, nei Anglija tapo Anglija. – Jis parodė man visų mūsų parapijos archeologinių radinių žemėlapį. Beveik kiekviename lauke buvo ko nors aptikta: neolito įrankių, romėniškų monetų ir keramikos, saksų segių, bronzos amžiaus kapų, vikingų sodybų. Iškart už mūsų sklypo ribos 1985 metais ūkininkas eidamas per lauką rado retą romėnų papuošalą, kuris – neįmanoma apsirikti – buvo falo pavidalo.

Mane tai labai stebino ir tebestebina: mintis, kad toga vilkintis žmogus stovėjo ten, kur dabar yra mano žemės riba, naršė po savo apdarą ir nustėro supratęs, jog pametė branginamą atminimo dovaną, ir ji nuo tada gulėjo žemėje septyniolika ar aštuoniolika šimtmečių, per nesibaigiančių žmonių kartų gyvenimus, kol atėjo ir išėjo saksai, vikingai, normanai, atsirado anglų kalba, gimė anglų tauta, susiformavo ir išliko monarchinė santvarka ir vyko visa kita, kol galiausiai dvidešimtojo amžiaus pabaigoje ją rado ūkininkas ir tikriausiai taip pat nustėro.

Dabar, kai rėpdamas žvilgsniu šį netikėtą reginį stovėjau ant savo namo stogo, man dingtelėjo: kaip keista, kad per du žmogaus veiklos tūkstantmečius vienintelis įvykis, bent trumpam sužadinęs pasaulio dėmesį, – rastas falo pavidalo romėnų papuošalas. Visa kita – tik žmonės, kurie šimtmečius nepastebimi gyveno kasdienį gyvenimą: valgė, miegojo, mylėjosi, ieškojo pramogų. Tada man staiga šovė mintis, kad tai iš tikrųjų daugiausia ir yra istorija: gausybė žmonių, užsiimančių kasdieniais reikalais. Net Einsteinui veikiausiai teko praleisti didelę gyvenimo dalį svarstant apie atostogas, naują hamaką ir

apie tai, kokia daili kitapus gatvės iš tramvajaus išlipusios merginos kulkšnis. Tokie dalykai sudaro mūsų gyvenimus ir užvaldo mintis, tačiau juos laikome neesminiais, manome, kad neverta į juos pernelyg gilintis. Negaliu pasakyti, kiek valandų mokyklos laikais skyriau Misūrio kompromiso ar Baltosios ir Raudonosios rožių karų studijoms, tačiau tikrai kur kas daugiau, nei kada turėjau ar galėjau skirti valgymo, miegojimo, mylėjimosi ar pramogų ieškojimo istorijai.

Taigi pamaniau – gal būtų įdomu parašyti knygą apie kasdienius gyvenimo dalykus, šį kartą atkreipti dėmesį ir pažvelgti į juos taip, tarsi ir jie būtų svarbūs. Kai apžiūrėjau savo namą, apstulbau ir truputį išsigandau supratęs, kiek nedaug žinau apie mane supantį namų pasaulį. Vieną popietę sėdėjau prie virtuvės stalo, tingiai žaisdamas su druskine ir pipirine, ir man atėjo į galvą, kad neturiu jokio supratimo, kodėl iš visų pasaulio prieskonių esame taip tvirtai prisirišę prie šių dviejų. Kodėl, pavyzdžiui, ne pipirai ir kardamonas arba druska ir cinamonas? Ir kodėl šakutės turi keturis, o ne tris ar penkis dantis? Turi būti priežastys.

Rengdamasis paklausiau savęs, kodėl visų mano kostiuminių švarkų abiejose rankovėse yra po eilę visai nereikalingų sagų. Per radiją išgirdau minint, kaip kažkas sumokėjo už kambarį ir maistą (*room and board*), ir suvokiau, kad girdėdamas tai sakant net nenutuokiu, kodėl anglų kalboje vartojamas toks posakis. Staiga namai man ėmė atrodyti paslaptingi.

Taigi sumaniau juos apeiti – vieną kambarį po kito – ir pasigilinti, kokia buvo to kambario reikšmė privataus gyvenimo raidoje. Vonios kambarys bus skirta higienos istorijai, virtuvė – kulinarijos, miegamasis – sekso, mirties ir miego, ir taip toliau. Parašyčiau pasaulio istoriją nekeldamas kojos iš namų.

Turiu pripažinti – šis sumanymas turėjo tam tikro žavesio. Neseniai buvau užbaigęs knygą, kurioje mėginau perprasti visatą ir jos sandarą, – tai buvo didžiulis užmojis. Taigi sumanymas imtis tokio dalyko, kaip senas Anglijos kaimo pastoratas, kuris turi aiškias ribas ir nėra toks bauginamai didelis, atrodė tikrai geras. Atrodė, tokią knygą galėčiau parašyti sėdėdamas namie.

Bet iš tikrųjų išėjo visai kitaip. Namai – stebinamai sudėtingos talpyklos. Savo nuostabai, supratau, kad viskas, kas vyksta pasaulyje, – kas atrandama,

sukuriama, dėl ko atkakliai kovojama, – galiausiai vienaip ar kitaip atsiduria jūsų namuose. Karai, badmečiai, pramoninė revoliucija, Šviečiamasis amžius – visa tai yra čia, jūsų sofose ir komodose, sukišta į užuolaidų klostes, minkštus pagalvės pūkus, sienų dažus ir vandenį vamzdžiuose. Taigi namų gyvenimo istorija nėra tik lovų, sofų ir viryklių istorija, kaip anksčiau miglotai įsivaizdavau, bet ir skorbuto, guano, Eifelio bokšto, patalinių blakių, lavonų grobimo ir visko, kas kada nors yra įvykę, istorija. Namai – tai ne prieglobstis nuo istorijos, o vieta, kur istorija baigiasi.

Turbūt nereikia nė sakyti – kiekvienai istorijai būdinga plėstis. Nuo pat pradžių buvo aišku: kad privataus gyvenimo istorija tilptų į vieną knygą, turėsiu, nors tai nemalonu, daryti atranką. Taigi, nors kartkartėmis knygoje imuosi tolimos praeities (šiaip ar taip, kaip galima kalbėti apie maudykles ir nepaminėti romėnų), joje daugiausia kalbama apie maždaug pastarųjų 150 metų įvykius – laikotarpį, per kurį iš tikrųjų atsirado šiuolaikinis pasaulis. Taip jau sutapo, kad namui, po kurį netrukus keliausime, yra būtent tiek metų.

Esame taip apsipratę su daugybe patogumų – mėgstame gyventi švariai, šiltai ir nealkdami, – kad pamirštame, jog visa tai nesena. Iš tikrųjų prireikė amžių tai pasiekti, o tada beveik viskas atsirado akimirksniu. Kaip tai vyko ir kodėl taip ilgai užtruko, kol to sulaukėme, – šiems klausimams skirti tolesni puslapiai.

Nors tiksliai nenurodžiau kaimo, kuriame yra senasis pastoratas, turiu pasakyti, kad tai tikras namas, ir su juo susiję žmonės, kuriuos miniu, tikrai gyvena (ar gyveno). Taip pat turiu pabrėžti, kad pirmo skyriaus fragmentas, kuriame minimas dvasininkas Thomas Bayesas, šiek tiek kitu pavidalu publikuotas mano parašytame knygos *Žvelkime giliau: mokslo ir Karališkosios draugijos istorija* (*Seeing Further: The Story of Science and the Royal Society*) įvade.

Pirmas skyrius

Metai

I

1850-ųjų rudenį Londone, Haid Parke, iškilo ypatingas statinys – devyniolikos akrų plotą aprėpęs milžiniškas šiltnamis iš geležies ir stiklo, kurio erdviame viduje būtų tilpusios keturios Šv. Pauliaus katedros. Jis stovėjo neilgai, ir tuo metu buvo didžiausias pastatas pasaulyje. Šis neginčijamai didingas statinys, oficialiai pavadintas Visų tautų pramonės gaminių didžiosios parodos rūmais, dar ypatingesnis dėl to, kad atsirado taip nelauktai, buvo toks stulbinamai stiklinis, nuostabus ir netikėtas *būtent toje vietoje*. Douglasas Jerroldas, savaitinio žurnalo *Punch* autorius, praminė jį Krištolo rūmais, ir šis pavadinimas prigijo.

Statyba truko vos penkis mėnesius. Stebuklas, kad Krištolo rūmus iš viso pavyko pastatyti. Mažiau nei prieš metus jie dar nebuvo netgi sumanyti. Parodą, kuriai jie buvo skirti, sumanė rengti valstybės tarnautojas Henry Cole'as. Cole'as taip pat nusipelnė istorijai tuo, kad sugalvojo Kalėdų atviruką (šie atvirukai atsirado, nes buvo siekiama paskatinti žmones naudotis naujuoju vieno penso paštu). 1849-aisiais Cole'as apsilankė Paryžiaus parodoje, – palyginti vietinės reikšmės projekte, skirtame tik Prancūzijos gamintojams, – ir užsidegė Anglijoje padaryti ką nors panašaus, tik didingesnio. Jam pavyko Didžiosios parodos idėja sudominti daug įžymybių, tarp jų princą Albertą. 1850 m. sausio 11 d. įvyko pirmasis jų susitikimas. Jie ketino

atidaryti parodą kitų metų gegužės 1-ąją, taigi turėjo šiek tiek mažiau nei šešiolika mėnesių suprojektuoti ir pastatyti didžiausią pastatą, koks kada nors buvo sumanytas, iš visų Žemės rutulio kampelių surinkti ir išdėstyti dešimtis tūkstančių eksponatų, įrengti restoranus ir tualetus, pasamdyti darbuotojus, parūpinti draudimą ir organizuoti policijos apsaugą, išspausdinti skelbimus ir padaryti dar begalę kitų dalykų, – ir tai vyko šalyje, kuri visai nebuvo tikra, ar jai apskritai reikia tokio brangaus ir daug rūpesčių kelsiančio projekto. Atrodė, tai iš tiesų neįgyvendinamas siekis, ir kelis mėnesius jiems tikrai nesisekė. Įvyko atviras parodų halės projekto konkursas, jam buvo pateikti 245 projektai. Visus juos atmetė kaip neįgyvendinamus.

Kai komitetui nepavyko pasiekti savo, jis padarė tai, ką kartais daro visi komitetai, kai patenka į beviltišką padėtį: paskyrė kitą, geriau pavadintą komitetą. Visų tautų pramonės gaminių didžiosios parodos Karališkosios komisijos statybos komitetą sudarė keturi vyrai: Matthew Digby Wyattas, Owenas Jonesas, Charlesas Wildas ir puikus inžinierius Isambardas Kingdomas Brunelis. Komitetas gavo vienintelį nurodymą: pateikti projektą, vertą didžiausios istorijoje parodos, prasidėsiančios po dešimties mėnesių, ir išsiversti su ribotu ir sumažintu biudžetu. Iš keturių komiteto narių tik jaunasis Wyattas turėjo architekto išsilavinimą, tačiau dar nebuvo nieko pastatęs; tuo savo karjeros etapu jis užsidirbdavo pragyvenimui rašydamas. Inžinierius Wildas turėjo patirties beveik vien laivų ir tiltų statybos srityje, Jonesas dekoruodavo interjerus, ir tik Brunelis turėjo patirties dirbti su dideliais projektais. Jis, be abejo, buvo genijus, tačiau kitus baugino, nes tam, kad jo nežemiškos vizijos virstų tikrove, beveik visada prireikdavo įspūdingų laiko ir pinigų sąnaudų.

Tada keturi vyrai pasiūlė stebinamai nevykusį projektą: didžiulę, žemą, tamsią daržinę, persmelktą niūrios nuotaikos, ne ką nuotaikingesnę už skerdyklą. Ji atrodė tarsi skubotas keturių atskirai dirbusių žmonių kūrinys. Kainos buvo beveik neįmanoma apskaičiuoti, tačiau, regis, neabejotina, kad tokio pastato vis tiek būtų buvę neįmanoma pastatyti. Statybai būtų prireikę trisdešimties milijonų plytų, ir nebuvo garantijos, kad per turimą laiką pavyktų jų tiek įsigyti, o ką kalbėti apie sumūrijimą. Visa tai turėjo vainikuoti Brunelio indėlis – dviejų šimtų pėdų skersmens geležinis kupolas, – be

abejonės, įspūdinga, tačiau vienaukščiam pastatui gana keista detalė. Niekas anksčiau nebuvo statęs tokios didžiulės geležinės konstrukcijos, ir Brunelis, žinoma, negalėjo pradėti prie jos triūsti ir iškelti į viršų, kol nebuvo po ja stovėsiančio pastato, – ir visa tai reikėjo pradėti ir baigti per dešimt mėnesių, o statinys pagal sumanymą turėjo stovėti mažiau nei pusmetį. Kas jį paskui griautų ir kas nutiktų didžiuliam jo kupolui ir milijonams plytų – šie klausimai atrodė pernelyg nepatogūs svarstyti.

Susidarius tokiai sunkiai padėčiai, išniro rami Josepho Paxtono figūra. Jis dirbo vyriausiuoju sodininku Čatsverto rūmuose, pagrindinėje Devonšyro hercogo buveinėje (tačiau rūmai stovėjo Derbišyre – keista, bet tai būdinga Anglijai). Paxtonas buvo nepaprastas žmogus. Jis gimė 1803 m. Bedfordšyre, skurdžioje ūkininkų šeimoje, keturiolikos buvo išsiųstas dirbti sodininko mokiniu, tačiau per šešerius metus taip pasižymėjo, kad gavo prižiūrėti Londono vakarinėje dalyje esantį eksperimentinį botanikos sodą, kuris priklausė naujai prestižinei Sodininkystės draugijai (netrukus tapusiai Karališkąja sodininkystės draugija), – stulbinamai atsakingas darbas tokiam jaunam žmogui. Čia vieną dieną jam pasitaikė pasikalbėti su Devonšyro hercogu; šiam priklausė netoli stovintys Čiziko rūmai ir gana didelė dalis Britų salų: beveik du šimtai tūkstančių akrų derlingos žemės ir septyneri dideli įspūdingi rūmai. Hercogui Paxtonas iškart patiko – atrodo, ne dėl to, kad šis būtų parodęs kokių ypatingų gabumų, bet dėl stipraus, gryno balso. Neprigirdintis hercogas vertino aiškią kalbėseną. Daug negalvojęs, jis pakvietė Paxtoną tapti Čatsverto rūmų vyriausiuoju sodininku, ir šis sutiko. Jam buvo dvidešimt dveji.

Joks aristokratas nėra žengęs netikėtesnio ir kartu išmintingesnio žingsnio. Paxtonas šoko dirbti tiesiog stulbinamai energingai ir uoliai. Jis suprojektavo ir įrengė žymųjį Imperatoriaus fontaną, kurio čiurkšlė galėjo šauti į 290 pėdų aukštį, – šis hidraulikos laimėjimas Europoje buvo pranoktas tik kartą; įrengė didžiausią šalyje alpinariumą; suprojektavo hercogo valdose naują gyvenvietę; tapo geriausiu pasaulyje jurginų specialistu; laimėjo apdovanojimų už geriausius šalyje melionus, figas, persikus ir nektarinus; sukūrė milžinišką atogrąžų šiltnamį, vadinamą „Didžiąja krosnimi", kurio plotas siekė visą akrą, – tokį erdvų, kad 1843 m. jame lankydamasi karalie-

nė Viktorija galėjo apvažiuoti jį arklių traukiama karieta. Patobulinęs nekilnojamojo turto vadybą, Paxtonas sumažino hercogo skolas milijonu svarų. Gavęs hercogo pritarimą, jis pradėjo leisti du sodininkystės žurnalus ir nacionalinį dienraštį *Daily News* – šio redaktoriumi trumpai dirbo Charlesas Dickensas. Paxtonas rašė knygas apie sodininkystę ir taip sumaniai investavo į geležinkelio bendrovių akcijas, kad jį pakvietė į trijų tokių bendrovių valdybą. O Berkenhede, netoli Liverpulio, jis suprojektavo ir įrengė pirmąjį pasaulyje savivaldybei priklausantį parką; jis taip sužavėjo amerikietį Fredericką Law Olmstedą, kad šis pagal jo pavyzdį kūrė Centrinį parką Niujorke. 1849 m. vyriausiasis Kju sodų botanikas atsiuntė Paxtonui retą sergančią leliją – galbūt šis galėtų ją išgelbėti. Paxtonas įrengė specialų šiltnamį ir – tai jūsų nenustebins – gėlė po trijų mėnesių pražydo.

Kai jis sužinojo, kad Didžiosios parodos komiteto nariams nesiseka halės projekto reikalas, jam atėjo į galvą, kad tam galėtų tikti kas nors panašaus į jo šiltnamius. Pirmininkaudamas Midlando geležinkelių bendrovės komiteto susirinkimui, jis nusibraižė projekto metmenis ant sugeriamojo popieriaus skiautės, o po dviejų savaičių užbaigė peržiūrai tinkamus brėžinius. Tiesą sakant, jo projektas sulaužė visas konkurso taisykles. Jis buvo pateiktas po nustatyto laiko, ir, nepaisant viso jame numatyto stiklo ir geležies, neapsiėjo be daugelio degių medžiagų – visų pirma, ištisų akrų medinės grindų dangos, – o tai buvo griežtai uždrausta. Architektūros konsultantai pagrįstai atkreipė dėmesį, kad Paxtonas neturi architekto išsilavinimo ir niekada nemėgino kurti tokio masto projekto. Tačiau, žinoma, to nebuvo mėginęs ir niekas kitas. Todėl niekas negalėjo griežtai paneigti, kad projektas netinkamas. Daug kas nuogąstavo, jog kepinamas saulės spindulių ir prisigrūdęs žmonių pastatas nepakenčiamai įšils. Kiti baiminosi, kad aukštai esantys stiklinio stogo strypai vasaros karštyje išsiplės ir tada milžiniški stikliniai langai be garso iškritę ištikš ant minios apačioje. Įžvalgiausieji nerimavo, jog visą iš pažiūros nestiprų statinį tiesiog nuvers audra.

Taigi būta nemažai rizikos, ir žmonės ją aiškiai suvokė, tačiau vos kelias dienas nerimastingai pasvarstę komiteto nariai patvirtino Paxtono projektą. Joks kitas įvykis – tikrai, joks kitas – tiek nebyloja apie Viktorijos laikų Britaniją ir jos didžiules galimybes, kaip tai, kad drąsiausias ir simboliškiausias

amžiaus pastatas buvo patikėtas sodininkui. Paxtono Krištolo rūmams iš viso nereikėjo plytų, netgi nereikėjo skiedinio, cemento ir pamatų. Jie buvo tiesiog sutvirtinti varžtais ir stovėjo ant žemės lyg palapinė. Paxtonas ne tik išradingai įgyvendino sunkiausią užduotį, bet ir sukūrė visiškai naują, anksčiau niekad nematytą dalyką.

Didžiausias erdvių Paxtono rūmų privalumas buvo tai, kad juos statant pakako standartinių elementų. Rūmų pagrindą sudarė viena detalė – 3 pėdų pločio ir 23 pėdų bei 3 colių ilgio ketaus santvara; ją sujungus su kitomis pritaikytomis santvaromis išėjo karkasas stiklo lakštams kabinti – beveik milijonui kvadratinių pėdų, arba trečdaliui viso Britanijoje per metus pagaminamo stiklo. Buvo sukurta speciali paslanki platforma, kuri judėjo išilgai stogo sijų ir leido darbininkams įtaisyti 18 000 stiklinių langų per savaitę, – toks našumas buvo ir tebėra efektyvumo stebuklas. Įrengti gausybei stoglatakių – iš viso jų reikėjo apie dvidešimties mylių – Paxtonas sukūrė nedidelės brigados valdomą įrenginį, ir juo buvo galima įtaisyti du tūkstančius pėdų stoglatakių per dieną. Anksčiau norint pasiekti tokį rezultatą trims šimtams vyrų būtų reikėję dirbti visą dieną. Tai buvo visokeriopai nuostabus projektas.

Paxtonui labai nusisekė parinkti laiką: kaip tik Didžiosios parodos metu stiklas staiga tapo prieinamas kaip niekada anksčiau. Ši medžiaga visada kėlė keblumų. Gerą stiklą buvo išties sunku pagaminti. Stiklas beveik visada buvo laikomas prabanga. Laimė, padėtį pakeitė du neseniai įvykę lūžiai technologijų srityje. Pirma, prancūzai išrado plokštinį stiklą – jis buvo gaminamas liejant formose ant stalų. Ši technologija leido pirmąsyk pagaminti išties didelius stiklinius langus, tinkamus parduotuvių vitrinoms. Tačiau išlygintą plokštinį stiklą reikėdavo dešimt dienų aušinti. Taigi liejimo stalai didumą laiko būdavo nenaudojami, o paskui kiekvieną plokštę tekdavo ilgai šlifuoti ir poliruoti. Dėl to jis, žinoma, brangiai kainavo. 1838 m. sukurta pigesnė naujovė: lakštinis stiklas, turintis daugumą plokštinio stiklo privalumų, bet auštantis greičiau. Lakštinį stiklą reikėjo mažiau poliruoti, tad jį buvo galima gaminti kur kas pigiau. Staiga tapo įmanoma nebrangiai neribotais kiekiais gaminti didelius stiklo lakštus.

Su tuo susijęs ir dviejų ilgai galiojusių mokesčių, lango mokesčio ir stiklo mokesčio, panaikinimas, įvykęs kaip tik laiku (antrasis, tiesą sakant, buvo

akcizo mokestis). 1696 m. įvestas lango mokestis buvo toks didelis, kad žmonės pastatuose kur galėdami tiesiog neįdėdavo langų. Užmūrytas langų angas, tokias būdingas daugeliui to laikotarpio Britanijos pastatų, dažniausiai išpiešdavo, kad atrodytų lyg tikri langai. (Kartais gana apmaudu, kad taip nebedaroma.) Šiuo mokesčiu buvo labai piktinamasi, jį praminė „mokesčiu už orą ir šviesą“. Jis lėmė, kad daug tarnų ir kitų kukliau gyvenančių žmonių būdavo priversti gyventi tvankiose patalpose.

Kitas, 1746 m. įvestas, mokestis būdavo apskaičiuojamas ne pagal langų skaičių, o pagal jų stiklų svorį. Dėl to karalių Jurgių laikais stiklą gamino ploną ir dužų, o langams reikėjo gana tvirtų rėmų. Šiuo laikotarpiu buvo paplitę ir apskriti langeliai. Jie atsirado dėl tų laikų stiklo gamybos būdo. Taip gaminamas lakštas ties viduriu būdavo šiek tiek iškilesnis. Apskrito langelio stiklą imdavo iš tos stiklo lakšto vietos, kur tvirtinamas stiklapūčio strypas. Kadangi ta stiklo dalis turėdavo defektą, mokestis jai negaliojo, tad ją naudojo taupesnieji. Apskriti langeliai paplito pigiose smuklėse ir įstaigose, taip pat privačių namų galinėse sienose, kur kokybė buvo nesvarbi. Stiklo rinkliava buvo panaikinta 1845 m., kai jai nebedaug trūko iki šimtmečio sukakties, o 1851 m., laimė, įvyko kitas parankus pokytis: buvo panaikintas lango mokestis. Kaip tik tada, kai Paxtonui prireikė daugiau stiklo nei kam nors praeityje, jo kaina sumažėjo daugiau nei perpus. Krištolo rūmai nebūtų atsiradę be šių paskatų – kainų sumažėjimo ir technologijų pokyčių, savo ruožtu padidinusių gamybos apimtį.

Užbaigto pastato ilgis siekė lygiai 1 851 pėdą (metams paminėti), plotis – 408 pėdas, aukštis ties viršūne centre – beveik 110 pėdų – pakankamai erdvės tilpti daugelį žavėjusiai guobų alėjai, kurią kitu atveju būtų tekę iškirsti. Tokių matmenų pastatas pareikalavo didelių sąnaudų: 293 655 stiklo lakštų, 33 000 ketaus santvarų ir dešimčių tūkstančių pėdų medinės grindų dangos, tačiau dirbant Paxtono metodais pavyko išsiversti su itin priimtina 80 000 svarų suma. Visi darbai truko mažiau kaip trisdešimt penkias savaites. Šv. Pauliaus katedrai pastatyti reikėjo trisdešimt penkerių metų.

Už dviejų mylių kylantys Parlamento rūmai, statomi visą dešimtmetį, toli gražu dar nebuvo baigti. Vienas *Punch* autorius pasiūlė, tik pusiau juokais, kad valdžia turėtų užsakyti Paxtonui suprojektuoti „Krištolinį parlamentą“.

Paplito posakis, vartojamas tada, kai kokią nors problemą atrodė sunku išspręsti: „Paklauskite Paxtono."

Krištolo rūmai buvo tuo metu didžiausias ir lengviausias, neįmanomas protu suvokti statinys. Šiandien esame įpratę matyti daug stiklo, tačiau 1851 m. mintis vaikštinėti po ištisus kubinius akrus šviesaus pastato *viduje* stulbino ir netgi svaigino. Atvykdamas lankytojas pirmiausia iš tolo pamatydavo spindinčią perregimą Parodų salę – mums iš tiesų sunku tai įsivaizduoti. Ji turėjo atrodyti trapi ir laikina, nuostabiai neįtikėtina, panaši į muilo burbulą. Kiekvienam, atvykusiam į Haid Parką ir pirmiausia išvydusiam virš medžių iškilusių ir saulės šviesoje žaižaruojančių Krištolo rūmų vaizdą, nuo grožio turėjo užgniaužti kvapą.

II

Tuo metu, kai Londone iškilo Krištolo rūmai, už šimto dešimties mylių į šiaurės rytus, greta senovinės kaimo bažnyčios, po plačiu Norfolko dangumi atsirado daug kuklesnis statinys: 1851 m. kaime netoli Vaimondamo turgamiesčio buvo pastatytas neaiškaus ir nenuoseklaus stiliaus pastoriaus namas. Jis turėjo neįprastą stogą su vėjinėmis kraštuose ir dailų nuosaikaus gotikinio stiliaus kaminą, – Margaret Oliphant, itin populiari ir produktyvi Viktorijos laikų autorė, romane *Pavaduojantis pastorius* (*The Curate in Charge*) apie tokius pastatus rašė: „Erdvus ir gana patogus, tvirtas, nedailus, bet padorus namas."

Tolesnius maždaug penkis šimtus puslapių skirsime šiam statiniui. Jį suprojektavo toks Edwardas Tullas iš Eilšamo, – architektas, kuriam, kaip matysime, stebinamai trūko gabumų, – ir jis buvo skirtas jaunam kilmingam dvasininkui, vardu Thomas J. G. Marshamas. Dvidešimt devynerių Marshamas naudojosi santvarka, suteikusia jam ir kitiems tokiems dvasininkams ypač geras gyvenimo sąlygas ir nedaug už tai reikalavusia.

1851 m., kai prasideda mūsų istorija, buvo 17 621 anglikonų dvasininkas, o kaimo pastorius, aptarnaudavęs apytikriai tik 250 žmonių, vidutI-

niškai gaudavo 500 svarų sterlingų pajamų – ne mažiau nei vyresnysis valstybės tarnautojas, pavyzdžiui, Didžiąją parodą sumanęs Henry Cole'as. Tapo įprasta jaunesniesiems perų ir džentrių sūnums rinktis arba dvasininko kelią, arba karjerą kariuomenėje. Dažnai pradėdami eiti pareigas jie atsinešdavo ir šeimos turtą. Daug dvasininkų gaudavo ir nemažų pajamų nuomodami su pareigomis skiriamą bažnyčios žemę arba dirbamąją žemę. Net mažiausiai privilegijuotiems parapijas turėjusiems dvasininkams dažniausiai klojosi gerai. Jane Austen užaugo pastorate Stiventone, Hampšyre. Nepritekliai ją erzino, tačiau šis pastoratas turėjo svetainę, virtuvę, saloną, darbo kambarį ir biblioteką, taip pat septynis miegamuosius, taigi sąlygos tikriausiai buvo neblogos. Daugiausia pajamų gaudavo Dodingtono parapijos Kembridžšyre pastorius: šiam laimingajam priklausė 38 000 akrų žemės ir iki 1865 m., kai ji buvo padalinta, jis gaudavo 7 300 svarų sterlingų metinių pajamų – dabartiniais pinigais būtų maždaug 5 milijonai svarų*.

Anglikonų bažnyčios dvasininkai būdavo dvejopi: vikarai ir pastoriai. Jie mažai tesiskyrė Bažnyčios požiūriu, tačiau ryškiai skyrėsi ekonomine padėtimi. Anksčiau vikarai buvo pastorių pavaduotojai (žodis „vikaras" susijęs su anglų kalbos žodžiu *vicarious*, reiškiančiu „atliekamas už kitą", – tai rodo, kad jų vaidmuo buvo pavaduoti), tačiau pono Marshamo laikais šis skirtumas buvo beveik išnykęs: ar parapijos dvasininką vadinti vikaru, ar pastoriumi, daugiausia priklausė nuo vietinės tradicijos. Tačiau jų pajamos tebebuvo skirtingos.

Dvasininko algą mokėdavo ne pati Bažnyčia, – tam buvo naudojamos nuomos ir dešimtinių lėšos. Galiojo dvejopos dešimtinės: didžiosios, taikomos pagrindinėms javų rūšims – pavyzdžiui, kviečiams, miežiams, – ir mažosios, už daržų produkciją, gyvulių pašarą ir kitas šalutines pašaro rūšis. Didžiąsias gaudavo pastoriai, mažąsias – vikarai, taigi pastoriai paprastai buvo turtingesni, kartais net gerokai. Dėl dešimtinių Bažnyčios ir ūkininkų

* Palyginti 1851 m. ir dabartines kainas nėra paprasta, jas galima skaičiuoti daug skirtingų matų. Tai, kas dabar gali būti brangu (dirbamoji žemė, kartu gyvenantys tarnai), tada dažnai buvo palyginti pigu ir atvirkščiai. Daramo universiteto profesoriui Ranaldui Michie'ui esu dėkingas už mintį, kad tiksliausias matas būtų 1851 m. ir dabartinių mažmeninių kainų indeksų palyginimas. Šitaip vertinant, pono Marshamo 500 svarų sterlingų prilygtų dabartiniams 400 000 svarų (arba 630 000 dolerių). 1851 m. Britanijoje pajamos vienam gyventojui šiek tiek viršijo 20 svarų sterlingų.

santykiai nuolat būdavo įtempti, ir 1836-aisiais, metais anksčiau, nei karalienė Viktorija įžengė į sostą, nuspręsta šiuos reikalus supaprastinti. Nuo tada ūkininkas, užuot atidavęs vietiniam dvasininkui sutartą dalį derliaus, turėdavo jam kasmet mokėti pastovią sumą, kuri priklausė nuo jo žemės bendros vertės. Dvasininkai turėdavo teisę gauti paskirtą dalį net tais metais, kai ūkininkams sekdavosi prastai, o tai savo ruožtu reiškė, kad dvasininkams visi metai būdavo geri.

Kaimo dvasininko vaidmuo buvo itin neapibrėžtas. Būtinai nereikalauta ir netgi nesitikėta pamaldumo. Į anglikonų dvasininkus galėjo būti įšventintas tik universitetą baigęs žmogus, tačiau dauguma dvasininkų studijuodavo klasikinę filologiją ir apskritai nestudijuodavo teologijos, taigi būdavo neparengti pamokslauti, įkvėpti ar guosti kitus bei kitais būdais teikti prasmingą krikščionišką paramą. Dauguma netgi nesivargindavo kurti pamokslų, tiesiog nusipirkdavo didelę knygą su iš anksto paruoštais pamokslais ir kartą per savaitę vieną iš jų perskaitydavo.

Visai netikėtai šitaip atsirado išsilavinusių, turtingų žmonių klasė, kurios atstovai turėjo be galo daug laiko. Rezultatas – daugelis iš jų gana savaimingai ėmė daryti nepaprastus dalykus. Niekada istorijoje nebūta žmonių grupės, kuri užsiėmė tokia įvairia garbinga veikla, nors iš tikrųjų nebuvo įpareigoti tokia veikla užsiimti.

Štai keli pavyzdžiai.

Jorkšyro užkampio vikaro George'o Bayldono pamaldos buvo lankomos taip prastai, kad jis pusę savo bažnyčios pavertė vištide. Tačiau jis tapo pirmuoju autoritetingu savamoksliu lingvistu ir sudarė pirmąjį pasaulyje islandų kalbos žodyną. Netoli jo gyvenęs Laurence'as Sterne'as, prie Jorko esančios parapijos vikaras, rašė populiarius romanus. Iš jų daugiausia prisimenamas *Džentelmeno Tristramo Šendžio gyvenimas ir mintys* (*The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman*). Edmundas Cartwrightas, vienos Lesteršyro parapijos pastorius, išrado mechanines audimo stakles – jos, tiesą sakant, ir padarė Pramonės revoliuciją iš tikrųjų pramoninę; Didžiosios parodos metu vien Anglijoje naudota 250 000 jo staklių.

Devono pastorius Jackas Russellas išvedė terjerą, vėliau pavadintą jo vardu; Oksfordo pastorius Williamas Bucklandas pateikė pirmąjį mokslinį

dinozaurų aprašymą ir neatsitiktinai tapo autoritetingiausiu pasaulyje koprolitų, suakmenėjusių gyvūnų išmatų, specialistu. Saryje gyvenęs Thomas Robertas Malthusas parašė *Apybraižą apie gyventojų skaičiaus principą* (*An Essay on the Principle of Population*; joje, kaip atsimenate iš mokyklos laikų, teigiama, kad dėl matematinių priežasčių maisto išteklių niekada negali gausėti taip pat sparčiai, kaip auga gyventojų skaičius) ir tapo politinės ekonomijos disciplinos pradininku. Daramo kanauninkas Williamas Greenwellas tapo šiuolaikinės archeologijos pradininku, nors meškeriotojai jį geriau prisimena kaip jo vardu pavadintos populiariausios muselės upėtakiams gaudyti išradėją.

Dorseto dvasininkas smagiu vardu Octavius Pickardas-Cambridge'as tapo geriausiu pasaulyje vorų specialistu, o jo amžininkas Williamas Shepherdas parašė nepadorių pokštų istoriją. Johnas Claytonas iš Jorkšyro pirmasis pademonstravo, kaip veikia dujinis apšvietimas. Mančesterio pastorius George'as Garrettas išrado povandeninį laivą*. Adamo Buddle'o, Esekso vikaro botaniko, vardu pavadintas žiedinis augalas budlėja. Berkšyro pastorius Johnas Mackenzie'is Baconas buvo vienas iš pirmųjų oreivių, skraidžiusių karšto oro balionu, ir aerofotografijos pradininkas. Sabine'as Baringas-Gouldas parašė himną „Pirmyn, krikščionys kariai" ir, tai labiau stebina, pirmąjį romaną, kurio herojus yra vilkolakis. Vikaras Robertas Stephenas Hawkeris iš Kornvalio yra žinomų poezijos kūrinių autorius, juo labai žavėjosi Longfellow ir Tennysonas, nors savo parapijiečius jis versdavo šiek tiek nerimauti, nes nešiojo rožinį fesą ir nemažą dalį gyvenimo praleido stipriai raminamas opijaus.

Gilbertas White'as iš Hampšyro grafystės Vestern Vildo tapo labiausiai vertinamu tų laikų gyvosios gamtos istorijos specialistu ir parašė aiškiu stiliumi pasižyminčią, vis dar labai populiarią *Selborno gamtos istoriją* (*Natural History of Selborne*). Nortamptonšyro vikaras M. J. Berkeley tapo žymiausiu

* Laivas buvo pavadintas *Resurgam* – tai reiškia „prisikelsiu". Kaip paaiškėjo, tai šiek tiek nevykęs vardas, nes laivas nuskendo per audrą Airijos jūroje prabėgus trims mėnesiams, kai jį 1878 m. nuleido į vandenį, ir liko gulėti dugne. Tiesą sakant, dugne atsidūrė ir Garrettas. Prislėgtas šios patirties, jis metė ir pamokslavimą, ir išradimus ir išvykęs į Floridą ėmėsi ūkininkauti. Jam baigėsi visai nesėkmingai – Garrettas savo liūdno ir nepaliaujamai blogėjusio gyvenimo pabaigoje tapo Amerikos armijos pėstininku, dalyvavo Ispanijos–JAV kare, o 1902 m. Niujorke nuskurdęs ir visų užmirštas mirė nuo tuberkuliozės.

grybų ir augalų ligų specialistu; deja, jis, ko gero, atsakingas ir už daugybės ligų paplitimą, tarp jų ir miltligės – žalingiausios iš visų mikozių, kamuojančių kultūrinius vaisinius augalus. Johnas Michellas, Derbišyro pastorius, išmokė Williamą Herschelį pasidaryti teleskopą, paskui jį naudodamas šis atrado Uraną. Taip pat Michellas sukūrė metodą, kuris leido nustatyti Žemės svorį. Yra pagrindo teigti, kad tai išradingiausias praktinis mokslinis eksperimentas per visą XVIII amžių. Pastorius mirė anksčiau, nei šį eksperimentą buvo galima atlikti, ir jį galiausiai Londone užbaigė Henry Cavendishas, talentingas Paxtono darbdavio, Devonšyro hercogo, giminaitis.

Turbūt nepaprasčiausias dvasininkas – Thomas Bayesas iš Tanbridž Velso, Kento grafystės, gyvenęs maždaug nuo 1701 iki 1761 m. Visiems atrodė, kad jis pamokslauja neryžtingai ir beviltiškai blogai, tačiau jis buvo itin talentingas matematikas. Jis išvedė matematinę lygtį, kuri imta vadinti Bejeso teorema ir atrodo štai taip:

$$p(\theta \mid \gamma) = \frac{p(\theta)p(\gamma \mid \theta)}{\int p(\eta)p(\gamma \mid \eta)d\eta}.$$

Tie, kas supranta Bejeso teoremą, gali ją taikyti spręsdami sudėtingus uždavinius, susijusius su tikimybių skirstiniais, arba, kaip jie kartais vadinami, atvirkštinėmis tikimybėmis. Tai būdas remiantis daline informacija gauti statistiškai patikimas tikimybes. Įdomiausia, kad nesant kompiuterio tokiems skaičiavimams atlikti ši teorema praktikoje nepritaikoma, tad tuo laiku tebuvo įdomus, bet iš esmės betikslis pratimas. Neabejotina, ir pats Bayesas ne itin vertino savo teoremą, nes nepasivargino jos skelbti. 1763 m., praėjus dvejiems metams po Bayeso mirties, jo draugas nusiuntė ją į Londoną Karališkajai draugijai, ir ji buvo paskelbta šios draugijos *Filosofiniuose pranešimuose* (*Philosophical Transactions*) straipsnyje kukliu pavadinimu „Esė apie tikimybių teorijos problemos sprendimą“. Iš tikrųjų tai buvo vienas iš matematikos istorijos lūžių. Šiandien Bejeso teorema taikoma modeliuojant klimato pokyčius, prognozuojant akcijų rinkų dalyvių elgseną, radioaktyviosios anglies metodu nustatant datas, aiškinant kosmologiškai reikšmingus įvykius ir daug kitų dalykų, kur svarbus tiki-

mybių aiškinimas, – ir visa tai prasidėjo nuo įžvalgių XVIII amžiaus anglų dvasininko pastabų.

Labai daug kitų dvasininkų nesukūrė didžių darbų, tačiau susilaukė didžių vaikų. Johnas Drydenas, Christopheris Wrenas, Robertas Hooke'as, Thomas Hobbesas, Oliveris Goldsmithas, Jane Austen, Joshua Reynoldsas, Samuelis Tayloras Coleridge'as, Horatio'as Nelsonas, seserys Brontë, lordas Alfredas Tennysonas, Cecilis Rhodesas ir Lewisas Carrollis (kuris buvo įšventintas, nors niekada nėjo šių pareigų) – visi jie parapijos pastorių palikuonys. Apie neproporcingai didelę dvasininkijos įtaką šį tą galima sužinoti atlikus žodžių paiešką elektroniniame *Nacionalinio biografijos žodyno* (*Dictionary of National Biography*) variante. Įveskite „pastorius" ir gausite beveik 4 600 rezultatų, o „vikaras" duoda dar 3 300. Palyginkime: įvedę „fizikas" gausite daug kuklesnį skaičių, 338, įvedę „ekonomistas" – 492, „išradėjas" – 639, „mokslininkas" – 741. (Įdomu, kad ne ką mažiau įrašų gaunama įvedus žodžius „mergininkas", „žmogžudys" ar „pamišėlis", o įvedus „ekscentrikas" gaunama gerokai daugiau – 1 010 įrašų.)

Yra tiek daug garsių dvasininkų, kad lengvai pamirštama, jog tokių žmonių iš tikrųjų pasitaikydavo retai, o didžiuma buvo panašesni į mūsų poną Marshamą, kuris, jei ką ir pasiekė ar troško pasiekti, tai nepaliko pėdsakų. Su garsenybių pasauliu jį glaudžiausiai sieja prosenelis Robertas Marshamas, tapęs fenologijos pradininku. Fenologija yra sezoninių pokyčių stebėjimo mokslas (jei ne per drąsu tai vadinti mokslu), – tokių pokyčių, kaip pirmieji medžių pumpurai, pirmoji pavasario gegutė ir taip toliau. Galima manyti, jog žmonės vis tiek instinktyviai daro ką nors panašaus, tačiau iš tikrųjų niekas to nedarydavo, ar bent nedarydavo sistemingai, bet Marshamo dėka tokia veikla visame pasaulyje tapo nepaprastai populiari ir garbinga. Amerikoje ištikimas jo sekėjas buvo Thomas Jeffersonas, kuris netgi būdamas prezidentas rasdavo laiko pasižymėti, kada Vašingtono turguose pasirodo ir išnyksta trisdešimt septynios vaisių ir daržovių rūšys, ir pavesdavo savo padėjėjui Montisele atlikti stebėjimus, kad sužinotų, ar šių dviejų vietų datų skirtumams būdingi nors kokie reikšmingi svyravimai. Kai šiuolaikiniai klimatologai sako, kad obelų žiedai pavasarį išsiskleidė trimis

savaitėmis anksčiau nei įprastai, ir kalba kitus panašius dalykus, jie dažnai kaip šaltiniais naudojasi Roberto Marshamo užrašais. Šis Marshamas buvo dar ir vienas turtingiausių Rytų Anglijos žemvaldžių, turėjęs didelį dvarą kaime įdomiu pavadinimu – Straton Strolesas. Šis kaimas yra netoli Noridžo, kuriame Thomas Johnas Gordonas Marshamas 1821 m. gimė ir praleido didumą gyvenimo, o paskui nukeliavo maždaug dvylika mylių iki mūsų minimo kaimo, kur dirbo pastoriumi.

Beveik nieko nežinome, kaip Thomas Marshamas čia gyveno, tačiau per atsitiktinumą tikrai daug žinome apie tokių žmonių kasdienybę didžiajame kaimo pastorių amžiuje, nes vienas dvasininkas ją aprašė. Tai parapijos pastorius, gyvenęs netoli esančioje Veston Longvilio parapijoje – iki jos penkios mylios kelio per laukus šiaurės kryptimi (ji kaip tik matyti nuo mūsų pastorato stogo), o jo vardas buvo Jamesas Woodforde'as. Šis pastorius gyveno penkiasdešimčia metų anksčiau už Marshamą, tačiau gyvenimas per tą laiką nedaug pasikeitė. Woodforde'as nebuvo ypač darbštus, išsilavinęs ar gabus, tačiau mėgavosi gyvenimu ir keturiasdešimt penkerius metus rašė gyvą dienoraštį, kuris leidžia kaip reta nuodugniai apžvelgti kaimo dvasininko gyvenimą. Dienoraštis daugiau nei šimtmetį buvo pamirštas, paskui iš naujo atrastas ir 1924 m. sutrumpinus išleistas pavadinimu *Kaimo pastoriaus dienoraštis* (*The Diary of a Country Parson*). Nors, kaip pažymėjo vienas kritikas, tai „ne ką daugiau negu apsirijimo kronika", knyga tapo viena iš skaitomiausių pasaulyje.

XVIII amžiuje ant stalų patekdavo stulbinantis kiekis maisto, ir kažin ar Woodforde'as yra bent kartą ką nors valgęs, o paskui kruopščiai ir išsamiai to neužfiksavęs. Štai tipiškas jo 1784 m. pietų stalo aprašas: jūrų liežuvis omarų padaže, viščiukas, jaučio liežuvis, jautienos pjausnys, sriuba, veršienos filė su briedžiukais ir trumais, karvelienos pyragas, kasa, jauniklė žąsis su žirneliais, abrikosų uogienė, sūrio pyragas, troškinti grybai ir desertas su kremu bei plakta grietinėle. Kitą kartą valgydamas jis galėjo rinktis iš lyno, kumpio, trijų rūšių paukštienos, dviejų keptų ančių, kiaulienos sprandinės, slyvų pudingo, slyvų ir obuolių pyrago, įvairių vaisių ir riešutų ir visa tai užsigerti raudonuoju ir baltuoju vynu, alumi ir sidru. Niekas negalėjo sutrukdyti gerai pavalgyti. Kai mirė Woodforde'o sesuo, jis aprašė dienoraštyje

nuoširdų sielvartą, tačiau taip pat rado vietos pranešti: „Šiandien pietums – gardus keptas kalakutas“ [*sic*]. Pasaulio naujienos irgi pernelyg netrikdė. Apie JAV nepriklausomybės karą jis vos užsimena. 1789 m. užėmus Bastiliją Woodforde'as užsirašė šį faktą, bet daugiau vietos skyrė savo pusryčiams. Paskutinis jo dienoraščio įrašas taip pat apie valgį.

Woodforde'as buvo gana padorus žmogus – jis kartais nusiųsdavo maisto vargšams ir gyveno nepriekaištingai dorai. Tačiau per visus jo dienoraščio metus nėra jokių ženklų, kad bent akimirką būtų susimąstęs apie pamokslo kūrimą ar pajutęs kokį ypatingą prieraišumą savo parapijiečiams, išskyrus nebent malonumą, patiriamą kartu pietaujant, jei juos pasikviesdavo. Jei jo pavyzdys ir nerodo, kas buvo įprasta, jis tikrai parodo, kas buvo įmanoma.

Koks pono Marshamo vaidmuo šiame pasakojime, – nežinia. Jei jo gyvenimo tikslas buvo palikti istorijoje kuo mažiau pėdsakų, tai jam puikiai pavyko. 1851 m. dvidešimt devynerių Marshamas dar buvo nevedęs, ir visą gyvenimą liko senbernis. Jo ūkvedė, įdomia neįprasta pavarde* – Elizabeth Worm, išgyveno kartu apie penkiasdešimt metų ir 1899 m. mirė, taigi bent jai, regis, jo draugija atrodė gana priimtina, tačiau ar ji tokia atrodė (ar neatrodė) ir kitiems, nežinoma.

Tačiau yra viena vilties teikianti detalė. Paskutinį 1851 m. kovo sekmadienį Anglikonų bažnyčia atliko nacionalinę apklausą siekdama sužinoti, kiek žmonių tą dieną iš tikrųjų lankėsi bažnyčioje. Rezultatai sukrėtė. Anglijoje ir Velse daugiau nei pusė žmonių apskritai neatėjo į bažnyčią, tik 20 procentų atėjo į anglikonų pamaldas. Kad ir kaip išradingai dvasininkai būtų kūrę matematines teoremas ar sudarinėję islandų kalbos žodynus, savo bendruomenėms jie tikrai nebeturėjo tokios reikšmės kaip kadaise. Laimė, nėra jokių požymių, kad taip būtų atsitikę ir pono Marshamo parapijoje. Surašymo duomenimis, tą sekmadienį į jo rytines pamaldas atėjo 79 tikintieji, popiet – 86. Tai beveik 70 procentų jo parapijos žmonių – daug geresnis už šalies vidurkį rezultatas. Jei tarsime, kad jo pamaldoms tai įprasti skaičiai, tada, regis, mūsų ponas Marshamas buvo gerbiamas žmogus.

* *Worm* (angl.) – kirmėlė (*vert. past.*).

III

Tą patį mėnesį, kai Anglikonų bažnyčia atliko apklausą lankomumui nustatyti, Britanijoje įvyko ir dešimtmečio nacionalinis surašymas, stebinamai tiksliai parodęs šalies gyventojų skaičių – 20 959 477. Jie sudarė tik 1,6 procento visų pasaulio gyventojų, tačiau galima drąsiai sakyti: ši dalis tuomet buvo turtingiausia ir produktyviausia. Tie 1,6 procento britų pagamindavo pusę pasaulio anglių ir geležies, kontroliavo beveik du trečdalius jo laivyno ir dalyvavo trečdalyje visos prekybos. Beveik visi pasaulio medvilniniai audiniai buvo išaudžiami Britanijos fabrikuose naudojant mašinas, sumanytas ir pagamintas Britanijoje. Londono bankuose laikyta daugiau pinigų nei visuose kituose pasaulio finansų centruose kartu sudėjus. Londonas buvo milžiniškos ir dar augančios imperijos centras. Šios imperijos plotas didžiausio pakilimo metu siekė 11,5 milijono kvadratinių mylių, o „Dieve, saugok karalienę“ tapo valstybės himnu ketvirtadaliui pasaulio gyventojų. Britanija pasaulyje pirmavo beveik viskuo, ką tik galima išmatuoti. Ji buvo turtingiausia, išradingiausia, kvalifikuočiausia to amžiaus šalis – joje netgi sodininkai pasiekdavo aukštumas.

Staiga, ir istorijoje tai atsitiko pirmą kartą, daugumos žmonių gyvenime atsirado daugybė įvairiausių dalykų. Londone gyvenęs Karlas Marxas stebėdamasis ir netgi truputį nevalingai žavėdamasis pažymėjo, kad Britanijoje įmanoma nusipirkti penkių šimtų rūšių plaktukų. Visur virė gyvenimas. Dabartiniai londoniečiai gyvena puikiame Viktorijos laikų mieste, o Viktorijos laikų gyventojai tą miestą turėjo iškęsti. Per dvylika metų Londone atidarytos aštuonios geležinkelio stotys. Buvo daug ardoma – kasami grioviai, rausiami tuneliai, knaisiojamasi po purvą, grūdosi vežimai ir kitoks transportas, rūko dūmai, buvo girdėti ūžesys ir vyravo netvarka, nes mieste gausėjo geležinkelių, tiltų, kanalizacijos vamzdžių, siurblinių, elektrinių, požeminių kelių ir visko kitko, taigi Viktorijos laikų Londonas buvo ne tik didžiausias miestas pasaulyje, bet ir triukšmingiausia, nešvariausia, purviniausia, judriausia, labiausiai užgrūsta ir išknista vieta, kokią tik pasaulis kada buvo regėjęs.

1851 m. surašymas taip pat parodė, kad Britanijoje daugiau žmonių gyvena miestuose negu kaimo vietovėse, – pasaulyje taip anksčiau niekur nebuvo nutikę, – ir matomiausias šios permainos padarinys buvo niekad neregėto dydžio minios. Žmonės dabar viską darė masiškai: masiškai dirbo, keliavo, mokėsi, kalėjo ir gulėjo ligoninėse. Pramogauti traukdavo irgi masiškai, ir niekur jie nėjo taip susidomėję ir susižavėję, kaip į Krištolo rūmus.

Jau pats pastatas buvo nuostabus, o jo viduje rodomi stebuklai – ne ką mažiau. Jame rodyta beveik 100 000 eksponatų, išdėstytų maždaug 14 000 ekspozicijų. Tarp naujovių buvo peilis su 1 851 geležte, baldai, išpjaustyti iš atitinkamo dydžio anglių blokų (vien tam, kad būtų galima parodyti, jog tai įmanoma), keturių klaviatūrų pianinas namų kvartetams, lova, galinti virsti gelbėjimo valtimi, ir dar viena lova – joje gulinčiojo siaubui, automatiškai išversdavusi jį į ką tik pripildytą vonią, įvairiausios skraidyti skirtos mechaninės keistenybės (bet nė vienos veikiančios), įrankiai kraujui nuleisti, didžiausias pasaulyje veidrodis, milžiniškas guano gabalas iš Peru, garsieji deimantai *Hope* ir *Koh-i-Noor**, Britaniją ir Prancūziją jungsiančio kabančiojo tilto projekto modelis, gausybė mechanizmų, tekstilės dirbinių ir visokiausių pramonės gaminių iš viso pasaulio. *The Times* suskaičiavo, kad norint visa tai apžiūrėti reikėtų dviejų šimtų valandų.

Ne visi eksponatai galėjo vienodai žavėti. Niufaundlandas parodoje skyrė visą savo plotą žuvų taukų istorijai ir gamybai, todėl šis plotas tapo ramybės oaze, kurią labai vertino tie, kas norėjo atsigauti nuo grūsties minioje. Nedaug trūko, kad Jungtinių Valstijų skyrius apskritai liktų tuščias. Kongresas iš šykštumo atsisakė suteikti lėšų, todėl pinigų teko surinkti privačiai. Deja, kai Amerikos gaminiai pasiekė Londoną, paaiškėjo, kad organizatoriai sumokėjo tik tiek, kad užteko pinigų atgabenti gėrybes į doką, bet ne toliau, iki Haid Parko. Be abejo, visai neskirta pinigų eksponatams išdėstyti ir penkiems mėnesiams pasamdyti budėtojų. Laimė, įsikišo Londone gyvenantis amerikietis filantropas George'as Peabody – jis davė 15 000 dolerių paramos

* *Koh-i-Noor* prieš dvejus metus buvo tapęs karalienės regalijų puošmena, nes Britų armija jį išlaisvino (arba, žiūrint kitu aspektu, pagrobė) Indijoje užkariaudama Pandžabą. Dauguma brangakmeniu nusivylė. Nors ir didžiulis, 200 karatų, jis buvo prastai išpjaustytas ir nepateisino lūkesčių, nes menkai žėrėjo. Po parodos jį taip drąsiai aptašė, kad liko 109 karatai, bet jis ėmė labiau žėrėti ir buvo įstatytas į karalienės karūną.

ir taip išgelbėjo Amerikos delegaciją nuo žlugimo, grėsusio dėl jos pačios kaltės. Visa tai sustiprino daugiau ar mažiau visuotinį įsitikinimą, kad amerikiečiai – ne ką daugiau nei mieli provincialai, dar nepasiruošę neprižiūrimi rodytis pasaulinėje scenoje.

Todėl išdėsčius eksponatus buvo šiek tiek netikėta sužinoti, kad Amerikos skyrius – magijos ir stebuklų oazė. Beveik visos amerikiečių mašinos darė tai, ko pasaulis labiausiai norėjo iš mašinų, – kalė vinis, skaldė akmenis, liejo žvakes, – ir darė tai taip tvarkingai, greitai ir patikimai, nenuilsdamos, kad kitoms šalims teliko stebėtis. Eliaso Howe siuvamoji mašina stulbino ponias ir žadėjo neįmanomą dalyką: vienas iš nuobodžiausių laiko leidimo būdų namuose iš tikrųjų gali tapti įdomus ir smagus. Cyrusas McCormickas pademonstravo javapjovę, galinčią dirbti už keturiasdešimt vyrų. Šis išradimas buvo toks stebinamai drąsus, jog beveik niekas tuo nepatikėjo, kol javapjovė buvo nugabenta į ūkį vienoje grafystėje netoli Londono ir parodyta, kad ji daro tai, kas žadėta. Labiausiai žavėjo Samuelio Colto daugiašūvis revolveris – nepaprastai pavojingas ir sukonstruotas iš pakeičiamų dalių. Šis gamybos būdas buvo toks savitas, kad jį praminė „amerikietiškąja sistema“. Su tokiu neeiliniu naujumu, naudingumu ir mašinų amžiaus tikslumu galėjo varžytis tik vienas vietinis gaminys – didžioji Paxtono halė, kuri turėjo būti nugriauta renginiui pasibaigus. Daugeliui europiečių šie įvykiai tapo pirmuoju nerimą keliančiu ženklu, kad tie netašyti tabako kramsnotojai iš užjūrio patyliukais kuria dar vieną valstybę – pramonės milžinę. Pokytis buvo toks nelauktas, kad dauguma juo nepatikėjo net jam prasidėjus.

Populiariausia vieta Didžiojoje parodoje buvo ne pati paroda, o elegantiški „poilsio kambariai“, kur lankytojai galėjo patogiai atlikti gamtos reikalą – šiuo pasiūlymu iš viso mielai pasinaudojo dėkingi 827 000 žmonių, ir buvo viena diena, kai jų atėjo net 11 000. 1851 m. Londone apgailėtinai trūko viešųjų išviečių. Britų muziejuje lankytojai, kurių ateidavo iki 30 000 per dieną, turėjo naudotis vos dviejomis lauke įrengtomis išvietėmis. Krištolo rūmų tualetuose net buvo galima nuleisti vandenį. Lankytojus jie taip sužavėjo, kad tapo madinga įrengti nuleidžiamą vandenį namų tualetuose, – kaip matysime, šis patobulinimas Londone netrukus sukėlė pragaištingų padarinių.

Didžioji paroda tapo lūžiu ne tik socialiniame gyvenime, bet ir higienos srityje, nes čia pirmą kartą visų klasių žmonės buvo suvesti taip, kad galėjo sukinėtis asmeniškoje artumoje. Daug kas būgštavo, kad paprasti žmonės – Williamas Makepeace'as Thackeray'us metais anksčiau pasirodžiusiame romane *Pendenio istorija* (*The History of Pendennis*) praminė juos „didžiaisiais neprausomis" – nepateisins tokio pasitikėjimo ir sukels nepatogumų aukštuomenei; kad gali atsirasti norinčių tyčia kenkti. Juk tai vyko prabėgus vos trejiems metams po Europą sukrėtusių visuotinių 1848 m. sukilimų, per kuriuos buvo nuverstos vyriausybės Paryžiuje, Berlyne, Krokuvoje, Budapešte, Vienoje, Neapolyje, Bukarešte ir Zagrebe.

Ypač baimintasi, kad paroda gali pritraukti čartistus ir jų bendraminčius. Čartizmas – masinis sąjūdis, pavadintas pagal 1837 m. „Liaudies chartiją". Joje reikalauta daugelio reformų, žvelgiant retrospektyviai, atrodančių gana nuosaikiai: pradedant „supuvusių miestelių" ir „marionetinių miestelių" panaikinimu ir baigiant visuotine balsavimo teise vyrams*. Maždaug per dešimt metų čartistai įteikė parlamentui virtinę peticijų, iš jų vieną daugiau nei šešių mylių ilgumo ir, kaip buvo teigiama, pasirašytą 5,7 milijono žmonių. Parlamentui tai padarė įspūdį, bet tautos labui jis vis tiek visas peticijas atmetė. Buvo įprasta manyti, kad visuotinės rinkimų teisės idėja pavojinga, – kaip pasakė istorikas ir parlamento narys Thomas Babingtonas Macaulay'us, „visiškai nesuderinama su civilizacija".

Londone 1848 m. įtampa pasiekė kritinę stadiją: čartistai paskelbė masinį sambūrį Keningtono parke, pietinėje Temzės pusėje. Baimintasi, kad jie įsius, prasiverš per Vestminsterio tiltą ir paims parlamentą. Rengiantis šiems įvykiams visame mieste buvo sustiprinta valdžios pastatų apsauga. Užsienio reikalų ministerijoje ministras lordas Palmerstonas užkamšė langus įrištais *The Times* komplektais. Ant Britų muziejaus stogo buvo pastatyti vyrai su

* „Supuvę miesteliai" – tokie, kuriuose parlamento narį galėdavo rinkti nedaug žmonių, pavyzdžiui, Bjutas Škotijoje, kur tik vienas pilietis iš 14 000 turėjo teisę balsuoti ir todėl, suprantama, galėdavo rinkti pats save. „Marionetiniai miesteliai" – tokie, kuriuose apskritai niekas negyveno, tačiau jie turėjo vietą parlamente, ir tą vietą kontroliuojantis asmuo galėdavo ją parduoti arba perduoti kitam (pavyzdžiui, negalinčiam dirbti sūnui). Labiausiai pagarsėjęs „marionetinis miestelis" buvo Daničas, Safolko pakrantės miestelis, kitados didelis uostas, trečias pagal dydį Anglijoje, tačiau per 1286 m. audrą jį prarijo jūra. Nors visi žinojo, kad Daničo nėra, parlamente iki 1832 m. buvo visa fiktyvių šio miestelio privilegijuotų atstovų dinastija.

plytų atsargomis, kad galėtų mėtyti jas ant galvų visiems, kas mėgintų pulti pastatą. Prie Anglijos banko buvo sustatytos patrankos, o daugelio valstybės įstaigų tarnautojams išdavė kardus ir senovines abejotinos būklės muškietas – daugelis jų patiems šauliams buvo ne mažiau pavojingos nei tiems, kurie turėtų gana drąsos žengti prieš jų vamzdžius. Šimtas septyniasdešimt tūkstančių ypatingosios paskirties konsteblių – daugiausia turtingų vyrų ir jų tarnų – stovėjo pasiruošę, o jiems vadovavo sukriošęs Velingtono hercogas, tuo metu aštuoniasdešimt dvejų ir kurčias garsams, išskyrus nebent griausmingiausius šūvius.

Galiausiai sambūris išsisklaidė – iš dalies dėl to, kad čartistų lyderis Feargusas O'Connoras ėmė keistai elgtis dėl tuo metu dar nediagnozuotos sifilinės silpnaprotystės (dėl jos kitąmet jis pateko į beprotnamį), iš dalies dėl to, kad dauguma dalyvių iš tikrųjų širdies gilumoje nebuvo revoliucionieriai ir nenorėjo didelio kraujo praliejimo, ir iš dalies dėl laiku prapliupusios liūties – jai prasidėjus staiga ėmė atrodyti, jog geriau būtų traukti į alinę, o ne šturmuoti parlamentą. *The Times* nusprendė, kad „Londono minia, nors nėra nei didvyriška, nei poetiška, nei patriotiška, nei išprususi, nei švari, – palyginti geranoriška visuomenės dalis", ir šie žodžiai, kad ir kaip globėjiškai skambėjo, buvo beveik teisingi.

Nepaisant šio atsitraukimo, 1851 m. aistros kai kuriuose sluoksniuose tebevirė. Henry Mayhew tais metais pasirodžiusioje įtakingoje knygoje *Londono darbininkai ir skurdžiai* (*London Labour and the London Poor*) rašė, kad darbininkai „beveik visi iki vieno" buvo „radikalių pažiūrų karšti proletarai".

Tačiau, atrodo, net ir karščiausiems proletarams patiko Didžioji paroda. Jos atidarymas 1851 m. gegužės 1 d. įvyko be incidentų – pasak karalienės Viktorijos, kuri švytėjo iš džiaugsmo, tai buvo „nuostabus, įspūdingas, jaudinantis reginys". Ji pavadino atidarymo dieną „didžiausia diena mūsų istorijoje", ir kalbėjo nuoširdžiai. Žmonės suplaukė iš visų šalies kampelių. Aštuoniasdešimt penkerių sulaukusi moteris, vardu Mary Callinack, išgarsėjo kelyje iš Kornvalio sukorusi daugiau nei 250 mylių. Per penkis su puse mėnesio, kai veikė paroda, joje iš viso apsilankė šeši milijonai žmonių. Daugiausia jų įleista spalio 7 d. – beveik 110 000. Vienu metu pastate susirinko 92 000 žmonių – daugiausia, kiek kada buvo buvę vienoje patalpoje.

Ne visi lankytojai liko sužavėti. Septyniolikmetį Williamą Morrisą, būsimąjį dizainerį ir estetą, taip pribloškė, jo nuomone, parodai būdingas skonio trūkumas ir nesaikingumo vaikymasis, kad jis iškrivuliavo iš pastato ir krūmuose ėmė vemti. Tačiau dauguma žmonių ją dievino ir beveik visi elgėsi prideramai. Per visą Didžiosios parodos laiką vos dvidešimt penki žmonės sulaukė kaltinimų nusižengimais – penkiolika už apkraustytas kišenes ir dešimt už kitas smulkias vagystes. Tai, kad neįvyko nusikaltimų, buvo nuostabiau, nei gali atrodyti, nes šeštajame XIX a. dešimtmetyje Haid Parkas garsėjo kaip pavojinga vieta, ypač sutemus, kai apiplėšimų grėsmė taip išaugdavo, jog tapo įprasta kirsti jo teritoriją tik einant būriu. Dėl parodos lankytojų gausos jis beveik pusmetį buvo viena saugiausių vietų visame Londone.

Iš Didžiosios parodos gautas grynasis pelnas sudarė 186 000 svarų sterlingų – jų pakako nupirkti trisdešimčiai akrų žemės į pietus nuo Haid Parko, plote, neoficialiai vadintame „Albertopoliu". Ten iškilo puikūs muziejai ir įstaigos, ir šiandien dominuojantys toje apylinkėje: Karališkoji Alberto salė, Viktorijos ir Alberto muziejus, Gamtos istorijos muziejus, Karališkasis menų koledžas, Karališkasis muzikos koledžas ir kiti.

Didieji Paxtono Krištolo rūmai Haid Parke išstovėjo iki 1852 m. vasaros, kol buvo nuspręsta, ką su jais daryti. Beveik niekas nenorėjo, kad jie išnyktų, tačiau dauguma nesutarė dėl to, kuo jie turėtų tapti. Vienas šiek tiek per drąsus siūlymas buvo paversti juos tūkstančio pėdų aukščio stiklo bokštu. Galiausiai sutarta perkelti rūmus į naują parką pietų Londone, Sidname, ir pavadinti jį Krištolo rūmų parku. Perkeliant jie kažkodėl dar labiau išaugo: naujiesiems, pusantro karto didesniems Krištolo rūmams prireikė dvigubai daugiau stiklo. Kadangi juos statė nuožulnioje vietoje, sekėsi daug sunkiau nei pirmą kartą. Keturis kartus rūmai griuvo. Jiems pastatyti reikėjo maždaug 6 400 darbininkų, ir tai truko daugiau nei dvejus metus. Septyniolika darbininkų žuvo. Keista, bet Krištolo rūmai visai nebeatrodė stebuklas. Savo šaliai jie niekada nebebuvo itin svarbūs. 1936 m. rūmai virto pelenais.

Praėjus dešimčiai metų po Didžiosios parodos princas Albertas mirė, o truputį į vakarus nuo tos vietos, kur anksčiau stovėjo Krištolo rūmai, buvo pastatytas didžiulis gotikinis erdvėlaivis, vadinamas Alberto paminklu ir atsiėjęs milžinišką sumą, 120 000 svarų sterlingų, taigi maždaug pusantro karto

daugiau nei Krištolo rūmai. Albertas dabar ten sėdi soste po milžinišku paauksuotu baldakimu ir ant kelių laiko knygą – Didžiosios parodos katalogą. Iš pirmųjų Krištolo rūmų teišliko dvivėriai dideli puošnūs plieniniai vartai, anuomet prie įeigos į Paxtono halę saugoję bilietų tikrinimo punktą. Dabar jie nekrisdami į akis žymi nedidelį Haid Parko ir Kensingtono sodų ribos ruoželį.

Kaimo dvasininkų epocha irgi baigėsi netikėtai. Aštuntajame XIX a. dešimtmetyje prasidėjo baisus žemės ūkio nuosmukis – smūgis žemvaldžiams ir visiems, nuo kurių priklausė jų gerovė. Per šešerius metus žemės ūkį paliko šimtas tūkstančių ūkininkų ir ūkio darbininkų. Mūsų parapijoje per penkiolika metų gyventojų skaičius sumažėjo beveik perpus. Devintojo dešimtmečio viduryje visos parapijos apmokestinamoji vertė nukrito iki vos 1 713 svarų sterlingų – tik 100 svarų daugiau, nei Thomui Marshamui prieš tris dešimtmečius kainavo pasistatyti pastoratą.

XIX amžiaus pabaigoje vidutinės anglikonų dvasininko pajamos tapo daugiau nei perpus mažesnės negu prieš penkiasdešimt metų. Jei atsižvelgtume į perkamąją galią, ši alga atrodo dar varganesnė. Kaimo parapija nebebuvo viliojanti sinekūra. Daug dvasininkų nebeišgalėdavo vesti. Kas turėjo galvą, pasitaikius progai pritaikydavo savo gabumus kitose srityse. Amžių sandūroje, kaip rašo Davidas Cannadine'as, „geriausi kartos protai atsidūrė už Bažnyčios ribų".

1899 m. Marshamo šeimos žemė buvo padalyta ir išparduota. Taip baigėsi malonūs jo šeimos valdymo santykiai su šia grafyste. Įdomu, kad pragaištingą XIX a. aštuntojo dešimtmečio žemės ūkio nuosmukį daugiausia lėmė netikėti poslinkiai virtuvėje. Netrukus išgirsime šią istoriją, tačiau prieš įžengdami į namą ir pradėdami po jį vaikščioti galime skirti kelis puslapius netikėtam, tačiau taikliam klausimui: kodėl žmonės apskritai gyvena namuose?

Antras skyrius

Veiksmo vieta

I

Jei būtų įmanoma prikelti pastorių Thomą Marshamą ir sugrąžinti į pastoratą, jis turbūt labiausiai nustebtų (žinoma, ką jau kalbėti apie nuostabą vien dėl to, kad jis čia) išvydęs, jog jo namas tapo tarsi nematomas. Šiandien jis stovi tankiai medžiais apaugusiame atkampiame plote, ir tai dar sustiprina nuošalumo įspūdį, tačiau 1851 m., kai buvo naujutėlaitis, namas atviroje kaimo vietovėje turėjo kristi į akis ir netgi išsiskirti iš aplinkos. Šitiek raudonų plytų plikame lauke turėjo būti aiškiai matoma.

Tačiau dauguma kitų namo bruožų nuo 1851 m. beveik nepasikeitė, bent jei nepaisysime šiokių tokių senumo požymių, trupučio įvestos elektros laidų ir televizijos antenos. Dabar, kaip ir seniau, aišku, kad tai namas, ir jis atrodo taip, kaip namas turi atrodyti. Jo dvasia sava.

Todėl tikriausiai kiek netikėta suvokti, kad jame, kaip ir kiekviename name, kiekviena detalė galėtų būti kitokia nei yra. Apie viską reikėjo pagalvoti – duris, langus, kaminą, laiptus – ir, kaip matysime, nemažai šių dalykų pareikalavo kur kas daugiau laiko ir bandymų, nei manome.

Namai – išties keisti dariniai. Jie beveik neturi bendrų skiriamųjų bruožų: namai gali būti beveik bet kokios formos, pastatyti iš beveik bet kokių medžiagų, būti beveik bet kokio dydžio. Tačiau, kad ir kur keliautume, visur pasaulyje randame namų ir atpažįstame namų dvasią iškart, kai tik juos pa-

matome. Šių namų dvasia, pasirodo, itin sena, ir apie jos senumą pirmąkart atsitiktinai sužinota kaip tik tada, kai buvo pastatytas senasis pastoratas, – 1850 m. žiemą, į Britaniją atūžus smarkiai audrai.

Tai buvo viena baisiausių audrų per kelis dešimtmečius, ji nuniokojo didelius plotus. Gudvin Sandso seklumoje, netoli Kento pakrantės, ji sudaužė į šipulius penkis laivus, visos įgulos žuvo. Sasekse netoli Verdingo vienuolika vyrų gelbėjimo valtimi skubėjo į pagalbą nelaimės ištiktam laivui ir nuskendo, kai valtį apvertė milžiniška banga. Vietovėje, vadinamoje Kilki, į Ameriką susiruošęs airių burlaivis *Edmund* tapo nevaldomas, o jo keleiviams ir įgulai teliko stebėti, kaip jis dreifuoja ant uolų ir sudūžta. Nuskendo devyniasdešimt šeši žmonės, nors keliems pavyko nusigauti į krantą, tarp jų ir vienai senyvai damai, kuri įsikibo į nugarą drąsiam kapitonui, pavarde Wilsonas. Laikraštis *Illustrated London News* su niūriu pasitenkinimu rašė, kad kapitonas buvo anglas. Iš viso Britų salų pakrantėse tą naktį žuvo daugiau nei du šimtai žmonių.

Londone, Haid Parke, tuo metu dar nebaigtuose Krištolo rūmuose neseniai įstatyti stikliniai langai kilnojosi ir trinksėjo, tačiau liko savo vietose, o patį pastatą vėjo gūsiai privertė vos girgžtelėti. Josephas Paxtonas galėjo ramiau atsikvėpti, nes jis buvo žadėjęs, kad rūmai atlaikys audrą, ir džiaugėsi, kad jo žodžiai pasitvirtino. Už septynių šimtų mylių į šiaurę, Škotijai priklausančiose Orknio salose, audra siautė dvi dienas. Skeilo įlankoje ji nuplėšė velėną nuo didelio netaisyklingos formos kauburio, – vietiniai tokius vadina *howie,* – kuris, kiek tik kas galėjo prisiminti, toje vietovėje visada krito į akis.

Audrai galiausiai nurimus, salos gyventojai atėjo į pasikeitusią pakrantę ir buvo priblokšti vietoj *howie* pamatę atsivėrusias nedidelio senovinio akmeninio kaimo liekanas – be stogų, bet šiaip neįtikėtinai išsilaikiusio. Jame stovėjo devyni namai, ir visuose išliko diduma viduje buvusių daiktų. Šio kaimo amžius – penki tūkstančiai metų, jis senesnis už Stounhendžą ir Didžiąsias piramides, senesnis už beveik visus statinius pasaulyje, unikalus ir be galo svarbus. Jis vadinamas Skara Bréjumi.

Kadangi šiame kaime taip nedaug ko trūksta ir jis išsilaikęs taip gerai, jis kuria intymios, netgi šiurpinančios namų dvasios įspūdį. Niekur kitur taip ryškiai nepajusi, koks buvo akmens amžiaus namų gyvenimas. Visi sako, kad

šis kaimas toks, tarsi gyventojai būtų ką tik jį palikę. Nepaliauja stebinti, koks Skara Brėjus sudėtingas. Tai neolito žmonių būstai, tačiau juose yra rakinamos durys, drenažo sistema ir, atrodo, netgi primityvus vandentiekis su angomis sienose nuotekoms šalinti. Būstai erdvūs. Sienos išliko, jų aukštis siekė iki dešimties pėdų, taigi lubos aukštos. Patalpų grindys grįstos. Kiekviename name įtaisytos akmeninės lentynos, nišos atsargoms, uždari aptvarai (kaip manoma, lovos), vandens talpyklos, izoliacijos sluoksniai, turėję apsaugoti patalpas nuo šalčio ir drėgmės. Visi namai vienodo dydžio ir pastatyti pagal tą patį planą, – tai rodo, kad čia gyvavo tam tikra glaudi bendruomenė, o ne įprastinė gentinė hierarchija. Tarp namų pastatyti dengti koridoriai veda į grįstą atvirą plotą – jį pirmieji archeologai praminė „turgaviete“, – ten buvo galima ką nors bendrai veikti.

Atrodo, gyventi Skara Brėjuje buvo gana gera. Egzistavo juvelyrika ir keramika, gyventojai augino kviečius ir miežius, gausiai prisirinkdavo kiaukutinių ir prisižvejodavo žuvų. Pasitaikė net septyniasdešimt penkių svarų menkė. Jie laikė galvijus, avis, kiaules ir šunis. Tačiau jiems trūko vieno dalyko – medžio. Jie kūrendavo būstą jūros dumbliais, labai nedegiu kuru, dėl to nuolat patirdavo sunkumų, tačiau mums tai gera naujiena. Jei jie būtų mokėję pasistatyti namus iš medžio, iš tų namų nieko būtų nelikę. Skara Brėjus būtų išnykęs ir mes apie jį net nenutuoktume.

Neįmanoma pervertinti, koks tai unikalus ir vertingas radinys. Priešistorinė Europa buvo apytuštė: prieš penkiolika tūkstantmečių gyventojų skaičius visose Britų salose turbūt neviršijo nė dviejų tūkstančių. Skara Brėjaus laikais jis tikriausiai išaugo iki dvidešimties tūkstančių, tačiau vis tiek gauname, kad vienam asmeniui tekdavo trys tūkstančiai akrų. Taigi neolito laikų gyventojų pėdsakai visada yra jaudinanti naujiena. Ji turėjo gerokai sujaudinti ir tuo metu.

Skara Brėjuje aptikta ir keistenybių. Vienas iš būstų stovi kiek nuošaliau, jį galima užsklęsti tik iš lauko. Tai rodo, kad jame kažkas būdavo kalinamas, ir šiek tiek gadina įspūdį, jog tai visuomenė, kurioje visi gyveno taikiai. Žinoma, po tiek laiko nebeįmanoma pasakyti, kodėl tokioje mažoje gyvenvietėje kažką prireikė sulaikyti. Truputį glumina ir kiekviename būste aptinkamos sandarios talpyklos. Paprastai aiškinama, kad jose buvo laikomi moliuskai –

tose vietovėse apstu moliuskų kietais kiaukutais, tačiau kodėl žmonėms galėjo prireikti po ranka turėti šviežių moliuskų atsargą, būtų nelengva pasakyti net tada, jei leistume sau spėlioti, mat kaip maistas tokie moliuskai siaubingi: kiekviename yra tik po vieną kaloriją, ir jie tokie tamprūs, kad jų beveik neįmanoma valgyti; iš tikrųjų jiems sukramtyti reikia daugiau energijos, nei gaunama juos suvalgius.

Apie šiuos žmones nežinome nieko: iš kur jie atkeliavo, kokia kalba kalbėjo, kas juos paskatino įsikurti tokioje nuošalioje vietoje – plikame Europos pakraštyje. Tačiau iš turimų duomenų galima manyti, jog Skara Brėjuje šešis šimtus metų be pertraukos gyventa patogiai ir ramiai. Tada vieną dieną, maždaug 2500 m. pr. Kr., gyventojai dingo – atrodo, gana staigiai. Koridoriuje prie vieno iš būstų rastas papuošalas, savininkui beveik neabejotinai turėjęs būti brangus, – išbarstyti karoliai. Iš to galima spręsti, kad vėrinys sutrūko, o savininkas buvo pernelyg išsigandęs arba sunerimęs, kad susirinktų juos. Kodėl laiminga Skara Brėjaus idilė staiga baigėsi, – į šį klausimą, kaip ir į daugelį kitų, neįmanoma atsakyti.

Keista, kad atradus Skara Brėjų turėjo prabėgti daugiau nei trys ketvirčiai amžiaus, kol žmonės pagaliau prisiruošė jį nuodugniau apžiūrėti. Kelis radinius priglaudė Williamas Wattas iš netoliese esančių Skeilo rūmų. Šiurpesni buvo vieno 1913 m. savaitgalio įvykiai: iš Skeilo rūmų išvirtę kastuvais ir kitais padargais ginkluoti pobūvio dalyviai linksminosi grobstydami šią vietą ir išsinešė galas žino kokių atminų. Daugiau dėmesio Skara Brėjus beveik nesulaukė. Tada 1924 m. kita audra nuplovė į jūrą dalį vieno namo, ir buvo nutarta, kad šią vietą būtina oficialiai ištirti ir apsaugoti. Šios užduoties ėmėsi įdomus keistuolis, talentingas Australijoje gimęs Edinburgo universiteto profesorius marksistas, nemėgęs rinkti medžiagos vietoje ir apskritai eiti į lauką, jei tik buvo galima. Jo vardas – Vere'as Gordonas Childe'as.

Childe'as neturėjo archeologo išsilavinimo. Trečiajame XX a. dešimtmetyje jį mažai kas turėjo. Childe'as Sidnėjaus universitete studijavo klasikinę literatūrą ir filologiją. Ten jis tapo ir įsitikinusiu bei ištikimu komunistu, ir šis užsidegimas sukliudė jam suvokti Josifo Stalino piktadarybes, tačiau jo

archeologiniai tyrimai buvo neįtikėtinai produktyvūs. 1914 m. Childe'as atvyko mokytis į Oksfordo universitetą ir čia pradėjo savo studijas bei apmąstymus. Galiausiai jis tapo tuo metu geriausiu seniausiųjų tautų gyvensenos ir migracijos specialistu. 1927 m. Edinburgo universitetas paskyrė Childe'ą eiti ką tik sukurtas pareigas: jis tapo Abercrombie'o ikiistorinės archeologijos profesoriumi ir buvo vienintelis Škotijoje archeologijos mokslininkas, tad, kai reikėdavo tirti tokius radinius kaip Skara Brėjus, buvo kreipiamasi į jį. 1927 m. vasarą jis traukiniu išvyko į šiaurę ir nuplaukė į Orknį.

Mažne visi rašiusieji apie Childe'ą kone su įkvėpimu aptaria jo elgesio keistumą bei savotišką išvaizdą. Jo kolega Maxas Mallowanas (dabar geriausiai prisimenamas, jei apskritai prisimenamas, dėl to, kad tapo antruoju Agathos Christie vyru) teigė, kad Childe'o veidas „toks bjaurus, kad į jį nemalonu žiūrėti". Kitas kolega prisimena Childe'ą kaip „aukštą, nerangią ir negražią, keistai apsirengusią, dažnai atžarią, [bet] įdomią ir neretai jaudinančią asmenybę". Kelios išlikusios Childe'o nuotraukos patvirtina, jog jis tikrai nebuvo gražuolis: liesas, mažu smakru, žvairas, su pelėdos akis primenančiais akiniais ir ūsais, kurie atrodė taip, tarsi bet kada galėtų atgyti ir nuropoti. Tačiau, kad ir kaip negailestingai kiti būtų kalbėję apie Childe'o išorę, jo protas buvo didis. Jis turėjo puikią galvą, gerą atmintį ir ypatingų gabumų kalboms: galėjo skaityti bent tuzinu kalbų, gyvų ir mirusių, o tai leido jam naršyti po senovinius ir šiuolaikinius tekstus bet kuria jį dominančia tema, ir vargu ar buvo temų, kurios jo nedomino. Keista išvaizda, nesuprantamas drovumas, kūno nerangumas ir didžiausias protas – daug kam viso to buvo per daug. Studentas prisiminė, kaip sykį per vieną vakarą tikriausiai draugiškai nusiteikęs Childe'as kreipėsi į aplinkinius bent puse tuzino kalbų, pademonstravo, kaip romėniškaisiais skaitmenimis dalyti stulpeliu, apgalvotai išdėstė bronzos amžiaus datavimo cheminius pagrindus ir iš atminties originalo kalba ilgai citavo įvairią klasikinę literatūrą. Daugelį jis tiesiog išvargindavo.

Švelniai tariant, Childe'as nebuvo apsigimęs kasinėtojas. Jo kolega Stuartas Piggottas kone persigandęs svarstė: „Childe'as nesugeba suprasti, kuo vertingi tyrimo vietoje aptinkami archeologiniai radiniai, kaip jie rekonstruojami, atpažįstami ir interpretuojami." Beveik visos jo knygos rėmėsi

perskaitytais dalykais, o ne asmenine patirtimi. Ir kalbas jis mokėjo tik iš dalies: nors nepriekaištingai jomis skaitė, tarimą susikurdavo pats, ir tie, kas jas mokėjo, negalėdavo jo suprasti. Kartą Norvegijoje Childe'as, tikėdamasis kolegoms padaryti įspūdį, pamėgino užsakyti patiekalą su avietėmis, ir jam patiekė dvylika porcijų alaus.

Kad ir kokių būtų turėjęs išvaizdos ir elgesio trūkumų, archeologijai Childe'as neabejotinai davė daug naudos. Per tris su puse dešimtmečio jis parašė šešis šimtus straipsnių bei knygų, ir populiarinamųjų, ir mokslinių, tarp jų ir tokias į paklausiausiųjų sąrašus patekusias knygas, kaip *Žmogus pats save sukuria* (*Man Makes Himself*, 1936) ir *Kas įvyko istorijoje* (*What Happened in History*, 1942), – apie jas daugybė vėlesnių archeologų sakė, kad jos paskatino juos rinktis šią profesiją. Pirmiausia jis buvo originalus mąstytojas, ir kaip tik tada, kai kasinėjo Skara Brėjų, jam atėjo į galvą viena mintis – turbūt svarbiausia ir originaliausia XX a. archeologijoje.

Žmonijos istorija paprastai dalijama į tris labai nevienodos trukmės laikotarpius: paleolitą (senąjį akmens amžių), prasidėjusį prieš 2,5 mln. ir pasibaigusį maždaug prieš 10 000 metų; mezolitą (vidurinį akmens amžių), aprėpiantį laikotarpį, kai nuo medžiotojų ir rinkėjų gyvensenos žmonės daug kur perėjo prie žemės ūkio, – jis prasidėjo prieš 10 000 ir baigėsi prieš 6 000 metų; ir neolitą – naująjį akmens amžių, paskutinį itin produktyvų priešistorės tarpsnį, maždaug du tūkstantmečius, po kurio prasidėjo bronzos amžius. Visi šie laikotarpiai skaidomi į daug trumpesnių – Olduvajaus, Mustjė, La Graveto ir taip toliau, – jie daugiau įdomūs specialistams ir mums nėra reikalo dėl jų nukrypti nuo temos.

Svarbi mintis, prie kurios verta stabtelėti: istorijos pradžioje 99 nuošimčius viso laiko mes, žmonės, tik dauginomės, stengėmės išgyventi ir beveik nieko daugiau neveikėme, o paskui visame pasaulyje atradome žemės ūkį, irigaciją, sumanėme raštą, sukūrėme architektūrą, valdžią ir kitus gyvenimo patobulinimus, kurie ir sudaro reiškinį, skambiai vadinamą civilizacija. Šis pokytis daugelį kartų apibūdintas kaip reikšmingiausias žmonijos istorijos įvykis, ir pirmasis, iki galo supratęs ir suvokęs visą sudėtingą procesą, buvo Vere'as Gordonas Childe'as. Jis pavadino tai „neolito revoliucija".

Neolito revoliucija lieka viena didžiųjų žmonijos raidos mįslių. Netgi šiandien mokslininkai, nors gali pasakyti, kur ir kada ji vyko, negali pasakyti, kodėl. Beveik neabejotina (ar bent taip manoma), kad ji kažkaip susijusi su reikšmingais klimato pokyčiais. Maždaug prieš 12 000 metų temperatūra Žemėje ėmė gana sparčiai kilti, o tada dėl nežinomų priežasčių maždaug tūkstantmečiui ją vėl persmelkė šaltis. Tai buvo tarsi paskutinis ledynmečio pasispardymas. Mokslininkai šį periodą vadina ankstyvuoju driasu (*Dryas*). (Jis pavadintas pagal arktinį augalą driadą (*Dryas*), vieną iš pirmųjų, paplitusių išnykus ledo plutai. Buvo ir vėlyvasis driasas, tačiau žmonijos raidai šis periodas nereikšmingas.) Prabėgus dešimčiai šalčio šimtmečių, pasaulis staiga vėl atšilo ir nuo tada jame visada buvo palyginti šilta. Beveik viską, ką nuveikėme kaip protingos būtybės, nuveikėme per šį trumpą itin palankaus klimato periodą.

Neolito revoliucija įdomi tuo, kad ji įvyko visoje Žemėje, ir joje dalyvavusieji negalėjo net nutuokti, kad kiti kažkur toli daro lygiai tą patį. Žemės ūkis nepriklausomai atrastas bent septynis kartus: Kinijoje, Viduriniuose Rytuose, Naujojoje Gvinėjoje, Anduose, Amazonės baseine, Meksikoje ir Vakarų Afrikoje. Panašiai šešiose vietose atsirado miestai: Kinijoje, Egipte, Indijoje, Mesopotamijoje, Centrinėje Amerikoje ir Anduose. Iš pirmo žvilgsnio atrodo nesuvokiama – visa tai vyko visur, dažnai be jokios kontakto galimybės. Kaip rašo vienas istorikas, „išsilaipinęs Meksikoje Cortésas rado kelius, kanalus, miestus, rūmus, mokyklas, teismus, turgus, drėkinimo įrenginius, karalius, dvasininkus, šventyklas, valstiečius, amatininkus, armijas, astronomus, pirklius, sporto varžybas, teatrą, meną, muziką ir knygas“, – ir visa tai išrasta visai nepriklausomai nuo kitų žemynų. Kai kurie dalykai tikrai nesuvokiami. Pavyzdžiui, daugmaž tuo pat metu šunys buvo prijaukinti tokiose viena nuo kitos nutolusiose vietose kaip Anglija, Sibiras ir Šiaurės Amerika.

Norėtųsi šiuos įvykius laikyti tarsi tam tikra visuotinio nušvitimo akimirka, tačiau taip sakydami tikrai persistengtume. Dauguma šių raidos įvykių iš tikrųjų neapsiėjo be ilgų bandymų, klaidų ir taisymų, dažnai trukusių ištisus tūkstantmečius. Žemdirbystė Levante prasidėjo prieš 11 500 metų, Kinijoje – prieš 8 000, o didumoje Šiaurės ir Pietų Amerikos – tik trupu-

tį daugiau nei prieš 5 000 metų. Žmonės laikė prijaukintus gyvulius 4 000 metų, kol kažkam atėjo į galvą didesniuosius iš jų pristatyti traukti plūgo; vakariečiai dar 2 000 metų naudojo griozdišką, sunkų, itin neefektyvų plūgą tiesiais ašmenimis, kol kažkas davė jiems paprastą lenktą plūgą, kokį kinai naudojo nuo neatmenamų laikų. Mesopotamijos gyventojai išrado ratą ir juo naudojosi, tačiau netoli esančio Egipto gyventojai jį perėmė tik po 2 000 metų. Centrinėje Amerikoje majai nepriklausomai taip pat išrado ratą, tačiau nesugalvojo jam jokio praktinio pritaikymo, todėl naudojo vien kaip vaikų žaislą. Inkai apskritai neturėjo ratų, taip pat pinigų, geležies ir rašto. Trumpai tariant, progresuota kokiu tik nori, bet ne nuspėjamu ir vienodu žingsniu.

Ilgai manyta, kad sėslumas ir žemės ūkis radosi vienu metu, žmonės liovėsi klajoti ir ėmėsi ūkininkauti, kad turėtų maisto išteklių. Medžioti laukinius gyvūnus sunku ir pavojinga, medžiotojai dažnai turėdavo grįžti namo tuščiomis rankomis. Kur kas geriau tvarkyti savo maisto išteklius, visada turėti jų čia pat, po ranka. Tačiau iš tikrųjų tyrinėtojai gana seniai suvokė: paaiškinti sėslų gyvenimo būdą toli gražu nėra paprasta. Maždaug tuo metu, kai Childe'as kasinėjo Skara Bręjų, Kembridžo universiteto archeologė Dorothy Garrod, darbuodamasi Palestinoje, Šukbos vietovėje, atrado senovės kultūrą, kurią pavadino Natufo kultūra – pagal netoli tekančią sezoniškai išdžiūstančią upę. Šios kultūros atstovai pastatė pirmąsias gyvenvietes ir įkūrė Jerichą, kuris tapo pirmuoju pasaulyje tikru miestu. Taigi jie gyveno labai sėsliai. Tačiau jie neturėjo žemės ūkio. Šis atradimas labai nustebino, bet kiti Viduriniuose Rytuose atlikti kasinėjimai parodė, kad tenykščiai taip pat neretai būrėsi į sėslias ilgalaikes bendruomenes daug anksčiau, nei pradėjo ūkininkauti – kartais net 8 000 metų anksčiau.

Taigi, jei žmonės tapo sėslūs ne tam, kad imtųsi žemės ūkio, kodėl jie taip stipriai pasikeitė? Apie tai ničnieko nežinome – ar, tiksliau, turime daug spėjimų, tačiau nežinome, ar kuris iš jų teisingas. Pasak Felipe'o Fernándezo-Armesto, siekiant paaiškinti, kodėl žmonės pradėjo gyventi gyvenvietėse, buvo siūlomos mažiausiai trisdešimt aštuonios teorijos: juos paskatino klimato pokyčiai, noras likti arti savo mirusiųjų, stiprus troškimas daryti ir gerti alų, įgyvendinamas tik likus vienoje vietoje. Pasak vienos teorijos, pasiū-

lytos tikrai rimtai (Jane Jacobs ją mini reikšmingame 1969 m. veikale *Miestų ekonomika* (*The Economy of Cities*)), „dėl laimingo atsitiktinumo kilusios“ kosminių spindulių liūtys sukėlė varpinių augalų mutacijas, ir dėl jų šie staiga tapo patogiu maisto šaltiniu. Trumpai tariant, niekas nežino, kodėl žemės ūkis atsirado būtent tada, o ne kitu metu.

Gaminti iš augalų maistą sunku. Kviečių, ryžių, kukurūzų, sorų, miežių ir kitų varpinių augalų pavertimas pagrindiniais maisto produktais – vienas didžiųjų pasiekimų žmonijos istorijoje, bet taip pat ir vienas netikėčiausių. Tereikia pažiūrėti į veją už lango ir pamatysime, jog natūrali žolė mums, neatrajojantiems, nėra iškart pastebimas maisto produktas. Mums padaryti tokius augalus valgomus – sunki užduotis, tam reikia kruopščiai atlikti daug veiksmų ir parodyti daug išradingumo. Imkime kviečius. Kol kviečiai nepaverčiami daug sudėtingesniu ir išradingesniu gaminiu, duona, jie maistui netinka, o norint juos paversti duona reikia daug darbo. Iš pradžių reikia atskirti nuo varpų grūdus, sumalti juos, nusijoti, tada sumaišyti miltus su kitais ingredientais, pavyzdžiui, mielėmis, druska, užmaišyti tešlą. Paskui tešlą reikia suminkyti, kad įgautų tam tikrą konsistenciją, o galiausiai gautas gniutulas turi būti kruopščiai ir rūpestingai kepamas. Vien pastarajame etape yra tiek daug galimybių viską sužlugdyti, kad kiekvienoje visuomenėje, kur tik valgoma duona, ją kepti nuo pat pradžių patikėta specialistams.

Be to, netiesa, kad ūkininkavimas itin pakėlė gyvenimo lygį. Tipiškas medžiotojas ir rinkėjas valgydavo įvairesnį maistą, suvartodavo daugiau baltymų ir kalorijų nei sėslys, gaudavo penkiskart daugiau vitamino C nei vidutinis žmogus šiandien. Nustatyta, kad net per nuožmiausius ledynmečių šalčius klajokliai maitinosi neįtikėtinai gerai ir valgė neįtikėtinai sveiką maistą. Sėsliai atvirkščiai – tapo priklausomi nuo kur kas vienodesnio maisto, todėl mityba beveik neišvengiamai suprastėjo. Trys pagrindinės javų rūšys, kurias imta auginti priešistorėje, – tai ryžiai, kviečiai ir kukurūzai. Jei jie vartojami kaip pagrindiniai produktai, atsiranda reikšmingų trūkumų. Johnas Lanchesteris aiškina: „Ryžiai slopina vitamino A poveikį; kviečiuose yra medžiagos, mažinančios cinko poveikį, ir jie gali sukelti augimo sutrikimų; kukurūzuose trūksta būtinų aminorūgščių, juose yra fitatų, trukdančių pasisavinti geležį.“ Artimuosiuose Rytuose pradėjus ūkininkauti vidutinis žmogaus ūgis

išties sumažėjo beveik šešiais coliais. Net ir Orknyje, kur ikiistorinis žmogus gyveno turbūt taip gerai, kaip tik įmanoma priešistorėje, 340 senų griaučių analizė parodė, kad nedaug jų spėjo įkopti į ketvirtą dešimtį.

Orknio gyventojus įveikdavo ne prasta mityba, o ligos. Kai žmonės gyvena kartu, kur kas labiau tikėtina, kad iš vienų namų į kitus sklis ligos. Šalia esantys prijaukinti gyvuliai lėmė žmogaus ligą pavadinimu gripas (juo užsikrečiama nuo kiaulių ir naminių paukščių), taip pat raupai bei tymai (nuo karvių ir avių), juodligė (nuo arklių, ožkų ir kitų gyvūnų). Kiek žinoma, beveik visų užkrečiamųjų ligų endemijos prasidėjo tik tada, kai žmonės ėmė gyventi kartu. Dėl sėslaus gyvenimo būdo nepaprastai padaugėjo ir žmogaus simbiontų – pelių, žiurkių ir kitų padarų, kurie gyvena su mumis ir iš mūsų ir taip pat dažnai perneša užkratą.

Taigi sėslumas lėmė prastesnę mitybą, daugiau ligų, apsčiai dantų skausmo ir dantenų ligų, taip pat trumpesnį gyvenimą. Tikrai nepaprasta, kad šie veiksniai ir dabar yra mūsų gyvenimo dalis. Manoma, kad Žemėje auga trisdešimt tūkstančių valgomų augalų rūšių, bet iš jų vos vienuolika – kukurūzai, ryžiai, kviečiai, bulvės, maniokai, sorgai, soros, pupos, miežiai, rugiai ir avižos – sudaro 93 procentus viso žmonių maisto, ir visas šias rūšis mūsų protėviai pradėjo auginti neolite. Lygiai taip ir dėl gyvulininkystės. Gyvuliai, kuriuos dabar auginame maistui, valgomi ne todėl, kad būtų itin skanūs ar maistingi, ir ne todėl, kad būtų itin malonu arti jų gyventi, o dėl to, kad jie buvo vieni iš pirmųjų, prisijaukintų akmens amžiuje.

Kalbant visai iš esmės, mes ir patys esame akmens amžiaus žmonės. Mitybos požiūriu vis dar gyvename neolite. Galime pagardinti patiekalus smulkintais lauro lapais ar pankoliu, tačiau iš esmės visa tai – akmens amžiaus maistas. O kai susergame, mus ištinka akmens amžiaus ligos.

II

Jei prieš dešimt tūkstančių metų jums būtų pasiūlę atspėti, kur atsiras didžiausios ateities civilizacijos, tikriausiai būtumėte sakę, kad kur nors Cen-

trinėje ar Pietų Amerikoje, nes tenykščiai mitybos srityje tada pasiekė nuostabių dalykų. Mokslininkai vadina tą Naujojo Pasaulio dalį Mezoamerika. Tai daug aprėpianti, netiksli sąvoka. Nesuklystume apibrėžę Mezoameriką taip: tai Centrinė Amerika kartu su tokia Šiaurės ar Pietų Amerikos dalimi, kokios reikia hipotezei pagrįsti.

Mezoamerikos gyventojai – geriausi istorijoje žemdirbiai, o iš daugelio jų padarytų agronomijos atradimų nė vienas nebuvo taip ilgai svarbus ir toks netikėtas kaip kultūrinių kukurūzų, mano gimtinėje angliškai vadinamų *corn**, išvedimas. Iki šiol visai nežinoma, kaip jie tai padarė. Sugretinus pirmykščius miežius, ryžius ar kviečius ir jų šiuolaikinius atitikmenis, bendros savybės iškart matyti, tačiau joks laukinis augalas nė iš tolo neprimena šiuolaikinių kultūrinių kukurūzų. Genetiškai jiems artimiausias daugiametis kukurūzas (*Zea diploperennis*), smulkus varpinis augalas, tačiau, jei nežiūrime į chromosomas, jų giminingumo nematyti. Kultūrinio kukurūzo burbuolės kotas išauga platus, ant vieno koto auga tik po vieną burbuolę, o grūdus dengia kieti apsauginiai lapai. Palyginkime – daugiamečio kukurūzo burbuolė išauga trumpesnė nei vieno colio, jos nedengia lapai, ant vieno koto būna daug burbuolių. Maistinės vertės šis augalas beveik neturi – vienas kultūrinio kukurūzo grūdas maistingesnis už visą daugiamečio kukurūzo burbuolę.

Nesuvokiama, kaip žmonėms pavyko iš tokių plonastiebių ir menkaverčių augalų išvesti kultūrinius kukurūzus ir kaip jie apskritai sumanė pamėginti. 1969 m. Ilinojaus universitete maisto mokslo specialistai, tikėdamiesi išspręsti klausimą visiems laikams, iš viso pasaulio susirinko į „Kukurūzų kilmės konferenciją", tačiau per diskusijas ėmė taip piktai vienas kitą koneveikti, kartais netgi dėl asmeniškų priežasčių, kad konferencija baigėsi nepriėmus bendrų išvadų, ir nė vienas pranešimas niekada nebuvo publikuotas. Nuo to laiko nemėginta rengti nieko panašaus. Tačiau mokslininkai dabar beveik nebeabejoja: kukurūzai buvo pirmąsyk sukultūrinti vakarų Meksikos

* Britanijoje žodis *corn* nuo anglosaksų laikų reiškė bet kurios rūšies grūdus. Jis įgavo ir „mažo apvalaus daiktelio" reikšmę, todėl dabar dar gali reikšti „nuospaudą". Sūdyta mėsa vadinama *corned*, nes iš pradžių ji būdavo konservuojama įberiant druskos grūdelių. Kadangi Amerikoje labai svarbūs kukurūzai, ten nuo XVIII a. pradžios šis žodis vartojamas tik kukurūzams vadinti.

lygumose, ir yra visai tikri – dėl įtikinamų rezultatų, gautų remiantis genetikos atradimais, – kad jie buvo kažkaip išvesti iš daugiamečių kukurūzų, tačiau kaip tai pavyko padaryti, lieka tokia pat mįslė kaip anksčiau.

Kad ir kaip ten buvo, Mezoamerikos gyventojai sukūrė pirmąjį pasaulyje visiškai inžinerinį augalą – tokį dirbtinį, kad jo išlikimas visai priklausė nuo žmogaus. Kultūrinių kukurūzų grūdai nuo kotų savaime nenubyra, tad jei jų niekas specialiai nenubraukia ir nepasėja, toliau kukurūzai neauga. Jei žmonės tūkstantmečius nebūtų jų nuolat prižiūrėję, kultūriniai kukurūzai būtų išnykę. Žmonės sukūrė ne tik naują augalų rūšį, bet ir naujovišką ekosistemą – sumanė ją tiesiog tuščioje vietoje, tokios pasaulyje anksčiau niekur nebuvo. Mesopotamijoje pievos jau tada savaime visur žėlė, tad auginti augalus daugiausia reiškė pakeisti natūralius javų laukus geresniais ir juos prižiūrėti. Tačiau sausuose Centrinės Amerikos krūmynuose laukų niekas neregėjo. Niekada jų nematę žmonės turėjo juos sukurti. Panašiai būtų, jei kas dykumoje sumanytų želdinti veją.

Šiandien kultūriniai kukurūzai nepakeičiami kur kas labiau, nei dauguma žmonių suvokia. Kukurūzų miltai vartojami gaminant putojančius gėrimus, kramtomąją gumą, ledus, žemės riešutų sviestą, kečupą, automobilių dažus, balzamavimo skystį, paraką, insekticidus, dezodorantus, muilą, bulvių traškučius, tvarsčius chirurginėms žaizdoms, nagų laką, pėdų pudrą, salotų padažą ir kelis šimtus kitų gaminių. Pritaikant Michaelo Pollano posakį – ne tiek mes prisijaukinome kukurūzus, kiek jie mus.

Tačiau kelia nerimą, kad, kai kultūriniai augalai inžinerijos metodais bus sukurti vienodai genetiškai tobuli, jie praras genetinį kintamumą, kuris juos apsaugo. Šiandien važiuojant per kukurūzų lauką visi stiebai vienodi – ne tik labai panašūs, bet ir šiurpiai vienodi iki pat molekulių. Klonai darniausiai sugyvena, nes nė vienas negali nurungti kitų. Tačiau dėl to jie praranda ir atsparumą. 1970 m. kukurūzų augintojų pasaulis ne juokais išsigando, kai liga, vadinama kukurūzų pietine helmintosporioze, ėmė naikinti kukurūzus visoje Amerikoje, ir paaiškėjo, jog beveik visi šalies pasėliai sudygę iš sėklų, turėjusių genetiškai vienodą citoplazmą. Jei citoplazma būtų buvusi paveikta tiesiogiai arba jei liga būtų pasirodžiusi esanti pavojingesnė, maisto mokslo specialistai visame pasaulyje dabar tikriausiai krapštytų pakaušius

dėl daugiamečių kukurūzų burbuolių, o mes visi valgytume ne visai tinkamo skonio bulvių traškučius ir ledus.

Kitas didis Naujojo Pasaulio maistinis augalas, bulvė, užmena virtinę ne mažiau įdomių mįslių. Bulvės priklauso bulvinių augalų šeimai, kurioje yra pagarsėjusių nuodingumu augalų. Natūraliomis sąlygomis bulvėse apstu nuodingų glikoalkaloidų – tos pačios medžiagos, kuri suteikia energijos kofeinui ir nikotinui, bet juose ji aptinkama mažesniais kiekiais. Kad laukines bulves būtų saugu vartoti, normalų glikoalkaloidų kiekį jose reikia sumažinti nuo penkiolikos iki dvidešimties kartų. Dėl to kyla krūva klausimų – visų pirma, aišku, toks: kaip žmonės tai padarė? Ir kaip jie tada *žinojo*, kad tai daro? Kaip nustatyti, kad nuodingųjų medžiagų kiekį pavyko sumažinti, pavyzdžiui, 20 procentų, 35 procentais ar kokiu tarpiniu skaičiumi? Kaip įvertinti, kiek pavyko pasistūmėti jį mažinant? Ir svarbiausia – iš kur jie žinojo, kad visa procedūra verta pastangų ir jie galiausiai gaus nepavojingą, maistingą produktą?

Žinoma, nenuodinga bulvė lygiai taip galėjo spontaniškai mutuoti, sutaupydama ištisų kartų gyvenimo reikalaujantį eksperimentinės selekcijos darbą. Bet jei taip, tai kaip žmonės sužinojo, kad ji mutavo ir kad tarp visų nuodingų laukinių bulvių pagaliau atsirado viena, nepavojinga valgyti?

Išties daug senovės pasaulio žmonių poelgių ne tik stebina, – jie tiesiog nesuvokiami.

III

Kol Mezoamerikos gyventojai nuiminėjo kukurūzų ir bulvių derlių (taip pat avokadų, pomidorų, pupų ir dar maždaug šimto kitų augalų, be kurių mums dabar būtų sunku), kitoje planetos pusėje žmonės statė pirmuosius miestus. Tai ne mažiau paslaptinga ir stebinama.

1958 m. Turkijoje padarytas atradimas, parodęs, koks tai netikėtas reiškinys. Metams artėjant į pabaigą, tuščiame centrinės Anatolijos užkampyje

jaunas britų archeologas Jamesas Mellaartas važiuodamas su dviem kolegomis pastebėjo viduryje sausos lygumos nutįsusį keistą žemės kauburį – „iškilumą, apaugusią dagiais“. Kauburys buvo penkiasdešimties ar šešiasdešimties pėdų aukščio ir dviejų tūkstančių pėdų ilgio, o iš viso aprėpė trisdešimt trijų akrų plotą – mįslingai daug. Kitąmet grįžęs Mellaartas atliko toje vietoje bandomuosius kasinėjimus ir nustebo aptikęs, kad kauburyje glūdi senovės miesto liekanos.

Šio atradimo nesitikėta. Senovės miestų, kaip žinojo net nespecialistai, būdavo aptinkama tik Mesopotamijoje ir Levante. Manyta, kad Anatolijoje jų nebuvo. Tačiau čia stovėjo vienas iš seniausiųjų, galbūt *pats* seniausias, sukrečiamai negirdėto dydžio miestas pačiame Turkijos viduryje. Čatal Chiujukui (šis pavadinimas reiškia „išsišakojusi kalva“) – devyni tūkstančiai metų. Jame be perstogės gyventa gerokai per tūkstantį metų, ir didžiausio klestėjimo metu jo gyventojų skaičius siekė aštuonis tūkstančius.

Mellaartas pavadino Čatal Chiujuką pirmuoju pasaulyje miestu. Šį teiginį papildomai pagrindė ir dar labiau išgarsino Jane Jacobs žinomame veikale *Miestų ekonomika*, tačiau taip tvirtinti klaidinga dviem požiūriais. Pirma, iš tiesų tai ne miestas, o tik labai didelis kaimas. (Archeologai skiria miestus nuo kaimų ne tik pagal dydį, bet ir pagal atpažįstamą valdymo struktūrą.) Dar svarbiau tai, kad, kaip dabar žinoma, kitos gyvenvietės, tokios kaip Jerichas Palestinoje, Malacha Izraelyje, Abu Hureira Sirijoje, yra gerokai senesnės. Tačiau Čatal Chiujukas pasirodė esąs už jas visas keistesnis.

Neolito revoliucijos tėvas Vere'as Gordonas Childe'as negyveno taip ilgai, kad sužinotų apie Čatal Chiujuką. Prieš pat šio miesto atradimą jis pirmąsyk per trisdešimt penkerius metus nuvyko gimtinėn, į Australiją. Gerokai daugiau nei pusę gyvenimo jis buvo praleidęs ne tėviškėje. Vaikščiodamas po Mėlynuosius kalnus jis nukrito – arba nušoko – ir užsimušė. Kad ir kaip ten buvo, Childe'ą rado Govet Lipo papėdėje. Tūkstančiu pėdų aukščiau praeivis aptiko rūpestingai sulankstytą švarką, ant jo buvo tvarkingai padėti Childe'o akiniai, kompasas ir pypkė.

Beveik neabejotina, kad Čatal Chiujukas būtų sužavėjęs Childe'ą, nes bemaž viskas ten atrodė nesuprantama. Gyvenvietė neturėjo nei gatvių, nei skersgatvių, namai stovėjo sugrūsti į daugmaž vientisą darinį. Tuos, kurie

stovėjo sangrūdos viduryje, buvo įmanoma pasiekti tik persiropštus daugybės kitų namų stogais (visų jų aukštis skiriasi) ir įlindus pro stogo angą – stulbinamai nepatogu. Čatal Chiujuke nebuvo aikščių ar turgaviečių, taip pat savivaldos ar kitokios valdžios pastatų – visai jokių visuomenės sanklodos požymių. Kiekvienas pasistatydindavo po keturias naujas sienas, netgi kai statė greta kitų sienų. Atrodė, tarsi gyventojai dar būtų nesuvokę, kaip gyvenama kartu. Labai gali būti, kad jie iš tiesų to nesuvokė. Šis atradimas išties ryškiai primena, kad nėra iš anksto nulemta, kokios turi būti gyvenvietės ir jų pastatai. Mums gal atrodo natūralu, kad durys įtaisomos grindų lygyje, o namus skiria gatvės ir skersgatviai, tačiau neabejotina – Čatal Chiujuko žmonėms atrodė visai kitaip.

Be to, į gyvenvietę ar iš jos nevedė jokie keliai ar takai. Ji pastatyta pelkėtoje žemėje, kurią per potvynius užliedavo. Ištisas mylias aplink driekėsi tušti plotai, tačiau žmonės tirštai susigrūdo, tarsi juos iš visų pusių būtų atvaręs kylantis vanduo. Nėra nieko, kas padėtų atsakyti, kodėl tūkstančiai žmonių turėjo susispiesti čia, nors būtų galėję išsisklaidyti po aplinkines kaimo vietoves.

Šie žmonės ūkininkavo, tačiau jų ūkiai buvo bent už septynių mylių. Žemė aplink gyvenvietę buvo prasta ganykloms, ji negalėjo duoti nei vaisių, nei riešutų, nei kitų natūralių maisto produktų. Nebuvo ir medienos ar kitokio kuro. Trumpai tariant, išvis nebuvo jokios akivaizdžios priežasties įsikurti būtent čia, tačiau daugybė jų įsikūrė.

Čatal Chiujukas – jokiu būdu ne primityvi gyvenvietė. Tais laikais ji buvo neįtikėtinai moderni ir išplėtota – joje gyveno daug audėjų, krepšių pynėjų, dailidžių, stalių, karolininkų, lankdirbių ir daug kitų, turėjusių tam tikrų įgūdžių. Gyventojai kūrė aukšto lygio meno kūrinius, audė įvairius įmantrius raštus. Jie netgi mokėjo pagaminti dryžuotą audeklą, o tai tikrai nėra paprasta. Jiems buvo svarbu gerai atrodyti. Nuostabu žinoti, kad mintis apie dryžuotus audinius žmonėms atėjo į galvą anksčiau, nei mintis apie duris ir langus.

Visa tai tik dar kartą primena, kiek mažai žinome ir netgi kiek nedaug galime spėlioti apie tolimos praeities žmonių gyvenimo būdą ir įpročius. Nepamiršdami to, pagaliau ženkime į namo vidų ir pamatysime, kad apie jį taip pat žinome nedaug.

Trečias skyrius

Holas

I

Nė vieno kambario laikui bėgant neištiko toks nuosmukis kaip holo. Šiandien tai vieta nusivalyti kojoms ir pakabinti skrybėlėms, o anksčiau holas buvo svarbiausias namų kambarys. Ilgai tai netgi *buvo patys* namai. Kodėl įvyko toks keistas pokytis? Jo istorija siekia pačią Anglijos pradžią, laikus prieš 1 600 metų, kai laivai, pilni iš žemyninės Europos atvykusių žmonių, išsilaipino pakrantėje ir nežinia kaip pradėjo užkariauti šią teritoriją. Neįtikėtinai mažai žinome, kas tai per žmonės, o tos nuotrupos, kurias žinome, dažnai nesuprantamos. Tačiau Anglijos ir šiuolaikinių namų istorija prasideda būtent nuo jų.

Tradiciškai pasakojama, kad viskas vyko paprastai: 410 m. po Kr. žlungant Romos imperijai sutrikę romėnai paskubomis paliko Britaniją, o germanų gentys – anglai, saksai ir jutai, apie kuriuos pasakojama tūkstančiuose mokyklinių vadovėlių – ėmė plūsti į jų vietą. Tačiau, atrodo, daug kas galėjo būti kitaip.

Pirma, gali būti, kad ateiviai visai neužplūdo Britanijos. Vienas atliktas skaičiavimas parodė, kad romėnams palikus Britaniją per šimtmetį į ją tikriausiai atvyko tik dešimt tūkstančių ateivių – vidutiniškai tik šimtas žmonių per metus. Daugumos istorikų nuomone, šis skaičius per mažas, tačiau niekas negali pateikti kito, ne tokio abejotino skaičiaus. Tiesą sakant, taip pat niekas negali pasakyti, kiek Britanijoje gyveno vietinių žmonių – britų, kurie

būtų galėję priimti ateivius ar jiems priešintis. Pateikiami įvairūs skaičiai, nuo 1,5 iki 5 milijonų – vien tai aiškiai rodo, kokios miglotos mūsų žinios apie šį laikotarpį, – tačiau, regis, beveik neabejotina: atėjūnų atvyko gerokai mažiau, nei užkariautame krašte gyveno žmonių.

Kodėl britams nepakako išgalių ir narsumo veiksmingiau pasipriešinti – didelė mįslė. Šiaip ar taip, jie daug prarado. Beveik keturis šimtmečius jie buvo galingiausios pasaulio civilizacijos dalis ir naudojosi privilegijomis – vandentiekiu, centriniu šildymu, gera susisiekimo sistema, organizuota valdžia, karštomis maudyklėmis, – kurios jų netašytiems užkariautojams buvo nepriimtinos arba nežinomos. Sunku įsivaizduoti, kokie pažeminti turėjo jaustis vietiniai gyventojai, kai jų teritoriją užgrobė beraščiai, nesiprausę pagonys iš miškingų Europos pakraščių. Stojus naujajai santvarkai jie prarado beveik visus turėtus materialinius pranašumus ir gyveno be daugelio jų dar tūkstantį metų.

Tai buvo *Völkerwanderung*, Didžiojo tautų kraustymosi, laikotarpis, kai visame senovės pasaulyje gyventojų grupes – hunus, vandalus, gotus, vestgotus, ostgotus, vengrus, frankus, anglus, saksus, danus, alemanus ir kitus – apėmė keistas ir, atrodytų, nepasotinamas troškimas nesėdėti vietoje. Tie, kurie atkeliavo į Britaniją, tikrai buvo iš tokių. Vienintelį išlikusį rašytinį pasakojimą apie tuos įvykius paliko vienuolis Beda Garbingasis, rašęs trimis šimtmečiais vėliau. Būtent jis praneša, kad į šalį įsiveržusių atėjūnų būrius sudarė anglai, saksai ir jutai, tačiau tiksliai nežinoma, nei kas jie, nei kokie buvo jų tarpusavio santykiai.

Jutai – visiška mįslė. Paprastai manoma, kad jie atvyko iš Danijos, nes jos dalis vadinama Jutlandija. Visa bėda, kad, kaip pažymėjo istorikas F. M. Stentonas, Jutlandija taip pavadinta daug vėliau, nei jutai pajudėjo iš vietos, o pavadinti teritoriją pagal tautą, kurios joje nebėra, būtų neįprastas, netgi išskirtinis atvejis. Šiaip ar taip, skandinaviškas žodis *Jótar*, iš kurio kilo Jutlandijos pavadinimas, visai nebūtinai turi (ir net abejotina, ar turi) ką nors bendra su kokia gyventojų grupe ar tauta. Jutų daugiau niekas niekur nemini, tik Beda, ir jis niekur nebemini jų antrą kartą. Kai kurie mokslininkai mano, kad jutų paminėjimas tarp Bedos eilučių įterptas vėliau rašiusio žmogaus, o su pačiu Beda neturi nieko bendra.

Anglai – ne ką mažesnė mįslė. Nors Europos tekstai juos retkarčiais mini, taigi bent galime neabejoti, kad jie tikrai egzistavo, tačiau tai, ką apie juos žinome, visai nerodo, kad jie būtų buvę nors kiek svarbūs. Jei ir buvo tokių, kas jų bijojo ir jais žavėjosi, tai labai nedaug. Taigi tikrai paradoksalu, kad būtent jų vardas daugiau ar mažiau atsitiktinai buvo susietas su šalimi, kurią sukurti jie turbūt mažai tepadėjo.

Taigi lieka tik saksai, jie tikrai gyveno žemyne, – tai patvirtina įvairūs dabartinės Vokietijos vietovardžiai, pavyzdžiui, Saksonija, Saksonija-Koburgas. Tačiau saksai, regis, taip pat nebuvo labai galingi. Daugiausia, ką Stentonas apie juos gali pasakyti, – kad jie „mažiausiai paslaptingi" iš visų trijų. Palyginti su Romą plėšusiais gotais ar Ispaniją užgriuvusiais vandalais, ši tauta gana nežymi. Atrodo, Britaniją užkariavo ūkininkai, ne kariai.

Jie neatgabeno beveik nieko naujo, tik kalbą ir savo DNR. Joks jų technikos ar gyvenimo būdo ypatumas nė kiek nepranoko to, kas čia jau buvo. Negali būti, kad juos būtų labai mėgę. Neatrodo, kad jie būtų gebėję labai nustebinti. Tačiau kažkodėl jie tapo tokie įtakingi, kad jų kultūra keisčiausiu ir esmingiausiu būdu vis dar gyva po pusantro tūkstančio metų. Nors beveik nieko nežinome apie jų tikėjimą, trims jų dievams – Tiu (*Tiw*), Vodanui (*Woden*) ir Donarui (Torui; *Thor*) – vis dar atiduodame duoklę tris viduriniąsias savaitės dienas (antradienį, trečiadienį ir ketvirtadienį), angliškai vadindami jas *Tuesday*, *Wednesday* ir *Thursday*, o Vodano žmoną Friją (*Frig*) minėdami kiekvieną penktadienį (*Friday*). Taigi esame gerokai su jais susiję.

Atėjūnai visai sunaikino gyvavusią kultūrą. Romėnai Britanijoje gyveno 367 metus, keltai – bent tūkstantį, tačiau atrodė, tarsi jų čia niekad nebūta. Kituose kraštuose nieko panašaus nenutiko. Kai romėnai paliko Galiją ir Ispaniją, gyvenimas tęsėsi kaip anksčiau. Vietiniai gyventojai ir toliau kalbėjo savais lotynų kalbos variantais, iš jų tuo metu jau pradėjo formuotis šiuolaikinės prancūzų ir ispanų kalbos. Išliko valdžia, klestėjo prekyba, apyvartoje cirkuliavo monetos, buvo palaikomos visuomenės struktūros. O Britanijoje romėnai paliko vos penkis žodžius, keltai – ne daugiau kaip dvidešimt; iš jų dauguma – geografiniai terminai, nusakantys būdingas Britanijos kraštovaizdžio ypatybes. Pavyzdžiui, anglų kalbos žodžiai *crag* („stati uola") ir *tor* („uolota viršukalnė", „akmenuota atodanga") yra keltiški.

Pasitraukus romėnams, kai kurie keltai pabėgo į Prancūziją ir ten įkūrė Bretanę, o kai kurie neabejotinai priešinosi, žuvo arba pateko į vergiją. Tačiau dauguma, regis, tiesiog priėmė atėjūnų įsiveržimą kaip liūdną tiesą ir prisitaikė gyventi. „Nemanau, kad tada būta didelių skerdynių ir rimtesnio kraujo praliejimo", – kartą pasakė man draugas Brianas Ayersas, buvęs Norfolko grafystės archeologas, kai stovėjome už mano namo ir žiūrėjome į laukus. „Tikriausiai vieną dieną dairydamasis po savo lauką pamatei, kad ten įsikūrė dvidešimt žmonių, ir pamažu tau paaiškėjo, kad jie neketina trauktis ir užėmė tavo žemę. Neabejotinai šen bei ten būta *šiek tiek* kruvinų susidūrimų, bet apskritai, manau, ankstesni gyventojai išmoko prisitaikyti prie stipriai pasikeitusių aplinkybių."

Yra įvairių pasakojimų apie mūšius: vienas iš jų vykęs prie *Crecgan Ford* (nežinoma, kur yra ši vieta) ir jame žuvę keturi tūkstančiai britų; dar, žinoma, gyvuoja legenda, pasakojanti, kaip narsiai priešinosi karalius Artūras ir jo vyrai, tačiau, be legendos, nieko daugiau ir nėra. Nėra jokių archeologinių duomenų, kurie rodytų vykus masines žudynes ar gyventojus sprukus lyg prieš audrą. Ateiviai ne tik nebuvo šaunūs kariai, – kiek žinoma, jie nebuvo ir labai geri medžiotojai. Visi archeologiniai duomenys rodo, kad nuo tada, kai atvyko, jie gyveno versdamiesi gyvulininkyste ir beveik nemedžiojo. Taip pat, atrodo, visada ūkininkauta. Iš turimų duomenų susidaro įspūdis, kad pereinamasis laikotarpis praėjo sklandžiai, lyg fabrike keičiantis darbininkų pamainai. Taip tikrai negalėjo būti, tačiau turbūt niekada nesužinosime, kas vyko iš tikrųjų. Tas laikotarpis be istorijos. Britanija atsidūrė nebe pažįstamo pasaulio krašte, o už jo ribų.

Net ir tai, ką žinome iš archeologijos, dažnai sunku suvokti. Pirma, atvykėliai neapsigyveno romėnų namuose, nors šie buvo gerai pastatyti, pranašesni už visus, kuriuos jie turėjo gimtinėje ir kuriuose dabar buvo galima apsigyventi. Atvykėliai statėsi kur kas paprastesnius statinius, dažnai visai greta apleistų romėnų vilų. Jie nesinaudojo ir romėnų miestais: tris šimtmečius Londonas stovėjo beveik tuščias.

Žemyne germanų tautos paprastai gyveno ilguosiuose namuose – „klasikiniuose" valstiečių būstuose, kur vienas galas buvo skirtas žmonėms, kitas – naminiams gyvuliams. Tačiau atėjūnai tokiuose būstuose negyveno

dar šešis šimtmečius. Niekas nežino kodėl. Vietoj to jie nusėjo kraštovaizdį keistais pastatėliais, vadinamais *grubenhäuser*, pažodžiui „duobių namais", nors yra rimtas pagrindas abejoti, ar tai išvis namai. Tokį *grubenhaus* sudarė tiesiog duobė nuožulniais kraštais, maždaug pusantros pėdos gylio, virš jos stovėdavo nedidelis statinys. Per pirmuosius du anglosaksų okupacijos šimtmečius tokių statinių šalyje statyta daugiausia ir jie, atrodo, buvo svarbiausi. Daug archeologų mano, kad virš duobės būdavo klojamos grindys, todėl ji virsdavo neaukštu rūsiu, nors sunku pasakyti, kokia jo paskirtis. Dvi labiausiai paplitusios teorijos tokios: pasak pirmosios, duobės naudotos kaip sandėliai, nes, kaip manoma, oras apačioje būdavo šaltas, todėl leisdavo ilgiau išlaikyti gendančius produktus; pasak antrosios, duobės skirtos oro cirkuliacijai pagerinti ir apsaugoti grindims nuo puvimo. Tačiau pastangos, kurių reikėdavo iškasti duobėms, – kai kurios iškirstos tiesiog uolienoje, – atrodo akivaizdžiai per didelės, palyginti su kokia nors nauda, kurią gali duoti oro srovės, ir vis tiek labai neįtikima, kad geresnė cirkuliacija būtų davusi vieną ar kitą iš teorijose nurodomų rezultatų.

Pirmasis *grubenhaus* atrastas tik 1921 m. kasinėjant Saton Kortnyje (dabar ši gyvenvietė priklauso Oksfordšyrui, tada – Berkšyrui). Dabartinėmis žiniomis, tokių statinių labai daug, todėl stebina, kad jie surasti taip vėlai. *Grubenhaus* atrado Edwardas Thurlow Leedsas iš Ašmolio (*Ashmole*) muziejaus Oksforde, ir, atvirai kalbant, jam šis radinys visai nepatiko. 1936 m. monografijoje profesorius Leedsas pasipiktinęs rašė, kad tokiuose namuose žmonės gyveno „beveik kaip trogloditai", taip vargingai, kad „šiuolaikiniam žmogui tuo nesinori tikėti". Jie, tęsė Leedsas, gyveno „bjauriame kaulų nuolaužų, maisto atliekų ir indų šukių šiukšlyne [...] taip primityviai, kaip tik galima įsivaizduoti. Jie nesirūpino švara, jiems atrodė tinkama mesti maisto atliekas į atokiausią lūšnelės kampą ir ten palikti". Leedsas, regis, laikė *grubenhäuser* beveik civilizacijos išdavyste.

Toks požiūris vyravo beveik trisdešimt metų, tačiau ilgainiui specialistai ėmė abejoti, ar tuose keistuose pastatėliuose tikrai gyveno žmonės. Svarbiausia, kad tie statiniai labai maži, dažnai vos septynių pėdų ilgio ir dešimties pločio, taigi pernelyg ankšti net ir skurdžiausiems valstiečiams, ypač jei kūrendavosi ugnis. Vieno *grubenhaus* grindų plotis – devynios pėdos, o

iš jų truputį daugiau nei septynias užima krosnis, taigi žmonėms apskritai nelieka vietos. Taigi gali būti, kad tai išvis ne būstai, o dirbtuvės ar daržinės, tačiau kodėl jos turėjo požeminę dalį, tikriausiai amžiams liks mįslė.

Laimė, kartu su atvykėliais – nuo šios pasakojimo vietos galime juos vadinti ir anglais (*English*)* – atsirado ir kitas pastatų tipas. Šie statyti gerokai rečiau, bet galiausiai tapo kur kas svarbesni. Šie pastatai daug didesni nei *grubenhäuser*, bet tai ir yra beveik vienintelis jų privalumas. Tai tiesiog dideli į daržines panašūs statiniai, jų viduryje kūrendavosi atvira ugnis. Atvykėliai tokį statinį vadino *hall*. Šis žodis jau 410 m. buvo senas, o dabar laikomas vienu iš pirmųjų anglų kalbos žodžių.

Beveik visas gyvenimas, ar dieną, ar naktį, vyko tokioje didelėje beveik tuščioje, visada prirūkusioje salėje. Tarnai ir šeima valgydavo, rengdavosi ir miegodavo kartu – „paprotys, nepadėdavęs nei patogiau gyventi, nei padoriau elgtis", kaip 1909 m. aiškiai drovėdamasis pažymėjo J. Alfredas Gotchas klasikiniame veikale *Anglijos namo raida* (*The Growth of the English House*). Per visą viduramžių laikotarpį ir dalį XV amžiaus holas (*hall*) iš esmės *buvo* namas, todėl netgi tapo įprasta šiuo žodžiu vadinti visą pastatą, pavyzdžiui, *Hardwick Hall* (Hardvikų rūmai), *Toad Hall* (Rupūžiaus Viensėdija)**.

Visi namų ūkio žmonės, tarp jų ir darbininkai, tarnai, našlės ir kiti, kas namuose gyveno nuolat, laikyti šeimos nariais, jie buvo artimieji – čia tinka angliško žodžio *familiar* pirminė reikšmė***. Aukščiausioje (ir paprastai mažiausiai skersvėjų užpučiamoje) tokio pastato vietoje stovėdavo pakyla, ant jos valgydavo šeimininkas ir jo šeima – šią tradiciją šiandien primena specialūs garbingi stalai, aptinkami tuose koledžuose ir pensionuose, kurie suvokia tęsią seną tradiciją (arba kartais nori sukurti tokį įspūdį). Namų ūkio galva būdavo vadinamas *husband* – tai sudurtinis žodis, pažodžiui reiškiantis „namų šeimininką" ar „namų savininką". Jis valdė ir aprūpindavo namus.

* Lietuvių kalbos žodis „anglai" gali reikšti ir anksčiau autoriaus minėtą germanų gentį (*Angles*), ir dabartinės Didžiosios Britanijos pagrindinius gyventojus – *English* (*vert. past.*).

** Dabartinės anglų kalbos žodis *hall* gali reikšti „holą" (anglų gyvenamojo namo priemenę), „salę", „halę", „rūmus", „viensėdiją" ir kt. „Rupūžiaus Viensėdija" – namo pavadinimas K. Grahame'o knygoje *Vėjas gluosniuose* (*vert. past.*).

*** Anglų kalbos žodis *familiar* gali reikšti ir „pažįstamas", „įprastas", „artimas", ir „šeimos", „šeimynos", „namų" (*vert. past.*).

Dėl jo svarbos žemės tvarkymo veikla imta vadinti *husbandry* (žemės ūkiu). Tik daug vėliau anglų kalboje žodis *husband* ėmė reikšti sutuoktinį.

Net didžiausiuose namuose būdavo tik trys ar keturios patalpos: pats holas, virtuvė ir kai kada vienas ar du šoniniai kambariai, kuriuose namų galva galėdavo atsiskyręs tvarkyti asmeninius reikalus. IX arba X amžiuje jau buvo atsiradę ir koplyčių; jas dažnai naudodavo ne tik apeigoms, bet ir kitiems dalykams. Kartais šiuos privačius kambarius statydavo dviem aukštais, iš jų antrasis, vadintas *solar*, būdavo pasiekiamas kopėčiomis arba labai primityviais laiptais. Žodis *solar* kuria saulėtumo ir šviesos įspūdį*, tačiau iš tikrųjų tai tik pritaikytas prancūziškas žodis *solive*, reiškiantis perdangos siją. *Solar* buvo tiesiog sijų prilaikomas kambarys, ir ilgai daugumoje namų viršuje negalėjo būti daugiau kambarių. Dažnai jie naudoti beveik tik kaip sandėliai. Žmonės taip retai susimąstydavo apie kambarius šiuolaikine prasme, kad nėra užfiksuota, jog pats žodis *room* (kambarys) anglų kalboje iki Tiudorų laikų būtų buvęs vartojamas uždaros patalpos ar atskiros erdvės reikšme.

Visuomenę sudarė daugiausia laisvieji žmonės, baudžiauninkai ir vergai. Mirus baudžiauninkui jo ponas turėdavo teisę kaip tam tikrą mirties mokestį pasiimti nedidelį jo turėtą daiktą, pavyzdžiui, drabužį. Dažnai valstiečiai turėdavo tik vieną pagrindinį drabužį, tokį platų apsiaustą, vadintą *cotta* (iš jo ilgainiui išsirutuliojo šiuolaikinis paltas – *coat*). Tai, kad valstietis neturėdavo nieko geresnio ir kad ponas norėdavo tokį daiktą gauti, pasako apie viduramžių gyvenimo kokybę beveik viską, ką jums reikia žinoti. Baudžiava – tai tam tikra nuolatinė baudžiauninko priklausomybė vienam feodalui, ir jos paskelbimas dažnai turėjo religinę prasmę. Šis įvykis turėjo kelti nerimą ne tik keletui baudžiauninko atžalų, nes sykį paskelbta baudžiava visam laikui įsigaliodavo jo palikuonims. Sunkiausias baudžiavos padarinys buvo apribota baudžiauninkų laisvė persikelti kitur ar tuoktis su kuo nors iš kitos valdos. Tačiau jie galėdavo praturtėti. Vėlyvaisiais viduramžiais kas dvidešimtam baudžiauninkui priklausė po penkiasdešimt akrų arba daugiau – tais laikais tai nemažos valdos. Laisvieji žmonės atvirkščiai –

* *Solar* angliškai reiškia dar ir „saulinis“, „saulės“ (*vert. past.*).

nors teoriškai ir turėdavo laisvę, dažnai gyveno pernelyg skurdžiai, kad galėtų ja pasinaudoti.

Nuo IX iki XI a. buvo gana daug vergų, dažnai – karo metu į nelaisvę paimtų priešų: *Paskutiniojo teismo knygoje* minima valda, turėjusi jų daugiau nei septyniasdešimt. Tačiau tai ne visai ta nužmoginanti vergovė, kurią žinome buvus vėlesniais laikais, pavyzdžiui, Amerikos pietinėse valstijose. Nors vergai laikyti nuosavybe ir juos buvo galima parduoti, – ir už gana didelę sumą, pavyzdžiui, sveikas vyras vergas kainavo tiek, kiek aštuoni jaučiai, – jie taip pat galėdavo turėti nuosavybės, vesti ir neišeidami už gyvenvietės ribų laisvai judėti. Senojoje anglų kalboje vergas vadintas *thrall*, todėl šiandien, kai mus užvaldo emocijos, angliškai sakome, kad esame *enthralled* (pavergti).

Viduramžiais valdos daug kur buvo labai nevientisos. Vienas XI a. tenas, vardu Wulfricas, visoje Anglijoje turėjo septyniasdešimt dvi žemės valdas; bet netgi mažesnes valdas dažnai sudarė atskiros dalys. Todėl viduramžių namų ūkiai nuolat judėjo, be to, jie dažnai buvo labai dideli. Karališkieji namų ūkiai neretai turėjo penkis šimtus tarnų ir namų darbininkų, o perai ir prelatai beveik visada bent šimtą. Turint tiek daug žmonių, nugabenti visus juos ten, kur yra maisto, būdavo ne sunkiau nei atgabenti maisto ten, kur jie yra, todėl keliauta daugmaž be perstogės, ir viskas turėjo būti mobilu (dėl to neatsitiktinai prancūzų ir italų kalbose baldus įvardijantys žodžiai yra *meubles* ir *mobili*). Taigi baldus paprastai gamindavo riboto dydžio, kilnojamus ir kukliai praktiškus, Witoldo Rybczynskio žodžiais tariant, „juos laikė daugiau inventoriumi nei vertingu asmens turtu".

Mobilumo poreikis taip pat paaiškina, kodėl daugelis senų skrynių ir dėžių turi gaubtą dangtį: tam, kad kelionės metu ant viršaus nesikauptų vanduo. Dėžės, žinoma, turi nemenką trūkumą: norint pasiekti tai, kas dugne, reikia viską išimti. Užtruko neįtikėtinai ilgai, net iki XVII a., kol kažkam atėjo į galvą įtaisyti dėžėse stalčius ir taip paversti jas komodomis.

Net ir geriausiuose namuose grindys paprastai būdavo tiesiog plika žemė, pabarstyta šiaudais. Ant jų kaupėsi „seilės, vėmalai, šunų ir žmonių šlapimas, išpiltas alus, žuvų likučiai ir kitokia neapsakoma bjaurastis", kaip 1524 m. gana glaustai apibendrino Nyderlandų teologas ir keliautojas Erazmas Roterdamietis. Paprastai dukart per metus ant viršaus būdavo pakloja-

ma naujų šiaudų, tačiau susikaupusį sluoksnį šalindavo retai, todėl, niūriai pridūrė Erazmas, „jis galėdavo nejudinamas išgulėti dvidešimt metų“. Iš esmės grindys buvo didelis lizdas, labai traukęs vabzdžius ir patogus slapstytis graužikams, taip pat puikus inkubatorius maro užkratui. Tačiau storas grindų klojinys paprastai laikytas prestižo ženklu. Prancūzijoje buvo įprasta sakyti, kad turtingas žmogus gyvena „iki juosmens šiauduose“.

Plikõs žemės grindys daugumoje Britanijos ir Airijos kaimų iki XX a. buvo laikomos normaliu reiškiniu. Kaip pasakė istorikas Jamesas Ayresas, „pirmas aukštas“ (*ground floor*) gavo tokį pavadinimą pelnytai“*. Maždaug Williamo Shakespeare'o laikais geresniuose namuose ėmė dažniau rastis medinės arba plytelėmis išklotos grindys, bet ir tada kilimai kainavo pernelyg brangiai, kad juos būtų galima kloti po kojomis. Juos kabindavo ant sienų arba tiesdavo ant stalų, dažnai laikė skryniose ir išimdavo tik norėdami padaryti įspūdį ypatingiems svečiams.

Valgomieji stalai buvo tiesiog ant ožių paguldytos lentos, o spintelės (*cupboards*), kaip ir sako jų pavadinimas**, – paprastos lentos, ant kurių galima išdėlioti puodelius ir kitus indus. Tačiau jų reikėdavo nedaug. Stiklinių indų pasitaikydavo retai, ir iš valgančiojo paprastai tikėtasi, kad jis dalysis indais su kaimynu. Ilgainiui spintelės tapo kur kas puošnesnių bufetų (*dressers*) dalimi – nepaisant pavadinimo, šie visai nesusiję su apranga***, o tik su valgio ruošimu (*dressing*).

Kuklesniuose būstuose gyventa taip paprastai, kaip tik įmanoma. Valgomasis stalas buvo tiesiog lenta (*board*), jį taip ir vadino. Tuo metu, kai nesinaudodavo, žmonės kabindavo jį ant sienos, o prieš patiekdami valgį padėdavo valgantiems ant kelių. Laikui bėgant angliškas žodis *board* ėmė reikšti ne tik plokštumą, ant kurios valgoma, bet ir patį valgį – iš čia kilo angliškas posakis *room and board* („kambarys ir maistas“). Be to, tai paaiškina, kodėl nuomininkai angliškai vadinami *boarders* ir kodėl apie sąžiningą žmogų – tokį, kurio rankos visada matomos, – sakoma, kad jis yra *above board*****.

* *Ground floor* (angl.) – pirmas aukštas, pažodžiui „žemės aukštas“ arba „žemės grindys“ (*vert. past.*).

** *Cupboard* (angl.) – spintelė, pažodžiui „puodelių lenta“ (*vert. past.*).

*** *Dress* (angl.) – drabužis (*vert. past.*).

**** Pažodžiui – „virš lentos“ (*vert. past.*).

Žmonės sėdėdavo ant paprastų suolų (*benches*), prancūziškai *bancs* – iš čia kilo žodis „banketas". Iki XVII a. ant kėdžių sėdėta retai – pats angliškas žodis *chair* (kėdė) yra maždaug iš 1300-ųjų metų – ir jos būdavo suprojektuotos ne patogiai sėdėti, o pademonstruoti valdžią. Žinoma, ir šiandien apie posėdžiui vadovaujantį žmogų sakoma, kad jis yra *chair* (pirmininkas), o apie bendrovės vadovą – *chairman of the board* (valdybos pirmininkas). Šiek tiek keista, kad šis posakis primena ir viduramžių valstiečių papročius.

Viduramžių puotose matome žmones valgant visokiausius keistus patiekalus, kurie dabar nebevalgomi. Ypač buvo mėgstama paukštiena. Daug kas valgė erelius, garnius, povus, žvirblius, vieversius, kikilius, gulbes ir daug kitų skraidančių padarų, ir ne tiek dėl to, kad gulbės ir kiti reti paukščiai būtų pasakiškai skanūs, – nes jie tokie nebuvo, ir būtent dėl to mes jų nebevalgome, – kiek dėl to, kad stigo kitokios, geresnės mėsos. Tūkstantį metų beveik išvis nevartota jautiena, aviena ir ėriena, nes gyvuliai, iš kurių gaunama ši mėsa, buvo reikalingi dėl vilnų, trąšų ir raumenų jėgos, tad pernelyg vertingi skersti. Didumą viduramžių pagrindinis gyvulinių baltymų šaltinis daugumai žmonių buvo rūkyta silkė.

Net jeigu mėsos būtų buvę galima gauti neribotai, ji dažniausiai drausta. Viduramžiais tris dienas per savaitę tekdavo valgyti žuvį, be to, sausumos gyvūnų mėsa buvo draudžiama keturiasdešimt gavėnios dienų ir per daugybę kitų religinių švenčių. Dienų, kuriomis galiojo mitybos ribojimai, skaičius laikui bėgant kito, tačiau didžiausių ribojimų laikotarpiu beveik pusė dienų per metus, kaip sakydavo, buvo „liesos". Kažin ar atsirastų bent viena žuvis ar kitas plaukiojantis padaras, kurio žmonės nevalgė. Herefordo vyskupo virtuvės ataskaitose nurodyta, kad jo namiškiai maitinosi silkėmis, juodadėmėmis ir kitomis menkėmis, lašišomis, karšiais, skumbrėmis, vėgėlėmis, jūrinėmis, afrikinėmis jūrinėmis ir kitomis lydekomis, kuojomis, unguriais, nėgėmis, lynais, upėtakiais, rainėmis, gružliais, jūrgaidžiais ir dar keliomis kitomis žuvimis – iš viso daugiau nei dviejų tuzinų rūšių. Taip pat gausiai valgyti ūsoriai, strepečiai ir netgi jūrų kiaulės. Iki Henriko VIII laikų žuvies dienų nesilaikymas, bent teoriškai, baustas mirtimi. Po reformacijos jų atsisakyta, tačiau karalienė Elžbieta jas sugrąžino, kad paremtų britų žvejybos laivyną. Bažnyčia taip pat labai troško žuvies dienų – ne tiek dėl kokių reli-

ginių įsitikinimų, kiek dėl to, kad susiformavo pelningas šalutinis verslas – pardavinėti atleidimą nuo pasninko.

Miego vieta paprastai būdavo neapibrėžta. Šiandien angliškai sakoma *make a bed* (kloti lovą)*, nes tada iš esmės taip ir buvo daroma: išvyniojamas medžiaginis miegoti skirtas čiužinys arba sukraunama krūva šiaudų, surandamas apsiaustas ar kitas apklotas ir įsitaisoma kuo patogiau. Atrodo, žmonės ilgai neturėjo nuolatinės miego vietos. Viename iš *Kenterberio pasakojimų* siužetas sukasi apie tai, kad malūnininko žmona savo pačios namuose pateko ne į tą lovą, – kažin ar taip būtų galėję atsitikti, jei ji kiekvieną naktį būtų miegojusi toje pačioje vietoje. Dar XVII amžiuje angliškas žodis *bed* (lova) reiškė tik čiužinį ir jo kamšalą, o ne lovos rėmus ir tai, kas į juos įtaisoma. Šiems rėmams vadinti vartotas žodis *bedstead*.

Dar ir Elžbietos laikų namų ūkio turto aprašai rodo, kad žmonėms tuo metu svarbiau buvo lova ir patalynė nei virtuvės baldai. Tik tada aprašuose atsirado minimų nespecializuotų namų baldų, ir jie dažniausiai buvo nurodomi neapibrėžtai, pavyzdžiui, „keli stalai ir suolai". Regis, žmonės nebūdavo prisirišę prie savo baldų, panašiai kaip mes dabar nesame emociškai prisirišę prie buitinių prietaisų. Žinoma, nenorėtume gyventi be jų, tačiau tai nėra branginamos relikvijos. Šiek tiek netikėta: žmonės rūpestingai fiksuodavo ir dar vieną dalyką – langų stiklą. XVII amžiuje stiklas ilgai buvo retenybė, išskyrus bažnyčias ir kelis turtingus namus. Eleanor Godfrey stiklo gamybos istorijoje rašo, jog 1590 m. vienas Donkasterio oldermenas paliko namus žmonai, o langus – sūnui. Tame pačiame amžiuje Aniko pilies savininkai visada pasirūpindavo, kad jiems išvykus langai būtų išimami ir saugomi, kad jų neišdaužtų.

Net didžiausiuose namuose būdavo įstiklinami tik svarbiausių kambarių langai, o visus kitus dengė langinės. Skurdesniuose namuose langų dar gana neseniai pasitaikydavo retai. 1564 m., kai gimė Williamas Shakespeare'as, netgi stikliai savo namuose retai turėdavo stiklinius langus, o po pusės šimtmečio, jo mirties laikais, padėtis šiek tiek pasikeitė, nors nedaug. Dauguma vidurinės klasės namų tuo metu jau turėjo stiklinius langus maždaug pusėje kambarių.

* Pažodžiui – „padaryti lovą" (*vert. past.*).

Aišku viena – net ir geriausiuose namuose nebuvo itin didelio komforto. Išties keista, kad prireikė tiek daug laiko, kol žmonės pasiekė netgi paprasčiausią komforto lygį. Ir tai turėjo svarią priežastį: gyventi buvo sunku. Visą viduramžių laikotarpį kiekvienas nemažą dalį gyvenimo skirdavo pastangoms išgyventi. Dažnai ištikdavo badas. Viduramžių pasaulis – tai pasaulis be atsargų, ir kai pasitaikydavo prastas derlius, o taip atsitikdavo vidutiniškai kas ketvirtus metus, tekdavo badauti. Kai apskritai nepavykdavo nuimti jokio derliaus, bado mirtis tapdavo neišvengiama. Anglija sulaukė itin prasto derliaus 1272, 1277, 1283, 1292 ir 1311 m., taip pat pragaištingos negandos be jokių prošvaisčių tęsėsi nuo 1315 iki 1319 m. Be viso to, žinoma, užeidavo maras ir kitos ligos, kurios nušluodavo milijonus gyvybių. Kai žmonės pasmerkti gyventi trumpai ir nuolat patirti negandų, turbūt negalima tikėtis, kad jiems rūpės dekoras. Tačiau, net atsižvelgiant į šias aplinkybes, pastebimas keistas dalykas: labai užtruko, kol pavyko sukurti net kukliausią komfortą. Pavyzdžiui, pro stogo skyles galėjo lauk virsti dūmai, tačiau pro jas traukė skersvėjis ir lijo. Taip buvo tol, kol kažkas pagaliau sugalvojo ventiliacijos bokštelį – pro čia irgi galėjo išeiti dūmai, bet jis saugojo nuo lietaus, paukščių bei vėjo. Tai nuostabus išradimas, tačiau tuo metu, kai jis buvo sumanytas, XIV amžiuje, atsirado kaminai ir ventiliacijos bokštelio nebereikėjo.

Daugiau apie namų interjerą iki pat viduramžių vidurio beveik nieko nežinome. Tiesą sakant, kaip teigia baldų istorikas Edwardas Lucie-Smithas, daugiau žinome apie tai, kaip sėdėdavo ar atsilošdavo senovės graikai ir romėnai, negu apie tai, kaip tai darė anglai prieš aštuonis šimtmečius. Beveik neišliko baldų, senesnių nei maždaug iš 1300-ųjų, o juos vaizduojančių rankraščių iliustracijų ir paveikslų nedaug ir jie prieštarauja vieni kitiems. Baldų istorikams taip trūksta faktų, kad jiems netgi tenka gilintis į vaikiškus eilėraštukus. Daug kur rašoma, kad viduramžiais naudota tam tikra pakoja, vadinta *tuffet*, ir ši nuomonė remiasi vienu reikšmingu šaltiniu: „Mažoji panelė Mafit sėdėjo ant *tuffet.*“ Tiesą sakant, vienintelė vieta, kur šis žodis pavartotas ne šiuolaikinėje anglų kalboje, – šis vaikiškas eilėraštukas. Jei tokių pakojų kada nors iš tiesų būta, tai niekur daugiau neužfiksuota.

Visa tai teisinga kalbant apie palyginti pasiturinčių žmonių namus, bet reikia nepamiršti dviejų dalykų: geresni namai nebūtinai būdavo labai geri, o

blogesnieji – nebūtinai labai blogi. Apskritai didieji namai nebuvo sudėtingesni statiniai, jie tik turėjo didesnį holą.

Apie pačius namus žinome dar mažiau, nes iš senesnių laikų ant žemės paviršiaus beveik nieko neišliko. Anglosaksai kaip statybinę medžiagą labai dažnai naudojo medieną (*timber*) – taip dažnai, kad *timbran* jiems buvo bendras pastatą reiškiantis žodis, tačiau, deja, medžiui iš prigimties būdinga pūti, ir tų pastatų bemaž nebėra. Kiek žinoma, visoje Britanijoje iš anglosaksų laikotarpio mūsų dienų sulaukė tik vienerios durys – tai sukiužusios ąžuolinės Vestminsterio abatijos lauko prieangio durys, nepastebėtos iki 2005 m. vasaros. Tik tada buvo nustatyta, kad joms 950 metų, taigi tai seniausios žinomos durys visoje šalyje.

Verta pasvarstyti, kaip apskritai galima pasakyti, kiek durims metų. Atsakymas – taikant dendrochronologiją, mokslinį medžių rievių skaičiavimą. Rievės yra labai tikslus orientyras: kiekviena reiškia vienus metus, taigi visos kartu labai daug pasako apie medį. Turint medžio gabalą, kurio amžius gerai žinomas, galima palyginti jo rievių struktūrą su kitų to paties laikotarpio medžio gabalų rievėmis ir juos datuoti. Radus iš dalies sutampančią struktūrą, galima grįžti šimtus metų į praeitį. Jei yra vienas medis, augęs nuo 1850 iki 1910 m., ir kitas, augęs, pavyzdžiui, nuo 1890 iki 1970 m., jų rievės turi iš dalies sutapti nuo 1890 iki 1910 m., t. y. tuo metu, kai abu dar augo. Sukūrus rievių sekų katalogą galima nusikelti toli į praeitį.

Laimė, kad Britanijoje tiek daug statyta iš ąžuolo, nes tai vienintelis šalies medis, pagal kurį galima gauti aiškių ir naudingų duomenų. Tačiau net geriausia mediena kelia keblumų. Skirtingų medžių rievių struktūra niekada negali visiškai sutapti. Medis gali turėti siauresnes rieves nei kiti dėl to, kad augo šešėlyje, turėjo pažemiui daugiau varžytis su kitais arba gaudavo mažiau vandens. Taigi faktiškai norint sukurti patikimą duomenų bazę reikia didelio rievių sekų kiekio, ir norint gauti tikslius rezultatus tenka atlikti daug išradingų statistinių korekcijų – jas darant taikoma pirmame skyriuje minėta stebuklingoji dvasininko Thomo Bayeso teorema.

Paėmę maždaug pieštuko storio medienos mėginį ir pritaikę visus minėtus metodus, mokslininkai nustatė, kad Vestminsterio abatijos durys pagamintos iš medžio, nukirsto tarp 1032 ir 1064 m., prieš pat normanų užka-

riavimą, taigi visai anglosaksų laikotarpio pabaigoje. Tos vienintelės durys – beveik viskas, kas liko*.

Turint tiek nedaug medžiagos, atsiranda apsčiai erdvės diskusijoms. Jane Grenville pavyzdiniame mokslo veikale *Viduramžių būstai* (*Medieval Housing*) pateikia įspūdingą iliustracijų porą, rodančią, kaip dvi archeologų grupės, remdamosi ta pačia informacija, įsivaizdavo Voram Persyje, mirusiame Jorkšyro viduramžių kaime, stovėjusio ilgojo namo išvaizdą. Vienoje iliustracijoje pavaizduotas itin paprastas, primityvus būstas, kurio sienos padarytos iš žemių (arba žemių ir mėšlo mišinio), o stogas – iš žolės arba velėnos; kitame – kur kas tvirtesnis ir sudėtingesnis statinys su nagingai ir rūpestingai suremtomis stambiomis stogo sijomis. Paprasta tiesa – archeologiniai duomenys daugiausia rodo, kokie namo pamatai, o ne kaip jis atrodė.

Labai ilgai manyta, kad viduramžių valstiečių namai – ne ką daugiau nei primityvios trobelės, netvirti ir trapūs statiniai, kuriuos pasakose nupučia vilkas. Buvo spėjama, kad jie tikriausiai neišstovėdavo ilgiau nei vienos kartos gyvenimą. Grenville cituoja mokslininką, kuris tvirtai įsitikinęs teigė, kad paprastų žmonių namai „visoje Anglijoje buvo vienodai prasti“ iki pat Tiudorų laikų. Tai gana drąsus teiginys ir, regis, klaidingas. Dabar daugėja duomenų, rodančių, kad viduramžiais ir tikriausiai taip pat daug ankstesniais laikais paprasti žmonės galėjo pasistatyti gerus namus, jei norėdavo. Vienas iš tai patvirtinančių faktų yra vėlyvaisiais viduramžiais prasidėjusi specializacija ir amatų plėtra – pavyzdžiui, stogiaus, dailidės, tinkuotojo. Vis daugiau durų imta rakinti, o tai aiškiai rodo, kad žmonės vertino pastatus ir tai, kas juose. Svarbiausia – susiformavo daug gyvenamųjų namų rūšių: namas, turintis pagrindinę holo patalpą ir vieną arba dvi dviaukštes šonines dalis; su dviem kambarių eilėmis; su priestatu gale; H raidės formos plano namas; su atvira holo pastoge; namas su pereinamu holu (su karvide arba be jos) ir taip toliau. Jų skirtumai neturi reikšmės, tačiau juose gyvenusių

* Daugelio senų Europos namų durys žemos ir išsiblaškiusieji žengdami pro jas neretai susitrenkia galvą. Jos žemos ne dėl to, kad, kaip paprastai manoma, anksčiau žmonės buvo žemesni ir jiems reikėjo žemesnių durų. Tolimoje praeityje žmonės iš tikrųjų nebuvo tokie maži. Duris darydavo mažas dėl tos pačios priežasties kaip ir langus: tai brangiai kainavo.

žmonių akimis būtent tie skirtumai suteikdavo namams savitų bruožų, individualumo. Beveik neabejotina, kad savininkai jau senais laikais didžiavosi savo namais – net ir gana paprastais.

Viduramžiais neliko nepastebėta, kad beveik visa aukščiau galvos esanti erdvė netinkama naudoti, nes ji paprastai pilna dūmų. Atvira ugniavietė turėjo tam tikrų aiškių privalumų: į visas puses skleidė šilumą, todėl žmonės galėdavo susėsti aplinkui; tačiau ja naudotis – tai lyg nuolat viduryje svetainės kūrenti laužą. Dūmai rūko ir kibirkštys žiro ten, kur juos nukreipdavo atsitiktiniai skersvėjai, ir, kadangi daug žmonių ateidavo ir išeidavo, o langai neturėjo stiklų, greičiausiai kiekvienas atsitiktinis vėjo šuoras pūstelėdavo dūmų kam nors į veidą. O nepučiant skersvėjams dūmai kildavo į palubį, ten kaupdavosi ir tvyrodavo, kol vėjas juos ištraukdavo per stogo skylę.

Trūko vieno dalyko, kuris iš pirmo žvilgsnio atrodo labai paprastas: tinkamo kamino. Tačiau ilgokai užtruko, kol jis atsirado, – ne dėl to, kad būtų nenorėta, bet dėl techninių sunkumų. Didelėje ugniavietėje plieskianti liepsna labai kaitina, jai reikia tinkamo dūmtakio ir užpakalinės sienelės, ir iki maždaug 1330 m. (kai anglų kalboje pirmąsyk užfiksuotas žodis *chimney* (dūmtraukis, kaminas)) niekas nemokėjo šių dalykų gerai padaryti. Jau buvo mūrijami židiniai – mintį juos įrengti į Angliją atgabeno normanai, – tačiau jie nebuvo labai geri. Juos statė tiesiog išgriovę ertmę storoje normaniškos pilies sienoje ir išorinėje sienoje padarę skylę dūmams. Tokie židiniai traukė prastai, taigi ugnis negalėjo gerai degti, ir šilumos jie duodavo nedaug. Todėl ne pilyse židiniai naudoti retai. Mediniuose namuose, o tokių statyta daugiausia, juos apskritai būtų nesaugu naudoti.

Padėtis galiausiai pasikeitė, kai atsirado gerų plytų, kurios tokioje karštoje vietoje, kai ugniavietė naudojama ilgesnį laiką, tinka geriau nei akmenys. Be to, pastačius židinius buvo galima pakeisti ankstesnį kurą, medieną, anglimis – kaip tik laiku, nes medienos atsargos Britanijoje ėmė sparčiai sekti. Kadangi anglių dūmai erzina ir yra nuodingi, jie turėdavo likti ugniavietėje, ir ją imta statyti uždarą, kad smarvė ir dūmai dūmtakiu būtų nukreipiami aukštyn. Taip namai tapo švaresni, bet išorinis pasaulis – užterštesnis, ir tai, kaip matysime, padarė labai didelę įtaką namų išvaizdai ir struktūrai.

Tuo tarpu ne visi buvo patenkinti, kad neliko atvirų ugniaviečių. Žmonės pasigesdavo dūmų tumulų ir neabejojo, kad būtų sveikesni, jei, kaip pasakė vienas liudytojas, juos ir toliau „kaip reikiant smilkytų rūkstanti mediena". Dar 1577 m. Williamas Harrisonas atkakliai tvirtino, kad atvirų ugniaviečių laikais „mums niekada neskaudėjo galvų". Pastogėje dūmai baidydavo paukščius, kad nesuktų lizdų, ir, kaip buvo tikima, stiprino sijas. O labiausiai žmonės skundėsi tuo, kad ugniavietės šildo kur kas silpniau nei anksčiau, – ir tai buvo tiesa. Kadangi ugniavietės kūrendavosi labai neefektyviai, jas nuolat didino. Kai kurios taip išsiplėtė, kad jų viduje pastatydavo suolus žmonėms sėdėti, ir tai tapo vos ne vienintele namų vieta, kur iš tiesų buvo šilta.

Kad ir kiek būtų buvę prarasta šilumos ir patogumų, žmonės negalėjo atsispirti norui turėti daugiau erdvės. Todėl ugniavviečių patobulinimas tapo vienu iš didžiųjų lūžių namų istorijoje. Staiga atsirado galimybė ant sijų sudėti lentas ir taip sukurti ištisą naują pasaulį – viršutinį aukštą.

II

Paaukštinus namus viskas pasikeitė. Kai turtingi namų savininkai suprato, kaip malonu turėti savo erdvės, ėmė greitai daugėti kambarių. Paprastai jie pradėdavo nuo to, kad viršuje įrengdavo erdvų kambarį, vadinamą didžiuoju. Jame ponas ir jo šeima darė visa tai, ką anksčiau darydavo hole: valgė, miegojo, ilsėjosi ir žaidė. Tačiau kartu nebebūdavo tiek daug kitų žmonių, ir jie grįždavo žemyn į didįjį holą tik puotauti ar kitomis ypatingomis progomis. Tarnai liovėsi būti šeimos dalis ir virto tiesiog tarnais.

Asmeninės erdvės idėja, kuri mums dabar atrodo tokia įprasta, tapo netikėtu atradimu. Žmonėms jos buvo vis negana. Greitai nebepakako tik gyventi atskirai nuo valdinių, reikėjo dar ir galimybės leisti laiką atskirai nuo sau lygių.

Kai namai išsiplėtė, o jų sandara tapo sudėtingesnė, žmonės sukūrė ir naujus žodžius (arba pritaikė senus) visiems naujiems kambariams apibū-

dinti: anglų kalbos žodžiai *study* (darbo kambarys, kabinetas), *bedchamber* (miegamasis), *privy chamber* (asmeninis kambarys), *closet* (asmeninis kambarėlis), *oratory* (maldos vieta, koplytėlė), *parlour* (svetainė), *withdrawing chamber* (svečių kambarys), *library* (biblioteka – t. y. namų biblioteka, ne atskira įstaiga). Visi šie žodžiai yra iš XIV amžiaus arba truputį ankstesni. Netrukus atsirado ir kitų: *gallery* (galerija), *long gallery* (galerija, ilga siaura dengta patalpa), *presence chamber* (priimamasis), *tiring chamber* (persirengimo kambarys), *salon* arba *saloon* (salonas), *apartment* (atskiri gyvenamieji kambariai, dideli prabangūs kambariai), *lodgings* (nuomojami kambariai), *suite* (sujungti gyvenamieji kambariai). „Kaip smarkiai visa tai skiriasi nuo senojo papročio visiems namiškiams dieną ir naktį gyventi didžiajame hole!" – rašė neįprastai sujaudintas Gotchas. Dar vienas naujas kambario tipas, kurio Gotchas nemini, – tai buduaras (*boudoir*). Šis pavadinimas pažodžiui reiškia „kambarys pasišalinti supykus", ir nuo pat pirmųjų dienų šis kambarys buvo susijęs su slaptais meilės nuotykiais.

Net privatumo santykiškai padaugėjus, žmonės gyveno kur kas bendruomeniškiau ir buvo kitiems kur kas labiau matomi nei šiandien. Tualete dažnai lankydavosi ne po vieną, kad būtų patogiau kalbėtis; paveiksluose dažnai vaizduojamos nerūpestingos linksmos poros lovoje ar vonioje, o tuo metu tarnai jų laukia ir bičiuliškai nusiteikę draugai sėdi netoliese, lošia kortomis ar šnekasi, yra gerai matomi ir girdimi.

Ilgai visi naujieji namų kambariai neturėjo tokios griežtai apibrėžtos paskirties kaip dabar. Visais jais tam tikra prasme naudotasi kaip gyvenamaisiais. Italijos Renesanso laikų ir vėlesniuose projektuose kambarių tipai išvis neįvardijami, nes jie neturėjo apibrėžtos paskirties. Žmonės eidavo iš vienos namo vietos į kitą ieškodami pavėsio ar saulės šviesos ir dažnai kartu pasiimdavo baldus, todėl, jei kambarius apskritai žymėdavo plane, tai tik bendraisiais žodžiais: *mattina* (rytui) ir *sera* (popietei). Daugmaž toks pat neapibrėžtumas vyravo ir to meto Anglijoje. Miegamajame ne tik miegota, bet ir neviešai valgyta, bendrauta su ypatingais lankytojais. Tiesą sakant, miegamuoju bendriesiems reikalams naudotasi tiek daug, kad tapo būtina susikurti kitų, dar privatesnių vietų. (Žodį *bedroom* – miegamasis pirmas pavartojo Shakespeare'as *Vasarvidžio nakties sapne* maždaug 1590 m., nors

tik „vietos lovoje“ prasme. Iki kito amžiaus jis nebuvo vartojamas specialiam miegamajam kambariui apibūdinti.)

Maži prie miegamojo įrengti kambarėliai naudoti visokiausiems asmeniškiems tikslams, nuo tuštinimosi iki slaptų susitikimų, tad ir šių kambarėlių pavadinimai mus pasiekė keistai pakeitę reikšmes. Markas Girouardas teigia, kad „asmeninio kambarėlio (*closet*) istorija ilga ir garbinga, bet galiausiai jis nusmuko iki gėdingos paskirties – tapo didele indauja arba kambarėliu valytojų kriauklėms ir šluotoms“. Pradžioje tokie asmeniniai kambarėliai naudoti daugiau kaip kabinetai, ne kaip sandėliukai. Angliškas žodis *cabinet* (spintelė; kambarėlis; kabinetas) atsirado kaip mažybinė žodžio *cabin* (trobelė; kabina) forma, XVI a. viduryje ėmė reikšti dėžę vertingiems daiktams, o paskui labai greitai, prabėgus maždaug dešimtmečiui, kambarėlį. Prancūzai, kaip ir daugeliu kitų atvejų, patikslino pradinę sąvoką, pritaikydami ją įvairių rūšių kambariams, taigi XVIII a. dideli rūmai Prancūzijoje greta paprasto *cabinet* jau galėjo turėti ir *cabinet de compagnie, cabinet d'assemblée, cabinet de propriété* bei *cabinet de toilette**.

Anglų kalboje *cabinet* įgavo ypatingiausio ir privačiausio kambario reikšmę: taip imta vadinti švenčiausia slaptavietė, skirta slapčiausiems susitikimams. Paskui įvyko keistas pokytis – kalboje taip kartais atsitinka – ir *cabinet* nuo 1605 m. ėmė reikšti ne tik vietą, kur karalius susitinka su ministrais, bet ir tapo kuopiniu daiktavardžiu, reiškiančiu pačius ministrus**. Tai paaiškina, kodėl šis žodis dabar nusako ir artimiausius monarchui bei aukščiausius vyriausybės patarėjus, ir tualeto nišą su įtaisytomis lentynomis, kur laikome vidurių laisvinamuosius vaistus ir panašius dalykus.

Dažnai prie šio asmeninio kambarėlio būdavo niša ar kitas kambarėlis – išvietė (*privy*), vadinta labai įvairiai. Ten stovėdavo suolas su skyle, kurio vietą apgalvotai parinkdavo virš gilios kiaurymės, vedančios į griovį arba žemai esančią šachtą. Dažnai manoma ir kartais rašoma, kad angliškas žodis *privy* davė vardą kai kuriems Anglijos valdžios priklausiniams, ypač valstybės antspaudui (*Privy Seal*) ir valstybės tarybai (*Privy Council*). Bet iš tikrųjų šie žo-

* *Compagnie* – kompanija, draugija; *assemblée* – susirinkimas; *propriété* – nuosavybė; *cabinet de compagnie, cabinet d'assemblée* – svetainė; *cabinet de toilette* – prausykla arba išvietė (*pranc.*).

** Lietuviškas atitikmuo – ministrų kabinetas (*vert. past.*).

džiai atkeliavo į Angliją su normanais, beveik dviem šimtmečiais anksčiau, nei žodis *privy* įgavo „tualeto" reikšmę. Tačiau tiesa, kad karališkąją išvietę prižiūrėjęs asmuo vadintas išvietės rūmininku ir laikui bėgant iš tualetų valytojo iškilo į monarcho patikimo patarėjo pareigas.

Taip pat atsitiko ir daugeliui kitų angliškų žodžių. *Wardrobe* (drabužių spinta; garderobas) pradžioje reiškė kambarį drabužiams laikyti, tada palengva įgavo persirengimo kambario, miegamojo, išvietės ir galiausiai tam tikro baldo reikšmę. Kartu atsirado ir dar viena reikšmė – visi turimi drabužiai.

Kad sutalpintų visus šiuos naujus kambarius, namai paaukštėjo ir išsiplėtė. Kaimo vietovėse visur pridygo neregėto tipo rūmų. Šie pastatai, dažniausiai stulbinamo dydžio, beveik visada buvo bent trijų aukštų, kartais – keturių. Didžiausi yra Naulo rūmai Kente, jie plėtėsi tol, kol galiausiai aprėpė beveik keturių akrų plotą ir juose atsirado septyni kiemai (po vieną kiekvienai savaitės dienai), penkiasdešimt dvi laiptinės (po vieną kiekvienai metų savaitei) ir trys šimtai šešiasdešimt penki kambariai (po vieną kiekvienai metų dienai), – ar bent ilgai taip buvo kalbama.

Žvelgdami į šiuos rūmus galime pamatyti pribloškiamą dalyką: kartais žmonės šio to išmokdavo tik ėmęsi statyti. Nuostabus pavyzdys yra Hardvikų rūmai Derbišyre, 1591 m. pastatyti Šrousberio grafienei, visada vadintai Hardvikų Bese. Šie rūmai buvo tų laikų stebuklas. Jie kaipmat išgarsėjo dėl didelio langų ploto ir paskatino sukurti dažnai cituojamą epigramą: „Čia stiklo išvysi daugiau negu sienų." Šiuolaikiniam žiūrovui atrodo, kad jų langų dydis ir išdėstymas ne ką skiriasi nuo įprastinio, tačiau 1591 m. šie stiklai buvo tokia stulbinanti naujovė, kad architektas (manoma – Robertas Smythsonas), tiesą sakant, nežinojo, kaip rasti jiems visiems vietos. Iš tikrųjų kai kurie langai – tik imitacijos, už jų slepiasi kaminai. Yra tokių, kurie apima dviejų aukštų kambarius. Kai kuriuose dideliuose kambariuose langų nepakanka, o kai kuriuose mažyčiuose, be langų, beveik nieko ir nėra. Langai tik retsykiais atitinka tas erdves, kurias turėtų apšviesti.

Besė išdabino rūmus puikiausiais sidabro dirbiniais, gobelenais, paveikslais ir panašiais kiekvienuose Anglijos privačių asmenų rūmuose aptinkamais dalykais, tačiau šiuolaikinį lankytoją labiausiai stulbina bendro vaizdo

paprastumas ir kuklumas. Grindis dengė paprasti šiaudiniai dembliai. Didžiosios galerijos ilgis – 166 pėdos, tačiau joje stovėjo tik trys stalai, kelios kėdės stačiu atlošu ir suolai, du veidrodžiai (Elžbietos laikų Anglijoje – didžiausios brangenybės, vertingesnės už paveikslus).

Žmonės ne tik statė milžiniškus rūmus, – jie tokių rūmų statė daug. Hardvikų rūmai taip stebina iš dalies dėl to, kad tuo metu jau buvo vieni visiškai vykę Hardvikų rūmai (nuo tada vadinti Senaisiais Hardvikų rūmais), jie stovėjo toleliau naujųjų rūmų teritorijoje. Šiandien tai griuvėsiai, tačiau jais dar naudotasi ir Besės laikais, ir dar 150 metų.

Tradiciškai daugiausia rūmus statydinosi monarchai (ir jų daugiausia turėjo). Henrikas VIII mirdamas jų turėjo bent keturiasdešimt dvejus. Tačiau apdairi jo duktė Elžbieta suprato, kad kur kas pigiau svečiuotis pas kitus ir palikti jiems apmokėti jos kelionių išlaidas, todėl įspūdingai atgaivino garbingą tradiciją – kasmetinę monarcho kelionę. Iš tikrųjų karalienė nebuvo didelė keliautoja, – ji niekada nepaliko Anglijos ir netgi nerizikavo pernelyg leistis į šalies gilumą, – o tik dažna viešnia. Elžbietos kelionės kasmet trukdavo nuo aštuonių iki dvylikos savaičių, jų metu ji aplankydavo maždaug du tuzinus rūmų.

Tie, kuriuos keliaujantys monarchai aplankydavo, beveik visada sutikdavo juos apimti ir jaudulio, ir baimės. Viena vertus, tokios viešnagės buvo neprilygstama proga gauti paaukštinimą ir pagerinti savo visuomeninę padėtį, tačiau, kita vertus, jos pribloškiamai kainuodavo. Monarcho rūmams priklausydavo kone pusantro tūkstančio žmonių, ir nemažai jų – Elžbietos I atveju apie pusantro šimto – kartu su monarchu vykdavo į kasmetines karališkąsias keliones. Tie, kas priimdavo šiuos svečius, ne tik baisiai daug išleisdavo miniai išpaikusių privilegijuotųjų maitinti, apgyvendinti ir užimti, bet ir galėdavo tikėtis gana daug vagysčių bei sugadinto turto, taip pat ir kai kurių nemalonesnių staigmenų. Kai Karolio II dvariškiai maždaug 1660 m. išvyko iš Oksfordo, vienas tenykštis, suprantama, pasibaisėjęs pasakojo, kad karališkieji svečiai paliko „savo išmatų kiekviename kampe: kaminuose, darbo kambariuose, anglių sandėliuose, rūsiuose“.

Kadangi pavykusi karališkoji viešnagė galėdavo su kaupu atsipirkti, dauguma šeimininkų stengdavosi kuo išradingiau ir uoliau svečius pamaloninti.

Jie išmoko rengti prašmatnius vaidinimus ir eisenas, tačiau ne vienas iškasė ir ežerus pasiirstyti, statė priestatus ir pertvarkė ištisus kraštovaizdžius, nes tikėjosi iš monarcho lūpų išgirsti nedidelį pasitenkinimo šūksnį. Gausiai švaistytasi dovanomis. Nelaimingas dvariškis, seras Johnas Puckeringas, padovanojo Elžbietai deimantais papuoštą šilkinę vėduoklę, kelis palaidus brangakmenius, reto prašmatnumo suknelę ir itin dailų spinetą, o tada per pirmuosius jų bendrus pietus žiūrėjo, kaip ji žavisi sidabriniais stalo įrankiais ir druskine bei netarusi nė žodžio įsimeta juos į karališkąjį rankinuką.

Net ir tie ministrai, kurie karalienei tarnavo seniausiai, išmoko itin jautriai reaguoti į jos pageidavimus. Kai Elžbieta pasiskundė, kad iki Linkolnšyre esančių lordo Barlio rūmų pernelyg toli keliauti, jis artimesnėje vietoje, Voltam Krose, dabar šiaurrytiniame Londono priemiestyje, nusipirko kitus ir juos išplėtė. Elžbietos lordas kancleris Christopheris Hattonas pastatė didingus Holmbio rūmus specialiai karalienei priimti. Baigėsi tuo, kad ji niekada ten neapsilankė, o jis mirė turėdamas 18 000 svarų sterlingų skolų – nepakeliama našta, šiandien atitinkanti maždaug 9 milijonus svarų.

Kartais tie, kas statydavosi tokius rūmus, nelabai galėjo rinktis. Jokūbas I įsakė ištikimam, bet neįtakingam serui Francis'ui Fane'ui Nortamptonšyre perstatyti Aptorpo rūmus, kad karalius ir jo meilužis Bakingamo hercogas turėtų šiek tiek deramai prabangių kambarių pasivaikščiojimui pakeliui į miegamąjį.

Sunkiausias reikalavimas buvo įsakymas prisiimti kokį nors ilgalaikį brangiai atsieinantį įsipareigojimą monarchui. Taip atsitiko Hardvikų Besės vyrui šeštajam lordui Shrewsbury. Iš jo keturiolika metų reikalauta kalinti Škotijos karalienę Mariją Stiuart, o tai iš esmės reiškė savo namuose laikyti mažos ir itin neištikimos valstybės dvariškius. Galime tik įsivaizduoti, kaip plyšo lordo širdis, kai jis išvydo išsirikiavusius aštuoniasdešimt arklių traukiamų vežimų, – susidarė trečdalio mylios ilgio vilkstinė, – įvažiuojant į jo valdas ir atgabenant Škotijos karalienę, penkiasdešimt tarnų bei sekretorių ir visą jų turtą. Shrewsbury turėjo ne tik apgyvendinti ir maitinti šį žmonių būrį, bet ir išlaikyti privačią kariuomenę, kad juos saugotų. Išlaidos ir emocinė įtampa lėmė, kad jo vedybos su Bese niekada nebuvo laimingos – nors, ko gero, jos niekada ir nežadėjo tokios būti. Besė vyrus gerokai išnaudodavo;

Shrewsbury – ketvirtas jos sutuoktinis, ir santuoka su juo – daugiau verslų sujungimas nei širdžių sąjunga. Galiausiai ji apkaltino jį užmezgus su Škotijos karaliene romaną – pavojingas kaltinimas, net jei klaidingas – ir jie išsiskyrė. Būtent tada Besė pradėjo statytis vienus iš didžiausių to amžiaus rūmų.

Namams vis didėjant, o gyvenimui traukiantis į jų gilumą holas prarado pradinę paskirtį ir virto tiesiog prieangiu prie įeigos, kuriame buvo laiptai, – kambariu, kuriame žmogus priimamas ir kuris pereinamas pakeliui į svarbesnes patalpas. Taip yra ir Hardvikų rūmuose, nepaisant jų pavadinimo. Visi svarbūs kambariai ten įrengti viršuje. Nuo tada holas niekad nebebuvo reikšminga patalpa. Jau 1663 m. žodis *hall* vartotas bet kokiai paprastai patalpai nusakyti, ypač patalpai prie įeigos arba iš jos vedančiam koridoriui. Netikėta, bet tuo metu pradinė jo reikšmė buvo išsaugota ir netgi tapo platesnė: šis žodis imtas vartoti didelėms, svarbioms erdvėms, ypač viešoms, įvardinti, pavyzdžiui, *Carnegie Hall* koncertų salei, Karališkajai Alberto salei (*Royal Albert Hall*), rotušei (*town hall*), panteonui (*hall of fame*) ir daugeliui kitų.

Tačiau šiuo žodžiu imta vadinti mažiausiai vertinamą namų kambarį, taip ir liko. Senajame pastorate, kaip ir daugumoje to meto namų, tai palyginti mažas prieangis, nedidelis praktinės paskirties plotelis su spintelėmis ir kabliais, kuriame nusiauname batus ir pasikabiname švarkus, – namo požiūriu tai akivaizdžiai pagalbinė patalpa. Dauguma mūsų nesąmoningai tai pripažįsta, nes ateinančius svečius pakviečia dusyk: vieną kartą prie durų, kai įeina iš lauko, o kai nusivelka paltus ir nusiima skrybėles, antrą kartą kviečia į tikrąjį namą, pabrėžtiniau širdingai dusyk šūktelėdami: „Prašom! Prašom!“

Apimti tokios nuotaikos, galime nusivilkti viršutinius drabužius ir pagaliau žengti į kambarį, nuo kurio namas iš tikrųjų prasideda.

Ketvirtas skyrius

Virtuvė

I

1662 m. vasarą Samuelis Pepysas, jaunas britų laivyno raštinės tarnautojas, tuo metu kopęs karjeros laiptais, pasikvietė savo viršininką laivyno komisarą Peterį Pettą pietų į namus Sitingo skersgatvyje, netoli Londono Tauerio. Dvidešimt devynerių Pepysas turbūt tikėjosi viršininkui padaryti įspūdį, tačiau, savo siaubui ir nusivylimui, patiektoje eršketo lėkštėje pamatė „šliaužiojant daug kirmėlaičių".

Pamatyti, kad tavo valgis „atgijo", retai pasitaikydavo net Pepyso laikais, – jam tai buvo baisus akibrokštas, – tačiau turėti bent šiokių tokių abejonių, ar maistas šviežias ir nesugedęs, buvo gana įprasta. Maistas sparčiai gesdavo dėl netinkamų laikymo sąlygų, arba galėdavai tikėtis, kad jis nudažytas ar primaišytas kokių nors pavojingų ar atgrasių medžiagų.

Regis, sukčiai yra mėginę griebtis nesąžiningų gudrybių norėdami parduoti kone visus produktus. Į cukrų ir kitus brangius produktus dažnai įmaišydavo gipso, gipsinio tinko, smėlio, dulkių ir kitų medžiagų. Kalbama, kad į sviestą primaišydavo lajaus ir lydytų kiaulės taukų. Įvairūs šaltiniai teigia, kad arbatos gėrėjai galėdavo nežinodami praryti visko – pradedant pjuvenomis ir baigiant sutrintu avių mėšlu. Judith Flanders mini, kad atidžiai patikrinus vieną krovinį paaiškėjo, jog tik šiek tiek daugiau nei pusę jo sudaro arbata, o likusią dalį smėlis ir žemės. Kad actas taptų aštresnis, į jį dėta sieros rūgšties,

į pieną – kreidos, į džiną – terpentino. Kad daržovės būtų žalesnės, o drebučiai blizgesni, vartotas Šelės žaliasis pigmentas. Švino chromatas suteikdavo kepiniams auksinio spindesio, o garstyčias pašviesindavo. Gėrimai saldinti švino acetatu, o švino raudonasis pigmentas kažkaip padarydavo glosterio sūrį gražesnį pažiūrėti, nors pavojingesnį valgyti.

Regis, beveik kiekvieną maisto produktą buvo galima pagerinti ar padaryti naudingesnį krautuvininkui atlikus nedidelę machinaciją. Tobias Smolletas rašo, kad prekiautojai priversdavo iš naujo suspindėti net vyšnias – prieš išdėliodami parduoti atsargiai pavoliodavo jas burnoje. Kiek kilmingų damų, klausė jis, gardžiavosi lėkšte skanių vyšnių, „pavoliotų ir sudrėkintų neplautoje ir galbūt žaizdotoje Šv. Egidijaus rajono prekininko burnoje“?

Atrodo, ypač taikytasi į duoną. Garsiame romane *Hamfrio Klinkerio kelionė* (*The Expedition of Humphry Clinker*, 1771) Smollettas apibūdino Londono duoną kaip nuodingą „kreidos, alūno ir kaulų pelenų“ mišinį, „beskonį ir žalingą sveikatai“, tačiau tuo metu tokie kaltinimai jau buvo įprasti, ir tikriausiai labai seniai, kaip rodo pasakos „Džekas ir pupos stiebas“ eilutė „sumalsiu jo kaulus ir išsikepsiu duonos“. Tačiau seniausias kol kas žinomas viešas įtarimas dėl paplitusio duonos kepėjų sukčiavimo aprašytas knygoje *Aptikti nuodai, arba Baisi tiesa* (*Poison Detected: Or Frightful Truths*). Ją 1757 m. anonimiškai parašė „mano draugas gydytojas“, joje, remiantis „labai patikimu šaltiniu“, atskleista, jog „kai kurie kepėjai neretai naudoja maišus senų kaulų“, „mirusiųjų laidojimo rūsiai iššluojami, idant gyvųjų maiste padaugėtų bjaurasties“. Beveik tuo pat metu pasirodė kita labai panaši knyga, pavadinta *Sąžiningai ir nesąžiningai kepta duona* (*The Nature of Bread, Honestly and Dishonestly Made*). Autorius Josephas Maninngas, medicinos daktaras, praneša, kad kepėjai paprastai į kiekvieną kepalą deda pupų miltų, kreidos, švino baltojo pigmento, gesintų kalkių ir kaulų pelenų.

Net ir šiandien šie teiginiai nuolat pateikiami kaip tikra tiesa, nors daugiau nei prieš septyniasdešimt metų Frederickas A. Filby klasikiniame veikale *Sukčiavimas gaminant maistą* (*Food Adulteration*) gana įtikinamai parodė, kad tai neįmanoma. Filby padarė įdomų, bet paprastą bandymą: iškepė duonos įdėjęs tiek ir tokių priemaišų, kaip nurodė kaltintojai. Visus kartus, išskyrus vieną, duona išėjo arba kieta kaip betonas, arba išvis nesukietėjo, ir beveik

visi kepalai turėjo bjaurų kvapą ir skonį. Kelis prireikė ilgiau kepti nei įprastą duoną, tad kepimas iš tikrųjų kainavo brangiau. Nė vienas su priemaišomis iškeptas kepalas netiko valgyti.

Iš tikrųjų duona yra subtilus gaminys, į ją pridėjus pašalinių ingredientų, nepriklausomai nuo jų kiekio, tai būtinai išaiškės. Kita vertus, tą patį galima tvirtinti apie daugumą maisto produktų. Sunku patikėti, kad kas galėtų išgerti puodelį arbatos ir nejusti, jog pusę arbatžolių sudaro metalo drožlės. Nors tikrai yra pasitaikę sukčiavimo atvejų, ypač siekiant paryškinti spalvas ar suteikti maistui šviežumo įspūdį, dauguma tariamų apgavysčių tikriausiai buvo arba išimtys, arba tik tariamos, ir būtent taip yra dėl visų tų priemaišų, kurių esą buvo dedama į duoną (išskyrus vieną įsidėmėtiną išimtį, alūną, apie kurį netrukus pakalbėsime daugiau).

Duonos svarbą XIX a. anglų mitybai sunku perdėti. Daugeliui ji buvo ne šiaip svarbus maisto priedas, bet *pats maistas*. Pasak duonos istoriko Christiano Peterseno, iki 80 procentų namų ūkio išlaidų tekdavo maistui, o 80 procentų maisto išlaidų – duonai. Net vidurinės klasės atstovai maistui skirdavo du trečdalius pajamų (šiandien – apie ketvirtadalį), ir duona sudarė gana didelę, nors ne visada vienodą, maisto dalį. Beveik visose istorinėse knygose teigiama, kad skurdesnės šeimos per dieną dažniausiai suvartodavo kelias uncijas arbatžolių ir cukraus, kelias daržoves, vieną ar du griežinėlius sūrio ir kartais truputėlį mėsos. Visa kita sudarydavo duona.

Kadangi duona buvo tokia svarbi, jos grynumą reguliavo griežti įstatymai, numatydavę griežtas bausmes. Klientus apgaudinėjęs kepėjas galėjo gauti 10 svarų sterlingų baudą už kiekvieną parduotą kepalą arba praleisti mėnesį sunkiųjų darbų kalėjime. Kurį laiką rimtai svarstyta, ar nusikaltusių kepėjų neišsiuntus į Australiją. Kepėjams tikrai buvo rūpesčių, nes kiekvienas kepalas kepant garuoja ir praranda dalį svorio, taigi nesunku netyčia suklysti. Dėl šios priežasties kepėjai kartais pridėdavo šiek tiek duonos – išeidavo garsusis „kepėjo tuzinas“*.

Tačiau alūnas – kitas reikalas. Alūnas yra cheminis junginys (moksliškai – dviguboji druska, sulfatas), naudojamas dažomoms medžiagoms apdoroti

* Kepėjai perkantiems 12 kepalų kartais duodavo 13, todėl atsirado posakis „kepėjo tuzinas“ (*vert. past.*).

(specialusis terminas – kandikas). Alūnas buvo naudojamas įvairiausiuose gamybos procesuose kaip skaidriklis, taip pat odoms išdirbti. Jis puikiai nubaltina miltus, bet tai nebūtinai blogai. Visų pirma labai mažo alūno kiekio užtenka ilgam: vos trys ar keturi šaukštai gali nubaltinti 280 svarų miltų maišą, ir taip atmieštas alūnas nekenksmingas. Tiesą sakant, alūno į maistą ir vaistus dedama ir šiandien. Tai įprastinė kepimo miltelių ir vakcinų sudedamoji dalis, ir kartais jo kaip skaidriklio dedama į geriamąjį vandenį. Faktiškai alūnas prastesnės kokybės miltus – visiškai gerus maistiniu požiūriu, tačiau nepatraukliai atrodančius, – padarydavo priimtinus daugumai, todėl leisdavo kepėjams taupiau naudoti kviečius. Be to, jo į miltus dėdavo dėl visiškai pateisinamų priežasčių – kaip sausinančios medžiagos.

Papildomų medžiagų į maisto produktus ne visada patekdavo siekiant padidinti produktų kiekį. Kartais jų tiesiog įkrisdavo. 1862 m. per valstybinį kepyklų patikrinimą aptikta, kad daugelyje jų pilna „nukarusių voratinklių, kuriuos svarina susikaupusios miltų dulkės", ir jie gali įkristi į kiekvieną puodą ar kepimo skardą. Po sienas ir stalus ropinėjo vabzdžiai bei kiti parazitai. Pasak Adamo Harto-Daviso, ištyrus 1881 m. Londone pardavinėjamų ledų mėginį jame rasta žmogaus ir katės plaukų, vabzdžių, medvilnės pluošto ir dar kelių sveikatai žalingų dalykų, tačiau tai tikriausiai rodė higienos trūkumą, o ne apgavikišką tūrio didinimą pridedant papildomų medžiagų. To paties laikotarpio Londono konditeris nubaustas „už tai, kad dažė savo saldumynus geltonai, naudodamas medžiagas, atlikusias dažant vežimą". Tačiau kaip tik tai, kad šie įvykiai patraukė laikraščių dėmesį, rodo, jog jie buvo išimtys, o ne kasdienybė.

Hamfrio Klinkerio kelionėje, pakrikame laiškų forma parašytame romane, piešiamas toks ryškus XVIII a. Anglijos gyvenimo paveikslas, kad šis romanas ir šiandien dažnai cituojamas, juo dažnai remiamasi. Vienoje iš spalvingesnių knygos vietų Smollettas aprašo, kaip Londono gatvėmis atviruose kibiruose gabenamas pienas, ir į tuos kibirus patenka „pėsčių praeivių seilių, snarglių ir kramtomojo tabako gniužulėlių, juos aptaško žemes gabenantys vežimai, apdrabsto karietų ratai, išdaigininkai berniukai į juos išdykaudami primėto purvo ir šiukšlių, maži vaikai prispjaudo [...] ir galiausiai nuo šį vertingą mišinį pardavinėjančios bjaurios apskretėlės skarmalų byra pa-

razitai [...]". Nesunku pastebėti, kad ši knyga sumanyta kaip satyra, ne kaip dokumentinis kūrinys. Smollettas ją rašydamas gyveno netgi ne Anglijoje, o Italijoje, ir jo gyvenimas tuo metu pamažu ėjo į pabaigą. (Jis mirė prabėgus trims mėnesiams po romano pasirodymo.)

Tačiau visa tai nerodo, kad nepasitaikydavo blogo maisto, – jo tikrai būta. Ypač daug rūpesčių keldavo užkrėsta ir sugedusi mėsa. Smitfildo turgus, pagrindinė Londono mėsos prekyvietė, garsėjo nešvara. Viena valstybinio 1828 m. tyrimo liudytoja teigė mačiusi „karvės skerdeną, tokią susmirdusią, kad iš riebalų liko tik varvantys geltoni glitėsiai". Gyvuliai, kuriuos atvarydavo čia iš tolesnių vietų, dažnai turgų pasiekdavo išsekę ir ligoti, o jame nė kiek nepasitaisydavo. Kalbama, kad avis kartais dirdavo gyvas. Daugelio gyvulių kūnai buvo nusėti žaizdų. Smitfildo turguje pardavinėta tiek daug sugedusios mėsos, kad jis gavo neoficialų pavadinimą *cag-mag* – tai dviejų žargono žodžių santrumpa, pažodžiui reiškianti „pigus šlamštas".

Net jei maisto gamintojų ketinimai ir būdavo geri, tokie ne visada buvo patys maisto produktai. Mėginant nugabenti juos į tolimą turgų tokius, kad tiktų valgyti, nuolat kildavo sunkumų. Žmonės svajojo apie tolimų kraštų ar nesezoninius maisto produktus. 1859 m. sausį daugelis amerikiečių nekantraudami stebėjo, kaip trimis šimtais tūkstančių sultingų apelsinų pakrautas laivas visomis burėmis iš Puerto Riko atskuba į Naująją Angliją – tam, kad parodytų, jog tai įmanoma. Tačiau, kol jis atvyko, daugiau nei du trečdaliai krovinio supuvo ir virto dvokiančia pliurza. Tolimesnių šalių žemės ūkio produkcijos tiekėjai negalėdavo tikėtis ir to. Argentiniečiai savo begalinėse pampose, kur yra geros sąlygos, augino didžiules galvijų bandas, tačiau negalėjo eksportuoti mėsos, todėl daugiausia karvių buvo auginama dėl taukų, o mėsa apskritai likdavo nepanaudota. Ieškodamas, kaip jiems padėti, vokiečių chemikas Justusas Liebigas sukūrė mėsos ekstrakto receptą, – pavadino jį *Oxo*, – tačiau, aišku, tai negalėjo turėti nors kiek didesnės reikšmės.

Žūtbūt reikėjo sukurti būdą, kaip išlaikyti maistą nesugedusį ir šviežią ilgiau, nei įmanoma natūraliai. XVIII a. pabaigoje prancūzas François Appert'as (ar galbūt Nicolas Appert'as – šaltiniai gluminamai įvairuoja) parašė knygą pavadinimu *Menas kelerius metus išlaikyti visų rūšių gyvulines ir augalines medžiagas*, ir tai buvo tikras perversmas. Pagal jo metodą maistas

uždaromas stikliniuose induose ir jie lėtai kaitinami. Apskritai šis metodas davė gana gerų rezultatų, tačiau gerai užsandarinti indus buvo gana sudėtinga, kartais vidun patekdavo oro ir teršalų, ir dėl to nukentėdavo valgančiojo indo turinį virškinamasis traktas. Kadangi Appert'o indais nebuvo galima pasitikėti, jie visai neprigijo.

Trumpai tariant, kol maistas atsidurdavo ant stalo, jam galėjo nutikti daug negerų dalykų. Todėl, kai XIX a. penktojo dešimtmečio pradžioje pasirodė stebuklingas produktas, žadėjęs pakeisti padėtį, kilo didelis susidomėjimas. Tai buvo netikėtai įprastas produktas – ledas.

II

1844 m. vasarą *Wenham Lake Ice Company* (Venhamo ežero ledo bendrovė), pavadinta pagal Masačusetso ežerą, išsinuomojo patalpas Strande, Londone, ir kasdien lange padėdavo šviežio ledo gabalą. Niekas Anglijoje nebuvo matęs tokio dydžio ledo gabalų, juo labiau vasarą Londono viduryje, – ar bent tokių nuostabiai lygių ir perregimų. Kiaurai jį buvo įmanoma skaityti laikraštį, kuris ten nuolat būdavo padedamas, kad praeiviai galėtų įsitikinti šiuo nepaprastu reiškiniu. Parduotuvės langas tapo sensacija, aplink jį nuolat būriuodavosi žiopliai.

Thackeray'us viename romane paminėjo Venhamo ledą, pavadindamas jį šiuo vardu. Karalienė Viktorija ir princas Albertas reikalavo jį naudoti Bakingamo rūmuose ir suteikė bendrovei karališkąją teisę jį tiekti. Daug žmonių manė, kad Venhamas – tai stambus vandens telkinys, prilygstantis vienam iš Didžiųjų ežerų. Charlesas Lyellis, anglų geologas, taip juo susidomėjo, kad iš Bostono specialiai nuvyko prie to ežero, – o tai padaryti ne itin paprasta. Jį sužavėjo faktas, kad Venhamo ledas tirpsta taip lėtai, ir jis manė, kad tai kažkaip susiję su garsiuoju šio ledo skaidrumu. Iš tikrųjų Venhamo ledas tirpo taip pat greitai kaip bet kuris kitas ir apskritai nebuvo niekuo ypatingas, tik tuo, kad jį taip toli gabeno.

Ežero ledas buvo nuostabi prekė. Jo susidarymas gamintojui nieko nekainavo, jis buvo švarus, atsinaujindavo, jo niekad nepritrūkdavo. Vieninteliai ledo trūkumai – nebuvo nei jo gaminimo ir kaupimo infrastruktūros, nei rinkos, kur jį būtų galima parduoti. Kad ledo verslas galėtų plėtotis, reikėjo sugalvoti, kaip iškirsti ir iškelti didelį jo kiekį, pastatyti sandėlius, gauti teisę prekiauti, samdyti patikimų krovinių siuntėjų bei atstovų tinklą ir, svarbiausia, sukurti ledo poreikį ten, kur žmonės jį matė retai arba išvis jo nematė ir niekas tikrai nebuvo iš anksto nusiteikęs už jį mokėti. Visa tai padarė vienas žmogus – iš geros šeimos kilęs reiklaus charakterio bostonietis Fredericas Tudoras. Jį tiesiog apsėdo mintis paversti ledą komerciniu pasiūlymu.

Idėją gabenti ledą iš Naujosios Anglijos į tolimus uostus amžininkai palaikė visiškai beprotiška – vieno iš jų žodžiais tariant, „aptemusio proto užgaida". Pirmasis į Britaniją gabenamas ledo krovinys taip suglumino muitinės pareigūnus, kurie nežinojo, kuriai kategorijai jį priskirti, kad nesulaukus leidimo pajudėti iš prieplaukos visos 300 tonų ištirpo. Laivų savininkai labai nenorėjo apsiimti gabenti šį krovinį. Jų nežavėjo perspektyva apsijuokti atvykus į uostą pilnu triumu niekam nereikalingo vandens, tačiau taip pat jie prisibijojo labai realios grėsmės: kad tonos judamo ledo ir teliūskuojančio vandens pažeis laivų stabilumą. Šiaip ar taip, šių vyrų jūreiviški instinktai nuo pradžių iki galo rėmėsi mintimi, kad vanduo turi likti *už* borto, todėl jie nenorėjo taip keistai rizikuoti, kol jų kelionės pabaigoje netgi nebuvo tikros rinkos.

Tudoras buvo keistas ir sunkaus būdo – kaip teigė Danielis J. Boorstinas, „įsakmus, pasipūtęs, nepaisydavęs konkurentų ir negailestingas priešams". Jis atstūmė visus artimiausius draugus ir nepateisino kompanionų vilčių. Atrodė, tarsi taip elgtis būtų jo gyvenimo tikslas. Beveik visas technologines naujoves, be kurių ledo prekyba būtų buvusi neįmanoma, iš tikrųjų sukūrė jo drovus, nuolankus ir labai kantrus kompanionas Nathanielis Wyethas. Sukurti ledo verslą ir toliau jį plėtoti pareikalavo iš Tudoro ne vienų metų nesėkmingų pastangų ir viso jo šeimos turto, tačiau laipsniškai šis verslas tapo sėkmingas ir galiausiai praturtino ne tik Tudorą, bet ir daugelį kitų. Skaičiuojant pagal produkcijos svorį, kelis dešimtmečius ledas Amerikoje buvo antra pagal svarbą produkcijos rūšis. Sandariai izoliuotas ledas gali iš-

silaikyti stebinamai ilgai. Jis gali neištirpti netgi per 16 000 mylių 130 dienų kelionę iš Bostono į Bombėjų – ar bent neištirpti du trečdaliai, o tiek pakanka, kad kelionė taptų pelninga. Ledą gabendavo į atokiausius Pietų Amerikos kampelius ir iš Naujosios Anglijos per Horno kyšulį į Kaliforniją. Pjuvenos, kurios anksčiau neturėjo jokios vertės, pasirodė esančios puiki izoliacinė medžiaga ir tapo naudingu papildomų pajamų šaltiniu Meino lentpjūvėms.

Amerikos ledo verslui Venhamo ežeras iš tikrųjų buvo visiškai neesminis. Iš jo gaunamo ledo kiekis niekada neviršijo maždaug dešimties tūkstančių tonų per metus. Tuo tarpu vien iš Meine tekančio Kenebeko per metus gauta beveik milijonas tonų. Anglijoje apie Venhamo ledą daugiau kalbėta, nei jis naudotas. Kelios bendrovės jo gaudavo reguliariai, tačiau kažin ar jo nuolat gaudavo bent vienas namų ūkis (išskyrus karališkąjį). XIX a. šeštajame dešimtmetyje didumą Britanijoje parduodamo ledo sudarė nebe Venhamo produkcija, ir netgi ne Amerikos. Norvegai – tauta, iš kurios atstovų paprastai nesitikima sukčiavimo, – pervadino netoli Oslo telkšantį Opegoro ežerą Venhamu, kad galėtų patekti į pelningą rinką. Šeštajame dešimtmetyje Britanijoje daugiausia buvo parduodama būtent norvegiško ledo, nors pažymėtina, kad ledas čia niekada netapo išties populiarus. Ir šiandien Jungtinėje Karalystėje jis dažnai platinamas taip kaip receptiniai vaistai. Paaiškėjo, kad tikroji ledo rinka – pati Amerika.

Kaip šio verslo istorijoje, pavadintoje *Prekyba sušalusiu vandeniu* (*The Frozen Water Trade*), rašo Gavinas Weightmanas, amerikiečiai ledą vertino labiau nei kas kitas lig tol. Jie naudojo jį alui ir vynui atšaldyti, skaniems šaltiems kokteiliams gaminti, ligonių karščiui malšinti ir įvairiausiems saldumynams ruošti. Valgomieji ledai ne tik išpopuliarėjo, bet ir imti gaminti stulbinančiai išradingai. Pagarsėjusiame Niujorko restorane *Delmonico's* klientai galėdavo užsisakyti nesijotų ruginių miltų duonos, smidrų ir daugelio kitų netikėto skonio ledų. Vien Niujorke kasmet suvartota beveik po milijoną tonų ledo, Bruklinui reikėdavo 334 000 tonų, Bostonui – 380 000, Filadelfijai – 377 000. Amerikiečiai ėmė be galo didžiuotis ledo teikiama nauda šalies civilizuotumui. „Kaskart, kai girdėsite koneveikiant Ameriką, – pasakė vienas amerikietis šalyje viešinčiai britei Sarah Maury, – prisiminkite ledą."

Ledas tapo ypač svarbus traukinių vagonų šaldymo įrangai. Jai atsiradus tapo įmanoma nugabenti mėsą ir kitus gendančius produktus iš vienos Amerikos pakrantės į kitą. Čikaga virto geležinkelių pramonės centru iš dalies dėl to, kad galėdavo pagaminti ir išsaugoti didelį kiekį ledo. Kai kurios ledo įmonės Čikagoje laikydavo jo net 250 000 tonų. Kol ledo nebuvo, karštu oru pieną (po melžimo, žinoma, šiltą) buvo galima išlaikyti tik vieną ar dvi valandas, paskui jis sugiždavo. Vištą reikėdavo valgyti tą pačią dieną, kai ją nupešdavo. Mėsa retai išlikdavo šviežia ilgiau nei dieną. O dabar žmonės galėjo ne tik ilgiau išlaikyti maistą vietoje, bet ir parduoti jį tolimose prekyvietėse. Pirmasis omaras Čikagoje pasirodė 1842 m., atgabentas iš rytinės pakrantės šaldomame traukinio vagone. Čikagiečiai atėjo paspoksoti į jį tarsi į ateivį iš tolimos planetos. Pirmą kartą istorijoje maisto produktų nebereikėjo suvartoti netoli tos vietos, kur juos pagamino. Vidurio Vakaruose plytinčių beribių lygumų ūkininkai galėdavo ne tik pagaminti produktų pigiau ir daugiau nei kitur, bet ir beveik visur juos pardavinėti.

Tuo laiku atsirado ir kitų naujovių, ir jos lėmė labai daug naujų maisto sandėliavimo galimybių. 1859 m. amerikietis Johnas Landisas Masonas išsprendė problemą, kurios daugiau nei prieš pusę amžiaus nepavyko iki galo įveikti prancūzui François (arba Nicolas) Appert'ui. Masonas patentavo sriegini stiklainį su užsukamu metaliniu dangteliu. Todėl pavyko jį visiškai hermetiškai uždaryti ir išlaikyti įvairiausią maistą, kuris anksčiau būtų sugedęs. Masono stiklainis visur sulaukė didžiulės sėkmės, nors pats išradėjas iš jo menkai pasipelnė. Jis pardavė teises į šį išradimą už kuklią sumą, tada ėmėsi kitų išradimų – sulankstomosios gelbėjimo valties, dėžutės šviežiems cigarams išlaikyti, savaime nusausėjančios muilinės, – kuriuos manė jį praturtinsiant. Bet šie išradimai nesulaukė sėkmės, tie daiktai nebuvo itin kokybiški. Patyręs vieną nesėkmę po kitos, Masonas nugrimzdo į pusiau pamišėlišką skurdą. Vienišas ir visų užmirštas, jis 1902 m. mirė Niujorko daugiabutyje.

Kitą maisto išlaikymo būdą, kuris galiausiai pasirodė veiksmingesnis, konservavimą, Anglijoje tarp 1810 ir 1820 m. patobulino žmogus, vardu Bryanas Donkinas. Jo išradimas leido puikiai išlaikyti maistą, nors pirmosios iš kaliojo plieno pagamintos skardinės daug svėrė ir buvo labai sunkiai

atidaromos. Vienas gamintojas instrukcijoje nurodė atidaryti jas plaktuku ir kaltu. Kareiviai badydavo skardines durtuvais ir į jas šaudydavo kulkomis. Tikrasis lūžis įvyko tik sukūrus lengvesnes medžiagas – tada tapo įmanoma masinė gamyba. XIX a. pradžioje vienas žmogus sunkiai dirbdamas per dieną galėdavo pagaminti apie šešiasdešimt skardinių, o 1880 m. mašinos per tiek laiko – jau pusantro tūkstančio. Keista, kad dar gana ilgai kildavo didelių sunkumų atidarant skardines. Išradėjai patentavo įvairias jų pjaustymo priemones, tačiau beveik visas jas buvo sudėtinga naudoti arba jos būdavo kone mirtinai pavojingos, jei žmogus padarydavo klaidingą judesį. Saugūs šiuolaikiniai rankiniai skardinių atidarytuvai su dviem besisukančiais ratukais ir sukama rankenėle atsirado tik 1925 m.

Maisto produktų išlaikymo patobulinimai – dalis daug didesnės maisto produktų gaminimo revoliucijos, visur pakeitusios žemės ūkio raidą. McCormicko javapjovė įgalino masinę grūdų produkciją, o ši savo ruožtu leido Amerikai pramoniniu mastu auginti galvijus. O pradėjus juos auginti buvo sukurti dideli mėsos pakavimo centrai ir patobulinti šaldymo būdai. Šių procesų pagrindas ir mūsų laikais ilgai buvo ledas. Dar 1930 m. Amerika turėjo 181 000 šaldomųjų traukinio vagonų, ir visuose juose šaldyta ledu.

Staiga atsiradusi galimybė nugabenti maisto produktus dideliu atstumu ir išlaikyti juos gana šviežius, kad tiktų tolimoms rinkoms, neatpažįstamai pakeitė daugelio šalių žemės ūkį. Ant pietų stalo atsirado Kanzaso kviečių produktų, Argentinos jautienos, Naujosios Zelandijos avienos ir kito maisto iš viso pasaulio vietų, nutolusių tūkstančius mylių. Tai labai pakeitė tradicinių žemės ūkio rajonų padėtį. Nebūtina leistis giliai į kurį nors Naujosios Anglijos mišką, kad rastum vaiduokliškus namų pamatus ir senus laukų aptvarus, rodančius, kur stovėjo XIX a. apleistas ūkis. Pulkai ūkininkų visame krašte paliko savo ūkius ir įsidarbino fabrikuose arba nusprendė išmėginti jėgas ūkininkaudami geresnėse žemėse toliau į vakarus. Per vienos kartos gyvenimo laikotarpį Vermontas prarado beveik pusę gyventojų. Ne mažiau nukentėjo ir Europa. „Per paskutinės XIX a. kartos gyvenimą Britanijos žemės ūkis praktiškai žlugo“, – teigia Felipe Fernándezas Armesto, ir kartu žlugo viskas, kas anksčiau nuo to ūkio priklausė: ūkio darbininkai, kaimai, kaimo bažnyčios ir pastoriai, žemvaldžiai aristokratai. Galiausiai dėl šių po-

kyčių į privačių asmenų rankas perėjo mūsų pastoratas ir tūkstančiai kitų tokių pastatų.

2007 m. rudenį viešėdamas Naujojoje Anglijoje iš Bostono nuvažiavau prie Venhamo. Norėjau pamatyti ežerą, kažkada trumpai buvusį žymiausią pasaulyje. Šiandien Venhamas telkšo palei ramų žavingos kaimo vietovės greitkelį, maždaug už penkiolikos mylių į šiaurę nuo Bostono, ir kiekvienam, važiuojančiam iš Venhamo miestelio į kitą miestelį, Ipsvičą, pavaizdžiai šmėkšteli jo vandens reginys. Šiuo metu Venhamo ežeras naudojamas kaip Bostono vandens rezervuaras, todėl jį dabar supa aukšta vielinė tvora ir visuomenei jis neprieinamas. Prie kelio stovi atminimo lenta Venhamo miestelio trijų šimtų metų sukakčiai (1935), tačiau joje neminima kitados jį išgarsinusi ledo prekyba.

III

Jei 1851 m. būtume įžengę į pastorato virtuvę, iškart būtų kritę į akis keli skirtumai. Pirma, trūktų kriauklės. XIX a. viduryje virtuvės buvo naudojamos tik valgiui gaminti (bent vidurinės klasės namuose); indams plauti naudota atskira plovykla – tai kitas kambarys, kurį aplankysime, – taigi kiekvieną lėkštę ir puodą reikėdavo koridoriumi nešti į kitą kambarį nušveisti, išdžiovinti, juos ten sukrauti, o paskui prireikus vėl parnešti į virtuvę. Dėl to turbūt tekdavo daug vaikščioti, nes Viktorijos laikais daug gaminta ir susidarydavo bauginančios lėkščių krūvos. Populiari 1851 m. knyga, parašyta ledi Marios Clutterbuck (kuri iš tikrųjų buvo ponia Charles Dickens), gerai atskleidžia, kaip tais laikais buvo gaminama. Vieną joje siūlomą valgiaraštį, pietus šešiems žmonėms, sudaro „morkų sriuba, otas su krevečių padažu, omarų pyragėliai, troškinti inkstai, kepinta ėriuko nugarinė, virtas kalakutas, kiaulės koja, bulvių košė, skrudintos bulvės, troškinti svogūnai, pudingas su džiovintais vaisiais, ryžių miltų drebučiai, kremas ir makaronai“. Suskaičiuota, kad taip pavalgius gali susidaryti 450

plautinų indų. Švaistinės durys, iš virtuvės vedusios į plovyklą, turėjo būti daug varstomos.

Jei būtumėte atėję į pastoratą ūkvedei panelei Worm ir jos padėjėjai devyniolikmetei kaimietei Marthai Seely kepant ar verdant, labai galimas daiktas, būtumėte pamatę, kaip rūpestingai jos seikėja visus ingredientus, o to dar neseniai išvis niekas nedarė. Beveik iki to amžiaus vidurio valgio gaminimo knygų pasiūlymai buvo stebinamai netikslūs: juose tik buvo nurodoma „šiek tiek miltų" ar „kiek reikia pieno". Padėtį pakeitė ir net perversmą padarė viena knyga. Jos autorė – drovi Kento poetė Eliza Acton, pagal visų atsiliepimus, buvusi švelnaus charakterio. Kadangi jos eilėraščių nepirko, leidėjas atsargiai pasiūlė jai pamėginti ką nors labiau komerciška, ir 1845 m. panelė Acton išleido *Šiuolaikinę kulinariją šeimoms* (*Modern Cookery for Private Families*). Tai pirmoji knyga, kurioje tiksliai nurodytas ingredientų kiekis ir virimo trukmė, ir būtent pagal jos pavyzdį nuo tada rašomos visos valgio gaminimo knygos, nors to beveik niekas nežino.

Knyga sulaukė didelės sėkmės, tačiau paskui ją staiga išstūmė kita, labiau kritusi į akis: Isabellos Beeton *Namų ūkio tvarkymo knyga* (*Book of Household Management*), ilgai buvusi itin įtakinga ir intrigavusi skaitytojus. Vėliau niekada nebepasirodė knyga, kuri būtų šią pranokusi įtakingumu ar turiniu. Ji tuoj pat tapo populiari ir ilgai tokia liko net kitame amžiuje.

Ponia Beeton jau pirmosiose eilutėse aiškiai pareiškė, kad tvarkyti namų ūkį – rimtas ir nelinksmas reikalas. Ji tvirtino, kad „šeimininkės vaidmuo namuose yra lyg vado kariuomenėje arba vadovo bet kurioje įmonėje". Tekste ji išreiškė pagarbą savo nesavanaudiškam didvyriškumui: „turiu nuoširdžiai pripažinti – jei būčiau iš anksto žinojusi, kad ši knyga pareikalaus iš manęs tiek darbo, niekada nebūčiau drįsusi jos pradėti". Tuo ji ne tik truputį nuliūdino skaitytoją, bet ir privertė jį jausti kaltę bei dėkingumą.

Nepaisant pavadinimo, *Namų ūkio tvarkymo knygoje* žadėtoji tema perbėgama vos dvidešimt trijuose puslapiuose, o beveik visi kiti devyni šimtai puslapių skiriami valgio gaminimui. Tačiau ponia Beeton, nors ir teikė pirmenybę virtuvei, iš tikrųjų nemėgo gaminti ir nesiartindavo prie savo virtuvės, jei tik galėdavo. Nebūtina perskaityti daug jos receptų, kad pradėtum tai nutuokti, – pavyzdžiui, kai ji siūlo prieš patiekiant virti makaronus valandą

ir keturiasdešimt penkias minutes. Kaip ir dauguma jos šalies ir jos kartos žmonių, ji iš prigimties įtariai žvelgė į viską, kas nauja ir neįprasta. Mangus, teigė ji, mėgsta tik „tie, kurie nėra nusistatę prieš terpentiną“. Omarai, jos nuomone, „gana sunkiai virškinami“ ir „ne tokie maistingi, kaip paprastai manoma“, česnakas – „bjaurus“, bulvės „įtartinos, labai daug jų turi narkotinį poveikį, o daugelis – žalingos“. Ji manė, kad sūris tinka tik daug sėdintiems žmonėms, – nors nepasakė kodėl, – ir tik „labai mažais kiekiais“. Ypač vengtini sūriai su gyslelėmis, nes jos yra grybinės išaugos. „Apskritai, – šiek tiek dviprasmiškai pridūrė ji, – valgyti pūvančius produktus nesveika, ir kažkur reikia nubrėžti ribą.“ Blogiausias jai buvo pomidoras: „Visas augalas nemaloniai kvepia, o jo sultys pakaitinus skleidžia tokius aštrius garus, kad sukelia svaigulį ir verčia vemti.“

Atrodo, ponia Beeton nežinojo, kad ledas tinka maistui saugoti, tačiau galima pagrįstai tarti, kad jis nebūtų jai patikęs, nes ji apskritai nemėgo to, kas šalta. „Senimas, jautresni žmonės ir vaikai turėtų susilaikyti nuo ledų ir šaltų gėrimų“, – rašė ji. „Nuo jų taip pat būtina susilaikyti labai sušilus ir tuoj po aktyvios mankštos, kai kuriais atvejais jie yra sukėlę ligų, pasibaigusių mirtimi.“ Ponios Beeton knygoje daug aprašytų valgių ir veiksmų sukelia pražūtingus padarinius.

Nepaisydama manierų, kurios labiau derėtų šiek tiek vyresnio amžiaus moteriai, ponia Beeton pradėjo rašyti knygą vos dvidešimt trejų. Ji parašė ją savo vyro leidybos bendrovei, ir ši 33 jos dalis leido kas mėnesį. Pirmoji dalis pasirodė 1859 m. (tais metais, kai išleistas ir Charleso Darwino *Rūšių atsiradimas* (*On the Origin of Species*)). 1861 m. visos dalys išleistos ir viena knyga. Samuelis Beetonas jau buvo gana daug uždirbęs, kai išleido *Dėdės Tomo trobelę* (*Uncle Tom's Cabin*), kuri Britanijoje sukėlė ne mažesnę sensaciją nei Amerikoje. Jis taip pat pradėjo leisti kelis populiarius žurnalus, tarp jų ir *Anglės namų žurnalą* (*Englishwoman's Domestic Magazine*, 1852), pateikusį daug naujovių: skaitytojų klausimų puslapį, medicinos skyrelį, drabužių modelių pavyzdžių, – visa tai dažnai galima aptikti ir dabartiniuose moterų žurnaluose.

Beveik viskas *Namų ūkio tvarkymo knygoje* rodo, kad ji parašyta nerūpestingai ir paskubomis. Daugumą receptų pateikė skaitytojai, o beveik visa kita yra plagiatas. Ponia Beeton begėdiškai vogė iš akivaizdžiausių ir

lengviausiai atsekamų šaltinių. Ištisos pastraipos žodis į žodį nurašytos iš Florence Nightingale autobiografijos. Kita paimta tiesiai iš Elizos Acton. Stebina tai, kad ponia Beeton tekste netgi nepasivargino pakeisti rašančiojo lyties, todėl vienas ar du jos pasakojimai parašyti taip, kad, skaitytojų santrykiui ir suglumimui, jie gali būti tik vyro. Knygos struktūra netvarkinga. Joje daugiau vietos skiriama vėžlių sriubos gaminimui nei pusryčiams, priešpiečiams ir vakarienei kartu paėmus, ir niekur net neminima popietės arbatėlė. Nenuoseklumas kone pribloškia. Tame pačiame puslapyje, kur ilgai aiškinami pomidorų trūkumai („nustatyta, kad juose yra tam tikros rūgšties, eterinio aliejaus, rudo labai kvapnaus dervinio ekstrakto, augalinės mineralinės medžiagos, mukosacharino, kai kurių druskų ir, labai galimas dalykas, alkaloido"), ponia Beeton pateikia troškintų pomidorų receptą, pavadina juos „nuostabiu priedu" ir pabrėžia: „Tai sveikas ir lengvai virškinamas vaisius. Jo aromatas sužadina apetitą, jis beveik visuotinai vertinamas."

Nepaisant visokių keistenybių, ponios Beeton knyga sulaukė milžiniškos ir ilgai trukusios sėkmės. Du neabejotini jos privalumai – begalinis pasitikėjimas ir visokeriopumas. Viktorijos laikai – tai nerimastavimo amžius, o storas ponios Beeton tomas žadėjo padėti nerimaujančiai namų šeimininkei išvengti visų gyvenimo negandų. Pervertusi puslapius, ji galėjo išmokti lankstyti servetėles, atleisti tarną, išnaikinti strazdanas, sudaryti valgiaraštį, dėti dėles, kepti Batenbergo pyragą ir atgaivinti žaibo nutrenktą žmogų. Ponia Beeton tiksliai pažingsniui aprašė, kaip pagaminti karštą skrebutį su sviestu, išgydyti mikčiojimą ir pienligę, aptarė avinėlių aukojimo istoriją, pateikė išsamų šepečių ir šluotų, reikalingų visiems padorios higienos norintiems namams, sąrašą (krosnies ir atbrailų šepečiai, turėklų šluota, drabužių šluotelė, kilimų šluota, šepetys trupiniams – iš viso apie keturiasdešimt), aptarė pavojus, kylančius skubotai susidraugaujant, ir atsargumo priemones, kurių reikėtų imtis prieš įžengiant į ligonio kambarį. Tai nurodymų žinynas, kuriuo buvo galima smulkmeniškai sekti, o žmonės būtent to ir norėjo. Ponia Beeton įvairiausiomis namų ūkio temomis rašė griežtu tonu, lyg rikiuotės seržantas.

Sulaukusi vos dvidešimt devynerių ji mirė nuo pogimdyminės karštligės, praėjus aštuonioms dienoms po ketvirtojo gimdymo, tačiau jos knyga dar il-

gai liko populiari. Vien per pirmuosius dešimt metų parduota daugiau nei du milijonai jos egzempliorių, pardavimo tempas ilgai nemažėjo ir XX amžiuje.

Šiandien beveik nebeįmanoma suprasti Viktorijos laikų žmonių ir jų mitybos. Visų pirma stebina maisto įvairovė. Regis, žmonės valgė beveik viską, ką tik buvo galima pagauti ant žemės ir sužvejoti vandenyje. Daugelyje ponios Beeton receptų minima žvyrės, eršketai, vieversiai, kiškiai, slankos, jūrgaidžiai, ūsoriai, stintos, sėjikai, perkūno oželiai, gružliai, strepečiai, unguriai, lynai, šprotai, kalakučiukai ir daug kitų jau užmirštų skanėstų. Vaisių ir daržovių skaičius atrodė kone begalinis. Vien obuolių buvo galima rinktis iš – beveik neįtikėtina – daugiau nei 2 000 rūšių: 'Vusterio kriaušiniai', 'Bato gražuoliai', 'Kokso oranžiniai pepinai' ir taip toliau – apstu poetiškų pavadinimų. XIX a. pradžioje Thomas Jeffersonas Montisele augino dvidešimt trijų rūšių žirnius ir daugiau nei 250 rūšių vaisių ir daržovių. (Jeffersonas buvo beveik vegetaras – tai tais laikais neįprasta – ir valgydavo tik mažas mėsos porcijas, kaip tam tikrą „prieskonį".) Jeffersonas ir jo amžininkai mėgavosi ne tik agrastais, žemuogėmis, slyvomis, figomis ir kita mums šiandien gerai pažįstama produkcija, bet ir aviečių ir gervuogių hibridais, bitkrėslėmis, portulakomis, raudondyglėmis avietėmis, aitriosiomis slyvomis, baltažiedėmis šliandromis, pajūrinėmis balžomis, pandanais, Ronsesvaljeso žirniais, saldžiosiomis drėgmenėmis (tai tokia saldi šaknis), dygiaisiais artišokais (toks astrinių šeimos augalas), gelteklėmis (augalas, panašus į pūtelį), vaistinėmis gelsvėmis, kalafiorais ir daugybe kitų dalykų, kurie dabar reti arba išvis neaptinkami. Tarp kitko, Jeffersonas valgio srityje nebijojo smarkiai rizikuoti. Jis daug nuveikė, be to, pirmasis Amerikoje supjaustė bulves išilgais griežinėliais ir pakepino. Taigi Jeffersonas – ne tik Nepriklausomybės deklaracijos autorius, bet ir amerikietiškų bulvių traškučių tėvas.

Žmonės galėjo taip puikiai maitintis iš dalies dėl to, kad daugelio produktų, kuriuos šiandien laikome delikatesais, tuomet buvo gausu. Prie Britanijos pakrančių veisėsi taip gausiai omarų, kad jais maitino kalinius ir našlaičius arba sumaldavo trąšoms; tarnai iš savo darbdavių reikalaudavo rašytinio susitarimo, kad jiems nebus duodama omarų dažniau nei du kartus per savaitę. Dar daugiau gėrybių turėjo amerikiečiai. Vien Niujorko uoste veisėsi

pusė pasaulio austrių, ir jame būdavo sužvejojama tiek eršketų, kad jų ikrus bare išdėliodavo kaip užkandį. (Manyta, kad sūrus užkandis paskatins žmones gerti daugiau alaus.) Siūlomų valgių ir prieskonių kiekis ir įvairovė kone gniaužia kvapą. Vieno Niujorko viešbučio valgiaraštis 1867 m. siūlė 145 patiekalus. Populiarioje 1853 m. Amerikos receptų knygoje *Valgių gaminimas namie* (*Home Cookery*) atsainiai užsimenama, kad į valgomųjų ybiškių sriubos puodą įdėjus šimtą austrių sriuba „pagerėtų". Vien padažų receptų ponia Beeton pateikia bent 135.

Stebinama, bet Viktorijos laikais žmonių apetitas buvo palyginti nuosaikus. Iš tikrųjų apsirijimo aukso amžius – aštuonioliktasis. Šio amžiaus simbolis – Johnas Bullas, raudonveidis rajūnas, kuriam gresia vainikinių arterijų trombozė. Jokia tauta nėra sukūrusi tokio simbolio, tikėdamasi kitoms tautoms padaryti įspūdį. Turbūt neatsitiktina, kad du apkūniausi Britanijos istorijoje monarchai valgymo srityje pasižymėjo būtent XVIII amžiuje. Pirmasis – tai karalienė Ona. Nors paveiksluose ji taktiškai vaizduojama tik apkūnoka, kaip viena iš Rubenso apvalių gražuolių, iš tikrųjų Ona buvo milžiniška – kaip atvirai pasakė buvusi geriausia draugė Molboro hercogienė, „be galo stambi ir kūninga". Galiausiai Ona taip nutuko, kad nebegalėjo užlipti ir nulipti laiptais. Vindzoro pilyje jos kambario grindyse teko iškirsti liuką – per jį skridiniais ir keltuvu ją sunkiai ir neelegantiškai nuleisdavo į iškilmių salę. Turėjo būti nepaprastas reginys. Mirusią ją palaidojo „beveik kvadratiniame" karste. Dar labiau drūtumu pagarsėjo princas regentas, būsimasis Jurgis IV – jo pilvas, neprilaikomas korseto, kaip kalbama, nukardavo iki kelių. Sulaukus keturiasdešimties jo juosmens apimtis siekė daugiau nei keturias pėdas.

Net ir lieknesnieji nuolat sudorodavo tokius maisto kiekius, kurie atrodo neįmanomai dideli ar net pavojingi. Užfiksuota, kad Velingtono hercogo pusryčius sykį sudarė „du karveliai, trys žlėgtainiai, trys ketvirčiai butelio Mozelio vyno, taurė šampano, dvi taurės portveino ir taurė brendžio", – ir visa tai tokį rytą, kai jis nelabai gerai jautėsi. Pastorius Sydney Smithas, nors ir dvasininkas, užsikrėtė laiko dvasia ir atsisakė prieš valgį kalbėti padėkos maldą. „Kai esi alkanas kaip vilkas, ne laikas reikšti religinius jausmus, – paaiškino jis. – Bambėti maldą tįstant seilei – tai pamiršti jos tikslą."

XIX a. viduryje gargantiueliškos porcijos buvo oficialiai įteisintos ir tapo įprastos. Ponia Beeton nedideliems kviestiniams pietums siūlo tokį valgiaraštį: netikro vėžlio sriuba*, oto filė su grietine, keptas jūrų liežuvis su ančiuvių padažu, triušiena, veršiena, troškintas romšteksas, kepta paukštiena, virtas kumpis, lėkštė keptų karvelių arba vieversių, o pabaigoje – rabarbarų pyragai, morengai, skaidri želė, kremas, ledų pudingas ir suflė. Ponios Beeton knygoje tai pietūs šešiems asmenims.

Paradoksalu, bet kuo daugiau dėmesio Viktorijos laikų žmonės skyrė valgiui, tuo mažiau jie atrodė juo patenkinti. Regis, iš tikrųjų ponia Beeton nemėgo valgyti ir laikė maistą, kaip ir daugumą kitų dalykų, tam tikra rūsčia būtinybe, su kuria reikia tvarkytis greitai ir ryžtingai. Ji ypač įtariai vertino tai, kas suteikia maistui pikantiškumo: nekentė česnakų, aitriąsias paprikas laikė nevertomis minėti, net juoduosius pipirus manė tinkant tik bepročiams. „Niekada nereikia pamiršti, – įspėjo ji skaitytojus, – kad tuo metu, kai padaugėja uždegimų, jie žalingi net vartojant mažą kiekį." Šiuos nuogąstavimus per visą XIX amžių nuolat kartojo knygos ir periodiniai leidiniai.

Galiausiai Viktorijos laikų namų ūkiai nebeteko vilties paskaninti maistą ir tik stengdavosi, kad valgis stalą pasiektų šiltas. Didesniuose namuose tai nebuvo taip paprasta, nes virtuvė galėjo būti stebinamai toli nuo valgomojo. Esekse, Odli Endo rūmuose, pasiektas savotiškas rekordas: virtuvę ir valgomąjį skyrė daugiau nei du šimtai jardų. Teitono parko valdoje, Češyre, siekiant pagreitinti maisto pristatymą nutiesta vietinė geležinkelio linija, kad iš tolimos virtuvės vežimėliai galėtų lėkti iki valgių lifto, o juo skubiai būtų siunčiami toliau. Serą Arthurą Middletoną iš Belsio rūmų netoli Niukaslo taip apsėdo mintis apie valgio, kurį tiekia jam ant stalo, temperatūrą, kad jis į kiekvieną atneštą patiekalą kišdavo termometrą ir, jei kuris neatitikdavo jo reikalavimų, siųsdavo jį atgal vėl pakaitinti, ir kartais ne sykį, todėl jo pietūs dažnai prasidėdavo labai vėlai, o valgiai būdavo bemaž suanglėję. Prancūzas Auguste'as Escoffier, puikus Londono *Savoy* viešbučio virėjas, pelnė valgytojų britų pagarbą, nes ne tik labai gerai gamino, bet ir įdiegė virtuvėje komandinio darbo sistemą – pagal ją skirtingi virėjai imdavosi skirtingų

* Veršienos sriuba, primenanti vėžlio sriubą (*vert. past.*).

produktų, – vienas mėsos, kitas daržovių ir taip toliau, – kad viską būtų galima sudėti į lėkštę iškart ir patiekti garuojančią grožybę ant stalo.

Žinoma, visi šie reiškiniai labai neatitinka to, kas anksčiau minėta apie vidutinio XIX a. žmogaus mitybos skurdumą. Iš tikrųjų duomenys tokie prieštaringi, kad neįmanoma pasakyti, ar žmonės maitinosi gerai.

Jei galima ką nors spręsti iš vartojimo *vidurkio*, tai žmonės tuo metu valgė nemažai sveiko maisto: vienam asmeniui 1851 m. tenka beveik aštuoni svarai kriaušių, o dabar – tik trys svarai; beveik devyni svarai vynuogių ir kitų minkštų vaisių – maždaug dvigubai daugiau nei šiandien; vos ne aštuoniolika svarų džiovintų vaisių, šiandien – tik trys su puse svaro. Dar labiau krinta į akis daržovių vartojimo statistika. Vidutinis londonietis 1851 m. per visus metus suvalgė 31,8 svaro svogūnų, o šiandien – 13,2 svaro; suvartojo per 40 svarų ropių ir griežčių – jų šiandien suvartojama 2,3 svaro; sudorojo beveik 70 svarų kopūstų, dabar – 21 svarą. Vienas žmogus suvartodavo maždaug trisdešimt svarų cukraus, mažiau nei trečdalį šiandien suvartojamo kiekio. Taigi apskritai, atrodo, žmonės maitinosi gana sveikai.

Tačiau dauguma tuo metu ir vėliau užrašytų pasakojimų rodo visai kitokią padėtį. Klasikinėje knygoje *Londono darbininkai ir skurdžiai* (*London Labour and the London Poor*), išleistoje tais pačiais metais, kai pastatytas mūsų pastoratas, Henry Mayhew užsiminė, kad įprastus darbininko pietus tuo metu sudarė gabalas duonos ir svogūnas, o daug naujesnėje (ir pelnytai labai vertinamoje) istorinėje knygoje *Vartotojų aistros* (*Consuming Passions*) Judith Flanders teigia, kad „XIX amžiaus viduryje darbininkų klasės ir didumos vidurinės klasės žemesnio sluoksnio atstovų pagrindinis maistas susidėjo iš duonos arba bulvių, trupučio sviesto, sūrio ar bekono, arbatos su cukrumi“.

Tikrai žinoma, kad tie žmonės, kurie negalėjo rinktis, ką valgyti, dažnai išties maitinosi labai prastai. Teismo pareigūno ataskaita apie sąlygas šiaurės Anglijos fabrike 1810 m. parodė, jog pameistriai būdavo verčiami dirbti prie mašinų nuo 5.50 ryto iki 21.10 arba 21.15 val. vakaro ir turėdavo tik vieną trumpą pietų pertrauką. „Per pusryčius ir vakarienę jie gauna vandeningos košės, – ją suvalgo prie mašinų, – o per pietus paprastai avižinį paplotėlį su

melasa arba prasta sriuba", – rašė jis. Beveik neabejotina: gauti tokio maisto buvo gana įprasta visiems, įstrigusiems fabrike, kalėjime, našlaičių prieglaudoje ar kitaip patekusiems į beviltišką padėtį.

Taip pat tiesa, kad daugelio skurdesnių žmonių maistas būdavo itin vienodas. Škotijoje XIX a. pradžioje ūkio darbininkai per savaitę vidutiniškai gaudavo 17,5 svaro avižinės košės davinį, truputį pieno ir beveik nieko daugiau, tačiau manė, kad jiems pasisekė bent dėl to, kad netenka valgyti bulvių. Maždaug pirmuosius šimtą penkiasdešimt metų atgabenus bulves į Europą dauguma jų nevertino. Daug kas manė, kad ši daržovė kenksminga, nes jos valgomos dalys auga po žeme, o ne garbingai stiebiasi į saulę. Dvasininkai kartais pasisakydavo prieš bulves remdamiesi tuo, kad Biblijoje jos niekur neminimos.

Tik airiai negalėjo būti tokie išrankūs. Bulvės labai našios, taigi jiems jos buvo tikra laimė. Vieno akro akmenuotos dirvos pakakdavo išmaitinti šešių asmenų šeimą, jei tik jie būdavo nusiteikę valgyti daug bulvių, o airiai prireikus taip ir darė. Iki 1780 m. 90 procentų šios tautos atstovų tapo priklausomi vien (arba beveik vien) nuo bulvių. Deja, bulvė taip pat yra viena iš labiausiai pažeidžiamų daržovių, imli daugiau nei 260 grybinių ligų ir parazitų rūšių. Nuo pat bulvių atgabenimo į Europą nuolat pasitaikydavo žlugusių derlių. Per 120 metų, pasibaigusių didžiuoju badmečiu, bulvės neužderėjo bent dvidešimt keturis kartus. 1739 m. po vieno neužderėjimo mirė trys šimtai tūkstančių žmonių. Tačiau šis šiurpus skaičius nublanko, palyginti su 1845–1846 m. mirtingumu ir kančiomis.

Tai įvyko labai staigiai. Iki rugpjūčio atrodė, kad bulvės užderės gerai, tačiau tada staiga jos nuvyto ir sudžiūvo. Iškasti šakniagumbiai buvo akyti ir iškart ėmė pūti. Tais metais Airija prarado pusę derliaus. Kitąmet neliko beveik nieko. Priežastis – grybas, vadinamas *Phytophthora infestans*, tačiau žmonės to nežinojo. Jie kaltino beveik viską, kas tik atėjo į galvą: garvežių garą, elektrą, naudojamą telegrafo signalams perduoti, tuo metu kaip tik ėmusias populiarėti naujas trąšas – guaną. Bulvės neužderėjo ne tik Airijoje, bet ir visoje Europoje, tačiau airiai tiesiog ypatingai nuo jų priklausė.

Gerai žinoma, kad pagalba delsė. Praėjus ne vienam mėnesiui nuo bado pradžios Britanijos ministras pirmininkas seras Robertas Peelas vis dar ra-

gino neskubėti. „Airių pranešimai taip dažnai būna išpūsti ir netikslūs, kad į juos reaguojant visada pageidautina delsti", – rašė jis. Sunkiausiais Bulvių bado metais Bilingsgeite, Londono žuvų turguje, parduota 500 milijonų austrių, milijardas šviežių silkių, beveik 100 milijonų jūrų liežuvių, 498 milijonai krevečių, 304 milijonai litorinų, 33 milijonai plekšnių, 23 milijonai skumbrių ir panašūs kiekiai kitų tokių produktų, bet nė kąsnelio nepateko į Airiją, kad padėtų badaujantiems jos gyventojams.

Skaudžiausia buvo tai, kad pačioje Airijoje iš tikrųjų buvo apsčiai maisto. Šalies ūkis tiekė didelius kiekius kiaušinių, grūdų ir įvairiausios mėsos, gaudavo daug maisto produktų iš jūros, tačiau beveik viskas buvo eksportuojama. Taigi 1,5 milijono žmonių mirė badu be reikalo. Tai tapo didžiausia žmonių netektimi Europoje nuo Juodosios mirties laikų.

PENKTAS SKYRIUS

Plovykla ir podėlis

Senasis pastoratas – toks, koks turėjo būti iš pradžių, – užmena daug mažų mįslių, ir viena iš jų tokia: kur dėdavosi tarnai, kai nedirbo? Virtuvėje vos tilpo stalas ir kelios kėdės, o su ja sujungta plovykla ir podėlis, į kuriuos jus dabar atvedžiau, buvo dar ankštesni*.

Beveik neabejotina – į šiuos kambarius, kaip ir į virtuvę, ponas Marshamas įžengdavo (jei išvis įžengdavo) nedrąsiai, nes tai buvo daugiausia tarnų karalystė – net jei nedidelė. Pagal tų laikų reikalavimus šios tarnų patalpos keistai neįprastos pastoratui. Maždaug tuo pat metu pastatytame Baramo pastorate, Kento grafystėje, architektas paskyrė tarnams ne tik virtuvę, podėlį bei plovyklą, bet ir maisto sandėliuką, bendrąjį sandėlį, anglių sandėlį, įvairių spintelių ir, svarbiausia, – ūkvedės kambarį, aiškiai sumanytą žmogui atsiskirti ir pailsėti.

Visa tai gana sunku įsivaizduoti, nes pastatytas namas ne visai atitinka tą, kurį suprojektavo Edwardas Tullas. Ponas Marshamas neabejotinai pasiūlė (ar galbūt net reikalavo) atlikti žymių pakeitimų, ir tai nėra visai netikėta, nes namas, kurį jam suprojektavo Tullas, turėjo ne vieną į akis krintančią keistybę. Pagrindinę įeigą be jokios logiškos ar numanomos priežasties Tul-

* Angliškas žodis *scullery* (plovykla) kilęs iš senosios prancūzų kalbos žodžio *escullier*, reiškiančio „indus". Plovykloje buvo plaunami ir sukraunami indai, būtent čia įtaisydavo didelę, gilią kriauklę. Angliškas žodis *larder* (podėlis), kitaip nei galima pamanyti, tiesiogiai nesusijęs su lydytais kiaulės taukais (*lard*); jis kilęs iš prancūziško *lardon* (kiaulienos gabaliukas), nes podėlyje laikyta mėsa. Šie žodžiai vartojami namo planuose, tačiau visai gali būti, kad patys tarnai antrąjį kambarį vadino *pantry* (sandėliukas). Šis žodis kilęs iš lotyniško *panna*, reiškiančio „duonos kambarį", ir nuo XIX a. vidurio ėmė reikšti tiesiog maisto laikymo vietą.

las suplanavo namo šone, tualetą – prie pagrindinės laiptų aikštelės, išties keistoje ir neįprastoje vietoje, o laiptinėje nepaliko langų, todėl net dieną ten turėjo būti tamsu kaip rūsyje. Jis suprojektavo persirengimo kambarį greta pagrindinio miegamojo, tačiau nesujungė jų durimis; įrengė pastogę, į kurią nevedė jokie laiptai, tačiau turėjusią puikias duris į niekur.

Daugumos aikštingesnių architekto sumanymų name atsisakyta – nežinia, ar prieš statybą, ar jos metu. Galiausiai pagrindinė įeiga buvo įrengta tradiciškesnėje vietoje, namo priekyje, ne šone. Tualetas išvis niekada nebuvo įrengtas. Pro laiptinėje iškirstą didelį langą laiptus iki šiol maloniai užlieja saulės šviesa, kai jos yra, per jį matyti žavingas tolumoje stovinčios bažnyčios vaizdas. Atsirado du papildomi kambariai: apatiniame aukšte – darbo, viršuje – dar vienas miegamasis arba vaikų kambarys. Apskritai pastatytas namas gana skiriasi nuo Tullo suprojektuoto.

Iš visų pakeitimų vienas ypač įdomus. Pradiniuose Tullo planuose tas plotas, kur dabar įrengtas valgomasis, buvo daug mažesnis, ir jame skirta vietos „liokajaus sandėliukui“ – tai akivaizdžiai turėjo būti kambarys tarnams valgyti ir ilsėtis. Tačiau jo niekada neįrengė, o vietoj to maždaug du kartus padidino valgomąjį ir jis užėmė visą liokajaus sandėliuko plotą. Kodėl viengungis pastorius nusprendė atimti iš tarnų kambarį ir jo vietoje įsirengti didelį valgomąjį, po tiek laiko, žinia, nebeįmanoma pasakyti. Baigėsi tuo, kad tarnai neturėjo kur patogiai pasėdėti, kai nedirbdavo. Gali būti, kad jie beveik išvis nesėdėdavo, kaip ir dauguma tarnų.

Ponas Marshamas laikė tris tarnus: ūkvedę panelę Worm, padėjėją kaimo merginą Marthą Seely ir Jamesą Bakerį, arklininką bei sodininką. Kaip ir jų šeimininkas, visi buvo nevedę. Mums gali pasirodyti nesaikinga, kad trys tarnai rūpinasi vienu viengungiu dvasininku, tačiau Marshamo laikais taip niekas nebūtų pamanęs. Dauguma pastorių laikydavo bent keturis tarnus, kai kurie – dešimt ir daugiau. Tai buvo tarnų amžius. Namų gyventojai laikė tarnus taip, kaip šiuolaikiniai žmonės turi buitinius prietaisus. Jų turėjo ir paprasti darbininkai, o kartais tarnai patys turėdavo tarnų.

Tarnai buvo reikalingi ne tik patarnauti ir išnaudoti, – jie laikyti labai svarbiu padėties rodikliu. Kartais svečius per kviestinius pietus susodindavo pagal jų turimų tarnų skaičių. Žmonės labai stengdavosi neprarasti savo tar-

nų. Frances Trollope, romanisto Anthony Trollope'o motina, netgi būdama Amerikos pasienyje ir beveik viską praradusi nesėkmingame versle, laikė liokajų, vilkintį livrėja. Kai Karlas Marxas gyvendamas Sohe niekaip negalėjo išbristi iš skolų ir dažnai vos įstengdavo pasirūpinti, kad ant stalo netrūktų maisto, jis laikė ūkvedę *ir* asmeninį sekretorių. Namai buvo taip prigrūsti, kad sekretorius, vardu Pieperis, turėjo su Marxu dalintis lova. (Vis dėlto Marxui kažkaip pavyko rasti slaptų valandėlių suvedžioti ūkvedę ir pradėti su ja sūnų – ši jį pagimdė Didžiosios parodos metais.)

Taigi daugeliui žmonių tarnai buvo svarbi gyvenimo dalis. 1851 m. trečdalis visų jaunų Londono moterų (nuo penkiolikos iki dvidešimt penkerių metų) dirbo tarnaitėmis, o dar trečdalis – prostitutėmis. Dauguma beveik neturėjo kito pasirinkimo. Bendras tarnų (vyrų ir moterų) skaičius Londone viršijo bendrą visų Anglijos miestų, išskyrus šešis didžiausius, gyventojų skaičių. Tai buvo daugiausia moterų pasaulis. 1851 m. moterų, dirbančių tarnaitėmis, buvo dešimt kartų daugiau nei vyrų. Tačiau retai kada moteris dirbdavo šį darbą visą gyvenimą. Trisdešimt penkerių dauguma šį darbą palikdavo, dažniausiai tam, kad ištekėtų, ir labai nedaugelis likdavo jį dirbti vienoje vietoje daug ilgiau nei metus. Kaip matysime, tai neturėtų stebinti. Tarnystė paprastai buvo sunkus ir nedėkingas darbas.

Regis, tarnų skaičius galėdavo būti labai įvairus, tačiau aukščiausiems sluoksniams buvo įprasta jų laikyti nemažai. Didelės vilos kambariuose dirbdavo apie keturiasdešimt asmenų. Viengungis Lonsdeilio erlas gyveno vienas, tačiau juo rūpinosi keturiasdešimt devyni žmonės. Derbio lordas laikė du tuzinus tarnų vien patarnauti per pietus. Pirmasis hercogas Chandosas laikė privatų orkestrą valgymo metui, nors jam pavyko iš kai kurių muzikantų gauti papildomos naudos privertus juos ir tarnauti; pavyzdžiui, iš smuikininko reikalauta kasdien skusti hercogo sūnų.

Tarnų gretas dar labiau gausino lauko darbininkai, ypač jei šeimininkas daug jodinėdavo ar medžiodavo. Elvidene, Safolke esančiame Guinnessų šeimos dvare, laikyta šešiolika medžiojamų gyvūnų prižiūrėtojų, devyni jų pagalbininkai, dvidešimt aštuoni medžiojamų triušių prižiūrėtojai (jie skersdavo atrinktus triušius) ir du tuzinai įvairių darbininkų – iš viso septyniasdešimt septyni asmenys, ir vien tam, kad šeimai bei jos svečiams niekada

netrūktų paukščių, kuriuos besiblaškančius būtų galima sudraskyti į skutus. Elvideno svečiai įsigudrindavo nugalabyti daugiau nei šimtą tūkstančių paukščių kasmet. Šeštasis Volsingamo baronas kartą perdien vienas pašovė 1 070 jerubių – šio skaičiaus niekada niekam nepavyko pranokti ir galima pagrįstai tikėtis, kad nebepavyks. (Baronas turėjo užtaisytojų komandą, nuolat paduodavusią jam užtaisytus ginklus, taigi iššauti reikiamą skaičių šūvių buvo nesunku. Sunkiausia buvo išlaikyti nemažėjantį taikinių srautą. Beveik neabejotina – jerubės būdavo išleidžiamos iš narvų po kelias. Jau verčiau baronas būtų šaudęs tiesiai į narvus – būtų likę daugiau laiko arbatai gerti.)

Svečiai taip pat atsigabendavo savo tarnų, todėl savaitgaliais vilose žmonių neretai pagausėdavo net iki 150 asmenų. Susirinkus tokiai masei neišvengiamai kildavo painiava. Kartą XIX a. paskutiniame dešimtmetyje palaidu gyvenimu garsėjęs lordas Charlesas Beresfordas įėjo, kaip jis manė, į savo meilužės miegamąjį ir garsiai šūktelėjęs „kakarykū!" šoko į lovą, – kaip paaiškėjo, užimtą Česterio vyskupo ir jo žmonos. Kad nekiltų tokių nesusipratimų, Jorkšyre Wentworthų-Woodhouse'ų giminės didingų rūmų svečiams būdavo duodamos sidabrinės dėžutės su skirtingais konfeti, kad pribarstę jų koridoriuose galėtų rasti kelią į kambarį arba iš vieno kambario į kitą.

Dažnai viskas buvo daroma dideliu mastu. Devone esančių Soltramo rūmų virtuvėje naudota 600 varinių puodų ir keptuvių – gana įprastas dalykas. Vidutinė vila galėjo turėti net 600 rankšluosčių ir ne mažesnį kiekį paklodžių bei užvalkalų. Vien pasirūpinti, kad viskas liktų pažymėta, suskaičiuota ir sudėliota į lentynas, buvo didžiulis darbas. Bet net kuklesniuose namuose – pavyzdžiui, pastorate – per dešimties žmonių pietus neretai tekdavo panaudoti ir suplauti daugiau nei 400 lėkščių, stiklinių, stalo įrankių ir taip toliau.

Visų lygių tarnai dirbo ilgai ir sunkiai. 1925 m. vienas buvęs tarnas rašė prisimenąs, kaip karjeros pradžioje turėdavo užkurti ugnį, nublizginti dvidešimt porų batų, nuvalyti ir pakirpti trisdešimt penkių lempų dagtis, ir visa tai prieš namiškiams pakylant iš patalo. Kaip iš savo patirties rašė romanistas George'as Moore'as atsiminimuose *Jaunuolio išpažintys* (*Confessions of a Young Man*), tarnui tekdavo septyniolika valandų per dieną „nuobodžiai plušėti virtuvėje ir kitur, bėgioti aukštyn laiptais su anglimis, pusryčiais ir

karšto vandens bidonais arba klūpoti prie židinio [...]. Kartais namų gyventojai tardavo tau gerą žodį, tačiau niekada taip, kad pripažintų tave savu, o tik reikšdami užuojautą, kokia galėtų būti reiškiama ir šuniui".

Kol kambariuose nebuvo vandentiekio, į kiekvieną miegamąjį reikėdavo atnešti vandens ir gyventojams jį panaudojus vėl iš ten paimti. Kiekvieną naudojamą miegamąjį nuo pusryčių iki ėjimo gulti paprastai tekdavo aplankyti penkis kartus ir aprūpinti šviežiu vandeniu. Kiekvieną kartą ateinant prireikdavo ištiso indų ir skudurų rinkinio. Todėl, pavyzdžiui, šviežias vanduo į viršų būdavo nešamas netgi ne tame pačiame inde, kuriame paskui žemyn nešdavo panaudotą vandenį. Kambarinė turėdavo atnešti tris skudurus – vieną geriamosioms stiklinėms, kitą naktipuodžiams, trečią praustuvėms, ir nepamiršti naudoti juos tam skirtiems daiktams (nebent būtų norėjusi slapta išlieti pyktį šeimininkei). Ir tai, žinoma, galiojo tik paprastam apsiprausimui. Jei svečias ar šeimos narys norėdavo išsimaudyti vonioje, tekdavo paplušėti kur kas daugiau. Vandens galonas sveria aštuonis svarus, o tipiškoje vonioje tilpo 45 galonai vandens, jį visą reikėdavo pašildyti virtuvėje ir specialiuose bidonuose užnešti į viršų – o vakarais galėjo tekti pripildyti du tuzinus ar daugiau vonių. Verdant valgį taip pat dažnai reikėjo milžiniškos jėgos ir energijos. Pilnas katilas gali sverti šešiasdešimt svarų.

Baldus, židinio groteles, užuolaidas, veidrodžius, langus, marmurą, žalvarį, stiklą ir sidabrą – viską tekdavo nuolat valyti ir blizginti, paprastai naudojant specialią tik tuose namuose gaminamą blizginimo priemonę. Kad plieniniai peiliai ir šakutės neprarastų spindesio, nepakako juos plauti ir blizginti; reikėdavo dar energingai galąsti gabalėliu odos, suteptos pasta iš švitro miltelių, kreidos, trintų plytų, kroko arba amoniako vandeninio tirpalo, gausiai primaišius lydytų kiaulės taukų. Prieš padedant peilius į vietą jie būdavo ištepami avies taukais (kad nerūdytų) ir įvyniojami į rudą popierių, todėl prieš kitą naudojimą juos reikėdavo išvynioti, nuplauti ir išdžiovinti. Valyti peilius buvo taip nuobodu ir sunku, kad peilių valymo mašina, iš esmės dėžė su rankena kietam šepečiui sukti, tapo vienu iš pirmųjų racionalizacijos padargų. Vieną iš jų reklamavo kaip „tarno draugą" – be abejonės, pagrįstai.

Be to, dažnai reikėjo ne šiaip nudirbti darbus, bet nudirbti juos paisant gana griežtų reikalavimų, kuriuos paprastai sugalvoja žmonės, kuriems ne-

tenka dirbti patiems. Manderstono rūmuose Škotijoje darbininkų brigada du kartus per metus turėdavo skirti ištisas tris dienas didiesiems laiptams išardyti, nublizginti ir vėl sudėti. Kai kurie papildomi darbai ne tik žemino, bet ir neturėjo prasmės. Istorikė Elisabeth Garrett mini vienus namus, kur iš vyresniojo liokajaus ir jo komandos reikalauta prieš padengiant valgomąjį stalą aplink jį patiesti atliekamą laiptų kilimą, kad nemindytų gerojo kilimo. Viena Londono kambarinė skundėsi, kad jos šeimininkai prieš siųsdami į gatvę sustabdyti jiems kebo vertė ją darbo drabužius persirengti kokiais nors kitais, labiau tinkamais pasirodyti.

Aprūpinti namų ūkį produktais buvo didžiulis darbas. Dažnai namai pirkdavo bakalėjos produktų vos du ar tris kartus per metus ir laikydavo didelį jų kiekį. Arbatą įsigydavo dėžėmis, miltus statinėmis, cukrų – dideliais kūgio formos gabalais, vadinamosiomis galvomis. Tarnai tapo ilgalaikio produktų saugojimo ir kaupimo žinovais. Savarankiškumo ne tik norėta, – jis buvo būtinas. Reikėjo ne tik nudirbti darbus, bet ir pasidaryti medžiagas, reikalingas jiems atlikti. Jei reikėdavo iškrakmolinti apykaklę ar nublizginti batus, turėdavai pasigaminti mišiniui reikalingų ingredientų. Prekyboje batų blizginimo priemonės pasirodė tik XIX devintajame dešimtmetyje. Lig tol tekdavo tokių priemonių atsargas iš ingredientų mišinio išsivirti namie, o tai darant susitepdavo ne tik batai, bet ir puodai, maišymo šaukštai, rankos ir visa kita, su kuo mišinys lietėsi. Krakmolą reikėjo gamintis iš ryžių arba bulvių, ir tai buvo nelengva. Netgi baltinius tekdavo siūdintis. Nusipirkus audeklo rietimų, reikėdavo iš jų pasisiūti staltieses, paklodes, marškinius, rankšluosčius ir taip toliau.

Dauguma didelių namų ūkių turėdavo spirito varyklą, ir čia gaminta gausiai produktų: rašalai, herbicidai, muilas, dantų pasta, žvakės, vaškas, actas ir marinatai, odos kremai ir kitos kosmetikos priemonės, žiurkių nuodai, priemonės nuo blusų, šampūnai, vaistai, tirpalai marmuro dėmėms šalinti, kelnių blizgesiui panaikinti, apykaklėms krakmolyti, netgi strazdanoms naikinti. (Sakyta, kad tam tinka borakso, citrinų sulčių ir cukraus mišinys.) Šiems vertingiems mišiniams galėdavo prireikti daugelio ingredientų: bičių vaško, jaučio tulžies, alūno, acto, terpentino ir kitų, dar keistesnių. Vieno XIX a. vidurio žinyno autorius patarė paveikslus kasmet valyti mišiniu iš

„druskos ir seno šlapimo“, nors paliko spręsti skaitytojui, kieno tai turėtų būti šlapimas ir kokio senumo.

Daugelyje namų buvo tiek sandėliukų, sandėlių ir kitokių pagalbinių patalpų, kad didesnę namo dalį iš tikrųjų užimdavo tarnai. 1864 m. *Džentelmeno name* (*The Gentleman's House*) Robertas Kerras teigė, kad tipiški dvaro rūmai turi du šimtus kambarių (skaičiuojant visas sandėliavimo patalpas), iš jų vos ne pusę sudaro pagalbinės namų ūkio patalpos, taigi tarnams ir jų darbui skirti kambariai ar jų miegamieji. Pridėjus arklides ir kitus ūkinius pastatus, akivaizdu, kad dvarą daugiausia valdė tarnai.

Užkulisiuose darbo pasidalijimas kartais buvo nepaprastai sudėtingas. Kerras padalijo pagalbines patalpas į devynias grupes: virtuvę, kepyklą su alaus darykla, aukštesniųjų tarnų patalpą, žemesniųjų tarnų patalpą, rūsius su ūkiniais pastatais, skalbyklą, asmeninius kambarius, „papildomas patalpas“ ir pereinamas patalpas. Kituose namų ūkiuose pagalbinės patalpos skirstytos kitaip. Florensos rūmus Airijoje sudarė daugiau nei šešiasdešimt dalių, o Itonų rūmus, Vestminsterio hercogo dvarą Češyre – vos šešiolika, – gana kuklus skaičius turint omenyje, kad hercogas laikė daugiau nei tris šimtus tarnų. Visa tai priklausė nuo savininko, namų šeimininkės, vyresniojo liokajaus ir ūkvedės organizacinių polinkių.

Didelė vila dažnai turėdavo šautuvinę, specialią patalpą žibintams, spirito varyklą, tešlainių kepyklą, vyresniojo liokajaus sandėliuką, žuvidę, kepyklą, anglinę, patalpą sumedžiotų žvėrių ir paukščių mėsai laikyti, alaus daryklą, specialius kambarius peiliams, šepečiams, batams ir dar bent tuziną kitų. Lanhaidroko rūmuose Kornvalyje buvo kambarys vien lovų šildyklėms tvarkyti. Pasak Juliet Gardiner, kituose rūmuose Velse buvo kambarys vien laikraščiams lyginti. Didžiausi ar seniausi rūmai taip pat galėjo turėti patalpas padažams gaminti, prieskoniams laikyti, paukštienai, patalpą alkoholiui (*buttery*) ir kitas, kurių angliškų pavadinimų kilmė dar labiau stebina, pavyzdžiui, ąsotinę (kambarį vandens ąsočiams laikyti; šis angliškas žodis (*ewery*) kažkaip išriedėjo iš lotyniško *aquaria*), žvakių kambarį, patalpą sumedžiotiems žvėrims, kambarį staltiesėms ir kitas patalpas.

Kai kurių pagalbinių kambarių pavadinimai ne tokie paprasti kaip gali pasirodyti. Angliškas žodis *buttery* („patalpa alkoholiui“) neturi nieko bendra

su sviestu (*butter*), o sietinas su statinėmis (*butts*), pavyzdžiui, alaus. (Tai iškraipytas žodis *boutellerie*, iš jo kilo ir anglų *butler* – vyresnysis liokajus bei *bottle* – butelis; pradžioj liokajai rūpinosi vyno buteliais.) Įdomu, kad yra viena pagalbinė patalpa, pavadinta ne pagal joje laikomus produktus: tai pieninė (*dairy*). Jos angliškas pavadinimas kilęs iš senosios prancūzų kalbos žodžio *dey*, reiškiančio tarnaitę. Kitaip tariant, pieninė – tai patalpa, kur galima rasti melžėjas, o iš to galima daryti pagrįstą išvadą, kad senovės prancūzams labiau rūpėjo rasti tarnaitę nei pieno.

Namų ūkių savininkai, išskyrus pačius neturtingiausius, retai įžengdavo į virtuvę ar tarnų patalpas. Kaip sako Juliet Gardiner, „apie tarnų gyvenimo sąlygas jie žinojo tik iš pasakojimų". Neretai šeimininkas apie savo tarnus nežinojo nieko, tik jų vardus. Dauguma būtų menkai tenutuokę, kaip tamsesniuose tarnų patalpų užkampiuose rasti kelią.

Gyvenime visur gyvavo griežtas susiskirstymas į sluoksnius, ir tai ne mažiau nei tarnams kėlė rūpesčių svečiams ir šeimos nariams. Griežtos taisyklės apibrėždavo, į kurias namų vietas kiekvienam leidžiama įžengti. Kuriais koridoriais bei laiptinėmis galima vaikščioti ir kurias duris leistina atidarinėti, priklausė nuo to, ar tai buvo svečias, ar artimas giminaitis, guvernantė ar namų mokytojas, vaikas ar suaugusysis, aristokratas ar prasčiokas, vyras ar moteris, vyresnysis ar žemesnysis namų tarnas. Taisyklių paisyta taip griežtai, kad, kaip mini Markas Girouardas, vienuose dvaro rūmuose popietės arbata buvo patiekiama vienuolikoje vietų vienuolikos skirtingų sluoksnių žmonėms. Istorinėje knygoje apie užmiesčio namų tarnus Pamela Sambrook mini, kad sykį dvi seserys dirbo tuose pačiuose rūmuose, viena kambarine, kita aukle, tačiau joms nebuvo leidžiama susitikus kalbėtis arba rodyti, kad viena kitą pažįsta, nes jos priklausė skirtingiems visuomenės sluoksniams.

Tarnai turėdavo mažai laiko rūpintis savo išvaizda, bet būdavo nuolat kaltinami dėl nešvaros – tai aiškiai nesąžininga, nes tarno diena paprastai trukdavo nuo 6.30 ryto iki 10 valandos vakaro, o jei vykdavo pobūvis, ir ilgiau. Vieno namų ūkio žinyno autorė liūdnai sako, kad norėtų parūpinti savo tarnams gerus kambarius, bet, deja, tarnai nuolat purvini. „Todėl kuo tarnui skiriamas kambarys paprastesnis, tuo geriau", – nusprendė ji. Eduardo VII laikais tarnai galėdavo pailsėti pusę dienos per savaitę ir dar vieną ištisą dieną

per mėnesį – nedaug, kai pagalvoji, kad tai visas laikas, per kurį jiems reikėjo nusipirkti asmeninių daiktų, apsikirpti plaukus, aplankyti šeimą, mergintis, pailsėti ar kaip nors kitaip mėgautis keliomis brangiomis laisvės valandomis.

Turbūt sunkiausia šiame darbe buvo tiesiog prisirišti prie žmonių, kurie apie tave nėra itin geros nuomonės, ir priklausyti nuo jų. Virginia Woolf dienoraščiuose, kone apsėsta minčių apie savo tarnus, rašo, kaip sunku su jais neprarasti kantrybės. Apie vieną ji sako: „Ji pirmykštis žmogus: neišmokyta; neišlavinta [...] taip, kad matyti, kaip kruta nuogas žmogaus protas." Tarnų klasė erzino ne mažiau nei „musės virtuvėje". Woolf amžininkė Edna St. Vincent Millay rašė gerokai atviriau: „Vieninteliai žmonės, kurių tikrai nekenčiu, yra tarnai. Iš tikrųjų jie išvis ne žmonės."

Tai neabejotinai buvo keistas pasaulis. Tarnai buvo klasė, kurios atstovai iš esmės gyveno tam, kad užtikrintų, jog, kai tik kitos klasės atstovams šaus į galvą ko nors panorėti, tai daugmaž tuoj pat taps jiems ranka pasiekiama. Tie, kuriais taip rūpintasi, beveik neįsivaizduojamai išpaiko. Trečiajame XX a. dešimtmetyje dešimtasis Molboro hercogas, lankydamasis pas dukterį rūmuose, į kuriuos netilpo jo tarnai, išėjo iš vonios bejėgis ir išmuštas iš vėžių, nes jo dantų šepetėlis tinkamai nesuputojo. Paaiškėjo, kad pastos ant šepetėlio visada uždėdavo kamerdineris, ir hercogas nežinojo, jog pasta savaime ant šepetėlio neatsiranda.

Atlygis, kurio už visa tai tarnai sulaukdavo iš šeimininkų, buvo pasibaisėtinas pastarųjų elgesys. Šeimininkės dažnai tikrino tarnų sąžiningumą, palikdamos ką nors viliojančio ten, kur jie tikrai turėjo tai rasti, – pavyzdžiui, monetą ant grindų, o paskui bausdavo juos, jei šie pasisavindavo. Dėl to tarnams kildavo šiek tiek paranojiškas pojūtis, kad yra kažkas už juos pranašesnis, kas viską žino. Tarnai taip pat būdavo įtarinėjami padedantys vagims, išduodantys paslaptis ir paliekantys neužrakintas duris. Tai puikus būdas abi šalis padaryti nelaimingas. Tarnai, ypač mažesniuose namų ūkiuose, dažnai laikė savo šeimininkus nenuosaikiais ir pernelyg reikliais, o šeimininkams tarnai atrodė tingūs ir nepatikimi.

Atsainūs pažeminimai tarnų gyvenime buvo įprasti. Kartais iš jų reikalauta pakeisti vardą, pavyzdžiui, kad antras namų liokajus visada būtų vadinamas Džonsonu ir taip sutaupytų šeimai nuobodaus darbo – kaskart, liokajui

pasitraukus iš pareigų arba pakliuvus po vežimo ratais, mokytis naują vardą. Ypač keblu buvo vyresniesiems liokajams. Iš jų reikalauta laikytis ir elgtis kaip džentelmenams, tinkamai rengtis, tačiau dažnai taip pat tyčia šiek tiek nekultūringai darkytis: pavyzdžiui, mūvėti kelnes, nederančias prie vilkimo švarko, ir taip užtikrinti, kad liokajaus žemesnė padėtis iškart kris į akis*.

Viename vadove net pateikiami nurodymai, iš tiesų veiksmų planas, kaip pažeminti tarnaitę vaiko akivaizdoje – jų abiejų labui. Štai situacijos pavyzdys: vaikas pakviečiamas į kabinetą, kur pamato motiną stovint greta susigėdusios tyliai verkiančios tarnaitės.

„Auklė Merė, – pradeda motina, – ruošiasi tau pasakyti, kad nėra juodų žmonių, kurie tamsoje įsėlintų į mažų berniukų kambarius ir juos pagrobtų, jei šie neklauso. Noriu, kad paklausytum, kaip auklė Merė tau tai pasakys, nes ji šiandien išeina ir tu tikriausiai niekada jos nebepamatysi."

Tada auklei primenamos visos jos kvailos pasakos, ir ji verčiama jų vienos po kitos atsižadėti.

Berniukas atidžiai klausosi, tada ištiesia atleidžiamai tarnaitei ranką. „Ačiū, aukle, – sako jis tvirtai, – turėjau nebijoti, tačiau, žinote, tikėjau jumis." Tada atsigręžia į motiną. „Dabar, mama, nebebijosiu", – užtikrina deramu vyrišku tonu, ir visi grįžta į įprastinį gyvenimą – išskyrus, žinoma, auklę, kuri tikriausiai niekada neberas padoraus darbo.

Atleidimas iš darbo, ypač moterims, buvo nelaimė, kurios bijota labiausiai, nes prarasti darbą reiškė ne tik nebedirbti, bet ir netekti pastogės, ateities perspektyvų, visko. Ponia Beeton ypač stengėsi įspėti skaitytojus nesileisti būti skatinamiems jausmų, krikščioniško geraširdiškumo ar kokių kitų užuojautos motyvų ir rašyti atleistam tarnui klaidingą ar klaidinančią rekomendaciją. „Kažin ar verta priminti, jog nusakydama žmogaus būdą namų šeimininkė turi vadovautis griežto teisingumo jausmu. Neteisinga, kai viena ponia rekomenduoja kitai tarną, kurio pati nelaikytų", – rašė ponia Beeton, ir daugiau abejonių šiuo klausimu niekam nekildavo.

* Beje, mūsų įprastinis tarnų įvaizdis – juodos uniformos, kykai, krakmolytos prijuostės ir panašiai – iš tikrųjų atspindi gana trumpo laikotarpio faktus. Tarnų uniformos tapo įprastos tik XIX a. šeštajame dešimtmetyje, kai padidėjo medvilnės importas. Lig tol iškart aiškiai būdavo matyti, kad aukštesniųjų klasių atstovų drabužiai geresni nei dirbančiųjų, todėl tarnams buvo nebūtina išsiskirti uniforma.

Viktorijos laikais iš tarnų imta vis labiau reikalauti ne tik sąžiningumo, švaros, darbštumo, blaivumo, pareigingumo ir apdairumo, bet ir kiek įmanoma tapti nematomiems. Jenny Uglow sodininkystės istorijoje mini vieną dvarą, kuriame viešint šeimai iš sodininkų reikalauta vežant ištuštinti karučius daryti mylios ilgio lankstą, idant nevargintų šeimininko savo pasirodymu. Tuo tarpu viename Safolko dvare reikalauta, kad pro šalį einant šeimos nariams tarnai veidu prisiglaustų prie sienos.

Vis daugiau namų projektuoti taip, kad tarnų nesimatytų ir jie gyventų atskirai nuo namiškių, išskyrus būtiniausius atvejus. Labiausiai atskirtį padidinusi architektūrinė naujovė – užpakaliniai laiptai. „Kopdami laiptais diduomenės atstovai nebesusidurdavo su tarnais, nešančiais žemyn jų praėjusios nakties išmatas", – taikliai pasakė Markas Girouardas. „Ir vieni, ir kiti labai vertina šį atskirumą", – 1864 m. rašė Robertas Kerras *Džentelmeno name*, nors yra pagrindo manyti, kad ponas Kerras geriau pažino jausmus tų, kurie pripildydavo naktinius puodus, nei juos ištuštindavusiųjų.

Pačios viršūnės reikalavo, kad kuo mažiau būtų matomi ne tik tarnai, bet ir svečiai bei nuolatiniai namų gyventojai. Kai karalienė Viktorija popiet eidavo pasivaikščioti po Vaito saloje stovinčių Osborno rūmų parką, apskritai niekam iš jokio visuomenės sluoksnio nebuvo leidžiama su ja susidurti. Sakyta, kad jos buvimo vietą rūmų teritorijoje visada galima nustatyti pagal pirma jos bėgančius išsigandusius žmones. Vieną kartą iždo kancleris seras Williamas Harcourtas atsidūrė atvirame plote, kur, neskaitant krūmelio, neturėjo už ko pasislėpti. Kadangi Harcourtas buvo šešių pėdų ir keturių colių ūgio ir labai stambus, pasislėpti galėjo tik simboliškai. Jos Didenybė apsimetė jo nematanti, tačiau ji tuomet buvo labai įgudusi nematyti kai kurių dalykų. Rūmų koridoriuose karalienė neišvengiamai susidurdavo su žmonėmis, bet paprastai nesidairydama žiūrėdavo į priekį, įsakmiu žvilgsniu priversdama išnykti kiekvieną, kas pasitaikydavo pakeliui. Tarnams, išskyrus patikimiausius, buvo neleidžiama į ją žiūrėti tiesiai.

„Pasidalijimas į klases – pavojingiausias, smerktiniausias ir niekada nenumatytas prigimtinėje teisėje reiškinys, ir karalienė visada stengiasi jį panaikinti", – rašė kartą ji, savanaudiškai nepaisydama, kad šis kilnus principas negaliojo būtent jos karališkojoje akivaizdoje.

Vyresnysis liokajus buvo vyriausiasis namų ūkio tarnas. Jį atitinkanti moteris – ūkvedė. Žemiau stovėjo virtuvės valdytojas, vyriausiasis virėjas ir daugybė kambarinių, padavėjų, kamerdinerių, patarnautojų berniukų ir liokajų. Liokajai (*footmen*) iš pradžių darydavo tai, ką nurodo jų angliškas pavadinimas: tai vyrai, pėsčiomis (*on foot*) bėgdavę šalia šeimininko ar šeimininkės dengtų neštuvų ar karietos, kad pagerintų bendrą vaizdą ir pakeliui suteiktų visus būtinus patarnavimus. XVII a. juos imta apdovanoti lyg lenktyninius žirgus, ir kartais šeimininkai liepdavo liokajams lenktyniauti, lažindamiesi iš didelių sumų. Liokajai namų ūkyje atlikdavo daugumą su viešuma susijusių užduočių: atidarydavo duris, patarnaudavo prie stalo, pristatydavo pranešimus. Todėl juos, dideliam ponios Beeton pasibjaurėjimui, dažnai rinkosi pagal ūgį, laikyseną ir patrauklumą. „Kai aukštuomenės dama pasirenka liokajų neatsižvelgdama į nieką, išskyrus jo ūgį, figūrą ir blauzdas, nenuostabu, kad jos surastas tarnas nebus atsidavęs šeimai", – purkštavo ji.

Daug kas manė, jog kai kuriems ne tokių griežtų pažiūrų šalies namams buvo būdingi liokajų ir šeimininkių meilės ryšiai. Gerai žinomas atvejis: Klonmelio vikontas Ligonier atskleidė, kad jo žmona susidėjo su italų aristokratu grafu Vittorio Amadeo Alfieri. Ligonier, kaip priderėjo garbingam žmogui, metė iššūkį, ir vyrai Londono Žaliajame parke, pasiskolinę iš parduotuvės netoliese kardus, surengė šiokią tokią dvikovą. Jie kelias minutes tauškino ginklais, tačiau be entuziazmo, galbūt dėl to, kad žinojo kaprizingąją ledi Ligonier nesant vertą kraujo praliejimo, ir šį spėjimą ji beveik tuoj pat patvirtino, pabėgdama su savo liokajumi. Visoje šalyje žmonės patenkinti apie tai blevyzgojo ir sukūrė šiek tiek linksmų eilių – iš jų galiu pateikti šį kupletą:

Tokios tokelės – ne lygus jai,
O pasiuntinys Ligonjė prie širdelės.

Tarnai ne visada gyveno blogai. Didelėse vilose paprastai gyventa tik du ar tris mėnesius per metus, taigi kai kurių tarnų gyvenime buvo ilgi santykiškai ramūs tarpsniai, o juos pertraukdavo plušos laikotarpiai, kai tekdavo darbuotis ilgą darbo dieną. Mieste dirbančių tarnų padėtis paprastai būdavo kitokia.

Jie nešalo, gerai maitinosi, padoriai rengėsi ir kasnakt turėjo kur miegoti, o tais laikais tai daug reiškė. Suskaičiuota, kad, atsižvelgiant į visus šiuos patogumus, vyresniojo tarno alga dabartiniais pinigais prilygo 50 000 svarų sterlingų. Tie, kas buvo išradingi ir drąsūs, paprastai galėdavo gauti ir priedų. Pavyzdžiui, Čatsverto rūmuose alus iš daryklos į rūmus tekėjo vamzdžiu, nutiestu per didžiąją Josepho Paxtono oranžeriją. Kartą per eilinį remontą aptikta, kad vienas sumanus namų ūkio narys dažnokai iš jo prisipildavo alaus.

Tarnai dažnai uždirbdavo gana daug arbatpinigių. Buvo įprasta išeinant iš kviestinių pietų praeiti pro penkių ar šešių liokajų eilę, ir kiekvienas reikalaudavo sau šilingo, todėl visiems, išskyrus tarnus, pietūs kainuodavo labai brangiai. Iš savaitgalio svečių taip pat tikėtasi gausių arbatpinigių. Tarnai uždirbdavo ir aprodydami lankytojams namų teritoriją. XVIII a. susiformavo paprotys padoriai apsirengusiems svečiams rengti ekskursijas, o vidurinės klasės atstovams tapo įprasta lankytis dvaro rūmuose – beveik taip pat, kaip mes juose lankomės šiandien. 1776 m. Viltono rūmų lankytoja pastebėjo, kad ji tais metais yra 3 025-oji, o tai buvo dar tik rugpjūtį. Kai kurie dvarai sulaukdavo tiek daug ekskursantų, kad siekiant suvaldyti padėtį teko nustatyti ekskursijų tvarką. Čatsverto rūmai atverdavo lankytojams duris dvi dienas per savaitę. Panašiai ir Vuberno bei Blenimo rūmuose, Hovardų pilyje, Hardvikų ir Hamptono rūmuose, siekiant apriboti srautą, buvo įvestos lankymo valandos. Horace'ui Walpole'iui taip įgriso Tvikename esančių jo Stroberi Hilo rūmų lankytojai, kad jis išleido bilietus ir išspausdino ilgą gana įnoringų taisyklių sąrašą, nurodantį, kas leidžiama ir kas ne. Jei, pavyzdžiui, prašytojas kreipdavosi dėl keturių bilietų, o paskui ateidavo penki asmenys, nebūdavo įleidžiamas nė vienas. Kituose rūmuose elgtasi svetingiau: Raukbio rūmuose, Jorkšyro grafystėje, buvo atidaryta arbatinė.

Sunkiausia buvo dirbti mažesniuosiuose namų ūkiuose, čia kartais vienam tarnui tekdavo atlikti darbus, kitur atliekamus dviejų ar trijų. Kaip galima tikėtis, ponia Beeton turėjo daug ką pasakyti apie tai, kiek tarnų reikia laikyti priklausomai nuo finansinės padėties ir kilmės. Kilmingam žmogui, manė ji, reikėtų bent dvidešimt penkių tarnų, o asmeniui, per metus uždirbančiam 1 000 svarų, – penkių: virėjo, dviejų kambarinių, auklės ir liokajaus. Mažiausias skaičius vidurinės klasės žmogaus namų ūkiui – trys

tarnai: padavėja, kambarinė ir virėjas. Net ir tie, kas gyveno iš 150 svarų sterlingų per metus, laikyti užtektinai turtingais turėti tarnaitę, kuri viena atliktų visus darbus. Pati ponia Beeton laikė keturis tarnus. Tačiau, atrodo, iš tikrųjų dauguma žmonių laikė kur kas mažiau tarnų, nei ji manė esant reikalinga.

Kur kas būdingesnis tų laikų pavyzdys – Thomas ir Jane Carlyle'iai, istorikas ir jo žmona, gyvenę Čelsyje, Čeinio Didžiosios gatvės 5 name, laikę vieną tarnaitę. Ši nepakankamai vertinama moteris turėjo ne tik virti, valyti, nukraustyti stalą, prižiūrėti ugnį, išsemti pelenus, pasirūpinti svečiais, tvarkyti atsargas ir visa kita, bet ir kaskart, kai Carlyle'iai norėdavo nusimaudyti – o jie to norėjo dažnai – prisemti, pašildyti ir į ketvirtą aukštą užnešti aštuonis ar dešimt galonų karšto vandens, paskui atlikti tuos pačius veiksmus atvirkštine tvarka.

Carlyle'ių namuose tarnaitė neturėjo savo kambario, ji gyveno ir miegojo virtuvėje. Mažesniuose namuose tokia tvarka buvo stebinamai dažna, net jei juose, kaip kad Carlyle'ių, laikytasi gerų manierų. Pusrūsyje įrengtoje namo virtuvėje nestigo šilumos ir jaukumo, nors šiek tiek trūko šviesos, bet net ši paprasta patalpa nebūdavo tarnaitės žinioje. Virtuvės jaukumas patiko ir Thomui Carlyle'iui, todėl jis dažnai čia vakarais skaitydavo, o tarnaitę išvarydavo į „užpakalinę virtuvę", – nors toks pavadinimas skamba pakenčiamai, iš tikrųjų tai buvo tik nešildomas sandėlis. Ji čia sėdėdavo tarp bulvių maišų ir kitų atsargų, kol išgirsdavo Carlyle'į sugirgždinant kėdę, pastuksenant pypkę į krosnies groteles ir išeinant, dažnai labai vėlai, o tada pagaliau galėdavo gultis į savo spartietišką lovą.

Per trisdešimt dvejus Čeinio Didžiojoje gatvėje pragyventus metus Carlyle'iai pakeitė trisdešimt keturias tarnaites, o gyventi su jais buvo palyginti nesunku, nes jie neturėjo vaikų, buvo gana kantrūs ir iš prigimties gailiaširdžiai. Tačiau rasti tarnaičių, kurios atitiktų jų griežtus reikalavimus, buvo beveik neįmanoma. Kai kurios labai nuvylė: pavyzdžiui, sykį 1843 m. ponia Carlyle popiet grįžusi namo rado mirtinai nusigėrusią ūkvedę ant virtuvės grindų, „šalia gulėjo nuversta kėdė, o aplink vyravo visiška netvarka – nešvarios lėkštės ir sudaužyti indai". Kitą kartą ponia Carlyle savo siaubui sužinojo, kad jai nesant tarnaitė apatinio aukšto svetainėje pagimdė nesantuokinį kūdikį. Ją

ypač suerzino tai, kad moteris sunaudojo „visas mano gerąsias servetėles“. Tačiau dauguma tarnaičių išėjo arba buvo atleistos dėl to, kad atsisakė dirbti taip sunkiai, kaip reikalavo Carlyle'iai.

Neišvengiama tikrovė buvo tokia: tarnai, tik žmonės, retai buvo tokio šviesaus proto, tokių įgūdžių, ištvermės ir kantrybės, kokių reikėjo nepaliaujamoms šeimininkų užgaidoms tenkinti. Turėję gausių gabumų, kurių reikalauta iš išskirtinio tarno, vargu ar norėdavo juo būti.

Sunkiausia tarnams buvo dėl jų bejėgiškumo. Juos galėdavo apkaltinti beveik bet kuo. Niekada anksčiau šeimininkai neturėjo tiek patogių atpirkimo ožių. Patys Carlyle'iai tai sužinojo per garsųjį 1835 m. kovo 6 d. vakaro nutikimą. Tuo metu jie buvo neseniai atsikraustę iš gimtosios Škotijos į Londoną, tikėdamiesi, kad Thomui čia pavyks padaryti rašytojo karjerą. Trisdešimt aštuonerių Carlyle'is jau turėjo susikūręs kuklią reputaciją, – reikia pasakyti, labai kuklią, – nes išleido sudėtingos asmeninės filosofijos veikalą, pavadintą *Sartor Resartus*, tačiau *magnum opus** jo dar laukė ateityje. Šią spragą jis ketino užpildyti parašydamas daugiatomę Prancūzijos revoliucijos istoriją. 1835 m. žiemą jis užbaigė pirmą tomą, pareikalavusį daug varginančio darbo, ir davė rankraštį draugui bei patarėjui Johnui Stuartui Milliui, kad šis pareikštų savo vertingą nuomonę.

Tokiomis aplinkybėmis Millis kovo pradžioje vėsų vakarą atsidūrė prie Carlyle'io durų. Jis buvo mirtinai išblyškęs. Už nugaros karietoje Millio laukė meilužė Harriet Taylor. Jos vyras, verslininkas, buvo tokio atlaidaus charakterio, kad iš esmės dalijosi ja su Milliu ir netgi į vakarus nuo Londono, Voltone prie Temzės, skyrė jiems kotedžą, kad jie galėtų ten susitikinėti. Nuo šios vietos leisiu tęsti pasakojimą pačiam Carlyle'iui:

> Prie durų pasigirdo Millio beldimas: jis įėjo išblyškęs ir uždusęs; pakvietė mano žmoną nulipti pasikalbėti su ponia Taylor; atrodė tikras nevilties įsikūnijimas (laikiau jį už rankos, buvo labai suglumęs). Iš pradžių jis kalbėjo nerišliai, o gal rišliai, bet nesuprantamai, o tada pranešė, kad mano pirmasis tomas (kurį jis perskaitęs ar dar nebaigęs skaityti pernelyg nerūpestingai paliko padėtą) visas,

* didysis veikalas (*lot.*).

išskyrus keturias ar penkias skiauteles, negrįžtamai PRAŽUVO! Prisimenu jį blogiau nei viską, ką esu taip sunkiai parašęs: jis sunaikintas, ir nei visas pasaulis, nei aš pats su viso pasaulio pagalba negaliu jo sugrąžinti: dingo ir senoji dvasia [...], jis pražuvo nebesugrąžinamai.

Kaip paaiškino Millis, tarnaitė pamatė gulint rankraštį prie židinio grotelių ir panaudojo ugniai užkurti. Nebūtina pernelyg įsigilinti į šį reikalą, kad suprastum, jog šis paaiškinimas šiek tiek abejotinas. Pirma, rankraštis, kad ir kaip būtų padėtas, neatrodo nereikšmingas; kiekviena Millio namuose dirbanti tarnaitė turėjo būti pratusi matyti rankraščių ir jai negalėjo būti nepabrėžta jų svarba ir vertė. Kad ir kaip būtų, ugniai uždegti turbūt nereikia viso rankraščio. Kad sudegintum jį visą, reikėtų kantriai kaišioti į ugnį po kelis lapus – taip darytų tas, kuris ketina atsikratyti rankraščiu, bet ne tas, kuris tik nori užkurti ugnį. Trumpai tariant, neįmanoma įsivaizduoti, kokiomis įtikinamomis aplinkybėmis tarnaitė, kad ir kokia buka ir kvaila buvo, galėjo atsitiktinai sunaikinti visą tokį kūrinį.

Kita galimybė – pats Millis sudegino rankraštį apimtas pavydo ar pykčio priepuolio. Millis, Prancūzijos revoliucijos žinovas, buvo sakęs Carlyle'iui ketinantis vieną dieną pats šia tema parašyti knygą, taigi pavydas tikrai galėjo būti motyvas. Be to, Millis tuo metu išgyveno asmeninę krizę: ponia Taylor jam buvo ką tik pasakiusi, kad nepaliks savo vyro, bet reikalavo toliau palaikyti tuos keistus trišalius santykius. Taigi galima teigti – jo dvasinė pusiausvyra buvo sutrikusi. Tačiau toks beprasmiškas ir agresyvus poelgis tiesiog nederėjo nei su Millio būdu, kuris lig tol buvo geras, nei su tuo, kad jis, atrodė, tikrai baisėjosi ir sielvartavo dėl prarasto rankraščio. Lieka vienintelė galimybė: už tai, kas įvyko, kažkokiu nenustatytu būdu atsakinga ponia Taylor, kurios senamadiški Carlyle'iai nelabai mėgo. Millis jiems buvo sakęs, kad Voltone skaitė jai dideles rankraščio ištraukas, taigi kilo įtarimas, kad tuo metu, kai įvyko nelaimė, ji turėjo rankraštį ir buvo kažkaip susijusi su tamsia ir liūdna nelaimės priežastimi.

Praradę viltį Carlyle'iai negalėjo iškelti visų šių klausimų, net retoriškai. Pagal etiketo taisykles, jie turėjo priimti tokią tiesą, kokią Millis jiems pasakė, ir negalėjo užduoti jokių papildomų klausimų, kaip įvyko ši šiurpi, nepa-

prasta ir nesuprantama nelaimė. Nenurodyta tarnaitė nerūpestingai sunaikino visą Carlyle'io rankraštį, ir tiek.

Carlyle'is neturėjo ką daryti, tik sėsti ir kuo geriau perrašyti knygą iš naujo. Šią užduotį labai apsunkino tai, kad nebeliko užrašų, kuriais būtų galėjęs pasiremti, nes jis turėjo keistą ir tikrai nevykusį įprotį pabaigęs kiekvieną skyrių sunaikinti užrašus ir taip tarsi atšvęsti užbaigtą darbą. Millis primygtinai siūlė Carlyle'iui 100 svarų sterlingų kompensaciją, kurios būtų užtekę pragyventi vienus metus, kol bus perrašyta knyga, tačiau nekeista, kad jų draugystė niekada iš tikrųjų nebeatsigavo. Po trijų savaičių Carlyle'is laiške broliui skundėsi, kad Milliui netgi neužteko taktiškumo leisti jiems sielvartauti vienumoje ir jis „pasielgė gana nesupratingai – pasiliko beveik iki pusiaunakčio, o aš ir mano vargšė dama turėjome sėdėti ir šnekučiuotis nereikšmingomis temomis, negalėdami nevaržomai paverkti".

Neįmanoma nustatyti, kuo perrašytas variantas skyrėsi nuo pirmojo. Galima pasakyti tik tiek, kad knyga, kurią turime, – viena iš nepaskaitomiausių knygų, kokia yra sulaukusi gero įvertinimo. Ji visa parašyta esamuoju laiku, keista detalių perkrauta kalba, atrodytų, nuolat priartėjančia prie nenuoseklumo ribos. Štai kaip Carlyle'is rašo apie žmogų, su kurio vardu siejamas giljotinos atsiradimas:

> O garbusis *daktaras Guillotinas*, kurį tikėjomės pamatyti kurį kitą kartą? Jei ne ten, daktaras turi būti čia, ir mes jį matome pranašo akimis: nes išties visi Paryžiaus deputatai truputį vėluoja. Nepaprastasis Guillotinas, padorus gydytojas, iš kurio likimas pasityčiojo pasmerkdamas jį keisčiausiai nemirtingai šlovei, kokia tik kada yra trukdžiusi nežymiam mirtingajam ilsėtis poilsio vietoje, užmaršties prieglobstyje! [...] Nelaimingasis daktaras! Dvidešimt dvejus metus jis nugyvens negiljotinuotas ir negirdės nieko, tik giljotiną; o tada mirdamas ilgus amžius tarsi paguodos nerandanti šmėkla keliaus kita Stikso ir Letės puse; jo vardas turbūt pergyvens Cezario.

Knygų skaitytojai niekada nebuvo susidūrę su tokiu gyvu intymumu, ir tai juos patraukė. Dickensas teigė perskaitęs šį veikalą penkis šimtus kartų ir minėjo jį kaip *Pasakojimo apie du miestus* (*A Tale of Two Cities*) įkvėpimo

šaltinį. Oscaras Wilde'as Carlyle'į garbino. „Jis pirmasis mūsų kalba pavertė istoriją giesme, – rašė Wilde'as. – Jis buvo mūsų angliškasis Tacitas." Literatūros sluoksniuose Carlyle'is pusei amžiaus tapo dievu.

Jis mirė 1881 m. Carlyle'io parašytos istorijos nedaug jį pergyveno, tačiau jo asmeninė istorija tęsiasi, ir daugiausia dėl to, kad jis ir jo žmona itin gausiai paliko laiškų: jų pakaktų trisdešimčiai tomų tankiai spausdinto teksto. Thomas Carlyle'is šiandien neabejotinai apstulbtų ir nusimintų sužinojęs, kad jo istorijos mažai skaitomos, tačiau jis šiandien žinomas dėl savo kasdienio gyvenimo smulkmenų, tarp jų ir dešimtmečius trukusio smulkmeniško dejavimo dėl tarnų. Aišku, juokingiausia tai, kad jis ir jo žmona turėjo laisvo laiko parašyti šitiek laiškų būtent dėl to, jog laikė tiek nedėkingų tarnų.

Daug šių dalykų niekada nesikeitė. Samuelis Pepysas ir jo žmona Elizabeth, kaip ir Carlyle'iai, nors beveik dviem šimtmečiais anksčiau, per devynerius su puse jo dienoraščio rašymo metų laikė, atrodytų, begalę tarnų, ir tai turbūt visai nekeista, nes Samuelis daug laiko praleisdavo kibindamas moteris ir mušdamas berniukus, – nors, tiesą sakant, jis mušdavo ir merginas. Kartą jis tarnaitei, vardu Jane, paėmė šluotą „ir mušė ją tol, kol ši pradėjo baisiai rėkti". Ji nusikalto netvarkingumu. Pepysas laikė berniuką, kurio pagrindinė užduotis, atrodo, buvo paduoti jam ką nors patogaus mušimui – kaip teigia Liza Picard: „lazdą, rykštę, rimbą, virvagalį ar net sūdytą ungurį".

Pepysas taip pat dažnai atleisdavo tarnaites. Vieną jis išvarė dėl „kelių įžūlių žodžių", kitą dėl plepumo. Viena atėjusi dirbti gavo naujus drabužius, tačiau tą pačią naktį pabėgo; kai ją sugavo, Pepysas atėmė drabužius ir pareikalavo, kad ją žiauriai nuplaktų. Kitas jis atleido dėl gėrimo arba maisto vagiliavimo. Beveik neabejotina – kai kurių neliko dėl to, kad jos atstūmė Pepysą, kai jis ėmė priekabiauti. Tačiau stebinamai daug tarnaičių jam pasidavė. Per aštuonerius su puse dienoraščio rašymo metų Pepysas, be savo žmonos, turėjo lytinių santykių su mažiausiai dešimčia moterų ir seksualinio pobūdžio ryšių su dar keturiasdešimčia. Daugelis jų – tarnaitės. *Nacionalinis biografijos žodynas* apie vieną tarnaitę, Mary Mercer, sausai rašo: „Atrodo, Samuelis įprato glostyti Mercer krūtis, kai ji rytais jį rengdavo." (Įdomu, kad mūsų ištvirkęs herojus čia vadinamas „Samueliu", o vargšė tarnaitė – „Mercer".) Tarnaitės turėdavo ne tik rengti Pepysą, kęsti jo smūgius ir čiupinėjimą, –

iš jų reikalauta šukuoti jam plaukus ir plauti ausis. Be viso to, jos turėdavo nudirbti įprastinius dienos darbus: gaminti valgį, valyti, nešioti ir stumdyti daiktus, ir visa kita. Nelabai stebina, kad Pepysams labai sunkiai sekėsi rasti tarnaičių ir jas išlaikyti.

Be to, Pepyso patirtis parodė, kad tarnai gali nuvilti. 1679 m. Pepysas atleido vyresnįjį liokajų už tai, kad šis miegojo su ūkvede (įdomu, kad ši liko dirbti). Liokajus mėgino atkeršyti – pasakė Pepyso politiniams priešams, kad šis esąs popiežininkas. Tai vyko religinės isterijos laikotarpiu, ir Pepysą įkalino Taueryje. Jį išleido į laisvę tik dėl to, kad liokajų ėmė graužti sąžinė ir jis pripažino viską išgalvojęs, tačiau šie įvykiai skausmingai aiškiai priminė, kad šeimininkai priklausė nuo tarnų malonės ne mažiau nei tarnai nuo šeimininkų.

O dėl pačių tarnų – mes apskritai apie jų gyvenimą žinome nedaug, nes tai dažniausiai likdavo neužfiksuota. Viena įdomi išimtis – Hannah Cullwick, beveik keturiasdešimt metų rašiusi neįprastai išsamų dienoraštį. Ji gimė 1833 m. Šropšyre ir aštuonerių pradėjo visą dieną dirbti namų ūkyje – tapo virtuvės tarnaite. Per daugelį karjeros metų jai teko dirbti tarnaitės padėjėja, virtuvės darbininke, virėja, indų plovėja ir vyriausiąja ūkvede. Eidama visas šias pareigas ji dirbo sunkiai ir po daug valandų. 1859 m., būdama dvidešimt penkerių, Cullwick pradėjo rašyti dienoraštį ir rašė jį iki šešiasdešimt penktojo gimtadienio. Dėl didelės apimties tai išsamiausias didžiajame tarnystės amžiuje žemesnes pareigas ėjusios tarnaitės kasdieninio gyvenimo dokumentas. Kaip ir dauguma namų tarnų, ji pradėdavo darbą prieš septynias ryto ir baigdavo devintą arba dešimtą vakaro, o kartais ir vėliau. Jos dienoraščiai – dažniausiai sausai surašytas nesibaigiančių atliktų darbų sąrašas. Štai būdingas 1860 m. liepos 14 d. įrašas:

> Atvėriau langines ir užkūriau virtuvėje ugnį. Iškračiau suodžius į šiukšlių duobę. Iššlaviau kambarius ir prieškambarį, nuvaliau juose dulkes. Paruošiau židinį ir pataisiau pusryčius. Nuvaliau dvi poras batų. Paklojau lovas ir išnešiau pamazgas. Sutvarkiau ir išploviau pusryčių indus. Nuvaliau stalo įrankius ir peilius, pataisiau pietus. Susitvarkiau. Išvaliau virtuvę; iškrausčiau krepšį. Nu-

nešiau poniai Brewer dvi vištas ir parnešiau raštelį. Iškepiau pyragą, nupešiau ir išmėsinėjau dvi antis ir jas iškepiau. Nuvaliau laiptus ir, keliaklupsčia, plyteles. Nušveičiau kojų grandyklę prie lauko durų; nuvaliau gatvės plyteles – irgi atsiklaupusi. Ploviau indus plovykloje. Klūpom išvaliau sandėliuką ir nušveičiau stalus. Nušlaviau plyteles aplink namą ir nuploviau palanges. Paruošiau ponui ir poniai Warwick arbatos. [...] Atsiklaupusi išvaliau išvietės, koridoriaus ir plovyklos grindis. Numazgojau šunį, iššveičiau praustuves. Paruošiau vakarienę, kad Ann ją paimtų, nes buvau per daug purvina ir nuvargusi, kad lipčiau į viršų. Nusiprausiau vonioje ir atsiguliau.

Tai eilinė varginanti diena. Vienintelis neįprastas įvykis – jai pavyko nusiprausti vonioje. Daugelio dienų įrašus ji pavargusi ir nusivylusi užbaigia žodžiais „miegojau savo purve".

Hannah Cullwick ne tik santūriai aprašė savo prievoles, – jos gyvenimas dar nepaprastesnis dėl to, kad trisdešimt šešerius metus nuo 1873 m. iki mirties, 1909 m., ji nugyveno slapta ištekėjusi už savo šeimininko, valstybės tarnautojo ir nežymaus poeto Arthuro Munby, niekada neatskleidusio jų santykių savo šeimai ir draugams. Vienumoje jie gyveno kaip vyras ir žmona, tačiau atėjus svečiams Cullwick vėl perimdavo tarnaitės vaidmenį. Jei svečiai likdavo pernakt, Cullwick miegodavo ne lovoje su vyru, o virtuvėje. Munby turėjo šiokią tokią reputaciją. Jis laikė draugais Ruskiną, Rossetti ir Browningą, šie dažnai svečiuodavosi jo namuose, tačiau nė vienas net nenutuokė, kad moteris, jį vadinanti „seru", – iš tikrųjų jo žmona. Net vienumoje jų santykiai būdavo, švelniai tariant, šiek tiek netradiciniai. Pagal jo reikalavimą ji kreipdavosi į jį „pone" ir išsijuodindavo odą, kad atrodytų kaip vergė. Pasirodo, ji rašė dienoraščius daugiausia tam, kad jis galėtų paskaityti, kaip ji susipurvina.

Tik 1910 m. jam mirus jo paskutinė valia iškilo viešumon, paaiškėjo tiesa ir kilo nedidelė sensacija. Hannah Cullwick išgarsino keista santuoka, o ne jos skaudūs dienoraščiai.

Iš visų tarnų žemiausią padėtį užėmė skalbėjos – tokią žemą, kad beveik visą laiką būdavo laikomos už akių. Skalbinius joms atnešdavo, jos jų ne-

rinkdavo. Darbas skalbykloje taip niekintas, kad didesniuose namų ūkiuose tarnus kartais bausdavo į ją išsiųsdami. Tai buvo varginantis darbas. Didesnėje viloje skalbėjoms neretai tekdavo kiekvieną savaitę išskalbti šešis ar septynis šimtus drabužių, rankšluosčių ir lovos baltinių. Kadangi iki XIX a. šeštojo dešimtmečio skalbiklių nebuvo, daugumą skalbinių reikėjo ištisas valandas mirkyti muiluotame vandenyje arba šarme, tada smarkiai velėti ir grumdyti, valandą ar ilgiau virinti, kelis kartus skalauti, išgręžti rankomis arba (maždaug po 1850 m.) volu, paskui išnešti į lauką padžiauti ant tvoros arba ištiesti vejoje. (Kaimo vietovėse džiūstančių skalbinių vagystė buvo vienas iš dažniausių nusikaltimų, todėl prie skalbinių dažnai kas nors turėdavo pasilikti, kol išdžius.) Kaip *Viktorijos laikų namuose* (*The Victorian House*) teigia Judith Flanders, paprastą skalbimą – pavyzdžiui, paklodžių ir kitų lovos baltinių – sudarė bent aštuoni etapai. Tačiau dažnai skalbti buvo toli gražu ne taip paprasta. Ypatingus ir liaunus audinius reikėjo skalbti itin kruopščiai, o iš kelių skirtingų audinių – pavyzdžiui, aksomo ir nėrinių – pasiūtus drabužius tekdavo atsargiai išardyti, atskirai išskalbti jų dalis, o tada vėl susiūti.

Kadangi dauguma dažų buvo nepatvarūs, lengvai sugadinami, kiekvieną kartą skalbiant į vandenį reikėdavo įdėti tiksliai nustatytą kiekį cheminių medžiagų, kad nedingtų (arba būtų atkurtos) spalvos: žaliai – alūno ir acto, purpurinei – sodos, raudonai – sieros rūgšties. Kiekviena patyrusi skalbėja turėjo įvairių dėmių šalinimo receptų žinyną. Drobes dažnai mirkydavo sename šlapime arba atskiestame paukščių mėšlo tirpale, kad taptų baltesnės, tačiau kadangi šios priemonės, kad ir keista, dvokė, pamirkius reikėdavo gerinti drobių kvapą papildomai smarkiai skalaujant, paprastai kokioje nors žolių ištraukoje.

Krakmolijimas buvo toks didelis darbas, kad jį dažnai palikdavo kitai dienai. Kitas didžiulis ir bauginamas atskiras darbas – lyginti. Lygintuvas greitai aušdavo, todėl juo tekdavo naudotis greitai, o tada keisti kitu, ką tik įkaitintu. Paprastai vienu būdavo lyginama, o kiti du tuo metu kaisdavo. Jie daug svėrė, ir norint išlyginti skalbinius reikėjo lygintuvą stipriai spausti, ir visa daryti atsargiai bei kruopščiai, nes lygintuvas neturėjo rankenėlės karščiui reguliuoti, ir audinius buvo lengva apdeginti. Kaitinamas virš ugnies lygintuvas

išsisuodindavo, todėl nuolat reikėjo valyti. Jei skalbiniai būdavo krakmolyti, krakmolas lipo prie lygintuvo ir jį tekdavo šveisti švitriniu popieriumi arba brūžinti į švitru padengtą lentelę.

Skalbimo dieną kam nors reikėdavo atsikelti jau 3 valandą ryto ir pradėti šildyti vandenį. Daugelyje namų, turėjusių tik vieną tarną, tekdavo vienai dienai iš pašalies samdyti skalbėją. Kai kurie namai duodavo savo skalbinius kitiems, bet, kol nebuvo išrastas karbolis ir kitos veiksmingos dezinfekavimo priemonės, visada baimintasi, kad skalbinius grąžins užkrėstus kokia nors baisia liga – pavyzdžiui, skarlatina. Be to, gąsdino nežinia, kieno drabužiai skalbiami su tavaisiais. *Whiteley's*, didelė Londono universalinė parduotuvė, nuo 1892 m. pradėjo teikti skalbimo paslaugas, tačiau jai nelabai sekėsi, kol parduotuvės šeimininkas sugalvojo pakabinti didelį užrašą, kad tarnų ir klientų drabužiai visada skalbiami atskirai. Ir dalį XX amžiaus daug turtingesnių Londono gyventojų verčiau siųsdavo savaitės skalbinius į savo vilas traukiniu, kad juos išskalbtų tie, kuriais jie manė galintys pasitikėti.

Amerikoje tarnų padėtis beveik visais atžvilgiais labai skyrėsi. Dažnai rašoma, kad amerikiečiai turėjo kur kas mažiau tarnų nei europiečiai, tačiau tai teisinga tik iš dalies: kai kurie amerikiečiai turėjo daugybę vergų. Thomas Jeffersonas turėjo daugiau nei du šimtus vergų, iš jų dvidešimt penkis vien savo namuose. Kaip pažymėjo vienas jo biografas, „kai Jeffersonas rašo, kad pasodino alyvmedžių ir granatmedžių, reikia nepamiršti, kad jis net nepaėmė į rankas kastuvo, tik davė įsakymus vergams".

Pradžioje Amerikoje vergija ir rasių skirtumai nekėlė keblumų. Su kai kuriais juodaodžiais elgtasi kaip su sutartį pasirašiusiais tarnais, ir terminui pasibaigus jie, kaip ir bet kas kitas, atgaudavo laisvę. XVII a. Virdžinijos juodaodis Anthony Johnsonas įsigijo 250 akrų tabako plantaciją ir taip praturtėjo, kad pats galėjo įsigyti vergų. Be to, iš pradžių vergovė nebuvo vien pietinių valstijų reiškinys. Niujorke iki 1827 m. ji laikyta įstatymiška. Pensilvanijoje Williamas Pennas turėjo vergų. Benjaminas Franklinas, 1757 m. persikėlęs į Londoną, atsivežė kartu du vergus – Kingą ir Peterį.

Tačiau Amerikoje buvo ne itin daug laisvų tarnų. Net tuo metu, kai tarnų laikyta daugiausia, mažiau nei pusė Amerikos namų ūkių laikė tarną, ir daug

tarnų netgi nelaikė savęs tarnais. Dažnas atsisakydavo vilkėti livrėją ir daugelis reikalaudavo, kad jiems leistų valgyti kartu su šeima, – trumpai tariant, kad laikytų beveik lygiais.

Kaip pasakė vienas istorikas, buvo lengviau patobulinti namus nei perauklėti tarnus, todėl Amerika nuo susikūrimo pametė galvą dėl patogumo teikiančių ir darbo sutaupančių įtaisų, nors XIX a. prie šių dažnai reikėjo beveik tiek pat darbo, kiek jo sutaupydavo. 1899 m. Bostono namų ruošos mokykloje suskaičiuota, kad anglių kūrenamą krosnį kasdien reikia keturiasdešimt keturias minutes uoliai prižiūrėti – ištraukti pelenus, pridėti anglių, šveisti specialiu mišiniu, valyti ir taip toliau, – ir tik tada nusikamavusi namų šeimininkė galėdavo užvirti puodą vandens. Atsiradus dujoms padėtis iš tikrųjų netgi pablogėjo. Knygoje *Švaros kaina* (*The Cost of Cleanness*) suskaičiuota, kad dujų įrangą turintį tipišką aštuonių kambarių namą reikėdavo 1 400 valandų per metus specialiai nuodugniai valyti, o iš jų dešimt valandų per mėnesį – valyti langus.

Kad ir kaip buvo, dėl naujų patogumų tapo nebereikalingi daugelis vyriškų darbų, pavyzdžiui, malkų kapojimas, bet moterims tai davė nedaug naudos. Tiesą sakant, gyvensenos pokyčiai ir technikos pažanga dažniausiai tik pareikalaudavo iš moterų daugiau darbo, nes namai tapo didesni, valgiai – sudėtingesni, skalbinių padaugėjo ir jie imti skalbti dažniau, tapo griežtesni švaros reikalavimai.

Tačiau galinga nematoma būtybė rengėsi pakeisti šiuos dalykus kiekvieno gyvenime, ir pasakoti apie ją pradėsime ne nuo dar vieno kambario, o nuo ant sienos kabančios dėžutės.

ŠEŠTAS SKYRIUS

Saugiklių dėžutė

1939 m. rudenį, per tą šiek tiek isterišką sumaištį, kuri paprastai kyla prasidėjus karui, Didžiojoje Britanijoje siekiant sutrukdyti kruviniems Vokietijos karinių oro pajėgų siekiams, buvo įvestos griežtos šviesos išjungimo taisyklės. Tris mėnesius buvo iš esmės antiįstatymiška naktį žiebti kokią nors šviesą, net ir labai blankią. Taisyklių laužytojus galėdavo suimti už tarpduryje prisidegtą cigaretę ar pasišvietimą degtuku kelio ženklui pažiūrėti. Vieną žmogų nubaudė už tai, kad jis nepridengė atogrąžų žuvyčių akvariumo šildytuvo lemputės. Viešbučiai ir kontoros kasdien sugaišdavo ištisas valandas uždengdami ir nuimdami dangalus. Vairuotojai turėjo važinėti beveik visai nematomi, nes neleista naudotis netgi prietaisų skydelio lemputėmis, tad jiems ne tik reikėjo atspėti, kur kelias, bet ir kokiu greičiu juda.

Nuo viduramžių Britanija niekada neregėjo tokios tamsos – ir sulaukė skausmingų ir reikšmingų padarinių. Kad neatsitrenktų į šaligatvio kraštą ar ką nors, kas stovi prie jo, vairuotojai ėmė važinėti ties balta linija kelio viduryje, ir tai buvo gerai, kol automobilis nesusidurdavo su kita transporto priemone, važiuojančia viduriu priešinga kryptimi. Pėsčiųjų nuolat tykojo pavojai: kiekvienas šaligatvis virto kliūčių ruožu, prismaigstytu nematomų žibinto stulpų, medžių ir bendro naudojimo daiktų. Ypač baugino tramvajai, pelnę „tyliojo pavojaus“ vardą. „Per pirmuosius keturis karo mėnesius, – pasakoja Juliet Gardiner knygoje *Karo metai* (*Wartime*), – Britanijos keliuose iš viso žuvo 4 133 žmonės“, – 100 procentų daugiau nei ankstesniais metais.

Beveik trys ketvirčiai aukų – pėstieji. Kaip ironiškai pažymėjo *British Medical Journal,* Vokietijos oro pajėgos nenumetusios nė vienos bombos nužudydavo šešis šimtus žmonių per mėnesį.

Laimė, netrukus padėtis aprimo, ir žmonėms vėl buvo leista šiek tiek apšviesti savo gyvenimą, – tik tiek, kiek reikėjo norint užkirsti kelią žudynėms, – tačiau šie įvykiai pamokomai priminė, kad pasaulis įprato turėti apsčiai apšvietimo.

Mes pamirštame, koks skausmingai tamsus buvo pasaulis prieš pradedant naudoti elektrą. Žvakė, net jei ji gera, skleidžia vos šimtąją dalį 100 vatų lemputės šviesos. Jums atvėrus šaldytuvo dureles, sužimba kur kas daugiau šviesos, nei dauguma namų iš viso turėjo XVIII a. Didumą istorijos pasaulis naktį buvo išties juodas.

Kartais turime progą žvilgtelėti į šią tamsumą, kai randame aprašyta, kas tuomet laikyta prabanga. Pavyzdžiui, Nominio rūmų plantacijos, esančios Virdžinijos valstijoje, svečias dienoraštyje žavėjosi valgomojo „šviesumu ir prabanga" per kviestinius pietus, nes ten degė septynios žvakės: keturios ant stalo ir trys kitose kambario vietose. Jam atrodė, kad šviesa tiesiog tvieskia. Maždaug tuo pat metu kitapus vandenyno, Anglijoje, talentingas menininkas mėgėjas Johnas Hardenas paliko seriją žavingų piešinių, vaizduojančių šeimos gyvenimą jo namuose, Bračio rūmuose Vestmorlande. Stebina, kiek nedaug apšvietimo reikėjo šeimai. Būdingas piešinys vaizduoja keturis jos narius, draugiškai susėdusius prie stalo siūti, skaityti ir šnekučiuotis šviečiant vienai žvakei, ir jame nėra vargo ar nepritekliaus pojūčio, žmonių laikysena tikrai nerodo, jog jie iš paskutiniųjų mėgintų gauti daugiau šviesos ar stengtųsi, kad ji naudingiau kristų ant puslapio ar siuvinio. Rembrandto piešinys „Studentas prie stalo žvakės šviesoje" net daug arčiau tikrovės nei Hardeno darbai. Jame pavaizduotas jaunuolis prie stalo, beveik visai paniręs į prieblandą ir tamsumą, kurią vos ne vos prasklaido vienintelė už jo ant sienos deganti žvakė. Tačiau jis turi laikraštį. Tiesa tokia: žmonės taikstėsi su vakaro tamsuma, nes kitokių vakarų neregėdavo*.

* Pasak Rogerio Ekircho, prancūzai turi keistą posakį, jį pateikiu nekomentuodamas: „Žvakės šviesoje net ir ožka atrodo kaip panelė."

Plačiai paplitusi nuomonė, kad žmonės prieš pradėdami naudoti elektrą sutemus eidavo į lovą, turbūt pagrįsta vienintele prielaida: dingus ryškiam apšvietimui taip žmogus suirs, jog eis gulti. Bet iš tikrųjų, atrodo, jie neidavo gulti itin anksti – kol nebuvo elektros, daugumai įprastas laikas buvo devinta ar dešimta valanda, o kai kuriems, ypač miestuose, ir vėlesnis metas. Tų, kurie galėdavo pakeisti savo darbo valandas, gulimosi ir kėlimosi metas buvo ne mažiau įvairus nei dabar ir, regis, jis nedaug priklausė nuo turimos šviesos. Samuelis Pepysas dienoraštyje vienur rašo 4 valandą ryto atsikėlęs, kitur – 4 valandą ryto atsigulęs. Samuelis Johnsonas garsėjo tuo, kad, jei galėdavo, nesikeldavo iki vidurdienio, o jis dažniausiai galėdavo. Rašytojas Josephas Addisonas vasarą paprastai keldavosi 3 valandą ryto, kartais net anksčiau, bet žiemą – ne anksčiau kaip 11 valandą. Atrodo, tikrai neskubėta užbaigti dieną. XVIII a. Londono svečiai dažnai atkreipdavo dėmesį, kad parduotuvės veikia iki 10 valandos vakaro, o be pirkėjų parduotuvių, aišku, nebūtų. Jei ateidavo svečių, vakarienę buvo įprasta patiekti 10 valandą, o draugijai nesiskirstyti maždaug iki vidurnakčio. Įskaičiuojant pašnekesius prieš valgį ir muziką po jo, pobūvis galėdavo trukti septynias valandas ar ilgiau. Pokyliai dažnai tęsdavosi iki antros ar trečios ryto, o tada būdavo patiekiama vakarienė. Žmonės taip troško leisti laiką draugijoje ir neiti miegoti, kad niekas negalėjo jiems sutrukdyti. 1785 m. Louisa Stewart rašė seseriai, kad prancūzų ambasadorių „vakar ištiko paralyžiaus priepuolis“, tačiau tą vakarą jo namuose vis tiek pasirodė svečiai, „lošė „faraoną“ ir t. t., tarsi jo, mirštančio kitame kambaryje, nebūtų. Mes keisti žmonės“.

Vaikščioti lauke tokioje tamsoje buvo daug sunkiau. Tamsiausiomis naktimis buvo įprasta, kad klupinėdamas pėsčiasis „atsitrenkia galva į pašto dėžutę“ ar patiria kokią kitą nemalonią staigmeną. Žmonės tamsoje turėdavo eiti apgraibomis, o kartais joje ir pasigrabaliodavo: 1763 m. Londone apšvietimas buvo toks prastas, kad Jamesas Boswellas galėjo pasimylėti su prostitute ant Vestminsterio tilto – ne nuošaliausioje vietoje pasimatymui. Tamsa taip pat kėlė pavojų. Visur laisvai siautėjo vagys, ir, kaip 1718 m. pažymėjo vienas autoritetingas Londono šaltinis, žmonės vengdavo vakare išeiti bijodami, kad juos „apakins, primuš, papjaus ar subadys“. Kad neatsitrenktų į

kokį akiplėšą ir išvengtų tykančių plėšikų, žmonės naudojosi deglininkų paslaugomis – šie palydėdavo namo. Juos vadino deglininkais, nes jie nešdavosi deglus, padarytus iš storos virvės atraižų, išmirkytų dervoje ar kitoje degioje medžiagoje. Deja, ir deglininkais ne visada buvo galima pasitikėti: jie kartais nuvesdavo klientus į įtartiną vietą, kur patys arba jų bendrai atimdavo nelaimėlių pinigus ir brangius daiktus.

Net ir XIX a. viduryje, plačiai paplitus dujiniam gatvių apšvietimui, pasaulis nusileidus saulei dar likdavo, lyginant su šiais laikais, apytamsis. Šviesiausias dujinis gatvės žibintas skleidė mažiau šviesos nei šiuolaikinė 25 vatų lemputė. Be to, žibintai stovėdavo toli vienas nuo kito. Paprastai juos skirdavo bent trisdešimt jardų tamsos, tačiau kai kuriose gatvėse, pavyzdžiui, Londone, Čelsio rajone esančiame Karaliaus kelyje – septyniasdešimt, taigi jie ne tiek apšviesdavo kelią, kiek spingsėdavo tolumoje ir rodė, kur toliau eiti. Tačiau kai kuriose vietose dujiniai žibintai išsilaikė stebinamai ilgai. Dar ketvirtajame XX amžiaus dešimtmetyje jie apšvietė beveik pusę Londono gatvių.

Jei pasaulyje be elektros žmones kas ir paskatindavo eiti gulti, tai buvo ne nuobodulys, o nuovargis. Daugeliui darbo diena trukdavo nepaprastai ilgai. 1563 m. Elžbietos Amatininkų statutas nurodė, kad visi amatininkai, meistrai ir darbininkai „turi būti darbe penktą valandą ryto arba anksčiau ir dirbti nepakildami iki septintos arba aštuntos valandos vakaro“, taigi susidarydavo aštuoniasdešimt keturių valandų darbo savaitė. Kartu reikia nepamiršti, kad tipiškas Londono teatras, toks kaip Shakespeare’o *Globe*, talpino du tūkstančius žmonių, apie 1 procentą Londono gyventojų, ir iš jų didelę dalį sudarė dirbantys asmenys. Be to, visada tuo pat metu veikdavo keli teatrai, taip pat vyko kitokios pramogos, pavyzdžiui, lokio pjudymas šunimis arba gaidžių peštynės. Taigi, kad ir ką būtų nurodę statutai, yra aišku: kiekvieną dieną keli tūkstančiai dirbančių londoniečių smagiai leisdavo laiką ne darbo vietoje.

Ilgas darbo valandas neabejotinai įtvirtino pramoninė revoliucija ir atsiradusi fabrikų sistema. Fabrikuose darbininkai turėjo būti darbo vietose nuo 7 valandos ryto iki 7 vakaro šiokiadieniais ir nuo septynių iki dviejų šeštadieniais, tačiau įtempčiausiais metų laikotarpiais, per vadinamąjį „pagyvėjimą“, juos prie mašinų galėdavo laikyti nuo 3 ryto iki 10 vakaro, taigi darbo

diena trukdavo devyniolika valandų. Iki įsigalint 1833 m. Fabrikų įstatymui, tiek pat dirbti reikalauta net iš septynmečių vaikų. Nestebina, kad tokiomis aplinkybėmis žmonės valgė ir miegojo tada, kai galėjo.

Turtingieji gyveno pagal ramesnę dienotvarkę. 1768 m. Fanny Burney apie gyvenimą kaime rašė: „Visada pusryčiaujame dešimtą, atsikėlę kada panorėję; pietaujame lygiai antrą, geriame arbatą apie šeštą, o vakarieniaujame lygiai devintą." Jos dienotvarkės aprašymą atkartoja nesuskaičiuojami kitų jos klasės atstovų dienoraščiai ir laiškai. „Aprašysiu vieną dieną ir iš to sužinosite apie kiekvieną", – maždaug 1780 m. rašė Edwardui Gibbonui jauna moteris. Diena, pasakojo ji, prasideda devintą, o pusryčiai dešimtą. „Paskui apie 11 valandą skambinu klavesinu arba paišau; 1 valandą verčiu, 2-ą dar kartą einu į lauką, 3-ą paprastai skaitau, o 4-ą pietaujame, popiet žaidžiame nardais, 7-ą geriame arbatą, iki 10-os dirbu arba skambinu pianinu, tada šį tą užvalgome vakarienės ir 11-ą einame gulti."

Buvo naudojamos įvairios apšvietimo priemonės, tačiau visos jos šiuolaikiniu požiūriu gana prastos. Primityviausias žiburys buvo pasidaromas iš melsvųjų vikšrių, sukarpius stiebelius maždaug pusantros pėdos atkarpomis ir padengus jas gyvulio taukais, paprastai avitaukiais. Įstačius į metalinį laikiklį, vikšrių stiebeliai deginti lyg plonos žvakės. Vieno tokio stiebelio užtekdavo penkiolikai ar dvidešimčiai minučių, tad ilgam vakarui prireikdavo ne tik nemažos jų atsargos, bet ir kantrybės. Vikšrius rinkdavo kartą per metus, pavasarį, todėl tekdavo gana tiksliai apskaičiuoti, kiek šviesos prireiks per dvylika mėnesių.

Pasiturintieji dažniausiai pasišviesdavo žvakėmis. Naudotos dvi jų rūšys: lajinės ir vaškinės. Lajus – lydyti gyvulių taukai – turėjo didelį privalumą: galėjo būti pagaminamas namie iš bet kurio paskersto gyvulio taukų, todėl daug nekainavo – bent iki 1709 m., kai žvakių pardavėjų gildijos spaudžiamas parlamentas išleido įstatymą, uždraudusį namie gamintis žvakes. Kaimo vietovėse dėl šio įstatymo labai piktintasi ir, ko gero, jis dažnai pažeidinėtas, tačiau tai daryti buvo šiek tiek pavojinga. Žmonėms vis dar leisdavo gamintis vikšrių žiburius, nors kartais ši laisvė buvo daugiau teorinė. Sunkmečiu valstiečiai neturėdavo gyvulių, kuriuos galėtų skersti, o vikšrių žiburiams reikėjo gyvulių taukų, taigi jiems tekdavo leisti vakarus ne tik alkaniems, bet ir tamsoje.

Lajus – bjauri medžiaga. Jis tirpsta labai greitai, todėl žvakė nuolat mirkčioja, ją reikia pakirpti iki keturiasdešimties kartų per valandą. Be to, lajinė žvakė šviečia netolygiai ir dvokia. Tai iš tikrųjų tiesiog lazdelė iš yrančios organinės medžiagos, todėl kuo ji senesnė, tuo labiau dvokia. Kur kas geresnės yra bičių vaško žvakės: jų šviesa pastovesnė, rečiau reikia karpyti. Tačiau vaškinės žvakės maždaug keturiskart brangesnės, jas naudodavo tik svarbiausiomis progomis. Šviesos kiekis, kurį žmogus sau leisdavo, buvo iškalbingas jo padėties rodiklis. Vieno Elizabeth Gaskell romano veikėja panelė Dženkins turėjo dvi žvakes, bet uždegdavo tik po vieną ir nuolat pedantiškai jas sukeisdavo, kad liktų lygiai to paties ilgio. Taigi, jei ateitų svečiai, jie nepamatytų skirtingo ilgio žvakių ir suprastų, kad ji nepaprastai taupi.

Ten, kur stigo įprastinio kuro, žmonės naudojo, ką galėjo: dygliakrūmius, paparčius, jūros dumblius, džiovintą mėšlą – viską, kas tik dega. Jamesas Boswellas tvirtino, kad Šetlando salose kregždiniai audrašaukliai iš prigimties turi tiek riebalų, kad žmonės kartais tiesiog įkišdavo jiems į gerklę dagtį ir padegdavo, – tačiau, manau, Boswellas buvo pernelyg lengvatikis. Kitose Škotijos vietovėse žmonės kaupdavo mėšlą, jį džiovino ir naudojo pasišviesti bei kūrenti. Kai mėšlą nustota naudoti laukams tręšti, nemažai žemės plotų pasidarė nederlingi ir dėl to, kaip teigiama, paspartėjo žemės ūkio nuosmukis. Kai kuriems žmonėms labiau pasisekė. Dorsete, apie Kimeridžo įlanką, pajūrio skalūnas turėjo daug deguto ir degė lyg anglys, jo buvo galima prisirinkti nemokamai ir jis, tiesą sakant, geriau švietė. Tiems, kas įpirkdavo, ekonomiškiausia buvo rinktis aliejines lempas, tačiau aliejus kainavo brangiai, o šios lempos buvo nešvarios, jas kasdien reikėjo valyti. Per vieną vakarą tokia lempa gali prarasti 40 procentų šviesumo, nes jos stiklą padengia suodžiai. Tinkamai neprižiūrimos jos gali siaubingai apskresti. Elisabeth Garrett mini, kad Naujojoje Anglijoje viena mergina, apsilankiusi pobūvyje, kur rūko lempos, pasakojo: „Mūsų nosys visiškai nujuodo, drabužiai pilkte nupilko ir [...] buvo visai sugadinti." Dėl šios priežasties žmonės ir toliau naudojo žvakes, netgi kai atsirado alternatyvų. Catherine Beecher ir jos sesers Harriet Beecher Stowe knygoje *Amerikietės namai* (*The American Woman's Home*), kuri Amerikoje buvo tam tikras ponios Beeton *Namų ūkio tvarkymo knygos* atitikmuo, iki 1869 m. vis dar buvo aiškinama, kaip namie pasigaminti žvakių.

Iki XVIII amžiaus pabaigos apšvietimo kokybė nesikeitė, ir taip buvo jau apie tris tūkstančius metų. Tačiau 1783 m. šveicarų fizikas Ami Argand'as išrado lempą, kuri įspūdingai padidino šviesumą paprastu būdu – nukreipus į ugnį daugiau deguonies. Argand'o lempos turėjo ir įtaisytą rankenėlę, kuria žmogus galėjo keisti ugnies šviesumą; daug kas gavę šią naujovę neteko žado iš dėkingumo. Vienu pirmųjų lempų entuziastų tapo Thomas Jeffersonas. Jis su atviru susižavėjimu pažymėjo, kad viena Argand'o lempa skleidžia tiek šviesos, kiek pusė tuzino žvakių. Šios lempos Jeffersonui padarė tokį įspūdį, kad jis 1790 m. parsivežė kelias iš Paryžiaus.

Pats Argand'as niekada neuždirbo pelnytų turtų. Prancūzijoje jo patentų nepaisyta, todėl jis persikėlė į Angliją, bet jų nebuvo paisoma nei čia, nei, žinoma, niekur kitur, todėl Argand'as už savo pasiaukojantį išradingumą beveik nieko nepelnė.

Visų geriausią šviesą duodavo banginio taukai, o geriausia jų rūšis buvo spermacetas, gaunamas iš kašaloto galvos. Kašalotai – paslaptingi ir sunkiai suprantami gyvūnai, apie kuriuos ir dabar žinoma nedaug. Jų organizmas pagamina dideles spermaceto atsargas, iki trijų tonų, jos kaupiasi akytoje kaukolės ertmėje. Nepaisant pavadinimo, spermacetas – tai ne sperma, ir dauginimesi vaidmens neatlieka, tačiau dėl sąlyčio su oru jis iš pusskaidrio vandenį primenančio skysčio virsta baltu į pieną panašiu tepalu, ir visai suprantama, kad jūreiviai kašalotą pavadino „spermacetiniu banginiu". Niekam lig šiol nepavyko nustatyti, kokia spermaceto paskirtis. Galbūt jis kažkaip gerina plūdrumą, o gal padeda perdirbti banginio kraujyje esantį azotą. Kašalotai dideliu greičiu paneria labai giliai, iki mylios, bet nepatiria jokios akivaizdžios žalos, ir manoma, kad tai, jog jie turi spermaceto, galbūt kažkaip paaiškina, kodėl jų nekamuoja kesoninė liga. Pasak kitos teorijos, spermacetas sugeria smūgių poveikį, kai patinai kaunasi dėl teisės poruotis. Tai padėtų paaiškinti liūdnai pagarsėjusį kašalotų pomėgį supykus trenkti galvą į banginių medžiotojų laivus. Toks smūgis dažnai būna pragaištingas. Tačiau iš tikrųjų nežinoma, ar kašalotai vienas kitą smūgiuoja galva. Ne mažiau paslaptinga ištisus amžius atrodė kita jų gaminama labai brangi medžiaga, vadinama ambra (ambrą reiškiantis anglų kalbos žodis *ambergris* kilo iš prancūziškų žodžių, reiškiančių „pilkasis gintaras", nors iš tikrųjų ambra

ne rečiau būna juoda negu pilka). Ambra susidaro kašalotų virškinamajame trakte ir nereguliariai šalinama iš organizmo. Tik neseniai nustatyta, kad ji susidaro iš kalmarų „snapų" – vienintelės šių gyvūnų dalies, kurios kašalotai negali suvirškinti. Šimtmečius ambrą rasdavo plūduriuojant jūroje arba išmestą į krantą, tad niekas nežinojo, iš kur ji atsiranda. Gaminant kvepalus ji buvo neprilygstama kvapų fiksavimo medžiaga, todėl imta labai vertinti, nors žmonės, kurie ambrą įpirkdavo, ją ir valgė. Karolis II manė, kad ambra su kiaušiniais yra geriausias pasaulyje valgis. (Sakoma, kad ambros skonis panašus į vanilės.) Kad ir kaip būtų, ambra ir minėtas brangus spermacetas padarė kašalotus itin viliojančiu medžioklės grobiu.

Kašalotų ir kitų banginių taukai buvo labai reikalingi pramonei: kaip minkštinamoji medžiaga gaminant muilą ir dažus, taip pat kaip tepalas mašinoms. Banginiai viliojo ir tuo, kad iš jų buvo gaunama daug banginio ūso, į kaulą panašios medžiagos, randamos po viršutiniu gyvūno žandikauliu. Ši tvirta ir lanksti medžiaga naudota gaminti korsetams, vežikų rimbams ir kitiems daiktams, kuriems reikia tam tikro natūralaus tamprumo.

Banginių taukus daugiausia tiekė ir vartojo amerikiečiai. Būtent banginiavimas pradžioje atnešė tiek turtų Naujosios Anglijos uostams, pavyzdžiui, Nantaketui ir Seilemui. 1846 m. Amerika turėjo daugiau nei 650 laivų banginiams medžioti, maždaug trigubai daugiau nei visas kitas pasaulis kartu sudėjus. Europoje banginių taukams galiojo dideli mokesčiai, todėl žmonės ten labiau mėgo vartoti rapsų sėklų aliejų (rapsai – kryžmažiedžių šeimos augalai) arba kamfeną – mišinį, gaminamą iš terpentino*. Ši medžiaga puikiai tiko pasišviesti, tačiau jai labai trūko patvarumo ir buvo pavojinga, nes kartais sprogdavo.

Niekas nežino, kiek banginių nužudyta didžiojoje banginiavimo epochoje, tačiau vienas atliktas skaičiavimas rodo, kad iki 1870 m. per maždaug keturis dešimtmečius jų paskersta apie 300 000. Gali atrodyti, kad tai nėra itin didelis skaičius, tačiau svarbu, kad tuo metu banginių apskritai buvo nedaug. Šiaip ar taip, medžiota taip gausiai, kad daug rūšių atsidūrė

* Dabar chemijos terminas „kamfenas" (*camphene*) reiškia tam tikrą terpentino sudedamąją dalį, bet XIX a. taip vadintas terpentino ir alkoholio mišinys (*vert. past.*).

ties išnykimo riba. Kai banginių ėmė mažėti, medžiotojų kelionės darėsi vis ilgesnės: buvo įprasta išplaukti ketveriems metams, kartais ir penkeriems. Be to, medžiotojai buvo priversti ieškoti banginių nuošaliausiuose tolimiausių jūrų kampeliuose. Dėl šių pokyčių labai pakilo kainos. XIX a. šeštajame dešimtmetyje banginio taukai pabrango iki 2,50 dolerio už galoną, – tai prilygo pusei darbininko vidutinio savaitinio atlyginimo, – tačiau negailestinga medžioklė tęsėsi. Daugelis banginių rūšių, o gal ir visos būtų išnykusios amžinai, jei ne neįtikėtina įvykių grandinė, prasidėjusi Naujojoje Škotijoje 1846 m., kai žmogus, vardu Abrahamas Gesneris, išrado gaminį, kuriam laikui tapusį vertingiausią pasaulyje.

Gesneris, iš profesijos gydytojas, turėjo keistą potraukį anglių geologijai ir eksperimentuodamas su akmens anglių degutu, nenaudinga lipnia medžiaga, liekančia verčiant anglis dujomis, išrado būdą distiliuojant paversti ją degiu skysčiu – žibalu. Žibalas puikiai degė ir degdamas skleidė tokią pat stiprią ir pastovią šviesą kaip banginio taukai, tačiau jį buvo galima pagaminti kur kas pigiau. Visa bėda, kad atrodė neįmanoma pagaminti didelio kiekio. Gesneris pagamino žibalo tiek, kad užteko Halifakso gatvėms apšviesti, ir ilgainiui atidarė gamyklą Niujorke. Ji praturtino jį taip, kad neliko rūpesčių dėl ateities, tačiau neatrodė, kad iš anglių gaunamas žibalas pasaulyje kada nors taps reikšmingesniu gaminiu. XIX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje visa Amerika jo pagamindavo vos šešis šimtus barelių per dieną. (Kita vertus, patį akmens anglių degutą netrukus pradėta naudoti gaminti daugybei produktų: dažams, pigmentams, pesticidams, vaistams ir kitiems. Ši medžiaga tapo modernios chemijos pramonės pagrindu.)

Šią keblią padėtį pakeitė kitas netikėtas herojus – gabus jaunuolis, vardu George'as Bissellas, ką tik pasitraukęs iš Naujojo Orleano mokyklų inspektoriaus pareigų ir baigęs trumpą, bet sėkmingą karjerą valstybės švietimo srityje. 1853 m. lankydamasis gimtajame mieste Hanoveryje, Naujojo Hampšyro valstijoje, Bissellas svečiavosi pas Dartmuto koledžo, kuriame anksčiau mokėsi, dėstytoją ir pastebėjo ant lentynos butelį su nafta. Dėstytojas jam pasakė, kad vakarų Pensilvanijoje žemės paviršiuje aptikta naftos. Pamirkius joje skudurą, šis degė, tačiau niekas nesugalvojo, kur naftą panaudoti, išskyrus patentuotų vaistų gamybą. Bissellas atliko su nafta kelis eksperimentus

ir nustatė, kad ji taptų puikia medžiaga apšvietimui, jei pavyktų ją siurbti pramoniniu mastu.

Jis įsteigė bendrovę pavadinimu *Pennsylvania Rock Oil Company* (Pensilvanijos naftos bendrovė). Vakarų Pensilvanijoje, netoli Taitusvilio, teka vangus vandens kelias – Oil Krikas. Bissellas greta Oil Kriko išsinuomojo žemės sklypą. Jo originalus sumanymas buvo padaryti naftos gręžinį, tokį kaip vandens gręžiniai. Visi lig tol naftą kasdavo. Kad reikalai pajudėtų, jis į Taitusvilį su nurodymu gręžti pasiuntė žmogų, vardu Edwinas Drake'as. Drake'as, kuris istorijos knygose visada vadinamas „pulkininku", neturėjo gręžimo patirties ir buvo ne pulkininkas, o tik traukinio bilietų kontrolierius, dėl prastos sveikatos neseniai turėjęs išeiti iš darbo. Vienintelis jo privalumas šiame versle buvo tai, kad jis tebeturėjo geležinkelininko leidimą ir galėjo nemokamai važinėti į Pensilvaniją. Norėdamas pagerinti Drake'o reputaciją, Bissellas ir jo kompanionai siųsdami laiškus adresuodavo juos „pulkininkui E. L. Drake'ui".

Drake'as išleido krūvą pasiskolintų pinigų pasamdyti gręžėjų komandai, kad šie ieškotų naftos. Nors gręžėjai manė, kad Drake'as yra geraširdis kvailys, jie mielai ėmėsi darbo ir pradėjo gręžti pagal jo nurodymus. Projektas beveik iš karto patyrė techninių sunkumų. Visų nuostabai, Drake'as parodė netikėtus gebėjimus spręsti su mechanika susijusias problemas ir jam pavyko tęsti projektą. Jie gręžė daugiau nei pusantrų metų, tačiau nafta nepasirodė. 1859 m. vasarą Bissellui ir jo partneriams pritrūko lėšų. Jie nenoriai išsiuntė Drake'ui laišką, kuriame nurodė nutraukti projektą. Tačiau prieš laiškui ateinant, 1859 m. rugpjūčio 27 d., truputį mažiau nei septyniasdešimties pėdų gylyje Drake'as ir jo vyrai rado naftos. Neištryško aukštas fontanas, kokį paprastai įsivaizduojame, kai kalbama apie atrastą naftą, ir jai siurbti į paviršių reikėjo daug pastangų, tačiau gręžinys duodavo pastovų kiekį šio tiršto, klampaus mėlynai žalio skysčio.

Nors tuo metu vyrai visai neįvertino radinio, būtent tada jie iš esmės visiems laikams pakeitė pasaulį.

Pirmoji bendrovei iškilusi problema buvo išgaunamos naftos laikymas. Vietoje trūko statinių, todėl pirmas kelias savaites jie pylė naftą į vonias, praustuves, kibirus ir visa kita, ką rado. Ilgainiui bendrovė pradėjo gamintis spe-

cialias keturiasdešimt dviejų galonų talpos statines – tokia talpa ir šiandien yra standartinis naftos matas. Kita problema, dar opesnė, buvo padaryti eksploatavimą komerciškai naudingą. Natūrali nafta buvo tik bjauri lipni masė. Bissellas ėmėsi ją distiliuoti, kad gautų kokį nors grynesnį produktą. Pamėginęs jis atrado, kad gryninant naftą gaunamas ne tik puikus tepalas, bet ir, kaip šalutiniai produktai, gana dideli kiekiai benzino ir žibalo*. Benzinas pernelyg greitai garavo, tad jo apskritai nebuvo kur panaudoti ir jį išpildavo, tačiau žibalas teikė puikią šviesą, kaip Bissellas ir tikėjosi, bet atsiėjo daug pigiau nei Gesnerio produktas, gaunamas iš anglių. Pagaliau pasaulyje atsirado pigi medžiaga pasišviesti, galėjusi konkuruoti su banginio taukais.

Kai visi pamatė, kaip lengva išgauti naftą ir paversti ją žibalu, kilo karštligė dėl žemės. Netrukus Oil Kriko apylinkėse išdygo šimtai gręžimo bokštų. „Per tris mėnesius, – rašo Johnas McPhee knygoje *Įtartinoje vietovėje* (*In Suspect Terrain*), – žaviai pavadintame mieste Pithoul Sityje** gyventojų skaičius padidėjo nuo nulio iki 15 000, rajone iškilo ir kiti miesteliai – Oil Sitis, Petrolium Senteris, Red Hotas. Johnas Wilkesas Boothas atvyko čia ir prarado santaupas, o tada išvyko nužudyti prezidento."

Drake'o atradimo metais Amerikoje išgauta du tūkstančiai barelių naftos, per pirmąjį dešimtmetį – gerokai per keturis milijonus, o po keturiasdešimties metų – šešiasdešimt milijonų. Deja, Bissellas, Drake'as ir kiti, kas investavo į jo bendrovę (dabar pervadinta *Seneca Oil Company*), nepraturtėjo tiek, kiek tikėjosi. Kituose gręžiniuose buvo išgaunami daug didesni naftos kiekiai, pavyzdžiui, viename iš jų, pavadintame *Pool Well*, prisiurbiama trys tūkstančiai barelių per dieną. Be to, vien dėl naftos gręžinių skaičiaus rinkoje susidarė tokia didelė pasiūla, kad naftos kaina siaubingai nusmuko: nuo 10 dolerių už barelį 1861 m. sausį iki vos 10 centų tų metų pabaigoje. Tai buvo gera žinia vartotojams ir banginiams, bet ne naftininkams. Kai naftos bur-

* Angliškų žodžių *gasoline* (benzinas) ir *kerosene* (žibalas) rašyba iš pradžių įvairavo. Gesneris 1854 m. prašyme gauti patentą savo gaminį iš tikrųjų pavadino *Kerocene*. Mokslininkai nemėgsta nenuoseklumo, ir naftos geologai ne kartą bandė pakeisti rašybą, kad paskutiniai šių žodžių skiemenys būtų rašomi vienodai (-ine *ir* -ene *šiuose žodžiuose tariama vienodai – vert. past.*), tačiau, žinoma, nesėkmingai. Jiems taip pat nepavyko dėl angliavandenilių pavadinimų pabaigos tarimo, kaip rodo pavyzdys *turpentine* (terpentinas) (*čia* -ine *tariama kitaip nei žodyje* gasoline *– vert. past.*). Britai iš dalies išsprendė problemą pavadindami žibalą *paraffin*.

** *Pithole* (angl.) – skylė, praraja (*vert. past.*).

bulas sprogo, nukrito žemės kainos. 1878 m. žemės sklypas Pithoul Sityje kainavo 4,37 dolerio, o trylika metų anksčiau – 2 milijonus.

Tuo metu, kai kitos įmonės ėmė žlugti ir žūtbūt mėgino pasprukti iš naftos verslo, į jį nusprendė įsigauti maža Klivlando įmonė *Clark and Rockefeller*, daugiausia prekiavusi kiauliena ir kita ūkio produkcija. Ji ėmėsi supirkti žlugusių bendrovių gręžinius. 1877 m., praėjus mažiau nei dvidešimčiai metų po naftos atradimo Pensilvanijoje, Clarkas buvo pasitraukęs, o Johnas D. Rockefelleris jau valdė apie 90 procentų Amerikos naftos verslo. Nafta ne tik naudota kaip žaliava itin ekonomiškam apšvietimui, bet ir tenkino didžiulį tepalų poreikį – jų reikėjo visiems prasidėjusio pramonės amžiaus varikliams ir mechanizmams. Kadangi Rockefelleris turėjo beveik visišką monopolį, jis galėjo palaikyti pastovias kainas ir, laikui bėgant, pasakiškai praturtėti. Baigiantis šimtmečiui jo asmeninis turtas kasmet padidėdavo, skaičiuojant dabartiniais pinigais, maždaug 1 milijardu dolerių, o pajamų mokesčiai tais laikais negaliojo. Joks žmogus naujaisiais laikais nebuvo toks turtingas.

Bissellui ir jo partneriams ne visada sekėsi, ir tokių aukštumų jie tikrai nepasiekė. Kurį laiką *Seneca Oil Company* veikė pelningai, bet 1864 m., praėjus vos penkeriems metams po Drake'o atradimo gręžiant, ji nebeatlaikė konkurencijos ir nutraukė veiklą. Drake'as iššvaistė uždirbtus pinigus ir greitai mirė beturtis, suluošintas neuralgijos. Bissellui pasisekė daug labiau. Investavęs savo pelną į bankininkystę ir kitus verslus, susikrovė nedidelį turtą – jo pakako pastatyti dailiai Dartmuto koledžo gimnastikos salei, stovinčiai iki šiol.

Tuo metu, kai žibalą imta naudoti apšvietimui milijonuose namų, ypač miesteliuose ir kaimuose, daugelyje stambesnių gyvenviečių jam atsirado konkurentas, kitas to amžiaus stebuklas: dujos. Daugelyje didelių miestų pasiturintieji galėjo naudoti dujas maždaug nuo 1820 m. Tačiau daugiausia jos naudotos fabrikams, parduotuvėms ir gatvėms apšviesti, o namuose beveik iki amžiaus vidurio pasitaikydavo rečiau.

Dujos turi daug trūkumų. Tie, kas dirbo dujomis apšviečiamose kontorose ar lankėsi jomis apšviestuose teatruose, dažnai skųsdavosi galvos skausmais ir pykinimu. Siekiant sumažinti dujų poveikį šviestuvai kartais

buvo įtaisomi už fabriko langų. Įrengus viduje, jie suodino lubas, blukino audinius, ėsdino metalą ir ant kiekvieno horizontalaus paviršiaus palikdavo riebaluotų suodžių sluoksnį. Jiems degant gėlės greitai vyto, o dauguma augalų, jei jų neizoliuodavo atskiroje talpykloje, geltonavo. Atrodo, tik aspidistra atspari jų žalingam poveikiui, ir tai paaiškina, kodėl ji matyti beveik kiekvienoje Viktorijos laikų svetainės nuotraukoje. Be to, dujomis reikėjo naudotis gana atsargiai. Dauguma dujų tiekimo bendrovių dieną, sumažėjus poreikiui, prisukdavo vamzdžiais tekančių dujų srautą. Todėl kiekvienas, kuris dieną degdamas dujų degiklį norėjo padorios šviesos, turėdavo labai atsukti čiaupą. Tačiau dienai artėjant į pabaigą spaudimas sustiprėdavo, ir šviestuvas galėjo pavojingai užsiplieksti, apsvilinti lubas ar net sukelti gaisrą, jei tik žmonės užmiršdavo prisukti čiaupą. Taigi dujinis apšvietimas ir buvo pavojingas, ir teršė.

Tačiau jis turėjo privalumą, kuriam žmonės negalėjo atsispirti, – ryškumą, bent palyginti su visais apšvietimo būdais, kuriuos pasaulis žinojo iki elektros. Vidutinis kambarys apšvietus dujomis tapdavo dvidešimt kartų šviesesnis. Tokiai šviesai trūko jaukumo – jos šaltinio, kitaip nei stalinės lempos, negalėjai pastumti arčiau knygos ar siuvinio, tačiau apskritai ji apšvietė puikiai. Skaityti, lošti kortomis ir netgi šnekučiuotis tapo maloniau. Valgantieji galėjo geriau matyti maistą; jie galėdavo įžiūrėti žuvies ašakas ir pastebėti, kiek druskos išbiro pro skylutę. Nukritusią adatą buvo galima surasti nelaukiant kito ryto, o lentynose įžiūrėti knygų pavadinimus. Žmonės ėmė daugiau skaityti ir ilgiau neiti miegoti. Neatsitiktina, kad XIX amžiaus viduryje staiga prasidėjo laikraščių, žurnalų, knygų ir natų leidybos pakilimas, ji nesiliovė ir vėliau. Laikraščių ir periodinių leidinių skaičius Britanijoje pašoko nuo 150 amžiaus pradžioje iki beveik 5 000 jo pabaigoje.

Dujos ypač paplito Amerikoje ir Britanijoje. 1850 m. abiejose šalyse jomis jau buvo galima naudotis daugumoje didelių miestų. Tačiau dujomis mėgavosi tik vidurinė klasė, varguomenė jų neįpirkdavo, o turtingieji į jas paprastai žvelgė su panieka – iš dalies dėl kainos ir dėl to, ką jas įrengiant reikėtų išardyti, iš dalies dėl žalos, kurias toks apšvietimas darė paveikslams ir brangiems audiniams, o iš dalies dėl to, kad, kai jau turi tarnų, kurie viską padaro už tave, nėra būtinybės investuoti į papildomus patogumus. Rezultatas,

kaip pažymėjo Markas Girouardas, buvo netikėtas: ne tik vidurinės klasės namai, bet ir įstaigos, pavyzdžiui, bepročių namai ir kalėjimai, paprastai būdavo geriau apšviesti ir, tiesą sakant, šiltesni, o didingiausių Anglijos rūmų tai dar laukė toli ateityje.

Šildymas daugumai žmonių per visą XIX amžių liko problema. Ponas Marshamas greta nemažos virtuvės krosnies beveik visuose pastorato kambariuose dar turėjo po židinį, net ir persirengimo kambaryje. Nors valyti, paruošti ir kūrenti tiek židinių turėjo būti didžiulis darbas, tačiau beveik neabejotina, kad keletą mėnesių per metus name turėjo būti nemaloniai šalta. (Ir tebėra.) Židiniai tiesiog skleidžia per mažai šilumos, kad kokią nors patalpą, išskyrus mažiausias, prišildytų. To galima beveik nepajusti tokiose vidutinio klimato šalyse kaip Anglija, bet atšiaurią žiemą, kokių pasitaiko daugelyje Šiaurės Amerikos vietovių, žvarbstantiems buvo aišku, kad židiniai netinka kambariams šildyti. Thomas Jeffersonas skundėsi, kad vieną vakarą turėjo liautis rašęs, nes rašalas rašalinėje užšalo. George'as Templetonas Strongas dienoraštyje 1866 m. žiemą užfiksavo, kad netgi kūrenantis dviem krosnims ir liepsnojant visiems židiniams jam Bostone nepavyko pakelti savo kambario temperatūros iki daugiau nei trisdešimt aštuonių (Fahrenheito) laipsnių (apie +3,3 °C).

Kaip ir galima tikėtis, Benjaminas Franklinas ėmėsi šios problemos ir išrado vadinamąją Franklino (arba Pensilvanijos) krosnį – tai neabejotinai buvo žingsnis į priekį, nors daugiau teorinis nei praktinis. Iš esmės tai metalinė krosnis, įstatoma į židinį, tačiau su išradingai padarytais papildomais kaitrovamzdžiais ir angomis, reguliuojančiomis oro srautą ir nukreipiančiomis papildomą šilumą atgal į kambarį. Tačiau ši krosnis buvo sudėtinga, atsiėjo brangiai, ir kiekviename kambaryje, kur ją įtaisydavo, teko daug ką ardyti, o tai ne visada buvo priimtina. Pagrindinė šio įrenginio dalis – antrasis, užpakalinis kaitrovamzdis; jo, kaip pasirodė, neįmanoma išvalyti visiškai neišardžius. Be to, tokiai krosniai reikėjo po grindimis įrengti šalto oro angą, vadinasi, šios naujovės buvo neįmanoma rengti nei viršutiniame aukšte, nei kambariuose, po kuriais yra rūsys, taigi daugeliui namų ji išvis netiko. Franklino išradimą Amerikoje patobulino Davidas Rittenhouse'as, o Europoje – Rumfordo grafas Benjaminas Thompsonas, tačiau tikrai šilta kambariuose

tapdavo tik tada, kai žmonės užtaisydavo savo židinius ir pasistatydavo krosnį, kuri visa stovėdavo kambaryje. Tokia krosnis vadinta olandiškąja. Ji dvokė įkaitusia geležimi ir sausino orą, tačiau bent jau šildė patalpą.

Kai amerikiečiai persikėlė į vakarus, į prerijas ir toliau, kilo rūpesčių dėl medienos stokos – trūko kuro. Kaip kuras plačiai naudoti kukurūzų kotai, taip pat džiovintos karviabandės, eufemistiškai gana žavingai vadintos „antžeminėmis anglimis". Tyrlaukiuose amerikiečiai taip pat degino įvairiausius taukus – kiaulių, elnių, lokių, netgi karvelių keleivių, taip pat žuvų taukus, nors visa tai rūko ir dvokė.

Amerikiečius apėmė savotiška manija dėl krosnių. XX a. pradžioje JAV patentų biuras jau buvo užregistravęs daugiau nei septynis tūkstančius krosnių tipų. Visos šios krosnys turėjo vieną bendrą savybę: kad jos veiktų, reikėdavo gana daug pastangų. Bostone atliktas tyrimas parodė, kad būdingoje 1899 m. krosnyje per savaitę reikėjo sukūrenti apie tris šimtus svarų anglių, joje susidarydavo dvidešimt septyni svarai pelenų, ir per tą laiką jai reikėjo trijų valandų ir vienuolikos minučių priežiūros. Jei amerikietis namie turėjo po krosnį ir virtuvėje, ir bendrajame kambaryje, o dar, galimas daiktas, ir atviras ugniavietes kitose vietose, ir joms reikėjo priežiūros. Be to, uždaros krosnys turėjo svarbų trūkumą – dėl jų kambariai buvo tamsesni.

Kol žmonės nenaudojo elektros, o degino atvirą ugnį ir naudojo degias medžiagas, visa kasdienybė buvo persmelkta tam tikros baimės ir nerimo. Samuelis Pepysas dienoraštyje mini, kad dirbdamas prie rašomojo stalo pasilenkė virš žvakės ir netrukus pajuto siaubingą aštrų dvoką, tarsi degtų vilna; tik tada suprato, kad jo naujas ir labai brangus perukas įspūdingai užsiliepsnojo. Tokie nutikimai su ugnimi buvo įprasti. Kiekvienuose namuose beveik visuose kambariuose bent kartą yra suliepsnojusi atvira ugnis, ir vos ne visi namai buvo nepaprastai degūs, nes beveik viskas juose ir ant jų, pradedant šiaudų čiužiniais ir baigiant nendriniais stogais, buvo gatavas kuras. Kad naktį sumažėtų gaisro pavojus, ugniavietes uždengdavo tam tikru gaubtu, vadintu *couvre-feu* (iš čia kilo angliškas žodis *curfew*, komendanto valanda), tačiau visiškai išvengti pavojaus buvo neįmanoma.

Kai kurios technikos naujovės gerino apšvietimą, bet ne rečiau didino gaisro pavojų. Argand'o lempos buvo itin sunkios ir dažnai virsdavo, nes

tam, kad degalai lengviau patektų prie dagties, jų talpyklą reikėdavo įtaisyti aukščiau. Jei žibalinė lempa pasvirdavo ir žibalas išsiliedavo, o paskui užsidegdavo, jo būdavo beveik neįmanoma užgesinti. Aštuntajame XIX a. dešimtmetyje vien Amerikoje dėl žibalo kilusiuose gaisruose kasmet žūdavo net šeši tūkstančiai žmonių.

Ugnis viešose vietose taip pat tapo didele bėda, ypač atsiradus šiandien jau pamirštai apšvietimo priemonei su ryškia šviesa: tai vadinamoji Dramondo lempa, pavadinta pagal Britanijos karališkajam inžinierių korpusui priklausiusį Thomą Drummondą – jam šis išradimas buvo klaidingai visų priskirtas XIX a. trečiojo dešimtmečio pradžioje. Iš tikrųjų šią lempą išrado seras Goldsworthy Gurney, Drummondo kolega inžinierius ir labai talentingas išradėjas. Drummondas tik išgarsino šią lempą ir niekada neteigė ją išradęs, tačiau kažkodėl autorystė priskirta jam, ir taip liko visam laikui. Dramondo lempos, arba, kaip ją dar vadino, kalcio lempos, veikimas rėmėsi reiškiniu, žinomu jau seniai: paėmus gabalėlį kalkių ar magnio oksido ir pakaitinus reikiamai karštoje liepsnoje, jis ima švytėti ryškia balta šviesa. Panaudodamas deguonies srautu sustiprintą alkoholio liepsną, Gurney galėdavo taip įkaitinti kalkių gabalėlį, ne didesnį už žaislinį stiklo rutuliuką, kad jo šviesa buvo matyti už šešiasdešimties mylių. Šis įrenginys buvo sėkmingai panaudotas švyturiuose, taip pat juo susidomėjo teatrai. Jis ne tik nepriekaištingai teikė pastovią šviesą, bet ir galėjo sutelkti ją į spindulį, kurį nukreipdavo į pasirinktą aktorių, – iš čia kilo angliškas posakis *in the limelight* („dėmesio centre", pažodžiui – „kalkių šviesoje"). Nelaimei, įkaitusios lempos sukeldavo daug gaisrų. Per dešimt metų Amerikoje sudegė daugiau nei keturi šimtai teatrų. Pasak 1899 m. pasirodžiusios Williamo Paulo Gerhardo, tuomet pagrindinio gaisrų eksperto, ataskaitos, per visą XIX amžių Britanijoje teatrų gaisruose žuvo beveik dešimt tūkstančių žmonių.

Ugnies pavojus grėsė ir kelionėje, dažnai netgi didesnis, nes kelionės metu galimybės pabėgti buvo ribotos arba jų išvis nebuvo. 1858 m. emigrantų laivas *Austria* pakeliui į Jungtines Valstijas užsidegė ir beveik penki šimtai juo plaukiančių žmonių šiurpiai žuvo – ugnis tiesiog prarijo laivą. Važiuoti traukiniu taip pat buvo pavojinga. Maždaug nuo 1840 m. keleiviniai vagonai turėdavo žiemą malkomis arba anglimis kūrenamas krosnis ir aliejines lem-

pas skaitymui, tad nesunku įsivaizduoti, kokios galimybės įvykti nelaimei atsiverdavo siūbuojančiame traukinyje. Dar 1921 m. netoli Filadelfijos traukinyje užsidegus krosniai žuvo dvidešimt septyni žmonės.

Ant tvirtos žemės gaisrų labiausiai bijota dėl to, kad jie galėjo tapti nevaldomi, išplisti ir sunaikinti ištisus rajonus. Beveik neabejotina: žymiausias miesto gaisras visoje istorijoje – tai 1666 m. Didysis Londono gaisras, prasidėjęs nuo nedidelio gaisro kepykloje netoli Londono tilto ir sparčiai pasklidęs pusės mylios skersmens plote. Dūmai buvo matyti toli, net Oksforde, ir girdėti ugnies garsas, lyg tylus klaikus šnibždesys. Iš viso ugnis prarijo 13 200 namų ir 140 bažnyčių. Tačiau iš tikrųjų 1666 m. gaisras – antras Didysis Londono gaisras, nes tas, kuris įvyko 1212 m., nusiaubė miestą kur kas labiau. Nors 1212 m. gaisras pasklido mažesniame plote nei 1666 m., jis plito greičiau ir niokojo miestą žiauriau, skriedamas iš vienos gatvės į kitą taip bauginančiai sparčiai, kad daug bėgančių miestiečių pasivijo arba užkirto jiems kelius pabėgti. Iš viso 1212 m. gaisras nusinešė 12 000 gyvybių, o 1666 m. gaisras, kiek žinoma, – tik penkias. 454 metus 1212 m. gaisras vadintas Didžiuoju Londono gaisru, ir iš tiesų toliau turėtų būti taip vadinamas.

Gaisrai siaubė daugumą miestų, kai kuriuos ir dažnai. Bostonas nuo jų nukentėjo 1653, 1676, 1679, 1711 ir 1761 m. Paskui viešpatavo ramybė, pasibaigusi 1834 m. žiemą, kai ugnis naktį pasiglemžė 700 pastatų, didžiąją dalį centro, ir taip įsisiautėjo, kad pasiekė laivus uoste. Tačiau visi miestų gaisrai nublanksta, palyginti su tuo, kuris vėjuotą 1871 m. spalio naktį nusiaubė Čikagą. Jis, kaip vėliau visi nusprendė, prasidėjo dėl to, kad DeKoveno gatvėje, melžykloje, ponios Patrick O'Leary karvė paspyrė žibalinę lempą. Netrukus prasidėjo šiurpi suirutė. Ugnis prarijo aštuoniolika tūkstančių pastatų, šimtas penkiasdešimt tūkstančių žmonių liko be pastogės. Žala siekė daugiau nei 200 milijonų dolerių ir sužlugdė penkiasdešimt vieną draudimo bendrovę.

Ten, kur namai stovėjo susigrūdę, pavyzdžiui, Europos miestuose, žmonės nelabai ką galėdavo padaryti, nors namų statytojai surado vieną veiksmingą priemonę. Iš pradžių angliško tipo sujungtų namų eilėse sijos buvo išdėstomos nuo vieno šono į kitą – uždedamos ant gretimus namus jungiančių pertvarų. Taip išilgai gatvės susidarė ilga sijų eilė ir padidėjo pavojus ugniai persimesti iš vieno namo į kitą. Taigi nuo karalių Jurgių laikų sijas

imta dėti nuo namo priekio į galą, kad pertvaros galėtų sustabdyti gaisro plitimą. Tačiau nuo priekio į galą sudėtoms sijoms reikėjo jas laikančių sienų, o tai ribojo kambarių dydį ir savo ruožtu nulėmė kambarių panaudojimą ir namų gyvenseną.

Buvo vienas gamtos reiškinys, kuris žadėjo pašalinti visus minėtus pavojus ir įveikti trūkumus, – tai elektra. Ji žmones žavėjo, bet sunkiai sekėsi sugalvoti, kaip ją praktiškai pritaikyti. Eksperimentuodamas su varlių kojelėmis ir paprastų baterijų elektra Luigi Galvani parodė, kad ji gali priversti raumenis trukčioti. Jo sūnėnas Giovanni Aldini suprato, kad iš to galima uždirbti, ir sugalvojo scenos reginį, kuriame elektra naudojama atgaivinti neseniai mirties bausme nubaustų žmogžudžių kūnus ir giljotina nukirsdintas galvas: elektra priversdavo jų akis atsiverti, o lūpas be garso judėti. Remtasi logiška prielaida: jei elektra gali išjudinti mirusįjį, nesunku įsivaizduoti, kad ji gali labai padėti gyviesiems. Nedideliais kiekiais (ar bent galima tikėtis, kad jie būdavo nedideli) elektra naudota įveikti visokiausiems negalavimams: pradedant vidurių užkietėjimu ir baigiant mėginimais sustabdyti jaunuoliams nederamą erekciją (arba ją paskatinti). Charlesą Darwiną varė į neviltį paslaptingas visą gyvenimą trukęs negalavimas, dėl kurio jis nuolat būdavo apsnūdęs, ir jis apsikarstydavo įelektrintomis cinko grandinėmis, apsipildavo actu ir paniuręs ištisas valandas beprasmiškai dilgindavosi vildamasis, kad tai šiek tiek pagerins būklę. Tačiau ji niekada nepagerėjo. Kai sužeistas žudiko kulkos prezidentas Jamesas Garfieldas iš lėto merdėjo, jis neaiškiai, bet pastebimai išreiškė nerimą, nes pamatė, kad Alexander'as Grahamas Bellas, norėdamas aptikti kulką, apkarstė jį įelektrintomis vielomis.

Labai reikėjo praktiškos elektros šviesos. 1846 m. žmogus, vardu Frederickas Hale'as Holmesas, gana netikėtai patentavo elektrinę lankinę lempą. Šviesa joje buvo sukuriama taip: sugeneravus stiprią elektros srovę, tarp dviejų strypo formos anglinių elektrodų susidarydavo išlydis. Tokį triuką Humphry Davy buvo pademonstravęs daugiau nei prieš keturiasdešimt metų, tačiau nesusikrovė iš jo kapitalo. Holmesui pavyko padaryti akinamai šviesią lempą. Apie Holmesą beveik nieko nežinoma – iš kokios jis vietovės, kokį gavo išsilavinimą, kaip išmoko suvaldyti elektrą. Žinoma tik tiek, kad jis dirbo Karo mokykloje Briuselyje, ten su profesoriumi Florisu Nolletu su-

galvojo savo išradimą, tada grįžo į Angliją ir parodė jį didžiajam Michaelui Faraday'ui – šis iškart suprato, kad tokia lempa puikiai tiktų švyturiams.

Pirmoji lankinė lempa įrengta Saut Folando švyturyje, stovinčiame jūroje netoli Doverio, ir įjungta 1858 m. gruodžio 8 d.* Ji veikė trylika metų. Lankinės lempos buvo įrengtos ir kitur, tačiau dėl sudėtingumo ir brangumo jos nesulaukė didelės sėkmės. Tokiai lempai reikėjo elektromagnetinio variklio ir garo mašinos, o šie kartu svėrė dvi tonas, ir, kad lempa sklandžiai veiktų, ją reikėjo nuolat prižiūrėti.

Lankinės lempos buvo geros tuo, kad švietė nuostabiai ryškiai. Glazgo Šv. Tenevos geležinkelio stočiai apšviesti naudotos šešios Kromptono lempos, taip pavadintos dėl to, kad jas pagamino R. E. Cromptono įmonė. Kiekvienos stiprumas siekė 6 000 žvakių. Rusijoje gimęs išradėjas Pavelas Jabločkovas Paryžiuje sukūrė tam tikras lankines lempas, pramintas Jabločkovo žvakėmis. XIX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje jos buvo naudojamos apšviesti daugeliui Paryžiaus gatvių bei paminklų ir tapo sensacija. Deja, šie įrenginiai kainavo brangiai ir veikė ne visai gerai. Lempos būdavo sujungtos į grandinę, ir jei viena iš jų užgesdavo, tada užgesdavo ir kitos – kaip Kalėdų eglutės lempelės. Lankinės lempos dažnai geso. Prabėgus vos penkeriems metams Jabločkovo bendrovė bankrutavo.

Lankinės lempos švietė per ryškiai, kad jas būtų galima naudoti namuose. Trūko praktiško namams tinkamo šviesos šaltinio, kurio spinduolis būtų kaitinamasis siūlelis ir kuris galėtų ilgai šviesti be pertraukos. Kaitinamojo apšvietimo principas buvo sumanytas ir iš esmės įvaldytas neįtikėtinai seniai. Seras Williamas Grove'as, ne tik advokatas ir teisėjas, bet ir talentingas mokslininkas mėgėjas, ypač domėjęsis elektra, dar 1840 m., septyneriais metais anksčiau, nei gimė Thomas Edisonas, pademonstravo kaitinamąją lempą, kuri šviesdavo kelias valandas, tačiau niekas nepanoro tokios apšvietimo priemonės – ją pagaminti kainavo brangiai ir švietė ji trumpai, todėl Grove'as jos nebetobulino. Niukasle jaunas farmacininkas ir aistringas išradėjas Josephas Swanas pamatė demonstruojamą Grove'o lempą ir pats atliko ke-

* Saut Folando švyturys dabar priklauso Nacionaliniam fondui ir jį tikrai labai verta aplankyti. Jis dar kartą išgarsėjo 1899 m., kai Guglielmo Marconi iš čia į Vimrė, į Prancūziją, pasiuntė pirmąjį tarptautinį radijo signalą.

letą sėkmingų bandymų. Tačiau trūko metodų sukurti lemputėje tikrai gerą vakuumą. Be vakuumo kaitinamasis siūlelis greitai sudegdavo, todėl lemputė likdavo tik brangia ir trumpa pramoga. Be to, Swanas domėjosi ir kitais dalykais, ypač fotografija. Šioje srityje jis nuveikė daug svarbaus: išrado sidabro bromido fotografinį popierių, kuris leido padaryti pirmąsias aukštos kokybės nuotraukas, patobulino šlapiąjį koloidinį procesą, taip pat pagerino kelis nuotraukoms daryti naudojamus chemikalus. Tuo tarpu jo farmacijos verslas – ne tik gamyba, bet ir mažmeninė prekyba – klestėjo. 1867 m. jo verslo partneris ir svainis Johnas Mawsonas žuvo per keistą nelaimingą atsitikimą, užmiesčio dykynėje išpylęs nitrogliceriną. Trumpai tariant, tuo metu Swanui kilo sunkumų, kurie atitraukė jo dėmesį, ir jis trisdešimčiai metų nustojo domėtis lempomis.

Tada XIX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje Hermannas Sprengelis, Londone dirbęs vokiečių chemikas, išrado įrenginį, pavadintą Sprengelio gyvsidabrio siurbliu. Tai labai svarbus išradimas, iš tikrųjų leidęs apšviesti namus. Deja, vienintelis istorijoje žmogus, manęs, kad Hermannas Sprengelis nusipelnė labiau pagarsėti, buvo jis pats. Šiuo siurbliu oro kiekį stikliniame inde galima padaryti milijoną kartų mažesnį už normalų, o jį taip smarkiai sumažinus kaitinamasis siūlas gali švytėti šimtus valandų. Sukūrus šį siurblį tetrūko tinkamos medžiagos siūlui.

Ryžtingiausiai jos ieškojo ir daugiausia dėmesio ieškodamas sulaukė Thomas Edisonas, svarbiausias Amerikos išradėjas. 1877 m., kai pradėjo ieškoti būdo pagaminti komerciškai sėkmingą lempą, Edisonas jau ėmė garsėti kaip „Menlo Parko burtininkas“. Jis nebuvo labai mielas žmogus: nesidrovėdamas sukčiavo ir melavo, buvo pasiryžęs vogti patentus arba papirkti žurnalistus, kad apie jį palankiai rašytų. Vieno amžininko žodžiais, „vietoj sąžinės jis turėjo vakuumo“. Tačiau Edisonui netrūko iniciatyvos ir darbštumo, jis turėjo neprilygstamų organizacinių sugebėjimų.

Į toliausius pasaulio kampelius jis pasiuntė vyrus ieškoti medžiagų kaitinamajam siūleliui ir turėjo tyrinėtojų grupes, vienu metu dirbdavusias su 250 medžiagų, – jie tikėjosi tarp jų rasti tokią, kuri būtų reikiamo patvarumo ir atsparumo. Tyrinėtojai išbandė viską, net plauką iš šeimos draugo vešlios rudos barzdos. Prieš pat 1879 m. Padėkos dieną Edisono darbuotojai paga-

mino suanglėjusio kartono juostelę, netvirtai ją susuko ir kruopščiai išlankstė. Šis spinduolis galėjo degti net trylika valandų, bet praktiniam taikymui to dar buvo gerokai per mažai. Paskutinę 1879 m. dieną Edisonas sukvietė rinktinius svečius ir pademonstravo jiems savo naująsias kaitinamąsias lempas. Atvykę į jo dvarą Menlo Parke, Naujajame Džersyje, jie buvo sužavėti, išvydę du šiltos šviesos užlietus pastatus. Tačiau svečiai nesuprato, kad didumą šios šviesos davė ne elektra. Pervargę Edisono stiklapūčiai sugebėjo pagaminti tik trisdešimt keturias elektrines lempas, tad didumą šviesos iš tikrųjų skleidė sumaniai išdėstytos aliejinės lempos.

Swanas iki 1877 m. negrįžo prie elektrinio apšvietimo tobulinimo, bet savarankiškai dirbdamas nepriklausomai sukūrė daugmaž tokią pat įrangą. 1879 m. sausio arba vasario mėnesį Niukasle jis viešai pademonstravo naują elektrinę kaitinamąją lempą. Ši data netiksli, nes neaišku, ar sausį viešos paskaitos metu jis pademonstravo lempą, ar tik apie ją papasakojo; tačiau kitą mėnesį jis tikrai įžiebė ją žiūrovų akyse ir sulaukė palankaus įvertinimo. Kad ir kaip būtų, jis pademonstravo veikiančią lempą bent aštuoniais mėnesiais anksčiau, nei Edisonui pavyko kas nors panašaus. Tais pačiais metais Swanas įrengė elektrinį apšvietimą savo namuose, o 1881 m. – garsaus mokslininko lordo Kelvino namuose Glazge ir taip vėl smarkiai užbėgo už akių visiems Edisono rezultatams.

Tačiau kai buvo užbaigtas pirmas praktiškai veikiantis Edisono įrengimas, jis kur kas labiau pagarsėjo, todėl ilgalaikė jo reikšmė didesnė. Edisonas įrengė instaliaciją visame Žemutinio Manhatano rajone, apie Volstritą. Elektrą turėjo tiekti dviejuose beveik apleistuose Perl gatvės namuose paleista elektrinė. Per 1881–1882 m. žiemą, pavasarį ir vasarą Edisonas nutiesė penkiolika mylių laidų, labai kruopščiai tikrino ir pertikrino savo sistemą. Ne viskas vyko sklandžiai. Iš pradžių arkliai toje vietovėje baidydavosi – paaiškėjo, kad dėl elektros srovės jiems dilgsi pasagos. Dirbtuvėse keli Edisono vyrai prarado dantis, nes daug naudojo Sprengelio gyvsidabrio siurblį ir apsinuodijo gyvsidabriu. Tačiau galiausiai išsprendus visas problemas 1882 m. rugsėjo 4 d. Edisonas finansininko J. P. Morgano kontoroje jungikliu įjungė aštuonis šimtus elektros lempučių aštuoniasdešimt penkiose įmonėse, sutikusiose dalyvauti jo projekte.

Edisonas buvo išties neeilinis organizatorius. Elektros lemputė – nuostabus išradimas, bet kol nebuvo kur jos įsukti, ji negalėjo turėti didelės praktinės reikšmės. Edisonui ir jo nenuilstantiems darbuotojams reikėjo suprojektuoti ir sukurti visą sistemą nuo pradžių – pradedant elektrinėmis ir baigiant pigia ir patikima elektros instaliacija, lempų stovais ir jungikliais. Per kelis mėnesius Edisonas visame pasaulyje paleido bent 334 nedideles elektrines, o maždaug po metų jų elektrą jau naudojo trylika tūkstančių lempučių. Jis apsukriai įtaisė lemputes tokiose vietose, kur jos neišvengiamai turėjo būti labiausiai matomos: Niujorko akcijų biržoje, Čikagos viešbutyje *Palmer House*, Milano operoje *La Scala*, Londono Bendruomenių rūmų valgomajame. O Swanas daugiausia tebegamino savo namuose. Trumpai tariant, jis neturėjo didelių svajonių ir netgi neįteikė pareiškimo gauti patentą. O Edisonas išsiimdavo patentus visur, taip pat ir 1879 m. lapkritį Britanijoje, todėl užsitikrino pranašumą.

Lyginant su šiuolaikinėmis, pirmosios elektros lemputės švietė gana blausiai, tačiau tuo metu žmonėms elektros šviesa atrodė didžiausias stebuklas – „saulės šviesos kamuolėlis, tikra Aladino lempa“, kaip pranešė negalėdamas patikėti savo akimis *New York Herald* žurnalistas. Šiandien sunku įsivaizduoti, koks šviesus, grynas ir šiurpiai tolygus atrodė šis naujoviškas žiburys. 1882 m. rugsėjį įjungus šviesas Fultono gatvėje, susižavėjęs *Herald* reporteris rašė skaitytojams regėjęs, kaip įprastinį „blausų dujų mirgesį“ staiga pakeitė nuostabus „tolygus spindesys [...], nekintamas ir vienodas“. Žmones tai jaudino, nors, žinoma, turėjo kiek užtrukti, kol jie apsiprato.

Žinoma, elektra pritaikoma ne vien paprastam apšvietimui, bet ir daug kur kitur. Jau 1893 m. Čikagoje, Kolumbo parodoje, eksponuota „pavyzdinė elektrifikuota virtuvė“. Ji sužavėjo, nors nebuvo itin praktiška. Pirma, elektra dar netiekta visur, taigi daugumai savininkų reikėdavo savo žemėje pasileisti asmeninę „elektrinę“, kuri gamintų reikiamą kiekį elektros energijos. Net jeigu jiems pasisekdavo ir jie turėdavo nutiestus laidus, bendrovės netiekdavo pakankamai energijos, kad buitiniai prietaisai veiktų tikrai gerai. Vien orkaitei įkaisti reikdavo valandos, ir net įkaitusi ji pasiekdavo tik menką šešių šimtų vatų galingumą, o viryklės viršutine dalimi nebuvo galima naudotis tuo pat metu su orkaite. Elektrinė krosnis turėjo ir tam tikrų dizaino trūku-

mų. Rankenėlės karščiui reguliuoti buvo įtaisytos visai prie grindų. Moderniam žmogui tos naujosios elektrinės krosnys atrodė keistos, nes jos buvo padarytos iš medžio, paprastai ąžuolo, apkaltos cinku ar kokia kita apsaugine medžiaga. Modeliai iš balto porceliano atsirado tik trečiajame XX a. dešimtmetyje, ir tuomet žmonėms taip pat atrodė labai neįprasti. Daug kas manė, kad tokios išvaizdos krosnys turėtų stovėti ligoninėse ir fabrikuose, o ne privačiuose namuose.

Kai elektra tapo plačiau prieinama, daug žmonių pabūgo, kad jų patogumai taps priklausomi nuo nematomos jėgos, galinčios greitai ir tyliai užmušti. Dauguma elektrikų įgijo išsilavinimą skubotai, ir visiems jiems neišvengiamai trūko patirties, todėl tai greitai tapo nutrūktgalvių profesija. Jei elektros srovė kurį nors užmušdavo, o taip atsitikdavo gana dažnai, laikraščiai aprašydavo įvykį išsamiai ir vaizdingai. Hilaire'is Bellocas sukurpė eilėraštuką, perteikiantį vyravusias nuotaikas:

Ne ten nagus prikišus
Blyksteli šviesa –
Trekšt – svilėsių kvapas –
Elektriko jau nebėra!

1896 m. buvusį Edisono bendradarbį Frankliną Pope'ą užmušė elektros srovė, kai jis tvarkė instaliaciją savo namuose, ir daug žmonių liko patenkinti gavę įrodymą, kad elektra net specialistams pernelyg pavojinga. Dėl elektros instaliacijos gedimų neretai kildavo gaisrai. Elektros lemputės galėjo sprogti, kaskart išgąsdinti ir kai kada sukelti pragaištingų padarinių. 1911 m. naujasis *Dreamland* parkas Konio saloje sudegė per gaisrą, kurį sukėlė sprogusi elektros lemputė. Iš blogai sujungtų laidų atlėkusios kibirkštys susprogdino nemažai dujų vamzdžių, taigi ir neprisijungusiems prie elektros tinklo kilo pavojų.

Tokios padėties dvilypumą parodė ponios Cornelius Vanderbilt nutikimas. Ji atėjo į kaukių pokylį apsirengusi elektros lemputės formos kostiumu, nes norėjo atšvęsti elektros įrengimą savo namuose Niujorke, Penktajame aveniu. Tačiau vėliau juose įrengtą sistemą teko išardyti, nes kilo įtarimas,

kad joje kilo nedidelis gaisras. Kiti juto giliau užslėptas grėsmes. Vienas specialistas, S. F. Murphy, nustatė krūvą elektros sukeliamų negalavimų: akių nuovargį, galvos skausmą, liguistą savijautą ir galbūt net „pirmalaikį gyvybės syvų išsekimą". Vienas architektas neabejojo, kad nuo elektros šviesos strazdanoja oda.

Pirmuosius kelerius metus niekas nesugalvojo kištukų ir lizdų, todėl visi buitiniai elektros prietaisai turėjo būti laidais jungiami tiesiai su srovės šaltiniu. Kai maždaug amžių sandūroje pagaliau atsirado lizdai, juos įtaisydavo aukštai, prie apšvietimo instaliacijos, taigi pradžioje norint įjungti kokį prietaisą tekdavo pasilipti ant kėdės ar kopėčių. Netrukus atsirado ir sienoje įtaisomų lizdų, tačiau jie ne visada veikė gerai: dažnai traškėjo, rūko, o kartais pažerdavo žiežirbų. Pasak Juliet Gardiner, Škotijoje, Manderstono dvaro rūmuose, dar ir Eduardo VII laikais gyvavo įprotis į ypač „neklusnų" sienos lizdą svaidyti pagalvėles.

Elektros vartotojų daugėjimą stabdė ir tai, kad paskutiniame XIX a. dešimtmetyje ekonomika nusmuko. Tačiau elektros apšvietimui žmonės galiausiai nebegalėjo atsispirti. Toks apšvietimas veikė švariai, šviesa buvo be pertrūkių, nesunkiai prižiūrima, sužibdavo akimirksniu ir neribotam laikui vos spragtelėjus jungiklį. Kad įsitvirtintų dujų apšvietimas, prireikė pusės amžiaus, o elektros apšvietimas paplito kur kas greičiau. 1900 m. jis darėsi vis įprastesnis, bent miestuose. Neišvengiamai turėjo atsirasti ir elektros prietaisai: 1891 m. atsirado plaukų džiovintuvas, 1901 m. – dulkių siurblys, 1909 m. – skalbiamoji mašina ir lygintuvas, 1910 m. – skrudintuvas, 1918 m. – šaldytuvas ir indų plovyklė. Tuo metu gana įprasti tapo apie penkiasdešimt rūšių buitinių prietaisų, o elektriniai įtaisai taip paplito, kad gamintojai ėmė juos gaminti visokius, kokius tik sugalvodavo, nuo žnyplių plaukams garbanoti iki elektrinės bulvių skutimo mašinos. Elektros vartojimas Jungtinėse Valstijose pakilo nuo 79 kilovatvalandžių vienam gyventojui 1902 m. iki 960 – 1929 m. ir iki daugiau nei 13 000 šiandien.

Teisinga laikyti Thomą Edisoną daugelio šių pokyčių pradininku, jei nepamirštame, kad jo genialumas pasireiškė ne elektros šviesos išradimu, o jos įrenginių masinio gaminimo ir tiekimo metodų sukūrimu, o tai iš tikrųjų buvo kur kas didesnis ir daugiau pastangų reikalavęs užmojis. Šis užmojis

davė ir kur kas daugiau naudos. Thomo Edisono dėka elektros šviesa tapo amžiaus stebuklu. Įdomu, kad, kaip netrukus pamatysime, ji buvo ir vienas iš labai nedaugelio Edisono išradimų, davusių būtent tuos rezultatus, kurių jis tikėjosi.

Josephas Swanas buvo užmirštas, už Anglijos ribų apie jį mažai kas yra girdėję, o ir čia jis nelabai žinomas. Britanijos *Nacionalinis biografijos žodynas* skiria jam kuklius tris puslapius, mažiau nei kurtizanei Kitty Fisher ar daugeliui talento neturėjusių aristokratų. Tačiau Swanui teko daug daugiau nei Frederickui Hale'iui Holmesui, kuris ten išvis neminimas. Istorija dažnai būna tokia.

SEPTINTAS SKYRIUS

Svetainė

I

Jei reikėtų apibendrinti privataus gyvenimo istoriją vienu sakiniu, galima būtų teigti, kad tai pamažu gausėjančių patogumų istorija. Iki XVIII amžiaus mintis turėti namie patogumų (*comfort*) atrodė tokia neįprasta, kad net neturėta žodžio jiems įvardinti. Angliškas žodis *comfortable* (patogus) tuo metu reiškė tik „paguodžiamas“, o *comfort* reiškė tai, kas suteikiama sužeistajam ar sielvartaujančiajam. Pirmasis, pavartojęs šį žodį šiuolaikine prasme – rašytojas Horace'as Walpole'is, laiške draugui 1770 m. rašęs, kad tokia ponia White jį gerai prižiūri ir pasirūpina, kad jam būtų „kuo patogiau“. XIX a. pradžioje jau visi kalbėjo apie gyvenimą namuose su patogumais ar apie patogų gyvenimą, tačiau iki Walpole'io laikų taip niekas nekalbėjo.

Nė viena namų vieta taip gerai neperteikia patogumų dvasios (kad ir ne visada suteikdama pačių patogumų), kaip kambarys, kuriame dabar esame, – svetainė (*drawing room*). Jos angliškas pavadinimas atsirado sutrumpinus kitą, daug senesnį: *withdrawing room* (kambarys atsitraukti, pasišalinti). Šitaip vadinta patalpa, kurioje šeima galėdavo pasišalinti nuo kitų namų gyventojų ir leisti laiką atskirai. Pavadinimas *drawing room* anglų kalboje niekada nebuvo plačiau vartojamas. Kurį laiką, XVII ir XVIII a., kilmingesniuose sluoksniuose jis konkuravo su prancūzišku žodžiu *salon*, kartais su-

anglinamu į *saloon*. Tačiau palengva abu šie žodžiai anglų kalboje imti sieti su vietomis ne namuose: *saloon* iš pradžių vadinta viešbučio ar laivo patalpa, kurioje žmonės kartu leidžia laiką, vėliau – speciali vieta išgerti ir galiausiai, šiek tiek netikėtai, tam tikras automobilis*. Tuo tarpu *salon* iš pradžių reiškė tik vietas menininkų kūrybiniams bandymams, vėliau (maždaug nuo 1910 m.) jį pasisavino plaukų priežiūros ir grožio procedūrų specialistai**. Amerikiečiai, kalbėdami apie pagrindinį namų kambarį, ilgai teikė pirmenybę žodžiui *parlour*. Jis turi tam tikrą XIX a. pradžios atspalvį, nors iš tikrųjų yra iš šių žodžių seniausias. Pirma jo reikšmė užfiksuota 1225 m. – tai kambarys, į kurį vienuoliai galėdavo ateiti pasikalbėti (šis žodis kilo iš prancūziško *parler* – kalbėti), o paskutiniame kito amžiaus ketvirtyje reikšmė išplito ir į pasaulietiškus kontekstus. Edwardas Tullas pastorato plane pavartojo sąvoką *drawing room*, ir beveik neabejotina, kad taip jį vadino ir geros kilmės ponas Marshamas, nors tikriausiai ir tada tokia vartosena buvo būdinga mažumai. Amžiaus viduryje visur, išskyrus aristokratų sluoksnius, šį pavadinimą išstūmė *sitting room*, anglų kalboje pirmąsyk pasirodęs 1806 m. Vėliau jis turėjo konkuruoti su žodžiu *lounge*, pradžioje reiškusiu tam tikrą krėslą arba sofą, paskui kasdienį švarką ir pagaliau nuo 1881 m. – kambarį.

Jei tartume, kad ponas Marshamas buvo tradicinės elgsenos žmogus, jis tikriausiai turėjo mėginti padaryti šį kambarį patogiausią visame name, apstatyti jį minkščiausiais ir dailiausiais baldais. Tačiau iš tikrųjų didžiąją dalį metų šis kambarys tikriausiai buvo visai nepatogus, nes turėjo tik vieną židinį, galintį sušildyti tik nedidelį plotą jo viduryje. Galiu patvirtinti – viduržiemį net smarkiai kūrenantis ugniai kitame kambario gale galima matyti iškvepiamą garą.

Nors svetainė tapo patogiausiu namų kambariu, istorija iš tikrųjų prasidėjo ne joje, ir netgi ne name, o lauke. Ji prasidėjo maždaug šimtmetį prieš gimstant ponui Marshamui, padarius paprastą atradimą, vėliau labai praturtinusį žemės turėjusias šeimas, tokias kaip jo šeima, ir leidusį jam vieną dieną

* *Saloon* angliškai gali reikšti „laivo saloną", „smuklę", „sedaną" (*vert. past.*).

** *Salon* angliškai gali reikšti „dailės galeriją", „kirpyklos saloną", „grožio saloną" (*vert. past.*).

pasistatyti dailų pastoratą. Buvo pastebėtas paprastas dalykas: žemė išlieka derlinga ir tada, jei nėra reguliariai verčiama pūdymu. Nors ši įžvalga labai nestebina, ji pakeitė pasaulį.

Tradiciškai diduma Anglijos dirbamosios žemės buvo padalinta ilgais rėžiais, vadinamaisiais furlongais, ir kiekvieną iš jų kas trečius metus, o kartais ir kas antrus palikdavo pūdymuoti, kad žemė vėl galėtų duoti gerą derlių*. Vadinasi, kasmet bent trečdalis dirbamosios žemės likdavo nenaudojama, dėl to nepakako pašaro per žiemą išlaikyti daug gyvulių, tad tiems, kurie turėjo žemės, nelikdavo kitos išeities – tekdavo kiekvieną rudenį paskersti daugumą gyvulių ir ilgai, iki pavasario, gyventi taupiau.

O tada Anglijos ūkininkai atrado tai, ką Nyderlandų gyventojai žinojo seniai: nenaudojamus laukus apsėjus ropėmis, dobilais ar dar kuriais iš kelių tinkamų augalų, jie nuostabiai atgaivina dirvą ir, be to, iš jų lieka pašaro žiemai. Dirva atsigaudavo dėl gauto azoto, nors to dar beveik du šimtus metų niekas nesuvokė. Tačiau žmonės *suvokė*, kad šis atradimas stulbinamai pakeis žemės ūkio ateitį, ir buvo juo labai patenkinti. Be to, kadangi gyvulius išlaikydavo ir per žiemą, jie duodavo krūvas papildomų trąšų, ir ši puiki veltui gaunama produkcija dar labiau praturtindavo dirvą.

Sunku perdėti, koks tai atrodė stebuklas. Iki XVIII amžiaus Britanijos žemės ūkį ištikdavo viena krizė po kitos. Mokslininkas W. G. Hoskinsas 1964 m. suskaičiavo, kad nuo 1480 iki 1700 m. kas ketvirtas derlius buvo prastas, o kas penktas – tikra nelaimė. Dabar taikant paprastą priemonę – sėjomainą – žemės ūkyje prasidėjo tolydi ir daugmaž tvari gerovė. Būtent dėl šio ilgai trukusio aukso amžiaus dauguma kaimo vietovių galėjo kelti viliojantį klestėjimo įspūdį – ir neprarado jo iki šių dienų. O tokiems, kaip ponas Marshamas, aukso amžius leido naudotis malonia naujove – patogumais.

Ūkininkams davė naudos ir naujas ratuotas padargas, kurį maždaug 1700 m. išrado Jethro'as Tullas, Berkšyro ūkininkas ir žemės ūkio teoretikas. Vadinamoji eilinė sėjamoji leido sėti sėklas tiesiai į dirvą, jų nebereikė-

* Arklių lenktynėse furlongas yra ilgio vienetas, lygus 220 jardų, arba aštuntadaliui mylios, tačiau žemės ūkyje furlongas iš pradžių neturėjo konkretaus ilgio. Angliškas žodis *furlong* etimologiškai reiškia tiesiog „ilga vaga".

jo barstyti rankomis. Sėklos kainavo brangiai, ir pradėjus naudoti naująją Tullo sėjamąją vienam akrui pakako mažiau nei vieno bušelio sėklų, nebereikėjo trijų ar keturių. Be to, sėklos dabar buvo sėjamos vienodame gylyje ir lygiomis eilėmis, taigi daugiau jų sudygdavo ir derliai labai padidėjo: nuo dvidešimties ar keturiasdešimties bušelių iš akro iki net aštuoniasdešimties.

Akivaizdus pagyvėjimas buvo ir gyvulių veisimo srityje. Beveik visos svarbiausios galvijų veislės – džersiai, gernsiai, herefordai, aberdinai-angusai, airšyrai* – išvestos XVIII a. Taip pat pavyko permainyti ir avis – paversti jas tokiais nenatūraliais vilnoniais gniutulais, kokius matome šiandien. Viduramžių avis duodavo maždaug pusantro svaro vilnos, o modifikuota aštuonioliktojo amžiaus – iki devynių svarų. Mielomis vilnomis apaugusi avelė džiugino apvalumu. Nuo 1700 iki 1800 m. Londono Smitfildo turguje parduodamos avies vidutinis svoris padidėjo daugiau nei dvigubai – nuo trisdešimt aštuonių svarų iki aštuoniasdešimties. Panašiai išsipūtė ir mėsiniai galvijai, padidėjo primilžiai.

Tačiau šie pasiekimai daug kainavo. Kad naujosios žemės ūkio sistemos veiktų, reikėjo sujungti mažus laukus į didesnius ir iškeldinti iš žemių ūkininkavusius valstiečius. Prasidėjo aptvėrimų sąjūdis: maži laukai, anksčiau maitindavę daugelį žmonių, buvo paversti kur kas didesniais aptvertais laukais, turtinusiais mažumą. Aptvėrimai padarė ūkininkavimą be galo pelningą tiems, kas turėjo didelius plotus, ir greitai daugelyje rajonų beveik nebeliko kitokios nuosavos žemės, tik dideli plotai. Anksčiau aptvėrimų lėtai daugėjo ne vieną šimtmetį, bet nuo 1750 iki 1830 m. jų labai pagausėjo, buvo aptverta maždaug šeši milijonai akrų Britanijos dirbamosios žemės. Iškeldinti valstiečiai ūkininkai dėl aptvėrimų nukentėjo, tačiau jiems ir jų palikuonims atsirado palanki proga persikelti į miestus ir įsilieti į prasidėjusios pramoninės revoliucijos darbininkų mases. Ši revoliucija buvo neseniai prasidėjusi ir ją, naudodami gautą perviršį, daugiausia finansavo vis labiau lobstantys žemvaldžiai.

* Airšyrus išvedė Bruce'as Campbellas, išradingas Jameso Boswello antros eilės pusbrolis, kuriam paskyrė prižiūrėti šeimos dvarą Škotijoje, bet tik tada, kai pats Boswellas atsisakė prisiimti atsakomybę: pasirinko gyventi Londone svetimaudamas ir linksmai ištvirkaudamas, o ne verstis pienininkyste Škotijos žemumose. Jeigu Boswellas būtų buvęs pareigingesnis, neturėtume ne tik puikios jo parašytos Samuelio Johnsono biografijos, bet ir vienos geriausių pasaulyje pieningų karvių veislių.

Be to, daug žemvaldžių atrado, kad jų žemėje yra didelių anglių klodų, o kaip tik tada anglių staiga prireikė pramonei. Tai ne visada teikė aplinkai grožio: XVIII a. – tai laikai, kai iš Čatsverto rūmų buvo matyti aštuoniasdešimt penkios atvirosios anglių kasyklos, – ar bent taip rašyta. Tačiau šie pokyčiai džiugino dėl gausaus pelno. Kiti uždirbo pinigų išnuomodami žemes geležinkeliams arba kasdami kanalus ir neleisdami keliaujantiems laisvai judėti. Bridžvoterio hercogas per metus gavo 40 procentų pelno iš kanalų monopolio šalies vakaruose, o toks didelis pelnas nedažnai pasitaiko. Visa tai vyko laikais, kai nebuvo nei pajamų, kapitalo pelno, dividendų ar palūkanų mokesčių, taigi beveik niekas negalėjo sustabdyti nuolatinio uždirbamų ir į banką dedamų pinigų srauto. Daug žmonių gyvenime daugiau beveik neturėjo ką veikti su savo turtais, tik juos krautis. Vienas iš daugelio pavyzdžių – trečiasis Berlingtono erlas, turėjęs Airijoje daug žemės, iš viso apie 42 000 akrų, bet niekada šioje šalyje neapsilankęs. Galiausiai jis gavo Airijos iždininko titulą, tačiau vis tiek ten nenuvyko.

Turtingųjų elitas ir jų atžalos pristatė Britanijos kaimo vietovėse drąsių, bet padrikų šio naujo *joie de richesse** statinių. Pagal vieną skaičiavimą, Anglijoje nuo 1710 m. iki amžiaus pabaigos pastatyta mažiausiai 840 didelių vilų, „lyg slyvos retai išsibarsčiusių po neapmatomą krašto pudingą“, kaip vaizdingai pasakė Horace'as Walpole'is.

Ypatingiems rūmams reikia ypatingų architektų ir statytojų, ir turbūt nebuvo ypatingesnio ar bent netikėčiau iškilusio nei seras Johnas Vanbrughas (1664–1726). Šis architektas gimė turtingoje didelėje šeimoje, – jis buvo vienas iš devyniolikos vaikų, – kilusioje iš Nyderlandų, nors jie persikėlė į Angliją beveik pusę amžiaus prieš jo gimimą**. Atrodo, Vanbrughą, poeto Nicholaso Rowe'o žodžiais tariant, „mieliausio būdo džentelmeną ir malonų žmogų“, mėgo visi, kas jį pažinojo (svarbi išimtis, kaip matysime, – Molboro hercogienė). Londone, Nacionalinėje portretų galerijoje, yra maždaug keturiasdešimtmečio Vanbrugho portretas, kurį nutapė seras Godfrey Knelleris. Jame pavaizduotas simpatiškas apkūnus vyras, rožinio gana paprasto

* turto teikiami malonumai (*pranc.*).

** Nors dabar jo pavardė tariama „Van-bra“ arba „Van-bara“, atrodo, jo laikais ji buvo tariama „Vanbruk“ ir dažnai rašoma su raide k.

veido, kurį pagal to meto madą įrėmina, netgi beveik užgožia barokiškai didingas perukas.

Pirmuosius tris savo gyvenimo dešimtmečius Vanbrughas neparodė, kad turėtų kryptingų gyvenimo siekių. Jis dirbo šeimos vyno versle, kaip Ost Indijos bendrovės – ji tuo metu buvo dar gana nauja ir nežymi – atstovas nuvyko į Indiją, o galiausiai ėmėsi karo tarnybos, nors joje ne itin pasižymėjo. Vanbrughą išsiuntė į Prancūziją, ten jis buvo suimtas kaip šnipas vos ne tuoj pat išlipęs į krantą, ir būsimasis architektas beveik penkerius metus praleido kalėjime, nors ir tokiame, kur gavo pakenčiamus džentelmenui deramus patogumus.

Atrodo, kalėjimas Vanbrughą išjudino, nes grįžęs į Angliją jis stebinamai greitai tapo žymiu dramaturgu – sparčiai vieną po kitos parašė dvi populiariausias tų laikų komedijas: *Atkrytis* (*The Relapse*) ir *Supykdyta žmona* (*The Provok'd Wife*). Jose veikia personažai tokiais vardais kaip Žmonmylys, lordas Fyfingtonas, seras Pilvūzas Keverzius ir seras Džonas Žvėrius, ir šiandien jos gali atrodyti kiek stačiokiškos, tačiau tais persūdymo ir apstaus kvėpinimosi laikais tai buvo humoro viršūnė. Šių komedijų turinys ne itin padorus. Vienas pasipiktinęs Moralės išsaugojimo draugijos narys pasakė, kad Vanbrughas „sugadino teatrą, palaidumu pranokdamas viską, kas tik yra buvę". Kitiems dėl lygiai tų pačių priežasčių jo pjesės patiko. Poetas Samuelis Rogersas laikė jį „turbūt didžiausiu visų laikų genijumi".

Vėliau per visą gyvenimą Vanbrughas parašė arba adaptavo dešimt pjesių, bet kol kas taip pat netikėtai staiga sutelkė savo gabumus į architektūrą. Kas jį paskatino *tai* daryti, jo amžininkams buvo ne mažesnė mįslė nei mums. Žinoma tik tiek, kad 1701 m., būdamas trisdešimt penkerių, Vanbrughas pradėjo kurti vienus iš įspūdingiausių Anglijos rūmų: Hovardų pilį Jorkšyre. Ne mažesnė mįslė, kaip jis įtikino savo draugą Charlesą Howardą, trečiąjį Karlailo erlą, įsipareigoti finansuoti šios, regis, beprotiškos svajonės įgyvendinimą. Vienas architektūros istorikas apibūdino Howardą kaip „beveik niekuo neišsiskiriantį, bet išties neginčijamai turtingą". Vanbrughas sumanė ne paprastus didelius rūmus, o išties didingą, drąsų statinį, „tokio dydžio, koks anksčiau laikytas tik karališkosios šeimos narių privilegija", Vanbrugho biografo Kerry Downeso žodžiais tariant. Karlailo erlas tikrai kažką įžiūrėjo nebaigtuose Vanbrugho

eskizuose, o šiam, reikia pasakyti, padėjo neabejotinai talentingas tikras architektas Nicholas Hawksmooras, turėjęs dvidešimt metų darbo patirties, bet kažkodėl sutikęs dirbti Vanbrugho padėjėju. Be to, atrodo, Vanbrughas dirbo už dyką. (Niekad nepavyko aptikti ženklų, kad iš rankų į rankas būtų ėję pinigai, o abiejose pusėse dirbo vyrai, kurie tokius dalykus registruodavo.) Kad ir kaip ten būtų, Karlailo erlas atstūmė žymų architektą Williamą Talmaną, su kuriuo ketino bendradarbiauti, ir davė valią pradedančiajam Vanbrughui.

Karlailo erlas ir Vanbrughas abu priklausė slaptai draugijai – klubui *Kit-Cat*, vigų organizacijai, įkurtai siekiant daugmaž vienintelio dalyko: užtikrinti Hanoverio kunigaikščių įpėdinystės teisę – pakeisti valdančią dinastiją kita dinastija, kad visi būsimi Britanijos monarchai būtų protestantai, net jei artimiausiu metu jie nebūtų tikri britai*. Įgyvendinęs savo tikslą, klubas daug pasiekė, nes jų kandidatas Jurgis I nekalbėjo angliškai, neturėjo beveik jokių išskirtinių savybių ir pagal vieną iš skaičiavimų eilėje prie sosto stovėjo ne arčiau kaip penkiasdešimt aštuntoje vietoje. Jei neskaičiuosime šios politinės suktybės, klubas veikė taip apdairiai, kad apie jį beveik nieko nežinoma. Vienas iš jo įkūrėjų – tešlainių kepėjas Christopheris (arba „Kitas") Catas. Jo garsieji pyragėliai su aviena taip pat vadinti *kit-cats*, taigi klausimas, ar klubas pavadintas pagal kepėją, ar pagal jo kepinius, tam tikruose labai siauruose sluoksniuose tris šimtus metų kėlė ginčų. Klubas gyvavo neilgai, maždaug 1696–1720 m. (konkrečios smulkmenos nežinomos), jam priklausė tik apie penkiasdešimt narių ir iš jų du trečdalius sudarė perai, turintys teisę posėdžiauti Lordų Rūmuose. Penki nariai – Karlailo, Halifakso ir Skarboro lordai, taip pat Mančesterio ir Molboro hercogai – buvo Vanbrugho užsakovai. Klubui priklausė ir ministras pirmininkas Robertas Walpole'is (Horace'o tėvas), žurnalistai Josephas Addisonas ir Richardas Steele'as, dramaturgas Williamas Congreve'as.

Nors Vanbrughas Hovardų pilyje šiek tiek ir paisė klasikinių taisyklių, jis tų taisyklių detales paslėpė po gausybe barokinių puošmenų. Visi Vanbrugho statiniai tokie, kokių niekur daugiau nėra, bet Hovardų pilis, taip sakant,

* Angliškas žodis *Whig* (vigas) atsirado sutrumpinus *Whiggamore*, XVII a. škotų sukilėlių grupės pavadinimą. Iš kur kilo pats žodis *Whiggamore* – neaišku, taip pat nežinoma, kodėl gi įtakingų anglų aristokratų grupei pasirodė, kad toks pavadinimas jiems tinkamas. Pirmieji jį pavartojo toriai pajuokiama prasme, tačiau oponentai jį išdidžiai priėmė. Lygiai taip pat atsitiko žodžiui *Tory* (toris).

neįprastai neįprasta. Joje daug oficialių patalpų, viename aukšte net trylika, tačiau mažai miegamųjų – visai ne tiek, kiek paprastai galima tikėtis. Daug kambarių keistos formos arba prastai apšviesti, o išorės papuošimai neįprasti ar net padriki. Vienoje pilies pusėje stovi paprastos dorėninės kolonos, o kitoje – puošnesnės korintinės. (Vanbrughas tvirtino, ir ne visai be pagrindo, kad niekas nematys abiejų pusių iškart.) Keisčiausia pilies ypatybė bent pirmuosius dvidešimt penkerius metus buvo tai, kad ją pastatė be vakarinio sparno, nors iš tiesų taip įvyko ne dėl Vanbrugho kaltės. Karlailo erlas užsiėmė kitais reikalais ir nepasirūpino, kad šis sparnas pagaliau būtų pastatytas, taigi pilis liko aiškiai neužbaigta. Kai po dvidešimt penkerių metų kiti žmonės pagaliau pastatė sparną, jis buvo visai kitokio stiliaus, taigi šiandien lankytojai mato Vanbrugho sumanytą barokinį rytinį sparną ir tikrai netinkantį paladianistinį vakarinį, kuris vargu ar patiko dar kam nors, išskyrus vėlesnį savininką.

Žymiausia Hovardų pilies detalė – tai kupolas su bokšteliu (specialistai tokius bokštelius vadina laternomis – šis terminas kilo iš graikiško žodžio, reiškiančio „šviesti"). Kupolas yra virš salės, į kurią patenkama įėjus į pastatą. Šio kupolo pradžioj nebuvo, ir jo dydis stulbinamai nedera su visu pastatu: jis per aukštas ir per laibas. Kupolas atrodo taip, tarsi būtų suprojektuotas visai kitam statiniui. Kaip taktiškai pasakė vienas architektūros kritikas, „žiūrint iš arti jis ne visai nuosekliai dera prie pastato, ant kurio stovi". Tačiau šis kupolas bent buvo originalus. Vienintelis kitas Anglijos statinys, tuo metu turėjęs kupolą – Christopherio Wreno naujoji Šv. Pauliaus katedra. Jokiuose rūmuose lig tol nieko panašaus nebuvo.

Trumpai tariant, Hovardų pilis – labai puikus statinys, tačiau kartu ir savitas. Kupolas gali atrodyti šiek tiek keistas, tačiau be jo ši pilis būtų niekas. Šiuo teiginiu galime būti kaip reta tikri, nes dvidešimt metų Hovardų pilis jo iš tikrųjų *neturėjo.* 1940 m. lapkričio 9 d. vėlų vakarą rytiniame sparne pastebėtas gaisras. Tuo metu rūmuose buvo tik vienas telefonas, ir niekam nespėjus prieiti jis išsilydė kaip šokoladas. Taigi kas nors turėjo bėgti į sarginę, stovinčią už mylios, ir iškviesti iš ten gaisrininkų komandą. Kol ji atvyko iš Moltono, esančio už šešių mylių, praėjo dvi valandos, ir ugnis pasiglemžė didelę dalį statinio. Kupolas nuo karščio subyrėjo ir įkrito į pastato vidų. Kitus dvidešimt metų Hovardų pilis prastovėjo be kupolo, ir, nors atrodė

neblogai, neprarado impozantiškumo, įspūdingumo ir santūrios didybės, ji neteko išskirtinumo. Kai septintojo dešimtmečio pradžioje kupolas pagaliau buvo atstatytas, pilis iškart atgavo būdingą žavesį.

Nors Vanbrughas ir neturėjo daug patirties, jis vėliau sugebėjo gauti užsakymą vieniems iš svarbiausių kada nors Didžiojoje Britanijoje pastatytų rūmų, Blenimo rūmams Vudstoke, Oksfordšyro grafystėje, – nepaprastai didingam statiniui. Jie sumanyti kaip šalies dovana Molboro hercogui, atsidėkojant už pergalę prieš prancūzus, iškovotą 1704 m. Blindheimo mūšyje Bavarijoje (anglai jo pavadinimą kažkaip sugebėjo suanglinti – paversti Blenimu). Rūmams priklausė 22 000 akrų puikios žemės, kasmet duodavusios 6 000 svarų sterlingų pajamų – tais laikais didelę sumą, tačiau, deja, jos tikrai negalėjo pakakti sumokėti už tokio dydžio rūmus: jų dydis išties peržengė visas ribas.

Rūmai turėjo tris šimtus kambarių ir užėmė septynių akrų plotą*. 250 pėdų priekinis rūmų fasadas tuo metu laikytas didžiuliu, o Blenimo rūmų fasadas driekėsi 856 pėdas. Tai didžiausias paminklas tuštybei, kokį tik kada Britanija yra regėjusi. Kiekvieną rūmų colį dengė prabangūs akmeniniai papuošimai. Šie rūmai didingumu pranoko visus karališkuosius, tad nekeista, kad atsiėjo itin brangiai. Hercogas irgi priklausė klubui *Kit-Cat*, ir jis, atrodo, gana gerai sugyveno su Vanbrughu, tačiau susitaręs dėl pagrindinių projekto principų iškeliavo toliau kariauti, o namų reikalus paliko tvarkyti žmonai Sarah, Molboro hercogienei. Taigi ji prižiūrėjo didumą darbų, ir nuo pat pradžių nesutarė su Vanbrughu. Visiškai.

Darbai prasidėjo 1705 m. vasarą, ir iškart kilo sunkumų. Statant teko padaryti daug brangių projekto pakeitimų. Teko keisti pagrindinės įeigos vietą, nes vieno namo savininkas atsisakė išsikelti, ir pagrindinius vartus teko statyti neįprastoje vietoje, Vudstoko miestelio gale, tad svečiams tekdavo pervažiuoti pagrindine gatve, pasukti už kampo ir į rūmų teritoriją patekti per įeigą, kuri ir šiandien atrodo keistai, lyg būtų skirta prekeiviams (nors ir daro nemažą įspūdį).

* Dideliuose rūmuose kambarių skaičius dažniausiai yra sutartinis dalykas. Jis priklauso nuo to, kurie sandėliai, maži kambarėliai ir panašios patalpos skaičiuojami kaip atskiri kambariai (ir, žinoma, nuo skaičiuotojo kruopštumo). Skirtingi šaltiniai nurodo, kad Blenimo rūmuose iš viso yra nuo 187 iki 320 kambarių, taigi gerokai nevienodai.

Buvo numatyta, kad Blenimo rūmai kainuos 40 000 svarų sterlingų, o galiausiai jie atsiėjo apie 300 000. Tai buvo nesėkmė, nes hercogai garsėjo šykštumu: kad sutaupytų rašalo, hercogas rašydamas iš šykštumo netgi nedėdavo taškų ant i. Taip ir liko neaišku, kas turi sumokėti už rūmus: karalienė Ona, iždas ar patys hercogai. Hercogienės santykiai su karaliene buvo artimi, gana keisti ir galbūt intymūs. Vienumoje jos kreipdavosi viena į kitą neįprastais maloniniais vardais „misis Morley" ir „misis Freeman", nes norėjo išvengti nesmagumo, kylančio dėl to, kad viena iš jų turėjo karalienės titulą, o kita ne. Deja, kaip tik statant Blenimo rūmus jų jausmai atvėso, ir finansinės atsakomybės reikalai tapo dar neapibrėžtesni. Padėtis tapo dar keblesnė, kai 1714 m. karalienė mirė, o į sostą atėjęs karalius nejautė hercogams ypatingo meilumo ir nemanė esąs jiems skolingas. Ginčai dėl atlygio užtruko, ir daugelis statytojų negavo pinigų ne vienus metus, o galiausiai buvo sumokėta tik dalelė jiems priklausiusios sumos. Ketverius metus, nuo 1712 iki 1716 m., statybos darbai apskritai nutrūko, o kai vėl prasidėjo, daug atlygio negavusių darbininkų, suprantama, nenorėjo grįžti. Pats Vanbrughas gavo atlygį tik 1725 m., praėjus kone lygiai dvidešimt metų nuo darbų pradžios.

Net ir tada, kai reikalai judėjo į priekį, Vanbrughas ir hercogienė be perstogės kivirčijosi. Jai atrodė, kad rūmai „per dideli, per tamsūs ir per kariški". Ji kaltino Vanbrughą išlaidumu bei neklusnumu ir galiausiai nusprendė, kad jis netikęs žmogus. 1716 m. hercogienė Vanbrughą apskritai atleido, nors tuo pat metu nurodė darbininkams statyti pagal jo projektą. Kai 1725 m. Vanbrughas su žmona atvyko pažiūrėti užbaigto pastato, – to paties, kuriam skyrė apie du trečdalius savo architekto karjeros ir trečdalį gyvenimo, – prie vartų jam buvo pareikšta, kad hercogienė paliko nurodymą neįleisti jo į rūmų teritoriją. Taigi jis niekada nepamatė užbaigto savo šedevro, tik jo šmėkštelėjimą tolumoje. Po aštuonių mėnesių Vanbrughas mirė.

Kaip ir Hovardų pilies, Blenimo rūmų stilius barokinis, bet dar labiau. Stogo kontūrą pagyvina gausybė rutulių, vazų ir statmenų papuošimų. Daug kas šių rūmų nemėgo dėl milžiniško dydžio ir rėksmingo stiliaus. Eilsberio erlas juos kritikavo kaip „neskoningą akmenų krūvą be jokio žavesio". Alexander'as Pope'as išsamiai vardijo rūmų trūkumus, paskui apibendrino: „Žodžiu, tai pati brangiausia nesąmonė." Šrousberio hercogas kritikavo rū-

mus kaip „didelę akmenų laužyklą ant žemės paviršiaus". Vienas aštrialiežuvis, vardu Abelis Evansas, parašė Vanbrughą išjuokiančią epitafiją:

Lai būna sunki jam žemelė, nes jis
Ant jos sunkią naštą užkrovė.

Blenimo rūmai išties baisiai perkrauti detalių, bet vis dėlto jie stulbina, o jų dydis toks išskirtinis, kad pirmąkart pamačius negali nekelti pagarbos. Sunku patikėti, kad kas nors norėtų gyventi tokiame slegiančiame gremėzde, ir tikrai hercogai ten gyveno neilgai. Jie atsikraustė tik 1719 m., o po dvejų metų hercogas mirė.

Kad ir kaip žmonės būtų vertinę Vanbrughą ir jo kūrinius, prasidėjo architektūros žvaigždžių amžius*.

Iki Vanbrugho architektai nebuvo žvaigždės. Dažniausiai pagarsėdavo tie, kurie sumokėdavo už pastatus, o ne tie, kas juos projektavo. Hardvikų rūmai, apie kuriuos kalbėjome skyriuje apie holą, yra vienas didžiųjų tų laikų statinių, tačiau tik spėjama, kad jų architektas – Robertas Smythsonas. Dėl įvairiausių priežasčių šis spėjimas gana pagrįstas, tačiau tikro įrodymo nėra. Beje, Smythsonas – pirmasis žmogus, pavadintas (ar beveik pavadintas) architektu. Užraše ant maždaug 1588 m. pastatyto antkapinio paminklo jis apibūdintas kaip „architektas ir statybų prižiūrėtojas". Tačiau, kaip ir apie daugelį kitų jo laikų žmonių, apie Smythsono gyvenimo pradžią žinoma labai nedaug – pa-

* Beje, tais laikais žvaigždėmis tapdavo ir amatininkai. Vienas iš jų – didis drožinėtojas Grinlingas Gibbonsas, gyvenęs 1648–1723 m. Jo įdomus vardas – tai jo motinos mergautinė pavardė. Gibbonso tėvai buvo anglai, bet jo vaikystė prabėgo Olandijoje. Jis atvyko į Angliją maždaug 1667 m., karaliui Karoliui II jau sugrįžus į valdžią. Įsikūręs Londono pietryčiuose, Deptforde, Gibbonsas gyveno itin kukliai, o užsidirbdavo drožinėdamas laivapriekio papuošimus, bet vieną 1671 m. dieną Johnui Evelynui, dabar žinomam dėl jo dienoraščio, pasitaikė užeiti į jo dirbtuvę. Evelyną iškart sužavėjo Gibbonso meistriškumas, mielos manieros ir, galbūt, gera išvaizda. (Daugelio nuomone, Gibbonsas buvo stulbinamai išvaizdus.) Jis paskatino jaunuolį imtis sunkesnių užsakymų ir pristatė jį įtakingiems žmonėms, pavyzdžiui, Christopheriui Wrenui.

Padedant Evelynui, Gibbonsas sulaukė labai didelės sėkmės, tačiau didumą pajamų iš tikrųjų gaudavo iš savo dirbtuvės, kurdamas skulptūras ir kitus akmens dirbinius. Atrodo, būtent Gibbonsas pasiūlė mintį vaizduoti britų didvyrius kaip romėnų politikus, su togomis ir sandalais, dėl to jo akmens dirbiniai tapo nepaprastai madingi. Nors dabar Gibbonsas paprastai laikomas didžiausiu naujųjų laikų medžio drožėju, jo drožiniai tuo metu nebuvo itin plačiai žinomi. Gibbonsas Blenimo rūmams sukūrė akmeninių puošmenų už 4 000 svarų sterlingų, bet medžio drožinių – tik už 36 svarus. Šiandien jo prabangūs medžio drožiniai taip vertinami iš dalies kaip tik dėl to, kad jų nėra labai daug.

vyzdžiui, kada ir kur jis gimė. Jis pirmąsyk minimas 1568 m. Viltšyro grafystėje esančių Longlito rūmų dokumentuose, kai buvo sulaukęs jau ketvirtos dešimties ir tapęs vyresniuoju mūrininku. Kur jis gyveno prieš tai – visai nežinoma.

Net ir tada, kai architekto profesija sulaukė pripažinimo, dauguma jos specialistų ateidavo iš kitų sričių. Inigo'as Jonesas buvo teatro scenografas, Christopheris Wrenas – astronomas, Robertas Hooke'as – mokslininkas, Vanbrughas – kareivis ir dramaturgas, Williamas Kentas – dailininkas ir interjero dizaineris. Architektūra kaip oficiali profesija iš tikrųjų atsirado labai vėlai. Britanijoje iki 1882 m. nebuvo privalomųjų architektų egzaminų, o kaip atskira akademinė disciplina architektūra niekur nedėstyta iki 1895 m.

Tačiau XVIII a. viduryje namų architektūra jau kėlė didelę pagarbą ir sulaukdavo dėmesio; kurį laiką niekas tiek nesulaukė ir vieno, ir kito, kiek Robertas Adamas. Jeigu Vanbrughas tapo pirmąja architektūros žvaigžde, tai Adamas – didžiausia. Jis gimė 1728 m. Škotijoje, architekto šeimoje, ir turėjo tris brolius, kurie taip pat tapo žinomais architektais, nors Robertas neabejotinai buvo šios šeimos genijus, ir būtent jo istorija neužmiršo. Laikotarpis nuo 1755 iki 1785 m. kartais vadinamas Adamo amžiumi.

Londone, Nacionalinėje portretų galerijoje, yra Adamo paveikslas, nutapytas maždaug 1770 m., kai jam buvo šiek tiek daugiau nei keturiasdešimt. Paveikslas vaizduoja malonios išvaizdos vyrą pudruotu pilku peruku. Bet iš tikrųjų Adamas nebuvo itin mielas vyrukas. Šis pasipūtęs pagyrūnas blogai elgdavosi su savo darbininkais: mažai jiems mokėjo ir nuolat vertė jam vergauti. Jei jie būdavo nutveriami dirbantys kam nors kitam, net darantys eskizą savo malonumui, jis skirdavo jiems dideles baudas. Tačiau Adamo klientai labai gerbė jo gabumus ir trisdešimt metų nešykštėjo užsakymų. Broliai Adamai tapo lyg kokiais architektūros pramonininkais: jiems priklausė karjerai, medienos verslovės, plytinės, stiuko gamybos bendrovė ir daug kitų dalykų. Vienu metu jiems dirbo du tūkstančiai žmonių. Jie suprojektuodavo ne tik pastatus, bet ir kiekvieną daiktą jų viduje: baldus, židinius, kilimus, lovas, lempas ir visa kita, iki pat tokių neesminių daiktų kaip durų rankenos, skambučių virvelės ir rašiklinės.

Adamo projektai buvo perkrauti puošmenų ir jis pamažu išėjo iš mados. Adamas turėjo nepataisomą silpnybę: pernelyg mėgo puošnumą. Įžengti į jo

suprojektuotą kambarį – tai lyg patekti į didelį glajumi išpuoštą tortą. Vienas tų laikų kritikas jį pavadino „konditeriu“. Devintojo XVIII a. dešimtmečio pabaigoje Adamą imta kritikuoti už „saldumą ir nevyriškumą“, jis tapo nemadingas ir pasitraukė į gimtąją Škotiją, kur 1792 m. mirė. 1831 m. Adamas jau buvo taip nugrimzdęs į užmarštį, kad įtakinga knyga *Žymiausių britų architektų gyvenimai* (*Lives of the Most Eminent British Architects*) jo išvis nemini. Tačiau užmarštis truko nelabai ilgai: septintajame XIX a. dešimtmetyje Adamas vėl atgavo reputaciją, turi ją ir šiandien, tačiau dabar jis daugiau prisimenamas dėl prabangių interjerų nei dėl architektūros.

Visiems Adamo laikų pastatams būdingas bendras bruožas: juose griežtai paisoma simetrijos. Tiesa, Vanbrughui Hovardų pilyje nepavyko išgauti visiškos simetrijos, tačiau tai daugiau atsitiktinumas. Visur kitur simetrijos laikytasi kaip griežtos architektūrinės taisyklės. Kiekvienas sparnas privalėjo turėti atitikmenį, net jei būdavo nereikalingas, o kiekvieną langą ir frontoną vienoje paradinės įeigos pusėje turėjo tiksliai atkartoti langai ir frontonai kitoje, kad ir kas būtų už jų. Dėl to dažnas pastatas turėjo sparnus, nors iš tikrųjų jų niekam nereikėjo. Ši kvailystė pradėjo nykti tik XIX amžiuje, ir pokyčiai prasidėjo nuo nuostabaus statinio Viltšyre, vieno iš ypatingiausių visų laikų pastatų.

Šį statinį, pavadintą Fonthilio abatija, sukūrė du keisti ir įdomūs vyrai: Williamas Beckfordas ir architektas Jamesas Wyattas. Beckfordas buvo pasakiškai turtingas. Jo šeimai priklausė plantacijos visoje Jamaikoje, ir ji šimtą metų vyravo Vest Indijos cukraus prekyboje. Beckfordo motina pasirūpino, kad jos mylimas sūnus būtų kuo geriausiai ugdomas. Aštuonmetis Wolfgangas Mozartas buvo atgabentas mokyti jo skambinti pianinu, o seras Williamas Chambersas, karaliaus architektas, mokė jį piešti. Beckfordui priklausė tokie neišsemiami turtai, kad gavęs palikimą jis per dvidešimt pirmąjį gimtadienį pobūviui išleido 40 000 svarų – nepadoriai milžinišką sumą. Byronas vienoje poemoje jį turbūt teisingai pavadino „turtingiausiu Anglijos sūnumi“.

1784 m. Beckfordas atsidūrė įspūdingiausio ir pikantiškiausio savo laikų skandalo centre, kai paaiškėjo, kad jis užmezgė porą audringų ir beprotiškai pavojingų romanų: vieną su Louisa Beckford, pusbrolio žmona, kitą tuo pat

metu – su lieknu ir gležnu jaunuoliu Williamu Courtenay'iu, būsimu devintuoju Devono erlu, kurį visi laikė gražiausiu vaikinu Anglijoje. Kelerius metus Beckfordas palaikė aistringus santykius su jais abiem, kas tikriausiai buvo nelengva, ir dažnai tuose pačiuose namuose. Tačiau 1784 m. rudenį santykiai netikėtai nutrūko. Beckfordas gavo ar aptiko Courtenay'io raštelį ir iš pavydo jį ištiko įniršio priepuolis. Neišliko duomenų, kas ten buvo parašyta, tačiau perskaitęs raštelį Beckfordas negalėjo susivaldyti. Jis nuėjo į Courtenay'io kambarį ir, kaip pasakojo šiek tiek sumišęs svečias, „plakė jį botagu, pasigirdus triukšmui buvo atvertos durys, ir Courtenay aptiktas vienmarškinis, o Beckfordas – tam tikra poza; keista istorija".

Išties.

Šis įvykis – ypatinga nesėkmė, nes Courtenay, vienintelis berniukas iš keturiolikos vaikų, buvo šeimos numylėtinis ir skandalingai jaunas. Incidento metu jam buvo šešiolika, tačiau tada, kai pasidavė žalingai Beckfordo įtakai, buvo gal vos dešimties. Tokio dalyko Courtenay'io šeima tikrai negalėjo nepaisyti, neabejotinai – apgautas Beckfordo pusbrolis taip pat ne itin džiaugėsi. Beviltiškai suteršęs savo reputaciją, Beckfordas paspruko į Europą, ten daug keliavo ir prancūziškai parašė gotikinio stiliaus romaną *Vatekas: Arabiška istorija* (*Vathek: An Arabian Tale*), šiandien jis beveik nepaskaitomas, bet tuo metu labai mėgtas.

Tada 1796 m., reputacijai dar tikrai nepasitaisius, Beckfordas pasielgė visiškai netikėtai. Jis grįžo į Angliją ir pranešė ketinąs Viltšyre nugriauti šeimos rūmus, *Fonthill Splendens**, tuo metu maždaug tik keturiasdešimties metų senumo, ir jų vietoje pastatyti kitus, tik ne bet kokius, o didžiausius Anglijoje nuo Blenimo rūmų laikų, – keistas sumanymas, nes buvo aišku, kad Beckfordo rūmai niekada nebus pilni žmonių. Šiai kiek beprotiškai užduočiai įgyvendinti jis pasirinko architektą Jamesą Wyattą.

Wyattas – stebinamai primiršta asmenybė. Vienintelė platesnė jo biografija, parašyta Anthony Dale'io, pasirodė daugiau nei prieš penkiasdešimt metų. Galbūt jis būtų žymesnis, bet labai daug jo statinių neišliko. Šiandien jis daugiau prisimenamas dėl to, ką sugriovė, nei dėl to, ką pastatė.

* *Fonthill* – vietovardis (Fonthilis), *splendens* (lot.) – spindulingas, šviesus (*vert. past.*).

Wyattas, ūkininko sūnus, gimė Stafordšyre ir jaunystėje susidomėjęs architektūra praleido šešerius metus Italijoje, kur studijavo architektūrinę braižybą. 1770 m., sulaukęs vos dvidešimt ketverių, Wyattas Londone suprojektavo Panteoną – parodų ir susirinkimų salę; sukūrė ją apytikriai pagal taip pat vadinamą antikinį Romos statinį. Panteonas šimtą šešiasdešimt metų išstovėjo geriausioje Oksfordo gatvės vietoje, ir Horace'as Walpole'is laikė jį „nuostabiausiu Anglijos pastatu". Deja, *Marks & Spencer* taip nemanė ir 1931 m. šį pastatą nugriovė, nes reikėjo vietos naujai parduotuvei.

Wyattas, talentingas architektas, sulaukė įvertinimo: valdant Jurgiui III buvo paskirtas Karališkųjų statybų biuro inspektoriumi, taigi, tiesą sakant, oficialiu šalies architektu. Tačiau jis buvo labai netvarkingas kaip žmogus. Wyattas dirbo neplaningai, buvo užmaršus ir visada gyveno palaidai. Jis pagarsėjo kaip girtuoklis, kartais dalyvaudavo baisiose išgertuvėse. Vienais metais jis praleido penkiasdešimt Karališkųjų statybų biuro savaitinių posėdžių iš eilės. Wyattas taip blogai vadovavo įstaigai, kad joje, kaip paaiškėjo, vienas žmogus atostogavo trejus metus. Tačiau blaivų jį labai mėgo ir plačiai liaupsino už žavesį, gerą būdą ir architektūrinę vaizduotę. Londone, Nacionalinėje portretų galerijoje, stovi Wyatto biustas, vaizduojantis jį švariai nusiskutusį (tikrai švariai – jam tai šiek tiek neįprasta), su labai vešlia plaukų kupeta ir veidu, kuris atrodo keistai liūdnas, o gal tiesiog truputį pagiringas.

Nors turėjo ydų, Wyattas tapo populiariausiu savo laikų architektu, tačiau priimdavo daugiau užsakymų, nei galėjo aprėpti, ir retai kada jais deramai pasirūpindavo, tuo amžinai erzindamas klientus. „Jei tik gali su buteliu įsitaisyti prie šiltos krosnies, jam niekas neberūpi", – rašė vienas iš daugelio juo nusivylusių užsakovų.

„Beveik visų nuomonė sutampa dėl to, – rašė jo biografas Dale'is, – kad Wyattas turėjo tris akivaizdžius trūkumus: buvo visai negabus verslui, visiškai nepajėgė ilgesnį laiką kruopščiai dirbti arba parodyti didesnio uolumo [...] ir buvo nepataisomas išlaidūnas." Ir taip rašė jam prijaučiantis žmogus. Trumpai tariant, Wyattas elgėsi neatsakingai ir nepakenčiamai. Klientas, vardu Williamas Windhamas, ištvėrė vienuolika metų, kol Wyattas padarė darbą, turėjusį trukti visai neilgai. „Žmogus turi šiokią tokią teisę pradėti nekantrauti, – sykį rašė nukamuotas Windhamas savo architektui, kurio nebu-

vo, – kai pamato, kad pagrindiniai jo namų kambariai beveik netinkami gyventi, nes jam nepavyko priversti jus padaryti darbą, kuriam būtų per daug ir kelių valandų." Wyatto klientams tekdavo daug iškentėti.

Tačiau Wyatto karjerą lydėjo sėkmė, ir jis nuveikė stebinamai daug. Per keturiasdešimt metų jis pastatė arba perstatė šimtus vilų, taip pat penkias katedras, suteikdamas joms daugiau įmantrumo, ir daug nuveikė keisdamas Britanijos architektūros veidą – reikia pasakyti, ne visada jos naudai. Ypač skubotai jis perstatydavo katedras, per daug jose ką nors keisdavo. Kritiką Johną Carterį taip sujaudino Wyatto polinkis ardyti senovinius interjerus, kad jis Wyattą praminė „griovėju" ir žurnale *Gentleman's Magazine* paskyrė 212 publikacijų, taigi iš esmės visą karjerą, išpuoliams prieš Wyatto stilių ir asmenybę.

Wyattas planavo apvainikuoti Daramo katedrą didžiule bokšto smaile, tačiau šis sumanymas liko neįgyvendintas, ir tai tikriausiai nėra blogai, nes, kaip matysime, Fonthilyje Wyattas netrukus parodė, kad nedaug kur būna taip pavojinga, kaip po jo bokštais. Taip pat jis norėjo nugriauti senąją Galilėjos koplyčią, Bedos Garbingojo paskutinio poilsio vietą ir vieną iš geriausių normanų architektūros pavyzdžių Anglijoje. Laimė, šis projektas taip pat buvo atmestas.

Beckfordą žavėjo Wyatto talento veržlumas, tačiau tiesiog įdūkindavo jo palaidi įpročiai ir visiškas nepatikimumas. Vis dėlto Beckfordui kažkaip pavyko priversti jį sutelkti pastangas ir nubraižyti projektą. Visai baigiantis šimtmečiui prasidėjo darbai.

Fonthilio abatijoje viskas buvo suprojektuota neįtikėtino dydžio: langų aukštis siekė penkiasdešimt pėdų, laiptų plotis prilygo jų ilgiui, paradinės durys siekė trisdešimt pėdų, tačiau atrodė dar aukštesnės dėl to, kad Beckfordas turėjo įprotį samdytis neūžaugas durininkus. Keturiose pagrindinės pastato salės, Oktagono, arkose kabojo aštuoniasdešimties pėdų ilgio užuolaidos. Iš šios salės tiesėsi keturios ilgos atšakos. Vientisas pagrindinis koridorius tęsėsi tris šimtus pėdų. Valgomajame stovėjo penkiasdešimties pėdų ilgio stalas – prie jo Beckfordas kas vakarą sėsdavosi vienas. Statramsčiai stiebėsi į tamsą, kurioje visai nesimatė lubų. Turbūt nė viename kada nors pastatytame gyvenamajame name nebuvo taip sunku gyventi kaip Fonthilio abatijoje. Be to, visa ji buvo skirta žmogui, kuris gyveno vienas, ir visi žinojo, kad „jo

neaplanko joks kaimynas". Kad apsaugotų savo privatumą, Beckfordas abatijos teritoriją apsitvėrė grėsminga dvylikos pėdų aukščio, dvylikos mylių ilgio siena, vadinta Barjeru, ir prismaigstė ją geležinių smaigų.

Buvo suplanuota ir papildomų, šalutinių statinių, tarp jų didžiulis šimto dvidešimt penkių pėdų ilgio mauzoliejus; jame Beckfordo karstas turėjo būti padėtas ant dvidešimt penkių pėdų aukščio pakylos, kur, kaip manyta, nepasieks kirminai.

Fonthilio abatija tyčia pastatyta pabrėžtinai nesimetriškai. Istoriko Simono Thurley'io žodžiais, tai „architektūrinė anarchija". Dėl puošnaus gotikinio stiliaus ji atrodė kaip viduramžių katedros ir Drakulos pilies mišinys. Neogotikinis stilius – ne Wyatto išradimas: šis nuopelnas tenka Horace'ui Walpole'iui, prie Londono sukūrusiam Stroberi Hilo rūmus. „Gotikinis" iš pradžių reiškė ne architektūrinį stilių, o tam tikrą niūraus, perkrauto detalių romano tipą – šį taip pat sukūrė Walpole'is, 1764 m. parašęs *Otranto pilį* (*The Castle of Otranto*). Tačiau Stroberi Hilo rūmai – gana santūrus, išvaizdus pastatas: daugiau ar mažiau tradiciški rūmai, šiek tiek pagražinti gotikiniais ornamentais ir kitais papuošimais. O Wyatto gotikiniai kūriniai kur kas niūresni ir masyvesni. Didingi bokštai, romantiškos smailės, sudėtingi ir apgalvotai asimetriški stogo kontūrai kuria įspūdį, tarsi visas statinys būtų organiškai išaugęs per šimtmečius. Tai lyg holivudinė praeities fantazija, sukurta daug anksčiau, nei atsirado pats Holivudas. Siekdamas perteikti gotikinę nuotaiką, Walpole'is pasiūlė naujadarą *gloomth* (niūris); Wyatto pastatai – tai tiesiog niūrio įsikūnijimas*. Iš jų sunkiasi niūris.

Genamas įkyrios minties užbaigti projektą, Beckfordas laikė iki penkių šimtų vyrų, kurie dirbo ištisą parą. Tačiau reikalai nuolat pašlydavo. Abatijos bokštas siekė 280 pėdų, – privatus pastatas niekada neturėjo aukštesnio, –

* Nors šiandien Walpole'į mažai kas skaito, tuo laiku jo istorijos ir romanai buvo labai populiarūs. Jis meistriškai kaldino naujus žodžius. „Oksfordo anglų kalbos žodynas" priskiria jam bent 233 naujadarus. Daug jų nepaplito, pavyzdžiui, *gloomth*, *greenth* (žalis), *fluctuable* (kintamas), *betweenity* (tarpiškumas), bet taip pat labai daug prigijo. Jo sukurtų arba jo dėka kitaip į anglų kalbą patekusių žodžių pavyzdžiai: *airsickness* (oro liga), *anteroom* (prieškambaris, laukiamasis), *bask* (palankios sąlygos), *beefy* (raumeningas, stiprus), *boulevard* (bulvaras), *café* (kavinė), *cause célèbre* (skandalinga byla), *caricature* (karikatūra), *fairy tale* (pasaka), *falsetto* (falcetas), *frisson* (virpulys), *impresario* (impresarijus), *malaria* (maliarija), *mudbath* (purvo vonia), *nuance* (niuansas), *serendipity* (įžvalgumas), *sombre* (tamsus, niūrus), *souvenir* (suvenyras) ir, kaip minėta skyriaus pradžioje, žodis *comfortable* (patogus), kai vartojamas šiuolaikine reikšme.

ir tapo tikru košmaru. Wyattas elgėsi skubotai ir naudojo naujovišką tinką, vadinamą Parkerio romancemenčiu. Jį išrado vikaras Jamesas Parkeris iš Greivsendo, dar vienas atstovas tos viskuo besidominčių dvasininkų padermės, su kuria susidūrėme knygos pradžioje. Kas paskatino vikarą poną Parkerį domėtis statybinėmis medžiagomis – nežinoma, tačiau jo sumanymas buvo sukurti tokį greitai džiūvantį cementą, kokį kitados naudojo romėnai, o vėliau jo sudėtis buvo pamiršta. Deja, jo sukurtas cementas buvo ne itin tvirtas ir, jei būdavo sumaišomas ne visai tiksliai, dažnai byrėjo gabalais. Būtent taip ir įvyko Fonthilyje. Beckfordą pribloškė tai, kad jo didžiulė abatija byrėjo jau statoma. Statybos metu ji dukart sugriuvo. Ir baigta statyti ji grėsmingai girgždėjo ir cypė.

Beribiam Beckfordo pykčiui, Wyatto dažnai nebūdavo – jis arba gėrė, arba dirbo prie kitų projektų. Kaip tik tada, kai Fonthilio statinys ėmė tiesiog byrėti, o penki šimtai darbininkų arba spruko, kad liktų gyvi, arba sėdėjo rankas sudėję ir laukė nurodymų, Wyattas buvo užsiėmęs stambiu projektu – pastatyti Jurgiui III naujus rūmus Kju, bet projektas nepasisekė. Kodėl Jurgis III norėjo Kju naujų rūmų – geras klausimas, nes ten jau turėjo kitus, ir labai puikius. Bet Wyattas nedelsdamas suprojektavo didžiulį pastatą (dėl grėsmingos išvaizdos pramintą Bastilija), – jame vieną iš pirmųjų kartų kaip statybinė medžiaga naudotas ketus. Kaip atrodė naujieji rūmai, nežinoma, nes neišliko jokio atvaizdo, tačiau tai turėjo būti įspūdingas reginys, nes, išskyrus duris ir grindis, jie buvo pastatyti vien iš ketaus. Galimas daiktas, gyventojai juose būtų jautęsi tarsi katile. Deja, ant Temzės kranto kylant pastatui karalius ėmė akti. Jį vis mažiau domino tai, ko pats negalėjo matyti, ir, svarbiausia, – jis, šiaip ar taip, visada nelabai mėgo Wyattą. Taigi kai rūmai buvo pusiau pastatyti ir jiems išleista 100 000 svarų sterlingų, darbai staiga nutrūko. Apie dvidešimt metų liko stovėti neužbaigtas karkasas, o naujasis karalius Jurgis IV pagaliau įsakė jį nugriauti.

Pasipiktinęs Beckfordas užvertė Wyattą laiškais. Vienas tipiškas jo klausimas skamba taip: „Kokioje supuvusioje smuklėje, kokioje smirdinčioje užeigoje ar sifilio nukamuotuose viešuosiuose namuose lindi, sukriošėli, kur prilipo tavo letenos?“ Jis mėgo vadinti Wyattą „padugne“ arba bjaurybe. Kiekvienam laiške Beckfordas liejo tulžį ir išradingais žodžiais užsipuldinėjo Wyattą.

Žinoma, šis tikrai varė iš proto. Sykį jis iš Fonthilio išvyko į Londoną, neva dėl skubaus reikalo, tačiau nukeliavo tik tris mylias, iki kito Beckfordui priklausančio dvaro, kur susitiko kitą išgerti mėgstantį svečią. Po savaitės Beckfordas rado juos kartu, apsvaigusius tarp tuščių butelių.

Galutinė Fonthilio abatijos kaina nežinoma, tačiau 1801 m. vienas visa žinantis stebėtojas užsiminė, kad Beckfordas jau išleido 242 000 svarų sterlingų, – tiek pakanka dvejiems Krištolo rūmams pastatyti, – bet abatija dar nė neįpusėta. Beckfordas į pastatą, nors dar nebaigtą, atsikraustė 1807 m. vasarą. Jame buvo visai nepatogu. „Žiemą ir vasarą nuolat reikėjo kūrenti šešiasdešimt krosnių vien tam, kad viduje būtų sausa, ką kalbėti apie šilumą", – sako Simonas Thurley. Dauguma miegamųjų stovėjo tušti lyg vienuolyno celės, trylika neturėjo langų. Paties Beckfordo miegamasis buvo stebinamai asketiškas, jame stovėjo tik siaura viengulė lova.

Wyattas ir toliau darbe pasirodydavo nereguliariai, o jam nesant Beckfordas siuto. 1813 m. rugsėjo pradžioje ką tik sulaukęs šešiasdešimt septynerių architektas su klientu iš Glosteršyro važiavo į Londoną, karieta apvirto, jis trenkėsi į sieną ir mirtinai susižalojo galvą. Wyattas mirė beveik iš karto ir paliko žmoną be skatiko.

Kaip tik tuo metu prasidėjo cukraus kainų nuosmukis, ir Beckfordui galiausiai teko patirti nemalonią tiesą, kad kapitalizmas turi trūkumų. 1823 m. jis taip stokojo, kad Fonthilio abatiją teko parduoti. Ją už 300 000 svarų sterlingų nupirko keistuolis Johnas Farquharas. Šis gimė Škotijos kaime, jaunystėje nukeliavo į Indiją ir praturtėjo iš parako gamybos. 1814 m. grįžęs į Angliją Farquharas apsigyveno Londone, gražiame name Portmano aikštėje, ir jo, kaip visi matė, neprižiūrėjo. Taip pat nėra abejonių – jis nesirūpino ir savimi, atrodė taip, kad vaikščiodamas po apylinkes kartais būdavo sustabdomas ir apklausiamas kaip įtartinas bastūnas. Įsigijęs Fonthilio abatiją, joje beveik nesilankydavo. Tačiau jis ten buvo įspūdingiausią trumpo abatijos gyvavimo dieną, prieš pat 1825 m. Kalėdas, kai bokštas pratisai sugirgždėjo, o tada trečią ir paskutinį kartą griuvo. Oro banga koridoriuje nusviedė tarną trisdešimt pėdų, tačiau per stebuklą nei jis, nei kas kitas nebuvo sužaloti. Maždaug trečdalis rūmų atsidūrė po bokšto nuolaužų krūva ir niekada nebetiko gyventi. Farquharas į savo nelaimę reagavo nuostabiai ramiai, tik pareiškė, kad įvykis

gerokai palengvins pastato priežiūrą. Kitąmet jis mirė, turėdamas didžiulius turtus, bet nepaliko testamento. Giminaičiai pešėsi, bet nė vienas nenorėjo tų rūmų. Gana greitai jų liekanos buvo nugriautos ir pašalintos.

Tuo tarpu Beckfordas pasiėmė savo 300 000 svarų, išvyko į Batą ir ten pasistatė vadinamąjį Lansdauno bokštą – santūraus klasikinio stiliaus, 154 pėdų aukščio. Jis, pastatytas iš gerų medžiagų, apgalvotai ir kruopščiai, tebestovi ir šiandien.

II

Fonthilio abatija – tai ambicijų ir kvailystės viršūnė ne tik gyvenamųjų namų statybos, bet ir patogumų trūkumo požiūriu. Atrodytų, susidarė keista atvirkštinė priklausomybė: viena vertus, statybai buvo skiriamos gausios pajėgos bei lėšos, kita vertus, pastatai iš tikrųjų buvo nelabai tinkami gyventi. Britanijoje didysis rūmų statybos amžius privačiam gyvenimui suteikė neregėto puošnumo ir didingumo, tačiau beveik jokio malonumo, šilumos ir patogumo.

Šias savybes namams suteikė naujo tipo žmonės – tokių maždaug prieš vienos kartos laikotarpį dar beveik nebūta – vidurinės klasės atstovai specialistai. Žinoma, visada buvo žmonių, patekdavusių tarp vidurinės klasės atstovų, tačiau kaip atskiras reiškinys ar jėga, su kuria reikia skaitytis, vidurinė klasė atsirado XVIII amžiuje. Sąvoka „vidurinė klasė" imta vartoti tik 1745 m. (sunku patikėti, bet knygoje apie Airijos prekybą vilna), tačiau nuo tada Britanijos gatvėse ir kavinėse atsirado daugybė savimi pasitikinčių, kalbių ir pasiturinčių žmonių, kuriems šis apibūdinimas tiko: bankininkai, teisininkai, menininkai, knygų leidėjai, dizaineriai, pirkliai, nekilnojamojo turto projektų vadovai ir kiti, dažniausiai kūrybiški ir turintys svajonių. Šios naujos augančios klasės atstovai dirbo ne tik patiems turtingiausiems, bet ir vieni kitiems, ir iš to netgi gaudavo daugiau naudos. Šie pokyčiai sukūrė šiuolaikinį pasaulį.

Susiformavus vidurinei klasei, visuomenei kilo nepalyginti daugiau poreikių. Staiga atsirado minios žmonių, gyvenančių prabangiuose namuose, kuriuos visus reikėjo apstatyti, ir, ne mažiau staiga, pasaulyje atsirado gausybė tam tinkamų patrauklių daiktų. Kilimai, veidrodžiai, užuolaidos, minkšti ir siuvinėti baldai ir dar šimtai kitų daiktų, kurių iki 1750 m. pasitaikydavo retai, dabar tapo kasdienybe.

Imperijos plėtra ir domėjimasis užsienio verslais taip pat davė žymių, dažnai netikėtų rezultatų. Pavyzdys – mediena. Kol Britanija buvo izoliuota šalis sala, iš esmės joje baldams gaminti naudota tik viena medžio rūšis – ąžuolas. Tai kokybiška medžiaga, ji tvirta, patvari, išties kieta kaip geležis, bet iš tikrųjų tinka tik stambiems, dėžes primenantiems baldams: skrynioms, lovoms, sunkiems stalams ir panašiai. Tačiau susikūrus britų laivynui ir išsiplėtus šalies prekybiniams interesams tapo prieinama įvairių rūšių mediena: Virdžinijos riešutmedis, Šiaurės ir Pietų Karolinos tulpmedis, Azijos tikmedis. Dėl to viskas namuose pasikeitė, pavyzdžiui, žmonės pradėjo kitaip sėdėti, kalbėtis ir vieni kitus vaišinti.

Iš visų medienos rūšių labiausiai vertintas Karibų salų raudonmedis. Jis blizgėjo, nesideformuodavo ir stulbinamai tiko apdirbti. Jį buvo galima įmantriai drožinėti ir raižyti, o tai puikiai tiko vingriam rokoko stiliui. Tačiau raudonmedis taip pat pasižymėjo tvirtumu, būtinu baldams gaminti. Anksčiau nežinota medienos rūšies, kuri turėtų visas šias savybes, o dabar staiga baldai įgavo skulptūros bruožų. Atsirado galimybė pagrindinę kėdės atlošo lentą padaryti tokią, kad žmonėms, niekada nemačiusiems nieko grakštesnio už Vindzoro stiliaus kėdę, ji atrodė nuostabi. Pradėta gaminti kėdes grakščiai lenktomis kojomis, įmantria kojų apačia. Atramų galus puošė žavingi užraitai ir voliutos, kurias buvo malonu suimti. Kiekviena kėdė ir apskritai kiekvienas namams pagaminamas daiktas, atrodytų, staiga įgavo dailumo, skoningumo ir grakštumo.

Žmonės nebūtų taip vertinę raudonmedžio, jei ne kita stebuklinga nauja medžiaga, atkeliavusi iš kitos žemės pusės ir davusi raudonmedžiui puikiausią apdailą, – šelakas. Tai kietos, dervingos išskyros, kurias gamina Indijoje besiveisiantis skydamarinių antšeimio vabzdys *Coccus lacca*. Šių vabzdžių spiečiai tam tikru metų laiku pasirodo kai kuriose Indijos vietovėse. Iš jų

išskyrų gaminamas bekvapis, nenuodingas, puikiai spindintis lakas, labai atsparus įbrėžimams ir mažai dylantis. Sudrėkintas jis nepritraukia dulkių, o išdžiūva per kelias minutes. Net ir šiandien, chemijos amžiuje, šelakas kai kuriais atvejais tinka daug labiau nei sintetinės medžiagos. Pavyzdžiui, šelakas suteikia neprilygstamą spindesį boulingo takams.

Naujų rūšių mediena ir lakas leido sukurti naujų formų baldus, tačiau gaminti baldų tokiais kiekiais, kokių reikėjo nesibaigiančiai paklausai patenkinti, buvo neįmanoma, kol gamintojai nesukūrė naujos gamybos sistemos. Anksčiau baldų projektuotojai, pavyzdžiui, Robertas Adamas, kiekvienam užsakymui kurdavo naują projektą, o dabar baldžiai suprato, jog kur kas ekonomiškiau gaminti daug baldo vienetų pagal tą patį projektą. Jie pradėjo gaminti baldus dideliais kiekiais: pagal šablonus didelėmis partijomis išpjovus baldų dalis ir jas sujungus specialistų brigados atlikdavo apdailą. Prasidėjo masinės gamybos amžius.

Gali atrodyti šiek tiek netikėtai: žmonės, kurie kurdami masinės gamybos metodus nuveikė daugiausia, dabar labiausiai vertinami dėl jų meistriškumo, ir niekam ši mintis netinka taip, kaip paslaptingam baldžiui iš šiaurės Anglijos Thomui Chippendale'iui. Jo įtaka milžiniška. Chippendale'is – pirmasis nekilmingas žmogus, kurio vardu buvo pavadintas baldų stilius; lig tol jų stilių pavadinimuose vartoti vien monarchų – Tiudorų, Elžbietos, Liudviko XIV, Onos – vardai. Tačiau apie Chippendale'į žinoma stebinamai mažai: pavyzdžiui, visai nežinia, kaip jis atrodė. Apie šio baldžiaus gyvenimo pradžią galima pasakyti tik tiek, kad jis gimė ir užaugo Otlio turgamiestyje, Jorkšyro slėnių pakraštyje. Rašytiniuose šaltiniuose jis pirmąsyk paminėtas 1748 m., kai būdamas jau trisdešimtmetis atvyko į Londoną ir ėmėsi naujos rūšies verslo – gaminti ir tiekti daiktus namams apstatyti.

Tai buvo drąsus sumanymas, nes šis verslas buvo sudėtingas, didelės apimties. Vienas iš tų, kuriam jis sekėsi, George'as Seddonas, turėjo keturis šimtus darbininkų: drožėjų, auksuotojų, stalių, veidrodžių ir žalvario meistrų ir taip toliau. Chippendale'io verslo apimtis nebuvo labai didelė, jis turėjo keturiasdešimt ar penkiasdešimt vyrų, o jo patalpos užėmė du į gatvę žvelgiančius namus, 60-ąjį ir 62-ąjį Šv. Martyno skersgatvyje, visai už kampo prie dabartinės Trafalgaro aikštės (nors dar aštuoniasdešimt metų tokios

aikštės nebuvo). Jis teikė nepaprastai įvairias paslaugas: gamino ir pardavinėjo kėdes, bendrosios paskirties bei tualetinius staliukus, rašomuosius bei kortų stalus, knygų spintas, biurus, veidrodžius, laikrodžių korpusus, kandeliabrus, žvakides, natų pultus, sienines žvakides, komodas ir keistą naują išradimą, kurį jis vadino „sofa". Sofos, neįprasti baldai, netgi jaudino, nes buvo panašios į lovas, taigi atrodė kaip užuomina apie geidulingą prigulimą. Taip pat įmonė tiekė sienų apmušalus, kilimus, teikė remonto, baldų gabenimo ir net laidojimo paslaugas.

Thomas Chippendale'is gamino neginčijamai dailius baldus, tačiau tokius darė ir daug kitų. XVIII a. vien Šv. Martyno skersgatvyje paslaugas teikė trisdešimt baldžių, šimtai darbavosi kitose Londono vietose ir visoje šalyje. Chippendale'io vardą šiandien žinome dėl kitos priežasties. 1754 m. jis žengė gana drąsų žingsnį: išleido projektų knygą su 160 iliustracijų, pavadintą *Džentelmeno ir baldžiaus vadovas* (*The Gentleman and Cabinet-Maker's Director*). Architektai tokio pobūdžio knygas leido jau beveik du šimtus metų, tačiau niekam nešovė į galvą sukurti tokios pat knygos apie baldus. Piešiniai turėjo netikėto žavesio: tai buvo ne įprastiniai plokšti dvimačiai modeliai, o vaizdai su perspektyva, daug šešėlių ir šviesos. Būsimasis pirkėjas galėjo iš karto įsivaizduoti, kaip šie dailūs ir viliojantys daiktai atrodytų jo namuose. Būtų klaidinga vadinti Chippendale'io knygą sensacija, nes pavyko parduoti tik 308 jos egzempliorius, tačiau 49 pirkėjai buvo aristokratai, todėl ji padarė palyginti didelę įtaką. Be to, ją graibstė kiti baldžiai ir meistrai. Tai rodo dar vieną keistą dalyką: Chippendale'is atvirai kvietė savo konkurentus naudotis jo projektais savo komerciniams tikslams. Toks elgesys padėjo jam užsitikrinti būsimą šlovę, tačiau tuo metu nedaug tepraturtino, nes galimi klientai dabar galėdavo pigiau gauti Chippendale'io baldų, pagamintų bet kurio nagingesnio staliaus. Taip pat dėl to du šimtus metų baldų istorikams kildavo sunkumų nustatyti, kurie baldai yra tikri jo kūriniai, o kurie – kopijos, pagamintos remiantis jo knyga. Net jei kuris nors gaminys ir yra „tikras Chippendale'io baldas", tai nereiškia, kad Thomas Chippendale'is kada nors prie jo buvo prisilietęs ar netgi žinojo tą baldą esant. Tai netgi nebūtinai reiškia, kad jis tą baldą suprojektavo. Visai nežinoma, kiek talentingų žmonių jis turėjo pasisamdęs ir ar projektai jo

knygose iš tikrųjų yra jo darbas. „Tikras Chippendale'io baldas" yra tiesiog baldas iš jo dirbtuvės.

Tačiau Chippendale'io vardas toks svarbus, kad netgi nebūtina jo sąsaja su baldu. 1756 m. Bostone, tuo metu – kolonijoje, baldžius, vardu Johnas Welchas, naudodamasis Chippendale'io pavyzdžiu, pagamino raudonmedžio rašomąjį stalą ir pardavė jį žmogui, pavarde Dublois. Baldas priklausė Dublois šeimai 250 metų. 2007 m. šeima jį pardavė *Sotheby's* aukcione Niujorke. Nors Thomas Chippendale'is su stalu tiesiogiai nesusijęs, jis buvo parduotas už beveik 3,3 milijono dolerių.

Paskatinti Chippendale'io sėkmės, kiti Anglijos baldžiai taip pat leido savo modelių knygas. 1788 m. pasirodė George'o Hepplewhite'o *Baldžiaus ir baldų apmušėjo vadovas* (*Cabinet-Maker and Upholsterer's Guide*), dalimis nuo 1791 iki 1794 m. buvo išleista Thomo Sheratono *Baldžiaus ir baldų apmušėjo brėžinių knyga* (*Cabinet-Maker and Upholsterer's Drawing-Book*). Sheratono knygą užsisakiusių žmonių skaičius daugiau nei dusyk viršijo užsisakiusiųjų Chippendale'io knygą, taip pat pasirodė vokiškas jos vertimas, o Chippendale'io leidinys tokios garbės nesulaukė. Hepplewhite'as ir Sheratonas ypač išgarsėjo Amerikoje.

Nors kiekvienas baldas, susijęs su kuriuo nors iš šių trijų vardų, šiandien labai daug vertas, tais laikais šie baldžiai buvo veikiau gerbiami negu garsūs, o kartais nebūdavo ir pernelyg gerbiami. Pirmiausia sėkmė nustojo šypsotis Chippendale'iui. Jis nuostabiai dirbo baldus, bet jam beviltiškai stigo verslininko sugebėjimų. Šis trūkumas labai išryškėjo 1766 m. mirus jo verslo partneriui Jamesui Rannie'ui. Šis planuodavo jų verslą, ir be jo likusią gyvenimo dalį Chippendale'į ištiko viena krizė po kitos. Visa tai skaudu ir keista: Chippendale'iui kildavo sunkumų sumokėti savo vyrams ir jis vos įstengdavo išvengti skolininkų kalėjimo, tačiau šis baldžius gamino aukščiausios kokybės gaminius, skirtus vieniems turtingiausių Anglijos namų ūkių, ir glaudžiai bendradarbiavo su garsiausiais architektais bei dizaineriais: Robertu Adamu, Jamesu Wyattu, seru Williamu Chambersu ir kitais. Tačiau jo asmeniniai reikalai nuolat prastėjo.

Verslui tie laikai buvo nepalankūs. Užsakovai paprastai neskubėdavo atsiskaityti. Chippendale'is dėl nuolat neapmokamų sąskaitų turėjo grasinti

teismu aktoriui ir impresarijui Davidui Garrickui, taip pat nutraukė darbus Nostelio vienuolyno rūmuose Jorkšyro grafystėje, kai su jais susijusi skola pasiekė 6 838 svarus sterlingų, milžinišką sumą. „Neturiu nė ginėjos rytoj sumokėti savo vyrams", – kartą rašė jis nusiminęs. Tikrai žinoma, kad didesnę gyvenimo dalį jam nuolat teko nerimauti, ir jis beveik niekada nesijautė saugiai. Kai Chippendale'is 1779 m. mirė, jo asmeninis turtas buvo sumažėjęs iki vos 28 svarų 2 šilingų ir 9 pensų – mažiau, nei jo prekių salone kainavo kukliausias baldas su puošmenomis. Įmonė toliau gyvaliojo vadovaujama jo sūnaus, bet galiausiai 1804 m. bankrutavo.

Pasaulis beveik nepastebėjo Chippendale'io mirties. Nė vienas laikraštis neišspausdino nekrologo. Po keturiolikos metų Sheratonas apie Chippendale'io modelius rašė, kad „jie dabar visiškai pasenę ir nebenaudojami". XIX a. pabaigoje jo populiarumas taip išblėso, kad pirmajame *Nacionalinio biografijos žodyno* leidime jam skirta tik viena pastraipa, kur kas mažiau nei Sheratonui ar Hepplewhite'ui, ir joje daug kritikos bei nemažai klaidingos informacijos. Autorius taip mažai domėjosi Chippendale'io gyvenimo faktais, kad teigė jį kilus iš Vusteršyro, ne iš Jorkšyro.

Sheratonas (1751–1806) ir Hepplewhite'as (1727?–1786) patys sulaukė nedaug sėkmės. Hepplewhite'o parduotuvė veikė skurdžiame rajone – Kriplgeite, o jo asmenybė buvo taip mažai žinoma, kad amžininkai jį vadino įvairiai: Kepplewhite'as, Hebblethwaite'as. Apie jo asmeninį gyvenimą nėra beveik jokių žinių. Beje, jis mirė dvejais metais anksčiau, nei išėjo jo modelių knyga. Sheratono likimas dar keistesnis. Atrodo, jis niekada nelaikė parduotuvės, ir niekada nebuvo rastas nė vienas baldas, kurį jam būtų galima priskirti. Galbūt jis visai jų negamino, tik piešė ir projektavo. Nors jo knygą gerai pirko, regis, jis iš jos nepraturtėjo, nes jam teko papildomai uždarbiauti mokant piešti ir perteikti perspektyvą. Atėjo laikas, kai jis metė baldų projektavimą, įgijo radikaliųjų baptistų, nonkonformistų sektos, dvasininko pasirengimą ir tapo tikru gatvės pamokslininku. Sheratonas mirė 1806 m. Londone, visiškai nuskurdęs, „purve ir apniktas blakių", paliko žmoną ir du vaikus.

Chippendale'is ir jo amžininkai neabejotinai buvo tikri baldų gaminimo meistrai, tačiau jie turėjo vieną ypatingą pranašumą, kurio daugiau niekas nebeturės: naudojo kokybiškiausią baldų medieną, kokia yra buvusi, rau-

donmedžio rūšį *Swietenia mahogani*, aptinkamą tik Karibų salose – kai kuriose Kubos ir Haičio vietose (Haitis – tai sala, kurią šiandien dalijasi dvi valstybės: Haitis ir Dominika). Jokia kita rūšis niekada nebuvo taip vertinama, tokia naudinga ir neleido sukurti tokių grakščių baldų. Susidarė tokia didelė šio raudonmedžio paklausa, kad jis buvo visiškai sunaudotas, t. y. negrįžtamai išnaikintas, per penkiasdešimt metų po atradimo. Pasaulyje auga dar apie dviejų šimtų kitų rūšių raudonmedžių, ir kai kurių mediena labai gera, tačiau jų vertė ir tinkamumas apdirbti nė iš tolo neprilygsta išnaikintai *S. mahogani* rūšiai. Galbūt vieną dieną gims geresni kėdžių meistrai nei Chippendale'is ir jo amžininkai, tačiau kokybiškesnių kėdžių jau nebus.

Įdomu, kad labai ilgai to niekas nesuvokė. Daug Chippendale'io kėdžių ir kitų baldų, dabar laikomų neįkainojamais, šimtmetį ar daugiau prastovėjo atsainiai nutrenkti tarnų patalpose, kol karaliaus Eduardo VII laikais juos iš naujo atrado ir sugrąžino į pagrindinę namų dalį. Iš viso dabar Chippendale'iui priskiriama maždaug šeši šimtai baldų. Labai gali būti, kad jų yra daugiau, nes Chippendale'io baldai būdavo perduodami iš kartos į kartą arba jų atsikratydavo išparduodami turtą, ir jie neįvertinti stovi kokiame nors užmiesčio vasarnamyje ar priemiesčio vienbutyje, o kainuoja daugiau nei namas, kuriame yra.

III

Jei nukeliautume į praeitį ir aplankytume Chippendale'io laikų namą, iškart pastebėtume vieną skirtumą: kėdės ir kiti baldai paprastai stovėdavo prie sienų, tad kiekvienas kambarys tapdavo panašus į laukiamąjį. Karalių Jurgių epochos žmonėms būtų atrodę, kad, jei kėdės ar stalai stovi kambario viduryje, tai jie ne vietoje, kaip mums šiandien – viduryje palikta drabužių spinta. (Viena iš priežasčių, kodėl jie būdavo stumiami į šoną, – nustūmus buvo lengviau tamsoje eiti per kambarius neužkliuvus už baldų.) Kadangi apmuštos kėdės ir minkštasuoliai laikyti prie sienos, jų užpakalinė pusė daž-

nai buvo paliekama neužbaigta, kaip dėžių ar drabužių spintų nugarėlė – ji ir šiais laikais paliekama neapdailinta.

Gyvavo paprotys atėjus svečiams atnešti reikiamą skaičių kėdžių ir jas sustatyti ratu ar pusračiu, beveik kaip pasakų valandėlės metu pradinėje mokykloje. Dėl to vos ne visi pokalbiai neišvengiamai tapdavo įtempti ir nenatūralūs. Horace'as Walpole'is, keturias su puse valandos išsėdėjęs kankinamai beprasmiškame pokalbyje, kurio metu kėdės buvo sustatytos ratu, sakė: „Iškalbėjome vėjo, oro, operos ir teatro temas, [...] ir visas kitas, kurios tinka oficialiuose sluoksniuose." Tačiau kai drąsios šeimininkės mėgindavo suteikti pokalbiams spontaniškumo perstatydamos kėdes arčiau, po tris ar keturias, žmonės pasijusdavo labai nejaukiai, ir dauguma negalėjo apsiprasti su mintimi, kad kažkas kalbėsis jiems už nugarų.

Vienas tų laikų kėdžių trūkumas – jos buvo ne itin patogios. Paprasčiausias sprendimas buvo kėdes paminkštinti, tačiau tai pasirodė esą sunkiau, nei galima pagalvoti, nes dauguma meistrų neturėjo reikiamų įgūdžių gerai apmušti kėdes. Kėdžių meistrams kilo sunkumų padaryti taisyklingus kampus tose vietose, kur baigėsi audinys ir prasidėjo medis. Šiems trūkumams užmaskuoti iš pradžių naudotos dekoratyvinės juostelės ir virvutės. Gamintojams dažnai nepavykdavo pagaminti tokio paminkštinimo, kad naudojama sėdynė neprarastų iškilumo. Patvarų paminkštinimą galėdavo pagaminti tik balniai, todėl baldams apmušti pradžioje dažnai naudota oda. Tie, kas apmušdavo baldus audiniais, susidurdavo ir su kitu keblumu: kol nebuvo audimo pramonės, audiniai negalėjo būti išaudžiami platesni nei maždaug dvidešimties colių, todėl tekdavo daryti siūles netinkamose vietose. Tik 1733 m. Johnas Kay'us išrado greitaveikę šaudyklę, kuri leido išausti maždaug trijų pėdų pločio audeklą.

Patobulinus tekstilės ir spausdinimo technologijas, atsivėrė naujų puošybos galimybių ne tik baldų gamybos srityje. Tuo metu itin paplito kilimai, sienų apmušalai ir šviesūs audiniai. Taip pat pirmą kartą atsirado įvairių ryškiaspalvių dažų. Baigėsi tuo, kad XVIII amžiaus pabaigoje namuose radosi daugybė dalykų, kurie šimtmečiu anksčiau būtų buvę beprotiškiausia prabanga. Namai ėmė darytis panašūs į šiuolaikinius namus, tokius, kokius matome šiandien. Pagaliau, praėjus maždaug keturiolikai šimtmečių nuo

tada, kai pasitraukė romėnai, išsigabenę karštas maudykles, apmuštas sofas ir centrinį šildymą, britai iš naujo atrado tai, ko anksčiau nežinojo: ką reiškia gyventi patogiai. Jie kol kas ne visada mokėjo susikurti patogumus, tačiau tikrai jų troško. Nuo tada nei gyvenimas, nei jį lydintys lūkesčiai nebebuvo tokie kaip anksčiau.

Tačiau šie pokyčiai turėjo vieną pasekmę. Kai namuose atsirado patogumų, ypač kai imta plačiai naudoti minkštus baldus, daug ką tapo kur kas lengviau sutepti, apdeginti ar kitaip iš neatsargumo sugadinti. Siekiant apsaugoti vertingiausius baldus nuo didžiausių pavojų buvo sukurtas naujas kambarys, ir dabar mums nebetoli iki jo nueiti.

Aštuntas skyrius

Valgomasis

I

Tuo metu, kai ponas Marshamas pradėjo statydintis namus, jo padėties žmogui būtų buvę neįsivaizduojama neturėti atskiro valgomojo, skirto vaišinti svečiams, tačiau kokio oficialumo ir kokio erdvumo, ir ar priekinėje, ar galinėje namo dalyje, – dėl to reikėjo šiek tiek pagalvoti, nes valgomieji dar buvo pernelyg didelė naujovė, kad jų dydis ir vieta būtų savaime suprantami. Kaip matėme, galiausiai ponas Marshamas nusprendė atsisakyti projekte numatytos tarnų patalpos ir skyrė sau trisdešimties pėdų ilgio valgomąjį, ganėtinai didelį aštuoniolikai ar dvidešimčiai svečių, o kaimo pastoriui tai labai daug. Net jei jis dažnai priimdavo svečius – o, regis, taip ir buvo, – vis tiek būta vakarų, kai jis valgė vienas, ir kambaryje tada veikiausiai buvo nykoka. Bet jam bent atsiverdavo gražus vaizdas į šventorių.

Beveik nieko nežinoma apie tai, kam ponas Marshamas naudojo šį kambarį, – ne tik dėl to, kad apie jį turime nedaug žinių, bet ir dėl to, kad stebinamai mažai žinoma, koks buvo būdingas valgomasis. Stalo viduryje tikriausiai turėjo stovėti brangi ir elegantiška puošmena – vaza su puošniomis šakomis, laikančiomis lėkštes, kuriose padėta įvairių vaisių ar riešutų. Maždaug šimtmetį nė vienas solidesnis stalas neapsieidavo be tokios vazos, angliškai vadintos *epergne*. Iš kur kilo šis pavadinimas, visai neaišku. Prancūzų kalboje tokio žodžio nėra. Atrodytų, jis atsirado iš niekur.

Aplink šią puošmeną ant pono Marshamo stalo tikriausiai stovėjo maži elegantiški padėkliukai, paprastai sidabriniai, skirti laikyti indeliams su prieskoniais ir pagardais. Su jais irgi susijusi viena mįslė. Tradiciškai ant šių padėkliukų stovėdavo du užkemšami stikliniai buteliukai, vienas aliejaus, kitas acto, ir trys priderinti buteliukai su skylutėmis dangteliuose, skirti pabarstyti maistui prieskoniais. Dviejuose laikyta druska ir pipirai, tačiau kas būdavo trečiajame – nežinoma. Dažniausiai spėjama, kad tai turėjo būti džiovintos garstyčios, bet tik dėl to, kad niekas neranda įtikinamesnio paaiškinimo. „Niekas niekada nėra pasiūlęs kito tinkamo varianto", – teigia maisto istorikas Gerardas Brettas. Iš tikrųjų nėra jokių duomenų, rodančių, kad istorijoje kada nors buvo laikas, kai žmonės būtų norėję vartoti (ir vartoję) garstyčias tokiu pavidalu. Tikriausiai dėl šios priežasties pono Marshamo laikais trečiasis buteliukas nuo stalų ėmė sparčiai nykti, kaip, beje, ir padėkliukai tokiems buteliukams. Skirtingiems patiekalams imta vartoti vis įvairesni prieskoniai ir pagardai, o tam tikras jų rūšis sieti su konkrečiais valgiais: mėtų padažas – su ėriena, garstyčios – su kumpiu, krienai – su jautiena ir taip toliau. Virtuvėje vartota ir daugybė kitų pagardų, tačiau tik du laikyti tokiais būtinais, kad niekada nedingdavo nuo stalo. Kalbu, žinoma, apie druską ir pipirus.

Kodėl nuo seno taip vertinami būtent šiedu pagardai, nors yra šimtai kitų, – tai vienas iš klausimų, kuriais pradėjome knygą. Atsakymas į jį sudėtingas, bet jaudinantis. Galiu iškart pasakyti, kad su jokiu kitu daiktu, prie kurio šiandien liečiatės, nėra susiję tiek pralieto kraujo, kančių ir sielvarto, kaip su šia niekuo dėta indelių pora – druskinės ir pipirinės rinkiniu.

Pradėkime nuo druskos. Šį maisto ingredientą imta taip vertinti dėl labai svarbios priežasties – mums jos reikia. Be jos mirtume. Tai viena iš maždaug keturiasdešimties šalutinių medžiagų, chemijos pasaulio mažmožių, kurių mūsų organizmas turi truputėlį gauti, kad kasdieniame gyvenime jam nepritrūktų energijos ir mes neprarastume pusiausvyros. Bendras jų pavadinimas – vitaminai ir mineralai, ir daug dalykų apie juos nežinoma. Ši nežinia iš tiesų stebina: pavyzdžiui, nežinoma, kiek jų mums reikia, kokį konkretų vaidmenį kai kurie iš jų atlieka, kokiais kiekiais optimalu juos vartoti.

Stulbinamai ilgai užtruko, kol žmonės sužinojo, kad vitaminai ir mineralai apskritai reikalingi. Net XIX amžiui įsibėgėjus dar niekam nebuvo į

galvą atėjusi mintis apie subalansuotą mitybą. Manyta, kad visuose maisto produktuose glūdi ta pati neaiški, bet jėgų teikianti medžiaga – „universalus penas". Svaras jautienos organizmui buvo toks pat vertingas kaip svaras obuolių, pastarnokų ar bet ko kito, ir žmogui tereikėdavo pasirūpinti suvartoti jų pakankamą kiekį. Dar nebuvo kilusi mintis, kad konkrečiuose maisto produktuose yra gyvybinių elementų, nepaprastai svarbių žmogaus gerovei. Tai pernelyg nestebina, nes mitybos trūkumų simptomai – mieguistumas, sąnarių skausmas, sumažėjęs atsparumas infekcijoms, pablogėjusi rega – retai rodo būtent nesubalansuotą mitybą. Net ir šiandien pradėjus slinkti plaukams ar grėsmingai patinus kulkšnims retai kada pirmiausia pagalvojame, kuo pastaruoju metu maitinomės ar, juolab, kuo *nesimaitinome.* Praeityje taip buvo ir europiečiams, jie dažnai mirdavo dėl nežinomų priežasčių. Ir jų mirdavo labai daug.

Spėjama, kad vien dėl skorbuto nuo 1500 iki 1850 m. mirė net du milijonai jūrininkų. Paprastai per ilgą kelionę nuo jo išmirdavo maždaug pusė įgulos. Praradę viltį žmonės išbandė įvairias priemones. Vasco'as da Gama keliaudamas į Indiją ir atgal skatino savo vyrus skalauti burną šlapimu, bet jis nė kiek negelbėjo nuo skorbuto ir negalėjo labai pakelti jiems nuotaikos. Kartais netektys buvo sukrečiančios. Penktajame XVIII a. dešimtmetyje per trejus metus trukusią kelionę komodoro George'o Ansono vadovaujama britų jūrų ekspedicija iš dviejų tūkstančių išplaukusių vyrų prarado 1 400. Keturi žuvo kovodami su priešais, o beveik visi kiti mirė nuo skorbuto.

Laikui bėgant žmonės pastebėjo, kad skorbutu sergantys jūreiviai dažnai išgyja, jei išlipę uoste gauna šviežių maisto produktų, tačiau buvo visiškai nesutariama, kodėl tie produktai padeda jūreiviams. Kai kurie manė, kad jie apskritai išgyja ne dėl maisto, o tiesiog dėl pasikeitusio oro. Kad ir kaip būtų, ilgose kelionėse buvo neįmanoma ištisas savaites išlaikyti maisto produktus šviežius, todėl tik nustačius, kurios daržovės ar kokie kiti produktai padeda, būtų buvę nedaug naudos. Reikėjo tam tikros išgrynintos esencijos, „antiskorbutiko", kaip ją pavadino medikai, kuri ne tik padėtų įveikti skorbutą, bet ir būtų tinkama transportuoti. Septintajame XVIII amžiaus dešimtmetyje škotų gydytojas Williamas Starkas, neabejotinai paskatintas Benjamino Franklino, siekdamas nustatyti, kuri medžiaga tam tinka, atliko

ne vieną visiškai beprotišką eksperimentą. Jis tai darė kiek keistoku būdu: nustojo vartoti tam tikras medžiagas. Jis ištisas savaites gyveno valgydamas tik paprasčiausius produktus, daugiausia duoną ir vandenį, kad pamatytų, kas atsitiks. Atsitiko štai kas: jis vos per šešis mėnesius nusimarino – mirė nuo skorbuto, – bet iš to negauta jokių naudingų išvadų. Maždaug tuo pat metu Jamesas Lindas, laivo gydytojas, atliko moksliškai tikslesnį (ir jam ne tokį pavojingą) eksperimentą: surado dvylika jūrininkų, sergančių skorbutu, suskirstė juos poromis ir kiekvienai davė kitokios medžiagos, kuri, kaip manyta, turėjo padėti: vienai porai acto, kitai česnakų ir garstyčių, trečiai apelsinų bei citrinų ir taip toliau. Penkios grupės visai nepasitaisė, o tie, kurie gavo apelsinų ir citrinų, pasveiko greitai ir galutinai. Stebina tai, kad Lindas nusprendė nepaisyti šio rezultato ir užsispyręs laikėsi nuomonės, kad skorbutą sukelia nevisiškai suvirškinamas maistas, dėl kurio organizme kaupiasi toksinai.

Pataisyti padėtį pavyko didžiajam kapitonui Jamesui Cookui. 1768–1771 m. plaukdamas aplink pasaulį jis pasiėmė įvairių priemonių nuo skorbuto, kad galėtų paeksperimentuoti, tarp jų ir morkų marmelado (po trisdešimt galonų kiekvienam įgulos nariui) bei raugintų kopūstų (po šimtą svarų). Jo kelionėje nė vienas žmogus nemirė nuo skorbuto, ir šis stebuklas padarė jį nacionaliniu didvyriu ne mažiau nei Australijos atradimas ar kuris kitas iš daugelio tos įspūdingos kelionės rezultatų. Karališkajai draugijai, svarbiausiai Britanijos mokslo institucijai, šis rezultatas padarė tokį įspūdį, kad ji apdovanojo Cooką aukščiausiu savo apdovanojimu – Copley'io medaliu. Deja, pats britų laivynas reagavo ne taip staigiai. Net turint visus įrodymus dar visos kartos gyvenimo laikotarpį vangstytasi, kol pagaliau tapo įprasta skirti jūreiviams citrusinių vaisių sulčių*.

Žmonės stebinamai vėlai suprato, kad netinkama mityba sukelia ne tik skorbutą, bet ir įvairias kitas paplitusias ligas. Tik 1897 m. Nyderlandų gydytojas Christiaanas Eijkmanas, dirbdamas Javos saloje, pastebėjo, kad tie, kurie maitinasi nepoliruotais ryžiais, nesuserga beriberiu, sekinančia nervų

* Britanijos jūrų laivyno valdyba skirdavo žaliųjų citrinų (*lime*), o ne paprastų citrinų sulčių, nes jos kainavo pigiau. Todėl britų jūreiviai imti vadinti *limeys*. Žaliųjų citrinų sultys buvo kur kas mažiau veiksmingos nei paprastų citrinų.

liga, o tie, kas valgo poliruotus, serga juo labai dažnai. Tapo aišku: kai kuriuose produktuose yra tam tikros medžiagos ar medžiagų, kurių kituose nėra, ir tos medžiagos lemia žmogaus gerovę. Pradėta suvokti, kas yra avitaminozė, ir Eijkmanas už tai gavo Nobelio medicinos premiją, nors net nenutuokė, kokios tos svarbiosios medžiagos.

Tikrasis persilaužimas įvyko 1912 m., kai Casimiras Funkas, Londone, Listerio institute dirbęs lenkų biochemikas, išskyrė tiaminą, kuris dabar paprastai vadinamas vitaminu B_1. Žinodamas, kad yra ir daugiau medžiagų, kurių molekulės priklauso tai pačiai molekulių grupei, jis sujungė terminus „vitalinis" ir „aminai" ir sukūrė naują žodį vitaminai (*vitamines*). Nors Funkas buvo teisus, kad vitaminai yra vitaliniai, vėliau paaiškėjo, kad tik dalis vitaminų yra aminai (t. y. azoto dariniai, angliškai *amines*), todėl angliškasis pavadinimas *vitamines* buvo pakeistas į *vitamins*, kad, kaip gražiai pasakė Anthony Smithas, „netikslumą būtų sunkiau pastebėti".

Be to, Funkas tvirtino, kad yra tiesioginis ryšys tarp konkrečių aminų trūkumo ir tam tikrų ligų, ypač skorbuto, pelagros ir rachito. Tai buvo didžiulė įžvalga, ir ji galėjo išgelbėti milijonus gyvenimų, tačiau, deja, į ją nekreipta dėmesio. Įtakingiausiuose tų laikų medicinos vadovėliuose ir toliau atkakliai tvirtinta, kad skorbutą sukelia daug priežasčių, iš jų autoriai manė esant verta paminėti „antisanitarines sąlygas, pervargimą, psichinę depresiją, šaltį ir drėgmę", o mitybos trūkumus laikė tik šiek tiek reikšmingais. Dar blogiau, Amerikos didžiausias mitybos ekspertas E. V. McCollumas iš Viskonsino universiteto, žmogus, pats nukaldinęs terminus „vitaminas A" ir „vitaminas B", 1917 m. pareiškė, kad skorbutą iš tikrųjų sukelia ne mitybos trūkumai, o vidurių užkietėjimas.

Pagaliau 1939 m. Harvardo medicinos mokyklos chirurgas Johnas Crandonas nutarė išspręsti problemą kartą visiems laikams, pritaikydamas ilgaamžį metodą – tol nevartojo vitamino C turinčių produktų, kol susirgo. Tai užtruko stebinamai ilgai. Pirmas aštuoniolika savaičių jam pasireiškė vienintelis simptomas – nepaprastai didelis nuovargis. (Stebina tai, kad tuo metu jis nesiliovė operuoti pacientų.) Tačiau devynioliktą savaitę jo būklė staiga pablogėjo, ir taip smarkiai, kad jis beveik neabejotinai būtų miręs, jei ne rūpestinga medicininė priežiūra. Suleidus Crandonui 1 000 miligramų vitamino C,

beveik tuoj pat pavyko jį prikelti gyvenimui. Įdomu, kad jam niekada nepasireiškė vienos grupės simptomai, kuriuos visi sieja su skorbutu: jam neiškrito dantys ir nekraujavo dantenos.

Tuo tarpu paaiškėjo, kad Funko vitaminai toli gražu nėra tokia vientisa medžiagų grupė, kaip iš pradžių manyta. Pasirodė, kad yra ne vienas vitaminas B, o keli, todėl šiandien turime vitaminus B_1, B_2 ir taip toliau. Šią painiavą didina tai, kad vitaminas K neturi nieko bendra su abėcėlės tvarka. Jį pavadino K dėl to, kad jį atradęs danas Henrikas Damas dėl šios medžiagos reikšmės kraujo krešėjimui (koaguliacijai) praminė ją *Koagulations vitamin*. Vėliau grupę papildė medžiaga, kartais vadinama vitaminu B_9, bet dažniau tiesiog folio rūgštimi. Dar du vitaminai, pantoteno rūgštis ir biotinas, neturi numerių ir, tiesą sakant, yra mažiau žinomi, – daugiausia dėl to, kad jie niekada nekelia rūpesčių. Niekada nėra buvę aptikta, kad kuriam žmogui kurio nors iš jų trūktų.

Trumpai tariant, vitaminai nesudaro darnios sistemos. Beveik neįmanoma apibrėžti vitamino sąvokos taip, kad apibrėžimas tinkamai aprėptų visus vitaminus. Standartinis vadovėlinis apibrėžimas skamba taip: vitaminas yra „organinis junginys, kurio organizmas pats negamina ir kurio nedidelis kiekis reikalingas normaliai medžiagų apykaitai", bet iš tikrųjų organizmas, tiksliau, žarnyno bakterijos, *gamina* vitaminą K. Vitaminas D, viena iš gyvybiškai svarbiausių medžiagų, iš tikrųjų yra hormonas, ir didumą jo gauname ne maitindamiesi, o dėl stebuklingo saulės šviesos poveikio odai.

Vitaminai – keistas dalykas. Visų pirma keista tai, kad organizmas jų negamina pats, nors jo gerovė labai nuo jų priklauso. Jei bulvė gali pagaminti vitaminą C, kodėl mes to negalime? Vieninteliai gyvūnai, kurių organizmas negali susintetinti vitamino C, yra žmonės ir jūrų kiaulytės. Kodėl būtent šie gyvūnai? Klausti beprasmiška, niekas to nežino. Kitas stebinantis vitaminų ypatumas yra ryški dozės ir poveikio neatitiktis. Mums iš tiesų labai reikia vitaminų, tačiau nedideliais kiekiais. Trijų uncijų vitamino A, paskirsčius mažais kiekiais, bet tolygiai, pakanka, kad neturėtumėte dėl jo rūpesčių visą gyvenimą. Vitamino B_1 reikia dar mažiau – vos vienos uncijos, paskirsčius ją septyniasdešimčiai ar aštuoniasdešimčiai metų. Tačiau tik pamėginkite apsieiti be šių energiją teikiančių kruopelyčių ir pamatysite, kiek tetruks, kol išseksite.

Lygiai tas pats tinka ir vitaminų giminaičiams mineralams. Vitaminai ir mineralai labiausiai skiriasi tuo, kad pirmieji gaunami iš gyvų organizmų – augalų, bakterijų ir taip toliau, – o antrieji ne. Kalbant apie mitybą, terminas „mineralai“ yra tiesiog kitas mus palaikančių cheminių elementų pavadinimas: kalcio, geležies, jodo, kalio ir panašių. Žemėje natūraliai aptinkami devyniasdešimt du cheminiai elementai, nors kai kurie itin mažais kiekiais. Pavyzdžiui, francis toks retas, kad, kaip manoma, visoje planetoje vienu metu gali būti vos dvidešimt francio atomų. Dauguma kitų elementų anksčiau ar vėliau patenka į mūsų organizmą, kartais gana reguliariai, tačiau vis dar nežinoma, ar daugelis iš jų svarbūs. Jūsų audiniuose pasklidę daug bromo. Jis veikia taip, tarsi organizme turėtų paskirtį, tačiau niekam dar nepavyko suprasti, kokia ta paskirtis galėtų būti. Jei jūsų vartojamuose maisto produktuose nebeliktų cinko, jums prasidėtų vadinamoji hipogeuzija – nustotų veikę skonio svogūnėliai, ir valgyti taptų nemalonu ar net bjauru; tačiau dar 1977 m. manyta, kad cinkas mityboje neatlieka jokio vaidmens.

Atrodo, keli cheminiai elementai, pavyzdžiui, gyvsidabris, talis, švinas, neduoda jokios naudos, o pavartoti pernelyg dideliais kiekiais netgi žalingi*. Kiti taip pat nebūtini, tačiau kelia kur kas mažiau pavojų. Iš jų pažymėtinas auksas. Būtent dėl to, kad auksas nedaro jokios žalos, jį galima naudoti dantims plombuoti. Kaip teigiama knygoje *Medicininės geologijos pagrindai* (*Essentials of Medical Geology*), iš visų kitų elementų maždaug dvidešimt du, kaip žinoma arba manoma, ypač svarbūs gyvybei palaikyti. Dėl maždaug šešiolikos neabejojame, o kitus tik manome esant gyvybiškai svarbius. Mitybos mokslas stebinamai netikslus. Pavyzdys – magnis, kuris būtinas, kad ląstelėse būtų palaikomas reikiamas baltymų kiekis. Jo gausu pupose, grūduose, daržovių lapuose, bet šiuolaikiniais metodais apdorojant maisto produktus magnio sumažėja kartais net 90 procentų, taigi jo iš esmės nelieka. Todėl dauguma mūsų kasdien gauname jo kur kas mažiau nei rekomenduojama,

* Ypač gyvsidabris. Apskaičiuota, kad šešiasdešimties akrų ežerui užnuodyti pakanka vos vienos dvidešimtpenktosios arbatinio šaukštelio dalies gyvsidabrio. Gana stebina, kad neapsinuodijame dažniau. Vienas atliktas skaičiavimas parodė, kad žmogui nuodingi bent 20 000 dažnai naudojamų chemikalų, jei jie „paliečiami, praryjami ar įkvepiami“. Dauguma sukurti XX amžiuje.

nors niekas iš tikrųjų ir nežino, kokį jo kiekį turėtume suvartoti. Taip pat niekas negali tiksliai nurodyti, kokios magnio trūkumo pasekmės. Gali būti, kad taip trumpiname sau gyvenimą ištisais metais, mažiname intelekto koeficientą ištisais vienetais, silpniname atmintį ar darome sau įvairiausią kitą žalą. Tiesiog nežinome. Panašiai yra neaiškumų ir dėl arseno. Žinoma, jei jūsų organizmas jo gautų per daug, labai greitai panorėtume, kad taip nebūtų atsitikę. Tačiau maitindamiesi visi gauname *truputį* arseno, ir kai kurie ekspertai neabejoja – tokie mažyčiai kiekiai gyvybiškai svarbūs mūsų gerovei. O kiti nėra tuo tvirtai įsitikinę.

Tai sugrąžina mus prie druskos, bet labai aplinkiniu keliu. Iš visų mineralų mitybai svarbiausias natris – jo daugiausia suvartojame natrio chlorido, valgomosios druskos, pavidalu*. Blogai ne tai, kad gauname jo per mažai, bet tai, kad greičiausiai per daug. Mums reikėtų kur kas mažesnio kiekio – 200 miligramų per parą, maždaug tiek, kiek išbirtų šešis ar aštuonis kartus stipriai krestelėjus druskinę. Bet vidutiniškai suvartojame maždaug šešiasdešimt kartų daugiau. Normaliai maitinantis beveik neįmanoma sumažinti šio kiekio, nes apdorotuose maisto produktuose, kuriuos taip godžiai valgome, labai daug druskos. Dažnai jos dedama į produktus, kurie valgant neatrodo sūrūs – pavyzdžiui, pusryčių dribsnius, konservuotas sriubas ir ledus. Kas pamanytų, kad uncijoje kukurūzų dribsnių daugiau druskos nei uncijoje sūdytų žemės riešutų? Arba kad vienoje sriubos skardinėje – ar bet kurio kito konservuoto maisto skardinėje – esantis druskos kiekis gerokai viršija suaugusiajam rekomenduojamą bendrą druskos dienos normą?

Archeologiniai duomenys rodo: kai žmonės pradėjo gyventi sėsliomis bendruomenėmis, versdamiesi žemės ūkiu, jiems ėmė trūkti druskos, o anksčiau netrūkdavo, todėl specialiai reikėjo pasirūpinti druskos ir ją vartoti. Viena iš istorijos mįslių – kaip jie žinojo, kad turi tai daryti, nes druskos trūkumas maiste neverčia jos pasigesti. Šis trūkumas kenkia savijautai ir galiausiai numarina, mat be druskoje esančio chloro ląstelės tiesiog nu-

* Natrio chloridas – keista medžiaga, ją sudaro du nepaprastai aktyvūs elementai: natris ir chloras. Jie yra mineralų pasaulio „blogiukai". Įmetus gabalą gryno natrio į kibirą vandens, jis sprogtų taip, kad gal net užmuštų. Chloras dar pavojingesnis. Tai Pirmajame pasauliniame kare naudotų nuodingųjų dujų aktyvus ingredientas ir, kaip žino plaukikai, net labai atskiestas graužia akis. Tačiau šių dviejų aktyvių elementų junginys yra nekenksmingas natrio chloridas – įprasta valgomoji druska.

stoja veikti, kaip variklis be degalų, tačiau nebūna akimirkos, kai žmogus pagalvotų: „Vajė, man būtų gerai gauti truputį druskos." Taigi įdomu, iš kur jie sužinojo, kad reikėtų jos pasiieškoti, ypač tose vietose, kur druskos rasti ne taip paprasta. Pavyzdžiui, senovės britai pajūryje įkaitindavo lazdas, jas nardindavo į jūros vandenį, paskui gramdydavo nuo jų druską. Actekai gaudavo jos garindami savo šlapimą. Švelniai tariant, tokie dalykai nedaromi instinktyviai. Tačiau reikmė pasūdyti maistą yra viena iš stipriausių, kokias žmonės turi iš prigimties, ir ji visuotinė. Visose pasaulio visuomenėse, kuriose druska lengvai gaunama, jos suvartojama vidutiniškai keturiasdešimt kartų daugiau, nei būtina gyvybei palaikyti. Mums jos vis negana.

Druska dabar tokia paplitusi ir pigi, kad pamirštame, kaip karštai jos kažkada buvo trokštama. Tačiau didžiąją dalį istorijos ji ginė žmones į atokiausius pasaulio pakraščius. Druska vartota mėsai ir kitiems produktams ilgiau išlaikyti, todėl reikėjo milžiniškų jos kiekių: 1513 m. Henrikui VIII paliepus, vienam karo žygiui paskersta ir susūdyta 25 000 galvijų. Taigi druska buvo strategiškai labai reikšmingas išteklius. Viduramžiais druską iš Tombuktu per Sacharą į Viduržemio jūros baseino turgus gabendavo net keturiasdešimties tūkstančių kupranugarių vilkstinės – iš tiek galima surikiuoti septyniasdešimties mylių vorą.

Žmonės dėl druskos kariavo ir buvo parduodami į vergiją. Taigi ji tais laikais sukėlė kančių. Tačiau jos visiškai nublėsta, palyginti su tuo, kiek negandų kilo, kiek buvo pralieta kraujo ir parodyta žiaurumo ir godumo dėl vienos birių maisto produktų grupės, kurios mums visai nebūtinai reikia ir be kurios puikiai galėtume išsiversti. Kalbu apie pagardus, kurie papildo druską, – prieskonius*. Be jų niekas nemirtų, bet daugybė dėl jų mirė.

Labai didelė šiuolaikinio pasaulio istorijos dalis – tai prieskonių istorija. Ji prasideda nuo neišvaizdaus vijoklinio augalo, kažkada augusio tik rytų Indijoje, Malabaro Krante, ir vadinamo *Piper nigrum*. Ko gero, pamatę jį natūraliomis sąlygomis tikriausiai nemanytumėte, kad jis toks svarbus, tačiau tai visų trijų rūšių „tikrųjų" pipirų – juodųjų, baltųjų ir žaliųjų – šaltinis. Maži

* Prieskoniai (*spices*) anglų kalboje skiriami nuo prieskoninių žolelių ir lapų (*herbs*). Prieskoniai gaminami iš medienos, sėklų, vaisių ar kitų augalų dalių, bet ne iš lapų ar žolių stiebelių.

kieti apvalūs juodųjų pipirų grūdeliai, kuriuos namuose malame pipirmalėmis, iš tikrųjų yra smulkūs šio augalo vaisiai, sudžiovinti, kad skonis taptų aštresnis. Pipirų rūšys skiriasi tik tuo, kada tie vaisiai nuskinami ir kaip jie apdorojami.

Ten, kur pipirai auga, jie buvo vertinami nuo neatmenamų laikų, tačiau tarptautine preke juos pavertė romėnai. Jie mėgo pipirus ir netgi berdavosi jų ant desertų. Romėnai buvo įpratę vartoti pipirus, taigi šio prieskonio kaina ilgai buvo didelė. Toli rytuose gyvenę prieskonių pirkliai negalėjo patikėti savo sėkme. „Jie atgabena aukso ir išsigabena pipirų“, – stebėjosi vienas tamilų pirklys. Kai gotai 408 m. grasino išplėšti Romą, romėnai atsipirko duokle, kurios dalį sudarė trys tūkstančiai svarų pipirų. 1468 m. Burgundijos hercogas Karolis savo vestuvių puotai užsakė 380 svarų juodųjų pipirų, kur kas daugiau, nei galima suvalgyti net per didžiausią vestuvių pokylį, ir išstatė visiems matomoje vietoje, kad žmonės galėtų regėti, koks jis pasakiškai turtingas.

Beje, ilgai gyvavusi nuomonė, kad prieskoniai vartoti maisto sugedimui užmaskuoti, nuodugniau įsigilinus pasirodo klaidinga. Daugumą prieskonių įpirkdavo tik tie žmonės, kurie vargu ar turėdavo prastos mėsos, ir apskritai prieskoniai pernelyg vertinti, kad būtų vartojami kam nors nuslėpti. Taigi kai žmonės turėjo prieskonių, vartojo juos taupiai, po nedaug, o ne kaip kokią kvapnią priedangą.

Pipirai sudarė apie 70 procentų visų parduodamų prieskonių kiekio, tačiau ir kitos, net dar labiau vertinamos, prekės iš tolesnių kraštų ėmė plaukti į Europą: muskato riešutai ir muskatai, cinamonas, imbieras, gvazdikėliai ir dažinė ciberžolė, taip pat keli gerokai primiršti retesni prieskoniai, pavyzdžiui, balinis ajeras, ferula, tikrasis šventkmynis, viksvuolė ir geltonoji ciberžolė. Šimtmečius prieskoniai buvo ne tik labiausiai vertinamas maisto produktas, bet ir labiau branginami nei visos kitos prekės. Tolimuosiuose Rytuose esančios Prieskonių salos visada buvo tokios trokštamos, vertinamos ir tokios egzotiškos, kad, kai Jokūbas I tapo dviejų mažų salelių savininku, tai buvo toks laimėjimas, jog kurį laiką jis džiaugėsi galėdamas tituluotis „Anglijos, Škotijos, Airijos, Prancūzijos, Pulovėjaus ir Pulorūno karaliumi“.

Dėl nepaprasto retumo labiausiai vertinti muskato riešutai ir muskatai*. Ir vieni, ir kiti gaunami iš medžio *Myristica fragrans*, augančio žemesnėse šlaitų vietose vos devyniose mažose vulkaninėse salose, iškilusiose Bandos jūroje tarp Kalimantano ir Naujosios Gvinėjos, dabartinėje Indonezijoje. Šias salas supa daugybė kitų salų, kurių dirva ir mikroklimatas šiek tiek kitokie, todėl ten muskatmedžiai augti negali. Gvazdikėliai, tam tikro mirtinių šeimos medelio džiovinti žiedpumpuriai, taip pat augo tik keliose ypatingose salose, maždaug du šimtus mylių šiauriau tame pačiame salyne, geografų vadinamame Molukų, o istorikų – Prieskonių salomis. Verta pagalvoti, ką tai reiškia, nes Indonezijos salyną sudaro šešiolika tūkstančių salų, išsibarsčiusių po daugiau nei 735 000 kvadratinių mylių plotą, – todėl nekeista, kad penkiolikos salų buvimo vieta europiečiams taip ilgai liko paslaptis.

Visi šie prieskoniai pasiekdavo Europą per sudėtingą prekybos tinklą, ir kiekvienas pirklys, suprantama, pasiimdavo pelno dalį. Kol muskato riešutai ir muskatai pasiekdavo Europos rinkas, jų kaina, palyginti su mokama Tolimuosiuose Rytuose, išaugdavo net šešiasdešimt tūkstančių kartų. Neišvengiamai anksčiau ar vėliau tie, kas stovėjo prekybos grandinės pabaigoje, turėjo suprasti, kad būtų kur kas naudingiau apsieiti be tarpinių grandžių ir patiems gauti visą pelną.

Taip prasidėjo didysis geografinių atradimų amžius. Iš pirmųjų keliautojų daugiausia prisimenamas Kristupas Kolumbas, tačiau jis nebuvo pats pirmasis. 1487 m., penkeriais metais anksčiau už Kolumbą, iš Portugalijos į neištirtą Atlanto dalį išplaukė Fernão'as Dulmo'as ir João'as Estreito'as, pažadėję po keturiasdešimties dienų sukti atgal, jei lig tol nieko neras. Nuo tada niekas jų nebematė. Pasirodo, rasti vėjus, tinkamus parplaukti į Europą, visai nebuvo lengva. Tikrasis Kolumbo laimėjimas buvo tai, kad jam pavyko sėkmingai perplaukti vandenyną abiem kryptimis. Nors Kolumbas turėjo nemažai jūrininko patirties, daugelį kitų sričių išmanė gana prastai – ypač geografiją, kurios žinios, atrodytų, keliautojui svarbiausios. Sunku įvardinti istorinę asmenybę, kuri būtų sulaukusi didesnės neblėstančios šlovės turė-

* Muskato riešutas yra muskatmedžio sėkla, o prieskoniai muskatai gaminami iš tų sėklų apysėklio. Beje, prieskoniai muskatai buvo vartojami rečiau už muskato riešutus. Kasmet būdavo nuimama du tūkstančiai tonų muskato riešutų derliaus, bet gaunama tik apie šimtas tonų muskatų.

dama mažiau sugebėjimų. Aštuonerius metus su pertraukomis jis praleido blaškydamasis apie Karibų salas ir ties Pietų Amerikos pakrantėmis, būdamas tikras, kad plaukioja Rytų gilumoje, o Japonija ir Kinija yra netoli vakaruose. Jis niekada nesuprato, kad Kuba – tai sala, ir niekada nebuvo išlipęs šiauriau esančiame dideliame sausumos plote, ir net neįtarė jį egzistuojant, nors visi mano, kad jis yra to ploto, Jungtinių Valstijų teritorijos, atradėjas. Kolumbas prisikrovė triumus beverčio pirito, manydamas, kad tai auksas, ir, kaip buvo įsitikinęs, cinamono bei pipirų. Tačiau iš tikrųjų pirmoji medžiaga buvo bevertė medžio žievė, o antroji – ne tikri pipirai, o aitriosios paprikos. Jos – puikus produktas, jei suvokiama, kas tai yra, bet pirmąsyk smarkiau krimstelėjus gali netikėtai išspausti ašarą.

Visiems, išskyrus Kolumbą, buvo aišku, kad sunkumai dėl prieskonių dar nesibaigė, ir 1497 m. Vasco'as da Gama išplaukė iš Portugalijos, nusprendęs pasiekti Rytus kitu keliu, pro Afrikos smaigalį. Šį sumanymą buvo ne taip paprasta įgyvendinti, kaip atrodo. Keliaujant į pietus, vyraujantys priešiniai vėjai ir srovės būtų neleidusios tiesiog plaukti palei krantą, nors taip atrodytų logiškiausia. Vietoj to da Gama turėjo leistis tolyn į Atlanto vandenyną, beveik net iki Brazilijos, nors pats to nežinojo. Kitaip jis nebūtų pagavęs vakario vėjo, kuris paskui nunešė jo flotilę pro kyšulį pietuose. Todėl da Gamos kelionė buvo tikrai įspūdinga. Europiečiai dar nebuvo taip toli plaukę, ir jo laivai neregėjo sausumos net tris mėnesius iš eilės. Iš esmės šios kelionės metu buvo atrastas skorbutas. Nė viena ankstesnė kelionė jūra netruko taip ilgai, kad išryškėtų skorbuto simptomai.

Taip pat jūreivių pasauliui ji davė dvi kitas blogybes. Pirma, jos metu į Aziją pateko sifilio užkratas, taigi ši liga tapo tikrai tarptautinė, nes vos prieš penkerius metus Kolumbo vyrai ją iš Amerikos buvo pernešę į Europą. Antra, kartais pasitaikydavo žiauraus smurto nekaltų žmonių atžvilgiu. Vasco'as da Gama elgėsi siaubingai žiauriai. Vieną kartą jis užgrobė musulmonų laivą, kuris gabeno šimtus vyrų, moterų ir vaikų, užrakino keleivius ir įgulą triume, pasigrobė visus vertingus daiktus, o tada be jokios priežasties padarė siaubingą dalyką – tą laivą padegė. Beveik visur da Gama, kur nukeliaudavo, prievartavo arba kankino žmones ir taip parodė nepasitikėjimo ir žvėriško smurto pavyzdį, vėliau sumenkinusį visą geografinių atradimų amžių.

Da Gama niekada nepasiekė Prieskonių salų. Kaip ir dauguma kitų, jis manė, kad Ost Indija yra vos ryčiau nuo Indijos – žinoma, todėl ją taip ir vadino. Bet iš tikrųjų pasirodė, kad ji *daug* toliau nei Indija, taip toli, kad ten nuvykę europiečiai ėmė klausti savęs, ar nebus nuplaukę didesnę dalį kelio aplink pasaulį ir beveik vėl pasiekę Ameriką. Jei būtų paaiškėję, kad tai tiesa, tada į Indiją dėl prieskonių būtų buvę paprasčiau nukeliauti plaukiant į vakarus, pro žemes, neseniai atrastas Kolumbo, o ne plaukti visą kelią aplink Afriką ir per Indijos vandenyną.

1519 m. Fernandas Magelanas leidosi į kelionę penkiais sukiužusiais laivais – ėmėsi įgyvendinti savo drąsų planą suieškoti vakarinį kelią, nors jam gerokai trūko lėšų. Jis atrado, kad tarp Amerikų ir Azijos žioji didesnė tuštuma, negu kas kada įsivaizdavo galint būti žemėje, – Ramusis vandenynas. Niekas mėgindamas praturtėti taip neprisikentėjo, kaip Fernandas Magelanas ir jo komanda, kai jie 1521 m., vis labiau prarasdami tikėjimą, plaukė per šį vandenyną. Kai maisto atsargos beveik išseko, jie išrado turbūt neapetitiškiausią valgį, koks kada buvo vartojamas: žiurkių mėšlo ir medžio drožlių mišinį. „Valgėme džiūvėsius, kurie buvo visai ne džiūvėsiai, o tik kirminų knibždantys džiūvėsių milteliai, – rašė vienas įgulos narys. – Jie stipriai dvokė žiurkių šlapimu. Gėrėme geltoną vandenį, kuris jau daug dienų buvo sušvinkęs. Valgėme ir jaučio odų, dengusių groto rėją, [...] o dažnai – bortų pjuvenas." Tris mėnesius ir dvidešimt dienų jie keliavo be šviežio maisto ir vandens, kol pagaliau gavo išlipti ir atsigauti Guamo saloje, ir visa tai dėl to, kad siekė prisikrauti laivų triumus džiovintų žiedpumpurių, medžio žievės gabaliukų ir kitų kvapnių drožlių pasikvėpinti ir maistui pabarstyti.

Kelionės pabaigos sulaukė tik aštuoniolika iš dviejų šimtų šešiasdešimties vyrų. Pats Magelanas žuvo per susirėmimą su Filipinų čiabuviais. Tačiau tie aštuoniolika iš kelionės labai pasipelnė. Prieskonių salose jie pasikrovė 53 000 svarų gvazdikėlių, Europoje juos pardavė susižerdami 2 500 procentų pelno. Be to, jie beveik atsitiktinai tapo pirmaisiais žmonėmis, apkeliavusiais Žemės rutulį. Tikroji Magelano kelionės reikšmė buvo ne tai, kad jos metu pirmą kartą apiplaukta planeta, bet tai, kad pirmąsyk suprasta, kokia ji iš tiesų didelė.

Nors Kolumbas menkai nutuokė, ką darąs, galiausiai svarbiausios tapo jo kelionės, ir tą akimirką, kai jos tapo tokios svarbios, galime nurodyti tiksliai. 1492 m. lapkričio 5 d. Kuboje du jo įgulos nariai grįžo į laivą ir parnešė vieną savo gyvenime niekad neregėtą dalyką: „grūdų rūšį, [kurią čiabuviai] vadina *maiz*, gero skonio, kepamą, džiovinamą ir paverčiamą miltais". Tą pačią savaitę jie pamatė kelis tainų genties indėnus, įsikandusius smilkstančius lapų ritinėlius. Jie įkvėpdavo dūmų į plaučius ir teigė, kad tai jiems teikia pasitenkinimą. Kolumbas parsigabeno namo ir truputį šio keisto produkto.

Taip prasidėjo procesas, kurį antropologai vadina „Kolumbo mainais", – maisto produktų ir kitų medžiagų gabenimas iš Naujojo Pasaulio į Senąjį ir atvirkščiai. Tuo metu, kai į Naująjį Pasaulį atvyko pirmieji europiečiai, žmonės čia augino daugiau nei šimto rūšių valgomus augalus: bulves, pomidorus, saulėgrąžas, aguročius, baklažanus, avokadus, daugybę rūšių pupų ir moliūgų, batatus, žemės riešutus, anakardžius, ananasus, melionmedžius, gvajavas, dioskorėjas, maniokus, moliūgus, vanilę, keturių rūšių aitriąsias paprikas, kakavmedžius ir dar daug kitų augalų – neblogas laimikis.

Apskaičiuota, kad 60 procentų visų šiandien pasaulyje auginamų maistinių augalų kilo iš Amerikų. Šie produktai ne tik tapo užsienio virtuvės dalimi, bet ir iš esmės ją *sukūrė*: įsivaizduokite itališką maistą be pomidorų, graikišką – be baklažanų, Tailando ar Indonezijos – be žemės riešutų padažo, karį be aitriųjų paprikų, mėsainius be bulvių šiaudelių ar kečupo, afrikietišką maistą be maniokų. Turbūt nėra nė vienos Rytų ar Vakarų šalies virtuvės, kurios Amerikų maisto produktai būtų iš esmės nepagerinę.

Tačiau tuo metu niekas to nenumanė. Paradoksalu, bet europiečiai rasdavo produktų, kurių jie nenorėjo, ir norėjo tų, kurių nerasdavo. Jie ieškojo prieskonių, kurių Naujasis Pasaulis, deja, stokojo, išskyrus aitriąsias paprikas, kurios buvo per aštrios ir per daug išgąsdindavo, kad jas iš karto būtų pradėję vertinti. Daug puikių Naujojo Pasaulio produktų nesulaukė jokio dėmesio. Vietiniai Peru gyventojai turėjo 150 rūšių bulvių ir visas jas vertino. Prieš penkis šimtus metų inkas būtų galėjęs atskirti bulvių rūšis beveik taip pat, kaip šiuolaikinis vyno žinovas atskiria vynuoges. Peru čiabuvių kečujų kalboje dar yra tūkstantis žodžių skirtingoms bulvių rūšims apibūdinti ir įvardinti. Pavyzdžiui, *hantha* reiškia bulvę, kuri yra sena, bet dar valgoma.

Tačiau konkistadorai parsigabeno namo tik kelias rūšis, ir kai kurie žmonės mano, kad tikrai ne skaniausias. Šiauriau gyvenantys actekai labai mėgo burnočius – javus, kurių grūdai maistingi ir skanūs. Meksikoje jie vartoti ne mažiau nei kukurūzai, tačiau ispanai atsisakė jų ragauti, nes jiems nepatiko, kad actekai juos vartojo sumaišę su krauju per apeigas, kuriose buvo aukojami žmonės.

Galima teigti, kad amerikiečiai iš Europos taip pat daug gavo mainais. Centrinės Amerikos čiabuviai iki tol, kol į jų gyvenimą įsiveržė europiečiai, turėjo tik penkis naminius gyvūnus: kalakutą, antį, šunį, bitę ir košenilį, bet nelaikė jokių pieninių gyvulių. Be europietiškos mėsos ir sūrio nebūtų dabartinio meksikietiško maisto. Nebūtų atsiradę Kanzaso kviečių, Brazilijos kavos, Argentinos jautienos ir daug kitų produktų.

Nelaimei, Kolumbo mainai neišvengė ir ligų mainų. Čiabuviai neturėjo imuniteto daugeliui europietiškų ligų, todėl lengvai susirgdavo ir „mirė pulkais". Apskaičiuota, kad viena epidemija, tikriausiai virusinis hepatitas, pražudė 90 procentų Masačusetso pakrantės čiabuvių. Kažkada didžiulės kedo genčių grupės, gyvenusios dabartinio Teksaso ir Arkanzaso teritorijose, gyventojų sumažėjo nuo, kaip spėjama, 200 000 iki vos 1 400, taigi daugiau nei 99 procentais. Tokio masto epidemija sumažintų dabartinį Niujorko gyventojų skaičių iki 56 000 – „mažiau, nei telpa į *Yankees* stadioną", kaip šiurpiai pasakė Charlesas C. Mannas. Suskaičiuota, kad per pirmąjį ryšių su Europa šimtmetį Mezoamerikos čiabuvių skaičius dėl ligų ir žudynių sumažėjo 90 procentų. Mainais jie davė Kolumbo vyrams sifilį*.

Žinoma, Kolumbo mainų laikais taip pat vyko masinis žmonių kraustymasis, steigėsi kolonijos, buvo perduodama kalba, religija ir kultūra – kartais prievarta. Istorijoje beveik nėra buvę kito tokio žmogaus veiksmo, kuris būtų taip stipriai pakeitęs pasaulį, kaip Kolumbo mėginimas ieškoti Rytų prieskonių, prasidėjęs nuo klaidos.

Visa tai paradoksalu dar ir dėl to, kad pačiame geografinių atradimų epochos įkarštyje prieskonių aukso amžius ėmė artėti prie pabaigos. 1545 m.,

* Amerikos indėnai taip pat užsikrėsdavo sifiliu, tačiau nuo jo nukentėdavo mažiau, panašiai kaip europiečiai mažiau nukentėdavo nuo tymų ir kiaulytės.

tepraėjus maždaug dvidešimčiai metų po įspūdingos Magelano kelionės, netoli Anglijos krantų, prie Portsmuto, paslaptingomis aplinkybėmis nuskendo anglų karo laivas *Mary Rose*. Žuvo daugiau nei keturi šimtai vyrų. XX amžiaus pabaigoje jūrų archeologai iškėlė laivą ir nustebo radę, kad beveik kiekvienas jūreivis turėjo mažą maišiuką juodųjų pipirų, kurį nešiodavosi prisirišęs prie juosmens. Jiems tai turėjo būti vienas iš brangiausių turtų. Tai, kad net paprastas jūreivis 1545 m. įpirkdavo pipirų atsargą, tegul ir nedidelę, rodė, kad atėjo galas laikams, kai pipirai buvo ypač reti ir nepaprastai trokštami. Artėjo diena, kai jie kartu su druska tapo palyginti paprastu pagardu.

Žmonės dar maždaug šimtmetį nesiliovė kovoję dėl egzotiškesnių prieskonių, o kartais ir dėl įprastų. 1599 m. aštuoniasdešimt britų pirklių, supykę dėl kylančių pipirų kainų, įsteigė Britų Ost Indijos bendrovę, ketindami užimti dalį rinkos. Šis žingsnis galiausiai davė karaliui Jokūbui brangiąsias Pulovėjaus ir Pulorūno salas, tačiau iš tikrųjų britams Ost Indijoje niekada pernelyg nesisekė. 1667 m. pagal Bredos taiką jie atsisakė visų pretenzijų į šią teritoriją ir užleido ją Nyderlandams mainais už mažą nereikšmingą Šiaurės Amerikos žemės lopinėlį, vadinamą Manhatanu.

Tačiau tuo metu jau buvo atsiradę kitų prekių, jų žmonės troško dar labiau, ir dėl to, kad imta jų vaikytis, pasaulis vėl netikėčiausiai pasikeitė.

II

Dvejais metais anksčiau, nei įvyko liūdnas nutikimas su „daug šliaužiojančių kirmėlaičių", Samuelis Pepysas dienoraštyje aprašė kur kas proziškesnį savo gyvenimo įvykį. 1660 m. rugsėjo 25 d. jis pirmą kartą paragavo naujo karšto gėrimo ir užsirašė: „O paskui užsisakiau puodelį arbatos (kiniško gėrimo), niekada nebuvau jos ragavęs." Pepysas nesakė, ar gėrimas jam patiko, – apmaudu, nes tai pirmas kartas, kai anglų kalba paminėta, jog žmogus gėrė arbatą.

Po pusantro šimto metų, 1812-aisiais, škotų istorikas Davidas Macphersonas sausame veikale *Europos prekybos su Indija istorija* (*History of the Eu-*

ropean Commerce with India) pacitavo šią Pepyso dienoraščio vietą apie arbatos gėrimą. Citata stebina, nes 1812 m. Pepyso dienoraščiai, kaip manoma, dar nebuvo žinomi. Jie gulėjo Oksforde, Bodlio bibliotekoje, ir buvo prieinami norintiems apžiūrėti, tačiau niekas, kaip manyta, to nebandė daryti, nes jie buvo parašyti asmeniniu slaptaraščiu, dar neiššifruotu. Kaip Macphersonui pavyko šešiuose slaptaraščiu tankiai prikeverzotuose tomuose rasti ir išversti reikiamą vietą ir, visų pirma, kas jį paskatino ten tokios vietos ieškoti – neįmenamiausios mįslės.

Oksfordo mokslininkas pastorius George'as Neville'is, Magdalenos koledžo direktorius, atsitiktinai perskaitė Macphersono tekste trumpą Pepyso dienoraščių citatą ir susidomėjo, ko dar juose galima rasti. Šiaip ar taip, Pepysas gyveno svarbiu metu: tada buvo atkurta monarchija, nusirito paskutinė didelė maro epidemija, 1666 m. Didysis Londono gaisras. Taigi turinys turėjo būti įdomus. Jis pavedė gabiam, bet neturtingam studentui Johnui Smithui pamėginti iššifruoti slaptaraštį ir perskaityti dienoraščius. Šis darbas pareikalavo trejų metų, bet jo rezultatas – perskaityti vieni svarbiausių dienoraščių anglų kalba. Jeigu Pepysas tąsyk būtų neišgėręs puodelio arbatos, o Macphersonas jo paminėjęs savo nuobodžioje istorijoje, jei Neville'is nebūtų taip susidomėjęs, o jaunajam Smithui būtų pritrūkę proto ir atkaklumo, Samuelio Pepyso vardas būtų žinomas tik jūreivystės istorikams, ir, tiesą sakant, neturėtume labai nemažos dalies žinių apie žmonių gyvenimą XVII amžiaus antrojoje pusėje. Taigi gerai, kad jis išgėrė tą puodelį.

Kaip ir dauguma jo klasės žmonių tais laikais, Pepysas paprastai gerdavo kavą, nors ir ji 1660 m. dar buvo gana naujas dalykas. Britai jau ne vieną dešimtmetį turėjo miglotų žinių apie kavą, tačiau daugiausia kaip apie keistą užsienyje vartojamą tamsų gėrimą. 1610 m. keliautojas George'as Sandysas kavą apibūdino kandžiai: ji esanti „suodžių juodumo ir gana panašaus skonio". Anglų kalboje šio žodžio rašysena nepaprastai įvairavo: rašyta *coava, cahve, cauphe, coffa, cafe* ir kitaip, kol galiausiai maždaug 1650 m. įsitvirtino variantas *coffee*.

Anglijoje kava išpopuliarėjo žmogaus, vardu Pasqua Rosee, dėka. Rosee buvo graikų kilmės, gimė Sicilijoje, o Turkijoje, Smirnoje (dabar Izmiras), tarnavo Danieliui Edwardsui, britų pirkliui. Kartu su Edwardsu persikraus-

tęs į Angliją, Rosee vaišino kava Edwardso svečius. Padrąsintas jos didelio populiarumo Rosee 1652 m. Sityje, Kornhilio Šv. Mykolo bažnyčios šventoriaus stoginėje, atidarė pirmąją Londone kavinę. Rosee reklamuodamas kavą kalbėjo apie jos naudą sveikatai: esą ji išgydo (arba slopina) galvos skausmą, slogą, vidurių pūtimą, podagrą, skorbutą, persileidimą, padidėjusį akių jautrumą ir daug kitų negerovių.

Rosee verslas klojosi labai gerai, tačiau jis neilgai buvo pagrindinis kavos virėjas. Netrukus po 1656 m. Rosee buvo priverstas palikti šalį „dėl tam tikrų nusižengimų" – šaltiniai, deja, jų nenurodo. Žinoma tik tiek, kad jis išvyko staiga, ir daugiau niekas apie jį nieko negirdėjo. Jo vieton kaipmat stojo kiti. Didžiojo gaisro metu Londone veikė daugiau nei aštuoniasdešimt kavinių, ir jos tapo svarbiausia miesto gyvenimo dalimi.

Kavinėse ne visada tiekta labai gera kava. Kadangi Britanijoje kavą apmokestindavo pagal galonų skaičių, nusistovėjo tvarka ją virti dideliais kiekiais, šaltai laikyti statinėse, o prieš patiekiant vėl truputį pašildyti. Taigi kava britus žavėjo ne tiek dėl geros kokybės, kiek dėl to, kad padėjo bendrauti. Žmonės traukdavo į kavines susitikti bendraminčių, paplepėti, paskaityti naujausių žurnalų ir laikraščių, kurie septintajame XVII a. dešimtmetyje buvo visiška naujiena, keistis informacija, svarbia gyvenimui ir verslui. Kai jie norėdavo sužinoti, kas vyksta pasaulyje, eidavo į kavinę. Žmonės įprato naudoti kavines kaip savo kontoras – žymiausias pavyzdys yra Lloydo kavinė Lombardo gatvėje, pamažu išsirutuliojusi į *Lloyd's* draudimo biržą. Williamo Hogharto tėvui šovė mintis atidaryti kavinę, kurioje būtų kalbama tik lotyniškai. Sumanymas įspūdingai žlugo, – *toto bene*, kaip turbūt būtų pasakęs pats ponas Hogarthas, – o jis, vargšas, dėl to ne vienus metus praleido skolininkų kalėjime.

Nors Ost Indijos bendrovė susikūrė dėl pipirų ir kitų prieskonių, jai buvo lemta prekiauti arbata. 1696 m. Williamas Pittas jaunesnysis labai sumažino arbatos mokestį, pakeitė jį baisiuoju langų mokesčiu (rėmėsi logiška prielaida, kad langus paslėpti kur kas sunkiau, nei kontrabanda įvežti arbatą), ir tai iškart turėjo įtakos arbatos vartojimui. Nuo 1699 iki 1721 m. arbatos importas išaugo beveik šimtą kartų, nuo 13 000 iki 1,2 milijono svarų, o tada per trisdešimt metų, iki 1750 m., dar paketurgubėjo. Arbatą šlerpdavo dar-

bininkai ir elegantiškai gurkšnodavo damos. Ją gerdavo per pusryčius, pietus ir vakarienę. Tai pirmasis istorijoje gėrimas, nepriklausęs nė vienai klasei, ir pirmasis, kuriam buvo skirtas tradicinis dienos metas. Ją buvo lengviau išsivirti namie nei kavą, ir ji ypač tiko gerti su kitu didžiuoju skanėstu, kuris staiga tapo prieinamas gaunantiems vidutines pajamas, – cukrumi. Jokia kita tauta taip nedievino saldžios arbatos su pienu kaip britai (ir negalėjo su jais varžytis). Šiek tiek daugiau nei pusantro šimtmečio arbata buvo Ost Indijos bendrovės pagrindas, o ši bendrovė – Britų imperijos pagrindas.

Ne visi iškart įvertino arbatą. Poetas Robertas Southey pasakojo apie ponią kaimietę, iš draugės mieste gavusią dovanų svarą arbatos tuo metu, kai ši dar buvo naujovė. Dorai nežinodama, ką su ja daryti, ponia išvirė arbatą puode, lapus užbėrė ant skrebučių su sviestu ir druska, o tada pavaišino drauges – šios drąsiai juos sukrimto ir pasakė, kad arbata ne visai jų skonio, nors įdomi. Tačiau kitur arbata įsitvirtino, o kartu ir cukrus.

Britai visada mėgo cukrų, ir taip mėgo, kad, kai pirmąsyk jo gavo (maždaug Henriko VIII laikais), vartojo beveik su viskuo: berdavosi cukraus ant kiaušinių, mėsos ir į vyną, saldino bulves, barstėsi daržoves ir valgė cukrų tiesiai iš šaukšto, jei tik išgalėdavo. Nors jis kainavo labai brangiai, žmonės jo vartodavo tiek, kad patamsėdavo dantys, o jei šie nepatamsėdavo savaime, būdavo specialiai juodinami siekiant parodyti, koks turtingas ir nepaprastai dosnus sau yra jų savininkas. O dabar dėl Vest Indijos plantacijų cukrų galėjo įpirkti vis daugiau žmonių, ir jie suprato, kad jis ypač gerai tinka arbatai saldinti.

Saldi arbata tapo nacionaline silpnybe. 1770 m. kiekvienas gyventojas suvartojo vidutiniškai 20 svarų cukraus, ir diduma jo tikriausiai pateko į arbatą. (Atrodytų, gana daug, jei nežinote, kad šiandien britas kasmet vidutiniškai suvalgo 80 svarų cukraus, o amerikietis sušlamščia netgi 126 svarus.) Manyta, kad arbata, kaip ir kava, naudinga sveikatai; teigta, kad, be daugelio kitų dalykų, ji „malšina vidurių skausmą“. Nyderlandų gydytojas Cornelius Bontekoe rekomendavo per dieną išgerti penkiasdešimt puodelių arbatos, o ypatingais atvejais netgi du šimtus, kad organizmas gautų reikiamą jos kiekį.

Taip pat cukrus atliko svarbų vaidmenį formuojantis gėdingam reiškiniui: prekybai vergais. Beveik visas cukrus, kurį vartojo britai, buvo gauna-

mas iš Vest Indijos ūkių, kur dirbdavo vergai. Esame linkę pernelyg siaurai sieti vergovę vien su Jungtinių Valstijų pietinės dalies plantacijų ekonomika, tačiau iš tikrųjų iš vergijos praturtėjo daugybė kitų žmonių, ypač prekijai, prieš 1807 m. prekybos žmonėmis panaikinimą per vandenyną atsigabenę 3,1 milijono afrikiečių.

Arbata buvo dievinama ir vertinama ne tik Didžiojoje Britanijoje, bet ir jos užjūrio kolonijose. Amerikoje jai galiojo mokestis – vienas iš nemėgstamų Townshendo mokesčių. 1770 m. visi jie buvo panaikinti, išskyrus arbatos mokesčius, ir tai, kaip pasirodė, buvo pragaištingas neapsiskaičiavimas. Juos paliko iš dalies dėl to, kad siekta kolonistams priminti, jog jie pavaldūs karaliui, o iš dalies siekiant padėti Ost Indijos bendrovei įveikti didelį staigiai prasidėjusį nuosmukį. Bendrovę beviltiškai slėgė įsipareigojimų našta. Ji sukaupė milžinišką kiekį, 17 milijonų svarų, greitai gendančio produkto – arbatos, ir užsispyrusi mėgino sudaryti klestinčios bendrovės įvaizdį: išmokėjo daugiau dividendų, nei galėjo sau leisti. Buvo aišku: jei nepavyks sumažinti sukauptų atsargų, gresia bankrotas. Britanijos valdžia, siekdama krizės metu palengvinti bendrovės naštą, Amerikoje suteikė bendrovei visišką prekybos arbata monopolį. Visi amerikiečiai žino, kas tada nutiko.

1773 m. gruodžio 16 d. maždaug aštuoniasdešimt kolonistų persirengė indėnais mohaukais ir užpuolė britų laivus Bostono uoste, sulaužė 342 arbatos dėžes ir išvertė arbatžoles už borto. Gali pasirodyti, kad tai tik šioks toks vandalizmo aktas, bet Bostonui tai buvo visų metų arbatos atsargos, vertos 18 000 svarų, taigi šis nusikaltimas buvo sunkus ir mirtinas, ir visi dalyviai tai žinojo. Beje, tuo metu niekas nevadino šio įvykio „Bostono arbatėle“; toks pavadinimas pavartotas tik 1834 m. Taip pat dalyvių elgesio negalima pavadinti geranorišku ir linksmu, kaip mums, amerikiečiams, patinka manyti. Jie buvo nusiteikę siaubingai agresyviai. Labiausiai tąkart nepasisekė britų muitinės tarnautojui, vardu Johnas Malcolmas. Jį Meine neseniai buvo ištempę iš namų, ištepę derva ir išvolioję plunksnose – itin skaudi bausmė, nes karšta derva būdavo tepama tiesiai ant odos. Paprastai tam naudoti kieti šepečiai, jau savaime gana skausmingi, nors yra buvęs bent vienas atvejis, kai auką tiesiog suėmė už kulkšnių ir pirmiausia panardino galvą į dervos statinę. Derva ištepta auka būdavo išvoliojama plunksnose, paskui rodoma

gatvėse, dažnai mušama ar net pakariama. Taigi ši bausmė buvo visai nelinksmas dalykas, ir tik pamanykite, kaip išsigando Malcolmas, kai jį antrą kartą ištempė iš namų, nors jis bandė išsisukti, ir vėl, kaip būdavo sakoma, „aprengė jankio švarku". Kai derva išdžiūdavo, valant dervą ir plunksnas reikėdavo ištisas dienas atsargiai pešioti ir grandyti. Malcolmas nusiuntė apdegusio ir pajuodusio epidermio gabalėlį į Angliją, pridėjęs raštelį su prašymu leisti jam grįžti namo. Jo norą patenkino. Bet tuo metu nepermaldaujamai artėjo Amerikos ir Britanijos karas. Po penkiolikos mėnesių pasigirdo pirmieji šūviai. Vienas to meto eiliuotojas rašė:

Kokios bėdos ir nelaimės
Nuo mažmožių prasidėjo:
Dėl žiupsnio išbertos arbatos
Tūkstančiai kraują praliejo.

Tuo metu, kai Britanija ėmė prarasti kolonijas Amerikoje, kitoje pasaulio pusėje kilo nemenkų sunkumų, taip pat susijusių su arbata. 1800 m. arbata jau buvo užkariavusi britų širdis ir tapusi nacionaliniu gėrimu. Per metus jos buvo importuojama 23 milijonai svarų, ir beveik vien iš Kinijos. Dėl to prekyboje nuolat labai trūko pusiausvyros. Britai iš dalies išsprendė šią problemą pardavinėdami kinams Indijoje pagamintą opijų. Prekyba opijumi XIX amžiuje buvo labai didelis verslas, ir ne tik Kinijoje. Britanijoje ir Amerikoje žmonės, ypač moterys, taip pat suvartodavo daug opijaus, daugiausia skausmą malšinančių vaistų ir trauktinių pavidalu. Opijaus importas į Jungtines Valstijas išaugo nuo 24 000 svarų 1840 m. iki 400 000 svarų 1872 m., ir daugiausia jo įsiurbdavo moterys, nors taip pat gana daug buvo duodama vaikams kaip vaistas nuo krupo. Franklino Delano Roosevelto senelis Warrenas Delano'as didumą šeimos turto susikrovė būtent prekiaudamas opijumi. Roosevelto šeima tuo niekada pernelyg nesigyrė.

Britai labai įgudo įkalbinėti Kinijos piliečius pradėti vartoti opijų, ir šie tapdavo nuo jo priklausomi. Britai tuo be galo pykdė šalies valdžią. Rinkodaros istorijos kursas universitetuose išties turėtų prasidėti nuo britų prekybos opijumi. Jiems taip sekėsi, kad 1838 m. kasmet jau parduodavo Kinijai be-

veik penkis milijonus svarų opijaus. Deja, to vis dar nepakako milžiniškoms arbatos transportavimo iš Kinijos išlaidoms padengti. Paprasčiausias sprendimas buvo auginti arbatžoles kurioje nors šiltoje Britų imperijos, kuri tuo metu plėtėsi, vietoje. Visa bėda, kad kinai visada slėpė, kaip vyksta sudėtingi arbatlapių pavertimo žvalinančiu gėrimu procesai, ir niekas už Kinijos ribų nežinojo, kaip tai padaryti. Čia pasirodė neeilinis škotas, vardu Robertas Fortune'as.

Penktajame XIX a. dešimtmetyje Fortune'as trejus metus keliavo po Kiniją, persirengęs vietiniu gyventoju, ir rinko informaciją apie arbatžolių auginimą ir apdorojimą. Tai buvo pavojinga užduotis: jei jį būtų sugavę, beveik neabejotinai būtų įkalinę ir tikriausiai nubaudę mirties bausme. Fortune'as nemokėjo nė vienos Kinijoje vartojamos kalbos, tačiau jam visada pavykdavo išsisukti apsimetus, kad yra atvykęs iš tolimos provincijos, kurioje vyrauja kitas dialektas. Savo kelionių metu jis ne tik sužinojo arbatos gamybos paslaptis, bet ir davė Vakarams daug vertingų augalų, tarp jų kanapinę šiurkštuolę, kinkaną, kelias azalijų ir chrizantemų rūšis.

Tais pačiais keistai lemtingais metais, 1851-aisiais, Indijoje jam vadovaujant pradėta auginti arbatžoles: buvo pasodinta apie 20 000 sodinukų ir auginių. Per pusę amžiaus, 1850 m. pradėjus nuo nieko, Indijos arbatos produkcija išaugo iki 140 milijonų svarų per metus.

Tačiau Ost Indijos bendrovės šlovės epocha baigėsi staigiai ir liūdnai. Padėtį gana netikėtai pakeitė naujo modelio šautuvas *Enfield P53*, atsiradęs maždaug tuo pat metu, kai imta auginti arbatžoles. Jis buvo senamadiško tipo, užtaisomas įberiant į vamzdį parako. Parakas būdavo suberiamas į riebalais sutepto popieriaus šovinio tūtas, jas reikėdavo atidaryti dantimis. Tarp vietinių karių, sipajų, pasklido gandas, kad šoviniams sutepti panaudoti kiaulių ir karvių riebalai, o tiek musulmonams, tiek hinduistams tai būtų buvęs siaubingiausias dalykas, nes, jų požiūriu, tie, kas pavartoja šių riebalų, netgi netyčia, pasmerkti amžinoms kančioms. Ost Indijos bendrovės pareigūnai šį keblumą sprendė pribloškiamai nejautriai. Jie surengė karo lauko teismą keliems indų kareiviams, atsisakiusiems naudoti naująsias šovinio tūtas, ir pagrasino nubausti visus, kurie nepaklus. Daug sipajų tvirtai nutarė, kad visa tai – dalis sąmokslo pakeisti jų tikybą krikščionybe. Dėl nelai-

mingo sutapimo tuo metu Indijoje neseniai buvo pradėję veikti krikščionių misionieriai, o tai dar labiau pakurstė įtarimus. Rezultatas – 1857 m. sipajų maištas, kurio metu vietiniai kareiviai pakilo į kovą su jiems vadovavusiais britais. Kareivių buvo kur kas daugiau, ir jie daugybę britų nužudė. Kanpure sukilėliai surinko į salę du šimtus moterų bei vaikų ir juos sukapojo. Pranešama, kad kitos nekaltos aukos buvo paskandintos šuliniuose.

Kai žinios apie šiuos žiaurumus pasiekė britų ausis, sukilėliai indai sulaukė greito ir negailestingo atpildo. Jie buvo surasti ir nubausti mirties bausme taip, kad bausmė keltų siaubą ir priverstų atgailauti. Vieną ar du netgi sušaudė patrankomis, – ar bent taip dažnai rašoma. Nežinoma, kiek jų sušaudė ar iš karto pakorė. Šie įvykiai labai sukrėtė Britaniją. Tuoj po sukilimo išleista daugiau nei penki šimtai knygų apie šį įvykį. Visi sutarė, kad Indija – pernelyg didelė šalis ir padėtis joje pernelyg kebli, kad ją būtų galima palikti verslininkų rankose. Šalį ėmėsi kontroliuoti Britanijos valdžia, o Ost Indijos bendrovė buvo likviduota.

III

Visi šie maisto produktai, atradimai ir nesibaigiančios kovos paveikė Angliją, o galiausiai pakeitė ir pietų stalą naujame kambaryje – valgomajame. Šiuolaikinę reikšmę valgomieji įgavo tik XVII amžiaus pabaigoje, o namuose paplito dar vėliau. Valgomojo (*dining room*) sąvoka vos suspėjo patekti į Samuelio Johnsono 1755 m. žodyną. Kai Thomas Jeffersonas Montisele įsirengė valgomąjį, šis poelgis gana ryškiai krito į akis. Anksčiau valgiai būdavo patiekiami ant nedidelių stalų bet kuriame patogiame kambaryje.

Valgomieji atsirado ne dėl to, kad staiga visi būtų panūdę valgyti patalpoje, skirtoje vien šiam tikslui, bet veikiau dėl to, kad namų šeimininkės norėjo neištaukuoti savo mielų naujų minkštų baldų. Apmušti baldai, kaip neseniai matėme, kainavo brangiai, ir tie, kas galėjo jais didžiuotis, mažiausiai troško, kad į juos kas nors valytųsi pirštus.

Atsiradus valgomiesiems, pasikeitė ne tik valgio patiekimo vieta, bet ir valgymo būdas bei laikas. Pirma, staiga paplito šakutės. Jos buvo naudojamos seniai, tačiau labai užtruko, kol tapo žmonėms priimtinos. Iš pradžių angliškas žodis *fork* (šakutė arba šakės) įvardijo tik žemės ūkio įrankį ir nieko daugiau; stalo įrankio reikšmę jis įgavo tik XV amžiaus viduryje – iš pradžių reiškė didelį įrankį, naudotą pasmeigti pjaustomą paukštį ar mėsos gabalą. Šakutės įsigalėjimui Anglijoje daug nuveikė Thomas Coryate'as, Shakespeare'o laikų rašytojas ir keliautojas, pagarsėjęs tuo, kad nueidavo milžiniškus atstumus – vieną kartą net iki Indijos ir atgal. 1611 m. jis parašė savo žymiausią kūrinį *Koriato daržovės* (*Coryate's Crudities*) ir jame labai išliaupsino valgomąją šakutę. Pirmąsyk ją pamatė Italijoje. Ši knyga garsi ir tuo, kad supažindino anglų skaitytojus su šveicarų liaudies didvyriu Viliumi Teliu ir nauju įtaisu – skėčiu.

Šakutės laikytos juokingai trapiomis ir netinkamomis vyrams, taip pat, beje, ir pavojingomis. Kadangi jos turėjo tik du aštrius dantis, buvo didelis pavojus persismeigti lūpą ar liežuvį, ypač išgėrus vyno ir pralinksmėjus, kai sumažėdavo rankos taiklumas. Gamintojai bandė pridėti naujų dantų, kartais net šešis, kol XIX amžiaus pabaigoje nusistovėjo keturi – tiek, kiek žmonėms, atrodo, buvo patogiausia. Kodėl keturi dantys leido jaustis saugiausiai, sunku pasakyti, tačiau, regis, tai esminis stalo įrankių psichologijos faktas.

XIX amžiuje pasikeitė ir maisto patiekimas. Iki šeštojo dešimtmečio beveik visi valgiai būdavo iš karto dedami ant stalo, atvykę svečiai rasdavo juos išdėliotus. Kiekvienas vaišinosi tuo, kas stovėjo šalia, o kitus valgius prašydavo paduoti arba kreipdavosi į tarną, kad šis kurį nors atneštų. Tokios vaišės tradiciškai vadintos *service à la française*, tačiau vėliau įsigalėjo naujas paprotys, *service à la russe*: nešti valgius ant stalo po vieną*. Daugybė žmonių nemėgo naujosios tvarkos, nes pagal ją visi turėjo viską valgyti ta pačia tvarka ir tuo pačiu tempu. Jei kuris svečias valgydavo lėtai, dėl jo kitas patiekalas būdavo pavėlinamas visiems, ir valgis galėjo ataušti. Kviestiniai pietūs dabar kartais užtrukdavo ištisas valandas, dėl to kildavo rimtų rūpesčių dėl daugelio žmonių blaivumo ir beveik dėl kiekvieno pūslės.

* *Service à la française* (pranc.) – aptarnavimas pagal prancūzišką madą; *service à la russe* (pranc.) – aptarnavimas pagal rusišką madą (*vert. past.*).

Be to, XIX amžiui būdinga nesaikingas kviestinių pietų stalo serviravimas. Kartais vienas asmuo per oficialų pobūvį gaudavo net devynias vyno taures vien prie pagrindinių patiekalų, o prie deserto būdavo atnešama dar daugiau, taip pat naudotas akinamas sidabrinių stalo įrankių rinkinys, skirtas susidoroti su daugybe patiekalų. Atsirado nesuskaičiuojamos rūšys specialių įrankių, skirtų atpjauti, atnešti, paragauti, išplėšti ar kitaip naudoti – perkelti atnešto patiekalo valgomą dalį į savo lėkštę, o iš lėkštės – į burną. Svečias turėjo sugebėti atpažinti ne tik gausų rinkinį daugiau ar mažiau įprastinių peilių, šakučių ir šaukštų, bet ir juo naudotis, taip pat naudotis specialiais samteliais sūriui, šaukšteliais alyvuogėms, šakutėmis vėžliams, smaigais austrėms, šokolado maišikliais, drebučių peiliais, pomidorų mentelėmis, įvairiausio dydžio ir lankstumo žnyplėmis. Buvo laikas, kai vienas gamintojas siūlė bent 146 skirtingus stalo įrankius. Įdomu, kad vienas iš nedaugelio po šio kulinarinio antpuolio išlikusių įrankių kartu yra sunkiausiai suvokiamas: tai peilis žuviai. Niekam nėra pavykę nustatyti, kokia nauda iš jo keistos dantytos formos, ar suprasti, kaip toks peilis buvo sugalvotas. Nėra nei tokios žuvies, kurią jis pjautų geriau nei įprastinis peilis, nei kaulo, kurį juo būtų galima taikliau atpjauti.

Kviestiniai pietūs, kaip rašoma vienoje tų laikų knygoje, būdavo „didelis išbandymas“, jam galiojo „tiek daug taisyklių, kuo tiksliausiai apibrėžiančių smulkmenas, ir tos taisyklės turėjo būti išsistudijuotos kuo kruopščiausiai; ir blogiausia, kad nė vienos iš jų neįmanoma sulaužyti taip, kad pažeidimas nebūtų tuoj pat pastebėtas“. Protokolas reglamentavo kiekvieną veiksmą. Tas, kuris norėdavo gurkštelėti vyno, turėdavo rasti ką nors kitą, kas gertų su juo. Kaip laiške namo aiškino vienas užsienio svečias, „dažnai iš vieno stalo galo į kitą siunčiamas pasiuntinys pranešti ponui B..., kad ponas A... norėtų su juo išgerti vyno; tada jie pagauna vienas kito žvilgsnį, o tam kartais reikia nemažai pastangų [...]. Pakėlęs taurę, turi įdėmiai pažiūrėti į tą, su kuriuo geri, nulenkti galvą, o tada labai oriai išgerti“.

Kai kuriems paisantiems stalo elgesio taisyklių prireikdavo daugiau pagalbos nei kitiems. Johnas Jacobas Astoras, vienas turtingiausių Amerikos žmonių, bet aiškiai ne geriausiai išauklėtas, kartą lankydamasis kviestiniuose pietuose pribloškė šeimininkus, kai pasilenkė ir nusišluostė rankas į greta

sėdinčios damos suknelę. Vienas populiarus amerikietiškas vadovas, pavadintas *Etiketo įstatymai, arba Trumpos taisyklės ir apmąstymai, kaip elgtis aukštuomenėje* (*The Laws of Etiquette; or, Short Rules and Reflections for Conduct in Society*), skaitytojams teigė, kad „į staltiesę galima valytis lūpas, bet ne šnypštis nosį". Kitame rimtai primenama, kad išauklėtuose sluoksniuose nemandagu uostyti ant šakutės pasismeigtą gabaliuką mėsos. Ten taip pat aiškinama: „Išauklėti asmenys įpratę laikytis tokio papročio: semti sriubą šaukštu."

Valgymo laikas taip pat keitėsi, kol galiausiai beveik neliko valandos, kurios kas nors neskirtų svarbesniam pavalgymui. Iš dalies šį laiką lemdavo varginančios ir dažnai beprasmės pareigos vieniems svečiuotis, o kitiems atsakyti tuo pačiu. Gyvavo paprotys kasdien nuo dvylikos iki trijų netikėtai užeiti į svečius. Jei kas nors užsukdavo ir palikdavo kortelę jums nesant, pagal etiketą turėdavote kitądien atsakyti – aplankyti tą žmogų. To nedaryti būtų buvęs didžiausias įžeidimas. Praktiškai tai reiškė, kad dauguma žmonių praleisdavo popietes bėgiodami šen bei ten ir mėgindami susitikti su kitais žmonėmis, taip pat bėgiojančiais šen bei ten, panašiai bergždžiai mėginančiais susitikti.

Iš dalies dėl šios priežasties pietų metas buvo vis labiau vėlinamas, nuo vidurdienio iki vėlyvos popietės, paskui iki ankstyvos pavakarės, nors naujųjų papročių jokiu būdu nesilaikyta visuotinai. Vienas Londono svečias 1773 m. pastebėjo, kad kartą per vieną savaitę jį pakvietė pietų, kurie prasidėjo atitinkamai pirmą, penktą ir trečią valandą popiet, o paskui „nuo pusės septynių, valgis patiekiamas septintą". Kai po aštuonerių metų Johnas Ruskinas pranešė tėvams, kad įprato pietauti šeštą vakaro, jie į šią naujieną reagavo taip, tarsi ji rodytų palaidžiausią atsainumą. Motina pasakė jam, kad taip vėlai valgyti kenkia sveikatai.

Kitas veiksnys, turėjęs nemažai įtakos pietų metui, – teatro valandos. Shakespeare'o laikais vaidinimai prasidėdavo maždaug antrą valandą. Toks metas buvo patogus, nes nesutrukdydavo pietų, tačiau jį daugiausia lėmė dienos šviesos poreikis ten, kur, kaip teatre *Globe*, vaidinta po atviru dangumi. Kai vaidinimai persikėlė į patalpas, dauguma jų prasidėdavo vis vėliau, ir teatrų lankytojams teko pakoreguoti pietų laiką, nors jie tai darė šiek tiek

nenoriai ar net piktinosi. Galiausiai nebegalėdami arba nenorėdami dar labiau keisti asmeninių įpročių, aukštuomenės atstovai liovėsi stengtis ateiti į teatrą iki pirmo veiksmo pradžios ir paprato siųsti tarnus, kad šie užimtų vietas, kol jie papietaus. Aukštuomenės žmonės netikėtai triukšmingai pasirodydavo per vėlesnius veiksmus, išgėrę ir neturėdami noro sutelkti dėmesį. Maždaug vienos kartos gyvenimo laikotarpį teatro trupėms tapo įprasta suvaidinti pirmą pusę spektaklio salei, pilnai juo nesidominčių snaudžiančių tarnų, o antrą – miniai neišauklėtų įkaušėlių, net nenutuokiančių, kas čia vyksta.

Dėl karalienės Viktorijos įtakos šeštajame XIX amžiaus dešimtmetyje pietus galiausiai imta valgyti vakare. Kadangi pailgėjo laiko tarpas tarp pusryčių ir pietų, reikėjo apie dienos vidurį skirti laiko šiek tiek užkąsti. Jį angliškai pavadino *luncheon* (priešpiečiais). Šis žodis iš pradžių reiškė gabalą ar porciją (pavyzdžiui, sūrio). Ši reikšmė anglų kalboje pirmą sykį užfiksuota 1580 m. 1755 m. Samuelis Johnsonas vis dar apibrėžė *luncheon* kaip tam tikrą maisto kiekį – „tokį, koks telpa į saują“, ir tik pamažu per kitą šimtmetį šis žodis ėmė reikšti, bent aukštesniuose sluoksniuose, valgymą dienos viduryje.

Dėl to pasikeitė dar vienas dalykas. Anksčiau žmonės buvo pratę gauti didumą kalorijų pusryčių metu bei pusiaudienį ir per vakarienę tik truputį pasistiprinti, o dabar imta valgyti kone visiškai atvirkščiai. Dauguma mūsų suvartoja didžiąją dalį (deja, šiedu žodžiai čia tikrai tinka) kalorijų vakare ir eina gulti. Šis įprotis nieko gero neduoda – Ruskinai, pasirodo, neklydo.

Devintas skyrius

Rūsys

I

Jei 1783 m., baigiantis JAV nepriklausomybės karui, kam nors būtumėte pasakę, kad Niujorkas vieną dieną taps didžiausiu pasaulio miestu, jus tikriausiai būtų palaikę kvailiu. 1783 m. jo perspektyvos neteikė vilčių. Šis miestas buvo labiau lojalistinis nei kiti, todėl karas pakenkė jo reputacijai naujojoje respublikoje. 1790 m. jame gyveno vos 10 000 žmonių. Filadelfijos, Bostono ir net Čarlstono uostai buvo judresni.

Niujorko valstija turėjo tik vieną svarbų pranašumą: spragą į vakarus Apalačų kalnų grandinėje, tęsinčioje daugmaž lygiagrečiai su Atlanto vandenynu. Atrodo, sunku patikėti, kad šie neatšiaurūs ir nuolaidūs kalnai, dažnai ne ką aukštesni už dideles kalvas, kažkada galėjo būti sunkiai įveikiama kliūtis keliaujantiems, tačiau iš tikrųjų juose per visas 2 500 mylių nebuvo jokių patogių perėjų, todėl jie tapo tokiu kliuviniu prekybai ir ryšiams, kad daug žmonių manė, jog už kalnų gyvenantys pionieriai galiausiai iš praktinio būtinumo taps atskira tauta. Ūkininkams buvo pigiau savo produkciją gabenti laivais Ohaju ir Misisipe pavandeniui į Naująjį Orleaną, o tada jūra aplink Floridos pusiasalį ir palei Atlanto pakrantę į Čarlstoną ar kurį kitą rytų uostą, sukariant trijų tūkstančių mylių ar ilgesnį kelią, nei tempti ją tris šimtus mylių sausumos keliu per kalnus.

Tačiau 1810 m. De Wittas Clintonas, tuometis Niujorko miesto meras,

netrukus tapęs valstijos gubernatoriumi, pasiūlė mintį, kurią daug kas palaikė klaidinga ir galbūt net beprotiška. Jis sumanė skersai valstiją iškasti kanalą į Erio ežerą ir taip sujungti Niujorko miestą su Didžiaisiais ežerais ir už jų plytinčiomis derlingomis dirbamosiomis žemėmis. Nekeista, kad žmonės praminė projektą „Clintono kvailyste". Norint nelygiuose tyrlaukiuose išrausti keturiasdešimties pėdų pločio ir 363 mylių ilgio kanalą būtų reikėję naudoti kirtiklius ir semtuvus. Dėl vandens lygio skirtumų būtų tekę pastatyti aštuoniasdešimt tris šliuzus, kurių ilgis – devyniasdešimt pėdų. Kai kuriose atkarpose vidutinis nuolydis buvo ne didesnis nei vienas colis myliai. Jokioje žmonių gyvenamoje vietoje, o juolab tyrlaukiuose, dar nebuvo mėginta iškasti kanalo, kuriam reikėtų tiek pastangų, ar bent panašaus.

Maža to, Amerikoje nebuvo nė vieno vietinio inžinieriaus, kuris kada nors būtų dirbęs kanalų kasimo srityje. Thomas Jeffersonas, kuris šiaip gerbė ambicingus užmojus, manė, kad visas sumanymas beprotiškas. „Nuostabus projektas, jį bus galima įgyvendinti po šimto metų, – pareiškė jis, susipažinęs su planais, bet iškart pridūrė: – Galvoti apie jį dabar būtų beveik beprotybė." Prezidentas Jamesas Madisonas atsisakė suteikti federalinę pagalbą – bent iš dalies dėl to, kad norėjo išlaikyti šalies prekybinį centrą piečiau ir toliau nuo senosios lojalistų tvirtovės.

Taigi Niujorkas turėjo rinktis: imtis sumanymo savarankiškai arba jo atsisakyti. Nepaisydami kainos ir pavojų ir nepaisydami to, kad beveik visiškai neturėta reikiamos patirties, niujorkiečiai nutarė finansuoti projektą iš savo lėšų. Buvo paskirti keturi už darbą atsakingi vyrai: Charlesas Broadheadas, Jamesas Geddesas, Nathanas Robertsas ir Benjaminas Wrightas. Trys iš jų buvo teisėjai, o ketvirtasis – mokytojas. Nė vienas anksčiau nebuvo *matęs* kanalo, juolab mėginęs jį kasti. Tiesa, jie visi turėjo šiek tiek topografo patirties. Tačiau skaitydami, konsultuodamiesi ir drąsiai eksperimentuodami jie kažkokiu būdu sugebėjo suplanuoti didžiausią inžinerinį projektą, kokį tik Naujasis Pasaulis kada regėjo, ir jam vadovauti. Jie tapo pirmaisiais istorijoje žmonėmis, kurie išmoko kasti kanalus tiesiog kasdami.

Jau pradžioje tapo aišku, kad įgyvendinti visą sumanymą gali sutrukdyti viena problema: hidraulinio cemento stoka. Kad kanalas būtų sandarus, reikėjo pusės milijono bušelių šio cemento (bušelį sudaro 32 JAV kvortos, arba

maždaug 35 litrai, taigi 500 000 bušelių yra labai daug). Jei bent vienoje atkarpoje būtų ištekėjęs vanduo, tai būtų buvusi katastrofa visam kanalui, taigi šią problemą tikrai reikėjo spręsti. Deja, niekas nežinojo, kaip tai padaryti.

Jaunas projekto darbuotojas Canvassas White'as pasisiūlė savo lėšomis nuvykti į Angliją ir pažiūrėti, ko ten galima išmokti. Beveik per metus White'as skersai išilgai išvaikščiojo Britaniją – iš viso sukorė du tūkstančius mylių, – rinkdamas žinias apie kanalus ir mokydamasis, kaip juos tiesti ir padaryti sandarius, domėjosi viskuo, o labiausiai – sandarinimu. Atsitiktinai paaiškėjo, kad Parkerio romancementis, kaip skaitėme, daugiausia lėmęs Williamo Beckfordo Fonthilio abatijos griuvimą, nes tai nepakankamai tvirta statybinė medžiaga, netikėtai gerai tiko kaip hidraulinis cementas ten, kur reikėjo tik skiedinio, kuris sukietėjęs nepraleistų vandens. Jo išradėjas Greivsendo vikaras Parkeris, deja, nepraturtėjo iš šio išradimo: išsiėmęs patentą po metų jį pardavė, o tada – gana keistas sutapimas – emigravo į Ameriką ir ten greitai mirė. Tačiau jo cementas buvo puiki medžiaga, nors vėliau, trečiajame XIX a. dešimtmetyje, ją pakeitė kitos, geresnės rūšys. Canvassas White'as vylėsi sukurti ką nors panašaus naudodamas Amerikoje turimas medžiagas.

White'as grįžo namo sukaupęs šiokių tokių žinių apie mokslinius medžiagų sukibimo principus, eksperimentavo su įvairiomis vietinėmis medžiagomis ir greitai sukūrė mišinį, netgi tinkamesnį nei Parkerio cementas. Tai reikšminga Amerikos technologijų istorijos akimirka, ją netgi galima pavadinti šios istorijos pradžia, dėl jos White'as nusipelnė ir turtų, ir garbės. Tačiau iš tikrųjų jis negavo nei viena, nei kita. White'ui patentai suteikė teisę į keturių centų honorarą už kiekvieną parduotą bušelį, ir taip gana mažą sumą, bet gamintojai atsisakė dalytis su juo pelnu. White'as primygtinai kėlė ieškinius teisme, tačiau jam nepavyko pasiekti, kad būtų priimti palankūs sprendimai. Dėl to jis pamažu nuskurdo.

Tuo tarpu gamintojai praturtėjo gamindami hidraulinį cementą, ir jis tapo geriausias pasaulyje. Daugiausia White'o išradimas lėmė, kad kanalas buvo atidarytas jau 1825 m., nuo statybų pradžios praėjus vos aštuoneriems metams. Tai buvo pergalė. Kanalu plaukė tiek laivų, – 13 000 pirmaisiais metais, – kad naktį jų mirgančios šviesos, pasak vieno sužavėto stebėtojo, atrodė kaip jonvabalių spiečiai. Iškasus kanalą iš Bafalo į Niujorko miestą

nugabenti toną miltų kainuodavo nebe 120 dolerių, o 6, ir kelionės laikas sutrumpėjo nuo trijų savaičių iki vienos su trupučiu. Pokyčiai Niujorkui davė tiek naudos, kad gniaužė kvapą. 1800 m. miestas eksportuodavo 10 procentų šalies prekių, o amžiaus viduryje – daugiau nei 60 procentų. Dar nuostabiau tai, kad per tą patį laikotarpį Niujorko gyventojų skaičius išaugo nuo 10 000 iki gerokai daugiau nei pusės milijono.

Turbūt nė vienas pramonės gaminys visoje istorijoje, ar bent nė vienas toks mažai žinomas gaminys, taip nepakeitė miesto likimo kaip Canvasso White'o hidraulinis cementas. Erio kanalas ne tik leido Niujorkui tapti ekonominiu lyderiu Jungtinėse Valstijose, bet ir, regis, šaliai pirmauti pasaulyje. Jei ne šis kanalas, Kanadai nebūtų buvę jokių kliūčių tapti Šiaurės Amerikos galiūne: Šventojo Lauryno upė būtų tapusi arterija, jungiančia Didžiuosius ežerus su derlingomis žemėmis.

Taigi, didysis Canvassas White'as, dabar užmirštas, ne tik praturtino Niujorką, bet ir negana to – padėjo sukurti Ameriką. 1834 m., išvargintas teisinių ginčų ir kamuojamas kažkokios sunkios nenustatytos ligos, galbūt džiovos, jis nukeliavo į Sent Ogastiną Floridoje, tikėdamasis pataisyti sveikatą, tačiau ten netrukus mirė. Istorija White'ą jau buvo pamiršusi, ir jis taip nuskurdo, kad žmona vos įstengė jį palaidoti. Ir tai turbūt paskutinis kartas, kai girdite jo vardą.

Pasakoju visa tai dėl to, kad nulipome į rūsį, kuris senajame pastorate, kaip ir daugumoje to laikotarpio Anglijos namų, – tai neužbaigta primityvi patalpa. Pradžioje rūsys naudotas daugiausia anglims sukrauti. Šiandien jame įtaisytas bakas vandeniui šildyti, stovi seni lagaminai, kitu metų laiku naudojami sporto reikmenys ir daug uždarytų kartoninių dėžių, kurios beveik niekada neatidaromos, tačiau kraustantis iš vienų namų į kitus visada rūpestingai pergabenamos tikintis, kad vieną dieną kam nors gali prireikti kelių vaikiškų rūbų, gulėjusių dėžėje dvidešimt penkerius metus. Tai nelabai maloni vieta, bet šį trūkumą atsveria vienas privalumas: ji kelia įspūdį, kad namas turi tam tikrą pagrindą, tai, kas jį laiko ir neleidžia jam griūti, o tai ir yra šio skyriaus tema. Pradėjau jį Erio kanalo istorija, nes noriu pabrėžti, jog statybinės medžiagos svarbesnės ir net, drįsčiau sakyti, įdomesnės, nei

galite pamanyti. Jos tikrai padeda kurti istoriją, tačiau taip, kad dažnai lieka nepaminėtos knygose.

Išties pradžioje Amerikos istorija buvo statybinių medžiagų trūkumo istorija. Nors ši šalis garsėja gamtos išteklių gausa, rytinėje pakrantėje pasibaisėtinai trūko daugelio pagrindinių žaliavų, reikalingų nepriklausomai civilizacijai. Pirmųjų kolonistų nusivylimui, paaiškėjo, kad klintis – viena iš jų. Anglijoje galima pastatyti gana tvirtą drėbtinį namą, taigi iš esmės apsieiti su moliu ir šakomis, jei sutvirtinimui naudojama pakankamai kalkių. Tačiau Amerikoje kalkių nebuvo (ar bent iki 1690 m. jų nepavyko aptikti), todėl kolonistai naudojo nedegtas plytas – apgailėtinai netvirtą statybinę medžiagą. Pirmąjį kolonijos šimtmetį dauguma namų neišstovėdavo nė dešimties metų. Tai buvo „mažasis ledynmetis“: maždaug šimtą metų vidutinio klimato vietoves kamavo žvarbios žiemos, siautė audros. 1634 m. uraganas nupūtė pusę Masačusetso namų – tiesiog pakėlė ir nunešė. Vos žmonės spėjo juos atstatyti, atūžė kita panašaus smarkumo audra, „nuvertė ne vieną namą, daug kitų atvožė [t. y. nukėlė stogą]“, kaip rašė vienas ją išgyvenęs dienoraščio autorius. Daugelyje vietovių trūko netgi tinkamo statyboms akmens. Kai George'as Washingtonas Maunt Vernono dvare panoro išgrįsti lodžiją paprastomis akmeninėmis plokštėmis, turėjo parsisiųsti jų iš Anglijos.

Vienintelė žaliava, kurios Amerika turėjo daug, – tai mediena. Apskaičiuota, kad į Naująjį Pasaulį atvykus europiečiams žemyne augo 950 milijonų akrų miško – užtektinai, kad medienos atsargos atrodytų beveik neribotos. Tačiau iš tikrųjų miškai nebuvo tokie beribiai, kaip iš pradžių atrodė ateiviams, ypač nukeliavus į šalies gilumą. Už rytinės pakrantės kalnų indėnai jau buvo išvalę didelius plotus, o daug atžalyno buvo išdeginta siekiant palengvinti medžioklę. Ohajuje pirmieji naujakuriai nustebo pamatę, kad miškai čia panašesni į Anglijos parkus nei į pirmykštes girias – tokie reti, kad tarp medžių galima važiuoti vežimu. Indėnai sukūrė šiuos „parkus“, kad būtų patogu medžioti bizonus.

Kolonistai be atodairos naikino medžius: naudojo medieną statyti namams, ūkiniams pastatams, gaminti vežimams, laivams, tvoroms, baldams ir visiems kasdieniams rykams, pradedant kibirais ir baigiant šaukštais. Taip pat mediena gausiai deginta – šildytis ir gaminti valgiui. Pasak ankstyvąjį

Amerikos istorijos laikotarpį tyrinėjusio Carlo Bridenbaugho, vidutiniam kolonisto namui kasmet reikėdavo nuo penkiolikos iki dvidešimties kordų malkų. Tai prilygsta aštuoniasdešimties pėdų aukščio, tokio pat pločio ir šimto šešiasdešimties pėdų ilgio miško medžiagos krūvai – atrodo neįtikėtinai daug. Mediena buvo sparčiai išeikvota. Bridenbaughas mini vieną kaimą Ilgojoje saloje, kur vos per keturiolika metų visomis kryptimis iki pat horizonto viskas buvo sunaudota iki šakelės, o tokių kaimų turėjo būti daugybė.

Be to, amerikiečiai išvalė milžiniškus plotus laukams ir ganykloms, iškirto didelius plotus netgi tiesdami kelius. Kolonijinės Amerikos keliai dažniausiai buvo nepaprastai platūs, neretai net 165 pėdų pločio, nes siekta apsisaugoti nuo pasalų ir sukurti erdvės į turgų genamų gyvulių bandoms ganytis. 1810 m. Konektikute liko vos ketvirtadalis miškų. Vakariau, Mičigane, atvykus pirmiesiems kolonistams, veimutinių pušų atsargos atrodė neišsenkamos: 170 milijardų kvadratinių pėdų (skaičiuojant lentų plotą). Tačiau vos per šimtmetį jų sumažėjo 95 procentais. Amerika daug medienos eksportavo į Europą, ypač malksnų ir lentelių sienoms apkalti*. Kaip *Miestų ekonomikoje* rašė Jane Jacobs, daug Amerikos medienos sukūrenta per Didįjį Londono gaisrą.

Paplitusi nuomonė, kad pirmieji naujakuriai ręsdavosi rąstų namelius. Iš tikrųjų jie neręsdavo jų, nes nemokėjo to daryti. Tokius namelius pradėjo statyti imigrantai iš Skandinavijos XVIII amžiaus pabaigoje, ir jie greitai tapo madingi. Nors palyginti lengvai statomi, – tuo šie nameliai, žinoma, ir žavėjo, – vis dėlto jie nėra paprasti. Kampuose, kur sujungiami rąstai, statytojai galėjo naudoti vieną iš kelių rūšių sąsparų – apverstos V raidės formos, pusapvales, rombines, kvadratines, trapecines sąsparas („kregždės uodega“), sunerti rąstus padarydami nesimetriškos trapecijos formos iškyšas ir taip toliau. Pasirodo, jų pasirinktos sąsparos įvairiose vietovėse stebinamai panašios – to lig šiol niekam nėra pavykę galutinai paaiškinti. Pavyzdžiui, pietrytinėje Jungtinių Valstijų dalyje, taip pat Viskonsino centrinėje dalyje ir Mičigano pietuose pirmenybė buvo teikiama pusapvalėms sąsparoms (kertėms), o beveik niekur kitur toks nėrimo būdas neaptinkamas. Niujorko

* Tokios lentelės Amerikoje nežinia kodėl imtos vadinti *clapboards*.

valstijos gyventojai sunerdami rąstus daugiausia darė užleistines jungtis, tačiau persikėlę kitur beveik be išimčių šio metodo netaikė. Nustačius, kokios sąsparos naudotos vienose ar kitose vietovėse, galima nubraižyti amerikiečių migracijos istorinę schemą, ir taip iš tikrųjų buvo padaryta. Kai kurie mokslininkai skyrė visą karjerą mėginimams paaiškinti jų geografinio išsidėstymo skirtumus.

Kai pagalvoji, kaip sparčiai Amerikos kolonistai skynėsi kelią per stūksančias girias, kurias aptiko atvykę, visai nekeista, kad miško medžiagos trūkumas nuolat kamavo Angliją, kurios plotai gerokai mažesni ir kuri tankiau apgyvendinta. Galbūt legendos ir pasakos paliko mums populiarų viduramžių Anglijos įvaizdį: tai buvusi tamsių, gūdžių miškų šalis. Bet iš tikrųjų ten augo nedaug medžių, už kurių būtų galėję pasislėpti, pavyzdžiui, Robinas Hudas ir jo linksmieji vyrai. Jau *Paskutiniojo teismo knygos* laikais, 1086 m., miškai dengė vos 15 procentų Anglijos kaimo vietovių ploto.

Per visą istoriją britams reikėjo daug medienos, ir jie ją naudojo. Tipiškam XV amžiaus ūkininko namui reikėdavo 330 ąžuolų. Dar daugiau buvo sunaudojama laivams: Nelsono flagmanui *Victory* tikriausiai nukirsta trys tūkstančiai stambių ąžuolų – tiek, kiek auga dideliame miške. Taip pat ąžuolas dideliais kiekiais naudotas pramonėje. Jo žievė, sumaišyta su šuns išmatomis, naudota odai rauginti. Rašalą darydavo iš ąžuolų galų – parazitinių vapsvų pažeistų ąžuolo audinio vietų. Tačiau iš tiesų daugiausia medienos surydavo medžio anglių pramonė. Henriko VIII laikais tam, kad geležies pramonei netrūktų medžio anglių, kasmet reikėdavo beveik 200 kvadratinių mylių miško, o XVIII amžiaus pabaigoje – jau 540 kvadratinių mylių, arba maždaug septintadalio viso šalies miškų ploto.

Dauguma miško vietovių buvo periodiškai nugenimos, o tada joms leidžiama ataugti, taigi klystume manydami, kad žmonės kasmet švariai iškirsdavo didelius plotus. Iš tikrųjų medžio anglių pramonė nesunaikino miškų, – kaip tik ji daugiausia ir lėmė, kad miškingos vietovės buvo prižiūrimos, nors, reikia pasakyti, išlikdavo daugiausia neįdomūs, žemi miškai, o ne didinga saulės nušviesta pirmykštė giria. Nors jie prižiūrėti rūpestingai, medienos paklausa augo taip nesustabdomai, kad XVI amžiuje Britanija ėmė

sunaudoti daugiau miško medžiagos, nei jos šalyje pasipildydavo, o 1600 m. statybinės medienos galiausiai beviltiškai pritrūko. Su šiuo laikotarpiu šiandien siejame namus, turinčius medinį karkasą. Jie liudija ne medienos perteklių, o jos trūkumą: tokiu būdu savininkas parodydavo, kad išgali įsigyti stokojamos medžiagos.

Žmonės tik iš būtinumo galiausiai pradėjo naudoti akmenį. Anglija turėjo nuostabiausio visame pasaulyje statybinio akmens, bet užtruko visą amžinybę, kol jį atrado. Beveik tūkstantį metų, nuo Romos imperijos žlugimo iki Chaucerio laikų, Anglijoje kaip statybinė medžiaga naudotas beveik vien medis. Akmenį naudojo tik svarbiausiems pastatams, pavyzdžiui, katedroms, rūmams, pilims, bažnyčioms. Kai į Angliją atėjo normanai, šalyje nebuvo nė vieno akmeninio statinio. Tai šiek tiek stebina, nes beveik visur po kojomis gulėjo puikiausi statybiniai akmenys. Tai patvarios oolitinės klinties (t. y. tokios, kurioje daug apvalių oolitų, arba grūdelių) didžioji juosta, brėžianti pagrindinėje šalies dalyje lanką – nuo Dorseto pietinėje pakrantėje iki šiaurėje, Jorkšyre, esančių Klivlando kalvų. Tai vadinamoji Juros juosta, ir visos žymiausios Anglijos statybinių akmenų rūšys, pradedant Pebeko marmuru bei baltu Portlando akmeniu ir baigiant Bato ir Kotsvoldo medaus spalvos luitais, aptinkamos jos plote. Šie be galo seni akmenys atkeliavo iš priešistorinių jūrų, ir būtent jie suteikia didumai Britanijos kraštovaizdžio ramybės ir amžinumo įspūdį. Tiesą sakant, amžinumo įspūdis būdingas ir Anglijos pastatams.

Žmonės nedaug naudojo akmenį kaip statybinę medžiagą, nes jis buvo brangus: brangiai kainavo ir jį išgauti (tam reikėjo daug darbo), ir transportuoti (dėl didžiulio svorio). Nutempus vežimą akmenų dešimt ar dvylika mylių, jų kaina padvigubėdavo, todėl viduramžiais akmenys nebuvo gabenami toli. Tai paaiškina, kodėl skirtinguose Britanijos rajonuose pastebimi tokie žavūs ir saviti akmenų panaudojimo ir architektūros stilių skirtumai. Didesniam akmeniniam pastatui, pavyzdžiui, cistersų vienuolynui pastatyti galėjo prireikti 40 000 vežimų akmenų. Akmeniniai pastatai iš tiesų stulbino ne tik dėl masyvumo, bet ir dėl to, kad jiems statyti buvo sunaudojama gausybė akmens. Akmuo liudijo galią, turtą ir prabangą.

Iki XVIII amžiaus akmuo beveik išvis nenaudotas statyti gyvenamiesiems namams, bet netrukus jis tapo madingas, imtas naudoti netgi papras-

tų pastatų, pavyzdžiui, vasarnamių, statybai. Deja, už klinties juostos ribų esančiose didelėse teritorijose nebuvo vietinio akmens. Tokioje teritorijoje buvo ir svarbiausia vieta – Londonas, kur statybų paklausa buvo didžiausia. Tačiau jo apylinkėse slūgsojo didelės molio, turinčio daug geležies, atsargos, todėl miestas iš naujo atrado senovės statybinę medžiagą – plytas. Jas žmonės mokėjo pagaminti jau mažiausiai šešis tūkstančius metų, nors Britanijoje jos pasirodė tik nuo romėnų laikų, bet iš tikrųjų buvo ne itin kokybiškos. Romėnai, nors turėjo statybinių sugebėjimų, nemokėjo degti plytų taip, kad didesniąsias pavyktų išdegti kiaurai, todėl gamino plonesnes plytas, veikiau plyteles. Kai romėnai pasitraukė, Anglijoje jas nustota naudoti daugiau nei pusę tūkstančio metų.

Kai kurie Anglijos plytiniai pastatai pastatydinti maždaug 1300 m., tačiau dar du šimtus metų taip trūko vietinių meistrų, kad statant plytinius namus tebebuvo įprasta kviestis Nyderlandų plytdirbius ir mūrininkus. Šalyje gaminamos plytos pradėtos vertinti Tiudorų laikais. Daug puikių plytinių pastatų, pavyzdžiui, Hamptono rūmai, yra šio laikotarpio. Plytos turėjo vieną didelį privalumą: jas buvo galima pagaminti statybos vietoje. Grioviai ir tvenkiniai, kuriuos dabar siejame su Tiudorų laikų dvaro rūmais, dažnai rodo vietas, kur buvo kasamas molis plytoms gaminti. Tačiau plytos turėjo ir trūkumų. Kad pagamintų gerą plytą, plytdirbys turėjo išmokti nepriekaištingai atlikti kiekvieno etapo veiksmus. Pirmiausia reikėdavo rūpestingai sumaišyti dviejų ar trijų rūšių molį, išgauti tinkamą konsistenciją, kad degamos plytos nesideformuotų ir nesusitrauktų. Tada paruoštas molis buvo dedamas į plytų formas ir dvi savaites džiovinamas ore. Galiausiai plytos buvo sukraunamos ir degamos krosnyje. Jei bent viename iš šių etapų būdavo padaroma klaidų, pavyzdžiui, plytdirbys panaudodavo per drėgną mišinį arba įkaitindavo krosnį ne tiek, kiek reikia, plytos turėdavo kliaudų. Tokie trūkumai buvo įprastas dalykas. Todėl viduramžiais ir per Renesansą Britanijoje plytos tapo labai svarbios prestižui. Jos atrodė neįprastai bei stilingai, ir jas daugiausia naudojo tik puošniausiuose ir reikšmingiausiuose pastatuose.

Turbūt labiausiai plytų gaminimo sudėtingumą, o gal tik bergždžiausią atkaklumą rodo antrojo XIX a. dešimtmečio įvykis, kai Sydney Smithas, šmaikštumu garsėjęs dvasininkas, sumanė pasigaminti plytų pastoratui, kurį

statėsi Foston le Klėjuje, Jorkšyro grafystėje. Pasakojama, kad jis nesėkmingai išdegė 150 000 plytų ir tik tada galiausiai pripažino, kad tikriausiai niekad nesupras, kaip tai daryti.

Anglijos plytų aukso amžius – šimtmetis nuo 1660 iki 1760 m. „Niekur pasaulyje nepamatysi gražesnių plytų mūrų nei geriausiuose šio laikotarpio Anglijos pavyzdžiuose“, – rašė Brunskillis ir Cliftonas-Tayloras išskirtinėje knygoje *Anglijos plytų mūrai* (*English Brickwork*). Šio laikotarpio plytos ypač gražios dėl to, kad jos vos pastebimai įvairuoja. Kadangi visiškai vienodų plytų buvo neįmanoma pagaminti, joms būdingi žavūs skirtingi atspalviai – nuo šviesiai rožinės iki tamsiausios violetinės. Plytų spalvą lemia molyje esantys mineralai, ir kadangi daugumoje dirvožemio rūšių vyrauja geležis, raudona spalva ypač dažna. Klasikinėms Londono plytoms, vadinamajai geltonajai rūšiai, spalvą suteikia dirvožemyje esanti kreida.

Plytas reikia mūryti ypatinga tvarka, paskirstant, kad vertikalios jungtys nesudarytų ištisinių tiesių linijų (tai susilpnintų pastatą). Atsirado įvairių mūro stilių, iš esmės tvirtumo sumetimais, bet taip pat dėl pagirtino noro statyti įvairiai ir gražiai. Angliškoji perriša – tai stilius, kai ištisinę ilgainių (plytų, mūrijamų ilguoju šonu) eilę keičia ištisinė trumpainių (plytų, mūrijamų trumpuoju šonu) eilė. Olandiškoji perriša – mūrijama pakaitomis dedant ilgainius ir trumpainius. Pastaroji perriša populiaresnė – ne dėl tvirtumo, bet dėl ekonomiškumo, nes fasade visada būna daugiau ilguoju, o ne trumpuoju šonu atsuktų plytų, todėl jų reikia mažiau. Tačiau buvo ir daug kitų perrišų stilių: Derno, daugiaeilė, kryžminė, gotiškoji, olandiškoji dviejų ilgainių, olandiškoji sodo sienos perriša ir taip toliau. Kiekvienas iš šių pavadinimų reiškia kitokią trumpainių ir ilgainių išdėstymo tvarką, ir visi šie pagrindiniai stiliai gali būti dar tobulinami įmūrijant kai kurias plytas taip, kad susidarytų nedidelės iškyšos, tarsi mažos pakopos, arba įterpiant kitos spalvos plytų, kad jos sudarytų rombinį raštą (*diaper*). (Plytų raštą ir vaikų apatinius drabužius sieja tai, kad pastaruosius iš pradžių ausdavo rombiniais raštais iš lininių siūlų*.)

Iki pat regentystės laikotarpio plytos laikytos itin vertinga statybine medžiaga, tinkama puošniausiems namams, o tada žmonės staiga tapo joms

* Angliškai *diaper* gali reikšti ir „rombinį raštą“, ir „vystyklą“ (*vert. past.*).

abejingi ir nustojo jas mėgti, ypač raudonas. Perėjime nuo akmenų prie plytų „buvo kažkas nemalonaus", svarstė Isaacas Ware'as labai įtakingoje knygoje *Išsamus architektūros vadovas* (*Complete Body of Architecture*, 1756). Raudonos plytos, tęsė jis, „pernelyg ryškios ir nemalonios akiai [...], o labiausiai netinka kaime" – būtent ten, kur naudotos daugiausia.

Staiga akmuo tapo vienintele priimtina pastato išorės statybine medžiaga. Karalių Jurgių laikais akmuo taip įėjo į madą, kad savininkai buvo pasiruošę viskam, kad tik nuslėptų savo namo tipą, jei jis būdavo ne akmeninis. Apslio rūmai Haid Parko Kampe Londone buvo pastatyti iš plytų, bet, kai plytos staiga tapo nemadingos, aptaisyti Bato akmeniu.

Netikėta, bet būtent Amerika netiesiogiai lėmė, kad žmonės ėmė mažiau vertinti plytas. Po JAV nepriklausomybės karo nustota gauti mokesčių pajamas iš Amerikos kolonijų, be to, ir pats karas kainavo, taigi Britanijos vyriausybei staiga prireikė lėšų, ir 1784 m. ji įvedė didelį plytų mokestį. Gamintojai ėmė daryti didesnes plytas, kad mokestis ne taip slėgtų, tačiau šios buvo nepatogios ir jų parduota dar mažiau. Siekdama padidinti mąžtančias pajamas, valdžia plytų mokestį dar padvigubino 1794 ir 1803 m. Plytų staiga dar sumažėjo: jos buvo nebemadingos, be to, jų buvo sunkiau gauti.

Visa bėda – daug pastatų neišvengiamai jau buvo sumūryti iš plytų. Britanijoje šitai buvo taisoma paprastai: ant pradinio plytinio fasado būdavo užtepamas kreminis stiuko sluoksnis, tarsi nuolatinis „makiažas". Stiukas – tam tikras eksterjero tinkas, sumaišomas iš kalkių, vandens ir cemento, o jo pavadinimas kilo iš senosios vokiečių kalbos žodžio *stukki* (danga). Stiukui išdžiūvus, ant jo galima nubraižyti dailias linijas, kad jis atrodytų kaip akmens blokai. Kaip sako žinomo eilėraščio eilutės, su stiuku ypač sietas regentystės laikotarpio architektas Johnas Nashas:

Kas plytų sieną papuošė tinku?
Tai meistras Našas pridėjo ranką!

Nashas – dar vienas šios istorijos herojus, atsiradęs, galima sakyti, iš niekur, ir vargu ar buvo galima nuspėti, kad jis pakils į viršūnes. Jo vaikystė

prabėgo skurdžiai pietinėje Londono dalyje, ir jis buvo ne itin patrauklus. Stulbinančiai šiurkščiais amžininko žodžiais tariant, Nasho „veidas buvo kaip beždžionės", ir jis negavo išsiauklėjimo, kuris palengvina kelią į sėkmę. Tačiau jam kažkaip pavyko pakliūti į gerą mokinio vietą sero Roberto Tayloro, vieno iš svarbiausių to meto architektų, kontoroje.

Mokinystei pasibaigus, prasidėjo karjera; joje, bent iš pradžių, pastebima daugiau iniciatyvumo nei rezultatų. 1778 m. jis pamėgino į būsimąją karjerą investuoti: suprojektavo ir pastatė dvi grupes namų Blumsberyje. Namus, vienus iš pirmųjų (ar net *pirmuosius*) Londone, padengė stiuku. Deja, pasaulis dar buvo nepribrendęs stiuku dengtiems namams ir jų nepirko. (Vienas iš jų išstovėjo tuščias dvylika metų.) Tokia nesėkmė būtų tapusi nemažu iššūkiu net palankiomis aplinkybėmis, tačiau iš tikrųjų Nasho asmeninis gyvenimas tuo metu gana įspūdingai pakrypo nauja linkme. Architekto jaunoji žmona pasirodė esanti visai ne toks laimikis, kokio jis tikėjosi. Ji leisdavo milžiniškas, neįmanomas apmokėti sumas viso Londono siuvėjams ir modistėms, ir Nashą du kartus areštavo dėl skolų. Dar blogiau – jis sužinojo, kad, kol stengėsi išsikapstyti iš šių teisinių bėdų, ji smagiai linksminosi su kitais, tarp jų ir su vienu iš seniausių jo draugų, ir du šeimos vaikai tikriausiai yra ne jo (ir netgi ne vieno tėvo).

Subankrutavęs ir tikriausiai truputį nusiminęs, Nashas metė žmoną ir vaikus – jų tolesnis likimas nežinomas, – persikraustė į Velsą ir pradėjo naują, ne tokią ambicingą karjerą – atrodė, jis pasiryžęs nugyventi gyvenimą kaip vidutinis architektas, projektuosiantis provincijos rotušes ir kitus savivaldybės pastatus.

Taip jis gyveno keletą metų. Bet 1797 m., būdamas jau tikrai ne pirmos jaunystės, keturiasdešimt šešerių, Nashas grįžo į Londoną, vedė gerokai jaunesnę moterį, tapo artimu Velso princo, būsimojo karaliaus Jurgio IV, draugu ir pradėjo vieną reikšmingiausių ir įtakingiausių architekto karjerų, kokių yra buvę. Kaip paaiškinti šiuos staigius pokyčius, visada buvo mįslė. Plačiai sklido gandai, kad jo naujoji žmona – princo regento meilužė, Nashas buvęs tik patogi priedanga. Šis spėjimas turėjo tam tikrą pagrindą, nes ji buvo tikra gražuolė, o bėgantis laikas Nasho nė kiek nepadailino. Paties Nasho žodžiais tariant, jis buvo „storas, drūtas neūžauga apvalia galva, trumpa riesta nosimi

ir mažomis akutėmis". Tačiau architektūroje jis darė stebuklus ir Londone beveik tuoj pat pradėjo kurti seriją pastatų, – juose atsispindėjo ypatinga drąsa ir pasitikėjimas savimi. Braitone jis pavertė senamadišką statinį, vadintą Jūrų paviljonu, kupolais papuoštais spalvingais ir įspūdingais rūmais, dabar vadinamais Braitono paviljonu. Tačiau svarbiausi pokyčiai įvyko Londone.

Išskyrus galbūt Vokietijos karines oro pajėgas, niekas taip nepakeitė Londono vaizdo kaip Johnas Nashas per kitus trisdešimt metų. Jis suprojektavo Regento parką, Regento gatvę ir labai daug kitų to rajono gatvių bei sujungtų namų, kurie suteikė Londonui gana didingą ir imperijos sostinei deramą išvaizdą, miestui anksčiau nebūdingą. Nashas suprojektavo Oksfordo ir Pikadilio aikštes, perstatė Bakingamo rūmus, – anksčiau jie buvo mažesni. Taip pat jis suplanavo Trafalgaro aikštę, bet, deja, mirė anksčiau, nei projektas buvo įgyvendintas. Ir beveik viską, ką pastatė, Nashas dengė stiuku.

II

Plytos būtų visam laikui likusios šalutine namų statybos medžiaga, jei ne viena svarbi netikėta aplinkybė – tarša. Viktorijos laikų pradžioje Anglijoje tiesiog milžiniškais kiekiais degintos anglys. Tipiška vidurinės klasės šeima per mėnesį galėdavo jų sudeginti toną, o XIX amžiuje Britanijoje staiga atsirado daugybė šios klasės šeimų. 1842 m. Britanija sunaudojo du trečdalius visų Vakarų pasaulyje išgaunamų anglių. Dėl to Londone didesnę metų dalį tvyrojo beveik neperregima tamsa. Viename apsakyme Šerlokas Holmsas Londone dienos metu turi užžiebti degtuką, kad perskaitytų užrašą ant sienos. Rasti kelią būdavo taip sunku, kad žmonės neretai atsitrenkdavo į sieną arba įvirsdavo į nepastebėtą plyšį. Pagarsėjo įvykis, kai septyni žmonės iš eilės įkrito į Temzę – vienas po kito. 1854 m. Josephas Paxtonas pasiūlydamas nutiesti vienuolikos mylių „Didžiąją geležinkelio juostą", kuri sujungtų visas pagrindines Londono stotis, patarė apgaubti geležinkelį stiklu, kad keleiviai būtų apsaugoti nuo kenksmingo Londono oro. Tikriausiai atrodė

geriau keliauti viduje apgaubtam tirštų traukinio dūmų, nei išorėje – visų kitų dūmų*.

Anglys kenkė beveik viskam: drabužiams, paveikslams, augalams, baldams, knygoms, pastatams ir kvėpavimo sistemai. Tomis savaitėmis, kai užslinkdavo išties tirštas rūkas, Londone fiksuojamų mirčių skaičius neretai padidėdavo tūkstančiu. Neįprastai padaugėdavo netgi kritusių naminių gyvūnų ir gyvulių Smitfildo mėsos turguje.

Ypač anglių dūmai kenkė akmeniniams pastatams. Statinius, kurie būdami nauji tiesiog švytėjo, dūmai gadindavo gąsdinamai sparčiai. Portlando akmuo nemaloniai sumarguodavo, nes tos vietos, kurias gairindavo vėjas ir nuplaudavo lietus, spindėjo baltumu, o kiekvienoje palangėje, sąramoje ir pridengtame kampe bjauriai pajuosdavo. Nashas Bakingamo rūmams panaudojo Bato akmenį, nes manė, kad šis nepraras išvaizdos, bet suklydo. Rūmai beveik tuoj pat pradėjo trupėti. Naujas architektas Edwardas Blore'as buvo pasamdytas suremontuoti pastatą. Jis padarė Nasho kiemą uždarą: iš Kano akmens pristatė naują fasadinę dalį. Ši beveik iškart ėmė griūti. Daugiausia nerimo kėlė naujieji Parlamento rūmai, jų akmuo dar statyboms nesibaigus pradėjo juoduoti, atsivėrė baisios kiaurymės ir išduobos, tarsi rūmus kas būtų apšaudęs pabūklais. Žmonės iš paskutiniųjų bandė įvairiais būdais stabdyti irimą. Paviršius buvo tepamas įvairiais sakų, dervų, sėmenų aliejaus ir vaško mišiniais, tačiau jie arba nepadėjo, arba paliko naujų, dar baisesnių dėmių.

Atrodė, ėdžių rūgščių poveikiui nepasiduoda tik dvi medžiagos. Pirmoji – nuostabus dirbtinis akmuo, vadinamas Koud akmeniu – pagal Eleanor Coade, gaminusią jį savo fabrike. Šis akmuo tapo be galo populiarus, jį

* Vienas žmogus labiau nei kas kitas įtvirtino mums Viktorijos laikų Londono įvaizdį: tai prancūzų iliustratorius Gustave'as Doré (1833–1883). Tai, kad Doré iliustracijos taip vertintos, buvo šiek tiek netikėta, nes jis beveik nemokėjo angliškai ir iš tikrųjų Britanijoje ilgai neužtruko. Jo asmeninis gyvenimas taip pat keistas: iliustratorius turėjo ne vieną aistringą romaną su aktorėmis, – didžiausia pergale jis laikė romaną su Sarah Bernhardt, – tačiau gyveno su motina ir visą gyvenimą jie miegojo gretimuose kambariuose. Doré save laikė didžiu menininku, tačiau visi kiti taip nemanė, todėl jis turėjo tenkintis tuo, kad sulaukė nepaprastai didelės sėkmės kaip knygų ir žurnalų iliustratorius. Anglijoje jis tapo labai populiarus: daugelį metų Meifere veikė Doré galerija, pardavinėjusi vien jo darbus. Jis daugiausia prisimenamas dėl niūrų Londono gyvenimą vaizduojančių piešinių, ypač dėl skurdžių skersgatvių vaizdų. Įdomu pasvarstyti: mūsų vaizdiniai įspūdžiai apie XIX amžiaus Londoną, kol nebuvo fotografijos, labai daug remiasi piešiniais, kuriuos menininkas nupiešė iš atminties Paryžiuje, studijoje, ir daug ką pavaizdavo klaidingai. Blanchardas Jerroldas, žmogus, parašęs šiems piešiniams tekstą, dėl daugybės Doré klaidų puolė į neviltį. (Jei Jerroldo pavardė atrodo kažkur girdėta, tai jis *Punch* žurnalisto, kuris pirmasis pavadino Didžiosios parodos salę Krištolo rūmais, sūnus.)

maždaug nuo 1760 iki 1830 m. naudojo visi didieji architektai. Šiam beveik neįveikiamam akmeniui buvo galima suteikti beveik kokio nori papuošimo formą: iš jo darydavo frizus, arabeskas, kapitelius, modiljonus ir visas kitas puošmenas, kurios paprastai drožiamos iš medžio. Žinomiausias kūrinys iš Koud akmens yra didelis liūtas ant Vestminsterio tilto, netoli Parlamento rūmų, tačiau jo galima rasti visur: Bakingamo rūmuose, Vindzoro pilyje, Londono Taueryje, kapitono Bligho antkapyje Lambeto Švč. Mergelės Marijos bažnyčios kapinėse Londone.

Koud akmuo pažiūrėti ir pačiupinėti atrodo lygiai taip pat kaip aptašytas akmuo, o dūla sunkiai lyg kiečiausi akmenys, bet tai išvis nėra akmuo. Nuostabu, bet tai keraminė medžiaga – degtas molio dirbinys. Yra trijų rūšių keraminės medžiagos, ir jos skiriasi tuo, koks molis naudojamas, ir tuo, kokiame karštyje jis degamas: fajansas, akmens masė ir porcelianas. Koud akmuo – tam tikras akmens masės porūšis, bet ypač kietas ir patvarus. Dauguma jo dirbinių tokie atsparūs oro ir teršalų poveikiui, kad praėjus beveik dviem su puse šimtmečio atrodo naujutėliai.

Turint omenyje šio gaminio paplitimą ir ypatingas savybes, stebina, kiek nedaug apie jį ir jo gamintoją žinoma. Kur ir kada jis buvo išrastas, kaip Eleanor Coade pradėjo jį gaminti, kodėl jos įmonė ketvirtajame XIX amžiaus dešimtmetyje staiga nutraukė veiklą, – visi šie klausimai nesužadino didelio tyrinėtojų susidomėjimo. *Nacionaliniame biografijos žodyne* poniai Coade skirta vos pusė tuzino pastraipų, o vienintelė išsami jos ir įmonės istorija pateikta knygoje, kurią 1999 m. išleido istorikė Alison Kelly.

Tikrai galima pasakyti tik tiek, kad Eleanor Coade – subankrutavusio Ekseterio verslininko duktė, maždaug 1760 m. atvykusi į Londoną ir čia sėkmingai vertusis audinių prekyba. Dešimtmečio pabaigoje ji sutiko Danielių Pincot, kuris jau buvo pradėjęs gaminti dirbtinį akmenį. Juodu atidarė fabriką pietinėje Temzės pusėje, maždaug ten, kur šiandien stovi Vaterlo stotis, ir pradėjo gaminti neįprastai aukštos kokybės medžiagą. Ponia Coade dažnai vadinama šio akmens išradėja, bet tikėtiniau, kad gamybos metodą sukūrė Pincot, o ji gamybą finansavo. Kad ir kaip buvo, prabėgus vos dvejiems metams Pincot paliko įmonę; tolesnis jo likimas nežinomas. Eleanor Coade labai sėkmingai vertėsi šiuo verslu penkiasdešimt dvejus metus, iki pat mir-

ties, kurios sulaukė aštuoniasdešimt aštuonerių, 1821 m. – XVIII amžiaus moteriai tai itin įspūdingas amžius. Ji niekada nebuvo ištekėjusi. Visai nežinoma, ar ji buvo miela ir mylima, ar nirti ragana. Tik galima pasakyti, kad be jos bendrovė ėmė mažiau parduoti savo gaminių. Galiausiai ji sužlugo, tačiau taip ramiai, kad dabar niekas tikrai nežino, kada būtent ji liovėsi gaminusi produkciją.

Ilgai išsilaikė pramanas, kad Eleanor Coade mirė neatskleidusi Koud akmens paslapties. Bet iš tikrųjų jo gamybos procesą eksperimentuojant pavyko bent du kartus pakartoti. Dabar nebėra kliūčių gaminti Koud akmenį pardavimui. Ši medžiaga negaminama dėl vienintelės priežasties: ji niekam nebereikalinga.

Koud akmenį galima naudoti tik šalutiniams papuošimams. Laimė, buvo sena statybinė medžiaga, taip pat labai gerai atlaikydavusi teršalų poveikį, – plytos. Tuo metu jas naudoti ir skatino tarša, nors turėjo reikšmės ir kiti to meto veiksniai. Dėl kanalų plėtros tapo ekonomiška gabenti plytas dideliais atstumais. Naujas išradimas, Hofmano krosnis (pavadinta pagal ją išradusį vokietį Friedrichą Hoffmanną), leido gaminti plytas be perstojo ir dėl to pigiau, tam tikra srovine linija. Plytų savikainą dar sumažino 1850 m. panaikintas plytų mokestis. Tačiau labiausiai plytų naudojimą XIX amžiuje paskatino tiesiog nepaprasta Britanijos miestų ir pramonės plėtra, taip pat žmonių, kuriems reikėjo būsto, gausėjimas. Per karalienės Viktorijos gyvenimo laikotarpį Londono gyventojų skaičius išaugo nuo vieno milijono iki beveik septynių, o nauji pramoniniai miestai, pavyzdžiui, Mančesteris, Lidsas ir Bradfordas, augo dar labiau. Namų skaičius Britanijoje per šimtmetį padidėjo keturis kartus, ir didumą naujojo gyvenamųjų namų fondo sudarė plytiniai pastatai, – taip pat ir dauguma malūnų, kaminų, geležinkelio stočių, kanalizacijos vamzdžių, mokyklų, bažnyčių, įstaigų ir kitos naujos infrastruktūros, išdygusios tame pašėlusiai judriame amžiuje, buvo plytiniai. Plytos buvo pernelyg universalios ir ekonomiškos, kad jų būtų atsisakyta. Jos tapo įprasta pramoninės revoliucijos statybine medžiaga.

Vienas atliktas skaičiavimas rodo, kad Viktorijos laikais sumūryta daugiau plytų nei per visą ankstesnę istoriją. Londonui augant plėtėsi priemiesčiai, juose statyta daugmaž vienodi plytiniai namai – mylia po mylios

„nuobodžios pasikartojančios vidutinybės“, kaip niūriai rašė Disraelis. Tam gana stiprią įtaką padarė Hofmano krosnis – ją naudojant pradėtos gaminti visiškai vienodo dydžio, spalvos ir išvaizdos plytos. Pastatai iš naujųjų plytų buvo kur kas paprastesni ir nebe tokie saviti kaip statytieji ankstesnėse epochose, tačiau kainavo daug pigiau, o kažin ar kada yra nutikę, kad žmonėms tvarkant reikalus pigumo sumetimai nepaimtų viršaus.

Plytos turėjo tik vieną trūkumą, ir ilgainiui, kai erdvės statyti pastatams darėsi ankštesnės, jis vis labiau krito į akis. Plytos labai sunkios, iš jų neįmanoma pastatyti labai aukštų pastatų, nors žmonės ir mėgino. Aukščiausias visų laikų plytinis pastatas – Monadnokas, 1893 m. pastatytas šešiolikos aukštų bendrosios paskirties kontorų pastatas Čikagoje, kurį prieš pat mirtį suprojektavo garsios bendrovės *Burnham and Root* architektas Johnas Rootas. Šis statinys tebestovi, jis nepaprastai didingas ir toks sunkus, kad gatvės aukštyje sienos yra šešių pėdų storio, todėl pirmas aukštas, kuris paprastai būna patraukliausia statinio dalis, primena tamsų grėsmingą rūsį.

Toks statinys išsiskirtų bet kur, tačiau Čikagoje jis ypač išsiskiria, nes žemė ten iš esmės panaši į didelę kempinę. Šis miestas pastatytas dumblingoje žemumoje, tad kiekvienam sunkiam ant žemės padėtam daiktui kyla grėsmė nugrimzti, ir iš tiesų pastatai senais laikais gana dažnai grimzdo. Dauguma architektų palikdavo nugrimzti į Čikagos dirvą apie vieną pėdą statinio. Buvo klojami labai nuožulnūs šaligatviai, nuo kelkraščio kylantys į pastato pusę. Tikėtasi, kad grimztant pastatui šaligatvis kartu su juo nusileis taip, kad jo kraštai atsidurs vienodame aukštyje. Tačiau iš tikrųjų taip atsitikdavo retai.

XIX amžiaus architektai sugalvojo būdą pasipriešinti grimzdimui: padarydavo specialų pamatą ir ant šio pastatas stovėdavo beveik kaip banglentininkas ant banglentės. Monadnoko pamatas iš po pastato visomis kryptimis išlindęs vienuolika pėdų, tačiau ir su tokiu pamatu jis pastačius nugrimzdo beveik dvi pėdas – šešiolikaaukščiui tai nepageidautinas dalykas. Tai, kad pastatas tebestovi, rodo Johno Rooto meistriškumą. Daugeliui kitų sekėsi blogiau. 1880 m. už stulbinančią kainą, 5 milijonus dolerių, pastatytas valdžios kontorų masyvas, pavadintas Federaliniu pastatu, taip greitai ir grės-

mingai pakrypo, kad neišstovėjo nė dviejų dešimtmečių. Daugelis kitų mažesnių statinių taip pat gyvavo neilgai.

Architektams reikėjo kokios nors lengvesnės, plačiau pritaikomos statybinės medžiagos, ir ilgai atrodė, kad tam galėtų tikti medžiaga, kurią pirmasis plačiau išgarsino Josephas Paxtonas, statydamas Krištolo rūmus, – geležis.

Statyboje naudoti du geležies (*iron*) lydiniai: ketus ir kaltinė geležis. Ketus (angliškai vadinamas *cast iron*, nes jo dirbiniai liejami (*cast*) formose) puikiai atlaikydavo slėgį, pakeldavo savo svorį, bet ne taip gerai – tempimą: tempiamas horizontaliai, dažnai sutrūkdavo lyg pieštukas. Taigi jis puikiai tiko kolonoms, bet ne sijoms. Kaltinė geležis, atvirkščiai, buvo pakankamai tvirta dėti horizontaliai, tačiau kainavo brangiau, nes ją pagaminti buvo sunkiau ir užtrukdavo ilgiau: ją lydant reikėjo maišyti, o jos dirbinius – kelis kartus lankstyti. Taip apdorojant kaltinė geležis pasidarydavo palyginti tvirta ir kali, taigi jos dirbinį buvo galima tąsyti lyg kokį irisą ir lankstyti formas. Todėl iš šio lydinio daromi puošnūs dirbiniai, pavyzdžiui, vartai. Ketus ir kaltinė geležis visame pasaulyje kartu naudojami dideliuose statiniuose ir inžinerinėse konstrukcijose.

Įdomu, kad namų statyboje geležies lydiniai niekada netapo madingi ir buvo naudojami tik retkarčiais. Tačiau kitur jie vis labiau plito, kol žmonės suprato, kad tvirtumo požiūriu tai nėra patikimiausios medžiagos. Nemaloni tiesa, bet kartais geležies lydiniai stipriai nuvildavo. Ypač ketus dažnai skildavo arba sutrūkdavo, jei jo dirbinį išliedavo su trūkumais, o juos ne visada įmanoma pastebėti. Ši skaudi tiesa paaiškėjo 1860 m. žiemą Lorenso tekstilės fabrike, Masačusetso valstijoje. Vieną šaltą rytą čia prie tarškančių mašinų dirbo devyni šimtai moterų, daugiausia imigrantės iš Airijos, ir viena stogą laikanti ketaus kolona griuvo. Netrukus nuvirto ir kitos eile stovinčios kolonos – viena po kitos, lyg ištrūkusios marškinių sagos. Išsigandusios darbininkės skubėjo prie durų, tačiau daug jų nespėjo išbėgti, ir pastatas sugriuvo taip dundėdamas, kad tie, kas girdėjo, niekada nebepamiršo to garso. Žuvo net du šimtai darbininkių, nors, keista, niekas nepasirūpino oficialiai jų suskaičiuoti. Dar šimtai buvo sužeistos. Daugelis likusių pastato viduje šiurpiai žuvo liepsnose, kilusiose sudužus lempoms.

Kitą dešimtmetį geležies lydinių reputacija dar labiau nukentėjo, Ohajo valstijoje sugriuvus tiltui per Aštabjulos upę, kai juo važiavo keleivinis traukinys. Žuvo septyniasdešimt šeši žmonės. Šiurpi nelaimė po beveik lygiai trejų metų pasikartojo Škotijoje ant Tėjaus tilto. Traukinys juo važiavo blogu oru, dalis tilto griuvo, vagonai iš aukštai krito į vandenį ir žuvo beveik tiek pat žmonių kaip Aštabjuloje. Tai didžiausios tragedijos, bet, tiesą sakant, mažesni nelaimingi atsitikimai dėl geležies lydinių tapo beveik įprasti. Kartais sprogdavo iš ketaus nulieti garvežių garo katilai, bėgiai dažnai išklibdavo arba sulinkdavo dėl didelės apkrovos ar pakitusių oro sąlygų, ir traukiniai nuriedėdavo nuo bėgių. Tiesą sakant, geležies lydinių trūkumai turėjo daug reikšmės Erio kanalo klestėjimui tokį ilgą laiką. Prasidėjus geležinkelių amžiui jis dar ilgai liko svarbus, o tai iš pirmo žvilgsnio stebina, nes jis kiekvieną žiemą užšaldavo ir ištisus mėnesius netiko naudoti. Traukiniai galėjo kursuoti ištisus metus ir, kadangi garvežiai nuolat tobulėjo, teoriškai galėjo gabenti daugiau krovinių, tačiau praktiškai geležies lydinių bėgiai buvo ne tokie tvirti, kad išlaikytų didelį svorį.

Reikėjo kokios nors daug tvirtesnės medžiagos, ir tokia medžiaga buvo plienas. Tai irgi geležies lydinys, bet į jį dedama kitoks kiekis anglies. Plienas – visais atžvilgiais pranašesnė medžiaga, bet jo buvo neįmanoma gaminti masiškai, nes gamybai reikėjo labai didelio karščio. Plienas puikiai tiko tokiems gaminiams kaip kardai ir skustuvai, bet ne stambiems pramoniniu būdu gaminamiems daiktams – sijoms, bėgiams. 1856 m. šią problemą netikėtai (netgi neįtikėtinai) išsprendė anglų verslininkas, apskritai neišmanęs metalurgijos, bet mėgęs krapštytis ir eksperimentuoti. Tai Henry Bessemeris, tuo metu jau sulaukęs didelės sėkmės: išradęs gaminį, vadinamą bronzos milteliais. Juos kaip paauksavimo imitaciją naudojo įvairioms medžiagoms padengti. Viktorijos laikais žmonės mėgo paauksuotą apdailą, todėl Bessemerį bronzos milteliai praturtino, ir atsirado laisvo laiko išradėjo pomėgiams. Krymo karo metu jis nusprendė kurti sunkiuosius ginklus, bet suprato, kad tam reikia geresnių medžiagų nei ketus ar kaltinė geležis, todėl ėmė eksperimentuoti – išbandė naujus gamybos būdus. Neturėdamas doro supratimo, ką daro, jis išlydė ketaus luitus ir pūtė į juos orą, žiūrėdamas, kas bus. Pagal įprastinius lūkesčius turėjo įvykti baisus sprogimas, todėl joks specialistas

ankščiau nebuvo atlikęs tokio beprotiško eksperimento. Tačiau iš tikrųjų niekas nesprogo, bet įsiplieskė nepaprastai stipri liepsna, išdegino priemaišas, ir išėjo kietas plienas. Staiga tapo įmanoma plieną gaminti masiškai. Būtent šios medžiagos trūko pramoninei revoliucijai. Viskas, pradedant geležinkelio linijomis ir baigiant okeaniniais laivais bei tiltais, dabar galėjo būti pastatyta sparčiau, tvirčiau ir pigiau. Tai leido statyti dangoraižius, todėl pasikeitė miestų vaizdas. Garvežiai tapo užtektinai galingi skersai žemyną greitai tempti didžiulius krovinius. Bessemeris nepaprastai pralobo ir išgarsėjo, daugelis Amerikos miestų (pasak vieno šaltinio, net trylika) jo garbei pasivadino Besemeriais ar Besemer Sičiais.

Praėjus mažiau nei dešimtmečiui po Didžiosios parodos ketų ir kaltinę geležį nustota naudoti kaip statybines medžiagas. Šiek tiek keista, bet Paryžiuje iškilęs statinys, laikytas viso šimtmečio pažiba, buvo iš tokios pasmerktos medžiagos. Kalbu, žinoma, apie milžinišką amžiaus stebuklą, vadinamą Eifelio bokštu. Niekada istorijoje tokiame nuostabiai beprasmiškame statinyje nebuvo panaudota tokių pažangių technologijų ir tokių atgyvenusių medžiagų. Kad išgirstume šią nepaprastą istoriją, turime vėl užlipti į viršų, į dar vieną kambarį.

Dešimtas skyrius

Koridorius

I

Visas jo vardas – Alexandre'as Gustave'as Boenickhausenas-Eiffelis, ir jis būtų buvęs pasmerktas nugyventi garbingą nežymaus žmogaus gyvenimą, dirbdamas savo dėdės acto fabrike Dižone, – tačiau fabrikui žlugus ėmėsi inžinerijos.

Inžinerija, švelniai tariant, jam sekėsi puikiai. Jis tiesė tiltus ir viadukus virš baisiausių tarpeklių, statė įspūdingo dydžio geležinkelio stotis ir kitus didingus ir daug jėgų pareikalaudavusius statinius – jie ir dabar nesiliauja stebinti ir lieka įkvėpimo šaltinis. Vienas iš sudėtingiausių jo darbų – 1884 m. sukurtas Laisvės statulą laikantis vidinis karkasas. Visi laiko Laisvės statulą skulptoriaus Frédérico Bartholdi kūriniu, ir projektas, žinoma, tikrai jo. Tačiau be statulą laikančios išradingos inžinerinės konstrukcijos ji būtų tik tuščias kaltinis vario kiautas, vos dešimtadalio colio storio. Maždaug tokio storio būna šokoladinio velykinio zuikio sienelės, tačiau šio „zuikio" aukštis – 151 pėda, ir statula turi atlaikyti vėją, sniegą, smarkų lietų ir sūrius vandens purslus, metalo plėtimąsi ir traukimąsi veikiant saulei ir šalčiui, taip pat tūkstantį kitų atšiaurių kasdienių grėsmių.

Inžinieriams lig tol nebuvo tekę susidurti su visais šiais sunkumais, tačiau Eiffelis su jais susidorojo kuo meistriškiausiai: sukūrė karkasą iš santvarų ir lingių, apvilktų variniu apvalkalu lyg kostiumu. Nors jis negalvojo apie šio

metodo reikšmę statant tradicinius pastatus, kartu išrado kabamosios sienos konstrukciją, kuri tapo svarbiausia XX amžiaus statybine konstrukcija. Ji leido statyti dangoraižius. (Pirmųjų Čikagos dangoraižių autoriai taip pat nepriklausomai išrado šią konstrukciją, tačiau Eiffelis tai padarė pirmasis.) Metalinis statulos apvalkalas padarytas taip, kad galėtų dėl slėgio šiek tiek keisti formą, ir dėl šios ypatybės jis tiksliai sutapo su būsima lėktuvų sparnų konstrukcija, nors tuo metu apie lėktuvus niekas net rimtai negalvojo. Taigi Laisvės statula – gana įspūdingas Eiffelio kūrinys, tačiau visas išradingumas – po Laisvės figūros mantija, taigi jo beveik niekas nevertina.

Eiffelis nebuvo pasipūtėlis, tačiau kurdamas kitą didelį projektą pasistengė, kad visi įvertintų, kokį darbą jis atliko, – sukūrė statinį, kuris ir buvo *tik* karkasas. Šio statinio atsiradimą lėmė 1889 m. Paryžiaus paroda. Kaip paprastai būna, organizatoriai norėjo, kad pagrindinis parodos eksponatas būtų tikra pažiba, ir paragino teikti siūlymus. Jų buvo pateikta apie šimtą, pavyzdžiui, 900 pėdų aukščio giljotinos projektas, skirtas įamžinti neprilygstamam Prancūzijos indėliui kertant galvas. Daug kam atrodė, kad Eiffelio siūlymas, kuris laimėjo konkursą, beveik toks pat beprasmis kaip giljotinos projektas. Daugybė paryžiečių negalėjo suprasti, kam viduryje miesto reikia milžiniško gręžimo bokšto, kuris neturės jokios paskirties.

Eifelio bokštas buvo ne tik didžiausias kada nors sumanytas statinys, bet ir didžiausias visiškai nenaudingas statinys. Tai nei rūmai, nei laidojimo salė, nei šventykla. Bokštas netgi neįamžina kritusio didvyrio. Eiffelis atkakliai tvirtino, kad jį bus galima daug kam praktiškai pritaikyti: tai būsianti puiki stebykla karinėms reikmėms, bokšto viršutinėje dalyje būsią galima atlikti naudingų oreivystės ir meteorologijos eksperimentų. Bet galiausiai ir jis prisipažino labiausiai norėjęs pastatyti bokštą tiesiog dėl to, kad buvo malonu, nors ir truputį keista, sukurti ką nors išties neapsakomai milžiniška.

Daug žmonių bokštu bjaurėjosi, ypač menininkai ir intelektualai. Grupė įžymybių, tarp jų Alexandre'as Dumas, Émile'is Zola, Paulis Verlaine'as ir Guy de Maupassant'as, išsiuntė ilgą gana egzaltuotą laišką, kuriame protestavo dėl „Paryžiaus išniekinimo" ir tvirtino, kad „užsieniečiai atkeliavę pažiūrėti mūsų parodos nustebę sušuks: „Ką?! Prancūzai sukūrė šią baidyklę, kad galėtume suprasti, koks yra jų išgirtasis skonis?" Eifelio bokštas, tęsė jie, tai „absurdiškas

ir savanaudiškas mašinų kūrėjo išradimas". Eiffelis priėmė įžeidimus linksmai ir šaltakraujiškai, tik atkreipė dėmesį, kad, visų pirma, vienas iš pasipiktinusių peticiją pasirašiusių asmenų, tiesą sakant, yra komisijos, patvirtinusios bokšto projektą, narys.

Baigtas statyti Eifelio bokštas atrodo toks ypatingas ir užbaigtas, kad, atrodytų, kitoks negali būti, bet reikia nepamiršti, kad tai be galo sudėtinga konstrukcija: 18 000 painiai sujungtų dalių raizginys, kurio vientisumui užtikrinti prireikė begalės išradingiausių sumanymų. Tai matyti apžiūrėjus pirmąsias 180 statinio pėdų – dalį iki pirmosios aikštelės. Vien ši dalis aukščiu prilygsta penkiolikaaukščiam pastatui. Iki šio aukščio bokšto atramos stipriai, penkiasdešimt keturių laipsnių kampu, palinkusios į centrą. Jos tikrai nuvirstų, jei jų nesukabintų aikštelė. O aikštelė lygiai taip pat negalėtų būti toje vietoje, jei ne keturios ją laikančios atramos. Dalys puikiai tinka, kai jos sujungtos, tačiau *nesujungus* jos apskritai neatliktų savo funkcijos. Taigi pirmasis iššūkis, su kuriuo susidūrė Eiffelis, buvo sugalvoti kokį nors būdą sukabinti keturias labai aukštas ir sunkias atramas, kurioms visoms grėsė nuvirsti į centrą; paskui tinkamu momentu įsigudrinti pastatyti jas į vietą, kad visos keturios atsidurtų tiksliai ten, kur numatyta, ir galėtų išlaikyti didelę ir labai sunkią aikštelę. Pastačius kurią nors atramą neteisingu kampu, vos viena dešimtąja laipsnio, ji būtų išlindusi pusantros pėdos – kur kas daugiau, nei įmanoma pataisyti visko neišardžius ir nepradėjus iš naujo. Eiffelis susidorojo su šiais keblumais įstatęs kiekvieną atramą į milžinišką smėlio konteinerį – lyg koją į didelį batą. Užbaigus reikiamus darbus ir atsargiai iš dėžių išpylus smėlį, atramos atsidūrė savo vietoje. Ši sistema veikė puikiai.

Tačiau tai buvo tik pradžia. Ant pirmosios aikštelės reikėjo pastatyti dar aštuonių šimtų pėdų geležies lydinio konstrukciją, kurią sudarė penkiolika tūkstančių dalių, daugiausia gremėzdiškų, ir visas jas reikėjo įtaisyti į vietas, – kuo aukščiau, tuo tai buvo sunkiau. Kai kuriose vietose didžiausi leistini nukrypimai siekė vos dešimtąją dalį milimetro. Kai kurie stebėtojai neabejojo, kad bokštas neatlaikys savo paties svorio. Vienas matematikos profesorius, primarginęs šūsnį popieriaus karštligiškų skaičiavimų, pareiškė, kad pastačius du trečdalius bokšto atramos išnirs, ir statinys trenksmingai sugrius, nuniokos visą rajoną. Iš tikrųjų Eifelio bokštas gana

lengvas, vos 9 500 tonų – šiaip ar taip, didumą sudaro oras; o jo svoriui išlaikyti pakako vos septynių pėdų gylio pamatų.

Projektuoti Eifelio bokštą užtruko ilgiau nei jį statyti. Jis buvo statomas mažiau nei dvejus metus ir atsiėjo gerokai mažiau, nei planuota. Statybos aikštelėje prireikė tik 130 darbininkų, ir statant nė vienas nežuvo – įgyvendinant tokio dydžio projektą tais laikais tai didelis laimėjimas. Iki 1930 m., kai Niujorke iškilo *Chrysler* pastatas, Eifelio bokštas buvo aukščiausias statinys pasaulyje. Praeityje naudotus geležies lydinius 1889 m. jau visur imta keisti plienu, bet Eiffelis jo atsisakė, nes lig tol visada dirbo tik su įprastiniais geležies lydiniais, plienas jam buvo neįprasta. Taigi šiek tiek paradoksalu: didžiausias kada nors iš jų pastatytas statinys kartu buvo ir paskutinis.

XIX amžiuje Eifelio bokštas buvo nuostabiausias ir vaizdingiausias didelis statinys pasaulyje, ir turbūt didžiausias statybos pasiekimas, tačiau ne brangiausias nei per visą šimtmetį, nei netgi per tuos metus. Tuo pačiu laiku, kai Paryžiuje kilo šis bokštas, už dviejų tūkstančių mylių, Apalačų kalnų papėdėje Šiaurės Karolinoje, buvo statomas dar brangesnis pastatas – milžiniška privati rezidencija. Jos statyba užtruko dukart ilgiau nei Eifelio bokšto, prireikė keturiskart daugiau darbininkų, kaina viršijo bokšto kainą tris kartus, o pastatas buvo skirtas gyventi tik kelis mėnesius per metus vienam žmogui ir jo motinai. Šis statinys, Biltmoro dvaras, buvo (ir tebėra) didžiausias kada nors Šiaurės Amerikoje pastatytas privatus namas. Niekas tiek nepasako apie XIX amžiaus pabaigos ekonominius pokyčius, kiek tai, kad Naujojo Pasaulio gyventojai dabar statėsi namus, didesnius už didžiausius Senojo Pasaulio paminklus.

1889 metai Amerikoje – tai ypatingo nuolaidžiavimo savo įnoriams ir nesaikingumo įkarštis, vadinamasis paauksuotasis amžius. Niekada vėliau nebebuvo tokio laikotarpio. Nuo 1850 iki 1900 m. gyvenimas Amerikoje sparčiai ir visokeriopai gerėjo: padaugėjo turto ir gerovės, išaugo darbo našumas. Šalies gyventojų skaičius per šį laikotarpį patrigubėjo, bet jos turtas padidėjo trylika kartų. Plieno gamybos apimtis išaugo nuo 13 000 iki 11,3 milijono tonų per metus. Visokiausių eksportuojamų metalinių gaminių – ginklų, bėgių, vamzdžių, katilų, įvairiausių mašinų – vertė padidėjo nuo 6 iki 120 milijonų

dolerių. 1850 m. šalyje gyveno mažiau nei dvidešimt milijonierių, amžiaus pabaigoje – keturiasdešimt tūkstančių.

Europiečiai į Amerikos pramonės siekius pradžioj žvelgė su šypsena, vėliau nustebę ir galiausiai sunerimo. Britanijoje kilo „Nacionalinis našumo sąjūdis", vedamas idėjos atkurti ryžto dvasią, anksčiau padėjusią Britanijai pirmauti. Žmonės graibstė knygas tokiais pavadinimais, kaip *Grobikai iš Amerikos* ir *Amerikos prekyba „puola" Europą*. Tačiau iš tikrųjų tai, ką tada regėjo europiečiai, buvo tik pradžia.

XX amžiaus pradžioje Amerika jau gamino daugiau plieno negu Vokietija ir Britanija kartu sudėjus – tokia padėtis prieš pusę šimtmečio būtų atrodžiusi neįsivaizduojama. Europiečius ypač užgavo tai, kad beveik visos technologinės plieno gamybos naujovės atsirado Europoje, tačiau plieną gamino Amerika. 1901 m. J. P. Morganas perėmė daugybę mažesnių bendrovių ir suliejo jas į didžiulę *US Steel Corporation*, didžiausią įmonę, kokią pasaulis kada buvo regėjęs. Įmonės vertė siekė 1,4 milijardo dolerių – ši suma viršijo visos Jungtinių Valstijų žemės į vakarus nuo Misisipės vertę ir buvo du kartus didesnė nei JAV federalinės vyriausybės metinės įplaukos.

Amerikos sėkmė pramonėje padėjo iškilti virtinei finansinių didžiūnų: Rockefelleriai, Morganai, Astorai, Mellonai, Morganai, Frickai, Carnegie'ai, Gouldai, du Pontai, Belmontai, Harrimanai, Huntingtonai, Vanderbiltai ir daug kitų mėgavosi iš kartos į kartą perduodamais iš esmės nesenkančiais turtais. Skaičiuojant dabartiniais pinigais, Johnas D. Rockefelleris uždirbdavo 1 milijardą dolerių per metus ir nemokėjo pajamų mokesčio. Jo nemokėjo niekas, nes Amerikoje tokio mokesčio nebuvo. 1894 m. Kongresas pamėgino įvesti pajamų mokestį, 2 procentus nuo pajamų, viršijančių 4 000 dolerių, bet Aukščiausiasis Teismas nusprendė, kad tai prieštarautų Konstitucijai. Pajamų mokestis tapo įprastas Amerikos gyvenime tik 1914 m., o lig tol žmonėms likdavo visi uždirbti pinigai. Žmonės niekada vėliau nebebuvo tokie turtingi.

Daug kas kone visą turimą laiką skyrė švaistyti visiems šiems turtams. Beveik viską jie darė savotiškai – karštligiškai ir be galo neskoningai. Niujorke per vienus kviestinius pietus svečiai pamatė stalą, apibertą smėliu, o prie kiekvienos svečio vietos – po auksinį kastuvėlį; davus ženklą jie buvo

paraginti kasti ir ieškoti deimantų bei kitų paslėptų brangių blizgučių. Kitame pobūvyje, tikriausiai absurdiškiausiame per visą istoriją, į *Sherry's* pobūvių salę, didžiulę labai vertinamą maitinimo įstaigą, buvo atvesti keli tuzinai arklių minkštai aptaisytomis kanopomis; juos pririšo šalia stalų, kad kaubojais ir piemenėmis persirengę svečiai galėtų pasimėgauti originalia ir visiškai beprasmiška pramoga: Niujorke pobūvių salėje vaišintis sėdėdami raiti. Daugelis pobūvių kainuodavo dešimtis tūkstančių dolerių. 1883 m. kovo 26 d. ponia William K. Vanderbilt pagerino visus rekordus, kai surengė pobūvį, kainavusį 250 000 dolerių, nors, kaip atlaidžiai pažymėjo *New York Times*, tai įvyko gavėnios pabaigoje. Šį laikraštį tais laikais būdavo nesunku nustebinti, ir jis skyrė 10 000 žodžių nežabotam postringavimui apie kiekvieną įvykio smulkmeną. Būtent tame pobūvyje ponia Cornelius Vanderbilt apsirengė elektros lemputės formos kostiumu (gali būti, kad tai vienintelis kartas jos gyvenime, kai buvo galima pasakyti, jog ji tiesiog švyti).

Daug naujai iškeptų turtuolių keliavo į Europą ir ėmė supirkinėti dailės kūrinius, baldus – viską, ką buvo galima susipakuoti ir parsigabenti namo. Henry Clay'us Folgeris, *Standard Oil* prezidentas (šiek tiek susijęs su kavos verslininkų Folgerių gimine), pradėjo kolekcionuoti Williamo Shakespeare'o pirmojo raštų leidimo egzempliorius – daugiausia juos pirko iš aristokratų, patekusių į sunkią padėtį, ir galiausiai įsigijo apie trečdalį visų išlikusių egzempliorių. Šiandien jie sudaro puikios Folgerio Shakespeare'o bibliotekos, esančios Vašingtone, pagrindą. Daug kitų, pavyzdžiui, Henry Clay'us Frickas ir Andrew Mellonas, sukaupė puikias meno kolekcijas, o kai kurie tiesiog pirkdavo nesirinkdami, labiausiai – laikraščių magnatas Williamas Randolphas Hearstas; jis įsigijo tiek lobių, kad Brukline jiems prireikė dviejų sandėlių. Matyt, Hearstas ir jo žmona nebuvo labiausiai išprusę pirkėjai: kai jis pasakė jai, kad pilis Velse, kurią ką tik įsigijo, yra normanų, ji, kaip kalbama, atsakė: „Kas tas Normanas?"

Naujai iškepti turtuoliai ėmė kolekcionuoti ne tik Europos meno kūrinius ir kitus daiktus, bet ir pačius Europos gyventojus. Paskutiniame XIX amžiaus ketvirtyje tapo madinga ieškoti aristokratų, kuriems trūksta pinigų, ir ištekinti už jų savo dukteris. Su tokiu pasiūlymu sutiko mažiausiai pen-

ki šimtai turtingų jaunų Amerikos moterų. Beveik visada vykdavo ne tiek vestuvės, kiek sandoris. May Goelet, turėjusiai paveldėti 12,5 milijono dolerių, piršosi turtingas kapitonas George'as Holfordas, turėjęs trejus didelius rūmus. „Deja, – liūdnai susimąsčiusi rašė ji laiške namiškiams, – mielasis George'as neturi titulo." Todėl ji ištekėjo už Roksberio hercogo ir taip pelnė bjaurų gyvenimą, bet labai aukštą titulą. Kai kuriose šeimose vesti turtingą amerikietę buvo ne tiek tradicija, kiek mada. Lordas Curzonas vedė dvi amerikietes (žinoma, ne vienu metu). Aštuntasis Molboro hercogas vedė Lily Hammersley, ne itin patrauklią amerikietę našlę (vienas laikraštis ją apibūdino kaip „prastai apsirengusią ūsuotą moterį"), tačiau pasakiškai turtingą, o devintasis hercogas – gražuolę Consuelo Vanderbilt, su kuria kartu gavo *ir* 4,2 milijono dolerių vertės geležinkelio bendrovių akcijų. Tuo tarpu jo dėdė lordas Randolphas Churchillis vedė amerikietę Jennie Jerome, kuri nedavė šeimai tiek daug pinigų, bet tapo Winstono Churchillio motina. XX amžiaus pradžioje 10 procentų, nepaprastai didelė dalis, visų britų aristokratų vedybų – tai vedybos su amerikietėmis.

Daugybė naujai iškeptų Amerikos turtuolių gimtinėje statėsi rūmus. Ypač pasižymėjo Vanderbiltai, vien Niujorko Penktajame aveniu pasistatę dešimt įspūdingų namų. Vieni iš jų turėjo 137 kambarius, taigi tapo vieni didžiausių kada nors pastatytų mieste. Tačiau kitur Vanderbiltai turėjo ir dar didesnių rūmų, ypač Niuporte, Rod Ailando valstijoje. Pastaruosius jie vadino „vasarnamiu" – tai turbūt vienintelis atvejis, kai turtingiausieji pasielgė ironiškai, mat iš tikrųjų šie rūmai buvo tokie dideli, kad netgi jų tarnams reikėjo tarnų. Rūmuose buvo galybė marmuro, puikiausių sietynų, teniso kortų dydžio gobelenų, gausiai išpuoštų sidabru ir auksu baldų. Apskaičiuota, kad statant šiandien vadinamieji Bangų rūmai kainuotų pusę milijardo dolerių – kaip vasarnamis, gana daug. Puikavimasis šiais pastatais sukėlė daugeliui žmonių tokį nepasitenkinimą, kad Senato komitetas kurį laiką rimtai svarstė, ar nepriimti įstatymo, ribojančio, kiek pinigų žmogus gali išleisti namui.

Už daugelį šių dalykų atsakomybė tenka architektui Richardui Morrisui Huntui. Šis Kongreso nario sūnus užaugo Vermonte, tačiau devyniolikos nuvyko į Paryžių ir tapo pirmuoju amerikiečiu, studijavusiu architektūrą

Paryžiaus meno mokykloje, – tiesą sakant, pirmuoju amerikiečiu, oficialiai gavusiu architekto išsilavinimą. Huntas buvo žavus ir išvaizdus – vieno mačiusiojo nuomone, „dailiausias amerikietis Paryžiuje". Nors jo karjera klostėsi sėkmingai ir jis pelnė pagarbą, iki 1881 m., kai architektui buvo jau gerokai daugiau nei penkiasdešimt, jo gyvenimas buvo pilkokas. Tipiškas Hunto projektas – Laisvės statulos pjedestalas: pelningas užsakymas, bet kažin ar pakankamas reputacijai sukurti. O tada jis surado turtuolius, konkrečiau – Vanderbiltus.

Vanderbiltai buvo turtingiausia Amerikos šeima. Jų imperijos pagrindą, geležinkelių ir laivų verslą, sukūrė Cornelius Vanderbiltas, vieno amžininko nuomone – „šiurkštus tabaką kramtantis stuobrys". Vanderbiltas mėgo būti vadinamas komodoru, nors tokio laipsnio iš tikrųjų neturėjo. Jis nepasižymėjo ypatingu išprusimu ar intelektiniu žavesiu, tačiau turėjo tiesiog nesuvokiamą talentą uždirbti pinigus*. Vienu metu Vanderbiltas asmeniškai tvarkė apie 10 procentų visų Jungtinių Valstijų apyvartoje cirkuliuojančių pinigų. Jam ir kitiems Vanderbiltams priklausė apie dvidešimt tūkstančių mylių geležinkelio linijų bei diduma jomis važinėjančių traukinių, ir tai duodavo jiems tiek pinigų, kad jie nebežinojo, ką su jais veikti. Išleisti šiuos pinigus padėjo būtent Richardas Morrisas Huntas – jis tam tiko geriau nei bet kas kitas. Huntas Vanderbiltams pastatė prabangius ir didingus rūmus Niujorko Penktajame aveniu, Bar Harbore Meino valstijoje, Long Ailande ir Niuporte. Netgi šeimos mauzoliejus Staten Ailande atsiėjo 300 000 dolerių – kaip dideli rūmai. Kad ir kokios architektūrinės užgaidos jiems būtų šovusios į galvą, Huntas buvo pasiruošęs jas tenkinti. Oliveris Belmontas, Alvos Vanderbilt vyras, buvo pamišęs dėl arklių. Jis užsakė Huntui suprojektuoti penkiasdešimt dviejų kambarių Belkūro pilį, kurios visas pirmas aukštas būtų arklidė ir Belmontas galėtų įvažiuoti karieta pro didžiules paradines duris tiesiai į vidų. Arklių gardai buvo apmušti tikmedžiu ir papuošti aukštos prabos sidabru, o gyvenamosios patalpos įrengtos kituose aukštuose.

* Komodoras taip pat turėjo progą asmeniškai įsitikinti ankstesniame skyriuje minėtu geležies lydinių netvirtumu. 1838 m. jis važiavo traukiniu iš Kamdeno į Ambojų, lūžus ašiai traukinys nuriedėjo nuo bėgių, ir Vanderbilto vagonas nugarmėjo nuo trisdešimties pėdų pylimo. Žuvo du keleiviai. Vanderbiltas buvo sunkiai sužeistas, bet liko gyvas. Šiuo traukiniu važiavo ir prezidentas Johnas Quincy Adamsas, jis nenukentėjo.

Vienuose iš daugybės Vanderbiltų rūmų pusryčiauti skirtą kampelį puošė Rembrandto paveikslas. Bangų rūmuose vaikų žaislinis namelis buvo didesnis ir geriau įrengtas nei daugumos žmonių namai, toks užbaigtas, kad turėjo skambučio virveles, kurios jungė su pagrindiniu pastatu, idant būtų galima pakviesti tarnus, jei vaikai staiga užsinorėtų pasistiprinti, jiems reikėtų užrišti batų raištelius ar kiltų kitų rūpesčių dėl patogumų. Vanderbiltai tapo tokie galingi ir taip išlepo, kad galėdavo išsisukti netgi ką nors užmušę. Reggie'is Varnderbiltas, Corneliuso ir Alice's Vanderbiltų sūnus, liūdnai pagarsėjo kaip nerūpestingas vairuotojas (taip pat įžūlus, tinginys, kvailas ir be jokių savybių, kurios kompensuotų šiuos trūkumus) ir Niujorke penkis kartus suvažinėjo arba partrenkė pėsčiuosius. Du partrenktieji žuvo, vienas visam gyvenimui liko suluošintas. Tačiau jis niekada nesulaukė kaltinimų.

Vienas šeimos narys, George'as Washingtonas Vanderbiltas, regis, buvo atsparus potraukiui išlaidauti ar bjauriai elgtis. Šis klano atstovas buvo toks liguistai drovus, kad žmonės kartais palaikydavo jį skystapročiu. Iš tikrųjų šis žmogus buvo be galo protingas, kalbėjo aštuoniomis kalbomis. Dar ir sulaukęs pilnametystės jis ilgokai gyveno pas tėvus ir leido laiką versdamas šiuolaikinę literatūrą į senąją graikų kalbą, taip pat iš šios kalbos. Jis turėjo surinkęs daugiau nei dvidešimt tūkstančių knygų – tuo metu turbūt didžiausią privačią biblioteką Amerikoje. Kai George'as sulaukė dvidešimt trejų, jo tėvas mirė ir paliko apie 200 milijonų dolerių turto. George'as iš jų paveldėjo 10 milijonų. Tai neatrodo milžiniška suma, tačiau skaičiuojant dabartiniu kursu ji prilygsta 300 milijonų dolerių.

1888 m. jis pagaliau nusprendė pasistatyti būstą, nusipirko 130 000 akrų miškingos žemės atkampioje vietoje Šiaurės Karolinoje ir užsakė Richardui Morrisui Huntui pastatyti jam ką nors jaukesnio. Vanderbiltas nusprendė, kad jam reikia tokios pilies, kokių yra Luaroje, tik, žinoma, didesnės ir su geresniu vandentiekiu, taigi Biltmore jis pasistatė didesnį rūmą. Šis gana pakrikas ir itin nesaikingo stiliaus Indianos kalkakmenio kalnas gana tiksliai sukurtas pagal garsiosios Blua pilies pavyzdį, jame 250 kambarių, priekinio fasado ilgis siekia 780 pėdų, o statinio aprėpiamas plotas – penkis akrus. Tai buvo ir tebėra didžiausias Amerikoje kada nors pastatytas būstas. Jo statybai

Vanderbiltas pasamdė tūkstantį darbininkų, mokėjo jiems vidutiniškai 90 centų per dieną atlygį.

Jis prikrovė rūmus aukščiausios kokybės daiktų, kokių tik galėjo įsigyti iš europiečių. XIX amžiaus devintojo dešimtmečio pabaigoje Vanderbiltas galėjo įsigyti beveik visko: gobelenų, baldų, klasikinių meno kūrinių. Jo užmojai primena ir dėl kai kurių svarbių dalykų pranoksta beprotišką Williamo Beckfordo nesaikingumą Fonthilio abatijoje. Prie valgomojo stalo galėjo susėsti septyniasdešimt šeši žmonės, o kambarių aukštis siekė septyniasdešimt penkias pėdas. Tai veikiausiai buvo panašu į gyvenimą didelės geležinkelio stoties laukiamojoje salėje.

Rūmų teritorijai suplanuoti Vanderbiltas pasikvietė jau senstantį Fredericką Law Olmstedą, Niujorko Centrinio parko architektą, ir šis įkalbėjo Vanderbiltą paversti didumą žemės eksperimentiniu mišku. Žemės ūkio ministras J. Sterlingas Mortonas stebėjosi, kad Vanderbiltas savo miškui pasamdė daugiau žmonių ir skyrė daugiau lėšų, nei Mortonas visam federaliniam departamentui. Valdos kelių ilgis siekė 200 mylių, joje tilpo miestelis, galima sakyti – ištisas nedidelis miestas su mokyklomis, ligonine, bažnyčiomis, geležinkelio stotimi, bankais bei parduotuvėmis. Jis buvo skirtas dviem tūkstančiams valdos darbininkų su šeimomis. Darbininkai gyveno pasiturimai, tačiau pusiau feodalizmo sąlygomis, juos varžė daug taisyklių. Pavyzdžiui, jiems neleista laikyti šunų. Valdos reikmėms Vanderbilto miškuose buvo kertami medžiai, daug jo ūkių tiekė vaisius, daržoves, pieno produktus, kiaušinius, paukštieną ir gyvulių mėsą. Taip pat vyko šiokia tokia gamyba, gyvavo perdirbamoji pramonė.

George'as planavo čia gyventi keletą mėnesių per metus su motina, tačiau baigus Biltmoro dvarą ji netrukus mirė, taigi jis pradžioje buvo labai vienišas. 1898 m. Vanderbiltas vedė Edithą Stuyvesant Dresser ir su ja susilaukė vienintelės duktės Cornelios. Tuo metu tapo aišku, kad ši valda ekonomiškai pragaištinga. Nuostoliai pasiekė 250 000 dolerių per metus, ir tam, kad išsaugotų valdą, George'as turėjo naudoti menkstančias kapitalo atsargas. 1914 m. jis netikėtai mirė. Jo žmona ir duktė suskubo parduoti tiek valdos, kiek galėjo. Jos nusprendė niekada nebeturėti su ja nieko bendra.

II

Čia galime akimirką sustoti ir pažiūrėti, kur mes ir kodėl. Esame namų koridoriuje, kuris daugumoje XIX amžiaus architektūrinių planų angliškai vadinamas *passage*. Tai nemieliausia ir niūriausia senojo pastorato patalpa, nes joje nėra langų, o natūrali šviesa į vidų patenka tik pro atviras gretimų kambarių duris. Beveik ties koridoriaus viduriu įtaisytos durys; praeityje jos neabejotinai būdavo uždaromos siekiant atskirti tarnybinę namų dalį ir toliau esančias privačias patalpas. Tuoj už durų, prie užpakalinių laiptų, sienoje yra niša – jos tuo metu, kai namas buvo pastatytas, čia negalėjo būti, nes ji aiškiai skirta laikyti kai kam, ko 1851 m. dar nebuvo ir kas pakeitė pasaulį kur kas greičiau, nei buvo galima įsivaizduoti. Būtent dėl šios nišos čia ir atėjome.

Jei skaitydami pastaruosius puslapius klausėte savęs, ką gausūs paauksuotojo amžiaus amerikiečių turtai turi bendra su Anglijos namo apatinio aukšto koridoriumi, galima atsakyti: daugiau bendra, nei galite pamanyti. Nuo šios akimirkos šiuolaikinio gyvenimo kryptį ir tempą vis labiau lėmė Amerikos įvykiai ir išradimai, jos interesai ir poreikiai. Europiečius tai šiek tiek liūdino, tačiau kartu ir jaudino, nes amerikiečiai kai kuriuos dalykus darė taip, kaip niekas kitas anksčiau.

Juos taip persmelkė pažangos idėja, jog jie darė išradimus net nenutuokdami, ar iš jų bus kokios naudos. Ryškiausias šio reiškinio įsikūnijimas yra Thomas Edisonas. Niekas neturėjo tokių gabumų (ar negabumų – kaip pažiūrėsi) išrasti daiktus, kurių reikalingumas ir tikslingumas nebuvo savaime suprantami. Žinoma, apskritai Edisonui be galo sekėsi, ir jo dėka sukurta labai daug turto. Apskaičiuota, kad pramonės įmonės, kurias atsirasti paskatino jo išradimai ir patobulinimai, jau 1920 m. buvo vertos iš viso 21,6 milijardo dolerių. Tačiau jam labai prastai sekėsi numatyti, kurie jo interesai komerciniu požiūriu perspektyviausi. Kaip joks kitas anksčiau gyvenęs žmogus, jis įtikino save, kad iš visko, ką išras, bus galima uždirbti pinigų. Tačiau iš daugumos išradimų jis nepasipelnė, ir ryškiausias pavyzdys – ilgai gyvavusi ir brangiai atsiėjusi jo svajonė pristatyti pasaulį betoninių namų.

Betonas – vienas iš įdomiausių XIX amžiaus gaminių. Šią medžiagą mokėta pagaminti labai seniai: iš jo pastatytas didysis Romos Panteono kupolas ir Solsberio katedros pamatai. Tačiau šiais laikais betono naudojimo srityje persilaužimas įvyko 1824 m., kai Josephas Aspdinas, paprastas Lidso mūrininkas, išrado portlandcementį, šitaip pavadintą norint pabrėžti, kad jis toks pats naudingas ir patvarus kaip Portlando akmuo. Portlandcementis buvo daug geresnis nei kuris kitas ankstesnis gaminys. Po vandeniu jis tiko geriau netgi už vikaro Jameso Parkerio romancementį. Visada buvo šiokia tokia mįslė, kaip Aspdinui pavyko išrasti šią medžiagą, nes norint ją pagaminti reikia dirbti tam tikrais tiksliai apibrėžtais etapais: būtent, sutrinti kalkakmenį į tam tikro smulkumo miltelius, juos sumaišyti su tam tikro drėgnumo moliu ir degti mišinį kur kas aukštesnėje temperatūroje nei ta, kuri pasiekiama įprastinėje kalkių degimo krosnyje. Kaip Aspdinui kilo mintis parinkti neįprastus ingredientus ir kodėl jis nusprendė, kad iš jų galima pagaminti medžiagą, kuri labai įkaitinus taps kietesnė ir vienalytė, – neišsprendžiama mįslė. Tačiau kažkodėl jis tai padarė ir išradimas jį praturtino.

Edisoną ne vienus metus domino betono panaudojimo galimybės. Maždaug amžiaus pabaigoje jis nutarė leistis vedamas šios paskatos ir žengė svarbų žingsnį: įsteigė *Edison Portland Cement Company* (Edisono portlandcemenčio bendrovę) ir netoli Stiuartvilio Naujojo Džersio valstijoje pastatė didžiulę gamyklą. 1907 m. Edisono bendrovė jau tapo penktąja pagal produkcijos apimtį cemento gamintoja pasaulyje. Edisono tyrėjai patentavo daugiau nei keturis tuzinus kokybiško cemento masinės gamybos patobulinimų. Naudojant Edisono cementą buvo pastatytas *Yankee* stadionas ir nutiesta pirmoji pasaulyje betoninio plento atkarpa. Tačiau jis visada svajojo pristatyti pasaulį betoninių namų.

Edisonas sumanė padaryti viso namo formą, į kurią būtų galima nenutrūkstama srove lieti betoną ir taip suformuoti ne tik sienas ir grindis, bet ir visą vidaus struktūrą: vonias, unitazus, kriaukles, spinteles, durų staktos šulus, netgi paveikslų rėmus. Išskyrus kelias smulkmenas, pavyzdžiui, duris ir šviesos jungiklius, viskas būtų padaryta iš betono. Išradėjas siūlė netgi nuspalvinti sienas, kad jų niekada nebereiktų dažyti. Jis apskaičiavo, kad keturių vyrų brigada galėtų kas dvi dienas pastatyti po naują namą. Edisonas tikėjosi,

kad jo betoninius namus bus galima pardavinėti už 1 200 dolerių, – maždaug trigubai pigiau nei tokio paties dydžio įprastinius namus.

Tai buvo beprotiška, netgi neįgyvendinama svajonė. Kilo begalė techninių problemų: formos, kurias, žinoma, darė paties namo dydžio, buvo absurdiškai gremėzdiškos ir sudėtingos, tačiau didžiausias sunkumas buvo tolygiai jas užpildyti. Betonas gaminamas sumaišius cementą, vandenį ir užpildą – žvyrą ir skaldą, – o užpildui būdingas grimzlumas. Edisono inžinieriams teko sunki užduotis: sukurti mišinį, kuris būtų reikiamai skystas, kad kiekvienoje formoje sutekėtų į kiekvieną kampelį, bet ir toks tirštas, kad užpildas dėl traukos jėgos nenugrimztų į dugną, kol mišinys sukietės, ir išeitų vienalytė, vienodai tiršta masė – tokia kokybiška, jog žmones būtų galima įtikinti, jog jie perka namą, o ne bunkerį. Paaiškėjo, kad šie siekiai neįgyvendinami. Inžinieriai apskaičiavo, kad, net jei visa kita pavyktų, toks namas svertų 450 000 svarų, dėl to nuolat vyktų visokiausios struktūros deformacijos.

Dėl visų techninių sunkumų, taip pat dėl šiai pramonės šakai būdingo pasiūlos pertekliaus (didžiulė Edisono gamykla gerokai didino pasiūlą) Edisonui niekada nepavyko padaryti įmonės pelningos – ir negalėjo pavykti. Apskritai cemento gamyba buvo keblus verslas, nes jis labai priklausė nuo metų laiko. Tačiau Edisonas užsispyręs triūsė ir suprojektavo įvairių betoninių daiktų kambariams apstatyti: rašomuosius stalus, spintas, kėdes, netgi betoninį pianiną. Visa tai buvo priderinta prie betoninių namų. Jis žadėjo netrukus pasiūlyti dvigulę lovą, kuri niekada nesusidėvės ir kainuos tik 5 dolerius. Visas asortimentas 1912 m. turėjo būti parodytas cemento pramonės parodoje Niujorke. Bet, kai parodą atidarė, Edisono stendas buvo tuščias. Niekas iš jo bendrovės niekada nepaaiškino šio įvykio. Tai buvo paskutinis kartas, kai kas nors ką nors girdėjo apie betoninius baldus. Kiek žinoma, Edisonas apie tai niekada nebekalbėjo.

Keli betoniniai namai buvo pastatyti ir keli iš tikrųjų tebestovi Naujajame Džersyje ir Ohajuje, tačiau visas sumanymas tikrai niekada neprigijo, ir betoniniai namai tapo viena iš brangesnių Edisono nesėkmių. Tai iš tikrųjų patvirtina, kad Edisonas turėjo gabumų sukurti tai, ko pasaulis dar neturėjo, tačiau nesugebėdavo numatyti, ar pasaulis nuspręs tais išradimais pasinau-

doti. Pavyzdžiui, jam visiškai nepavyko įžvelgti, kad fonografas turi daug pritaikymo galimybių pramogų srityje. Išradėjas laikė šį prietaisą tik priemone diktuojamiems žodžiams įrašyti ir balsams išsaugoti archyve. Edisonas netgi pavadino fonografą „kalbos mašina". Metų metus jis negalėjo susitaikyti su faktu, kad kino filmų ateitis – vaizdus rodyti ekrane, nes jam nepatiko mintis, kad juos galės pažiūrėti tie, kas įsmuks į peržiūros patalpą nenusipirkę bilieto. Išradėjas ilgai nesiliovė primygtinai reikalauti, kad filmai būtų rodomi tik ranka varomais kinetoskopais. 1908 m. jis įsitikinęs pareiškė, jog lėktuvai neturi ateities.

Po brangiai atsiėjusių nesėkmių su cementu Edisonas ėmėsi kitų sumanymų, tačiau dauguma jų pasirodė nepraktiški arba gerai neapgalvoti. Jis susidomėjo karyba ir žadėjo, kad greitai galės „įelektrintais purkštuvais" priešo pajėgoms sukelti masinę komą. Taip pat jis sukūrė planą pastatyti milžiniškus elektromagnetus, sugausiančius skriejančias priešo kulkas ir pasiųsiančius jas tuo pačiu keliu atgal. Išradėjas daug investavo į automatizuotą universalinę parduotuvę, kurioje pirkėjui įmetus į automatą monetą po akimirkos pas jį vamzdžiu atšliuožtų maišas anglių, bulvių, svogūnų, vinių, plaukų smeigtukų ar kokių kitų norimų pirkinių. Ši sistema niekada nepradėjo veikti, prie jos įgyvendinimo netgi nepavyko priartėti.

Čia galiausiai prieiname nišą sienoje ir joje stovintį daiktą, kuris pakeitė pasaulį, – telefoną. Kai 1876 m. Alexander'as Grahamas Bellas išrado telefoną, niekas, taip pat ir išradėjas, neįžvelgė visų jo galimybių. Dauguma apskritai nesuprato, kaip pritaikyti šį išradimą. Gerai žinoma, kad *Western Union* vadovai atmetė telefoną kaip „elektrinį žaislą". Todėl Bellas pradėjo veikti savarankiškai ir jam tai, švelniai tariant, neblogai sekėsi. Bello patentas (nr. 174 465) tapo vertingiausias, koks tik kada buvo išduotas. Iš tikrųjų Bellas tik sujungė turimas technologijas. Telefonų sudedamosios dalys egzistavo jau trisdešimt metų, ir jų veikimo principai buvo žinomi. Sunku buvo ne tiek padaryti, kad balsas keliautų laidu, – vaikai jau seniai darė tai su dviem skardinėmis ir virvelės atkarpa, – kiek sustiprinti balsą taip, kad jį būtų galima girdėti per atstumą.

1861 m. vokietis mokytojas Philippas Reisas padarė šio prietaiso prototipą ir netgi pavadino jį *Telephon*, todėl vokiečiai, suprantama, linkę priskirti

jam išradimo autorystę. Tačiau Reiso telefonui trūko vieno dalyko: tuo metu atrodė, kad jis neveikia. Juo buvo galima siųsti tik paprastus signalus, visų pirma spragsėjimą ir šiek tiek muzikinių tonų, o to iš tikrųjų nepakako, kad prietaisas galėtų konkuruoti su telegrafu. Paradoksalu, bet vėliau paaiškėjo, kad apdulkėję ar pasidengę nešvarumais Reiso prietaiso kontaktai gali perduoti kalbą stebinamai kokybiškai. Deja, Reisas pasižymėjo vokiečiams būdingu pedantiškumu ir visada pasirūpindavo, kad jo įranga nepriekaištingai blizgėtų ir būtų švari. Taigi jis nukeliavo į kapus nesužinojęs, kiek nedaug trūko, kad prietaisas veiktų. Mažiausiai trims kitiems žmonėms, tarp jų ir amerikiečiui Elishai Gray'ui, taip pat nedaug trūko iki veikiančio telefono, kai Bellas Bostone 1876 m. pasiekė savo. Tą pačią dieną, kai Bellas oficialiai įteikė prašymą gauti patentą, Gray'us pristatė neoficialesnį dokumentą, vadinamąjį perspėjimą dėl patento – tam tikrą nuosavybės teisių pareiškimą, leidžiantį apginti teisę į ne visai užbaigtą išradimą. Tačiau, Gray'aus nelaimei, Bellas jį keliomis valandomis aplenkė.

Bellas gimė 1847 m., tais pačiais metais kaip Thomas Edisonas, ir užaugo Edinburge, tačiau 1870 m. su tėvais emigravo į Kanadą – iš dalies dėl šeimoje įvykusios nelaimės: vos per trejus metus du jo broliai mirė nuo tuberkuliozės*. Bello tėvai apsigyveno ūkyje Ontarijuje, o jis pradėjo dirbti balso fiziologijos dėstytoju neseniai įsteigtame Bostono universitete – gana netikėta darbo vieta, nes jis neturėjo šios srities išsilavinimo ir mokslo laipsnio. Iš tikrųjų jis tiesiog domėjosi ryšio priemonėmis, o jo šeima jau seniai darbavosi šioje srityje. Jo motina buvo kurčia, o tėvas visame pasaulyje buvo vertinamas kaip kalbos ir iškalbos specialistas, o tais laikais iškalba taip vertinta, kad beveik kėlė pagarbią baimę. Vien JAV neseniai buvo parduota 250 000 Bello vyresniojo knygos *Pavyzdinis iškalbos vadovas* (*The Standard Elocutionist*) egzempliorių. Kad ir kaip būtų, Bello pareigos Bostono universitete buvo ne tokios aukštos, kaip gali atrodyti. Jį pasamdė skaityti vos penkias valandas paskaitų per savaitę už 25 dolerių atlyginimą. Laimė, Bellui tai tiko, nes jis gavo laisvo laiko tęsti savo eksperimentus.

* Edisono šeima taip pat gyveno Kanadoje ir išvyko iš jos netrukus prieš jam gimstant. Įdomu pasvarstyti, kaip būtų pasikeitusi Šiaurės Amerikos istorija, jeigu Edisonas ir Bellas būtų likę gyventi šiauriau JAV sienos ir ten padarę savo išradimus.

Bellas ieškojo, kaip naudojant elektrą sustiprinti garsus ir taip padėti neprigirdintiems. Greitai jis susivokė, kad šį išradimą bus galima panaudoti ir perduoti balsams per atstumą – siųsti, kaip jis pavadino, „kalbančias telegramas". Bellas pasamdė jaunuolį Thomą A. Watsoną, kad šis padėtų jam kurti naujovę. Juodu ėmėsi darbo 1875 m. pradžioje. Praėjus truputį daugiau nei metams, 1876 m. kovo 10 d., lygiai savaitė po Bello dvidešimt devintojo gimtadienio, Bostone, Ekseterio aikštės 5 name, mažoje laboratorijoje nutiko žymiausias telekomunikacijų istorijoje įvykis: Bellas netyčia ant kelnių užsipylė truputį rūgšties ir suburbėjo: „Misteri Votsonai, ateikite, noriu jus matyti." Apstulbęs Watsonas, kuris buvo kitame kambaryje, aiškiai išgirdo šiuos žodžius – ar bent taip po penkiasdešimties metų pasakojo serija reklamų, kuriomis buvo paminėtas telefono išradimo jubiliejus. Bellas mirė ketveri metai prieš jubiliejų, ir jis niekada nėra niekam minėjęs išpiltos rūgšties. Pagalvojus atrodo keista, kad žmogus, nutvilkytas deginančio skausmo, kreipėsi taip ramiai ir su kitame kambaryje esančiu žmogumi kalbėjo ne garsiau nei įprastai. Be to, telefono prototipas buvo toks primityvus, kad Watsonas būtų galėjęs girdėti žodžius tik tada, jei būtų prispaudęs ausį prie garso šaltinio, ir atrodo truputį neįtikima, kad jis būtų klausęsis aparato garsų pastatęs ausis, tikėdamasis, jog rūgštimi nusideginęs Bellas jį pašauks. Kad ir kokios buvo šio įvykio smulkmenos, Bello užrašai patvirtina, kad jis pakvietė Watsoną ir šis, būdamas kitame kambaryje, aiškiai išgirdo kvietimą. Įvyko pirmasis istorijoje pokalbis telefonu.

Watsonas nusipelno daugiau dėmesio, nei skyrė istorija. Jis gimė 1854 m. Seileme, Masačusetso valstijoje, septyneriais metais vėliau nei Bellas Škotijoje, keturiolikos baigė mokslus ir prieš sutikdamas bendradarbiauti su Bellu dirbo įvairius paprastus darbus. Du vyrus siejo didžiausios pagarbos ir netgi prieraišumo jausmai, tačiau nors draugystė tęsėsi pusę šimtmečio, jie nevadino vienas kito vardu. Neįmanoma tiksliai pasakyti, ar Watsono vaidmuo išrandant telefoną buvo esminis, tačiau tikrai kur kas svarbesnis nei paprasto padėjėjo. Per septynerius metus, kuriuos dirbo Bellui, jis savo vardu išsiėmė šešiasdešimt patentų, taip pat ir patentą savito skambesio skambučio, kuris vėliau ištisus dešimtmečius buvo neatskiriama kiekvieno pokalbio telefonu dalis. Keista, bet lig tol vienintelis būdas sužinoti, ar kas nors mėgina

jums prisiskambinti, buvo kartais paimti klausymuisi skirtą aparato dalį ir patikrinti.

Daugumai žmonių telefonas buvo tokia nesuvokiama naujovė, kad Bellas turėdavo paaiškinti, ką gi šis prietaisas daro. „Telefoną, – rašė jis, – galima trumpai apibūdinti kaip elektrinį aparatą, skirtą kalbančiojo balsui ir tarsenai atkurti kitoje vietoje, kad asmenims, esantiems skirtinguose kambariuose, gatvėse ar miestuose, būtų galima kalbėtis žodžiu. [...] Palyginti su kitais elektriniais prietaisais, telefonas turi didelį privalumą: norint juo naudotis nereikia specialių sugebėjimų."

Tų metų vasarą Filadelfijoje, Amerikos šimtmečio parodoje, telefonas sulaukė mažai dėmesio. Daugumai lankytojų kur kas didesnį įspūdį padarė Thomo Edisono išradimas – elektrinis rašiklis. Šis rašiklis popieriaus lape sparčiai pagal raidžių kontūrus pribadydavo skylučių. Per gautą šabloną švirkšdavo rašalą ant apačioje padėtų lapų ir greitai padarydavo kelias dokumento kopijas. Edisonas neabejojo: šis išradimas bus „svarbesnis už telegrafą", ir, kaip visada, klydo. Žinoma, šis išradimas netapo toks svarbus, tačiau kažkas kitas nusižiūrėjo rašiklį skylėms sparčiai pradurti ir pagal jo pavyzdį sukūrė adatą rašalui po oda švirkšti. Taip atsirado šiuolaikinė tatuiravimo mašinėlė.

O Bellas nepasidavė ir galop rado žmonių, kuriems telefono reikėjo. Pirmasis veikiantis telefonas buvo įrengtas 1877 m. Bostone. Jis leido trijų taškų ryšį: dviejų bankų (įdomu, kad vienas iš jų vadinosi *Shoe and Leather Bank* – Avalynės ir odos bankas) ir privačios bendrovės. Tų pačių metų liepą mieste jau veikė du šimtai telefonų, o rugpjūtį – 1 300, nors dauguma tik sujungdavo vieną su kita dvi kontoras, taigi tai veikiau buvo vidaus ryšys, o ne telefono. Tikrasis persilaužimas įvyko kitąmet, išradus skirstiklį. Nuo tada kiekvienas turintis telefoną galėdavo kalbėtis su bet kuriuo kitu jo rajone telefoną turinčiu žmogumi, ir greitai jų atsirado daugybė. XIX amžiaus devintojo dešimtmečio pradžioje Amerikoje naudotasi šešiasdešimčia tūkstančių telefonų, o per kitus du dešimtmečius jų skaičius išaugo iki daugiau nei šešių milijonų.

Iš pradžių telefonai laikyti priemone paslaugoms teikti: pranešimams apie orus, akcijų biržos naujienoms, gaisro signalams, muzikinėms pramogoms, netgi neramų vaiką užliūliuojančioms lopšinėms. Niekas nemanė, kad

pagrindinė telefonų paskirtis – pasišnekučiuoti, bendrauti, palaikyti ryšius su draugais ir šeima. Daugumai žmonių būtų atrodę kvaila šnekučiuotis telefonu su žmogumi, kurį ir šiaip dažnai matai.

Kadangi šis išradimas rėmėsi daugeliu jau ankstesnių technologijų ir kadangi, kaip paaiškėjo, iš jo buvo galima greitai pasipelnyti, daugybė žmonių ir bendrovių mėgino nuginčyti Bello patentus ar tiesiog jų nepaisė. Laimė, Bellas turėjo uošvį Gardinerį Hubbardą, talentingą ir nenuilstantį teisininką. Iš viso buvo šeši šimtai bylų, kurias jis arba pats iškėlė, arba jas svarstant dalyvavo kaip gynėjas, ir visas laimėjo. Didžiausia iš jų – byla, iškelta didžiajai neįveikiamai *Western Union*, kuri, veikdama išvien su Edisonu ir Elisha Gray'umi, mėgino žūtbūt paimti telefonų verslą į savo rankas. Tuo metu *Western Union* buvo tapusi Vanderbiltų imperijos šerdimi, o Vanderbiltai nemėgo, kad kas juos pralenktų. Jie naudojosi visokeriopai pranašesne padėtimi – turėjo daugiau finansinių išteklių, jau sukurtą ryšių tinklą, aukščiausios kvalifikacijos technikų ir inžinierių. O Bellas turėjo tik patentą ir Gardinerį Hubbardą. Hubbardas iškėlė bylą dėl patento pažeidimo ir laimėjo ją greičiau nei per metus.

XX amžiaus pradžioje Bello telefonų bendrovė, pervadinta *American Telephone & Telegraph*, jau tapo didžiausia Amerikos korporacija, jos akcijos kainavo po 1 000 dolerių už vieną. (Kai XX amžiaus devintajame dešimtmetyje tenkinant antimonopolininkų reikalavimus bendrovė pagaliau buvo išformuota, jos vertė viršijo *General Electric, General Motors, Ford, IBM, Xerox* ir *Coca-Cola* vertę kartu sudėjus ir joje dirbo milijonas žmonių.) Bellas persikraustė į Vašingtoną, tapo JAV piliečiu ir atsidėjo naudingiems pomėgiams. Be kitų dalykų, jis išrado dirbtinio kvėpavimo aparatą ir eksperimentavo telepatijos srityje. Kai 1881 m. prezidentą Jamesą A. Garfieldą pašovė įpykęs pamišėlis, buvo pakviestas Bellas, kad padėtų rasti kulką. Jis buvo išradęs metalo detektorių – šis laboratorijoje veikė puikiai, tačiau pritaikius lovoje gulinčiam Garfieldui nerodė aiškių rezultatų. Daug vėliau paaiškėjo, kad detektorius reagavo į prezidento lovos spyruokles. Greta šių dalykų, Bellas taip pat padėjo įsteigti žurnalą *Science* ir Nacionalinę geografijos draugiją – ir jos žurnalui rašė įsimintinu slapyvardžiu H. A. Largelamb („A. Graham Bell" anagrama).

Su draugu ir kolega Watsonu Bellas elgėsi kilniaširdiškai. Nors teisiškai ir neprivalėjo to daryti, jis paskyrė Watsonui 10 procentų bendrovės, leisdamas jam vos dvidešimt septynerių nusišalinti su daug turto. Watsonas galėjo daryti, ką tik norėjo, ir likusį gyvenimą tam ir skyrė. Jis keliavo po pasaulį, labai daug skaitė ir Masačusetso technologijos institute studijavo geologiją. Tada Watsonas atidarė laivų statyklą, ši greitai išaugo tiek, kad joje buvo keturi tūkstančiai darbuotojų, ir dėl to atsirado daug įtampos bei įsipareigojimų, kurių jis visai nenorėjo. Watsonas pardavė savo įmonę, atsivertė į islamą ir tapo Edwardo Bellamy sekėju. Bellamy, radikalių pažiūrų filosofas ir pusiau komunistas, devintajame XIX amžiaus dešimtmetyje kurį laiką buvo nepaprastai gerbiamas ir populiarus. Kai Bellamy jam įgriso, Watsonas, jau būdamas vidutinio amžiaus, persikraustė į Angliją ir tapo aktoriumi. Šioje srityje jis parodė turįs netikėtų gabumų. Watsonui ypač sekėsi vaidinti Shakespeare'o pjesėse ir jis daug kartų pasirodė Stratforde prie Eivono, bet galiausiai grįžo į Ameriką ir ten ramiai nugyveno senatvę. 1934 m. prieš pat aštuoniasdešimt pirmąjį gimtadienį jis patenkintas ir turtingas mirė savo žiemos buveinėje Pas Gril Ki, Floridos valstijoje.

Kalbant apie telefoną, verta trumpai paminėti dar du vardus. Pirmas – Henry Dreyfussas. Šis jaunas teatro dailininkas kurdavo tik teatro dekoracijas ir kino teatrų interjerus, o XX amžiaus trečiojo dešimtmečio pradžioje AT&T jį pasamdė sukurti naują telefono modelį, kuris turėjo pakeisti vertikalų žvakidės formos telefoną. Dreyfussas pasiūlė stulbinamai žemą, šiek tiek panašų į dėžutę, modernumu švytintį aparatą, kurio ragelis ant svirtelės buvo dedamas gulsčiai, šiek tiek aukščiau priekyje įtaisyto didelio disko. Beveik visą XX amžių šis modelis didesnėje pasaulio dalyje išliko standartinis. Tai vienas iš daiktų, kurie, visai kaip Eifelio bokštas, atliko savo užduotį taip gerai ir atrodė tokie neišvengiami, kad reikia šiokių tokių pastangų norint prisiminti, jog kažkas turėjo juos sukurti. Tačiau iš tikrųjų beveik visos šio telefono modelio ypatybės – sukamo disko pasipriešinimo jėga, apačioje esantis svorio centras, dėl kurio aparato beveik neįmanoma nuversti, nuostabus sumanymas klausytis ir kalbėti skirtas dalis sumontuoti viename ragelyje – buvo Dreyfusso apmąstymų rezultatas, pareikalavęs ir atidumo, ir įkvėpimo, ir jį pasiekė žmogus, kuriam šiaip niekas nebūtų leidęs darbuotis gaminių di-

zaino ar panašioje srityje. Kodėl AT&T inžinieriai projektui pasirinko jaunąjį Dreyfussą, – tai jau pamiršta, tačiau jie pasirinko geriausią.

Paties disko Dreyfussas nesuprojektavo. Jį anksčiau, 1917 m., sukūrė ne žmogus iš pašalies, o paties Bello darbuotojas Williamas G. Blauveltas. Būtent jis sumanė prie daugumos, nors ne visų, skaitmenų užrašyti po tris raides. Pirmajai skylutei jis nepriskyrė jokių raidžių, nes tam, kad pasigirstų skambučio pradžios signalas, anuomet telefono diską reikėdavo truputį pasukti nuo šios skylutės. Seka atrodė taip: 2 (ABC), 3 (DEF), 4 (GHI) ir taip toliau. Blauveltas iš karto nutarė praleisti Q, nes po šios raidės angliškuose žodžiuose visada rašoma U, dėl to iš jos būtų mažai naudos, taip pat galiausiai atsisakė Z, nes ši anglų kalboje aptinkama pernelyg retai, kad būtų naudinga. Kiekviena telefono stotis gavo pavadinimą, paprastai pagal gatvę ar rajoną: pavyzdžiui, „Bensonherstas“, „Holivudas“, „Pensilvanijos aveniu“, kai kurioms stotims duoti medžių ar kitų objektų vardai. Skambintojas paprašydavo operatoriaus sujungti su „Pensilvanija 6-5000“ (frazė pavartota Glenno Millerio melodijos pavadinime) ar su „Bensonherstu 5342“. Kai 1921 m. buvo įdiegtas tiesioginis numerio rinkimas, pavadinimus sutrumpino iki dviejų raidžių ir įsigalėjo tradicija tas dvi pirmas raides rašyti didžiąsias, pavyzdžiui, „HOlivudas“, „BEnsonherstas“.

Ši sistema turėjo tam tikro žavesio, tačiau darėsi vis nepraktiškesnė. Tie, kas ne itin gerai išmanė rašybą, daugelyje pavadinimų galėdavo padaryti klaidų, pavyzdžiui, vietovardžiuose *RHinelander* (Rainlanderis) ar *SYcamore* (Sikamoras). Be to, dėl raidžių buvo sudėtinga įdiegti tiesioginį numerio rinkimą skambinant iš užsienio, nes telefonai užsienyje ne visada turėjo raides arba raidės ir skaitmenys buvo išdėstyti kitokia tvarka. Todėl Amerikoje senoji sistema nuo 1962 m. palengva buvo panaikinta. Šiandien raidės vartojamos tik kaip priemonė įsiminimui palengvinti, pavyzdžiui, padeda skambinančiajam nepamiršti numerio 1-800-BUY-PIZZA (1-800-PIRK-PICĄ).

Kalbant apie pastoratą, neįmanoma pasakyti, kada jame atsirado telefonas, bet XX amžiaus pradžioje šio ryšio įvedimas beveik neabejotinai turėjo labai pradžiuginti pastorių ir jo šeimą. Tačiau šiandien niša tuščia. Laikai, kai namai turėjo tik vieną telefoną laiptų papėdėje, seniai baigėsi, ir šiandien niekas nebenori kalbėtis tokioje atviroje ir nepatogioje vietoje.

III

Amerikoje daugeliui žmonių naujasis milžiniškų turtų amžius leido tenkinti gana savotiškus įnorius. George'as Eastmanas, kurį išgarsino *Kodak* fotografijos juostos ir fotoaparatai, niekada nebuvo vedęs ir su motina gyveno didžiuliame name Niujorko valstijoje, Ročesteryje, bet laikė daug tarnų, tarp jų ir namų vargonininką, kuris jį (ir tikriausiai gana daug kitų Ročesterio gyventojų) auštant žadindavo milžiniškais *Aeolian* firmos vargonais atliekamu rečitaliu. Kita žavi Eastmano keistybė – viršutiniame namų aukšte jis turėjo asmeninę virtuvę, kur mėgdavo prisijuosęs prikyštę kepti pyragus. Gerokai didesnių keistybių turėjo Johnas M. Longyearas iš Marketo Mičigano valstijoje. Kai sužinojo, kad Duluto, Mesabio ir Geležies kalvagūbrių geležinkelio bendrovė gavo teisę visai už jo namo tiesti geležinkelio liniją geležies rūdai gabenti, jis nurodė visą turtą išardyti ir supakuoti: „namą, krūmus, medžius, fontanus, tvenkinius, gyvatvores, kelius, vartininko būdelę, vartus, šiltnamius ir arklides", – pasak vieno susižavėjusio biografo, ir nugabenti į Bruklainą Masačusetse. Ten Longyearas atkartojo savo ankstesnį ramų gyvenimą iki paskutinio gėlės svogūnėlio, tačiau be traukinių, riedančių už lango. Franko Huntingtono Beebe'o įprotis turėti greta dvejus rūmus – vienuose gyventi, kitus nuolat puošti – palyginus atrodo pasigėrėtinai nuosaikus.

Bet išlaidavimu būtų sunku pralenkti ponią E. T. Stotesbury, vadintą „karaliene Eva". Ji buvo itin išlaidi. Kartą Stotesbury išleido pusę milijono dolerių, kad su būriu draugų nuvyktų į medžioklinę kelionę, – vien tam, kad užmuštų tiek aligatorių, kiek reikia pagaminti komplektui lagaminų ir skrybėlių krepšių. Kitą kartą ji nurodė pernakt iš naujo išdekoruoti *El Mirasol,* rūmų Floridoje, pirmą aukštą, tačiau nepranešė apie tai savo daug iškentėjusiam vyrui, todėl jis, kai kitą rytą atsikėlė ir nulipo į apačią, kurį laiką negalėjo suprasti, kur esąs.

Vyras, apie kurį kalbama, Edwardas Townsendas Stotesbury, praturtėjo būdamas vienu iš J. P. Morgano bankų imperijos vadovų. Jis buvo žymus bankininkas, bet menkai matomas: vieno metraštininko žodžiais, „garbinga

aplinkos spraga, čekius išrašinėjanti nematoma ranka". 1912 m., kai sutiko ponią Stotesbury, jis turėjo 75 milijonus dolerių turto. Ji buvo neseniai išeikvojusi savo pirmojo vyro, pono Oliverio Eatono Cromwellio, geranoriškumo atsargas ir jo banko sąskaitą, o dabar svaiginamai uoliai padėjo išleisti 50 milijonų Stotesbury dolerių naujiems namams. Ji pradėjo nuo Vaitmaršo rūmų Filadelfijoje, tokių didelių, kad visuose pasakojimuose jie aprašomi truputį skirtingai. Priklausomai nuo to, kuriuo šaltiniu tikėsime, rūmai turėjo 154, 172 arba 272 kambarius. Visi sutaria, kad ten veikė keturiolika liftų – gerokai daugiau nei daugumoje viešbučių. Vien šių rūmų išlaikymas ponui Stotesbury atsieidavo beveik milijoną dolerių per metus. Jis laikė juose keturiasdešimt sodininkų ir devyniasdešimt kitų tarnautojų. Bar Harbore, Meino valstijoje, Stotesbury šeima turėjo vasarnamį su vos aštuoniasdešimčia kambarių ir dvidešimt aštuoniomis voniomis, o Floridoje – dar didingesnius rūmus *El Mirasol.*

Ekstravagantiškuosius *El Mirasol* suprojektavo Addisonas Mizneris – dabar beveik užmirštas architektas, o tuo žavingu metu trumpai buvęs turbūt populiariausias ir neabejotinai nepaprasčiausias Amerikoje.

Jis gimė Kalifornijos šiaurėje, senoje ir garbingoje šeimoje. Jo brolis Wilsonas Mizneris rašė pjeses ir dirbo impresarijumi, buvo dainos „Frankie and Johnnie" bendraautoris ir sukūrė daug kitų kūrinių. Prieš Addisonui tampant architektu, jo gyvenime buvo stebinamai daug egzotikos: Samoa jis piešė skaidres, Šanchajuje prekiavo karstų rankenomis, keliavo pardavinėdamas Azijos senienas turtingiems amerikiečiams, Klondaike plovė auksą. Grįžęs į Jungtines Valstijas Addisonas Mizneris Long Ailande tapo kraštovaizdžio architektu, o galiausiai Niujorke ėmėsi įprastinės architektūros, bet turėjo staiga nutraukti šią karjerą, kai vyresnybė sužinojo, kad jis neturi šios srities išsilavinimo – vieno nustebusio liudininko žodžiais, „nebaigė netgi neakivaizdinių kursų" – ir neturi licencijos. Todėl 1918 m. jis persikraustė tęsti architektūrinės veiklos į Palm Bičą Floridoje, kur kvalifikacija mažiau rūpintasi, ir ėmėsi statyti rūmus itin turtingiems žmonėms.

Palm Biče jis susidraugavo su jaunuoliu, vardu Parisas Singeris – vienu iš dvidešimt keturių Isaaco M. Singerio, siuvamųjų mašinų magnato, vaikų. Parisas buvo menininkas, estetas, poetas, verslininkas ir antipatiškas žmogus,

neurotiškame Palm Bičo visuomenės pasaulyje turėjęs didelę galią. Mizneris jam suprojektavo *Everglades* klubą, kuris greit tapo privilegijuočiausias ir uždariausias visuose JAV pietuose. Į jį įleisdavo tik tris šimtus narių ir Singeris negailestingai išrankiai spręsdavo, ką galima įleisti. Viena moteris buvo išvaryta dėl to, kad jį erzino jos juokas. Kai kita narė sielvartaujančios draugės vardu paprašė atleidimo, Singeris liepė jai pasitraukti, kitaip pati būsianti išvaryta. Moteris pasitraukė.

Mizneris galutinai užsitikrino karjeros sėkmę, kai gavo Evos Stotesbury užsakymą pastatyti žiemos buveinę, rūmus *El Mirasol* – suprantama, didžiulius (vien garaže tilpo keturiasdešimt automobilių). Šis projektas vėliau nuolat buvo perdaromas, nes kaskart, kai kas nors kitas Palm Biče žadėdavo statyti didesnį pastatą, misis Stotesbury užsakydavo Mizneriui pridurti priestatą, kad rūmai *El Mirasol* visada liktų didžiausi.

Nesuklysime pasakę: tikriausiai niekada nebuvo kito tokio architekto kaip Addisonas Mizneris. Jis nesikliovė architektūriniais planais ir liūdnai garsėjo tuo, kad savo darbininkams pateikdavo tik apytikrius nurodymus: vartojo tokius posakius, kaip „maždaug tokio aukščio“ ir „maždaug čia“. Taip pat jis garsėjo užmaršumu. Kartais jis įtaisydavo duris, už kurių stovėjo tuščia siena, o vieną kartą padarė įdomų dalyką – duris, vedančias į kamino vidų. Leik Verte žmogus įsigijo puošnią valčių pastogę ir tik tada sužinojo, kad joje tėra keturios tuščios sienos ir jokio įėjimo. Klientui, vardu George'as S. Rasmussenas, Mizneris užmiršo įrengti laiptus ir tik vėliau pristatė juos lauke prie namo sienos. Dėl to ponas ir ponia Rasmussenai, norėdami savo namuose iš vieno aukšto nulipti ar užlipti į kitą, būdavo priversti vilktis lietpalčius ar kitus drabužius. Kalbama, kad, kai Miznerio pasiteiravo dėl šio neapsižiūrėjimo, jis pasakęs, jog tai nesvarbu, nes jis vis tiek nemėgstąs Rasmusseno.

Pasak *New Yorker*, Mizneris iš klientų tikėdavosi, kad jie sutiks su bet kuo, ką jis užsinorės jiems pastatyti. Jie įteikdavo architektui didelės sumos čekį, maždaug metams išnykdavo ir tada grįždavo gyventi užbaigtame name, nežinodami, ar tai bus meksikietiško stiliaus asjenda, venecijietiški gotikiniai rūmai, mauriška pilis ar koks linksmas šių trijų stilių derinys. Mizneris ypač žavėjosi senumo įspūdį kuriančiais itališkais rūmais ir „sen-

dino" savo kūrinius rankiniu grąžtu gręždamas medinėse pastato detalėse dirbtines kirmgraužas bei darkydamas sienas dirbtinėmis dėmėmis, kurios turėjo reikšti kažkokį neatpažįstamą, bet žavingą Renesanso laikų grybelį. Kai jo darbininkai padarydavo didelio nagingumo pareikalaudavusią židinio atbrailą ar staktą, jis dažnai paėmęs kūjį nuskeldavo kampą, kad jos išvaizda įgautų garbaus senumo. Kartą jis kelioms klubo *Everglades* oda apmuštoms kėdėms pasendinti panaudojo negesintas kalkes ir šelaką. Deja, svečių kūno šiluma sušildė šelaką ir šis atgavo lipnumą, tad keli tvirtai prilipo. Vėliau klubo padavėjas pasakojo: „Užtrukau visą naktį, kol ištraukiau damas iš tų prakeiktų kėdžių." Kelios moterys paliko ten suknelių užpakalinę dalį. Nors Mizneris turėjo keistybių, daug kas juo žavėjosi. Kartais jis vienu metu turėdavo net šimtą vykdomų projektų ir garsėjo tuo, kad per dieną suprojektuodavo daugiau nei vieną namą. „Kai kurie autoriai, – 1952 m. rašė vienas metraštininkas, – priskyrė jo klubą *Everglades* Palm Biče ir jo viešbutį *Cloister* Boka Ratone gražiausiems Amerikos pastatams." Frankas Lloydas Wrightas buvo Miznerio gerbėjas. Laikui bėgant Addisonas Mizneris darėsi vis apkūnesnis ir ekscentriškesnis. Palm Biče jį dažnai matydavo apsiperkantį, vilkintį tik chalatu ir pižama. Jis mirė 1933 m. nuo širdies priepuolio.

1929 m. Volstrito krizė padarė galą daugelio nesaikingumui. Ypač nukentėjo E. T. Stotesbury. Jis bergždžiai mėgino suvaldyti savo sąskaitų balansą – maldavo žmonos riboti išlaidas pramogoms iki 50 000 dolerių per mėnesį ar mažiau, tačiau grėsmingajai poniai Stotesbury toks ribojimas pasirodė negailestingas ir neįgyvendinamas. Ponui Stotesbury jau grėsė bankrotas, bet, kaip tyčia, 1938 m. gegužės 16 d. jis staiga mirė nuo širdies priepuolio. Eva Stotesbury nugyveno iki 1946 m., tačiau, norėdama išvengti didesnių skolų, turėjo parduoti juvelyrikos dirbinius, paveikslus ir namus. Po jos mirties vienas nekilnojamojo turto projektų vadovas nupirko rūmus *El Mirasol* ir juos nugriovė, kad toje žemėje galėtų pastatyti daugiau namų. Maždaug dvidešimt kitų Miznerio pastatų Palm Biče, taigi didesnė dalis jo kūrinių, vėliau taip pat buvo nugriauti.

Vanderbiltų rūmų, nuo kurių pradėjome šią temą, likimas ne ką geresnis. Pirmieji jų rūmai Penktajame aveniu pastatyti 1883 m., o 1914 m. juos jau

pradėjo griauti. Iki 1947 m. neliko nė vienų. Niekas iš antros kartos nebegyveno šeimos vilose.

Keista, bet iš šių pastatų vidaus taip pat beveik nieko neišliko. Kai *Jacob Volk Wrecking Company* (Jacobo Volko pastatų griovimo bendrovės) vadovo paklausė, kodėl jis neišgelbėjo neįkainojamų Kararos marmuro židinių, maurų stiliaus plytelių, Jokūbo I stiliaus plokščių ir kitų lobių, buvusių Williamo K. Vanderbilto rezidencijoje Penktajame aveniu, jis su panieka pažiūrėjęs į klausiantįjį atsakė: „Dėvėtais daiktais neprekiauju."

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

Darbo kambarys

I

1897 m. jaunas Lidso geležius Jamesas Henry Atkinsonas paėmė gabaliuką medžio, truputį kietos vielos bei dar kelias detales ir pagamino vieną iš svarbiausių istorijoje įtaisų – pelėkautus. Tai vienas iš tų naudingų XIX amžiaus pabaigos išradimų, kurie nuo pat pradžių beveik neturėjo trūkumų, tad vėliau beveik nebebuvo tobulinami (yra ir daug kitų pavyzdžių: sąvaržėlė, užtrauktukas, žiogelis). Atkinsonas pardavė savo patentą už 1 000 svarų, tuo metu – labai nemažą sumą, ir ėmėsi kitų išradimų, tačiau nė vienas iš jų neatnešė nei daugiau pinigų, nei šlovės.

Jo pelėkautus gamino patentuotu pavadinimu *Little Nipper* („Gnybliukas"). Jų parduota dešimtys milijonų, ir visame pasaulyje jie iki šiol sėkmingai galabija peles – greitai ir žiauriai. Mes irgi turime kelis „gnybliukus" ir pragaištį reiškiantį šiurpų taukštelėjimą girdime kur kas dažniau, nei norėtume. Žiemą pelių pagauname du ar tris kartus per savaitę, beveik visada ten pat – šiame tamsiame kambarėlyje namo gale.

Nors iš pavadinimo „darbo kambarys" atrodytų, kad tai svarbi patalpa, iš tikrųjų tai tik skambiai pavadintas sandėlis, kuriame net geresnių orų mėnesiais pernelyg tamsu ir šalta, kad norėtųsi ilgiau užsibūti. Tai dar vienas kambarys, nenumatytas Edwardo Tullo pradiniuose planuose. Turbūt ponas Marshamas nurodė įrengti tokį kambarį dėl to, kad jam reikėjo kabineto pa-

mokslams rašyti ir parapijiečiams priimti – ypač, manau, paprastesniems ir avintiems purvinesniais batais; beveik neabejotinai skvairo žmona būdavo kviečiama į greta esančią ištaigingesnę svetainę. Dabar darbo kambarys – tai paskutinis prieglobstis tiems seniems baldams ir paveikslams, kurie žavi vieną iš santuokos partnerių, nors kitas džiaugtųsi jų atsikratęs. Ateiname čia beveik dėl vienintelio dalyko – patikrinti pelėkautų.

Peles nelengva perprasti. Visų pirma, jos stebinamai patiklios. Kai pagalvoji, kaip lengvai jos laboratorijose išmokomos rasti kelią iš labirinto ar išsisukti iš kitos sudėtingos padėties, atrodo keista, kad jos nesuvokia, jog truputis ant medinės lentelės padėto žemės riešutų sviesto – pagunda, kuriai vertėtų atsispirti. Ne mažiau mįslinga, kodėl jos mūsų namuose taip linkusios ar net, sakyčiau, nusiteikusios žūti būtent darbo kambaryje. Ši patalpa ne tik šalčiausia namuose, ji dar ir toliausiai nuo virtuvės, nuo sausainių trupinių, nukritusių ryžių grūdelių ir kitų kąsnelių, kurie atsiduria ant grindų pasirankiojimui. Pelės virtuvę apeina iš tolo (kaip mums sakė, galbūt dėl to, kad ten miega mūsų šuo). Ten palikti pelėkautai, kad ir koks geras būtų jaukas, sugauna tik dulkes. Mūsų peles lemtingai traukia į darbo kambarį, todėl pamaniau, kad jis galėtų būti tinkama vieta pakalbėti apie kai kuriuos iš daugelio su mumis gyvenančių padarų.

Visur, kur yra žmonių, yra ir pelių. Jokie kiti gyvi padarai negyvena tokiomis įvairiomis sąlygomis kaip žmonės ir pelės. Naminė pelė, moksliškai vadinama *Mus musculus*, stebinamai gerai prisitaiko prie aplinkos. Yra aptikta pelių, gyvenančių patalpoje mėsai laikyti, kurioje palaikoma nuolatinė – 10°C temperatūra. Jos ėda beveik viską. Jų beveik neįmanoma išgyvendinti iš namų: vidutinio dydžio suaugusi pelė gali prasisprausti pro vos dešimties milimetrų skersmens skylutę – tokią mažą, kad jūs beveik neabejotinai lažintumėtės iš nemažos sumos, jog pro ją negalėtų įlįsti jokia suaugusi pelė. Bet jos gali, ir dažnai tikrai įlenda.

Kai pelėms pavyksta patekti į vidų, jos sparčiai dauginasi. Palankiausiomis sąlygomis (o daugumoje namų sąlygos retai kada nebūna palankiausios) pelė pirmąsyk atsiveda jauniklių prabėgus šešioms–aštuonioms savaitėms po gimimo, o paskui – kas mėnesį. Įprastinę vadą sudaro nuo šešių iki aštuonių

jauniklių, taigi skaičius gali didėti labai sparčiai. Dvi vislios pelės teoriškai gali susilaukti milijono palikuonių per metus. Ačiū Dievui, mūsų namuose taip neatsitinka, tačiau labai retais atvejais tikrai pasitaiko, kad pelių gausėja visiškai nevaldomai. Ypač tai buvo būdinga Australijai. Per vieną garsų 1917 m. protrūkį Viktorijos valstijos vakaruose esantį Laselso miestelį po neįprastai šiltos žiemos tvindyte užtvindė pelės. Kurį laiką – nors gyventojai tą trumpą metą gerai įsiminė – Laselse knibždėjo tiek pelių, kad kiekvienas horizontalus paviršius virto šiurpia mirgančių kūnų mase. Ant kiekvieno negyvo daikto krutėjo kailiukų sluoksnis. Nebuvo kur atsisėsti. Lovomis nebuvo galima naudotis. „Žmonės miega ant stalų, kad apsigintų nuo pelių, – pranešė vienas laikraštis. – Moterys nuolat apimtos siaubo, o vyrai mėgina pagauti peles, kurios taikosi užlįsti jiems už švarko apykaklės." Protrūkį pavyko suvaldyti užmušus daugiau kaip 1 500 tonų pelių, tikriausiai šimtą milijonų vienetų.

Net ir tada, kai pelių palyginti nedaug, jos gali padaryti daug žalos, ypač ten, kur sandėliuojamas maistas. Pelės ir kiti graužikai kasmet sunaikina stulbinamą dalį Amerikos javų derliaus – maždaug dešimtadalį. Pelė per dieną išlukštena apie penkiasdešimt grūdelių, dėl to ir daug priteršia. Kadangi tobulai sandėliuoti neįmanoma, dažniausiai higienos taisyklės leidžia, kad pintoje grūdų būtų ne daugiau kaip dvi išmatų kruopelės – prisiminkite tai, kai kitąkart pamatysite kepalą visų grūdo dalių duonos.

Pelės – svarbios užkrato platintojos. Ypač su pelėmis ir jų mėšlu siejami hantavirusai, sukeliantys kvėpavimo ir inkstų ligas, kurios visada sunkios ir dažnai mirtinos. (Šie virusai pavadinti pagal Korėjos upę Hantchangangą, kur vakariečiai Korėjos karo metu pirmąsyk pastebėjo šią ligą.) Laimė, ši liga palyginti reta, nes nedaugeliui žmonių tenka įkvėpti garų, pamažu kylančių nuo pelių mėšlo, tačiau jeigu šalyje, kurioje paplitusi ši infekcija, atsiklauptumėte ir rankomis paliestumėte žemę netoli užkrėstų išmatų, pavyzdžiui, pašliaužiotumėte po mansardą ar paspęstumėte spintelėje spąstus, tada rizikuotumėte. Pasaulyje šia liga per metus užsikrečia daugiau nei 200 000 žmonių, o iš jų nuo 30 iki 80 procentų miršta – priklauso nuo to, ar pradedami gydyti greitai ir ar gydoma tinkamai. Jungtinėse Valstijose per metus hantavirusais užsikrečia nuo trisdešimties iki keturiasdešimties žmonių, iš jų miršta trečdalis. Laimė, Didžiojoje Britanijoje šios ligos atvejų neužfiksuo-

ta. Pelės taip pat kaltinamos dėl salmoneliozės, leptospirozės, tuliaremijos, maro, hepatito, ku karštligės, dėmėtosios šiltinės ir daugelio kitų ligų. Trumpai tariant, yra labai daug priežasčių nenorėti, kad jos veistųsi namuose.

Beveik viskas, ką galima pasakyti apie peles, tinka, tik daug labiau, ir jų giminaitėms žiurkėms. Mūsų namuose ir apie juos žiurkių pasitaiko dažniau, nei norėtume manyti. Kartais jų būna ir geriausiuose namuose. Vidutinio klimato zonose aptinkamos dvi pagrindinės žiurkių rūšys: pabrėžtinai pavadinta rūšis *Rattus rattus*, arba juodosios žiurkės (iškalbingas angliškas pavadinimas – *roof rat*, pastogės žiurkė), ir *Rattus norvegicus*, arba rudosios žiurkės*. Juodosios žiurkės mėgsta būti aukštai viršuje, daugiausia medžiuose ir pastogėse, tad kai vėlai naktį girdite kažką lakstant virš miegamojo lubų, labai gaila, bet tai gali būti ne pelės. Laimė, juodosios žiurkės kur kas baugštesnės nei rudosios – šios gyvena urvuose, o filmuose laksto kanalizacijos vamzdžiais, atkampiuose skersgatviuose šmižinėja apie šiukšlių dėžes.

Žiurkes įprasta sieti su skurdu, tačiau jos nekvailos ir supratingai teikia pirmenybę pasiturintiems, o ne skurstantiems namams. Be to, šiuolaikiniai namai sukuria žiurkėms puikią aplinką. „Ypač jas vilioja turtingųjų rajonams būdingas didelis baltymų kiekis“, – prieš kelerius metus viešoje sanitarijos ataskaitoje rašė Jamesas M. Clintonas, JAV sanitarijos pareigūnas. Ši ataskaita tebėra vienas iš įdomiausių kada nors atliktų naminių žiurkių elgsenos tyrimų, nors ir bauginantis. Šiuolaikiniuose namuose pilna maisto ir, maža to, daugumoje jų jis išmetamas taip, kad tampa beveik neįmanoma atsispirti. Kaip sako Clintonas: „Šiandien namuose gausios maisto atliekos žiurkėms virsta subalansuotu maistu.“ Viena iš seniausių miesto legendų tvirtina, kad žiurkės atkeliauja į namus tualetais. Clintonas teigia, kad tai tiesa. Atlantoje per vieną protrūkį žiurkės užplūdo kelis turtingų rajonų namus ir užpuolė nemažai žmonių. „Kelis kartus, – pasakoja Clintonas, – uždengtuose unitazuose buvo rasta gyvų žiurkių.“ Jei kada ir buvo priežasčių užvožti dangtį, tai galėjo būti viena iš jų.

* *Rattus norvegicus* anksčiau angliškai dažnai vadinta *brown rat* (rudąja žiurke), o *Rattus rattus* – *black rat* (juodąja žiurke), tačiau šie pavadinimai klaidinantys: žiurkės kailio spalva visai nėra patikimas rodiklis, todėl specialistai dabar beveik visada tokių pavadinimų vengia.

Namų aplinkoje dauguma žiurkių nelabai tesibaido ir „netgi tyčia artinasi prie nejudančių žmonių ir juos paliečia". Ypač jos įsidrąsina ten, kur yra kūdikių ir senyvų žmonių. „Patikrinau atvejį, kai bejėgę miegančią moterį užpuolė žiurkės, – pasakojo Clintonas. – Auka buvo senyva moteris ir sirgo hemiflegija. Ji smarkiai nukraujavo dėl daugybės žiurkių įkandimų ir mirė, nepaisant skubaus gydymo ligoninėje. Jos septyniolikmetė anūkė, užpuolimo metu miegojusi tame pačiame kambaryje, nenukentėjo."

Beveik neabejotina, kad oficiali informacija apie žiurkių įkandimus neišsami, nes dėmesį patraukia tik išskirtiniai atvejai. Bet ir kiek įmanoma sumažinus skaičius galima teigti, kad Jungtinėse Valstijose žiurkės kasmet užpuola mažiausiai 14 000 žmonių. Žiurkių dantys labai aštrūs ir užspeistos jos gali labai suagresyvėti, kąsti „su įsiūčiu ir aklai, it pasiutę šunys", kaip teigia vienas šios srities specialistas. Prireikus žiurkė gali pašokti net tris pėdas, gana aukštai, ir kaip reikiant išgąsdinti, jei pasitaiko skersai kelią ir yra priešiškai nusiteikusi.

Įprastas būdas gintis nuo masinio žiurkių antpuolio yra nuodai. Jie dažnai kuriami remiantis įdomiu faktu, kad žiurkės negali atryti maisto, todėl jų organizme pasilieka tie nuodai, kuriuos kiti gyvūnai, pavyzdžiui, kambariniai šunys ir katės, greitai išvemtų. Taip pat dažnai naudojami antikoaguliantai, tačiau yra požymių, kad žiurkės ėmė darytis jiems atsparios.

Be to, žiurkės sumanios ir dažnai veikia kartu. Niujorke, Grinidž Vilidže, buvusiame Genzvorto paukštienos turguje kovos su kenkėjais pareigūnai negalėjo suvokti, kaip žiurkės pavagia kiaušinius jų nesudaužydamos, todėl vieną naktį deratizacijos tarnybos darbuotojas pasislėpė, norėdamas jas stebėti. Jis pamatė, kaip viena žiurkė apglėbė kiaušinį visomis keturiomis kojytėmis, o tada apsivertė ant nugaros. Kita žiurkė nutempė pirmąją už uodegos į urvą, ir ten jos galėjo netrukdomos pasidalinti laimikį. Panašiai atsitiko, kai pakavimo fabrike darbininkai pastebėjo, kad ant kablių sukabinti šoninės gabalai vieną naktį po kitos numetami ant grindų ir suėdami. Deratizacijos tarnybos darbuotojas Irvingas Billigas atlikęs stebėjimus nustatė, kad būrys žiurkių po šoninės gabalu sustodavo piramide, viena užsiropšdavo ant viršaus ir nuo ten liuoktelėdavo ant mėsos gabalo. Žiurkė užsiropšdavo ant jo ir grauža mėsą aplink kablį, kol gabalas nukrisdavo, o tada šimtai laukiančių žiurkių godžiai puldavo prie jo.

Jei maisto gausu, žiurkės jį ryja beatodairiškai, tačiau, jei reikia, jos taip pat gali išsiversti gaudamos jo labai mažai. Suaugusi žiurkė gali išgyventi per dieną gaudama mažiau nei unciją maisto ir vos pusę uncijos vandens. Atrodo, jos mėgsta savo malonumui graužti laidus. Niekas nežino, kodėl jos taip daro, nes laidai tikrai nėra maistingi ir neduoda jokios naudos, tik gresia tuo, kad gali nutrenkti. Tačiau žiurkės negali susilaikyti. Manoma, net dėl ketvirtadalio gaisrų, kurių kitaip nepaaiškinta, galima kaltinti žiurkes, graužusias laidus.

Jei žiurkės neėda, jos tuo metu tikriausiai lytiškai santykiauja. Jos tai daro labai dažnai, iki dvidešimties kartų per dieną. Jei žiurkinas neranda sau žiurkės, jis mielai (ar bent noriai) pasitenkina su kitu žiurkinu. Žiurkės labai vislios. Suaugusi rudosios žiurkės patelė per metus vidutiniškai susilaukia 35,7 palikuonių, nuo šešių iki devynių vienoje vadoje. Tačiau jei sąlygos palankios, ji gali kas tris savaites atsivesti iki dvidešimties žiurkiukų. Teoriškai žiurkių porelė per metus gali duoti pradžią 15 000 naujų žiurkių giminei. Praktiškai taip nebūna, nes daug žiurkių nudvesia ar žūva. Evoliucija lemia, kad joms, kaip ir daugeliui gyvūnų, gana nedaug reikia, kad išleistų paskutinį kvapą. Vidutiniškai per metus taip atsitinka 95 procentams žiurkių. Po ryžtingos naikinimo operacijos populiacija sumažėja maždaug 75 procentais, tačiau paskui atsikuria per šešis mėnesius arba greičiau. Trumpai tariant, konkrečios žiurkės perspektyvos nekokios, tačiau jos giminė iš esmės nesunaikinama.

Tačiau dažniausiai žiurkės be galo tingios. Jos iki dvidešimties valandų per dieną miega ir paprastai leidžiasi ieškoti ėdesio tuoj po saulėlydžio. Jei tik gali, jos retai leidžiasi į ilgesnį nei 150 pėdų kelią. Gali būti, kad iš dalies tai būdas išlikti, nes, kai tenka migruoti, jų mirtingumas išauga.

Jei žiurkės minimos istoriniame kontekste, visada kliudoma maro tema. Gali būti, kad tai ne visai teisinga. Mat pačios žiurkės iš tikrųjų neužkrečia žmonių maru. Liga plinta todėl, kad jos perneša blusas (kurios perneša bakterijas). Maras pjauna žiurkes ne mažiau veiksmingai nei žmones. Apskritai jis pražudo ir daug kitų gyvų padarų. Vienas iš maro epidemijos požymių – daug besivoliojančių padvėsusių šunų, kačių, karvių ir kitų gyvūnų. Blusoms kur kas labiau tinka kailinių gyvių, o ne žmonių

kraujas, jos paprastai imasi mūsų tik tada, kai nebūna nieko geresnio. Dėl šios priežasties šiuolaikiniai epidemiologai tose vietovėse, kur maras tebėra dažnas reiškinys, ypač kai kuriose Afrikos ir Azijos vietose, epidemijų metu paprastai vengia pernelyg uoliai naikinti žiurkes ir kitus graužikus. Kai siaučia maras, žiurkėms dėl labai rimtų priežasčių tai irgi nepalankus metas. Kad ir kaip būtų, manoma, kad marą gali platinti ir septyniasdešimt kitų rūšių gyvūnų, tarp jų triušiai, pelėnai, švilpikai, voverės ir pelės. Turbūt baisiausią istorijoje maro epidemiją paskatino išvis ne žiurkės, bent Anglijoje. VII amžiuje, daug anksčiau, nei prasidėjo liūdnai pagarsėjusi Juodoji mirtis (XIV a.), Europą nusiaubė dar žiauresnis maras. Kai kuriose vietovėse išmirė beveik visi. Beda šimtmečiu vėliau savo Anglijos istorijoje rašė, kad epidemijai pasiekus jo vienuolyną Džarou mirė visi, išskyrus abatą ir vieną berniuką, taigi mirtingumas gerokai viršijo 90 procentų. Kad ir kas tada būtų lėmę maro plitimą, atrodo, tai buvo ne žiurkės. Britanijoje niekur nepavyko rasti žiurkių kaulų iš VII amžiaus, o jų buvo ieškoma uoliai. Sautamptone kasinėjant vienos gyvenvietės teritorijoje ir apie ją rasta penkiasdešimt tūkstančių gyvūnų kaulų, bet nė vieno žiurkės.

Buvo pasiūlyta hipotezė, kad kai kurios tariamos maro epidemijos – iš tikrųjų ergotizmo, grybinės javų ligos, protrūkiai. Daugelio šaltų ir sausų Šiaurės vietovių, pavyzdžiui, visos Islandijos, taip pat didelės Norvegijos, Švedijos ir Suomijos dalies, maras išvis nepasiekė, nors ten gyventa žiurkių. Be to, beveik visur, kur užeidavo maras, jis buvo siejamas su pernelyg lietingais metais, o būtent tokiomis sąlygomis dažnai ir prasideda ergotizmas. Tačiau ši hipotezė turi vieną trūkumą: ergotizmo simptomai nelabai panašūs į maro. Gali būti, kad angliškas žodis *pestilence* (maras) vartojamas daugiaprasmiškai ar netiksliai, o vėlesni istorikai jį tiesiog klaidingai suprato.

Regis, dar vos viena ar dvi kartas anksčiau miestuose būta gerokai daugiau žiurkių nei dabar. 1944 m. *New Yorker* rašė, kad deratizacijos tarnybos darbuotojų brigada garsaus (bet apdairiai nenurodyto) Manhatano viešbučio dviejuose rūsio aukštuose per tris naktis pagavo 236 žiurkes. Maždaug tuo pat metu žiurkės kone užgrobė jau minėtą Genzvorto paukštienos turgų. Jos užplūdo turgų taip gausiai, kad kartais sekretorei atidarius stalčių iš jo iššokdavo žiurkė. Buvo pakviesti deratizacijos tarnybos darbuotojai,

jie per kelias dienas sugavo keturis tūkstančius žiurkių, tačiau negalėjo garantuoti, kad daugiau turguje žiurkės nepasirodys. Galiausiai turgus buvo uždarytas.

Daug kur rašoma, kad daugumoje miestų kiekvienam žmogui tenka po žiurkę, tačiau tyrimai parodė, kad šie skaičiai išpūsti. Iš tikrųjų teisingiau būtų sakyti – trims tuzinams žmonių tenka viena žiurkė. Deja, vis tiek didelis skaičius – pavyzdžiui, maždaug ketvirtis milijono žiurkių Londone ir jo apylinkėse.

II

Tikrasis jūsų namų gyvenimas vyksta tame lygmenyje, kur matmenys daug mažesni. Pačioje smulkybėje knibždėte knibžda gyvų padarų – tai tikros šliaužiojančių ir ropinėjančių gyvių džiunglės. Mažyčių padarėlių armijos saugo beribę jūsų kilimo plaušelių tankmę, sklando tarp plaukiojančių dulkelių, naktį šliaužioja po paklodes, kad užkrimstų truputį nuo milžiniško gardaus lengvai alsuojančio miegančios mėsos kalno, tai yra jūsų kūno. Šių padarų tiek, kad pagalvojus darosi nemalonu. Jei jūsų lova vidutinio švarumo, senumo bei dydžio ir vidutiniškai dažnai apverčiama (t. y. beveik niekada neapverčiama), tada vien joje tikriausiai gyvena maždaug du milijonai mažyčių dulkių erkių. Jos per mažos, kad matytųsi plika akimi, tačiau neabejotinai egzistuoja. Apskaičiuota – jei jūsų pagalvei šešeri metai (tiek vidutiniškai naudojama viena pagalvė), dešimtadalį jos svorio sudaro odos nuobiros, gyvos ir pastipusios erkės, taip pat erkių išmatos.

Šiais laikais tarp dulkių erkių gali ropinėti ir daug stambesni padarai – utėlės, nes, regis, šie gyviai, kažkada buvę beveik sunaikinti, grįžta. Kaip ir žiurkių atveju, yra dvi pagrindinės utėlių rūšys: *Pediculus capitas*, galvinės utėlės, ir *Pediculus corporis*, drabužinės utėlės. Pastarosios pradėjo kamuoti žmones palyginti neseniai. Kažkada per pastaruosius 50 000 metų jos išsivystė iš pirmosios rūšies. Galvinės utėlės kur kas mažesnės (maždaug se-

zamo sėklos dydžio ir netgi atrodo visai panašiai), todėl jas sunkiau aptikti. Suaugusi galvinė utėlė padeda nuo trijų iki šešių kiaušinėlių per dieną ir gali išgyventi mėnesį. Utėlių kiaušinėliai vadinami glindomis. Utėlės darosi vis atsparesnės pesticidams, tačiau jų gausėjimą, atrodo, labiausiai lėmė tai, kad skalbiamosiose mašinose galima pasirinkti skalbimo neaukštoje temperatūroje programas. Kaip sako daktaras Johnas Maunderis iš Britanijos medicininės entomologijos centro, „skalbiant utėlėtus drabužius neaukštoje temperatūroje utėlės tik pašvarėja".

Praeityje dažniausia miegamųjų nelaimė buvo patalinės blakės. Šios mažos kraugerės moksliškai vadinamos *Cimex lectularius*. Jos pasirūpindavo, kad niekas niekada nemiegotų vienumoje, ir praeityje žmones, trokšdavusius jų atsikratyti, beveik išvarydavo iš proto. Kai Jane Carlyle aptiko, kad jos ūkvedės lovą užpuolė patalinės blakės, liepė tą lovą išardyti ir išnešti į sodą, kur kiekviena dalis buvo nuplauta chlorkalkėmis, o tada dviem dienoms panardinta į vandenį, kad visi dezinfekavimo priemonę atlaikę gyviai nuskęstų. Tuo tarpu patalynė buvo nunešta į sandarią patalpą ir daug kartų barstyta dezinfekciniais milteliais, kol nebesimatė nė vienos blakės. Tik tada lova buvo vėl sutverta, ir ūkvedė naktimis vėl galėjo kaip visada joje miegoti. Beveik neabejotina – lovoje liko medžiagų, truputį žalingų ir miegančiajai, ir gyviams, kurie vėl išdrįstų į ją parropoti.

Netgi kai blakės lovų pernelyg nepuldavo, buvo įprasta bent kartą per metus išardyti lovas ir dėl visa ko ištepti dezinfekuojamosiomis priemonėmis ar nulakuoti. Gamintojai dažnai reklamavo lovas nurodydami, kaip greitai ir lengvai jas bus galima išardyti per kasmetinę profilaktiką. XIX amžiuje žalvarinės lovos išpopuliarėjo ne dėl to, kad visi būtų staiga ėmę laikyti žalvarį madingu lovų rėmų metalu, o dėl to, kad jose nebuvo kur pasislėpti patalinėms blakėms.

Deja, patalinės blakės, kaip ir utėlės, grįžta. Atsiradus šiuolaikiškiems insekticidams, didesnėje Europos ir Amerikos dalyje didumą XX amžiaus jos buvo beveik išnykusios. Tačiau pastaraisiais metais jų vėl sparčiai daugėja. Niekas tikrai negali pasakyti kodėl. Galbūt tai kažkaip susiję su faktu, kad žmonės daugiau keliauja iš vienų šalių į kitas, todėl gali parsigabenti jų lagaminuose ir panašiais būdais. Taip pat gali būti, kad jos tapo atspares-

nės naudojamiems purškalams. Šiaip ar taip, jos staiga vėl pasirodė. Pasak *New York Times*, vienas specialistas 2005 metų ataskaitoje teigia: „Jų yra kai kuriuose geriausiuose Niujorko viešbučiuose." Tame pačiame straipsnyje priduriama, kad dauguma žmonių anksčiau nėra susidūrę su patalinėmis blakėmis ir nemoka jų aptikti, todėl pastebi esą apnikti tik tada, kai pabunda jų spiečiuje.

Jei turėtumėte reikiamus prietaisus ir noro, galėtumėte aptikti nesuskaičiuojamą daugybę kitų su jumis gyvenančių mažyčių padarėlių: didžiulius būrius lygiakojų vėžiagyvių, šimtakojų, lūpakojų, pauropodų ir kitos beveik nematomos smulkmės. Kai kurių tokių smulkių padarų beveik neįmanoma išnaikinti. Vabzdys *Niptus hololeucus* aptiktas Kajeno paprikose ir kamštenių kamščiuose, kuriais buvo užkimšti cianido buteliai. O kai kurie, pavyzdžiui, miltų ir sūrio erkės, gana dažnai užkandžiauja kartu su jumis.

Kitas gyvybės lygmuo, kurio atstovai dar mažesni, – tai mikrobų pasaulis. Jie nesuskaičiuojami. Vien ant jūsų odos gyvena maždaug trilijonas bakterijų, o jūsų organizme – tūkstančiais trilijonų daugiau. Daug jų atlieka būtinus ir reikalingus darbus, pavyzdžiui, virškinamajame trakte skaido maisto produktus. Iš viso jūsų organizme yra apie šimtą kvadrilijonų bakterijų ląstelių. Išimtos ir sukrautos į krūvą jos svertų apie keturis svarus. Mikrobai taip paplitę, jog dažnai pamirštame, kad kiekvienuose šiuolaikiniuose namuose daug vietos užima sunkūs metaliniai daiktai, pavyzdžiui, šaldytuvai, indaplovės ir skalbiamosios mašinos, naudojami vien tam, kad naikintų mikrobus arba stabdytų jų plitimą. Daugumai iš mūsų atsikratyti mikrobų yra amžinas kasdieninis siekis.

Didžiausias mikrobų specialistas pasaulyje beveik neabejotinai yra Arizonos universiteto daktaras Charlesas P. Gerba, taip atsidavęs šios srities tyrimams, kad vienam iš vaikų davė antrą vardą Escherichija – pagal bakteriją *Escherichia coli*. Prieš keletą metų jis nustatė, kad mikrobų daugiausia būna ne tose namų vietose, kur galima tikėtis. Viename pagarsėjusiame tyrime jis išmatavo bakterijų kiekį skirtinguose įvairių namų kambariuose ir nustatė, kad vidutiniuose namuose paprastai švariausias paviršius būna klozeto sėdynė. Taip yra dėl to, kad šis paviršius dažniau už visus kitus valomas dezin-

fekavimo priemonėmis. Ant vidutinio stalviršio gyvena penkiskart daugiau bakterijų nei ant vidutinės klozeto sėdynės.

Pasirodo, visų nešvariausia vieta – virtuvės kriauklė. Nuo jos nedaug teatsilieka virtuvės bufetas, o pats nešvariausias daiktas – indų šluostė. Dauguma virtuvės šluosčių persisunkę bakterijų ir jomis šluostant bufetą (taip pat lėkštes, duonos pjaustymo lenteles, taukuotus smakrus ar kokį kitą paviršių) mikrobai tik pernešami iš vienos vietos į kitą ir taip jiems suteikiamos naujos galimybės veistis ir plisti. Gerba nustatė, kad antras veiksmingas būdas platinti mikrobus – tai nuleisti vandenį tualete, kai unitazo dangtis pakeltas. Taip išmetami į orą milijardai mikrobų. Daug jų pasilieka ore iki dviejų valandų ir skraido lyg maži muilo burbuliukai, taigi jų galima įkvėpti. Kiti nutupia ant, pavyzdžiui, jūsų dantų šepetėlio. Tai, žinoma, dar viena svarbi priežastis užvožti dangtį.

Beveik neabejotina – įsimintiniausią pastarųjų metų išvadą apie mikrobus padarė sumani Floridos vidurinės mokyklos moksleivė. Palyginusi vandens kokybę vietinių greitojo maisto restoranų tualetuose ir ledo kokybę nealkoholiniuose gėrimuose ji nustatė, kad 70 procentų tirtų nutekamųjų vamzdžių tualeto vanduo švaresnis už ledą.

Kalbant apie visas šias gausias gyvybės formas nuostabiausia tai, kad apie jas kartais žinoma tiek nedaug, o ir tai, kas žinoma, nustatyta stebinamai neseniai. Dulkių erkės atrastos tik 1965 m., nors kiekvienoje lovoje jų gyvena milijonai. Dar 1947 m. *New Yorker* medicinos straipsnių autorius galėjo rašyti: „Šioje šalyje erkės pasitaiko retai, dar neseniai Niujorko mieste jų beveik išvis nebūdavo aptinkama." O tada penktojo dešimtmečio pabaigoje Niujorke, Kvinse, daugiabučių rajone *Kew Gardens* (Kju sodai) susirgo daug gyventojų. Simptomai priminė gripo. Ši liga vadinta „paslaptingąja Kju sodų karštlige", kol sumanus deratizacijos tarnybos pareigūnas pastebėjo, kad ja serga ir pelės, o nuodugniau ištyręs nustatė, kad jų kailely gyvenančios smulkutės erkės – tos pačios, kurių, kaip manyta, Amerikoje nedaug – pernešė riketsijas, kurios ir sukėlė daugiabučio gyventojams riketsiozę.

Ne mažesnė nežinia ilgai gaubė ir daugelį didesnių padarų, o ypač šikšnosparnius. Iš visų šiuolaikiniuose namuose pasitaikančių gyvūnų šikš-

nosparniai yra vieni iš svarbiausių ir mažiausiai ištirtų. Vargu ar kas juos mėgsta, o tai išties apmaudu, nes jie duoda daug daugiau naudos nei padaro žalos. Jie suėda daugybę vabzdžių, o tai naudinga ir kultūriniams augalams, ir žmonėms. Mažieji rudieji pelėausiai, dažniausia Amerikoje rūšis, per valandą suryja iki šešių šimtų moskitų. Mažytis šikšnosparnis, vadinamas šikšniuku ir sveriantis ne daugiau nei smulki moneta, naktį medžiodamas sušlamščia tris tūkstančius vabzdžių. Jei ne šikšnosparniai, Škotijoje būtų kur kas daugiau mašalų, Šiaurės Amerikoje – erkių lervų, atogrąžų kraštuose – karštinės atvejų. Medžiai miškuose būtų graužiami tol, kol sutrupėtų į gabalėlius. Kultūriniams augalams reikėtų daugiau pesticidų. Gamtos pasaulyje kiltų labai didelė įtampa. Be to, šikšnosparniai gyvybiškai svarbūs daugelio laukinių augalų gyvybinės raidos ciklui, nes jie šiuos augalus apdulkina arba išplatina sėklas. Linėjaus trumpauodegis lapanosis, mažytis Pietų Amerikoje gyvenantis šikšnosparnis, per naktį suryja net šešiasdešimt tūkstančių smulkių sėklų. Viena tokių šikšnosparnių kolonija, kurią sudaro maždaug keturi šimtai individų, per metus gali platindama sėklas pasodinti devynis milijonus naujų vaismedžių. Be šikšnosparnių šių vaismedžių nebūtų. Nuo jų labai priklauso ir kitų laukinių augalų išlikimas: avokadų, ochromų, bananmedžių, duonmedžių, vakarinių anakardžių, gvazdikmedžių, datulių, figmedžių, gvajavų, mangų, persikų, didžiųjų karnegijų ir kitų.

Pasaulyje kur kas daugiau šikšnosparnių, nei mano dauguma žmonių. Iš tikrųjų maždaug ketvirtadalis visų žinduolių rūšių, iš viso apie 1 100, yra šikšnosparnių rūšys. Jų dydis įvairus: nuo mažyčių kiaulianosių šikšnosparnių, kurie ne didesni už kamanes ir todėl mažiausi iš visų žinduolių, iki didingų Australijos ir Pietų Azijos skraidančiųjų lapių – atstumas tarp jų sparnų galų siekia šešias pėdas.

Praeityje kartais mėginta pasinaudoti ypatingomis šikšnosparnių savybėmis. Antrajame pasauliniame kare Amerikos kariuomenė skyrė daug laiko ir pinigų keistam planui: apginkluoti šikšnosparnius mažytėmis padegamosiomis bombomis ir daugybę jų, net milijoną iškart, paleisti iš lėktuvų virš Japonijos. Sumanyta, kad šikšnosparniai nutūps pakraigėse ir pastogėse, o tada netrukus suveiks mažyčiai sprogdikliai su laikrodžio mechanizmu, įsiplieks liepsnos ir kils šimtai tūkstančių gaisrų.

Kurti tokias mažas bombas ir laikrodžio mechanizmus prireikė daug bandymų ir išradingumo, bet pagaliau 1943 m. pavasarį darbai tiek pasistūmėjo į priekį, kad Kalifornijoje prie Meroko ežero nuspręsta atlikti bandymą. Švelniai tariant, ne viskas vyko pagal planą. Įdomu, kad, nors tai buvo eksperimentas, šikšnosparnius prieš paleisdami apginklavo tikromis bombikėmis. Pasirodo, sumanyta nevykusiai. Gyvūnai nepadegė nė vieno numatyto taikinio, tačiau sunaikino visus prie Meroko oro uosto stovinčius angarus ir daugumą sandėlių, taip pat armijos generolo automobilį. Generolo raportas apie tos dienos įvykius turėjo būti įdomus. Kad ir kaip ten buvo, netrukus programą nutraukė.

Gerokai labiau apgalvotą, tačiau galiausiai ne geriau nusisekusį planą pasinaudoti šikšnosparniais pasiūlė Tuleino universiteto medicinos mokyklos daktaras Charlesas A. R. Campbellas. Jis sugalvojo pastatyti milžiniškus „šikšnosparnių bokštus", kuriuose šie gyvūnai galėtų apsistoti ir daugintis, o paskui skristi gaudyti moskitų. Campbellas manė, kad pastačius bokštus gerokai sumažės maliarijos atvejų ir pavyks gauti tiek guano, kad būtų komerciškai naudinga. Buvo pastatyta keletas tokių bokštų ir keli iš jų tebestovi, nors ir netvirtai, tačiau jie niekada nedavė trokštamų rezultatų. Pasirodo, šikšnosparniai nemėgsta, kai jiems nurodoma, kur gyventi.

Amerikos sanitarijos tarnybų pareigūnai ne vienus metus kovojo su šikšnosparniais, nes buvo gerokai būgštaujama, ir kartais nepagrįstai, kad jie perneša pasiutligę. Ši istorija prasidėjo 1951 m. spalio mėnesį, kai viena vakarų Teksaso moteris, medvilnės plantatoriaus žmona, ant kelio prie namų rado šikšnosparnį. Moteris manė, kad gyvūnas padvėsęs, tačiau kai pasilenkė apžiūrėti, šis pašoko ir įkando jai į ranką. Tai labai neįprastas nutikimas. Visi Amerikos šikšnosparniai yra vabzdžiaėdžiai ir anksčiau nebuvo užfiksuota atvejų, kad jie kandžiotų žmones. Moteris, padedama savo vyro, dezinfekavo ir perrišo žaizdą – ji buvo visai maža, taigi ją pamiršo. Po trijų savaičių kliedinčią ir karščiuojančią moterį paguldė į Dalaso ligoninę. Ji buvo „labai susijaudinusi", negalėjo nei kalbėti, nei valgyti. Akys buvo pilnos siaubo. Medikai jai nebegalėjo padėti. Pasiutligę galima sėkmingai išgydyti, bet tik tada, jei gydoma tuoj pat. Kai pasirodo simptomai, būna per vėlu. Moteris keturias dienas neapsakomai kamavosi, paskui ją ištiko koma ir ji mirė.

Tada kitose vietose pasitaikė ir daugiau atvejų, kai žmonėms įkando pasiutę šikšnosparniai: du Pensilvanijoje, po vieną Floridoje, Masačusetse ir Kalifornijoje, dar du Teksase. Visa tai truko ketverius metus, taigi liga tikrai nesiautė, tačiau žmonės susirūpino. Galiausiai 1956 m. Naujųjų metų dieną Teksaso sveikatos priežiūros pareigūnas daktaras George'as C. Menziesas, kuriam buvo pasiutligės simptomų, paguldytas į Ostino ligoninę. Menziesas tyrinėjo vidurio Teksaso olas ieškodamas įrodymų, kad šikšnosparniai perneša pasiutligę, tačiau visi manė, kad jam niekas neįkando ir jis nebuvo užkrėstas pasiutlige kitais žinomais būdais. Tačiau jis kažkokiu būdu užsikrėtė ir vos po poros dienų ligoninėje mirė, apimtas nerimo ir išgąsčio, išplėstomis akimis, baisiai, kaip ir kiti.

Šis atvejis plačiai pagarsėjo ir sukėlė tarsi keršto karštligę. Aukščiausio lygio pareigūnai nusprendė, kad šikšnosparnius privalu skubiai išnaikinti. Šikšnosparniai tapo didžiausiais atstumtaisiais Amerikoje. Jų nesiliauta naikinti metų metus, daugelyje vietovių šikšnosparnių populiacijos buvo siaubingai naikinamos. Vienas pavyzdys: didžiausia pasaulyje šikšnosparnių kolonija prie Igl Kriko upės Arizonos valstijoje, čia populiacija per keletą metų sumažėjo nuo trisdešimties milijonų iki trijų tūkstančių.

Merlinas D. Tuttle'is, pagrindinis Amerikos šikšnosparnių specialistas ir Tarptautinės šikšnosparnių apsaugos organizacijos steigėjas, papasakojo tokią istoriją, 1988 m. išspausdintą ir žurnale *New Yorker*. Kartą Teksase sveikatos apsaugos pareigūnai pasakė ūkininkui, kad, jei jis neišnaikins šikšnosparnių, kurie gyvena oloje jo žemėje, jam, jo šeimai ir gyvuliams gresia didelis pavojus užsikrėsti pasiutlige. Ūkininkas, vykdydamas jų nurodymus, įpylė į olą žibalo ir padegė. Liepsnose žuvo maždaug ketvirtis milijono šikšnosparnių. Vėliau Tuttle'is paklausė šio ūkininko, kiek laiko jam ir jo šeimai priklauso ta žemė. Maždaug šimtą metų, atsakė ūkininkas. O ar per visą tą laiką, tęsė Tuttle'is, jie nors kartą susidūrė su pasiutlige? Ne, pasakė žmogus.

„O kai paaiškinau, kokie šikšnosparniai naudingi ir ką jis padarė, ūkininkas neišlaikė ir net pravirko", – sakė Tuttle'is. Iš tikrųjų, kaip pažymėjo specialistas, „kasmet daugiau žmonių miršta apsinuodiję maistu per bažnyčios iškylas gamtoje, nei per visą istoriją mirė susidūrę su šikšnosparniais".

Šiandien šikšnosparniams gresia didesnis pavojus nei visiems kitiems gyvūnams. Maždaug ketvirtadalis jų rūšių pateko į nykstančių stebimų gyvūnų sąrašus. Tokie gyvybiškai svarbūs gyviai, todėl tai stebinamai ir netgi bauginamai daug. Daugiau nei keturiasdešimt rūšių atsidūrė ties išnykimo riba. Šikšnosparniai gyvena labai atsiskyrę ir juos dažnai sunku tirti, todėl, kalbant apie šių gyvūnų skaičius, daug kas dar nežinoma. Pavyzdžiui, nežinia, kiek Britanijoje išliko rūšių – šešiolika ar septyniolika. Specialistai neturi pakankamai duomenų, kad galėtų pasakyti, ar didysis pelėausis išnyko, ar jis tiesiog labai retas.

Tačiau *tikrai* žinoma, kad padėtis ateityje gali labai pablogėti. 2006 m. pradžioje Niujorko valstijoje aptikta, kad vienoje oloje žiemojantys šikšnosparniai serga nauja labai pavojinga grybeline liga, vadinamuoju baltos nosies sindromu (sergančiam gyvūnui apie nosį pabąla plaukeliai). Dvesia 95 procentai šiuo sindromu užsikrėtusių šikšnosparnių. Liga jau paplito pusėj tuzino kitų valstijų ir, beveik neabejotina, plis toliau. 2009 m. pabaigoje mokslininkai vis dar nebuvo nustatę, kaip grybelis pražudo užsikrėtusįjį, kaip jis plinta, iš kur kilo ir kaip jį sustabdyti. Žinoma tik tiek, kad grybelis ypač prisitaikęs išlikti šaltoje aplinkoje, – tai liūdna naujiena daugumai Šiaurės Amerikos, Europos ir Azijos šikšnosparnių.

Yra daugybė padarų, kurie tokia smulkmė ir taip mažai ištirti, kad vos pastebime, jog jie išnyko. Britanijoje per XX amžių išnyko dvidešimt kandžių rūšių, tačiau vargu ar kas dėl to reiškė nepasitenkinimą. Maždaug 75 procentų Britanijos kandžių rūšių populiacija sumažėjo. Mažėjimą tikriausiai lėmė intensyvėjanti žemės ūkio veikla ir veiksmingesni pesticidai, tačiau tikslios priežastys nežinomos. Panašiai nukentėjo ir kai kurios peteliškių rūšys: bent aštuonios Britanijos populiacijos dabar mažesnės nei kada yra buvę, o to priežastis irgi galima tik spėti. Šie pokyčiai gali turėti svarbių netiesioginių pasekmių. Kelia pavojų tai, kad paukščiai yra priklausomi nuo kandžių ir peteliškių populiacijų dydžio. Vienai mėlynųjų zylių šeimai per sezoną gali reikėti 15 000 vikšrų. Todėl sumažėjus vabzdžių populiacijoms mažės ir paukščių populiacijos.

III

Reikia pasakyti, populiacijos ne visada mažėja. Kartais jos suklesti, ir retkarčiais taip, kad pakeičia istorijos tėkmę. Ryškiausias pavyzdys – 1873 m. įvykiai, kai Jungtinių Valstijų vakarai ir Kanados lygumos patyrė pragaištingą rykštę, tokią, kokios anksčiau niekas nebuvo regėjęs. Iš niekur atslinko didžiulė svirpianti masė – spiečiai skėrių, judrių ir alkanų padarų, kurie užtemdė saulę ir rijo viską savo kelyje. Visur, kur nutūpdavo skėrių spiečiai, padariniai buvo baisūs. Jie švariai nušluodavo laukus ir sodus, surydavo beveik viską, ką aptikdavo. Jie ėdė odinius ir drobinius daiktus, skalbinius nuo virvių, vilną nuo gyvų avių nugarų, netgi medinių įrankių rankenas. Vienas liudininkas apstulbęs pasakojo, kad jie nusileisdavo tokiais kiekiais, jog galėdavo užgesinti nemažą gaisrą. Dauguma mačiusiųjų antskrydį teigia patyrę tarsi pasaulio pabaigą. Triukšmas kurtindavo. Apskaičiuota, kad vieno spiečiaus ilgis siekė 1 800 mylių, o plotis tikriausiai 110 mylių. Antskrydis tęsėsi penkias dienas. Manoma, jame dalyvavo mažiausiai 10 milijardų vabzdžių, tačiau kiti skaičiavimai parodė, kad jų skaičius galėjo siekti net 12,5 *trilijono*, o bendra masė – 27,5 milijono tonų. Beveik neabejotina – tai didžiausias kada nors žemėje vykęs gyvų padarų sambūris. Niekas negalėdavo pakeisti jų judėjimo krypties. Susidūrus dviem spiečiams, vienas prasiverždavo per kitą ir kitoje pusėje vėl pasirodydavo darnios vabzdžių gretos. Kad ir kiek jie buvo daužomi kastuvais ar purškiami insekticidais, tai nedavė jokių pastebimų rezultatų.

Būtent tuo metu į Jungtinių Valstijų vakarus ir Kanadą atsikėlė daugybė žmonių ir Didžiosiose Lygumose gausiai pradėjo auginti kviečius. Pavyzdžiui, Nebraskos gyventojų skaičius per vienos kartos gyvenimo laikotarpį išaugo nuo 28 000 iki daugiau nei milijono. Iš viso vakariau Misisipės po JAV pilietinio karo susikūrė keturi milijonai naujų ūkių. Daug naujų ūkininkų įkeitę savo namus ir žemę pasiėmė dideles paskolas, taip pat skolinosi pinigų daugybei naujos įrangos, reikalingos norint ūkininkauti pramoniniu mastu: pjaunamosioms, kuliamosioms, kombainams ir taip toliau. Šimtai tūkstančių kitų investavo didžiules sumas į geležinkelius, grūdų silosines ir įvairius

verslus, reikalingus sparčiai gausėjantiems Vakarų gyventojams. O dabar daugybė žmonių buvo tiesiog sužlugdyti.

Vasarai baigiantis skėriai pasitraukė, ir žmonės įgavę šiek tiek vilties atsikvėpė. Tačiau optimizmui nebuvo pagrindo. Kitas tris vasaras skėriai grįždavo ir jų kaskart būdavo vis daugiau. Žmonės pradėjo būgštauti, kad gyventi vakaruose gali tapti nebeįmanoma. Ne mažiau nerimo kėlė mintis, kad skėriai gali išplisti į rytus ir imti naikinti dar turtingesnes Vidurio Vakarų ir ryčiau esančias dirbamąsias žemes. Visoje Amerikos istorijoje nėra buvę niūresnio ir beviltiškesnio laiko.

O tada visa tai tiesiog baigėsi. 1877 m. spiečiai tapo daug mažesni, o patys skėriai atrodė keistai apsnūdę. Kitąmet jie nebeatskrido. Ši skėrių rūšis (moksliškai *Melanoplus spretus*) ne pasitraukė, bet apskritai išnyko. Tai buvo stebuklas. Paskutinis gyvas egzempliorius aptiktas 1902 m. Kanadoje, o nuo tada jų niekas nebematė.

Užtruko daugiau nei šimtmetį, kol mokslininkai išsiaiškino, kas atsitiko, tačiau, regis, skėriai kiekvieną žiemą pasitraukdavo miegoti žiemos miegu ir dugintis priemolio dirvose prie vingiuotų upių, tekančių aukštumų lygumose ryčiau Uolinių kalnų. Pasirodo, kaip tik tose vietose gausūs atsikėlę ūkininkai ardami ir drėkindami pakeitė dirvą. Šie veiksmai pražudė miegančius skėrius ir jų lėliukes. Ūkininkai nebūtų galėję sukurti veiksmingesnės priemonės prieš skėrius, net jei būtų tam išleidę milijonus dolerių ir tyrinėję šią problemą daug metų. Turbūt niekada negalima sakyti, kad gyvūno išnykimas yra gera naujiena, tačiau tąkart ji tikriausiai buvo tokia gera, kokia tik gali būti.

Jei skėriai būtų ir toliau klestėję, pasaulis būtų labai pasikeitęs. Žemės ūkis ir prekyba, vakarų apgyvendinimas, pagaliau ir mūsų senojo pastorato likimas, taip pat beveik visi su tuo susiję dalykai būtų visiškai pasikeitę – taip, kad sunku įsivaizduoti. Paskutiniame XIX amžiaus ketvirtyje Amerikos ūkininkus jau buvo patraukęs tam tikras piktas populizmas, kuriam būdingas stiprus pasipiktinimas bankais ir stambiuoju verslu. Šios nuotaikos plito miestuose ir ypač buvo būdingos neseniai atvykusiems imigrantams. Jeigu žemės ūkiui būtų buvusi padaryta tokia didelė žala, didžiulėse teritorijose būtų kilęs skurdas ir badas ir tikriausiai žmones būtų

nesustabdomai patraukęs socializmas. Tikrai netrūko tokių, kurie karštai troško tokių pokyčių.

Žinoma, atsitiko kitaip: nuotaikos nurimo, Vakarai dar ilgai plėtėsi, Amerika tapo pasaulio aruodu, o Britanijos kaimuose prasidėjo ilga sumaištis, po kurios ji niekada galutinai nebeatsigavo. Kai bus laikas, aptarsime ir šią istoriją, tačiau kol kas eime į sodą pasvarstyti, kodėl Britanijoje buvo ir, aišku, tebėra tiek viliojančių vietų.

Dvyliktas skyrius

Sodas

I

Karaliaus Jurgio II žmona, Karolina iš Ansbacho, buvo atkakli ir nesiliovė tobulėti. 1730 m. ji žengė gana drąsų žingsnį: įsakė nukreipti Londono upelį, Vestborną, kita vaga, kad Haid Parko viduryje susidarytų didelis tvenkinys. Šis tvenkinys, pavadintas Serpantinu, vis dar labai džiugina lankytojus, nors beveik niekas nesupranta, kokia didelė šio vandens telkinio istorinė reikšmė.

Tai pirmasis pasaulyje dirbtinis tvenkinys, suprojektuotas taip, kad neatrodytų dirbtinis. Dabar jau sunku suvokti, koks svarbus buvo šis žingsnis. Lig tol visi dirbtiniai vandens telkiniai buvo tikslios geometrinės formos – arba taisyklingi stačiakampiai, pavyzdžiui, veidrodiniai baseinai, arba apskriti, pavyzdžiui, greta esančiuose Kensingtono soduose telkšantis Apskritasis tvenkinys, kurį iškasė vos dvejais metais anksčiau. O šis dailus dirbtinis vandens telkinys buvo žaviai vingiuotas ir atrodė taip, tarsi būtų savaime suformuotas gamtos. Ši iliuzija žmones sužavėjo, jie plūsdavo ja pasidžiaugti. Karališkoji šeima buvo tokia patenkinta, kad kurį laiką Serpantine laikė dvi didžiules jachtas, nors jos ten vos galėjo apsisukti nesusidurdamos.

Tąkart visi pripažino: karalienei Karolinai pavyko laimėti savo, o taip atsitikdavo retai. Su parkais susiję jos sumanymai dažnai buvo neapgalvoti. Tuo pat laikotarpiu ji Kensingtono rūmų teritorijai paskyrė du šimtus akrų

Haid Parko ploto ir, išskyrus šeštadienius, visai neleisdavo eiliniams piliečiams ten vaikščioti lapų nuklotais parko takais, o ir tie, kuriems leisdavo, turėjo atrodyti padoriai ir galėdavo ateiti tik tam tikru metų laiku. Nenuostabu – daug žmonių tuo pasipiktino. Be to, karalienė svarstė, ar nepadarius viso Šv. Jokūbo parko privataus, ir paklausė savo ministro pirmininko Roberto Walpole'io, kiek tai kainuotų. „Tik karūną, ponia", – atsakė jis šaltai šypsodamasis.

Taigi Serpantinas iškart sulaukė sėkmės. Nėra abejonių, kad jo inžinierius, tikriausiai ir sumanymo autorius – tai Charlesas Bridgemanas, paslaptinga figūra. Iš kur kilo šis veržlus genijus, visada buvo mįslė. 1709 m. jis, atrodytų, atsirado iš niekur ir tais metais pasirašė seriją aukšto lygio Blenimo rūmų teritorijos projektų brėžinių. Apie visą jo ankstesnį gyvenimą galima tik spėlioti: kur jis gimė, kada ir kaip mokėsi, kur išsiugdė tokių sugebėjimų. Istorikai netgi nesutaria, kaip jo pavardę reikėtų rašyti – *Bridgeman* ar *Bridgman*. Tačiau nuo tada, kai pasirodė šioje srityje, jis trisdešimt metų dirbo visur, kur reikėjo sukurti aukščiausio lygio sodus. Bendradarbiaudamas su visais svarbiausiais architektais – Johnu Vanbrughu, Williamu Kentu, Jamesu Gibbsu, Henry Flitcroftu – jis kūrė projektus visoje Anglijoje. Bridgemanas suprojektavo ir sukūrė Stou sodus, ir jie tuo metu laikyti geriausiais. Jis buvo paskirtas karališkuoju sodininku ir rūpinosi Kju sodais, Hamptono rūmų ir Vindzoro pilies parkais, taip pat visais kitais karaliui priklausančiais parkais. Jis sukūrė Ričmondo sodus, suprojektavo Apskritąjį tvenkinį ir Serpantiną. Visoje pietinėje Anglijoje jis atliko valdų vertinimą ir kūrė joms projektus. Kur tik prireikdavo suprojektuoti svarbų sodą, pasirodydavo Bridgemanas. Nėra jo asmeninio portreto, tačiau – tai gana netikėta – jis pavaizduotas Hogartho ciklo *Ištvirkėlio karjera* (*The Rake's Progress*) antrojoje graviūroje. Su juo ten pavaizduoti ir keli kiti žmonės: siuvėjas, šokių mokytojas, žokėjus. Visi jie įkyriai kalbina jauną ištvirkėlį išleisti pinigus jų paslaugoms*. Net ir čia Bridgemanas, atrodytų, varžosi, yra įsitempęs, tarsi būtų kažkaip užklydęs ne į tą graviūrą.

* Šis graviūrų ciklas vaizduoja turtingo jauno žmogaus nuosmukį, o tai savotiškai dera su faktu, jog graviūros priklausė Williamui Beckfordui iš Fonthilio abatijos, kuris vėliau sužlugo – kaip ir jo namai.

Tuo metu, kai pasirodė Bridgemanas, Anglijoje jau gyvavo didelis sodų kūrimo verslas. Londono Bromptono parko medelynas, kurio teritorijoje dabar stovi didžiuliai Pietų Kensingtono muziejai, aprėpė šimto akrų plotą ir visos šalies dvarams tiekė gausybę krūmų, retų augalų ir kitos žaliuojančios augmenijos. Tačiau šie sodai atrodė visai kitaip nei šiandien – visų pirma dėl to, kad buvo nenatūraliai spalvingi: jų takus barstydavo spalvotu žvirgždu, statulas ryškiai dažydavo, augalus sodino į lysves pagal spalvos sodrumą. Labai vengta natūralumo ir saikingo stiliaus. Gyvatvorės buvo karpomos taip, kad priminė įvairias gyvūnų figūras. Takus ir pakraščius darė taisyklingai tiesius, apsodindavo juos stropiai apkarpytais buksmedžiais arba kukmedžiais. Vyravo griežtos taisyklės: dvaro rūmų teritorijos labiau priminė geometrinius brėžinius, o ne parkus.

O dabar sodų kūrėjai akimoju atsisakė viso šio tvarkingumo ir dirbtinumo, tapo madinga kurti sodus tokius, kad jie atrodytų natūralūs. Neaišku, kas paskatino šiuos pokyčius. XVIII amžiaus pradžioje beveik visi jauni aukštos kilmės vyrai apkeliaudavo didžiuosius Europos miestus, kad įgytų deramą išsilavinimą. Beveik visi grįždavo į tėviškę susižavėję taisyklingais antikinio stiliaus orderiais ir užsidegę noru pakartoti tai Anglijoje. Architektūroje jie troško tik vieno: nebūti nei originalūs, nei išradingi, bet ja puikuotis. Tačiau projektuodami rūmų aplinką jie atsisakė griežtumo ir čia, lauke, pradėjo kurti visai naują pasaulį. Būtent šis amžius, regis, patvirtina nuomonę, kad britai iš prigimties gabūs kurti sodus.

Vienas iš šio sąjūdžio herojų – mūsų senas draugas seras Johnas Vanbrughas. Būdamas savamokslis, jis galėjo į šiuos dalykus pažiūrėti naujai. Į savo suprojektuotų rūmų aplinką jis pažvelgė kitaip nei visi ankstesni architektai. Bene pirmas dalykas, kurį jis padarė kurdamas Hovardų pilies projektą, – pasuko rūmus devyniasdešimčia laipsnių, kad fasadai atsigręžtų į šiaurę ir pietus, o ne į rytus ir vakarus, kaip Williamo Talmano planuose. Prie taip pastatytų rūmų nebegalėjai, kaip įprasta, ilgai artintis, iš tolo per laukus išvysdamas šmėkštelint užuominas į būsimą žavingą reginį, tačiau jie turėjo kitų naujų privalumų – daug darniau derėjo prie kraštovaizdžio ir rūmų gyventojai galėjo mėgautis nepalyginti gražesniu gamtos vaizdu. Įprastinės nuostatos pasikeitė iš pagrindų. Anksčiau rūmus sta-

tydavo ne tam, kad galėtų pasimėgauti reginiu, – patys rūmai *būdavo* reginys.

Siekdamas maksimaliai panaudoti svarbių vietų vaizdines galimybes, Vanbrughas su įkvėpimu ėmė taikyti dar vieną priemonę – butaforinius statinius. Šie statiniai kuriami siekiant vienintelio dalyko – suteikti reginiui baigtumo, kad klaidžiojantis žvilgsnis galėtų juos aptikęs sustoti. Pirmasis toks statinys – Vanbrugho sukurta Keturių vėjų šventykla, stovinti Hovardų pilies teritorijoje. Be to, architektas pradėjo taikyti ir labai originalią naujovę, angliškai vadinamą *ha-ha* ir padariusią didžiausią perversmą, – atitvarinį griovį, kurio vienoje pusėje žemiau dirvos lygio įrengta sienelė. Tai savotiška kliūtis, skirta atriboti privačiai valdos daliai nuo jos plotų, skirtų ūkio reikmėms, bet nesugadinus vaizdo tvora ar gyvatvore. Šis sumanymas nusižiūrėtas iš Prancūzijos karinių įtvirtinimų (Vanbrughas tikriausiai pirmąkart pamatė tokius griovius šioje šalyje kalinystės metais). Žmonės pastebėdavo šiuos griovius tik paskutinę akimirką, todėl dažnai juos pamatę išsigąsdavo ir šūktelėdavo *ha-ha!* (aje!) – sakoma, iš čia ir kilo jų angliškas pavadinimas. Tokie grioviai – ne šiaip praktiška priemonė vejai nuo karvių apsaugoti, bet visiškai naujas pasaulio suvokimo būdas. Rūmų teritorija, sodai, parkas, valda – visa tai nuo šiol sudarė darnią visumą. Staiga gražesnioji valdos dalis nebeprivalėjo baigtis ten, kur baigėsi veja, – ji galėdavo nusitęsti kiek akys užmato.

Vanbrughas su Karlailo erlu Hovardų pilies valdoje pradėjo ir vieną nevykusią tradiciją – nugriauti valdoje stovinčius kaimus ir perkelti jų gyventojus kitur, jei tie kaimai atrodo ne itin dailiai arba stovi pernelyg arti. Hovardų pilies valdoje Vanbrughas sunaikino ne tik kaimą, bet ir bažnyčią bei pilies griuvėsius, pagal kuriuos ir buvo pavadinti naujieji rūmai. Greitai visoje šalyje kaimus imta lyginti su žeme, kad atsirastų vietos didesniems rūmams ir niekas nebeužstotų vaizdo. Turtuolis, galima sakyti, negalėdavo pradėti statytis didingų rūmų, kol visiškai nesugriaudavo gyvenimo bent keliems tuzinams tarnų. Oliveris Goldsmithas sielojosi dėl šios tradicijos ilgoje sentimentalioje poemoje *Apleistas kaimas* (*The Deserted Village*) – ją įkvėpė apsilankymas Nanamo parko valdoje, Oksfordšyro grafystėje. Tuo metu pirmasis erlas Harcourtas kaip tik griovė seną kai-

mą, kad pagražintų savo naujųjų rūmų aplinką. Tačiau tąkart likimas bent įdomiu būdu atkeršijo griovėjui. Užbaigęs darbus erlas išėjo pasivaikščioti po sutvarkytą teritoriją, tačiau pamiršo, kur anksčiau būta senojo kaimo šaltinio, įkrito į jį ir nuskendo*.

Gali būti, kad Vanbrughas visų šių dalykų nesugalvojo. Pavyzdžiui, Horace'as Walpole'is atitvarinio griovio sumanytoju laikė Bridgemaną, ir pagal turimus duomenis, atrodo, įmanoma, kad jis būtų davęs šią mintį Vanbrughui. Tačiau pagal turimus duomenis lygiai taip gali būti atvirkščiai – Bridgemanui ją davė Vanbrughas. Galima pasakyti tik tiek: XVIII amžiaus antrojo dešimtmečio pradžioje staiga gimė daug sumanymų, kaip pagerinti kraštovaizdį, daugiausia – sustiprinant natūralumo įspūdį. Vienas tai paskatinęs veiksnys, ko gero, buvo 1711 m. audra, pavadinta „Didžiuoju gūsiu". Ji visoje šalyje išvartė medžius, todėl daug žmonių tikriausiai pirmą kartą pastebėjo, kaip tie medžiai anksčiau puošė aplinką. Kad ir kaip buvo, staiga žmonės nepaprastai pamilo gamtą.

Eseistas Josephas Addisonas tapo šio sąjūdžio šaukliu, kai parašė laikraštyje *Spectator* straipsnių ciklą „Vaizduotės džiaugsmai" ir jame teigė, kad pati gamta suteikia tiek grožio, kiek tik galima norėti. Tereikia ją truputį patvarkyti – kaip sako jo garsioji eilutė: „Žmogus gali savo valdas paversti puikiu kraštovaizdžiu." (Reikia pažymėti, kad žodis *landscape* (kraštovaizdis) tuo metu dar nebuvo visai prigijęs anglų kalboje – šioje eilutėje jis užrašytas taip: *landskip*.) „Nežinau, ar esu vienintelis, kuris taip mano, – tęsė jis, – tačiau aš mieliau žiūrėčiau į medį visame jo gražume, kai jo šakos ir šakelės išsikerojusios, o ne į tokį nugenėtą ir apkarpytą medį, kad iš jo lieka tik matematinė figūra", – ir, regis, visas pasaulis iškart jam pritarė.

Rūmų savininkai visur mielai laikėsi šių principų, tiesė vingiuotus takus ir darė netaisyklingos formos ežerus, tačiau kurį laiką daugiausia pokyčių vyko architektūroje. Visoje šalyje turtingi žemvaldžiai prikūrė savo rūmų teritorijose grotų, šventyklų, apžvalgos bokštų, dirbtinių griuvėsių, obelis-

* Kitą šimtmetį Nanamo parkas tapo svarbus ir dėl dar vieno dalyko. 1862 m. vasarą čia lankėsi Charlesas Lutwidge'as Dodgsonas su draugija, kurioje buvo ir Alice Liddell – Oksfordo universiteto Kristaus Bažnyčios koledžo, kuriame dėstė Dodgsonas, dekano duktė. Tada jis ir pradėjo kurti istorijas, vėliau tapusias knyga *Alisa stebuklų šalyje*.

kų, pilis primenančių butaforinių statinių, žvėrynų, oranžerijų, panteonų, amfiteatrų, eksedrų (tai pusapskritės sienos su nišomis didvyrių biustams), keistų nimfėjų ir įvairiausių kitų į galvą šaudavusių architektūrinių užgaidų. Tai būdavo ne dekoratyvinės miniatiūros, o dideli statiniai. Hovardų pilies teritorijai Nicholas Hawksmooras suprojektavo mauzoliejų, kuris dydžiu ir kaina nenusileido nė vienai Christopherio Wreno sukurtai Londono bažnyčiai (jame Vanbrugho patronas, Karlailo trečiasis erlas, dabar miega amžinu miegu). Robertas Adamas nubraižė planus ištiso siena apsupto romėnų miestelio, įspūdingai sugriuvusio, bet visiškai dirbtinio. Tuzino akrų plotą užimantis miestelis turėjo stovėti pieva apaugusiame kalvos šlaite, Herefordšyro grafystėje, ir būti skirtas vien tam, kad nereikšmingas didikas, lordas Harley, galėtų smagiai į jį paspoksoti sėdėdamas prie pusryčių stalo. Šio miestelio taip ir nepastatė, tačiau būta kitų pramogai sukurtų stulbinamai didingų statinių. Garsioji Kju sodų pagoda, 163 pėdų, aukščiu ilgai pranoko visus kitus Anglijos pastatus. Iki XIX amžiaus ji buvo ištaigingai paauksuota, papuošta aštuoniasdešimčia spalvotų drakonų ir apkarstyta skambančiais žalvariniais varpais. Tačiau karalius Jurgis IV juos pardavė, kad sumažintų savo skolas, taigi šiandien matome tik apnuogintą statinį. Buvo laikas, kai Kju sodų teritorijoje išsibarstę stovėjo devyniolika kitų įspūdingų statinių, tarp jų ir turkiška mečetė, Alhambros rūmai, miniatiūrinė gotikinė katedra, taip pat Eolo, Aretūzos, Belonos, Pano, Taikos, Vienatvės ir Saulės šventyklos, kad karališkosios šeimos nariai pasivaikščiojimų metu kartkartėmis turėtų kur paganyti akis.

Kurį laiką buvo labai madinga pastatyti atsiskyrėlio buveinę ir joje apgyvendinti atsiskyrėlį. Saryje, Peinshilyje, vienas žmogus pasirašė sutartį septynerius metus gyventi vaizdingoje nuošalioje vietoje, lyg vienuolis laikytis tylos įžadų ir už tai per metus gauti 100 svarų sterlingų. Tačiau vos po trijų savaičių jį atleido, nes pamatė geriantį vietinėje alinėje. Vienas Lankašyro žemvaldys pažadėjo visą gyvenimą kasmet mokėti po 50 svarų sterlingų kiekvienam, kas septynerius metus praleis požeminiame būste jo valdoje nekirpdamas plaukų bei kojų nagų ir su niekuo nekalbėdamas. Kažkoks žmogus priėmė pasiūlymą ir iš tikrųjų išsilaikė ketverius metus, kol suprato, kad daugiau taip negali; deja, nežinoma, ar už pastangas jam buvo skirta bent

dalinė pensija. Karalienė Karolina – ta pati, kuri Haid Parke įsakė sukurti Serpantiną, – nurodė architektui Williamui Kentui pastatyti jai Ričmonde atsiskyrėlio buveinę, joje įkurdino poetą Stepheną Ducką, tačiau ir šis sumanymas nenusisekė, nes Duckas nusprendė, kad jam nepatinka nei tyla, nei pašaliečių žvilgsniai, todėl iš ten išsikėlė. Gana sunku tuo patikėti, bet jis vėliau Saryje tapo Baiflito bažnyčios pastoriumi. Deja, atrodo, ir ten jis nebuvo laimingas – kaip ir tikriausiai visur kitur – ir nusiskandino Temzėje.

Akivaizdžiausias butaforinio statinio pavyzdys, žinoma, atsirado Čizike, kuris tuo metu buvo kaimas vakariau Londono. Čia trečiasis Berlingtono erlas (dar vienas klubo *Kit-Cat* narys) pasistatė Čiziko rūmus; jie nuo pat pradžių buvo skirti ne gyventi, o tik pasižiūrėti į meno kūrinius ir pasiklausyti muzikos. Tai lyg vasarnamis, paverstas didingu tiesiog rūmų dydžio statiniu. Galbūt pamenate, kaip pasisekė aštuntajam Devonšyro hercogui, kai kartą išėjo būtent iš šių rūmų: jis tada pirmąkart susitiko Josephą Paxtoną.

Tuo tarpu Charlesas Bridgemanas ir jo sekėjai visiškai pakeisdavo ištisus kraštovaizdžius. Kurdamas didžiausią savo šedevrą, Stou sodus Bakingamšyre, Bridgemanas viską darė stambiu mastu. Vienas iš atitvarinių griovių tęsėsi keturias mylias. Kalvų forma buvo keičiama, slėniai užliejami, šen bei ten atsainiai išdėstomos marmurinės didingos šventyklos. Lig tol niekas nebuvo sukūręs nieko panašaus į Stou sodus. Tai viena iš pirmųjų pasaulyje vietų, ėmusių masinti turistus, pirmieji Britanijoje sodai, traukę žmones, norinčius pasižiūrėti įžymybių, ir pirmieji, apie kuriuos buvo parašytas specialus turisto vadovas. Sodai taip išpopuliarėjo, kad 1717 m. jų savininkui Kobamo lordui teko nupirkti gretimą užeigą, kad lankytojai galėtų joje apsistoti.

1738 m. Bridgemanas mirė, ir netrukus jo vieton stojo jaunas žmogus – toks jaunas, kad tada, kai Bridgemanas pradėjo kurti Stou sodus, jis dar net nebuvo gimęs. Tai Lancelotas Brownas – kaip tik tas žmogus, kurio reikėjo kraštovaizdžio sąjūdžiui.

Browno gyvenimo istorija labai panaši į Josepho Paxtono. Abu jie – jomenų ūkininkų sūnūs, abu buvo išskirtinai gabūs ir darbštūs, abu būdami dar jaunuolio amžiaus ėmėsi sodininkystės ir per trumpą laiką pasižymėjo dirbdami turtingiems žmonėms. Browno istorija prasidėjo Nortumberlando

grafystėje, kur Kerkharlio dvare jo tėvas nuomojosi ūkį. Būdamas keturiolikos, Brownas čia tapo sodininko mokiniu ir mokėsi ištisus septynerius metus. Tada jis paliko Nortumberlandą ir patraukė į pietus – galbūt dėl to, kad sirgo astma ir ieškojo vietos, kurios klimatas jam labiau tiktų. Ką jis toliau veikė gyvenime, nežinoma, tačiau tikriausiai išsiskyrė iš kitų, nes Charlesui Bridgemanui mirus Kobamo lordas netrukus jį pasirinko Stou sodų vyriausiuoju sodininku. Brownui tuo metu buvo vos dvidešimt ketveri.

Browno personalą sudarė keturiasdešimt žmonių; jis ėjo iždininko ir vyriausiojo sodininko pareigas. Pamažu jis perėmė visos valdos reikalų tvarkymą – rūpinosi ir statybos, ir sodininkystės projektais. Eidamas šias pareigas ir, be abejo, papildomai mokydamasis jis įgijo įgūdžių, kurių reikia norint tapti kvalifikuotu architektu, nors ir amatininko lygio. 1749 m. mirus Kobamo lordui Brownas nutarė tapti nepriklausomas. Jis persikėlė į Hamersmitą, kuris tuo metu buvo kaimas vakariau Londono, ir pradėjo laisvai samdomo specialisto karjerą. Sulaukęs trisdešimt penkerių Brownas jau tapo žmogumi, kurį istorija prisimena kaip „Galimybių Browną".

Jis turėjo lakią vaizduotę ir kūrė ne sodus, o kraštovaizdžius. Brownas turėjo įprotį apžiūrėjęs valdą pareikšti, kad čia esama galimybių, – taip gavo garsiąją pravardę. Ilgai buvo mėgstama vaizduoti Browną tik kaip smulkmenų dėliotoją, kuriam pavyko ką nors pagerinti nebent atsitiktinai ir kuris nesugeba beveik nieko daugiau, tik susodinti medžius vaizdingais guotais. Bet iš tikrųjų niekas kitas taip nepakeitė žemės paviršiaus ir nekūrė tokio didelio masto projektų. Stou soduose kuriant Graikiškąjį slėnį Browno darbininkai iškasė ir karučiais išvežė 23 500 kubinių jardų žemių ir akmenų. Heveningame, Safolko grafystėje, Brownas paaukštino didelę pievą dvylika pėdų. Jis sėkmingai perkeldavo į kitą vietą visai užaugusius medžius, o kartais ir ištisus pastatytus kaimus. Kad būtų lengviau kilnoti medžius, jis sukūrė mašiną su ratais, kuria buvo galima perkelti iki trisdešimt šešių pėdų aukščio medžius jiems nepakenkiant. Šis sodo inžinerijos laimėjimas tuo metu atrodė beveik neįtikėtinas. Brownas pasodino dešimtis tūkstančių medžių: Longlito rūmų teritorijoje per vienus metus – 91 000. Jis iškasdavo tokius ežerus, kad jie užimdavo šimtus akrų derlingos žemės (tai beveik neabejotinai turėjo gluminti kai kuriuos užsakovus). Blenimo rūmų teritorijoje per mažytį upelį

buvo nutiestas didžiulis tiltas. Kai Brownas aplink jį sukūrė ežerus, vaizdas nuostabiai pagerėjo.

Jis tiksliai įsivaizduodavo, kaip kraštovaizdis galėtų atrodyti po šimto metų. Brownas pradėjo naudoti beveik vien natūraliai išaugusius medžius daug anksčiau, nei kam nors kitam tai atėjo į galvą. Būtent dėl tokių detalių jo sukurti kraštovaizdžiai atrodo taip, tarsi būtų susiformavę natūraliai, nors iš tikrųjų jie suprojektuoti beveik iki paskutinės karviabandės. Brownas turėjo kur kas daugiau inžinieriaus ir kraštovaizdžio architekto nei sodininko savybių. Ypač jis pagarsėjo talentu kurti optines apgaules – pavyzdžiui, padarydavo taip, kad skirtingame aukštyje esantys du ežerai atrodytų kaip vienas daug didesnis ežeras. Brownas kūrė kraštovaizdžius, kurie būdavo tam tikra prasme „labiau angliški" nei anksčiau tose vietose vyravę kaimo kraštovaizdžiai. Jis tai darė tokiu dideliu mastu ir taip drąsiai, kad dabar jau reikia pastangų norint suvokti, kaip tai buvo nauja. Jis sakydavo „kuriantis vietoves". Šiandien gali pasirodyti, kad kraštovaizdis didesnėje Anglijos žemumų dalyje visada buvo toks kaip dabar, tačiau jis daugiausia sukurtas aštuonioliktajame amžiuje, ir jį kuriant niekas kitas nenuveikė tiek, kiek Brownas. Jei tai buvo smulkmenų dėliojimas, tai vyko dideliu mastu.

Brownas teikė visas paslaugas – projektavo, parūpindavo augalų, juos sodino, paskui prižiūrėjo. Jis dirbo stropiai ir greitai, tad jam pavykdavo įgyvendinti daugybę prisiimtų įsipareigojimų. Būdavo sakoma, kad jam pakanka valandą greitai pasižvalgyti po valdą ir gali sukurti išsamų patobulinimų planą. Browno metodai žavėjo ir dėl to, kad ilgą laiką jiems nereikėjo daug sąnaudų. Jei rūmų aplinkoje buvo auginama daug stropiai prižiūrimų augalų – gėlynų, figūriškai genimų medžių, ištisos mylios nukarpytų gyvatvorių, – jiems reikėjo daug priežiūros. O prie Browno sukurtų kraštovaizdžių rankos prikišti nereikėjo. Be to, jis pabrėžtinai siekė praktiškumo. Kiti kūrė šventyklas, pagodas ir kitokias šventvietes, o jis – statinius, kurie atrodė lyg ekstravagantiški butaforiniai pastatai, bet iš tikrųjų buvo pieninės, šunidės ar valdos darbininkų būstai. Pats užaugęs ūkyje, Brownas iš tikrųjų išmanė ūkio reikalus, dažnai diegė naujoves, kurios didindavo našumą. Jei jis ir nebuvo didis architektas, tai bent jau tikrai gana kvalifikuotas. Pavyzdžiui, dėl patirties, kurią įgijo kurdamas kraštovaizdžius, jis išmanė drenažą geriau nei

tikriausiai bet kuris kitas to meto architektas. Brownas tapo gruntų mechanikos inžinieriumi daug anksčiau, nei atsirado ši disciplina. Po kai kuriais stulbinančiais jo kraštovaizdžiais įrengtos nematomos sudėtingos drenažo sistemos, pavertusios pelkes pievomis ir palaikiusios jose sausumą 250 metų. Jį turėjo praminti ne tik „Galimybių Brownu", bet ir „Drenažo Brownu".

Sykį Brownui pasiūlė už 1 000 svarų imtis vienos valdos Airijoje, tačiau jis atsisakė, paaiškinęs, kad dar ne viską yra padaręs Anglijoje. Tris dešimtmečius dirbęs kaip laisvai samdomas specialistas, jis atliko apie 170 užsakymų, tad pakeitė nemažą dalį Anglijos kaimo vietovių. Be to, dirbdamas šiuos darbus jis praturtėjo. Jau pirmuoju nepriklausomos karjeros dešimtmečiu jis uždirbdavo 15 000 svarų per metus – pakankamai, kad atsidurtų neseniai susiformavusios vidurinės klasės aukščiausiuose sluoksniuose.

Jokiu būdu negalima teigti, kad jo darbo rezultatais besąlygiškai žavėjosi visi. Poetas Richardas Owenas Cambridge'as sykį Brownui pareiškė:

– Nuoširdžiai trokštu mirti anksčiau nei jūs, misteri Brownai.

– Kodėl? – nustebęs paklausė Brownas.

– Nes norėčiau pamatyti dangų anksčiau, nei jūs jį pagerinsite, – įgėlė Cambridge'as.

Dailininkas Johnas Constable'is nekentė Browno kūrybos. „Tai – ne grožis, nes ne gamta", – pareiškė jis. Tačiau atkakliausias Browno priešininkas – snobizmu garsėjęs seras Williamas Chambersas. Jis laikė Browno kraštovaizdžius nevertais dėmesio, atkakliai tvirtindamas, kad jie „ne ką skiriasi nuo paprastų laukų". Jis pats manė, kad kraštovaizdį galima pagerinti akį rėžiančiais statiniais. Būtent jis Kju soduose suprojektavo pagodą, Alhambros rūmų imitaciją ir kitus dekoratyvinius statinius. Chamberso nuomone, Brownas mažai skyrėsi nuo valstiečio, nes jo kalbai ir elgesiui trūko subtilumo. Tačiau Browną klientai mėgo. Vienas klientas, Ekseterio lordas, pasikabino namie Browno portretą, kad galėtų jį kasdien matyti. Be to, atrodo, Brownas turėjo būti tiesiog labai mielas žmogus. Viename iš kelių likusių laiškų jis rašo žmonai, kad dėl verslo reikalų negalėdamas būti kartu praleido dieną mintyse su ja kalbėdamasis, ir „šis pokalbis šiaip būtų žavingas, tik, mano brangioji Bridžita, jam trūksta mielosios tavo draugijos, kuri visada bus tikrasis ir svarbiausiasis tavo mylinčio vyro džiaugsmas". Kaip ma-

žai išsilavinusiam neblogai. Tai tikrai ne valstiečio žodžiai. Brownas mirė 1783 m., būdamas šešiasdešimt šešerių, ir daugelis jo labai pasigedo.

II

Kaip tik tuo metu, kai Brownas atsisakė gėlių ir dekoratyvinių krūmų, kiti atrado stulbinamą gausybę naujų augalų. Botanikos pasaulyje penki dešimtmečiai iki jo mirties ir penki po jos – anksčiau neregėto masto atradimų laikas. Augalų poreikis nepaprastai skatino ir mokslą, ir prekybą.

Galima pagrįstai teigti, kad tai pradėjo vienas žmogus – Josephas Banksas. Šis talentingas botanikas dalyvavo kapitono Jameso Cooko 1768–1771 m. kelionėje į Pietų jūras ir toliau. Banksas prikrovė nedidelį Cooko laivą augalų pavyzdžių, iš viso trisdešimt tūkstančių, tarp jų ir 1 400 anksčiau niekada neužfiksuotų, ir šitaip iškart padidino žinomų pasaulio augalų skaičių maždaug ketvirtadaliu. Beveik neabejotina: antrojoje Cooko kelionėje Banksas būtų radęs ir daugiau, tačiau jam, deja, buvo būdingi ne tik gabumai, bet ir lepumas. Banksas primygtinai reikalavo šį kartą leisti jam pasiimti septyniolika tarnų, tarp jų ir du muzikantus, kurie vakarais turėjo jį linksminti ragų garsais. Cookas mandagiai paprieštaravo, ir Banksas atsisakė keliauti. Vietoj to jis su paties finansuojama ekspedicija iškeliavo į Islandiją. Pakeliui ekspedicijos dalyviai sustojo Orknio salose, Skeilo įlankoje, ten Banksas atliko šiek tiek kasinėjimo darbų, tačiau nepastebėjo Skara Brėjų slepiančio žole apaugusio kauburio ir taip prarado progą papildyti gausius to laikotarpio savo laimėjimus dar vienu dideliu archeologiniu atradimu.

Tuo tarpu stropūs augalų ieškotojai pasklido po pasaulį, ypač po Šiaurės Ameriką – joje, kaip pasirodė, buvo itin gausu ne tik gražių ir įdomių, bet ir Britanijos dirvoje galinčių gerai augti augalų. Pirmieji europiečiai, pasiekę Amerikos žemyno gilumą iš rytų pusės, neieškojo nei žemės, kur galėtų įsikurti, nei kelių į vakarus. Jie ieškojo augalų, kuriuos paskui galėtų parduoti, ir jiems pavyko aptikti nuostabių naujų rūšių – azaliją, astrą, kameliją, katalpą, karpažolę, hortenziją, rododendrą, rudbekiją, penkialapį vynvytį, pa-

prastąją trešnę, taip pat daug sporinių induočių, krūmų, vynmedžių ir kitų medžių. Aptikus naujų augalų ir saugiai juos pargabenus į Europos medelynus dauginti buvo galima praturtėti. Greitai Šiaurės Amerikos miškuose atsirado tiek augalų ieškotojų, kad dabar nebeįmanoma tiksliai pasakyti, kas ką atrado. Johnas Fraseris, kurio vardu angliškai pavadintas dervingasis kėnis (*Fraser fir*), atrado keturiasdešimt keturias naujas rūšis, o gal 215 – priklauso nuo to, kuria botanikos istorija tikėsite.

Ieškant augalų tykojo nemažai pavojų. Josephas Paxtonas išsiuntė į Šiaurės Ameriką du vyrus ko nors paieškoti; Britų Kolumbijoje abu nuskendo putojančioje upėje apvirtus sunkiai pakrautai valčiai. Prancūzo augalų ieškotojo André Michaux sūnų šiurpiai sužalojo lokys. Havajo saloje Davidas Douglasas, didžiosios pocūgės atradėjas, įkrito į gyvūnų spąstų duobę itin netinkamu metu: ten jau įkritęs laukinis jautis Douglasą negyvai sutrypė. Kiti pasiklydo ir mirė badu, taip pat nuo maliarijos, geltonojo drugio ir kitų ligų arba juos nužudė nepatiklūs čiabuviai. Tačiau tie, kuriems pasisekdavo, dažnai labai praturtėdavo, ir tikriausiai niekas kitas nepraturtėjo taip, kaip Robertas Fortune'as, paskutinį sykį minėtas VIII skyriuje, kuris persirengęs vietiniu gyventoju leidosi į rizikingą kelionę po Kiniją išsiaiškinti, kaip gaminama arbata. Gali būti, kad supažindindamas Indiją su arbatos auginimo metodais jis išgelbėjo Britų imperiją, tačiau prieš mirtį praturtėjo tik dėl to, kad britų medelynams davė chrizantemas ir azalijas.

Kiti leisdavosi į keliones tiesiog ieškoti nuotykių ir kartais, atrodytų, neprotingai rizikavo. Turbūt ryškiausias pavyzdys ir, tiesą sakant, labiausiai neįtikėtinas, – tai dviejų jaunų draugų, Alfredo Russelo Walace'o ir Henry Walterio Bateso, istorija. Abu jie – gana neturtingų Anglijos verslininkų sūnūs. Nei vienam, nei kitam anksčiau nebuvo tekę išvykti į užsienį, tačiau 1848 m. jie nusprendė keliauti į Amazonės baseiną ieškoti augalų pavyzdžių. Jų bendrakelioniais tapo Wallace'o brolis Herbertas ir dar vienas užsidegęs mėgėjas – Richardas Spruce'as. Šis dirbo mokytoju Hovardų pilies dvare, Jorkšyro grafystėje, ir jam niekada nebuvo tekę įveikti didesnės kliūties nei Anglijos pieva. Nė vienas iš keliauninkų visai neatrodė pasiruošęs gyventi atogrąžose, ir tai patvirtino faktas, kad vargšas Herbertas užsikrėtė geltonuoju drugiu ir mirė vos ne tuoj pat išlipęs į krantą. Tačiau kiti toliau

siekė savo tikslo, nors dėl nežinomų priežasčių nutarė išsiskirti ir patraukė skirtingomis kryptimis.

Wallace'as leidosi į džiungles prie Rio Negro ir kitus ketverius metus atkakliai rinko pavyzdžius. Jis susidūrė su nesuskaičiuojamais sunkumais. Vabzdžiai pavertė keliauninko gyvenimą kančia. Jis patyrė įspūdingą nuotykį – aptikęs širšių lizdą sudaužė akinius, kurie jam buvo labai reikalingi. Apimtas panikos Wallace'as pametė batą ir kurį laiką jam teko plumpinti per džiungles tik su vienu. Jis glumino savo vedlius indėnus saugodamas rastus pavyzdžius induose su kašasa – alkoholiniu gėrimu, gaminamu rauginant cukranendres. Indėnų požiūriu, kiekvienas sveiko proto žmogus būtų jį išgėręs. Nusprendę, kad Wallace'as pamišęs, jie suvartojo likusį gėrimą ir dingo miške. Tačiau tai keliauninko neatbaidė, ir jis užsispyręs tęsė kelionę.

Po ketverių metų jis pasverdom išniro iš garuojančių džiunglių. Drabužiai buvo sudriskę, jis išsekęs ir pusiau paklaikęs tirtėjo, apimtas grįžtamosios šiltinės, tačiau turėjo su savimi retą pavyzdžių kolekciją. Brazilijos uostamiestyje Paroje Wallace'ui pavyko patekti į gimtinėn keliaujantį barką *Helen*. Tačiau plaukdamas per Atlantą laivas pusiaukelėje užsidegė, Wallace'as turėjo palikti brangųjį krovinį ir ropštis į gelbėjimo valtį. Jis matė, kaip ugnis prarijo laivą ir šis su visu turtu lėtai nugrimzdo į bangas. Tai neišgąsdino Wallace'o (o gal ir išgąsdino, bet tik truputį). Jis leido sau atsikvėpti, kol pasveiko, o tada nuplaukė į kitą pasaulio kraštą – Malajų salyną, ten aštuonerius metus be perstogės klajojo ir surinko stulbinamą kiekį pavyzdžių – 127 000, tarp jų ir tūkstančio vabzdžių bei dviejų šimtų iki tol nežinotų rūšių paukščių. Jam pavyko visa tai saugiai pargabenti į Angliją.

Tuo tarpu Batesas išvykus Wallace'ui dar septynerius metus liko Pietų Amerikoje. Jis daugiausia tyrinėjo žemyną plaukiodamas laivu po Amazonę ir jos intakus ir galiausiai pargabeno į tėviškę beveik 15 000 gyvūnų ir vabzdžių pavyzdžių. Palyginti su Wallace'o 127 000, tai atrodo nedidelis skaičius, tačiau mokslo požiūriu apie 8 000, taigi daugiau nei pusė, buvo nauji – stulbinamai didelė dalis.

Tačiau dėl daugelio priežasčių nepaprasčiausias iš šių keliauninkų – tai Richardas Spruce'as. Jis praleido Pietų Amerikoje ištisus aštuoniolika metų – tyrinėjo rajonus, kuriuose europiečiai niekada nebuvo lankęsi, ir surinko

milžinišką kiekį informacijos, pavyzdžiui, dvidešimt vienos vietinių indėnų kalbos žodynus. Be kitų dalykų, jis atrado komerciškai reikšmingą stambialapį fikusą, kokainmedį, iš kurio šiais laikais gaunamas kokainas, ir chininmedį. Iš chininmedžio gaunamas chininas šimtmetį buvo vienintelė veiksminga priemonė nuo maliarijos ir kitų atogrąžų ligų, taip pat savito skonio tonizuojamasis gėrimas, kuris yra svarbiausias džino su toniku ingredientas.

Grįžęs į gimtąjį Jorkšyrą, Spruce'as sužinojo, kad žmonės, kuriems jis buvo patikėjęs visus per dvidešimt metų sunkiai uždirbtus pinigus, juos blogai investavo, tad jam neliko nė skatiko. Jo sveikata buvo taip sugadinta, kad kitus dvidešimt septynerius metus jis daugiausia praleido lovoje, vangiai klasifikuodamas savo radinius. Spruce'as taip ir nesukaupė jėgų parašyti atsiminimų.

Šių drąsių vyrų ir daugybės kitų žmonių pastangos lėmė, kad Anglijos sodininkams prieinamų augalų skaičius staiga nepaprastai išaugo – nuo maždaug tūkstančio 1750 m. iki daugiau nei dvidešimties tūkstančių šimtmečiu vėliau. Naujus aptiktus retus augalus imta labai vertinti. Už čilinę araukariją, mažytį spygliuotą medelį, pirmąsyk 1782 m. aptiktą Čilėje, Britanijoje XIX a. penktajame dešimtmetyje nesunkiai buvo galima gauti 5 svarus sterlingų – maždaug tiek, kiek kainavo metus laikyti tarnaitę. Persodinti skirti augalai tapo itin svarbiu verslo objektu. Visa tai labai paskatino mėgėjišką sodininkystę.

Kitas ją paskatinęs veiksnys – geležinkelių plėtotė. Jie suteikė žmonėms galimybę persikraustyti gyventi į atokius priemiesčius ir iš ten važinėti į darbą. Priemiesčiuose namų savininkai turėjo daugiau erdvės. O kai atsirado daugiau nuosavos erdvės, naujieji priemiesčių gyventojai galėjo – ir netgi beveik privalėjo – domėtis sodininkyste.

Tačiau įvyko ir dar vienas pokytis, didesnės reikšmės nei visi kiti, – namie pradėjo sodininkauti moterys. Šis pokytis prasidėjo nuo vienos moters, Jane Webb. Ji negavo sodininkės išsimokslinimo, o neįtikėtinai išgarsėjo paskubomis parašiusi tritomį pavadinimu *Mumija! Dvidešimt antrojo amžiaus istorija* (*The Mummy! A Tale of the Twenty-second Century*) ir anonimiškai išleistą 1827 m., kai jai buvo vos dvidešimt. Garinės žoliapjovės aprašymas taip sujaudino sodininkystės temomis rašiusį Johną Claudiusą Loudoną, kad

jis panoro draugauti ir susiieškojo autorę, manydamas, kad ji yra vyras. Sužinojęs, kad ji moteris, Loudonas buvo dar labiau sujaudintas ir gana greitai pasisiūlė ją vesti, nors tuo metu buvo už ją lygiai du kartus vyresnis.

Jane priėmė pasiūlymą, šitaip prasidėjo jaudinanti ir vaisinga draugystė. Johnas Claudiusas Loudonas sodininkystės pasaulyje tuo metu jau buvo tapęs labai svarbiu žmogumi. Jis gimė Škotijoje 1783 m., tais pačiais, kai mirė Brownas. Loudonas jaunystėje buvo užsidegęs savarankiškai tobulintis: pats išmoko šešias kalbas, tarp jų graikų ir hebrajų, ir ėmė iš knygų viską, ką tik galėjo sužinoti apie botaniką, sodininkystę, gamtos istoriją ir susijusias temas. 1804 m., būdamas dvidešimt vienų, jis pradėjo rašyti solidžias knygas bauginamai rimtais pavadinimais. Jų srautas atrodė begalinis: *Trumpas traktatas apie kelis patobulinimus, neseniai padarytus šiltnamiuose* (*A Short Treatise on Several Improvements Recently Made in Hothouses*); *Pastabos apie naudingųjų ir dekoratyvinių sodinių sodinimą ir tvarkymą* (*Observations on the Formation and Management of Useful and Ornamental Plantations*); *Įvairūs ananasų auginimo būdai* (*The Different Modes of Cultivating the Pine-Apple*). Visas šias knygas pirko kur kas labiau, nei galima būtų pamanyti. Taip pat jis redagavo virtinę populiarių sodininkystės žurnalų, į kuriuos daugiausia pats ir rašė, ir leido juos iš esmės be kokios nors pagalbos, – net penkis žurnalus iš karto. Reikia atkreipti dėmesį: visai šiai veiklai netrukdė ir kone stulbinami sveikatos sunkumai. Loudonas, atrodytų, buvo ypač imlus ligoms ir baisioms jų komplikacijoms. Itin paaštrėjus ūminiam reumatui teko amputuoti jo dešinę ranką. Netrukus jo kelyje prasidėjo ankilozė, ir jis visam laikui apšlubo. Dėl nuolatinio skausmo Loudonas kurį laiką tapo priklausomas nuo opijaus tinktūros. Šiam žmogui gyvenime niekada nebuvo lengva.

Ponia Loudon sulaukė dar didesnės sėkmės nei jos vyras, ir tai įvyko vien dėl knygos *Praktiniai sodininkystės nurodymai ponioms* (*Practical Instructions in Gardening for Ladies*), kuri pasirodė 1841 m. – kaip paaiškėjo, nuostabiai tinkamu laiku. Apskritai tai pirma knyga, raginusi aukštesniųjų sluoksnių moteris susitepti rankas ir netgi įšilus truputį suprakaituoti. Tai buvo taip nauja, kad netgi turėjo erotinį atspalvį. *Praktiniai sodininkystės nurodymai ponioms* drąsiai tvirtino, kad moterys gali tvarkytis sode nepri-

klausydamos nuo vyrų priežiūros, jei tik paisys kelių protingų patarimų: darbuosis nuolat, bet ne per sunkiai, naudos tik lengvus įrankius, niekada nestovės ant drėgnos žemės, nes pakilusi per sijoną drėgmė gali pakenkti sveikatai. Knygoje, atrodytų, daroma prielaida, kad skaitytoja beveik nėra buvusi lauke, juolab paėmusi į rankas kokį nors sodo įrankį. Pavyzdžiui, štai kaip ponia Loudon aiškina kastuvo paskirtį:

> Kasimo veiksmas, kai jį atlieka sodininkė, daromas taip: metalinė kastuvo dalis, kuri veikia kaip pleištas, statmenai smeigiama į žemę uždėjus pėdą, o tada kaip svertą panaudojant ilgą kotą žemės iškeliamos ir apverčiamos.

Taip parašyta visa knyga. Joje beveik kankinamai smulkmeniškai aprašomi paprasčiausi ir aiškiausi veiksmai, pavyzdžiui, nurodoma, kuriuo galu smeigti į žemę kastuvą. Šiandien tai beveik nepaskaitoma knyga, o ir tada ji tikriausiai nebuvo itin skaitoma. *Praktiniai sodininkystės nurodymai ponioms* vertingi ne dėl to, kas juose dėstoma, bet dėl to, kad jie pranešė, jog jau galima išeiti į lauką ir ką nors *nuveikti*. Knyga pasirodė labai tinkamu metu, tad patraukė šalies gyventojų dėmesį. 1841 m. vidurinės klasės moterims gyvenime buvo iki gyvo kaulo įkyrėjęs griežtumas ir jos būdavo dėkingos už bet kokią užuominą apie pramogas. *Praktinius sodininkystės nurodymus ponioms* iki amžiaus pabaigos sekėsi pelningai parduoti. Ir ši knyga išties paskatino moteris susitepti rankas. Visas antras skyrius buvo skirtas trąšoms.

XIX amžiuje sodininkystė išpopuliarėjo ne tik dėl to, kad tai buvo viliojanti pramoga, bet ir dėl kitos, kur kas netikėtesnės priežasties. Čia irgi pagrindinį vaidmenį atliko Johnas Claudiusas Loudonas. Ryškus to amžiaus bruožas – choleros ir kitų užkrečiamųjų ligų epidemijos, dėl kurių mirė gausybė žmonių. Nors ne dėl jų žmonėms kilo noras imtis sodininkystės, jie apskritai ėmė trokšti šviežio oro ir atviros erdvės, ypač kai neišvengiamai paaiškėjo, kad miesto kapinės yra nešvarios, perpildytos ir jų oras kenkia sveikatai.

XIX amžiaus viduryje Londone laidojimui iš viso skirta tik 218 akrų žemės. Žmonės ten buvo sugrūsti beveik neįsivaizduojamai tirštai. 1827 m. mirusį poetą Williamą Blake'ą palaidojo Banhilio laukų kapinėse, virš trijų kitų žmonių, o vėliau virš jo atsidūrė dar keturi. Dėl vietos trūkumo Londono

laidojimo vietose susikaupdavo stulbinami kiekiai mirusiųjų kūnų. Apskaičiuota, kad prie Sent Marilebono parapijos bažnyčios truputį didesniame nei vieno akro plote buvo sugrūsta šimtas tūkstančių kūnų. Ten, kur Trafalgaro aikštėje dabar stovi Nacionalinė galerija, veikė nedidelės kapinės, priklausiusios Laukų Šv. Martyno bažnyčiai. Plote, daugmaž prilygstančiame šiuolaikinei pievelei žaisti rutuliais, tilpo septyniasdešimt tūkstančių kūnų, o dar nesuskaičiuojamus tūkstančius palaidojo viduje, kriptose. 1859 m., kai buvo paskelbta, jog kriptas ketinama išvalyti, gamtininkas Frankas Bucklandas nusprendė surasti didžiojo chirurgo ir anatomo Johno Hunterio karstą, kad jo palaikus būtų galima perlaidoti Vestminsterio abatijoje. Bucklandas paliko jaudinantį pasakojimą apie tai, ką rado kriptose.

„Misteriui Burstalliui atrakinus masyvias ąžuolines trečiojo rūsio duris, – rašė jis, – nukreipėme į rūsį savo prožektoriaus šviesą ir aš išvydau vaizdą, kurio niekada nepamiršiu." Šešėliuotoje prietemoje visur buvo prigrūsta tūkstančių tūkstančiai sulūžusių karstų, sumestų taip netvarkingai, tarsi čia būtų praūžęs cunamis. Bucklandui teko šešiolika dienų uoliai ieškoti, kol rado tai, ko norėjo. Deja, niekas nepasirūpino padaryti to paties dėl kitų karstų, ir jie buvo nerūpestingai nutempti į nepažymėtus kapus kitose kapinėse. Dėl to šiandien visai nežinoma, kur atsidūrė gana daugelio įžymybių palaikai, pavyzdžiui, baldų meistro Thomo Chippendale'io, karaliaus meilužės Nell Gwyn, mokslininko Roberto Boyle'io, miniatiūrų autoriaus Nicholaso Hilliardo, pakelės plėšiko Jacko Sheppardo, taip pat pirmojo Winstono Churchillio, kuris buvo pirmojo Molboro hercogo tėvas, ir daugelio kitų.

Daug bažnyčių geriausiai užsidirbdavo iš laidotuvių ir nenorėjo prarasti šio pelningo verslo. Holborne, Klemenso skersgatvyje, Enono koplyčioje (dabar ši vieta priklauso Londono ekonomikos mokyklai) bažnyčios vyresnybė sugebėjo per vos devyniolika metų sukimšti į rūsį milžinišką skaičių mirusiųjų – dvylika tūkstančių. Nenuostabu, kad toks kiekis pūvančių kūnų skleidė kvapą, kurį buvo nelengva iškęsti. Retai kada per pamaldas nenualpdavo keletas maldininkų. Galiausiai dauguma nustojo ten lankytis, tačiau koplyčia vis tiek priimdavo mirusiuosius palaidoti. Parapijos pastoriui reikėjo pinigų.

Kapinės taip prisipildė, kad buvo beveik neįmanoma iškasti kastuvo žemių ir neiškelti į paviršių kokios yrančios galūnės ar kitokių organinės kilmės

liekanų. Laidota negiliuose paskubomis iškastuose kapuose, ir lavonai dažnai tapdavo pasiekiami dvėsena mintantiems gyvūnams arba savaime iškildavo į paviršių, kaip akmenys laukuose, ir juos tekdavo užkasti iš naujo. Miestuose užkasant kapą laidotuvininkai beveik niekada nestovėdavo šalia ir nematydavo, kaip tai vyksta. Tokia patirtis tiesiog buvo pernelyg slegianti, o daugelis ją laikė ir pavojinga. Netrūko pasakojimų apie kapinių lankytojus, kuriuos esą pražudęs puvėsių dvokas. Daktaras Walkeris parlamento komisijai patvirtino, kad kapinių darbininkai prieš atverdami karstą šone pragręždavo skylę, įkišdavo vamzdelį ir sudegindavo išsiveržusias dujas. Jis pasakojo, kad tai gali trukti dvidešimt minučių. Walkeris žinojo vieną atvejį, kai žmogus dorai nesisaugojo ir paveiktas neseno kapo dujų iškart susmuko – „tarsi parblokštas patrankos sviedinio". „Jei įkvepiama šių dujų, neatmieštų oru, mirštama iškart, – patvirtino komisija rašytinėje ataskaitoje ir niūriai pridūrė: – Ir net būdamos gausiai atmieštos jos sukelia ligą, kuri paprastai baigiasi mirtimi." Dar ir amžiaus pabaigoje medicinos žurnalas *Lancet* kartkartėmis pranešdavo apie žmones, kuriems lankantis kapinėse pakenkė blogas oras.

Daug kam atrodė, kad visas šias baisias užterštumo problemas būtų protinga spręsti apskritai iškeldinant kapines už miestų ribų ir padarant jas panašesnes į parkus. Vienas iš šio sumanymo šalininkų – Josephas Paxtonas, tačiau pagrindinis sąjūdžio iniciatorius – nenuilstantis ir visur dalyvaujantis Johnas Claudiusas Loudonas. 1843 m. jis parašė ir išleido knygą *Apie kapinių planavimą, apsodinimą ir priežiūrą ir apie šventorių kapinių pagerinimą* (*On the Laying Out, Planting, and Managing of Cemeteries; and on the Improvement of Churchyards*) – pasirodo, netikėtai tinkamu laiku, nes dar metams nepasibaigus jam pačiam prireikė kapinių. Loudonas atkreipė dėmesį, jog Londono kapinės turi vieną trūkumą: jos daugiausia įsikūrusios ten, kur sunkaus molio dirvožemis, kurio drėgmės laidumas mažas, tad dėl stovinčio vandens susidaro palankios sąlygos puvimui bei gedimui. Priemiesčio kapinės, teigė jis, galėtų būti įrengtos smėlingose arba žvirgždingose vietose – ten užkasti kūnai galėtų tapti sveiku kompostu. Gausiai pasodinti medžiai ir krūmai ne tik sukurtų idilišką atmosferą, bet ir sugertų visą iš kapų besisunkiančią miazmą bei pakeistų bjaurų orą šviežiu. Loudonas suprojektavo trejas tokias pavyzdines kapines – jos beveik nesiskyrė nuo

parkų. Jis, deja, negalėjo užmigti amžinu miegu nė vienose iš savo sukurtų kapinių, nes išsekęs mirė nuo persidirbimo anksčiau, nei jas buvo įmanoma įrengti. Tačiau jį palaidojo Kensal Grino kapinėse Londono vakarinėje dalyje, sukurtose vadovaujantis panašiais principais.

Neįtikėtina, bet kapinėmis imta naudotis kaip parkais. Sekmadienio popietę žmonės į jas ateidavo ne tik pareikšti pagarbos brangiems mirusiesiems, bet ir pasivaikščioti, pakvėpuoti grynu oru, paiškylauti. Šiaurinėje Londono dalyje yra erdvios Haigeito kapinės, jose galima rasti įspūdingų paminklų. Jos tapo turistine įžymybe. Šalia gyvenantys žmonės įsigijo vartų raktus, kad galėtų įeiti ir išeiti kada panorėję. Didžiausios buvo Brukvudo kapinės Sario grafystėje, jas 1854 m. atidarė „Londono kapinyno ir nacionalinio mauzoliejaus bendrovė". Šios idiliškos kapinės išaugo taip, kad dviejuose tūkstančiuose akrų sutalpino beveik ketvirtį milijono mirusiųjų. Veiklos apimtis taip išsiplėtė, kad bendrovė pradėjo naudoti privatų geležinkelį, kuris jungė Londoną su Brukvudu, esančiu už dvidešimt trijų mylių kelio į vakarus. Geležinkelio bendrovė teikė trijų aptarnavimo klasių paslaugas, o Brukvude atidarė dvi stotis: vieną anglikonams, kitą nonkonformistams. Geležinkelio darbuotojai švelniai vadino šį geležinkelį „Lavonų ekspresu". Jo paslaugos buvo teikiamos iki 1941 m., kai vokiečių lėktuvas numetė bombą, kurios smūgis, kaip paaiškėjo, buvo triuškinantis.

Pamažu valdžia suprato, kad iš tikrųjų žmonės nori ne panašių į parkus kapinių, o tiesiog parkų. Tais metais, kai mirė Loudonas, Berkenhede atsirado visai naujas reiškinys – atidarytas savivaldybei priklausantis parkas. Šis parkas, kurį nuo Liverpulio skyrė Mersio upė, užėmė 125 akrų plotą, kuris anksčiau buvo dykvietė. Parką iš karto visi pamėgo, juo labai džiaugėsi ir žavėjosi. Nereikia nė sakyti, kad jį suprojektavo Josephas Paxtonas, kaip visada, jis pasirodė esąs darbštus, išradingas ir patikimas.

Parkų būta ir anksčiau, tačiau ne tokių, kokius matome šiandien. Mat jie dažniausiai buvo uždari. Net XIX amžiui įsibėgėjus į didžiuosius Londono parkus buvo įleidžiami tik aukštuomenės atstovai (bei kartkartėmis akiplėšiškai drąsios kurtizanės). Gyvavo, kaip visada būdavo sakoma, „numanomas susitarimas", kad parkai neskirti nei žemiausių, nei netgi vidurinių sluoksnių

asmenims, kad ir pagal ką tie sluoksniai būtų skiriami. Kai kuriuose parkuose nesiteikta netgi padaryti šio susitarimo numanomo. Už įėjimą į Regento parką iki 1835 m. imtas mokestis, pabrėžtinai sumanytas tam, kad atimtų paprastiems žmonėms norą painiotis takuose ir gadinti nuotaiką. Dauguma naujųjų pramoninių miestų beveik neturėjo parkų, todėl dauguma dirbančių žmonių neturėdavo kur nueiti pakvėpuoti grynu oru ir pailsėti. Jie galėdavo nebent vaikštinėti dulkinais keliais, vedančiais iš miesto į kaimo vietoves, o tiems, kas neprotingai rizikavo ir žengdavo žingsnį nuo išvažinėto kelio į privačią žemę – prispirti reikalo nusišlapinti, norėdami pasigėrėti reginiu ar atsigerti iš upelio, – koją neretai skaudžiai suspausdavo geležiniai spąstai. Tuo metu buvo įprasta už brakonieriavimą tremti žmones į Australiją, ir koks nors valdos ribų peržengimas, kad ir visai nepiktavališkas arba nežymus, neišvengiamai laikytas nusikalstamu.

Taigi sumanymas mieste sukurti parką, kuriuo galėtų naudotis visi piliečiai nepriklausomai nuo visuomeninės padėties, neapsakomai žavėjo žmones. Paxtonas vengė kurti parkus, kuriuose būtų įprasti taisyklingi keliai ir tvarkingos alėjos, jis kūrė natūralesnę ir patrauklesnę vietą. Berkenhedo parkas priminė privataus dvaro teritoriją, tačiau buvo skirtas naudotis visiems. 1851 m. (būtent tų metų!) pavasarį jaunas Amerikos žurnalistas ir rašytojas Frederickas Law Olmstedas per atostogas pėsčiomis keliaudamas po šiaurės Angliją su dviem draugais sustojo nusipirkti maisto priešpiečiams Berkenhedo kepykloje. Kepėjas kalbėjo apie parką su tokiu užsidegimu ir pasididžiavimu, kad jie nutarė nueiti jo apžiūrėti. Parkas sužavėjo Olmstedą. Populiarioje knygoje *Amerikos ūkininko pasivaikščiojimai ir pokalbiai Anglijoje* (*Walks and Talks of an American Farmer in England*), kurioje aprašoma ši kelionė, jis prisiminė, kad kraštovaizdžio architektūra čia „pasiekė tokį tobulumo laipsnį, kokio anksčiau net neįsivaizdavau". Tuo metu Niujorke daug žmonių primygtinai reikalavo mieste gero viešo parko, ir Olmstedas nusprendė, kad jiems reikia būtent tokio. Galbūt jis net nenutuokė, kad po šešerių metų suprojektuos tą parką pats.

Frederickas Law Olmstedas gimė 1822 m. Hartforde, Konektikuto valstijoje. Jis buvo turtingo audinių ir galanterijos pirklio sūnus ir suaugęs pakei-

tė daug darbų: dirbo tekstilės įmonėje, buvo prekinio laivo jūrininkas, laikė nedidelį ūkį, o galiausiai ėmėsi rašyti. Iš Anglijos grįžęs į Ameriką, Olmstedas pradėjo dirbti neseniai susikūrusiame laikraštyje *New York Times* ir leidosi į kelionę po Pietų valstijas. Jis parašė puikų straipsnių ciklą, vėliau išleistą knyga *Medvilnės karalystė* (*The Cotton Kingdom*); ji sulaukė sėkmės. Su aplinkiniais jis elgdavosi šiek tiek įkyriai, bendravo su tokiais žmonėmis kaip Washingtonas Irvingas, Henry Wadsworthas Longfellow ir Williamas Makepeace'as Thackeray'us, kai jie atvykdavo į miestą, taip pat pradėjo bendradarbiauti su leidykla *Dix & Edwards* ir tapo jos verslo partneriu. Kurį laiką, atrodė, jam viskas klostosi palankiai, tačiau tada leidyklą ištiko kelios finansinės nesėkmės iš eilės, ir 1857 m. – ekonominės depresijos metais, kai žlugo daug bankų, – jis staiga bankrutavo ir prarado darbą.

Kaip tik tuo metu Niujorko mieste buvo susiruošta 840 akrų šienaujamų pievų ir krūmynų plotą paversti ilgai lauktu Centriniu parku. Šio didžiulio sklypo ilgis siekė beveik 2,5 mylios, plotis – pusę mylios. Olmstedas, nors ir neturėdamas didelių vilčių, kreipėsi dėl darbo – darbininkų prižiūrėtojo vietos – ir ją gavo. Jam buvo trisdešimt penkeri, ir dirbti tokio darbo jis anksčiau neketino. Sulaukus tokios sėkmės tapti savivaldybės parko darbininkų prižiūrėtoju buvo žeminantis nuosmukis, juolab kad Centrinio parko sėkmė toli gražu nebuvo garantuota. Mat tuo metu jis iš tikrųjų netgi nebuvo centrinis. Jį nuo piečiau esančių Manhatano gyvenamųjų kvartalų skyrė beveik dvi mylios. Parkui skirta žemė buvo negyvenama dykvietė – apleistas plotas su paliktais karjerais ir „sveikatai pavojingomis pelkėmis", kaip sakė vienas liudytojas. Mintis, kad ši vieta gali tapti graži ir patraukti žmones, atrodė beveik absurdiškai drąsi.

Parką visada, nuo pat pradžių, neatsitiktinai vadino Centriniu, buvo aiškiai leidžiama suprasti, kad toks parkas vienintelis. Buvo nesutariama dėl projekto. Konkurso nugalėtojo laukė 2 000 dolerių prizas, o Olmstedui reikėjo pinigų. Kartu su jaunu britų architektu Calvertu Vauxu*, visai neseniai atvykusiu į Ameriką, jis pateikė konkursui parko planą. Vauxas buvo ne-

* Vėliau Vauxas savarankiškai darė sėkmingą karjerą. Su kitu anglu – Jacobu Wrey Mouldu jis sukūrė Amerikos gamtos istorijos muziejaus, kurio langai žvelgia į Centrinį parką, taip pat daug kitų projektų.

aukštas – vos keturių pėdų ir dešimties colių ūgio. Šis daktaro sūnus vaikystę praleido Londone, o gavęs diplomą gana greitai, 1850 m., emigravo į Ameriką. Olmstedas turėjo užsidegimo ir vaizduotės, tačiau jam trūko braižytojo įgūdžių, tad Vauxas galėjo padėti. Taip prasidėjo itin sėkmingas bendradarbiavimas. Pagal konkurso sąlygas projektas privalėjo atitikti tam tikrus reikalavimus – parke turėjo būti karinių pratybų aikštė, sporto aikštelių, tvenkinys čiuožykla, bent vienas gėlynas, apžvalgos bokštas ir daug kitų dalykų. Be to, parką keturiose vietose turėjo kirsti gatvės, kitaip visa jo teritorija būtų tapusi kliūtimi eismui iš rytų į vakarus. Olmstedo ir Vauxo projektas labai išsiskyrė tuo, kad parką kertančias gatves įgilino, taigi jos atsidūrė taip žemai, kad pasidarė nematomos, ir tai jas atskyrė nuo parko lankytojų – jie galėjo saugiai pereiti gatves virš jų pastatytais tiltais. „Šis sprendimas turėjo ir dar vieną privalumą – parkas galėdavo būti uždaromas nakčiai nesutrukdant eismo", – Olmstedo biografijoje rašo Witoldas Rybczynskis. Kiti projektai šio privalumo nepasiūlė.

Nesunkiai gali kilti įspūdis, kad sukurti parką – tai tiesiog pasodinti medžius, nutiesti takus, sustatyti suolus ir iškasti nedidelį tvenkinį. Bet iš tikrųjų Centrinis parkas – tai *milžiniškas* inžinerinis projektas. Kuriant tokį žemės reljefą, kokį numatė Olmstedas ir Vauxas, prireikė daugiau nei dvidešimties tūkstančių barelių dinamito, taip pat teko atvežti daugiau nei pusę milijono kubinių jardų naujo dirvožemio, kad žemė taptų derlinga augalams sodinti. 1859 m. pačiame statybų įkarštyje Centriniame parke dirbo 3 600 darbininkų. Parkas atidarytas laipsniškai, niekada nebuvo vieno didžiojo atidarymo. Daug kam parkas atrodė netvarkingas ir per daug painus. Iš tiesų Centriniame parke beveik nėra į akis krintančių pagrindinių orientyrų. Kaip rašo Adamas Gopnikas, „didžioji alėja neveda prie jokio reikšmingo objekto ir netgi apskritai niekur neveda. Ežerai ir tvenkiniai telkšo atskirai, jie nesudaro ištisinio vandens kelio. Pagrindinės parko dalys nėra tiksliai pažymėtos, viena laipsniškai pereina į kitą. Sąmoningai vengiama taisyklingo objektų išdėstymo, aiškaus plano, įprastinio aiškumo, kuris kurtų saugumo įspūdį. Centriniame parke nėra centro".

Tačiau žmonės vis tiek pamėgo šį parką, ir netrukus Olmstedas jau gaudavo užsakymų visoje Amerikoje. Tai šiek tiek stebina, nes Olmstedas

nepasižymėjo ypatingais gabumais kurti tokius parkus, kokių žmonės iš tikrųjų norėjo, ir kuo daugiau parkų jis sukūrė, tuo ši tiesa darėsi aiškesnė. Olmstedas neabejojo, kad visos miestietiško gyvenimo nelaimės prasideda nuo blogo oro ir mankštos trūkumo – tai „pirma laiko susilpnina smegenų gyvybingumą". Kad atsikurtų persisotinusių miestiečių sveikata, energija ir netgi dorovės dvasia, jiems, jo nuomone, reikia ramiai pasivaikščioti ir tyliai pamąstyti. Todėl Olmstedas buvo griežtai nusiteikęs prieš triukšmą, veržlumą ir linksmybes. Ypač jis nenorėjo tokių pramogų kaip zoologijos sodai ir ežerai pasiirstyti – o būtent jų troško pramogų parkų lankytojai. Bostone, Franklino parke, jo iniciatyva visiems, išskyrus vaikus iki šešiolikos metų, buvo uždrausta žaisti beisbolą, taip pat kitos „aktyvios pramogos", kaip jis menkinamai jas vadino. Griežtai drausta švęsti Liepos ketvirtąją.

Žmonės šių taisyklių nepaisė, o parkų vyresnybė žiūrėjo į tai pro pirštus ir taip žmones tik skatino. Todėl Olmstedo parkai galiausiai visur tapo kur kas smagesni, nei jis tikėjosi, nors juose vis tiek galiojo gerokai daugiau ribojimų nei Europos parkuose, kur prekiaujama alumi ir takai ryškiai apšviesti.

Nors Olmstedas pradėjo kurti kraštovaizdžius jau artėjant keturiasdešimtmečiui, jų sukūrė stulbinamai daug: daugiau nei šimtą savivaldybės parkų visoje Šiaurės Amerikoje – Detroite, Olbanyje, Bafale, Čikagoje, Niuarke, Hartforde ir Monrealyje. Žymiausias jo kūrinys yra Centrinis parkas, tačiau, daugelio nuomone, jo didžiausias šedevras – Prospekto parkas Brukline. Taip pat jis atliko daugiau nei du šimtus privačių užsakymų – projektavo visokiausias privačių valdų ir institucijų teritorijas, tarp jų maždaug penkiasdešimties universitetų. Paskutinis Olmstedo projektas – Biltmoro dvaras. Kartu tai ir vienas paskutinių dalykų, kuriuos jis nuveikė būdamas viso proto. Netrukus jam prasidėjo nesuvaldoma progresuojanti silpnaprotystė. Paskutinius penkerius gyvenimo metus Olmstedas praleido Makleino bepročių namuose, kurie yra Belmonte, Masačusetso valstijoje. Nereikia nė sakyti: jų teritorija buvo suprojektuota jo paties.

III

Žinoma, pavojinga leistis į pernelyg nežabotas spėliones apie tai, kaip savo pastorate gyveno gerasis pastorius ponas Marshamas, tačiau beveik nėra abejonių, kad jis turėjo svajoti apie šiltnamį, net jei jo neturėjo, nes šiltnamiai – didžioji tų laikų pramoginė naujovė. Juos statyti paskatino Josepho Paxtono Krištolo rūmai, iškilę Londone kaip tik tuo metu, kai pagaliau buvo panaikinti stiklo mokesčiai. Netrukus šiltnamių pridygo visur. Jie buvo pilni visokių žavingų naujų augalų, kurie tuo metu iš viso pasaulio plūdo į Britaniją. Tačiau paplitęs gyvų organizmų gabenimas iš vienų žemynų į kitus turėjo ir neigiamų padarinių. 1863 m. vasarą Hamersmite, Londono vakaruose, vienas aistringas sodininkas pamatė, kad jo šiltnamyje susirgo labai vertingas vynmedis. Jis tiksliai nežinojo, kokia tai liga, tačiau pastebėjo, kad lapai nusėti gãlais, o ant jų – jam nematytos rūšies vabzdžiai. Jis surinko kelis vabzdžius ir nusiuntė juos Johnui Obadiah Westwoodui, Oksfordo universiteto zoologijos profesoriui ir tarptautiniam vabzdžių ekspertui.

Nežinoma, kas buvo tas vynmedžio savininkas, – gaila, nes tai reikšmingas žmogus: pirmasis Europoje, kurio augalai nukentėjo apsikrėtę filokseromis. Filokseros – tai mažyčiai, beveik nematomi amarinių pobūrio vabzdžiai, netrukus padarę didžiulę žalą Europos vyno pramonei. Tačiau apie profesorių Westwoodą žinoma gana daug. Jis gimė neturtingoje šeimoje (jo tėvas – liejimo formų gamintojas iš Šefildo) ir buvo gryniausias savamokslis. Britanijoje jis tapo ne tik geriausiu vabzdžių žinovu, – iš tiesų entomologijos srities sugebėjimais jam niekas negalėjo prilygti, – bet ir ne mažesniu anglosaksų rašto specialistu. 1849 m. Westwoodas tapo pirmuoju Oksfordo universiteto zoologijos profesoriumi.

Po filokserų atradimo Hamersmite prabėgus beveik lygiai trejiems metams, pietų Prancūzijoje, Ronos deltos regione, esančiame netoli Arlio, vynmedžių augintojai pastebėjo, kad vynmedžiai džiūva ir nyksta. Netrukus vynmedžiai ėmė nykti visoje Prancūzijoje. Vynuogynų savininkai nieko negalėjo padaryti. Kadangi vabzdžiai apkrėsdavo šaknis, jau pirmieji ligos požymiai rodė, kad augalas žus. Ūkininkai negalėjo atkasti vynmedžių

šaknų ir pažiūrėti, ar ten yra filokserų, nes kasdami būtų pražudę augalus. Jiems telikdavo laukti ir neprarasti vilties. Tačiau dažniausiai jiems tekdavo nusivilti.

Per penkiolika metų Prancūzijoje žuvo keturiasdešimt procentų vynmedžių. Aštuoniasdešimt procentų Prancūzijos vynmedžių buvo atkurti – įskiepyti į iš Amerikos atvežtų vynmedžių šaknis. Visai nusiaubtuose plotuose liko mažytės paslaptingos salelės, kuriose augalai atrodė atsparūs ligai. Liga nušlavė visus Šampanės regiono vynmedžius, išskyrus du mažyčius vynuogynus prie Reimso. Čia augalai kažkodėl neužsikrėtė liga ir toliau vedė vynuoges, iš kurių gaminamas šampanas, nors jų šaknys, kitaip nei visame regione, buvo ne amerikietiškų vynmedžių.

Beveik neabejotina – iš Naujojo Pasaulio į Europą filokserų patekdavo ir anksčiau, tačiau vabzdžiai žemyną pasiekdavo negyvi, neatlaikę ilgos kelionės vandeniu. Tačiau vandenynu pradėjus plaukti greitiems garlaiviams, o sausuma keliauti dar greitesniems traukiniams, mažieji kenkėjai dabar atkeliaudavo gyvybingi, pasiruošę užkariauti naują teritoriją.

Filokseros kilo iš Amerikos. Jos užkirsdavo kelią bandymams Amerikos dirvoje pasodinti Europos vynmedžius, todėl visur sėjo išgąstį ir nusivylimą – pradedant prancūzų Naujuoju Orleanu ir baigiant Thomo Jeffersono Montiselu, Ohajum bei kalvotomis Niujorko valstijos aukštumomis. Amerikos vynmedžiai buvo atsparūs filokseroms, tačiau iš jų vynuogių išeidavo ne geriausias vynas. O tada kažkas sugalvojo, kad įskiepijus Europos vynmedžius į Amerikos vynmedžių šaknis gautas vynmedis sėkmingai atlaikytų filokseras. Tačiau kilo klausimas, ar iš jų vynuogių pagamintas vynas bus toks pat geras.

Prancūzijoje mintis apie vynmedžių gadinimą Amerikos rūšimi daugeliui vynuogynų savininkų atrodė nepakenčiama. Burgundijoje baimintasi, kad mėgstamas ir be galo branginamas tenykštis aukščiausios rūšies vynas nesugrąžinamai praras gerą vardą, todėl keturiolika metų augintojai atsisakydavo gadinti senuosius šio regiono vynmedžius Amerikos vynmedžių šaknimis, nors ten neliko šlaito, kur augalai nesiraukšlėjo ir nenyko. Beveik neabejotina – daugelis augintojų vis tiek savavališkai skiepijo vynmedžius, ir gali būti, kad tik tai ir išgelbėjo šias puikias rūšis nuo išnykimo.

Tačiau jei ne Amerikos vynmedžių šaknys, šiandien prancūziško vyno nebūtų. Neįmanoma pasakyti, ar dabar vynas blogesnis nei anksčiau. Dauguma specialistų mano, kad ne blogesnis. Tačiau skiepijimas buvo priverstinė priemonė, todėl kitiems vis kyla abejonių – nes jie linkę jų turėti. Kad ir kaip ten būtų, tą vyną, kuris išliko iš ankstesnių laikų, kai filokserų dar nebuvo, pradėta taip vertinti, kad žmonės, kurie nori įsigyti tokių viliojančių unikalių gaminių, atiduoda už jį nemažai savo turto ir praranda dar daugiau sveiko proto. 1985 m. Amerikos leidėjas Malcolmas Forbesas sumokėjo 156 450 dolerių už 1787 m. *Château Lafite* vyno butelį. Kadangi šis vynas tapo per brangus gerti, Forbesas eksponavo jį specialioje stiklinėje dėžėje. Brangusis butelis buvo sumaniai apšviestas prožektoriais, bet dėl jų senas kamštis, deja, susitraukė ir, pliumptelėjęs į butelį, paleido sumokėtus dolerius vėjais. Dar liūdnesnis XVIII a. *Château Margaux* vyno butelio likimas. Spėjama, kad šis butelis kažkada priklausė Thomui Jeffersonui, ir jis buvo įkainotas labai tiksliai – 519 750 dolerių suma. Jį įsigijęs vyno pirklys Williamas Sokolinas 1989 m. demonstravo savo pirkinį viename Niujorko restorane ir trinktelėjęs į padavėjo vežimėlio kraštą netyčia sudaužė. Brangiausias pasaulyje vyno butelis akimirksniu virto brangiausia pasaulyje kilimo dėme. Restorano direktorius kyštelėjo į vyną pirštą ir pareiškė, kad jis vis tiek nebetinkamas gerti.

IV

Tuo metu, kai pramoninė revoliucija kūrė nuostabias mašinas, keičiančias žmonių (ir kartais parazitų) gyvenimą, sodininkystės mokslas pasibaisėtinai atsiliko. Net XIX amžiui įsibėgėjus niekas neturėjo jokio supratimo netgi apie tokį paprastą dalyką kaip augalų augimo priežastys. Visi žinojo, kad dirvą reikia tręšti, tačiau dauguma nesutarė, *kodėl* to reikia ir kurios trąšos veiksmingos. XIX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje atliktas tyrimas parodė, kad tuo metu ūkininkai kaip trąšą naudojo pjuvenas, plunksnas, pajūrio smėlį, šieną,

negyvas žuvis, austrių kriaukles, vilnonius skarmalus, pelenus, ragų drožles, akmens anglių degutą, kreidą, gipsą, medvilnės sėklas ir kitus dalykus. Kai kurios iš šių trąšų pasirodydavo veiksmingesnės, nei galima tikėtis – šiaip ar taip, ūkininkai nebuvo kvaili, – tačiau niekas nežinojo, kurios daugiau, o kurios – mažiau veiksmingos ir kiek kurių trąšų reikia naudoti norint pasiekti didžiausią našumą. Todėl žemės ūkio našumas ilgą laiką nuolat mažėjo. Kukurūzų derlius šiaurinėje Niujorko valstijos dalyje sumažėjo nuo 30 bušelių iš vieno akro 1775 m. iki vos ketvirtadalio šio kiekio po pusės šimtmečio. (Bušelis lygus 35,2 litro, arba 32 JAV kvortoms.) Keli garsūs mokslininkai – Nicholas Théodore'as de Saussure'as iš Šveicarijos, Justusas Liebigas iš Vokietijos ir Humphry Davy iš Anglijos – nustatė, kad dirvos derlingumas susijęs su azotu ir mineralais, tačiau vis dar nesutarta, kaip naudojant šias medžiagas padaryti dirvą derlingą. Todėl ūkininkai beveik visur ir toliau laukuose, praradę viltį, bėrė trąšas, nors jos dažnai buvo neveiksmingos.

Tada ketvirtajame XIX amžiaus dešimtmetyje staiga atsirado nepaprastas produktas, kurio pasaulis laukė, – guanas. Tai paukščių mėšlas, Peru naudotas kaip trąša nuo inkų laikų, ir nuo tada jo veiksmingumą nuolat pabrėždavo geografai atradėjai ir keliautojai, tačiau iki pat XIX amžiaus niekam neatėjo į galvą prisikrauti jo į maišus ir parduoti viltį praradusiems Šiaurės pusrutulio ūkininkams. Tačiau kai užsieniečiai atrado guaną, jiems buvo jo vis negana. Patręšus guanu dirva atgaudavo našumą, ir derlius padidėdavo iki 300 procentų. Pasaulį apėmė, kaip imta sakyti, „guano karštligė". Ši trąša buvo veiksminga, nes turėjo daug azoto, fosforo ir kalio nitrato. Taip jau sutapo, kad tai ir svarbiausi parako ingredientai. Guanas turi ir šlapimo rūgšties – ją labai vertino dažų gamintojai. Taigi guanas buvo labai vertinamas dėl daugybės dalykų. Staiga jis tapo beveik geidžiamiausia pasaulyje medžiaga.

Ten, kur paukščiai suko lizdus, guano buvo ypač gausu. Daugelis uolotų salų buvo juo tiesiog užpiltos, pasitaikydavo net 150 pėdų gylio klodų. Kai kurias Ramiojo vandenyno salas sudarė beveik *vien* guanas. Prekyba juo labai praturtino daugybę žmonių. Britanijos prekybos banko *Schroder's* įsteigimą daugiausia lėmė prekyba guanu. Trisdešimt metų Peru beveik visą užsienio valiutą uždirbdavo iš to, kad krovė į maišus paukščių mėšlą ir parduodavo jį dėkingam pasauliui. Čilė ir Bolivija dėl guano pradėjo karą. JAV Kongresas

priėmė Guano salų įstatymą, leidžiantį privatiems asmenims paskelbti JAV teritorija kiekvieną rastą salą, kurioje yra guano atsargų, jei ji dar niekam nepriklauso. JAV įsigijo daugiau nei penkiasdešimt tokių salų.

Guanas pagerino ūkininkų padėtį, tačiau jis turėjo labai liūdną poveikį gyvenantiems mieste. Dėl jo visiškai sunyko žmogaus išmatų rinka. Anksčiau specialūs žmonės ištuštindavo miesto srutų duobes ir parduodavo jų turinį ūkininkams, gyvenantiems arti miestų. Dėl to išlaikyti srutų duobę buvo nebrangu. Tačiau po 1847 m. išmatų rinka žlugo, todėl kilo problema: kaip atsikratyti srutų. Ji paprastai būdavo sprendžiama: susikaupusios srutos išpilamos į artimiausią upę, o tai turėjo padarinių, kuriems įveikti, kaip matysime, prireikė ištisų dešimtmečių.

Guano verslui neišvengiamai turėjo kilti sunkumų. Prireikė šimtmečių, kol susidarė jo atsargos, tačiau jos buvo kaipmat sunaudotos. Vienoje saloje netoli Afrikos pakrantės slūgsojo, kaip apskaičiuota, 200 000 tonų guano, tačiau šioms atsargoms švariai nušluoti tereikėjo trupučio daugiau nei metų. Kainos pašoko iki beveik 80 dolerių už toną. 1850 m. vidutiniam ūkininkui teko rinktis vieną iš dviejų nemalonių dalykų: išleisti maždaug pusę pajamų guanui arba susitaikyti su tuo, kad derlius sumažės. Tapo aišku, kad reikia sintetinių trąšų – tokių, kurios patikimai ir ekonomiškai teiktų augalams reikiamas medžiagas. Būtent čia mūsų istorijoje pasirodo įdomi asmenybė – Johnas Bennetas Lawesas.

Lawesą, turtingo žemvaldžio sūnų iš Harfordšyro, nuo pat vaikystės traukė chemijos eksperimentai. Atliekamą šeimos namų kambarį jis pavertė laboratorija ir joje užsirakinęs praleisdavo daugybę laiko. Apie 1840 m., kai Lawesas buvo maždaug dvidešimt penkerių, jį sudomino mįslinga ir keista kaulamilčių trąšoms būdinga savybė: pabarsčius jų kai kurių tipų dirvoje, pavyzdžiui, kreidingoje arba durpingoje, labai padidėdavo ropių derlius, tačiau molingoje dirvoje ši trąša buvo visiškai neveiksminga. Niekas nežinojo kodėl. Lawesas ėmė eksperimentuoti šeimos ūkyje, išbandė įvairius dirvožemių, augalų ir trąšų derinius, siekdamas išsiaiškinti dalyko esmę. Iš tikrųjų tai buvo mokslinių ūkininkavimo metodų pradžia. 1843-iaisiais, kai mirė Loudonas, Lawesas pavertė dalį ūkio Rotamstedo eksperimentine stotimi – pirmąja pasaulyje žemės ūkio tyrimų stotimi.

Lawesas nepaprastai susidomėjo mėšlu ir kitomis trąšomis. Niekas niekada šiais dalykais taip nebuvo domėjęsis ir neturėjo su jais tiek tiesioginės praktinės patirties. Lawesą karštai domino visos trąšų naudojimo galimybės. Jis skirtingai šėrė gyvulius, paskui tyrė jų mėšlą, kad sužinotų, kaip mitybos skirtumai atsiliepia derliui. Jis nardino augalus į visus įmanomus cheminių medžiagų derinius, kokius tik sugalvodavo, ir tai darydamas aptiko, kad, paveikus mineralines fosforo trąšas rūgštimi, kaulamilčiai tampa veiksmingi visų rūšių dirvose, tačiau jam nepavyko nustatyti šio reiškinio priežasties. (Ji nustatyta daug vėliau, tyrinėjant kitus dalykus: gyvūnų kauluose glūdinti medžiaga, nuo kurios priklauso kaulamilčių veiksmingumas tręšiant, – kalcio fosfatas, – šarmingose dirvose būna nereaktyvi, ir jos reaktyvumui sužadinti reikia rūgšties.) Tačiau Lawesui pavyko sukurti pirmąsias chemines trąšas, jis pavadino jas kalkiniu superfosfatu. Šitaip pasaulis gavo trąšas, kurių žūtbūt reikėjo. Lawesas buvo taip atsidavęs savo verslui, kad medaus mėnesio metu kartu su nuotaka leidosi į ilgą išvyką po pramoninius rajonus prie Temzės ir jos intakų, ieškodamas sklypo naujam fabrikui. Jis labai praturtėjo; mirė 1900 m.

Visi šie pokyčiai – mėgėjiškos sodininkystės plėtra, išaugę priemiesčiai, veiksmingų trąšų sukūrimas – galiausiai davė dar vieną reikšmingą naujovę, kuri pakeitė viso pasaulio vaizdą, tačiau yra beveik nepastebima, – veją prie namų.

Iki XIX amžiaus veją, kad ir kaip suprastume šią sąvoką, turėdavo tik dvaro rūmai bei institucijos, kurioms šalia pastatų priklausė didelės teritorijos, nes prižiūrėti veją buvo brangu. Tiems, kas norėjo turėti žolės plotą, tekdavo rinktis viena iš dviejų. Pirma, jie galėjo laikyti avių bandą. Ši priemonė buvo pasirinkta Niujorko Centriniame parke. Iki XIX amžiaus pabaigos čia klaidžiodavo dviejų šimtų avių banda, ganoma piemens, kuris gyveno atskirame pastate, – dabar tai *Tavern-on-the-Green**. Antra, tokie žmonės galėjo samdytis specialią darbininkų brigadą, kuri tuo metų laiku, kai želia žolė, nuolat šienautų pievą, o tada žolę sugrėbtų ir išvežtų. Abi priemonės atsiėjo brangiai, o žolė neatrodydavo labai dailiai. Netgi rūpestingiausiai nušienau-

* Centrinio parko restoranas (*vert. past.*).

ta pieva dabartiniu požiūriu buvo nelygi, žolė augo kuokštais. Dar blogiau atrodydavo veja, naudota avims ganyti. Tiksliai neįmanoma pasakyti, kurią iš šių priemonių taikė ponas Marshamas, tačiau jis laikė sodininką Jamesą Barkerį, todėl tikėtiniau, kad veja būdavo šienaujama. Šiaip ar taip, beveik neabejotina – ji atrodė gana prastai.

Yra labai nedidelė tikimybė, kad ponas Marshamas naudojosi stulbinamu ir šiek tiek baugindavusiu nauju mechanizmu – žoliapjove. Ją išrado toks Edwinas Beardas Buddingas, dirbęs meistru audinių fabrike Straude, Glosteršyro grafystėje. 1830 m., įsistebeilijus į mašiną audiniams karpyti, jam šovė į galvą mintis paversti karpymo mechanizmą ant šono, įtaisyti jį į mažesnę ratuotą konstrukciją, prie šios pritaisyti rankeną ir panaudoti tokią mašiną žolei pjauti. Kadangi niekas anksčiau nepagalvodavo apie žolės pjovimą mašina, tai buvo gana naujas sumanymas. Dar nuostabiau tai, kad Buddingo mašinos, kai jis galiausiai aprašė ją patente, išvaizda ir veikimo principas stulbinamai panašus į šiuolaikinių rotorinių žoliapjovių.

Buvo tik du esminiai skirtumai. Pirma, Buddingo mašina labai jau daug svėrė ir buvo sunkiai valdoma. Šias mašinas gaminanti bendrovė *James Ferrabee & Co.* reklaminiame leidinyje žadėjo, kad šios naujovės savininkas – įdomu, kad kalbama ne apie sodininkus ar valdą prižiūrinčius darbininkus, bet apie patį savininką – įsitikins, jog naudotis ja „įdomu, naudinga ir sveika", ir pateikė iliustracijų, kuriose vaizduojami patenkinti pirkėjai, žengiantys su šia mašina taip lengvai, tarsi lygiu paviršiumi stumtų vaiko vežimėlį. Tačiau iš tikrųjų Buddingo mašina išvargindavo. Žolę pjaunantis žmogus turėjo mašiną ne tik gerai suimti ir tvirtai laikyti, bet ir visa jėga įsiremti, kad ją pajudintų. Nupjovus žolę iki vejos galo buvo beveik neįmanoma apsukti mašinos be pašalinės pagalbos.

Antras būdingas Buddingo mašinos trūkumas – ji pjovė nelabai dailiai. Dažnai dėl didelio mašinos svorio ir prastos pusiausvyros ašmenys bergždžiai sukdavosi virš žolės arba smarkiai susmigdavo į velėną. Mašina žolę tik protarpiais nupjaudavo lygiai. Be to, ši naujovė daug kainavo. Dėl visų šių trūkumų ją nelabai pirko, tad Buddingo ir Ferrabee keliai netrukus išsiskyrė.

Tačiau kiti gamintojai perėmė Buddingo sumanymą ir pamažu atkakliai jį tobulino. Pagrindinė problema buvo mašinos svoris. Ketus – be galo sunkus

metalas. Todėl daugelį mechaninių žoliapjovių pradžioje traukdavo arkliai. Žoliapjoves gaminanti bendrovė *Leyland Steam Power Company* drąsiai pasinaudojo mintimi, kurią 1827 m. pirmąsyk pasiūlė Jane Loudon, – pagamino garinę žoliapjovę, tačiau ji buvo tokia grėmėzdiška ir sunki – daugiau nei pusantros tonos, – kad jos beveik buvo neįmanoma valdyti, ir nuolat kildavo pavojus jai įsirėžti į tvorą ar gyvatvorę*. Galiausiai pradėjus naudoti paprastą grandininę pavarą (nusižiūrėtą iš kito naujo tų laikų stebuklo – dviračio) ir naująjį lengvą Henry Bessemerio plieną, buvo sukurta maža stumiama praktiška žoliapjovė. Kaip tik to ir trūko mažiesiems priemiesčių sodams. Paskutiniame XIX amžiaus ketvirtyje žoliapjovės jau tapo įprastu sodininkų patogumu. Net ir kukliausiuose namų ūkiuose žmonės užsinorėjo gražios nukirptos vejos, mat taip galėdavo parodyti aplinkiniams, kad namų savininkas gana turtingas ir jam nebūtina naudoti žemės, kad savo pietų stalui užsiaugintų daržovių.

Buddingas pateikė pradinį sumanymą, tačiau pats su žoliapjovėmis daugiau niekaip nebuvo susijęs. Vėliau Buddingas išrado kitą dalyką, kuris davė žmonijai ilgalaikės naudos, – reguliuojamąjį raktą. Tačiau būtent jo žoliapjovė visam laikui pakeitė pasaulį po mūsų kojomis.

Šiandien daugeliui žmonių sodininkystė siejasi beveik vien su veja. Jungtinėse Valstijose vejos iš viso užima 50 000 kvadratinių mylių žemės plotą – daugiau nei kuris nors iš kultūrinių augalų. Žolė, auganti vejose prie namų, netrukdoma darytų tą patį, ką ir laukinė žolė, auganti gamtoje, – išaugtų iki maždaug dviejų pėdų, sužydėtų, paruduotų ir žūtų. Tam, kad ji liktų trumpa, žalia ir nesiliautų augusi, tenka ją gana uoliai tvarkyti, gausiai tręšti ir laistyti. Vakarinėje Jungtinių Valstijų dalyje maždaug 60 procentų viso iš čiaupų tekančio vandens sunaudojama vejoms lieti. Į vejas susigeria dar didesni kiekiai herbicidų ir pesticidų – iš viso 70 milijonų svarų per metus. Labai paradoksalu: dauguma mūsų padaro didžiausią žalą gamtai būtent rūpindamiesi vejos grožiu.

Su tokia liūdnoka gaida grįžkime į namą, kur prieš kopiant laiptais į viršų liko aplankyti dar vieną kambarį.

* Galiausiai bendrovė metė garo mašinų ir žoliapjovių verslą ir susidomėjo naujais vidaus degimo varikliais. Galiausiai ji virto bendrove *British Leyland;* ji gamino automobilius.

Tryliktas skyrius

Slyvų spalvos kambarys

I

Vadiname jį „slyvų spalvos kambariu“ dėl vienintelės priežasties – kai atsikraustėme, sienos jame buvo nudažytos šia spalva, ir atsitiktinai pavadinimas prigijo. Nežinia, kaip šį kambarį vadino pastorius ponas Marshamas. Pradiniuose planuose jis pažymėtas kaip „svetainė“, tačiau per vėlesnį perplanavimą, kurio metu tarnai neteko projekte numatyto „liokajaus sandėliuko“, o vietoj to ponas Marshamas gavo erdvų valgomąjį, svetainė, tas pagrindinis namų kambarys, buvo perkelta į gretimą patalpą. Kad ir kaip slyvų spalvos kambarys buvo vadinamas, jis aiškiai sumanytas kaip tam tikras salonas, tikriausiai – ypatingiems svečiams priimti. Galbūt ponas Marshamas vadino jį biblioteka, nes dalį vienos sienos dengia sieninė knygų spinta, siekianti nuo grindų iki lubų ir galinti sutalpinti apie 600 knygų, – jo profesijos žmogui tais laikais tai buvo nemažai. Skaityti skirtos knygos 1851 m. jau tapo prieinamos daugumai, tačiau pasirodyti skirtos knygos liko brangios, todėl, jei pono Marshamo lentynose stovėjo rinkinys veršiuko oda įrištų knygų, visai gali būti, kad jos atrodė ganėtinai solidžiai, jog pagal jas būtų pavadintas kambarys.

Atrodo, ponas Marshamas nemažai rūpinosi šio kambario išvaizda. Karnizas su puošmenomis, mediniai židinio apvadai ir knygų lentynos – viskas gana puošnaus klasicistinio stiliaus, liudijančio, kad savininkas negailėjo

lėšų ir rinkosi apgalvotai. XIX amžiaus modelių knygos siūlė namų savininkams rinktis iš gausybės gražių, paslaptingai vadinamų motyvų, suteikdavusių projektuojamiems mediniams ar tinkuotiems paviršiams savitumo: ketvirtinių išlinkių, S pavidalo kreivųjų, įgilintų pusvelenių, lapų pavidalo ornamentų, įlankių, išėmų, dantukų, bangų ornamentų, netgi „Lesbo profilio kimatijų“ ir dar bent dviejų šimtų kitų. Ponas Marshamas pasirinko gana laisvai: durų staktą papuošė karoliukų juostele, langus – kolonomis su kaneliūromis, priekinę židinio sienelę – plevėsuojančių kaspinų girlianda, o lubų karnizą – pretenzingu ornamentu: ovalų ir skritulėlių juosta.

Toks polinkis į puošnumą tuo metu iš tikrųjų jau buvo nebemadingas, ir tai kuria įspūdį, kad ponui Marshamui buvo būdingas šioks toks provincialumas. Tačiau dabar galime jam už tai padėkoti, nes jo pasirinktas klasicistinis stilius atveda mus tiesiai prie įtakingiausio istorijoje architekto, pasirodo, taip pat provincialo, ir, toliau, prie dviejų įdomiausių kada nors pastatytų namų. Abu jie yra Amerikoje ir abu sukūrė vietiniai provincialai. Taigi iš tikrųjų tai bus skyrius apie namo architektūros stilių ir apie kelis provincialus, kurie pakeitė pasaulį. Tarp kitko, šiame skyriuje užsimenama ir apie knygas – tikiuosi, tai pridera skyriuje, kurio veiksmas prasideda kambaryje, kuris galbūt kažkada buvo biblioteka.

Kad sužinotume, kaip susiformavo slyvų spalvos kambario stiliaus ypatybės ir kaip daug kitų vėliau sukurtų statinių įgavo dabartinę išvaizdą, turime palikti Norfolką ir Angliją ir keliauti į saulėtas šiaurės Italijos lygumas – į mielą seną miestą Vičencą, stovintį Veneto rajone, pusiaukelėje tarp Veronos ir Venecijos. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad Vičenca ne ką skiriasi nuo kitų tokio dydžio šiaurės Italijos miestų, tačiau beveik kiekvieną, kas ten apsilanko, greitai apima keistas jausmas, kad visa tai pažįstama. Pasukęs už kampo atsiduri priešais kokį pastatą, ir apima beveik šiurpus pojūtis, kad jau esi jį matęs.

Tam tikra prasme tie pastatai iš tiesų būna matyti. Mat tai pavyzdžiai, pagal kuriuos buvo sukurti kiti reikšmingi statiniai visame Vakarų pasaulyje: Luvras, Baltieji rūmai, Bakingamo rūmai, Niujorko viešoji biblioteka, Vašingtono Nacionalinė meno galerija ir nesuskaičiuojami bankai, policijos nuovados, teismo rūmai, bažnyčios, muziejai, ligoninės, mokyklos, dvarų

rūmai, taip pat kuklesni gyvenamieji namai. Barbarano rūmai ir Piovenių šeimos vila aiškiai turi bendros DNR su Niujorko akcijų birža, Anglijos banku, Berlyno Reichstagu ir daugeliu kitų pastatų. Caprų šeimos vila, stovinti kalvos šlaite miesto pakraštyje, primena šimtus statinių su kupolais – pradedant Vanbrugho Keturių vėjų šventykla, stovinčia Hovardų pilies teritorijoje, ir baigiant Jeffersono memorialu Vašingtone. Chiericati šeimos vila, turinti įspūdingą portiką su trikampiu kraiginiu frontonu ir keturias paprastas kolonas, ne tik yra *tokia pat* kaip Baltieji rūmai. Tai ir *yra* Baltieji rūmai, tačiau keistai perkelti į vis dar veikiantį ūkį, įsikūrusį šiek tiek už miesto rytinės ribos.

Už visus šiuos architektūrinius pavyzdžius atsakingas vienas žmogus – mūrininkas, vardu Andrea di Pietro della Gondola. 1524 m., dar neturėdamas nė šešiolikos, jis iš gimtosios Paduvos atvyko į Vičencą ir čia susidraugavo su įtakingu aristokratu Giangiorgio Trissino. Jei ne ši laiminga pažintis, jaunuolis tikriausiai būtų nugyvenęs gyvenimą kaip dulkėtas akmentašys, jo genialumas būtų likęs nepastebėtas, o šiandien pasaulis atrodytų visai kitaip. Būsimųjų kartų laimei, Trissino pastebėjo, kad jaunuolis turi tam tikrų gabumų, kuriuos verta ugdyti. Aristokratas įsileido jį į savo namus, nurodė jį išmokyti matematikos ir geometrijos, pasiėmė su savimi į Romą parodyti didžiųjų senovės pastatų ir suteikė jam visas kitas palankias sąlygas, kurios vėliau leido jaunuoliui tapti didžiausiu, drąsiausiu ir, nors tai buvo neįtikėtina, įtakingiausiu to amžiaus architektu. Laikui bėgant aristokratas suteikė jaunuoliui dar ir vardą, kuriuo šiandien visi jį žinome, – Palladio. Trissino pavadino architektą pagal Atėnę Paladę, senovės Graikijos išminties deivę. (Jaučiu savotišką pareigą paminėti, kad jųdviejų santykiai, atrodo, buvo visiškai platoniški. Trissino turėjo žmoną, plačiai žinomą damą, jo jaunasis mūrininkas taip pat buvo laimingai vedęs ir vėliau tapo penkių vaikų tėvu. Trissino jį tiesiog labai mėgo. Atrodo, architektą mėgo dauguma žmonių, su kuriais jis susidurdavo gyvenime.)

Taigi globojamas vyresnio žmogaus Palladio tapo architektu – jo profesijos atstovui tai neįprasta, nes architektai tais laikais dažniausiai pradėdavo karjerą kaip menininkai, o ne kaip amatininkai. Palladio netapė, nekūrė skulptūrų ir nepiešė; jis tik projektavo pastatus. Tačiau tai, kad jis gavo

praktinį mūrininko pasirengimą, suteikė jam vieną neįkainojamą pranašumą: jis gerai nusimanė apie statinius ir galėjo, Witoldo Rybczynskio žodžiais tariant, ne tik suvokti, *kas* yra statoma, bet ir *kaip* statoma.

Palladio – tai klasikinis pavyzdys, kaip tinkami gabumai pasireiškia tinkamoje vietoje ir tinkamu metu. Ketvirčiu amžiaus anksčiau įvykusi įspūdinga Vasco da Gamos kelionė į Indiją sužlugdė Venecijos prieskonių prekybos monopolį Europoje, o kartu užbaigė Venecijos viešpatavimą prekyboje. Dabar krašto turtai ėmė judėti į krašto gilumą. Staiga atsirado naujo tipo ūkininkų, turinčių ir išteklių, ir architektūrinių svajonių, ir Palladio žinojo, kaip gauti jų turtą ir įgyvendinti svajones. Visoje Vičencoje ir jos apylinkėse jis pradėjo statyti puikiausius ir patraukliausius namus, kokių niekas dar nematė. Jis turėjo ypatingą talentą suprojektuoti pastatus, kurie atitiktų klasikinį idealą, tačiau žavingesnius, patrauklesnius, patogesnius gyventi, gyvesnio stiliaus nei griežtesni klasikiniai, pagal kuriuos jie buvo sukurti. Klasikiniams idealams vėl buvo suteikta gyvybės, ir pasauliui tai patiko.

Palladio suprojektavo nedaug pastatų: keletą puošnių rūmų, keturias bažnyčias, vienuolyną, baziliką, du tiltus ir trisdešimt vilų – iš jų šiandien išliko tik septyniolika. Iš trylikos trūkstamų vilų keturios niekada nebuvo užbaigtos, septynias sugriovė, vienos niekada nepastatė, o kodėl trūksta dar vienos, – nėra paaiškinimo. Tai Ragonos vila – ji gal ir buvo kada pastatyta, tačiau jos niekada nepavyko aptikti.

Palladio kūrybos metodai rėmėsi griežtu taisyklių laikymusi ir buvo sukurti pagal romėnų architekto Vitruvijaus, gyvenusio I a. pr. Kr., principų pavyzdį. Vitruvijus kaip architektas ypatingai nepasižymėjo, jis iš tikrųjų buvo daugiau karo inžinierius. Tačiau jis tapo istoriškai svarbus, nes atsitiktinai išliko jo tekstai – vienintelis išlikęs antikinis architektūros veikalas. 1415 m. Šveicarijoje vienuolyno lentynoje rasta vienintelė Vitruvijaus teksto apie architektūrą kopija. Šis architektas surašė nepaprastai tikslias taisykles, kurios reglamentavo proporcijas, elementų išdėstymą, formas, medžiagas ir visa kita, ką galima išreikšti skaičiais. Jo pasaulyje viską valdė formulės. Pavyzdžiui, tarpai tarp eile sustatytų kolonų niekada negalėjo būti nustatomi remiantis instinktyviu sprendimu ar nuojauta – juos nurodė griežtos formulės, kurios pagal architekto sumanymą turėjo tiesiog užtik-

rinti harmoniją. Jo pateikiamos taisyklės kartais gluminamai smulkmeniškos, pavyzdžiui:

> Stačiakampio kambario aukštis visada turi būti skaičiuojamas išmatavus ilgį ir plotį, juos sudėjus, o tada sumą padalijus iš dviejų – gautas skaičius ir bus aukštis. Tačiau eksedrų ir kvadratinių oikų aukštis turi būti pusantro karto didesnis už plotį. [...] Tablino aukštis ties sąrama turi būti aštuntadaliu didesnis už plotį, o jo lubos turi būti aukštesnės dar trečdaliu pločio. Jei atrijus mažesnis, tako plotis turi būti lygus dviem trečdaliams tablino pločio, o jei didesnis – pusei jo pločio. [...] Tegul papuošti protėvių biustai būna statomi aukštyje, atitinkančiame celių plotį. Jei durys dorėninės, tai jų proporcingą plotį ir aukštį galima nustatyti dorėniniu metodu, o jei jonėninės, tai jonėniniu metodu, – pagal simetrijos taisykles, ketvirtojoje knygoje pateiktas kalbant apie portalus.

Palladio, sekdamas Vitruvijumi, manė, kad visi kambariai turi būti kurios nors iš septynių pagrindinių formų – apskriti, kvadratiniai arba penkių rūšių stačiakampiai. Taip pat, jo nuomone, vienos ar kitos rūšies kambariai visada turi būti statomi tam tikrų proporcijų. Pavyzdžiui, valgomųjų ilgis turi būti du kartus didesnis už plotį. Tik tokios formos patalpose malonu būti, nors jis tiksliai ir nepasakė, kodėl taip yra. (Tiesą sakant, to nepadarė ir Vitruvijus.) Tačiau iš tikrųjų Palladio laikėsi savo principų maždaug tik kas antrą kartą. Dalis jo nurodytų taisyklių vis tiek abejotinos. Mintį, kad kolonų tipai sudaro hierarchiją, t. y. korintinis tipas visada aukščiau už jonėninį, o jonėninis – aukščiau už dorėninį, atrodo, pasiūlė Palladio amžininkas Sebastiano Serlio. Vitruvijus šios taisyklės apskritai nemini. Be to, Palladio padarė vieną labai svarbią klaidą. Jis kiekvienoje savo sukurtoje viloje pastatė portiką su kolonomis, nežinodamas, kad jų būdavo tik romėnų šventyklose, bet ne namuose. Ši jo architektūros ypatybė turbūt labiausiai kopijuojama, tačiau tikslumo požiūriu ji visiškai klaidinga. Tačiau gal tai ir sėkmingiausia klaida architektūros istorijoje.

Jei Palladio būtų pastatęs tik saujelę gražių namų apie Vičencą, jo vardas niekada nebūtų virtęs bendriniu žodžiu. Architektą išgarsino knyga, išleista 1570 m., jo gyvenimui artėjant į pabaigą. Ji pavadinta *Keturios knygos apie*

architektūrą (*I Quattro Libri dell'architettura*). Iš dalies tai planų ir vertikaliųjų projekcijų knyga, iš dalies – principų deklaracija, o iš dalies – praktinių patarimų rinkinys. Joje apstu taisyklių ir smulkmenų, – „Apie kambarių aukštį", „Apie durų ir langų matmenis", – bet taip pat ir naudingų patarimų. (Pavyzdžiui: neįtaisyti langų pernelyg arti kampų, nes tai susilpnins statinio konstrukciją.) Tai buvo ideali knyga kilmingiems architektams mėgėjams.

Pirmasis ir didžiausias Palladio šalininkas anglakalbiame pasaulyje – tai Inigo'as Jonesas, teatro scenografas ir savamokslis architektas, atradęs Palladio kūrybą lankydamasis Italijoje, kai po šio mirties buvo praėję dvidešimt metų. Jonesą tiesiog liguistai sužavėjo Palladio kūriniai. Jis įsigijo visus Palladio piešinius, kuriuos pavyko gauti, – iš viso apie du šimtus, – išmoko itališkai ir netgi susikūrė parašą pagal Palladio parašo pavyzdį. Grįžęs į Angliją Jonesas kur galėjo statė paladianistinius pastatus. Pirmasis – 1616 m. pastatyti Karalienės rūmai Grinviče. Šiuolaikinio žmogaus požiūriu tai gana nuobodus kvadratinis statinys, primenantis JAV vidurinės dalies mažo miestelio centrinę policijos nuovadą, tačiau Stiuartų laikų Anglijoje jis atrodė stulbinamai naujai ir moderniai. Staiga visi šalies pastatai ėmė atrodyti nesaikingai puošnūs, tarsi priklausytų kitai epochai.

Paladianizmas ypač imtas sieti su karalių Jurgių laikais ir beveik neatskiriamas nuo tų laikų stiliaus. Šis tvarkingos architektūros laikotarpis prasidėjo 1714 m., kai į sostą įžengė Jurgis I, o tęsėsi dar trijų karalių Jurgių valdymo ir Jurgio sūnaus Vilhelmo IV laikais. Vilhelmas mirė 1837 m., ir po jo atėjus karalienei Viktorijai prasidėjo naujos dinastijos laikotarpis. Tačiau iš tikrųjų, žinoma, ne viskas vyko taip tiksliai. Vien dėl to, kad miršta monarchas, architektūros stilius nepasikeičia. Taip pat jis nebūna vienodas visą laiką, kol valdo ilgos dinastijos atstovai.

Kadangi karalių Jurgių laikotarpis tęsėsi taip ilgai, atsirado įvairių architektūrinių patobulinimų, stilius buvo plėtojamas, vienos naujovės išnykdavo, kitos suklestėdavo sukurdamos naują stilių, todėl kartais neįmanoma aiškiai atskirti „neoklasicizmo", „regentystės stiliaus", „Italijos Renesanso atgimimo", „graikų meno atgimimo" ir kitų terminų, sugalvotų pavadinti vienam ar kitam stiliui, estetikai ar laikotarpiui, reikšmės. Amerikoje paskelbus nepriklausomybę pavadinimas „karalių Jurgių laikų stilius" tapo

nepatrauklus (o ir anksčiau buvo ne itin mėgstamas), todėl čia iki nepriklausomybės iškilusių statinių stilius imtas vadinti kolonijiniu, o vėlesniųjų – federaliniu stiliumi.

Visi šie stiliai turėjo bendrą bruožą – prisirišimą prie klasikinių idealų, taigi – prie griežtų taisyklių, ir tai ne visada buvo labai gerai. Taisyklės lėmė, kad architektams kartais beveik nereikėjo galvoti. Coleno Campbello suprojektuoti Mereverto rūmai, esantys Kento grafystėje, iš tikrųjų tėra Palladio sukurtos Caprų šeimos vilos kopija – truputį pakeistas tik kupolas. Daugelis kitų ne ką originalesni. „Svarbi buvo ištikimybė kanonui", – teigia Alainas de Bottonas knygoje *Laimės architektūra* (*The Architecture of Happiness*). Nors architektai sukūrė šiek tiek puikių paladianistinių pastatų, – į galvą iškart ateina tokie pavyzdžiai kaip Čiziko rūmai ir didžiulis Berlingtono lordo butaforinis statinys vakarinėje Londono dalyje, – laikui bėgant rezultatas buvo kartojimasis ir netgi šioks toks sąstingis. Kaip pažymėjo architektūros istorikas Nikolausas Pevsneris, „nelengva atskirti įvairias to laikotarpio vilas ir užmiesčio rūmus".

Todėl šiek tiek džiugina faktas, kad du turbūt įdomiausius ir originaliausius paladianistinius to laikotarpio namus pastatė ne kvalifikuoti architektai Europoje, bet mėgėjai tolimoje šalyje. Tačiau kokie mėgėjai!

II

1769 m. rudenį Virdžinijos valstijos Pidmonto apylinkėse, tuo metu – ties pačia civilizuoto pasaulio riba, jaunas žmogus pradėjo ant kalvos viršūnės statydintis svajonių namą. Namo statyba pareikalavo daugiau nei penkiasdešimties žmogaus gyvenimo metų ir beveik visų jo išteklių, ir šis žmogus taip niekada ir nepamatė savo namo užbaigto. Jis vardu Thomas Jeffersonas, o tas namas – Montiselas.

Niekada nebuvo kito tokio namo. Iš tikrųjų jis stovėjo pasaulio pakraštyje. Priešais jį plytėjo neištyrinėtas žemynas, o už jo – visas pažintas pasaulis.

Tikriausiai joks kitas faktas tiek nebyloja apie Jeffersoną ir jo namą kaip tai, kad jis atgręžtas ne į Senąjį Pasaulį, o į nepažintą Naujojo Pasaulio dykynę.

Montiselas tikrai išskirtinis dėl to, kad pastatytas ant kalvos viršūnės. Žmonės XVIII amžiuje taip nedarydavo, ir dėl svarbių praktinių priežasčių. Jeffersonas susikūrė daug nepatogumų pasistatydamas namą tokioje vietoje – vien dėl to, kad turėjo į kalvos viršūnę nutiesti kelią, o tada viršūnėje sutvarkyti ir išlyginti ištisus akrus uolingos žemės, – ir viena, ir kita buvo milžiniški darbai. Be to, jis nuolat turėjo sunkumų dėl vandens atsargų. Ant kalvų viršūnių taip visada – juk vanduo teka šlaitu žemyn, tad tenka kasti neįprastai gilius šulinius. Net ir iškasus jie vidutiniškai kas penktus metus išdžiūdavo ir vandenį tekdavo tempti į viršų vežimu. Nuolat kildavo rūpesčių ir dėl apšvietimo, nes aplink ištisų mylių spinduliu nebuvo jokios aukštesnės vietos.

Montiselas – tai Palladio Caprų šeimos vila, bet naujai interpretuota. Namas pastatytas iš kitokių medžiagų ir kitame žemyne – itin originalu, bet kartu jis tiksliai atitinka originalą. Šviečiamasis amžius – puikus laikas Palladio idealams. Šiam laikotarpiui būdinga tai, kas moksliška. Tuo metu tikėta, kad viskas, taip pat grožis ir jo vertinimas, gali būti grindžiama moksliniais principais. Palladio planų knyga buvo tinkama ir kaip pradžiamokslis architektams mėgėjams, dėl to tokiam žmogui kaip Jeffersonas ji tapo nepakeičiama ir praktine, ir dvasine prasme. Prieš Jeffersonui pradedant kurti Montiselą per penkiasdešimties metų laikotarpį parašyta apie 450 architektūros vadovėlių, taigi jis gausiai turėjo iš ko pasirinkti. Tačiau Jeffersonas buvo ištikimas būtent Palladio knygai. „Palladio – tai Biblija", – tiesiai rašė jis.

Tuo metu, kai pradėjo kurti Montiselą, Jeffersonas dar nebuvo lankęsis nė viename mieste, didesniame už Viljamsbergą, tuometę kolonijos sostinę. Čia jis mokėsi Vilhelmo ir Marijos koledže. Viljamsberge gyveno apie du tūkstančius žmonių, jis, regis, nebuvo reikšmingas centras. Nors Jeffersonas vėliau nukeliavo į Italiją, jis niekada nepamatė Caprų šeimos vilos, ir beveik neabejotina – ji būtų Jeffersoną pribloškusi, nes, palyginti su Montiselu, yra milžiniška. Nors iliustracijose šiedu pastatai atrodo labai panašūs, Palladio kūrinio matmenys tokie, kad, palyginti su juo, Montiselas atrodo beveik kaip vasarnamis. Iš dalies taip yra dėl to, kad Montiselo tarnybinės patalpos

įrengtos kalvos šlaite ir iš namo bei sodo jų nematyti. Didelė Montiselo dalis iš esmės yra po žeme.

Jeffersonas niekada neregėjo pastato, kurį šiandien mato lankytojai, o tik svajojo apie jį. Iki Jeffersono mirties statinys nebuvo užbaigtas. Penkiasdešimt ketverius metus Jeffersonas gyveno statybų aikštelėje. „Statyti ir griauti – mano viena mėgstamiausių pramogų“, – šmaikštavo jis, ir tai buvo privalumas, nes jis niekada nesiliovė krapštinėtis ir knebinėtis. Kadangi darbai taip užsitęsė, statinys kai kuriose vietose pradėjo smarkiai byrėti, nors kitos dalys dar buvo statomos.

Jeffersono projektuose daug keblių dalykų. Stogas statybininkams virto tikru košmaru, nes jame be būtino reikalo suprojektuotos sudėtingos valminių gegnių ir šlaitų jungtys. „Tai viena iš vietų, kur jis tikrai pasirodė esąs daugiau mėgėjas nei profesionalas, – aprodydamas man Montiselą sakė šio pastato konservuotojas Bobas Selfas. – Projektas visiškai tinkamas, tik kur kas sudėtingesnis nei reikėjo.“

Architektūroje Jeffersonui būdingas nesuvokiamas pedantiškumas. Kai kuriuose jo planuose matmenys nurodyti su septyniais skaičiais po kablelio. Selfas parodė man vieną planą, kuriame įrašytas keistai tikslus skaičius – 1,8991666 colio. „Netgi šiandien niekas negali jokio daikto išmatuoti taip tiksliai, – pasakė jis. – Kalbama apie milijonąsias colio dalis. Manau, tai buvo tik tam tikra proto mankšta. Iš tikrųjų, kitaip negali būti.“

Keisčiausia namo ypatybė – dveji laiptai. Jeffersonas manė, kad laiptai tėra erdvės eikvojimas, todėl suprojektavo juos vos dviejų pėdų pločio ir labai stačius – „tikras kopėčias“, kaip pasakė vienas lankytojas. Laiptai buvo tokie siauri ir taip išlenkti, kad beveik viskas, ką reikėdavo užnešti į viršų, išskyrus tik mažiausią lankytojų bagažą, turėdavo būti užkeliama gerve ir įkeliama pro langą. Be to, laiptai buvo taip paslėpti namo gilumoje, kad jų visai nepasiekė dienos šviesa, todėl buvo ne tik statūs, bet ir grėsmingai tamsūs. Lipti jais, ypač žemyn, baugu net ir šiandien. Dėl pavojingumo lankytojams neleidžiama kopti į antrą bei trečią aukštus, todėl didelė Montiselo dalis, deja, jiems neišvengiamai uždaryta. (Šios patalpos daugiausia naudojamos kaip kontoros.) Vadinasi, lankytojai negali pamatyti žaviausio namo kambario, to, kurį gaubia kupolas. Jeffersonas jį vadino „dangaus kambariu“.

Geltonos sienos, žalios grindys, vėsus vėjelis ir puikūs vaizdai – visa tai idealiai tiktų darbo kambariui, dailininko studijai ar kokiai kitai patalpai, kur reikia nuošalumo. Tačiau į „dangaus kambarį" visada buvo sunku nusigauti, o Jeffersono laikais šis kambarys maždaug trečdalį metų netiko naudoti, nes trūko šildymo. Todėl jis tapo pastogės kambariu, jį naudojo kaip sandėlį.

Kitais atžvilgiais šis namas yra stebuklas. Ryškiausia pastato detalė – kupolas. Jį teko statyti keistu būdu – pritaikyti prie jau užbaigtų galinių laikančiųjų sienų. „Taigi, nors kupolas atrodo visiškai įprastinis, – sakė Selfas, – jis toks nėra. Visam tam suprojektuoti reikėjo gausybės skaičiavimų. Visos jį laikančios briaunos skirtingo ilgio, tačiau jų galai nutolę nuo centro vienodu atstumu, todėl projektuojant reikėjo nuolat skaičiuoti sinusus ir kosinusus. Nedaugelis žmonių būtų galėję sukurti tokį kupolą." Kitos namą puošiančios detalės aplenkė laiką ne viena karta. Pavyzdžiui, Jeffersonas name įtaisė trylika stoglangių, dėl to jame neįprastai šviesu ir erdvu.

Nuo terasos Selfas man parodė sode stovintį išties nuostabų rutulio formos saulės laikrodį – jį Jeffersonas padarė pats. „Tai nepaprastai meistriškas dirbinys, – pasakė jis, – be to, jo būtų neįmanoma padaryti nuodugniai neišmanant astronomijos. Išties nepaprasta, kad jam užteko laiko ir jėgų sutalpinti tai į galvą."

Montiselas pagarsėjo naujovėmis – į židinį įmontuotu liftu valgiams, statinyje įrengtais tualetais, taip pat įrenginiu, kuris vadinamas poligrafu. Naudojant du rašiklius šiuo įrenginiu nukopijuojamas kiekvienas ant jo rašomas laiškas. Dar viena detalė – dvejos durys, iš kurių pastūmus tik vienas (nesvarbu kurias) atsiveria abejos. Šios durys pusantro šimto metų žavėjo ir glumino specialistus. Tik šeštajame XX amžiaus dešimtmetyje rekonstrukcijos metu buvo surastas vidinis mechanizmas: restauratoriai atrado, kad duris jungia nematomas strypas ir skridiniai, – pasirodo, tai gana paprastas įrenginys, bet ir stulbinantis, jam sukurti reikėjo daug lėšų ir sumanumo, o pastangų buvo sutaupyta labai nedaug.

Jeffersonas buvo nepaprastai aktyvus. Jis girdavosi, kad saulė per penkiasdešimt metų nė sykio neužklupo jo gulint lovoje, ir kažin ar per aštuoniasdešimt trejus savo gyvenimo metus jis iššvaistė bent akimirką. Jeffersonas turėjo

aistrą viską registruoti, visada vienu metu rašydavo į septynis užrašų sąsiuvinius – registravo net mažiausias kasdienio gyvenimo smulkmenas. Jis išsamiai aprašydavo kiekvienos dienos orą, paukščių migracijos reguliarumą, datas, kai pražysdavo gėlės. Jis ne tik turėjo 18 000 savo parašytų laiškų kopijas ir išsaugojo 5 000 gautų laiškų, bet ir kruopščiai visus juos registravo „Epistoliniame registre", kurio apimtis – daugiau nei 650 puslapių. Jeffersonas registravo kiekvieną išleistą ir gautą centą, užsirašė, kiek žirnių telpa į pintos talpos puodelį. Jis aprašydavo visą kiekvieno savo vergo turtą, ir šiuose aprašuose neįprastai išsamiai užfiksuota, kaip su jais buvo elgiamasi ir ką jie turėjo.

Tačiau – keistas dalykas – jis neturėjo pačiam Montiselui skirto dienoraščio ar jo aprašo. „Gana keista, bet daugiau žinome apie Jeffersono namą Paryžiuje nei apie šį namą, – man apsilankius Montisele pasakė vyresnioji kuratorė Susan Stein. – Nežinome, kokia buvo daugumos kambarių grindų danga, ir nesame tikri dėl daugelio baldų. Žinome, kad namuose buvo įrengti du tualetai, tačiau nežinome, kas galėjo jais naudotis ir kas naudota kaip tualetinis popierius. Šie dalykai neužfiksuoti." Taigi apie Jeffersoną žinios paradoksalios – žinome viską apie 250 augalų rūšių, kurias jis augino maistui (jis surūšiavo augalus pagal tai, ar valgomos jų šaknys, ar vaisiai, ar lapai), tačiau stebinamai mažai – apie daugelį jo namų gyvenimo ypatumų.

Šiuose namuose visada siaubingai nuolaidžiauta savininko silpnybėms. Kai Jeffersonas 1772 m. parsivežė į Montiselą savo jaunąją nuotaką Marthą, namo statybos tęsėsi jau trejus metus, ir iš karto buvo matyti, kad tai *jo* namas. Pavyzdžiui, jo darbo kambarys plotu beveik dvigubai pranoko ir valgomąjį, ir sutuoktinių miegamąjį. Svarbiausi namo daiktai buvo skirti Jeffersono poreikiams ir užgaidoms tenkinti. Pavyzdžiui, jis galėjo patikrinti vėjo kryptį ir greitį penkiose namo vietose, o jo žmonai to visai nereikėjo.

Martha mirė anksti, praėjus vos dešimtmečiui po vestuvių, ir nuo tada tapo dar aiškiau, kad namas yra jo. Į privačias patalpas – kitaip tariant, į didesnę namo dalį – svečiai būdavo įleidžiami tik su palyda. Tie, kas norėdavo pavartyti bibliotekos knygas, turėdavo palaukti, kol ponas Jeffersonas galės juos ten palydėti.

Iš visų mįslingų spragų Jeffersono registruose turbūt labiausiai stebina tai, kad jis neregistravo savo knygų ir net nenutuokė, kiek jų iš tikrųjų turi.

Jeffersonas mėgo knygas, ir jam labai pasisekė, nes teko gyventi tuo metu, kai knygos ėmė darytis įprastas dalykas. Dar palyginti neseniai jos iš tiesų buvo gana retos. 1757 m. miręs Jeffersono tėvas paliko keturiasdešimt dviejų knygų biblioteką, ir ji laikyta gana įspūdinga. Keturių šimtų knygų biblioteka – ją miręs paliko Johnas Harvardas – atrodė tokia didžiulė, kad jo vardu buvo pavadintas Harvardo koledžas. Per visą gyvenimą Harvardas kasmet įsigydavo maždaug po dvylika knygų. Jeffersonas per *savo* gyvenimą įsigydavo maždaug dvylika knygų *per mėnesį*, o per dešimtmetį vidutiniškai jų sukaupdavo tūkstantį.

Be savo knygų Thomas Jeffersonas nebūtų tapęs Thomu Jeffersonu. Gyvenant tokiomis sąlygomis – pasienyje, kur nepakako remtis savo patirtimi, – knygos buvo gyvybiškai svarbūs orientyrai, parodantys, kaip galima gyventi, ir nė viena iš jų taip neįkvėpė, nesuteikė tiek pasitenkinimo ir naudingų patarimų kaip *I Quattro Libri.*

III

Dėl ribotų išteklių ir užsitęsusių statybų Montiselas niekada neatrodė itin gerai, netgi atrodydavo gana prastai. 1802 m. lankytoja ponia Anna Maria Thornton buvo sukrėsta, nes turėjo įeiti vis dar svyruojančiomis lentomis. Tuo metu nuo Jeffersono darbų pradžios buvo praėję daugiau nei trisdešimt metų. „Nors buvau pasiruošusi pamatyti neužbaigtą namą, negalėjau nepersiimti [...] jo niūrumo“, – stebėjosi ji dienoraštyje. Pačiam Jeffersonui niekada pernelyg nerūpėjo patogumai. „Dabar gyvename plytų degimo krosnyje“, – kartą patenkintas rašė jis draugui. Jeffersonas neturėjo ir ypatingų prižiūrėtojo sugebėjimų. Tvankiame ir drėgname Virdžinijos klimate pastato išorės medieną reikia perdažyti bent kas penkerius metus. Tačiau, kiek žinoma, Jeffersonas apskritai niekada neperdažė namo. Termitai pradėjo graužti medines konstrukcijas beveik tuoj pat, o netrukus įsimetė ir paviršinis trūnijantis puvinys.

Jeffersonas nuolat turėdavo finansinių sunkumų, tačiau jų kildavo dėl jo paties kaltės. Jis buvo stebinamai išlaidus. Praleidęs Prancūzijoje penkerius metus, 1790 m. jis iš ten parsigabeno visą laivą baldų ir namų ūkio reikmenų – penkias krosnis, penkiasdešimt septynias kėdes, įvairių veidrodžių, sofų ir žvakidžių, savo paties sumeistrautą kavinuką, laikrodžių, lininių audinių, įvairiausių indų, 145 ritinius sienų apmušalų, Argand'o lempų atsargą, keturias vaflines ir daug kitų dalykų – tiek, kad jie vos tilpo į aštuoniasdešimt šešias dideles dėžes. Be to, jis parsigabeno arklių traukiamą vežimą. Jeffersonas nurodė visa tai pristatyti į savo buveinę Filadelfijoje, tuometėje šalies sostinėje, ir nevaržomai pirko daiktus toliau.

Jeffersonas, nors turėjo asketo bruožų, – rengėsi kukliau nei jo namų tarnai, – išleisdavo milžiniškas sumas maistui ir gėrimams. Per pirmąją prezidento kadenciją jis vien vynui išleido 7 500 dolerių – dabar tai atitiktų 120 000 dolerių. Per aštuonerius metus jis įsigijo mažiausiai dvidešimt tūkstančių butelių vyno. Net sulaukęs aštuoniasdešimt dvejų ir beviltiškai įklimpęs skolose, jis, kaip neslėpdamas nuostabos rašo vienas biografas, „vis dar 150 butelių partijomis užsakinėjo *Muscat de Riversalle* vyną".

Daugelis Montiselo keistybių atsirado dėl to, kad Jeffersono darbininkai ne viską mokėjo padaryti. Statant fasado kolonas Jeffersonui teko rinktis paprastą dorėninį stilių, nes nepavyko rasti nė vieno darbininko, kuris būtų mokėjęs padaryti ką nors sudėtingesnio. Tačiau didžiausia problema, pareikalavusi daugiausia išlaidų ir sukėlusi daugiausia nusivylimo, buvo vietinių medžiagų trūkumas. Verta trumpai apžvelgti, su kokiais sunkumais susidurdavo Amerikos kolonistai, mėgindami kurti civilizaciją krašte, neturėjusiame infrastruktūros.

Britų imperijos samprata buvo tokia: Amerika turi tiekti jai žaliavas už priimtiną kainą ir mainais gauti užbaigtus gaminius. Šią sistemą palaikė įstatymų virtinė, vadinta Laivybos įstatymais. Šie įstatymai nurodė, kad visi į Naująjį Pasaulį atgabenami gaminiai turi arba būti pagaminti Britanijoje, arba gabenami per ją, net jei būtų pagaminti, pavyzdžiui, Vest Indijoje ir galiausiai juos tektų beprasmiškai dusyk gabenti per Atlantą. Ši beprotiškai neproduktyvi tvarka tapo viliojamai pelninga britų pirkliams ir gamintojams, nes sparčios plėtros apimto žemyno prekyba praktiškai buvo jų valioje.

Nepriklausomybės karo išvakarėse Amerika iš esmės *buvo* Britanijos eksporto rinka. Į ją Britanija eksportuodavo 80 procentų audinių, 76 procentus vinių, 60 procentų kaltinės geležies ir beveik pusę viso užsieniui parduodamo stiklo. Iš viso Amerika kasmet importuodavo 30 000 svarų šilko, 11 000 svarų druskos, daugiau nei 130 000 bebro kailio kepurių ir daug kitų dalykų. Daugelis šių dalykų, ypač bebro kailio kepurės, buvo gaminami iš medžiagų, gaunamų pačioje Amerikoje, ir juos būtų buvę galima nesunkiai gaminti Amerikos fabrikuose. Amerikiečiai tai irgi suprato.

Kadangi Amerikos vidaus rinka buvo maža, o tokiame dideliame plote prekiauti nelengva, amerikiečiai negalėjo konkuruoti su britais – nors kartais išdrįsdavo pamėginti. XVIII a. pradžioje įsteigtos kelios palyginti nemažos stiklo gamybos įmonės, ir kelios netgi trumpą laiką klestėjo, tačiau iki karo kolonijose stiklą apskritai nustota gaminti. Daugumoje namų išdaužtų langų nebekeisdavo naujais. Stiklas visur tapo tokia retenybe, kad imigrantams buvo patariama atsigabenti langų stiklo. Panašiai nuolat išsekdavo ir geležies atsargos, o popieriaus Amerika turėjo taip mažai, kad, galima sakyti, jo ten beveik nebuvo. Amerikoje gaminta tik paprasčiausia keramika: ąsočiai, moliniai puodai ir panašiai. Visus kokybiškesnius gaminius, pavyzdžiui, įvairių rūšių porcelianą, reikėjo gabenti iš Britanijos (arba per ją, o tai kainavo dar brangiau). Jeffersono ir kitų Virdžinijos plantatorių padėtis buvo sunki ir dėl to, kad trūko miestų. Buvo lengviau susisiekti su Londonu nei su kitomis kolonijomis.

Dėl šių priežasčių beveik viską tekdavo užsakyti per toli esančius tarpininkus. Reikėdavo nuodugniai išdėstyti kiekvieną pageidavimą, tačiau galiausiai tekdavo pasitikėti svetimo žmogaus nuomone ir tikėtis, kad jis dirbs sąžiningai. Visada buvo didelis pavojus nusivilti. Tipiškas George'o Washingtono 1757 m. užsakymas padeda šiek tiek įsivaizduoti, kad buvo nesuskaičiuojamai daug dalykų, kurių amerikiečiai nemokėjo pasigaminti patys. Washingtonas pageidavo šešių svarų uostomojo tabako, dviejų tuzinų dantų šepetėlių iš pinčių, dvidešimties maišų druskos, penkiasdešimties svarų razinų bei migdolų, tuzino raudonmedžio kėdžių, dviejų stalų („keturioms su puse kvadratinės pėdos padengti ir kad retkarčiais būtų galima sujungti"), didelio češyro sūrio, trupučio marmuro kaminui, šiek tiek papjė mašė ir sienų apmušalų, statinai-

tės sidro, penkiasdešimt svarų žvakių, dvidešimt galvų cukraus, 250 stiklų langams ir daugelio kitų prekių.

„Dėmesio: prašau rūpestingai supakuoti", – pridūrė jis šiek tiek gailiai, bet bergždžiai, nes beveik kiekvieną kartą gabenant prekes kas nors sulūždavo, sugesdavo ar dingdavo. Kai daugiau nei pusę metų pralaukę, pavyzdžiui, dvidešimties stiklų langams, žmonės pamatydavo, kad pusė jų sudužę, o kiti – ne to dydžio, net stojiškiausieji dažnai prarasdavo savitvardą.

Pirklių ir tarpininkų požiūriu, užsakymai kartais būdavo gluminamai nevienareikšmiai. Washingtonas viename užsakyme Londono tarpininkui nurodė nupirkti jam „du liūtus, tokius kaip antikiniai Italijos liūtai". Tarpininkas teisingai atspėjo, kad Washingtonas turėjo omenyje skulptūras, tačiau apie jų išvaizdą ir dydį galėjo tik spėlioti. Kadangi Washingtonas niekada nebuvo lankęsis Italijoje, tikriausiai to ir pats dorai nežinojo. Laiškuose, adresuotuose tarpininkams Londone – *Robert Cary & Co.*, Washingtonas nuolat prašydavo daiktų, kurie būtų „madingi", atitiktų „šiuolaikiškiausią skonį" ir būtų „visada gražūs ir elegantiški", tačiau iš vėlesnių laiškų matyti, kad jam dažniausiai atrodė, jog gavo ne tai, ko prašė.

Net rūpestingiausiai nupiešus, ko pageidaujama, piešinys galėjo būti suprastas klaidingai. Edwinas Tunisas pasakoja istoriją apie žmogų, kuris prie savo užsakymo pridėjo nupieštą šeimos šalmo papuošalą, kuriuo norėjo papuošti pietų servizą. Norėdamas užtikrinti, jog jo nurodymai bus teisingai suprasti, jis pridėjo ryškią rodyklę, pabrėžiančią tam tikrą detalę. Kai lėkštės buvo pristatytos, žmogus, savo siaubui, pamatė, kad ant kiekvienos iš jų tiksliai nukopijuota rodyklė.

Buvo nesunku atsikratyti Anglijoje iš mados išėjusių neparduotų drabužių ir baldų – juos parduodavo amerikiečiams, ir daugelis tarpininkų negalėdavo šiai pagundai atsispirti. „Iš tikrųjų tu net neįsivaizduoji, kokio šlamšto galima rasti geriausiose parduotuvėse", – rašė draugei namo anglė viešnia Margaret Hall. Anglijos fabrikuose prigijo linksmas posakis: „Pakankamai geras Amerikai." Nuolat kildavo įtarimų, ar užprašyta kaina ne per didelė. Po vienos prekių siuntos Washingtonas tarpininkui Cary įsiutęs rašė, kad daugelis pristatytų gaminių „vidutinės kokybės, bet ne vidutiniškai įkainoti, jų kaina kur kas didesnė, nei kada esu mokėjęs".

Tarpininkų ir pirklių nerūpestingumas kone varė supykusius amerikiečius iš proto. Pulkininkas Johnas Tayloe, statydamas Vašingtone garsųjį Aštuonkampį namą, Londono *Coade* fabrike užsakė židinį, maždaug metus laukė, kol jis buvo pristatytas, o tada bejėgiškai aiktelėjo, kai atvėręs dėžę pamatė, jog siuntėjai užmiršo įpakuoti židinio atbrailą. Užuot laukęs, kol bus pristatyta atbraila, jis užsakė patikimam Amerikos dailidei pagaminti naują medinę atbrailą. Jo židinys vis dar su medine atbraila, ir šiandien jis yra vienas iš kelių išlikusių Koud akmens gaminių visoje Amerikoje.

Dėl pristatymo sunkumų plantacijų savininkai dažnai beveik neturėjo kitos išeities, tik gamintis daiktus patys. Jeffersonas degėsi plytas – iš viso išdegė apie 650 000, – tačiau tai daryti buvo sunku: tik maždaug pusė kiekvienos partijos plytų tiko naudoti, mat savadarbėse krosnyse susidarydavo labai netolygi temperatūra. Jeffersonas ėmė pats gamintis ir vinis. Kai santykiai su Britanija tapo labiau įtempti, padėtis dar pasunkėjo. 1774 m. Kontinentinis kongresas priėmė nutarimą nebeimportuoti Britanijos prekių, ir Jeffersonui teko nusivilti – jis sužinojo, kad nebegaus keturiolikos porų labai brangių pakeliamųjų langų, kuriuos užsakė Anglijoje ir kurių jam tikrai labai reikėjo.

Laisvos prekybos slopinimas labai pykdė škotų ekonomistą Adamą Smithą (neatsitiktinai jo *Tautų turtas* (*Wealth of Nations*) pasirodė tais pačiais metais, kuriais Amerika paskelbė nepriklausomybę). Tačiau kur kas labiau tai pykdė amerikiečius – juos, suprantama, žeidė mintis, kad jų rinka visą laiką liks kontroliuojama. Teigti, kad JAV nepriklausomybės karą sukėlė pasipiktinimas prekyba, būtų pernelyg drąsu, tačiau tai tikrai buvo svarbus veiksnys.

IV

Kai Jeffersonas niekaip negalėjo užbaigti Montiselo statybų, už 120 mylių į šiaurės rytus jo kolega George'as Washingtonas, irgi virdžinietis, perstatė ant Potomako upės kranto, netoli dabartinės Kolumbijos apygardos, stovėjusius savo plantacijos namus – Maunt Vernoną. Washingtonas susidūrė su pana-

šiomis kliūtimis ir nesėkmėmis kaip Jeffersonas ir į jas reagavo parodydamas ne mažesnius sugebėjimus prisitaikyti prie aplinkybių. (Tai, kad jo namai yra netoli šios apygardos, ne atsitiktinumas. Washingtonas gavo užduotį parinkti vietą naujai šalies sostinei ir pasirinko tokią, kurią galėjo nesunkiai pasiekti iš savo plantacijos.)

Kai Washingtonas 1754 m. mirus netikram broliui Lawrence'ui persikraustė į Maunt Vernoną, tai buvo kuklus aštuonių kambarių ūkininko namas. Kitus trisdešimt metų jis perstatinėjo ir plėtė šį namą, kol jis virto įspūdingais rūmais, turinčiais dvidešimt kambarių. Visi jie buvo grakščių proporcijų ir nuostabios apdailos (daug kas buvo perimta iš Palladio). Washingtonas jaunystėje kartą trumpam nuvyko į Barbadosą, tačiau daugiau nė karto nepaliko, jo žodžiais tariant, savo „naujos miškingos šalies". Tačiau Maunt Vernono lankytojus stulbino subtilus namo stilius – atrodė, tarsi Washingtonas būtų apkeliavęs didžiuosius Europos rūmus bei sodus ir uoliai atrinkęs viską, ką matė geriausia.

Jis rūpinosi kiekviena smulkmena. Per aštuonerius JAV nepriklausomybės karo metus, nepaisydamas visų patiriamų negandų ir dėmesį atitraukiančių kautynių, jis kas savaitę rašydavo namo pasiteirauti, kaip klostosi reikalai, ir duoti naujų nurodymų dėl kokios nors projekto detalės (arba pakeisti ankstesnius). Washingtono darbininkų prižiūrėtojas, suprantama, stebėjosi, ar tai tinkamas metas investuoti pinigus ir jėgas į namą, kurį priešai bet kada gali užgrobti ir sugriauti. Washingtonas didžiąją dalį karo meto skyrė visą dėmesį karo veiksmams šiaurinėje šalies dalyje, o tą jos dalį, kur stovėjo jo namai, nuolat palikdavo neapsaugotą nuo užpuolikų. Laimė, britai niekada nepasiekė Maunt Vernono. Jei jie būtų pasiekę šią vietą, beveik neabejotinai būtų pagrobę ponią Washington, o namą ir valdą padegę.

Nepaisydamas pavojų, Washingtonas tęsė statybas. Būtent sunkiausiu karo laikotarpiu, 1777 m., Maunt Vernono name atsirado du drąsiausi architektūriniai elementai: bokštelis ir atvira fasado veranda su savitomis stačiakampėmis kolonomis, išdėstytomis palei visą rytinę sieną. Šią verandą Washingtonas suprojektavo pats, ir tai vienas geriausių jo kūrinių. „Net ir šiandien, – rašo Stewartas Brandas, – tai viena gražiausių vietų Amerikoje, kur galima tiesiog pasėdėti." Bokštelis – taip pat Washingtono sumanymas.

Jo žaisminga kepurę primenanti forma puošia stogą, be to, tai labai efektyvus oro kondicionierius, papūtus vėjeliui vėdinantis pagrindinę namo dalį.

„Pastačius šią verandą buvo išties išradingai užtikrinta, kad name netrūks nei pavėsio, nei vėsumos, taip pat ji daro priekinį fasadą patrauklesnį, – man lankantis Maunt Vernone pasakė Dennisas Pogue'as, direktoriaus pavaduotojas dvaro išsaugojimo reikalams. – Jis buvo kur kas geresnis architektas, nei manoma."

Washingonas nuolat plėtė statinį, ir jam tekdavo daryti kompromisų. Dėl konstrukcijos teko pasirinkti: ar perdaryti didelę dalį interjero, ar atsisakyti simetrijos užpakalinėje namo dalyje, – o būtent šią dalį atvykę lankytojai išvysdavo pirmiausia. Jis pasirinko antrąją alternatyvą. „Tais laikais tai buvo gana drąsus ir neįprastas žingsnis, tačiau Washingtonas visada rinkosi praktiškai, – sakė Pogue'as. – Jam buvo priimtinesnis praktiškas vidaus planas nei dirbtinai primesta pastato išorės simetrija. Jis tikėjosi, kad žmonės to nepastebės." Pogue'o patirtis rodo, kad to nepastebi apie pusė lankytojų. Reikia pasakyti, šis simetrijos trūkumas ne itin trikdo, nors tiems, kas vertina pusiausvyrą, lengva pastebėti, kad bokštelio vieta daugiau nei per pusantros pėdos nukrypusi nuo pastato simetrijos ašies.

Kadangi Washingtonui stigo visų rūšių statybinio akmens, jis apkalė pastatą medinėmis lentomis, o ties kampais jas rūpestingai suapvalino, kad atrodytų kaip iš akmens nutašyti blokai, ir nudažė, kad nesimatytų lentų šakelių ir medžio tekstūros. Dažams dar neišdžiūvus, ant paviršiaus buvo atsargiai beriamas smėlis, kad susidarytų šiurkšti, akmenį primenanti tekstūra. Imitacija pavyko taip gerai, kad ir šiandien vadovai turi parodyti lankytojams šio namo apdailos tikrąją prigimtį pabelsdami krumpliais į sieną.

Washingtonas negavo progos ilgesnį laiką pasimėgauti Maunt Vernonu ir netgi būdamas namie turėdavo nedaug ramybės. Viena iš to amžiaus tradicijų buvo pamaitinti ir priglobti kiekvieną prie durų pasirodžiusį padorios išvaizdos žmogų. Washingtonui nedavė ramybės svečiai – vienais metais jų atvyko 677. Daugelis jų pasilikdavo ilgiau nei vienai nakčiai.

Washingtonas mirė 1799-aisiais, praėjus vos dvejiems metams nuo tada, kai pasitraukė iš pareigų. Tuomet prasidėjo ilgas Maunt Vernono nuosmukis. Iki kito šimtmečio vidurio namas stovėjo beveik apleistas. Washingtono

paveldėtojai siūlė valstybei jį nupirkti už priimtiną kainą, tačiau Kongreso nariai nemanė, kad Kongresui priklauso rūpintis buvusių prezidentų namais, ir atsisakė skirti lėšų. 1853 m. moteris, vardu Louisa Dalton Bird Cunningham, pamatė namą plaukdama Potomako upe keleiviniu garlaiviu ir taip pasibaisėjo jo būkle, kad įsteigė fondą „Maunt Vernono damų asociacija". Fondas nupirko namą ir pradėjo ilgą, didvyriškų pastangų reikalaujantį restauravimą, ir šiandien sumaniai bei rūpestingai jį prižiūri. Tam tikra prasme dar nuostabiau, jog išliko neprilygstamas vaizdas į Potomako upę. Šeštajame XX a. dešimtmetyje buvo parengtas planas kitame krante statyti didžiulę naftos perdirbimo įmonę. Sėkmingai įsikišus Kongreso narei Frances Payne Bolton iš Ohajo, pavyko išgelbėti aštuonias kvadratines mylias Merilando pakrantės būsimoms kartoms, todėl šiandien reginys tebėra mielas, ne prastesnis nei Washingtono laikais.

Po Jeffersono mirties panašiai nukentėjo ir Montiselas, nors iš tikrųjų ir tada jis jau buvo gana aptriušęs. 1815 m. lankytojas priblokštas sakė, kad beveik visos kėdės nusitrynusios, iš jų styro kamšalas. Jeffersonas mirė sulaukęs aštuoniasdešimt trejų, 1826 m. liepos 4 d., nuo Nepriklausomybės deklaracijos pasirašymo dienos praėjus penkiasdešimčiai metų. Mirdamas jis paliko daugiau nei 100 000 dolerių skolų, milžinišką sumą, ir Montiselas tuo metu atrodė varganai.

Namui išlaikyti reikėjo daug lėšų. Jeffersono duktė neišgalėjo jų skirti, todėl nusprendė namą parduoti už 70 000 dolerių, tačiau pirkėjų neatsirado. Galiausiai jis buvo parduotas už vos 7 000 dolerių žmogui, vardu Jamesas Barclay'us, ir šis mėgino paversti Montiselą šilko ūkiu. Šis sumanymas apgailėtinai žlugo. Barclay'us pabėgo į Šventąją žemę, ten ėmėsi misionieriaus veiklos, o namas liko apleistas. Per grindų lentas prasikalė piktžolės, durys išvirto, po tuščius kambarius ganėsi karvės. Garsųjį Houdono sukurtą Voltaire'o biustą rado gulintį lauke. 1836 m., praėjus vos dešimtmečiui po Jeffersono mirties, Montiselą tik už 2 500 dolerių – už tokį namą net tada tai buvo niekinga suma – nupirko keistuolis, vardu Uriah Phillipsas Levy. Tai buvo gana savotiškas Virdžinijos dvarininkas, ir apskritai keistas žmogus. Visų pirma, Levy buvo žydų tautybės laivyno karininkas – vienintelis visame JAV

laivyne. Be to, sunkaus ir nesuvaldomo charakterio. Jo viršininkai nenorėjo pastebėti šių savybių turint ir kitus laivyno karininkus, nes jų atžvilgiu neturėjo išankstinių antisemitinių nuostatų. Per savo karjerą Levy buvo penkis kartus teisiamas karo lauko teismo ir penkis kartus atleistas nuo bausmės. Jo naujiesiems kaimynams ne mažiau reikšmės turėjo ir tai, kad Levy buvo iš Niujorko. Šis žydas jankis Virdžinijoje neįgijo daug draugų. Įsiliepsnojus pilietiniam karui, konfederatų valdžia užgrobė Montiselą, o Levy pabėgo į artimiausią saugų prieglobstį – Vašingtoną. Jis kreipėsi į prezidentą Lincolną prašydamas pagalbos, ir Lincolnas, įžvalgiai supratęs, kad tai tinkamas žmogus, paskyrė jį į Federalinę lauko teismo tarybą.

Montiselas priklausė Levy šeimai devyniasdešimt metų – kur kas ilgiau nei Jeffersonui. Jei ne ši šeima, namas tikrai būtų neišlikęs. 1923 m. jie pardavė Montiselą už 500 000 dolerių neseniai įsteigtam Thomo Jeffersono atminimo fondui. Fondas pradėjo atnaujinimo programą. Darbai truko ilgai, buvo baigti tik 1954 m. Praėjus beveik dviem šimtams metų nuo tada, kai Jeffersonas pradėjo darbus, Montiselas pagaliau tapo toks, kokio jis norėjo.

Net jei Thomas Jeffersonas ir George'as Washingtonas būtų tik įdomius namus pasistatę plantacijų savininkai, vien tai būtų gana didelis nuopelnas. Tačiau, žinoma, iš tikrųjų jie kartu pradėjo politinę pertvarką, dalyvavo ilgame kare, sukūrė naują šalį ir nenuilstamai jai tarnavo, ištisus metus praleisdami ne namie. Nors jie buvo užsiėmę visais šiais dalykais, nors stokojo reikiamų žinių ir medžiagų, jiems pavyko pastatyti du statinius – vienus iš labiausiai pavykusių per visą istoriją. Tai tikrai didelis laimėjimas.

Išgirtieji Montiselo mechaniniai išradimai – tylūs liftai valgiams tiekti, kartu atsiverdavusios dvejos durys ir panašūs dalykai – kartais laikomi tik nesvarbiais triukais, tačiau iš tikrųjų jų kūrėjas maždaug 150 metų užbėgo už akių būdingam amerikiečių bruožui – racionalizacijos įrenginių pomėgiui. Dėl jų Montiselas tapo ne tik stilingiausiu kada nors Amerikoje pastatytu namu, bet ir pirmuoju moderniu namu. Tačiau iš šių dviejų statinių reikšmingesnis Maunt Vernonas. Jis buvo laikomas idealu, pagal jį statyta ne tik gausybė namų, bet ir bankai, aptarnaujantys klientus tiesiog automobilyje, moteliai, restoranai ir kitos priekelių traukos vietos. Tikriausiai joks kitas

Amerikos pastatas nebuvo taip dažnai mėgdžiojamas – deja, beveik visada buvo tam tikrų šiurkštaus kičo požymių, – vargu ar tai Washingtono kaltė, ir toks mėgdžiojimas tikrai nedera su jo gera reputacija. Neatsitiktinai jis pirmasis Amerikoje suplanavo atitvarinį griovį ir gali pagrįstai pretenduoti vadintis amerikietiškos vejos tėvu. Be visų kitų dalykų, jis ne vienus metus kruopščiai dirbo, mėgindamas sukurti tobulą pievelę žaisti rutuliais, ir tapo geriausiu Naujojo Pasaulio žolių sėklų ir žolės specialistu.

Nuostabu, kai pagalvoji, kad tik gerokai mažiau nei šimtmetis skyrė Jeffersoną ir Washingtoną, gyvenusius dykroje be infrastruktūros, ir paauksuotojo amžiaus Ameriką, kuri ėmė vyrauti pasaulyje. Tikriausiai per jokį kitą istorijos laikotarpį kasdienis gyvenimas taip stipriai ir visokeriopai nepasikeitė, kaip per tuos septyniasdešimt ketverius metus, – laikotarpį nuo Thomo Jeffersono mirties 1826 m. iki kito amžiaus pradžios. Atsitiktinumas, kad šios datos beveik sutampa su mūsų pono Marshamo gyvenimo, ramiai ir be reikšmingų įvykių prabėgusio Anglijoje, pradžia ir pabaiga.

Prie šio pasakojimo galima pridurti dar šį tą. 1814 m. vasarą britai sudegino Amerikos Kapitolijaus pastatą (šis vandalizmo aktas taip įsiutino Jeffersoną, kad jis norėjo pasiųsti į Londoną Amerikos agentus padegti vietinių įžymybių), o kartu ir Kongreso biblioteką. Jeffersonas tuoj pat kilniai pasiūlė šaliai savo biblioteką „tokiomis sąlygomis, kokias Kongresas nuspręs esant tinkamas“. Jeffersonas manė, kad turi apie dešimt tūkstančių knygų, tačiau federalinės valdžios delegacija atvyko apžiūrėti kolekcijos ir nustatė, kad tikrasis skaičius yra 6 487. Dar blogiau: apžiūrėję knygas, jie visai nebebuvo įsitikinę, ar jų nori. Jie manė, kad daugelis knygų Kongresui nenaudingos, nes skirtos tokioms temoms kaip architektūra, vynininkystė, valgio gaminimas, filosofija ir menas. Maždaug ketvirtadalis Jeffersono knygų buvo užsienio kalbomis, „kuriomis skaityti neįmanoma“, kaip niūriai pabrėžė delegacija, o dar gana daug buvo „amoralaus ir bedieviško pobūdžio“. Galiausiai Kongreso nariai skyrė Jeffersonui už biblioteką 23 900 dolerių sumą – gerokai mažiau nei pusę jos vertės – ir gana nenoriai ją išsigabeno. Kaip galima tikėtis, Jeffersonas kaipmat ėmėsi kurti naują biblioteką ir iki mirties, kuri ištiko kitame dešimtmetyje, sukaupė apie tūkstantį naujų knygų.

Galbūt Kongreso nariai nebuvo itin dėkingi už netikėtai gautas gėrybes, tačiau Kongresui įsigijus šias knygas neseniai susikūrusios Jungtinės Valstijos gavo moderniausią valstybinę biblioteką pasaulyje, o šios bibliotekos vaidmuo iš esmės pasikeitė. Anksčiau valstybinės bibliotekos būdavo tik žinynų saugyklos, skirtos grynai utilitariniams tikslams, o ši kolekcija turėjo tapti išsami ir universali, ir tai rodė visai kitokią bibliotekos sampratą.

Šiandien Kongreso biblioteka yra didžiausia pasaulyje, ji turi daugiau nei 115 milijonų knygų ir kitų dalykų. Deja, Jeffersono dalis gyvavo neilgai. Praėjus trisdešimt šešeriems metams per Kūčias ankstų rytą užsidegė vienas iš Kapitolijaus bibliotekos kaminų. Kadangi tai vyko ankstyvu metu ir šventinę dieną, arti nebuvo žmonių, kurie būtų galėję pastebėti gaisrą ar sutrukdyti jam plisti. Kol liepsna buvo pastebėta ir užgesinta, dauguma kolekcijos knygų sudegė. Tarp jų – ir vertingas Jeffersono turėtas *I Quattro Libri* egzempliorius.

Savaime suprantama, gaisras įvyko 1851 metais.

Keturioliktas skyrius

Laiptai

I

Atėjome į pavojingiausią namo vietą – esame ant laiptų. Tiesą sakant, tai apskritai viena iš pavojingiausių vietų. Niekas negali tiksliai pasakyti, kokie jie pavojingi, nes stebinamai trūksta duomenų. Dauguma šalių registruoja, kiek žmonių žuvo ar susižeidė nuo ko nors nukritę, tačiau neregistruoja priežasčių, dėl kurių žmonės nukrinta. Pavyzdžiui, yra žinoma, kad Jungtinėse Valstijose apie 12 000 žmonių per metus trenkiasi į žemę ir nebepakyla, tačiau negalima pasakyti, ar taip nutinka iškritus iš medžio, nukritus nuo stogo ar galinės verandos. Britanijoje iki 2002 m. palyginti kruopščiai registruota, kiek žmonių nukrito nuo laiptų, tačiau tada Prekybos ir pramonės departamentas nusprendė, kad registruoti šiuos faktus išlaidu ir įstaiga to nebeišgali. Tačiau toks taupymas atrodo gana neprotingas, kai pagalvoji, kaip brangiai visuomenei atsieina nukritusių žmonių sužalojimai. Naujausiais duomenimis, per metus gana daug britų – 306 166 – nukritę nuo laiptų buvo sunkiai sužeisti, jiems reikėjo medicinos pagalbos, taigi tai tikrai nėra nereikšminga.

Johnas A. Templeris iš Masačusetso technologijos instituto, pavyzdinio (ir, reikia pasakyti, beveik vienintelio) mokslinio veikalo šia tema – knygos *Laiptinė: pavojų, kritimų ir saugesnių projektų tyrimai* (*The Staircase: Studies of Hazards, Falls, and Safer Design*) – autorius, užsimena, kad visi

skaičiai kalbant apie nukritusių žmonių sužeidimus vis tiek tikriausiai labai sumažinti. Tačiau net atsargiausiai sumažinus aišku, kad laiptai – tai antra pagal dažnumą priežastis, dėl kurios žūstama įvykus nelaimingam atsitikimui. Nors dėl jos žūstama daug rečiau nei patekus į automobilio avariją, tačiau daug dažniau nei skęstant, patekus į gaisrą ar ištikus kitai ne mažiau žiauriai nelaimei. Kai pagalvoji, kiek daug visuomenė praranda dėl to, kad žmonės krinta nuo laiptų, – prarandama darbo laiko, apkraunama sveikatos apsaugos sistema – keista, kad šie įvykiai netyrinėjami nuodugniau. Į gaisrų prevenciją, jų tyrimus, gaisrinės saugos kodeksus ir draudimą nuo gaisrų investuojamos milžiniškos sumos ir daug biurokratų laiko, tačiau beveik nieko neskiriama geriau ištirti, kodėl krintama nuo laiptų ir kaip tokioms nelaimėms užkirsti kelią.

Kiekvienas kada nors suklumpa ant laiptų. Apskaičiuota, kad lipdami laiptais vieną kartą iš 2 222 turėtumėte nepataikyti atsistoti ant pakopos, vieną iš 63 000 – patirti nedidelį nelaimingą atsitikimą, vieną iš 734 000 – skaudų nelaimingą atsitikimą, o vieną sykį iš 3 616 667 kopimų laiptais jums turėtų prireikti ligoninės pagalbos.

Aštuoniasdešimt keturi procentai žmonių, kurie žūsta namie nukritę nuo laiptų, – šešiasdešimt penkerių metų ar vyresni. Taip yra ne tiek dėl to, kad pagyvenusieji lipdami laiptais būna mažiau atsargūs, kiek dėl to, kad jie sunkiau atsigauna po nelaimės. Vaikai, laimė, labai retai žūsta nukritę nuo laiptų, nors namuose, kur yra mažų vaikų, dėl šios priežasties susižeidžiama kur kas dažniau – iš dalies dėl to, kad ten daug naudojamasi laiptais, o iš dalies – kad vaikai ant laiptų palieka netikėčiausių daiktų. Nesusituokę žmonės nuo laiptų krinta dažniau nei susituokę, o tie, kam santuoka jau ne pirma, – dažniau ir už vienus, ir už kitus. Tie, kurių sveikata gera, nukrinta dažniau nei tie, kurie yra prastos sveikatos, – daugiausia dėl to, kad kur kas dažniau šokinėja ir lipa laiptais žemyn ne taip atsargiai, nesustoja tiek kartų pailsėti kiek ligoti ar žemaūgiai apkūnūs žmonės.

Jums asmeniškai kylančią riziką geriausiai rodo tai, ar daug kartų esate nukritę. Epidemiologai, tiriantys sužeidimus nukritus nuo laiptų, šiek tiek nesutaria dėl to, ar asmuo gali turėti polinkį į nelaimingus atsitikimus, tačiau, atrodo, tai tiesa. Maždaug keturi iš dešimties žmonių, kurie su-

sižeidžia nukritę nuo laiptų, dėl tos pačios priežasties būna susižeidę ir anksčiau.

Įvairiose šalyse žmonių nuo laiptų kritimo atvejai skirtingi. Pavyzdžiui, Japonijoje kur kas didesnė tikimybė susižaloti nukritus nuo laiptų kontoroje, universalinėje parduotuvėje ar geležinkelio stotyje nei Jungtinėse Valstijose. Taip yra ne dėl to, kad japonai liptų laiptais ne taip atsargiai, bet dėl to, kad amerikiečiai viešose vietose nedaug tesinaudoja laiptais. Jie kliaunasi liftų ir eskalatorių patogumu ir saugumu. Amerikiečiai krisdami nuo laiptų susižeidžia daugiausia namie. Tai kone vienintelė vieta, kur daugelis nuolat laipioja įprastiniais laiptais. Dėl tos pačios priežasties moterys nuo laiptų krinta kur kas dažniau nei vyrai: jos daugiau jais laipioja, ypač namie.

Nukritę nuo laiptų paprastai kaltiname save ir dažniausiai manome, kad nukritome dėl neatsargumo arba neatidumo. Tačiau iš tikrųjų tikimybė nukristi, taip pat nukritus patiriamo skausmo stiprumas nemažai priklauso nuo laiptų projekto. Pagrindiniai nelaimes lemiantys projektų trūkumai – prastas apšvietimas, turėklų nebuvimas, painūs pakopų raštai, neįprastai didelio ar mažo aukščio, neįprastai didelio ar mažo gylio pakopos, laiptų aikštelės, kurios pertraukia kopimo žemyn ar kilimo ritmą.

Pasak Templerio, kuriant saugius laiptus tenka susidoroti ne su viena, o su dviem užduotimis: „Reikia išvengti veiksnių, dėl kurių kyla nelaimė, ir suprojektuoti laiptus taip, kad įvykus nelaimei sužeidimų būtų kuo mažiau." Jis mini vieną Niujorko geležinkelio stotį (nenurodo kurią), kurioje siekiant, kad laiptai būtų neslidūs, pakopų iškyšos buvo išmargintos tam tikru raštu, dėl to pasidarė sunku įžiūrėti, kur baigiasi pakopa. Per šešias savaites nuo šių laiptų nukrito daugiau nei tūkstantis keturi šimtai žmonių – išties stulbinamai daug – ir tik tada trūkumas ištaisytas.

Laiptams svarbūs trys dalykai: pakopos aukštis, pakopos gylis ir laiptų nuolydis. Gylis – tai pakopos plotis (tiksliau, horizontalus atstumas tarp dviejų gretimų pakopų iškyšų), o nuolydis – tai bendrasis laiptų statumas. Žmonėms tinkamų nuolydžių skirtumai palyginti maži. Visais laiptais, kurių nuolydis didesnis nei 45 laipsniai, nemaloniai sunku kopti, o tokiais, kurių nuolydis mažesnis nei 27 laipsniai, kylama varginančiai lėtai. Stebinamai sunku lipti laiptais, kurių nuolydis per mažas, taigi patogiems laiptams ga-

lioja gana griežti ribojimai. Įrengiant laiptus neišvengiamai tenka rūpintis, kad žmonėms jais būtų saugu ir užlipti, ir nulipti, nes judėjimo mechanika lemia, kad kūno laikysena užlipant ir nulipant skirtinga. (Kopiant į viršų pasilenkiama į priekį, o lipant žemyn svorio centras pasislenka atgal, tarsi įjungus stabdžius.) Todėl laiptai, kuriais saugu ir patogu kilti, gali mažiau tikti jais lipti žemyn ir atvirkščiai. Pavyzdžiui, per didelė pakopos iškyša gali labai padidinti nelaimės tikimybę. Idealiame pasaulyje laiptai turėtų šiek tiek keisti formą pagal tai, ar jais tuo metu lipama aukštyn, ar žemyn. Tačiau praktiškai projektuojant laiptus visada daromas kompromisas.

Pažvelkime į kritimo nuo laiptų sulėtintą vaizdą. Kopimas žemyn laiptais – tai tam tikra prasme kontroliuojamas kritimas. Jūsų kūnas juda į priekį ir leidžiasi žemyn taip, kaip judėti būtų pavojinga, jei nevisiškai kontroliuotumėte padėtį. Smegenims tenka svarbi užduotis: nustatyti, kurią akimirką kopimas žemyn tampa nevaldomas ir kūnas ima pragaištingai kristi. Žmogaus smegenys labai greitai reaguoja į pavojų ir trikdžius, tačiau vis tiek prireikia sekundės dalies, – tikslus skaičius yra 190 milisekundžių, – kol atsiranda refleksas, o protas suvokia, kad kažkas ne taip (pavyzdžiui, ką tik pastatėte koją ant riedučių), ir pasiruošia sudėtingam nusileidimui ant žemės. Per šį be galo trumpą laiko tarpą kūnas vidutiniškai nusileidžia dar septynis colius, ir paprastai to būna per daug, todėl žemės nepavyksta pasiekti grakščiai. Jei tai įvyksta ant apatinės pakopos, nusileidus nemaloniai susitrenkiama, ir nuo to labiau nukenčia jūsų orumas, o ne kas kita. Tačiau jei tuo metu būnate aukščiau, jūsų kojos tiesiog negali elegantiškai grįžti į reikiamą padėtį, ir tada lieka tikėtis, kad pavyks sugriebti turėklą – ar, veikiau, kad toks turėklas *yra*. Vienas 1958 m. atliktas tyrimas parodė: krintant nuo laiptų 75 proc. atvejų toje vietoje, kur pradedama kristi, nebūna pasiekiamo turėklo.

Lipant laiptais būna du momentai, kai reikia ypatingo atsargumo: šios kelionės pradžia ir pabaiga. Atrodo, būtent tada kyla didžiausias pavojus dėmesiui nukrypti į šalį. Net trečdalis visų ant laiptų įvykstančių nelaimių nutinka ant pirmosios arba paskutinės pakopos, o du trečdaliai – ant *trijų* pirmųjų arba paskutinių pakopų. Pavojingiausia detalė yra viena pakopa, įtaisyta netikėtoje vietoje. Ne ką mažiau pavojingi laiptai su keturiomis ar mažiau pakopų. Jie, ko gero, skatina pernelyg pasitikėti savimi.

Nenuostabu, kad lipti laiptais žemyn kur kas pavojingiau nei kopti į viršų. Daugiau nei 90 procentų žmonių susižeidžia lipdami žemyn. Lipant tiesaus laiptatakio laiptais tikimybė „skaudžiai“ nukristi siekia 57 procentus, o lipant dvitakiais laiptais – tik 37 procentus. Kad nesutrikdytų lipančiojo ritmo, laiptų aikštelės turi būti tam tikrų matmenų: manoma, kad maždaug žingsniu ilgesnės ir platesnės nei pakopų plotis. Jei ritmas sutrikdomas, kyla pavojus nukristi.

Jau seniai suprasta: žmogui, lipančiam laiptais aukštyn ar žemyn, geriau turėti galimybę lipti tam tikru ritmu, ir šį instinktyvų poreikį lengviausia patenkinti įtaisius gilias pakopas, jei laiptatakis trumpas, ir ne tokias gilias, jei jis status. Tačiau architektūros klasikai apie laiptų projektavimą rašė stebinamai nedaug. Vitruvijus tik patarė laiptus gerai apšviesti. Jam rūpėjo ne sumažinti kritimo pavojų, o tik užtikrinti, kad priešingomis kryptimis lipantys žmonės nesusidurs (tai dar kartą primena, kaip tamsu buvo pasaulyje be elektros). Tik XVII amžiaus pabaigoje prancūzas François Blondelis sugalvojo formulę matematiškai nustatyti, koks turi būti pakopos aukščio ir pločio santykis. Tikslus jo patarimas buvo toks: padidinus pakopos aukštį vienetu jos plotį reikia sumažinti dviem vienetais. Šią formulę imta plačiai taikyti, ir netgi dabar, praėjus daugiau nei trims šimtmečiams, ji nurodoma daugelyje statybos taisyklių, nors iš tikrųjų ne visai tinka (ar netgi apskritai netinka), jei pakopos neįprastai aukštos ar neįprastai žemos.

Stebina, kad mūsų laikais į laiptų projektavimą rimčiausiai pažvelgęs žmogus – tai Frederickas Law Olmstedas. Nors tai nebuvo reikalinga beveik nė vienam jo projektui, Olmstedas pedantiškai, o kartais net karštligiškai devynerius metus matavo pakopų aukštį ir plotį, mėgindamas rasti formulę, kuri užtikrintų, kad bus patogu ir saugu lipti laiptais ir aukštyn, ir žemyn. Matematikas Ernestas Irvingas Freeze'as užrašė Olmstedo rezultatus dviem lygtimis:

$$R = 9 - \sqrt{7(G-8)(G-2)} \text{ ir } G = 5 + \sqrt{1/7(9-R)^2 + 9}.$$

Man sakė, kad pirmoji lygtis skirta atvejui, kai pakopos yra vienodo gylio, o antroji – kai nevienodo.

Mūsų laikais Templeris siūlo laiptų pakopas daryti nuo 6,3 iki 7,2 colio aukščio ir ne mažesnio nei devynių colių gylio, bet geriau būtų apie vienuolikos colių. Tačiau apsidairęs pamatai didžiulę laiptų įvairovę. Apskritai, pasak *Encyclopaedia Britannica*, laiptų pakopos, lyginant jų aukštį su pločiu, JAV dažniausiai būna šiek tiek aukštesnės nei Britanijoje, o žemyninėje Europoje – dar aukštesnės nei JAV. Tačiau tikslūs skaičiai nenurodomi.

Istorinių duomenų apie laiptus ne itin daug. Niekas net apytikriai negali pasakyti, kur ir kada jie atsirado. Tačiau gali būti, kad pirmieji laiptai buvo skirti ne žmonėms užlipti į kitą aukštą, kaip būtų galima tikėtis, o vedė *žemyn*, į kasyklas. 2004 m. Austrijoje, Halštate, šimto metrų gylyje po žeme atrasti mediniai laiptai, įtaisyti bronzos amžiaus druskos kasykloje. Kol kas jie seniausi iš visų žinomų – maždaug trijų tūkstantmečių senumo. Gali būti, kad tai pirmoji vieta, kurioje galimybė pakilti ir nulipti vien kojomis (kitaip nei lipant kopėčiomis, kur reikia ir rankų) buvo neabejotinas privalumas ir net būtinybė, nes abi rankos likdavo laisvos ir žmonės galėjo nešioti sunkius krovinius.

Tarp kitko, verta paminėti vieną kalbinę keistenybę. Daiktavardžiai *upstairs* (viršutinis aukštas) ir *downstairs* (apatinis aukštas) anglų kalboje atsirado stebinamai neseniai: *upstairs* anksčiausiai užfiksuotas 1842 m. (tokio Samuelio Loverio romane *Nagingasis Endis* (*Handy Andy*)), o *downstairs* – metais vėliau laiške, kurį parašė Jane Carlyle. Abiem atvejais iš konteksto aišku, kad tuo metu šie žodžiai jau buvo vartojami, – Jane Carlyle nekūrė žodžių. Tačiau kol kas nepavyko rasti senesnių rašytinės vartosenos pavyzdžių. Taigi mažiausiai tris šimtus metų žmonės gyveno ne viename aukšte, tačiau neturėjo patogaus būdo tai išreikšti žodžiais.

II

Dabar mūsų tema yra žala, kurią gali mums padaryti mūsų namai. Galime valandėlę stabtelėti laiptų aikštelėje ir pažvelgti į dar vieną architektūrinę

detalę – ji praeityje pražudė stulbinamai daug žmonių: į sienas, tiksliau, į tai, kuo jos padengiamos, – dažus ir apmušalus. Labai ilgai ir vieni, ir kiti dėl įvairių priežasčių buvo labai kenksmingi.

Aptarkime apmušalus. Šis dalykas paprastuose namuose ėmė darytis populiarus kaip tik tada, kai ponas Marshamas statėsi pastoratą. Apmušalai tuo metu kartais dar būdavo vadinami „spalvotu popieriumi". Ilgą laiką jie kainavo labai brangiai. Daugiau nei šimtmetį jiems galiojo dideli mokesčiai, be to, jų gamybai reikėjo nepaprastai daug sąnaudų. Apmušalus gamino ne iš medienos masės, o iš senų skudurų. Rūšiuoti skudurus buvo nešvarus darbas, rūšiuotojams grėsė įvairios užkrečiamos ligos. Mašina, leisdavusi pagaminti ilgas vientisas popieriaus atkarpas, išrasta tik 1802 m., o lig tol lakštai negalėjo būti ilgesni nei maždaug dvi pėdos. Todėl popierius reikėdavo labai nagingai ir kruopščiai sujungti. Safolko grafienė sumokėjo 42 svarus sterlingų už vieno kambario išmušimą apmušalais, o tuo metu (šeštajame XVIII amžiaus dešimtmetyje) metams išsinuomoti gerą namą Londone kainavo tik 12 svarų. Maždaug nuo 1750 m. labai įėjo į madą flokiniai apmušalai, gaminami iš dažytos susmulkintos vilnos, priklijuojamos prie apmušalo paviršiaus. Tačiau tiems, kas gamino šiuos apmušalus, dirbti buvo pavojinga dėl nuodingų klijų.

1830 m. pagaliau panaikinus apmušalų mokestį, jie išpopuliarėjo (ar net, galima sakyti, tapo tikrai madingi). Britanijoje parduotų ritinių skaičius pašoko nuo milijono 1830 m. iki trisdešimties milijonų 1870 m., nors kaip tik tada jie iš tiesų ėmė kenkti daugelio žmonių sveikatai. Nuo pat pradžių apmušalai dažnai buvo dažomi pigmentais, kuriuose buvo didelis kiekis arseno, švino ir stibio, o nuo 1775 m. mirkomi itin klastingame mišinyje, vadinamame vario arsenitu. Jį išrado didis, bet stebinamai nelaimingas švedų chemikas Carlas Scheele*. Šis pigmentas tapo toks populiarus, kad jį imta vadinti Šelės žaliuoju. Vėliau, pridėjus vario acetato, jis buvo patobulintas ir virto dar sodresnės spalvos pigmentu, vadinamu smaragdo žaliuoju. Jis naudotas dažyti

* Scheele atrado aštuonis cheminius elementus: chlorą, fluorą, manganą, barį, molibdeną, volframą, azotą ir deguonį. Tačiau jam esant gyvam nė vienas iš šių atradimų nebuvo pripažintas. Jis turėjo netikusį norą paragauti visų medžiagų, su kuriomis dirbo, – taip norėjo suprasti jų savybes, – ir ilgainiui tai virto įpročiu. 1786 m. jį rado susmukusį prie darbo stalo – jis mirė netyčia perdozavęs kažkokio nuodingo mišinio.

įvairiausiems dalykams – lošimo kortoms, žvakėms, drabužiams, užuolaidų audiniams, netgi kai kuriems maisto produktams. Tačiau ypač dažnai jis naudotas apmušalams. Tai buvo pavojinga ne tik apmušalų gamintojams ir sienų apmušėjams, bet ir tiems, kurie paskui prie tų sienų gyveno.

Anglijoje XIX a. pabaigoje 80 procentų apmušalų sudėtyje buvo arseno, ir dažnai labai nemažas kiekis. Ypač jais žavėjosi dizaineris Williamas Morrisas, kuris ne tik mėgo sodrius žalius arseno atspalvius, bet ir priklausė Devono bendrovės, arseno pagrindu gaminusios pigmentus, direktorių valdybai (ir daug į šią bendrovę investavo). Kai namuose būdavo drėgna, – o Anglijos namuose retai būdavo kitaip, – apmušalai skleidė savitą pelėsių kvapą, daugeliui žmonių primenantį česnako. Žmonės pastebėjo: jei miegamojo sienos apmuštos žaliais apmušalais, ten paprastai nėra patalinių blakių. Taip pat spėjama, kad nuodingi apmušalai gali gerai paaiškinti, kodėl įsisenėjus ligai taip dažnai naudinga vėdinti orą: daugelis ligonių išvėdinus orą tiesiog išvengė lėto nunuodijimo. Viena tokia auka – Frederickas Law Olmstedas (su šiuo žmogumi susiduriame, ko gero, dažniau, nei galima tikėtis). 1893 m., kaip tik tuo metu, kai žmonėms pagaliau pavyko nustatyti, kas gulint lovoje kenkia sveikatai, jis aiškiai apsinuodijo arsenu nuo miegamojo apmušalų, ir truko visą vasarą, kol išgijo būdamas kitame kambaryje.

Dažai taip pat buvo stebinamai pavojingi. Gaminant dažus maišyta daug nuodingų medžiagų, ypač švino, arseno ir cinoberio (toks gyvsidabrio junginys). Dailininkus dažnai kamavo neaiškus viso organizmo negalavimas, vadinamas dailininkų diegliais. Iš tikrųjų tai sunkus apsinuodijimas švinu*. Dailininkai pirkdavo švino baltąjį pigmentą gabalais, tada sutrindavo juos į miltelius, paprastai – daug kartų traiškydami geležiniu rutuliu. Dėl to ant jų pirštų ir į orą patekdavo daugybė labai nuodingų dulkių. Dailininkus ištikdavo paralyžius, kankinamas kosulys, nuovargis, melancholija, apetito

* Nors seniai žinota, kad švinas pavojingas, ir XX amžiui įsibėgėjus jo nesiliauta naudoti daugelyje produktų. Maistas buvo konservuojamas skardinėse, kurias užplombuodavo švino lydmetaliu. Vandenį dažnai laikė talpyklose su švinu padengtomis sienelėmis. Švinas buvo barstomas ant vaismedžių kaip pesticidas. Šis metalas naudotas netgi gaminant dantų pastos tūbeles. 1978 m. Jungtinėse Valstijose ir 1992 m. Britanijoje šviną uždrausta naudoti namams skirtuose dažuose. Nors švinas buvo pašalintas iš daugumos vartojimo prekių, jis ir toliau kaupiasi atmosferoje, nes yra naudojamas pramonėje. Šiandien vidutinio žmogaus organizme yra maždaug 625 kartus daugiau švino nei prieš penkiasdešimt metų.

stoka, haliucinacijos, aklumas ir daug kitų negalavimų. Apsinuodijimas švinu turi keistą požymį – išsiplečia akies tinklainė, todėl kai kurie apsinuodijusieji apie daiktus mato aureoles: Vincentas van Goghas garsėjo tuo, kad savo paveiksluose vaizduodavo tokį reiškinį. Gali būti, kad ir jis buvo apsinuodijęs švinu, dailininkams taip dažnai nutikdavo. Vienas iš dailininkų, kuriems labai pakenkė švino baltalas, – Jamesas McNeillas Whistleris, kuris panaudojo daug šio pigmento tapydamas natūralaus dydžio paveikslą „Baltoji mergina".

Šiandien švino dažai draudžiami beveik visur, išskyrus tam tikrus labai ypatingus atvejus, tačiau konservatoriai jų labai pasigenda, nes šie dažai suteikia paveikslui spalvos sodrumo ir švelnumo. Šiuolaikiniai dažai jiems tikrai neprilygsta. Ypač gerai švino dažai atrodo užtepti ant medžio.

Dažų naudojimas atspindėjo ir daugelį visuomenės susiskaidymo problemų. Anglijoje gyvavo amatų gildijų sistema, todėl galiojo labai sudėtingos taisyklės, ką kurie žmonės gali daryti. Vieni specialistai galėjo naudoti aliejinius dažus, kiti – klijinius, treti – nei vienų, nei kitų. Dažydavo, kaip natūralu tikėtis, daugiausia dažytojai, tačiau tinkuotojams buvo leidžiama tinkuotas sienas dažyti skystais klijiniais dažais, nors tik kai kurių atspalvių. Santechnikai ir stikliai galėjo naudoti tik aliejinius, bet ne klijinius dažus. Šios taisyklės pagrindas ne visai aiškus, tačiau tikriausiai ji susijusi su faktu, kad langų rėmai dažnai buvo švininiai, o darbas su šia medžiaga buvo santechnikų ir stiklių specializacija.

Klijiniai dažai buvo gaminami iš kreidos ir klijų mišinio. Dažant jais paviršius būdavo lygesnis ir užtekdavo plonesnio sluoksnio, o tai idealiai tiko tinkuotiems paviršiams. Iki XVIII amžiaus vidurio klijiniais dažais paprastai buvo dažomos sienos ir lubos, o tirštesniais aliejiniais – medinės pastato dalys. Aliejiniai dažai buvo sudėtingesnis reikalas. Juos sudarė pagrindas (paprastai švino karbonatas arba „švino baltasis"), spalvos pigmentas, rišiklis, reikalingas kaip rišamoji medžiaga, – pavyzdžiui, sėmenų aliejus, – ir tirštiklis – pavyzdžiui, vaškas arba muilas. Tai šiek tiek netikėta, nes XVIII amžiuje aliejiniai dažai jau ir taip buvo gana lipnūs ir sunkiai užtepami – kaip sakė rašytojas Davidas Owenas, „lyg teptum dervą su šluota". Tik tada, kai kažkas pastebėjo, jog pridėjus terpentino – natūralaus skiediklio, gaunamo

distiliuojant pušų sakus – dažus tampa lengviau užtepti, šis procesas pasidarė sklandesnis, o dažyti paviršiai – glotnesni. Be to, įmaišius terpentino dažyti paviršiai buvo matiniai, o XVIII amžiaus pabaigoje tai tapo madinga.

Sėmenų aliejus – ypatingas dažų ingredientas, jis sukietėjęs virsta kieta plėvele. Iš esmės jis ir padarė aliejinius dažus dažais. Šis aliejus spaudžiamas iš sėmenų (linų grūdų), taigi gaunamas iš tų pačių augalų, iš kurių pluošto audžiama drobė. Tačiau sėmenų aliejus turi ir svarbią neigiamą savybę – jis nepaprastai degus. Sėmenų aliejaus puodas tam tikromis sąlygomis gali suliepsnoti savaime, todėl beveik neabejotina, kad šis aliejus namuose sukeldavo daug baisių gaisrų. Greta atviros ugnies jį reikia naudoti ypač atsargiai.

Paprasčiausia dažyti naudota medžiaga – tai kalkių skiedinys, juo dažniausiai dažytos paprastesnės patalpos – pagalbinės, taip pat tarnų. Jis buvo gaunamas tiesiog sumaišius negesintas kalkes su vandeniu (kartais dar pridėjus lajaus kibimui pagerinti). Kalkių skiedinys laikydavosi neilgai, tačiau turėjo naudingą privalumą – dezinfekavo. Jis ne visada būdavo baltas – dažnai jį nuspalvindavo dažančiomis medžiagomis (nors gana silpnai).

Dažytojai turėdavo įgyti ypatingų įgūdžių, nes patys maldavosi pigmentus ir maišydavosi dažus, – kitaip tariant, kurdavo savo spalvas, – ir paprastai tai darė labai slaptai, kad išsaugotų komercinį pranašumą prieš konkurentus. (Į sėmenų aliejų vietoj pigmento įmaišius dervos, gaunamas lakas. Dažytojai ir tai labai slėpė.) Dažus reikėdavo maišyti mažais kiekiais ir naudoti tuoj pat, todėl sugebėti kasdien pagaminti vienodus mišinius buvo tikras menas. Be to, reikėdavo tepti kelis sluoksnius, nes netgi geriausi dažai užtepus kartą buvo gana permatomi. Paprastai dažant sieną reikėdavo bent penkių sluoksnių. Dažyti buvo didelis darbas, jis vykdavo su pertraukomis ir jam reikėjo gana nemažai specialių gebėjimų.

Pigmentų kainos buvo labai skirtingos. Mažiau ryškių spalvų, pavyzdžiui, apybaltės ar akmens spalvos, pigmento svarą buvo galima įsigyti už keturis ar penkis pensus. Mėlynos ir geltonos atspalvių pigmentai kainavo du arba tris kartus brangiau, todėl juos dažniausiai naudojo vidurinės ir aukštesniųjų klasių atstovai. Smaltos spalva – tam tikras mėlynos atspalvis, kurio pigmentas gaunamas sugrūdus stiklą, todėl jis šiek tiek blizga, bei azurito spalva, kurios pigmentas gaminamas iš pusbrangio akmens, buvo dar brangesnės.

Brangiausias pigmentas buvo vario žaliasis, gaunamas pakabinus vario juosteles virš kubilo su arklio mėšlu ir actu, paskui nugramdžius susidariusį oksiduotą varį. Tai tas pats procesas, dėl kurio pažaliuoja variniai kupolai ir statulos, tik jis vykdavo greičiau ir komerciškai duodavo daugiau naudos, o jo rezultatas buvo „subtiliausia žolės žaluma pasaulyje", kaip XVIII amžiuje pareiškė vienas sužavėtas mėgėjas. Vario žaliuoju pigmentu nudažytas kambarys visada priversdavo lankytojus aiktelėti iš susižavėjimo.

Kai dažai išpopuliarėjo, žmonės norėdavo jų ryškiausių, kokius tik įmanoma pagaminti. Su Britanijos karalių Jurgių laikotarpiu arba Amerikos kolonijiniu laikotarpiu siejame prislopintas spalvas, tačiau jos atsirado dėl blukimo, o ne dėl to, kad tada norėta pastatus puošti santūriai. Kai lankiausi Maunt Vernone, kuratorius Dennisas Pogue'as man niūriai pasakojo, kad 1979 m. pradėjus perdažyti pastato interjerą pradinėmis spalvomis „atėję žmonės tiesiog šaukė ant mūsų. Jie sakė: jei mes taip perdažysime Maunt Vernoną, jis rėš akį. Jie buvo teisūs – taip ir bus. Tačiau taip yra todėl, kad jis toks ir buvo. Daugeliui žmonių buvo sunku susitaikyti su mintimi, kad mes tiksliai restauruojame pastatą".

„Netgi dabar kolonijinio stiliaus dažų spalvų lentelės rodo to laikotarpio spalvas buvus prislopintas. Iš tikrųjų spalvos beveik visada būdavo gana sodrios, kartais netgi stulbinamai. Kuo ryškesnę spalvą pavykdavo išgauti, tuo labiau dauguma žavėjosi. Mat sodrios spalvos paprastai rodė išlaidas – joms išgauti reikėjo daug pigmento. Be to, reikia nepamiršti, kad dažnai į šias spalvas būdavo žiūrima žvakių šviesoje, taigi jos turėjo būti ryškesnės, kad tokioje prislopintoje šviesoje nors kiek kristų į akis."

Tokios ryškios spalvos dabar atsirado ir Montisele – čia keli kambariai nudažyti ryškiausiomis geltona ir žalia. Staiga kilo įspūdis, tarsi George'as Washingtonas ir Thomas Jeffersonas būtų norėję išsipuošti namus kaip hipiai. Tačiau iš tikrųjų palyginti su tuo, kas atsirado vėliau, jie buvo be galo santūrūs.

Kai XIX amžiaus antrojoje pusėje rinkoje pirmąsyk pasirodė dažai, parduodami jau sumaišyti, žmonės ėmė jais dažyti kaip pasiutę. Tapo madinga ne tik dažytis namus labai ryškiomis spalvomis, bet ir naudoti tame pačiame kambaryje net septynias ar aštuonias spalvas.

Tačiau, atidžiau pažiūrėję, turbūt nustebtume, nes pamatytume, kad pono Marshamo laikais išvis nebuvo dviejų labai paprastų spalvų: grynos baltos ir grynos juodos. Šviesiausias iš prieinamų baltos atspalvių buvo gana neryškus apybaltis, ir nors per visą XIX amžių balti dažai nuolat gerėjo, tikrai ryškūs ir patvarūs balti dažai sukurti tik penktajame XX a. dešimtmetyje, įmaišius titano dioksido. Gerų baltų dažų trūkumas pradžioje turėjo būti ypač pastebimas Naujojoje Anglijoje, nes puritonai ne tik neturėjo baltų dažų, bet ir apskritai nepasitikėjo jokiais dažais (manė, kad tai per puošnu). Todėl visos tos baltos šviečiančios bažnyčios, kurias siejame su Naujosios Anglijos miesteliais, iš tikrųjų yra palyginti nesenas reiškinys.

Taip pat dažytojai neturėjo ryškios juodos spalvos. Ilgalaikiai juodi dažai, gaminami distiliuojant degutą ir dervą, iki XIX a. pabaigos nebuvo plačiai prieinami. Visos blizgančios juodos paradinės durys, turėklai, vartai, žibintų stulpai, stoglatakiai, stogvamzdžiai ir kitos detalės, kurių šiandien gausu Londono gatvėse, iš tikrųjų gana nesenos. Jei nusigautume laiku atgal į Dickenso Londoną, vienas iš labiausiai stebinančių skirtumų būtų tai, kad nepamatytume juodai dažytų paviršių. Dickenso laikais beveik visos geležinės konstrukcijos buvo žalios, žydros arba vos vos pilkos.

Dabar galime užlipti laiptais į kambarį, kuris galbūt nieko niekada iš tikrųjų nepražudė, tačiau kuriame tikriausiai patirta daugiau kančių ir nusivylimo nei visuose kituose namų kambariuose kartu sudėjus.

Penkioliktas skyrius

Miegamasis

I

Miegamasis – keista vieta. Namuose nėra vietos, kur praleistume daugiau laiko, nuveiktume mažiau ir kur dažniausiai būtume ramūs ir nesąmoningi. Tačiau būtent miegamajame įvyksta daugelis skaudžiausių ir giliausius pėdsakus paliekančių nelaimių. Jei mirštate ar negaluojate, jei esate išsekę, turite lytinių sutrikimų, ašarojate, kankina nerimas, jei esate pernelyg prislėgti, kad išeitumėte pasižmonėti, arba dėl ko nors pristigote ramybės ir džiaugsmo, tada jus tikriausiai galima rasti miegamajame. Taip buvo amžiais, bet tik maždaug tuo metu, kai pastorius ponas Marshamas statėsi namus, gyvenimas už miegamojo durų pasipildė visai nauju matmeniu – žmones apėmė siaubas. Niekada anksčiau jie nerasdavo tiek priežasčių nerimauti būdami mažoje, ankštoje erdvėje, kaip Viktorijos laikais savo miegamuosiuose.

Ypač nerimauti vertė lovos. Atrodė, kad užgesus šviesai net švariausi žmonės virsta garuojančia toksinų mase. „Kvėpuojant išsiskiriantis vanduo, – aiškino Shirley Forsteris Murphy knygoje *Mūsų namai ir kaip juos padaryti sveikus* (*Our Homes, and How to Make Them Healthy*, 1883), – pilnas kūno nešvarumų; jis kaupiasi ant vidinių pastato sienų, dvokiančiomis srovelėmis varva žemyn ir [...] įsisunkia į sienas“, o tada daro didelę nenustatyto pobūdžio žalą. Kodėl gi tada jis nepadaro tokios žalos būdamas

žmogaus organizme? Tai niekada nebuvo paaiškinta ar aiškiai apsvarstyta. Užteko žinoti, kad įprotis kvėpuoti naktį yra nesveika.

Sutuoktinių poroms buvo patariama miegoti dviejose viengulėse lovose – ne tik tam, kad išvengtų gėdingo susijaudinimo netyčia susilietę, bet ir kad mažiau maišytųsi abiejų nešvarumai. Vienas medicinos specialistas niūriai aiškino: „Oras, gaubiantis kūną po antklode, yra be galo nešvarus, prisigėręs nuodingų medžiagų, išsiskyrusių pro odos poras." Vienas gydytojas apskaičiavo, kad iki 40 procentų mirčių Amerikoje įvyksta dėl nuolatinio sąlyčio su kenksmingu oru miegant.

Prižiūrėti lovas buvo nelengva. Reguliariai tekdavo atlikti nemalonų ir sunkų darbą – apversti ir supurenti čiužinius. Plunksnų čiužinyje paprastai buvo prikimšta keturiasdešimt svarų plunksnų. Stačiakampės ir volelio formos pagalvės svėrė antra tiek, ir visas jas kartais reikėjo perpilti, kad plunksnos išsivėdintų, kitaip jos imdavo dvokti. Daug kas laikydavo pulką žąsų, jas maždaug tris kartus per metus nupešdavo, kad atnaujintų patalynę (tarnus šis darbas turėjo gąsdinti ne mažiau nei žąsis). Supurenta plunksnų prikimšta patalynė galbūt atrodė nuostabiai, tačiau į ją atsigulęs kaipmat grimzdavai tarp aukštai iškilusių patalų kalnų, o nugrimzdus buvo kieta ir trūko oro. Čiužinys buvo tiesiamas ant supintų virvių tinklo. Jei lovos tinklas įdubdavo, virves buvo galima įtempti raktais. Tačiau net stipriai įtempę tinklo virves žmonės gulėjo ne itin patogiai. 1865 m. išrasti spyruokliniai matracai, tačiau iš pradžių jie buvo ne itin patikimi – kartais spyruoklių vijos išsikraipydavo ir gulinčiam žmogui kildavo labai reali grėsmė neišlipus iš lovos įsidurti.

XIX amžiuje populiarioje Amerikoje knygoje *Goodholme'o enciklopedija* (*Goodholme's Cyclopedia*) matracai ir čiužiniai suskirstyti į dešimt kategorijų pagal patogumą. Mažėjančio patogumo tvarka šios kategorijos tokios:

Pūkų
Plunksnų
Vilnų
Vilnų nuovėlų
Plaukų
Medvilnės

Medžio drožlių
Raudondumblių
Pjuvenų
Šiaudų

Iš to, kad medžio drožlės ir pjuvenos pateko į čiužinių kamšalų dešimtuką, galima suprasti, jog tais laikais gulėti nebuvo patogu. Čiužiniuose veisėsi ne tik patalinės blakės, blusos ir kandys (jos mėgo senas plunksnas), bet ir pelės bei žiurkės. Daugelis žmonių naktį miegodavo iš po užtiesalo sklindant nemaloniam besislapstančių padarų šlamesiui.

Vaikai turėjo miegoti žemose stumdomosiose lovelėse, arčiau grindų, todėl jiems ūsuotų žiurkių artumas tikriausiai buvo įprasta. Ten, kur gyveno žmonės, gyveno ir žiurkės. Amerikietė, vardu Eliza Ann Summers, 1867 m. pasakojo, jog ji ir sesuo kasnakt į lovą pasiima visą glėbį batų, kad galėtų juos mėtyti į grindimis bėgiojančias žiurkes. Susanna Augusta Fenimore Cooper, Jameso Fenimoro Cooperio duktė, sakė, kad niekada nepamiršo žiurkių, perbėgdavusių jos lovą vaikystėje, ir netgi niekada galutinai nuo to neatsikvošėjo.

Thomas Tryonas, 1683 m. parašęs knygą apie sveikatą ir gerą savijautą, skundėsi, kad plunksnų „nešvarios ir šlykščios atliekos“ vilioja vabzdžius. Jis siūlė geriau naudoti šviežius šiaudus, ir labai gausiai. Taip pat jis manė, kad plunksnos dažnai būna suterštos išmatomis įtampą patiriančių nelaimingų paukščių, nuo kurių tas plunksnas nupešė (ir ši nuomonė nebuvo visai nepagrįsta).

Praeityje pagrindinis ir įprasčiausias kamšalas buvo šiaudai. Visiems žinoma, kad jie erzina per užvakalą durdami gulinčiajam, tačiau žmonės tiesiog naudojo tai, ką išgalėjo. Abrahamo Lincolno vaikystės namuose kamšalui naudoti džiovinti burbuolių lukštai – toks kamšalas tikriausiai ne tik garsiai gurgždėjo, bet ir buvo nepatogus. Jei žmonės neišgalėdavo įsigyti plunksnų, galėjo naudoti pigesnius pakaitalus – vilnas arba ašutus, tačiau jie dažniausiai skleidė kvapą. Be to, vilnose dažnai knibždėjo kandžių. Vienintelė veiksminga priemonė buvo ištraukti vilnas ir jas pavirti, tačiau tai buvo varginantis darbas. Skurdesniuose namuose kartais prie lovos kojų buvo pakabinama karvių mėšlo, nes manyta, kad tai atbaidys kandis. Karšto klimato

vietovėse vasarą pro langus priskrisdavo vabzdžių, jie ne tik vargino, bet ir buvo pavojingi. Kartais lovos buvo apgaubiamos tinklais, tačiau jie visada vertė šiek tiek nerimauti, nes buvo labai degūs. XVIII a. paskutiniame dešimtmetyje šiaurinėje Niujorko valstijos dalyje lankęsis žmogus pasakojo, kad šeimininkai, kupini gerų norų, prieš pat gulimo metą prismilkė jo kambarį, nes norėjo jį dezinfekuoti, todėl jis prie savo lovos turėjo per dusinančius dūmus eiti apgraibomis. Nors nuo vabzdžių saugantys vieliniai tinkleliai buvo išrasti jau seniai – pavyzdžiui, Jeffersonas jų turėjo Montisele, – jie nenaudoti plačiai, nes brangiai kainavo.

Beveik visais laikais dauguma namų savininkų iš visų daiktų labiausiai vertino savo lovą. Pavyzdžiui, Villiamo Shakespeare'o laikais gera lova su baldakimu kainavo 5 svarus sterlingų – tiek, kiek per pusę metų dažniausiai uždirbo mokytojas. Kadangi lovos taip vertintos, geriausioji iš jų dažnai laikyta apatiniame aukšte, kartais – svetainėje, kad ją būtų patogiau rodyti lankytojams ir pro atvirą langą geriau matytųsi praeiviams. Dažniausiai tokios lovos teoriškai buvo skirtos svarbiausiems svečiams, tačiau praktiškai jų beveik nenaudodavo. Šis faktas leidžia šiek tiek kitaip pažvelgti į garsiąją Shakespeare'o testamento vietą, kur jis nurodo paliekąs antrą pagal gerumą savo lovą žmonai Anne'i. Ši vieta dažnai aiškinta kaip užgaulė, tačiau iš tikrųjų antrąja pagal gerumą lova beveik neabejotinai naudojosi sutuoktiniai, todėl kaip tik su ja siejosi švelniausi jausmai. Kodėl Shakespeare'as pasirinko būtent tą lovą – mįslė, nes Anne šiaip jau turėjo paveldėti visas namų lovas. Tačiau tai jokiu būdu nebuvo akivaizdus įžeidimas, kaip kartais aiškinama.

Anksčiau asmeninio gyvenimo slaptumas buvo suprantamas visai kitaip. Dar ir XIX amžiui įsibėgėjus užeigose buvo įprasta dalintis lova, o dienoraščiuose dažnai pasitaiko įrašų, kur skundžiamasi, kad autoriui teko nusivilti, kai į jo lovą įsiropštė vėlai atvykęs svetimas žmogus. Benjaminui Franklinui ir Johnui Adamsui 1776 m. teko dalintis lova nakvojant užeigoje Niu Bransvike, Naujojo Džersio valstijoje. Jie nedaug tenumigo ir praleido naktį piktai riedamiesi dėl to, ar nereikėtų atidaryti lango.

Namuose tarnui buvo visai įprasta miegoti prie šeimininko kojūgalio, kad ir ką šis darytų būdamas lovoje. Yra aiškių duomenų, kad karaliui Hen-

rikui V gulint su Kotryna Valua, prievaizdas ir rūmų valdytojas būdavo šalia. Samuelio Pepyso dienoraščiuose užfiksuota, kad jo ir žmonos miegamajame ant grindų miegojo tarnaitė ir kad ją jis laikė gyva apsauga nuo įsilaužėlių. Tokiomis aplinkybėmis šiek tiek privatumo suteikdavo lovos užuolaidos, jos dar apsaugodavo ir nuo skersvėjų. Tačiau jas vis dažniau imta laikyti sveikatai kenksminga dulkių kaupykla ir vabzdžių prieglobsčiu. Lovos užuolaidos gali didinti ir gaisro pavojų, ir tai gana svarbu, kai visi daiktai miegamajame, pradedant šiaudiniais dembliais ant grindų ir baigiant šiaudiniu stogu viršuje, itin degūs. Beveik visose namų ūkio knygose buvo perspėjama, kad skaityti lovoje prie žvakės pavojinga, tačiau daug žmonių vis tiek tai darė.

Viename veikale XVII a. istorikas Johnas Aubrey pasakoja istoriją apie Thomo More'o dukters Margaret ir vyriškio, vardu Williamas Roperis, vedybas. Roperis vieną rytą apsilankęs pas More'ą ir pasakęs, kad nori vesti vieną iš jo dukterų – tiksianti bet kuri. Tada More'as nusivedęs Roperį į savo miegamąjį, kur dukterys miegojusios ant stumdomosios lovelės, ištraukiamos iš po tėvų lovos*. Virš jos pasilenkęs More'as mikliai pačiupo „antklodę už kampo ir staiga ją pakėlė". Ją pakėlus paaiškėję, jog merginos beveik nuogos, pasakoja Aubrey taip, kad žodžiai beveik dvelkia gašlumu. Nedrąsiai protestuodamos dėl sutrukdymo, jos apsivertusios ant pilvo, ir akimirką jomis pasigėrėjęs seras Williamas pareiškęs, jog jau pamatė abi puses, ir lazda bakstelėjęs į šešiolikmetės Margaret sėdynę. „Rankos prašymas nepareikalavo daugiau rūpesčių", – aiškiai susižavėjęs rašo Aubrey.

Ar šis pasakojimas būtų teisybė, ar ne, – verta paminėti, kad Aubrey rašė praėjus daugiau nei šimtmečiui po šio įvykio, – vis tiek aišku: niekam jo laikais neatrodė keista, jog suaugusios More'o dukterys miega greta tėvų lovos.

Didžiausias su lova susijęs keblumas, ypač Viktorijos laikais, buvo tas, kad ji neatskiriama nuo daugiausia nerimo keliančio dalyko – sekso. Aišku, vedusiems seksas kartais buvo būtinas. Mary Wood-Allen populiarioje ir reikš-

* Tokia stumdomoji lovelė angliškai vadinama *truckle bed* arba *trundle bed*. Žodis *truckle* (ratukas) kilęs iš graikiško žodžio *trochlea*, reiškiančio slenkantį daiktą, o *trundle* (ratukas arba ridenimas) susijęs su senosios anglų kalbos žodžiais *trindle* ir *trendle*, reiškiančiais riedantį daiktą. Pavadinimas *truckle bed* datuojamas 1459 m., o *trundle bed* atsirado maždaug šimtmečiu vėliau.

mingoje knygoje *Ką turi žinoti jauna moteris* (*What a Young Woman Ought to Know*) patikino jaunąsias skaitytojas, kad susituokus leistina dalyvauti kūniškame suartėjime, jeigu tik jo metu nebūna „nė trupučio lytinio potraukio". Manyta, kad motinos nuotaikos ir mintys pastojimo ir nėštumo metu stipriai ir nepataisomai paveikia vaisių. Partneriams buvo patariama santykiauti tik tuo atveju, jei jie tuo metu „visiškai sutaria", kitaip kyląs pavojus, kad gims nevykęs kūdikis.

Kad moterys apskritai išvengtų susijaudinimo, joms buvo nurodoma gausiai kvėpuoti grynu oru, vengti jaudinančių pramogų – pavyzdžiui, skaitymo ar lošimo kortomis, – ir, svarbiausia, niekada nesinaudoti protu daugiau nei būtina. Moterų mokymasis laikytas ne tik laiko ir jėgų švaistymu, bet ir pavojinga jų trapiai prigimčiai veikla. 1865 m. Johnas Ruskinas vienoje esė pareiškė nuomonę, kad moterys turėtų gauti tik tiek išsilavinimo, kiek reikia, kad taptų praktiškai naudingos sutuoktiniams, bet ne daugiau. Amerikietė Catherine Beecher, vertinant pagal tų laikų kriterijus, buvo tikra feministė, bet net ir ji karštai įrodinėjo, kad moterims turėtų būti suteiktos neribotos ir lygios teisės į išsilavinimą, tačiau su sąlyga, kad bus pripažįstama, jog joms reikės papildomo laiko šukuotis plaukus.

Vyrams didžiausias ir daugiausia rūpesčių keliantis sunkumas buvo neišlieti nė lašo sėklos už šventų santuokos nubrėžiamų ribų, o ir šiapus ribų jos išlieti nedaug, jei tik įmanoma. Kaip aiškino vienas specialistas, sėkla, kol ji tauriai išsaugoma organizme, praturtina kraują ir teikia energijos smegenims. Nederamu būdu pašalinus iš organizmo šį natūralų eliksyrą paprasčiausiai išseks ir dvasios, ir kūno jėgos. Taigi net gyvenant santuokoje reikėtų taupyti spermatozoidus, nes padažnėjus seksui sperma „nusilpsta" ir palikuonys gimsta vangūs. Rekomendacijose teigta, kad saugumo sumetimais reikėtų santykiauti ne dažniau kaip kartą per mėnesį.

Žinoma, visada manyta, kad apie ištvirkavimą su savimi negali būti nė kalbos. Masturbacijos pasekmės buvo plačiai žinomos ir aprėpė beveik visus medicinai žinomus nepageidautinus organizmo reiškinius, tarp jų ir pamišimą bei ankstyvą mirtį. Manyta, jog visus, kas susiteršia tokiu elgesiu, – tuos „vargšus padarus, kurie slankioja drebėdami ir išblyškę, tuos žeme šliaužiojančius nelaimėlius laibakojus", – kaip rašė vienas metraštininkas, – reikia

užjausti. „Susiteršimo aktas visada yra lyg žemės drebėjimas, sprogimas, mirtinas paralyžinis smūgis", – pareiškė kitas. Suprasti gresiančius pavojus padėdavo vaizdingi konkrečių pavyzdžių aprašymai. Medikas, vardu Samuelis Tissot, aprašė, kad vienas iš jo pacientų nuolat seilėjosi, jam iš nosies varvėjo pavandenijęs kraujas, jis „tuštindavosi lovoje to nejusdamas". Ypač triuškinantys buvo paskutiniai du žodžiai.

Blogiausia, kad žalingas įprotis ištvirkauti su savimi, buvo manoma, neišvengiamai perduodamas palikuonims, todėl per kiekvieną nuodėmingo malonumo aktą ne tik minkštinamos savos smegenys, bet ir sekinamos dar negimusių kartų gyvybinės jėgos. Nuodugniausią seksualinių pavojų analizę atliko (ir davė jai išsamiausią pavadinimą) seras Williamas Actonas knygoje *Dauginimosi organų funkcijos ir sutrikimai vaikystėje, jaunystėje, brandžiame ir senyvame amžiuje fiziologiniu, visuomeniniu ir doroviniu atžvilgiu* (*The Functions and Disorders of the Reproductive Organs, in Childhood, Youth, Adult Age, and Advanced Life, Considered in Their Physiological, Social and Moral Relations*), pirmąsyk pasirodžiusioje 1857 m. Būtent jis nusprendė, kad masturbacija sukelia aklumą. Taip pat jis yra šio dažnai cituojamo teiginio autorius: „Sakyčiau, daugumos moterų pernelyg nevargina jokie seksualiniai jausmai."

Šios pažiūros vyravo stebinamai ilgai. „Daugelis mano pacientų sakė, kad jų pirmasis masturbacinis aktas įvyko žiūrint kokį nors muzikinį renginį", – 1916 m. veikale apie lytinius sutrikimus gal kiek neįtikinamai pasakojo daktaras Williamas Robinsonas.

Laimė, mokslas buvo pasiruošęs padėti. Vieną priemonę aprašė Mary Roach knygoje *Mylėtis: keistas sekso ir mokslo derinys* (*Bonk: The Curious Coupling of Sex and Science*): tai šeštajame XIX a. dešimtmetyje sukurtas „žiedas varpai įdurti", einant gulti (ar netgi bet kuriuo kitu metu) užmaunamas ant varpos. Jame buvo prikaišiota metalinių smaigalių, kurie įdurdavo, jei varpa nuodėmingai išaugdavo, nes tai peržengdavo labai siauras leistino nukrypimo ribas. Kita priemonė buvo elektros srovė, kuri krestelėdavo žmogų, sugrąžindavo į budrią būseną – išgąsdindavo ir priversdavo atgailauti.

Reikia pažymėti, ne visi pritarė tokioms konservatyvioms pažiūroms. Dar 1836 m. prancūzų medicinos specialistas François Lallemand'as išleido trijų

tomų mokslinį tyrimą, kuriame dažnas seksas prilyginamas stipriai sveikatai. Škotų medicinos specialistui George'ui Drysdale'ui tyrimas padarė tokį įspūdį, kad jis sukūrė laisvos meilės ir nevaržomo sekso filosofiją, kurią išdėstė knygoje *Fizinė, seksualinė ir prigimtinė religija* (*Physical, Sexual and Natural Religion*); išleista 1855 m. Buvo parduota 90 000 šios knygos egzempliorių, ji išversta į 11 kalbų, „tarp jų ir vengrų“, kaip nurodo *Nacionalinis biografijos žodynas*, kuriam taip įprasta žavingai pabrėžti beprasmiškas detales. Visuomenėje tikrai egzistavo *tam tikras* didesnės seksualinės laisvės troškimas. Deja, visuomenė šį troškimą patenkino tik maždaug po šimto metų.

Turbūt nederėtų labai stebėtis, kad tvyrant tokiai nuolatinės įtampos ir sutrikimo atmosferai daugeliui žmonių sėkmingas seksas buvo neįgyvendinamas siekis, ir ryškiausias pavyzdys čia yra pats Johnas Ruskinas. 1848 m. šis puikus meno kritikas vedė devyniolikmetę Euphemią Chalmers Gray, vadintą Effie, bet reikalai pašlijo ir niekada nepasitaisė. Sutuoktiniai niekada neturėjo lytinių santykių. Effie vėliau pasakojo, kad Ruskinas jai prisipažino „įsivaizdavęs, jog moterys yra visai kitokios, nei jis pamatė mane esant, ir jis nepadarė manęs savo žmona, nes asmeniškai manimi pasibjaurėjo nuo pirmojo vakaro...“

Effie norėjo daugiau, tad galiausiai nebeapsikentė ir pareiškė ieškinį dėl santuokos pripažinimo negaliojančia. Šio ieškinio smulkmenos daugelyje šalių bulvarinės spaudos mėgėjams virto pikantiška pramoga. Effie pabėgo su dailininku Johnu Everettu Millais'umi, su juo nugyveno laimingą gyvenimą ir susilaukė aštuonių vaikų. Ji galutinai perbėgo pas Millais'ėjų netinkamu laiku – šis tuomet kaip tik tapė Ruskino portretą. Ruskinas buvo garbingas žmogus ir nesiliovė pozavęs Millais'ėjui, tačiau juodu nuo tada niekad nebesikalbėjo. Gausūs Ruskino šalininkai į skandalą reagavo apsimesdami, kad nieko neatsitiko. Iki 1900 m. visi šie įvykiai buvo taip sėkmingai ištrinti iš atminties, kad W. G. Collingwoodas tada galėjo nesivaržydamas parašyti *Johno Ruskino gyvenimą* (*The Life of John Ruskin*) ir net neužsiminti, kad Ruskinas kada nors buvo vedęs, juolab kad pamatęs moters gaktos plaukus priblokštas spruko iš kambario.

Ruskinas niekada neįveikė savo drovaus būdo ir net neparodė, kad to norėtų. 1851 m. mirus J. M. W. Turneriui jis gavo užduotį peržiūrėti kūri-

nius, kuriuos didysis dailininkas paliko šaliai, ir rado kelias linksmas erotinio pobūdžio akvareles. Pasibaisėjęs Ruskinas nusprendė, kad jos galėjo būti nupieštos tik „tam tikros pamišimo būsenos aplinkybėmis", ir šalies labui beveik visas sunaikino, taigi atėmė iš ainių kelis neįkainojamus darbus.

Effie Ruskin neįprastai pasisekė – jai pavyko išsigelbėti nuo nelaimingos santuokos, nes XIX amžiuje ištuokos įstatymai, kaip ir visa kita, kas susiję su santuoka, daugiausia buvo šališka vyrų naudai. Kad vyras Viktorijos laikų Anglijoje galėtų išsiskirti, jam užtekdavo įrodyti, jog jo žmona miegojo su kitu vyru. Tačiau moteris turėdavo įrodyti, kad jos sutuoktinis ne tik buvo neištikimas, bet ir kad neištikimybė neapsiėjo be kraujomaišos, zoofilijos ar kokios kitos tamsios ir nedovanotinos nuodėmės, ir tokių nuodėmių sąrašas buvo labai trumpas. Iki 1857 m. išsituokėlė netekdavo visos nuosavybės, paprastai ir vaikų. Apskritai sutuoktinė neturėdavo jokių teisių: nei teisės į nuosavybę, nei teisės reikšti savo įsitikinimus, nei jokių laisvių, tik tas, kurias jai norėdavo suteikti vyras. Pasak didžiojo teisės teoretiko Williamo Blackstone'o, ištekėdama moteris atsisakydavo „pačios savo būties, nustodavo teisiškai egzistuoti". Žmona juridiškai apskritai neturėjo asmens statuso.

Kai kurios šalys buvo šiek tiek liberalesnės už kitas, ypač Prancūzija, kur moteris galėjo išsiskirti su vyru vien dėl svetimavimo, tiesa, tik tuo atveju, jei vyras buvo neištikimas sutuoktinių namuose. Tačiau Anglijoje galiojo žiaurios šališkos taisyklės. Gerai žinomas atvejis, kai moterį, vardu Martha Robinson, ne vienus metus mušė ir prievartavo žiaurus nepastovaus charakterio vyras. Galiausiai jis užkrėtė ją gonorėja, o tada beveik mirtinai nunuodijo, nes jai nežinant į maistą pridėjo miltelių venerinėms ligoms gydyti. Buvo palaužta ir jos sveikata, ir dvasia. Ji iškėlė bylą dėl skyrybų. Teisėjas atidžiai išklausė argumentų, o tada atmetė ieškinį ir išsiuntė ponią Robinson namo, nurodęs pasistengti būti kantresnei.

Net jei reikalai klodavosi gerai, moterims buvo sunku, nes moteriškumas savaime laikytas nenormalia būsena. Daugmaž visuotinai manyta, kad lytiškai subrendusios moterys beveik visą laiką serga arba yra ties susirgimo riba. Kaip sakė vienas specialistas, krūtų, gimdos ir kitų su dauginimusi susijusių kūno dalių formavimasis „išsekina energiją, o jos atsargos kiekvienam asmeniui baigtinės". Medicininiuose tekstuose mėnesinės būdavo ap-

rašomos taip, tarsi tai būtų kas mėnesį pasikartojantis tyčinis apsileidimas. „Jeigu per mėnesines kuriuo nors metu iš tikrųjų skauda, tai dėl to, kad kažkas ne taip – ar asmens drabužiai, ar mityba, ar asmeniniai bei visuomeniniai įpročiai“, – rašė vienas apžvalgininkas (žinoma, vyras).

Skaudžiai keista, bet moterys dažnai *negaluodavo* dėl to, kad etiketas neleido joms teikti deramos sveikatos priežiūros. 1856 m. Bostone jauna namų šeimininkė, kilusi iš padorios aplinkos, su ašaromis prisipažino savo gydytojui, kad jai kartais nevalingai kyla minčių apie kitus vyrus. Gydytojas paskyrė jai virtinę griežtų pagalbos priemonių, tarp jų šaltas vonias, klizmas, liepė šalinti visus dirgiklius – pavyzdžiui, nurodė atsisakyti aštraus maisto ir pramoginės literatūros, – taip pat prisakė kruopščiai plauti vaginą boraksu. Buvo įprasta manyti, kad pramoginė literatūra skatina liguistas mintis ir formuoja polinkį į nervinę isteriją. Vienas autorius rimtai apibendrino: „Romanų skaitymas sujaudina mergaičių kūno organus, todėl dažnai paskatina jų ankstyvą raidą, ir mergaitė fiziškai tampa moterimi ištisais mėnesiais ar net metais anksčiau nei turėtų.“

Judith Flanders pasakoja, kad dar 1892 m. vienas žmogus nuvedė žmoną pasitikrinti akių, ir jam pasakė, kad jos bėda – gimdos nusileidimas, ir, kol gimda nebus pašalinta, jos regėjimas nepagerės.

Drąsių apibendrinimų tikslumas daugmaž priklausė nuo to, kiek medikai leisdavo sau žinoti apie moters reprodukcinę sistemą. Kartais tai turėdavo baisių pasekmių sveikatai, nes nė vienas gydytojas negalėdavo deramai ginekologiškai ištirti ligonės. Gresiant mirčiai gydytojas galėdavo tirti pacientę pridengęs antklode mažai apšviestame kambaryje, tačiau tokie atvejai buvo retos išimtys. Moterys, turinčios kokių nors sveikatos nusiskundimų, susijusių su kūno dalimi nuo kaklo iki kelių, dažniausiai turėjo rausdamos iš gėdos parodyti negalavimo vietą ant manekeno.

1852 m. vienas amerikiečių gydytojas paminėjo, jog gali didžiuotis tuo, kad „moterys renkasi didelį pavojų ir skausmą, užuot atmetusios jautrų drovumą, kuris neleidžia galutinai ištirti jų negalavimų“. Kai kurie gydytojai buvo nusistatę nenaudoti chirurginių žnyplių gimdymo metu, remdamiesi tuo, kad ši priemonė suteikia galimybę moterims mažu dubeniu gimdyti ir perduoti savo trūkumus dukterims.

Visos šios priežastys neišvengiamai lėmė, kad medikai beveik kaip viduramžiais neišmanė moterų anatomijos ir fiziologijos. Geriausias medicinos metraščiuose užfiksuotas specialistų patiklumo pavyzdys yra garsusis Mary Toft atvejis. Ši neraštinga triušininkė iš Godlmingo, Sario grafystės, 1726 m. rudenį kelioms savaitėms sugebėjo įtikinti medicinos specialistus, tarp jų ir du karališkosios šeimos gydytojus, kad ji pagimdžiusi keletą triušių. Istorija visoje šalyje tapo sensacija. Keli medikai dalyvavo gimdymuose ir pripažino, kad tai juos visiškai apstulbino. Tik tada, kai dar vienas karaliaus gydytojas, vokietis Cyriacusas Ahlersas, nuodugniau ištyrė reikalą ir paskelbė, kad visa tai apgaulė, Toft pagaliau pripažino apgavusi gydytojus. Už apgavystę ją trumpam pasodino į kalėjimą, tačiau paskui išsiuntė namo į Godlmingą, ir nuo tada apie ją niekas nebegirdėjo.

Tačiau medikų, kurie nusimanytų apie moters anatomiją ir fiziologiją, dar ilgai neatsirado. Dar 1878 m. *Britų medicinos žurnalas* (*British Medical Journal*) išspausdino ilgą atkaklų susirašinėjimą tema, ar mėnesinėmis sergančios moters prisilietimas gali sugadinti kumpį. Judith Flanders mini, kad vienas britų gydytojas buvo pašalintas iš oficialaus praktikuojančių gydytojų sąrašo, nes spaudoje teigė, jog spalvos pakitimas apie vaginą netrukus po pastojimo yra geras nėštumo rodiklis. Gydytojas padarė visiškai pagrįstą išvadą, bet, visa bėda, tai buvo galima patikrinti tik apžiūrėjus. Jis niekada nebeatgavo teisės praktikuoti. Tuo tarpu Amerikoje Jamesas Plattas White'as, gerbiamas ginekologas, buvo išmestas iš Amerikos medicinos asociacijos už tai, kad leido savo studentams stebėti, kaip moteris gimdo (nors ji sutiko).

Dėl visų šių faktų dar nepaprastesnė atrodo chirurgo Isaaco Bakerio Browno istorija. Tais laikais, kai gydytojai paprastai nesiartindavo ir neapžiūrėdavo moters dauginimosi organų ir net nenutuokdavo, ką pamatytų apžiūrėję, Bakeris Brownas tapo ginekologinės chirurgijos pradininku. Nelaimei, jį daugiausia skatino labai keisti įsitikinimai. Taigi, jis buvo įsitikinęs, kad beveik visos moterų ligos kyla dėl to, jog „periferiškai jaudinamas klitoryje esantis gaktos nervas". Tiesiai tariant, jis manė, kad moterys masturbuojasi, ir tai sukelia pamišimą, epilepsiją, katalepsiją, isteriją, nemigą ir nesuskaičiuojamai daug kitų nervinių sutrikimų. Jo sprendimas buvo toks: chirurginiu būdu pašalinti klitorį ir taip panaikinti savavališko sujaudinimo

galimybę. Taip pat jis įsitikinęs teigė, kad kiaušidės dažniausiai blogos ir jas geriau pašalinti. Kadangi niekas anksčiau nebandė to daryti, tokiai operacijai reikėjo kuo didžiausio atsargumo ir ji buvo labai pavojinga. Pirmosios trys Bakerio Browno pacientės mirė ant operacinio stalo. Tačiau jis nepabūgo ir atliko ketvirtą eksperimentinę operaciją, netikėtai pasirinkęs jai savo seserį. Ji išgyveno.

Kai paaiškėjo, kad jis ne vienus metus šalino moterims klitorį be jų sutikimo ir be jų žinios, medikų bendruomenė reagavo greitai ir griežtai. 1867 m. Bakeris Brownas buvo pašalintas iš Londono akušerijos draugijos, todėl iš esmės nebegalėjo verstis medicinos praktika. Šie įvykiai davė ir vieną teigiamą rezultatą: gydytojai pagaliau pripažino, kad laikas moksliškai susipažinti su pacienčių lytine sistema. Taigi paradoksalu: Bakeris Brownas, nors buvo toks prastas gydytojas ir baisus žmogus, daugiau nei kas kitas nuveikė, kad moterų medicinos mokslas ir praktika pasiektų šiuolaikinį lygį.

II

Reikia pasakyti, iki naujųjų laikų žmonės turėjo vieną labai svarbią priežastį bijotis sekso – sifilį. Niekada nėra buvę baisesnės ligos, bent tiems nelaimėliams, kuriems prasidėdavo vadinamasis tretinis sifilio periodas. Niekam nesinorėtų tokios nelaimės, taigi dėl sifilio seksas ėmė kelti siaubą. Daugeliui atrodė, kad Dievas aiškiai nori pasakyti, jog seksas už santuokos ribų užtraukia Dievo bausmę.

Kaip skaitėme, sifilio atvejų pasitaikydavo jau seniai. Dar 1495 m., praėjus vos trejiems metams po Kristupo Kolumbo kelionės, per kurią sifilis pateko į Europą, keliems kareiviams Italijoje ant veido ir viso kūno atsirado pūlinėlių, „panašių į soros grūdelius“, – manoma, kad tai pirmasis kartas Europoje, kai medicinos šaltiniai paminėjo sifilį. Liga sparčiai plito – taip sparčiai, kad žmonės nesutarė, iš kur ji atsirado. Užfiksuota, kad anglų kalba ji pirmąsyk paminėta 1503 m. kaip *the French pox* („prancūziškieji raupai“).

Kitur sifilis vadintas ispaniškąja liga, keltiškaisiais organizmo skysčiais, Neapolio raupais ir, turbūt iškalbingiausiai, krikščioniškąja liga. Pavadinimą „sifilis“ sugalvojo italas Girolamo Fracastoro, 1530 m. pavartojęs jį savo poemoje (Sifilis – tai piemens, kuris poemoje suserga šia liga, vardas), tačiau anglų kalboje jis pradėtas vartoti tik 1718 m. Vulgaresnio angliško pavadinimo *clap* kilmė neaiški, tačiau jis bent jau senas – vartojamas nuo 1587 m.

Sifilis žmones ilgai ypač baugino dėl to, kad jis atsirasdavo ir progresuodavo trimis periodais, iš kurių kiekvienas buvo vis blogesnis. Pirminis periodas paprastai pasireikšdavo nemaloniu, bet neskausmingu negalavimu – ant lytinių organų susidarydavo kietasis šankeris. Po kurio laiko prasidėdavo antrinis periodas, pasireikšdavo daugybė simptomų – nuo smulkių negalavimų iki slenkančių plaukų. Kaip ir pirminis, šis baigdavosi maždaug po mėnesio – nepriklausomai nuo to, ar būdavo gydomas, ar ne. Dviem trečdaliams sergančiųjų tai buvo ligos pabaiga. Tačiau trečdalio nelaimingųjų tikrieji baisumai dar laukdavo ateityje. Užkratas glūdėdavo organizme net dvidešimt metų, o tada prasiverždavo – prasidėdavo tretinis sifilio periodas. Būtent šio periodo niekas nenorėtų patirti. Liga suėda kūną, negailestingai be paliovos naikina kaulus ir audinius. Dažnai suirdavo ir nunykdavo nosis. (Londonas kurį laiką turėjo „Benosių klubą“.) Kartais pradingdavo gomurys. Žuvus nervinėms ląstelėms dalis aukų virsdavo klupčiojančiomis klipatomis. Simptomai įvairuoja, tačiau visi jie baisūs. Nepaisydami pavojų, žmonės stebinamai gausiai rizikavo. Jamesas Boswellas per trisdešimt metų užsikrėtė venerinėmis ligomis devyniolika kartų.

Sifilis gydytas žiauriais metodais. Pradžioje į šlapimo pūslę per šlaplę būdavo įšvirkščiama švino tirpalo. Vėliau geriausiu vaistu tapo gyvsidabris, ir geresnio neatsirado iki pat XX amžiaus, kai buvo išrasti pirmieji antibiotikai. Gyvsidabris sukeldavo įvairiausių apsinuodijimo simptomų, – kaulai darėsi porėti, byrėjo dantys, – tačiau kito pasirinkimo žmonės neturėjo. Tais laikais galiojo visuotinai priimtina tiesa: „Naktis su Venera ir visas gyvenimas su Merkurijumi.“* Tačiau gyvsidabris iš tikrųjų negydė šios ligos, tik palengvindavo sunkiausius simptomus, bet sukeldavo kitų.

* Angl. *Mercury* – Merkurijus, *mercury* – gyvsidabris (*vert. past.*).

Turbūt niekas kitas mūsų taip galutinai neskiria nuo praeities kaip faktas, kad gydymo priemonės kažkada buvo tokios gąsdinamai bergždžios, o dažnai ir stulbinamai nemalonios. Gydytojai sėkmingai išgydydavo tik labai nedaugelį ligų. Dažnai gydymas tik pablogindavo padėtį. Daugeliu atžvilgių labiausiai pasisekdavo tiems, kurie kankindavosi vieni ir pasveikdavo be medicinos įsikišimo.

Dėl suprantamų priežasčių blogiausia buvo patirti operaciją. Kol nebuvo anestetikų, žmonės išmėgino daug būdų skausmui palengvinti. Vienas metodas buvo nuleisti kraują, kad pacientas išsektų; kitas – įšvirkšti į paciento tiesiąją žarną tabako užpilo (tada jis tikriausiai bent galvodavo apie kažką kita). Dažniausiai buvo skiriama opiatų, ypač opijaus trauktinės, tačiau net ir didžiausios dozės negalėdavo nuslopinti skausmo.

Amputuojamos galūnės paprastai būdavo pašalinamos mažiau nei per minutę, taigi didžiausia kančia greitai baigdavosi, tačiau po to dar reikėdavo užspausti kraujagysles ir susiūti žaizdą, taigi skausmas nesiliaudavo ilgai. Pagrindinis chirurgui reikalingas įgūdis buvo sugebėjimas darbuotis greitai. Kai 1658 m. Samueliui Pepysui chirurgas atliko litotomiją, – šalino inkstų akmenį, – jam užteko vos penkiasdešimties sekundžių įsiskverbti į vidų, surasti ir išimti maždaug teniso kamuoliuko dydžio akmenį. (Kalbama apie XVII amžiaus teniso kamuoliuką – gerokai mažesnį už šiuolaikinį, bet vis tiek nemažą.) Kaip pažymi Liza Picard, Pepysui labai pasisekė, nes tą dieną tai buvo pirmoji chirurgo operacija, todėl jis naudojo pakenčiamo švarumo instrumentus. Nors operacija įvyko taip greitai, Pepysui prireikė daugiau nei mėnesio atsitaisyti.

Pakelti sudėtingesnes operacijas buvo beveik neįsivaizduojamai sunku. Dabar gana kankinama net apie tai skaityti, tačiau tiesiog neįmanoma suvokti, ką reiškė visa tai ištverti. 1806 m. Paryžiuje gyvenančiai romanistei Fanny Burney pradėjo skaudėti dešinę krūtį, ir skausmas pamažu taip paaštrėjo, kad ji nebegalėdavo pakelti rankos. Buvo diagnozuotas krūties vėžys ir medikai nusprendė krūtį pašalinti. Ši užduotis teko garsiam chirurgui – baronui Larrey. Jį išgarsino ne tiek sugebėjimas gelbėti gyvybes, kiek žaibiškas greitis. Vėliau jis pagarsėjo tuo, kad 1812 m. po Borodino mūšio per dvidešimt keturias valandas atliko du šimtus amputacijų.

Burney pasakojimas apie šią patirtį beveik nepakeliamai šiurpus dėl šaltakraujiškumo, su kuriuo ji nusako išgyventą siaubą. Kankinamai laukti šio įvykio buvo ne ką geriau nei jį patirti. Dienoms bėgant nerimas dėl jo tapo beveik nepakeliamas, ir jį dar sustiprino paskirtos dienos rytą gauta žinia, kad chirurgai kelias valandas vėluos. Dienoraštyje ji rašė: „Vaikščiojau pirmyn atgal, kol nuslopinau visas emocijas ir pamažu beveik apdujau, apmiriau, nieko nebejaučiau ir nebesuvokiau, ir tai nesiliovė, kol laikrodis išmušė tris."

Tada ji išgirdo, kaip viena po kitos greitai atvyko keturios karietos. Po kelių akimirkų į kambarį įėjo septyni grėsmingi juodai apsirengę vyrai. Kad nuramintų nervus, jai davė išgerti. Burney nemini, kas tai buvo, tačiau paprastai tokiais atvejais pacientams duodavo vyno, sumaišyto su opijaus trauktine. Į kambario vidurį buvo atstumta lova, ant jos patiesta sena patalynė, kad nenukentėtų geras čiužinys ir paklodės.

„Tada ėmiau baisiai drebėti, – rašė Burney, – labiau dėl to, kad buvo bjauru ir baisu tam ruoštis, nei iš skausmo [...]. Taigi neprašyta paklojau lovą, ir mesjė Dubois paguldė mane ant čiužinio, o veidą uždengė batisto nosinaite. Tačiau ši buvo perregima, ir per ją mačiau, kaip apie lovą sustojo septyni vyrai ir mano slaugė. Nesutikau, kad mane laikytų; tačiau kai per perregimą batistą išvydau nuvalyto plieno blizgesį, užmerkiau akis [...]" Sužinojus, kad jie ketina pašalinti visą krūtį, ją apėmė „visiškai nenusakomas siaubas". Kai į kūną įsmigo peilis, ji pradėjo rėkti, ir protarpiais surikdavo „per visą pjovimą – beveik stebuklas, kad riksmas dabar nebeskamba ausyse, nes kančia buvo nepakeliama. Jiems padarius žaizdą ir atitraukus įrankį, skausmas, regis, nesumažėjo [...], tačiau kai vėl pajutau jį judant lanku ir pjaunant, jei taip galima pasakyti, prieš plauką, audiniui taip smarkiai priešinantis, kad įrankį laikiusi ranka pavargo ir turėjo pakeisti kryptį iš dešinės į kairę, tada tikrai pamaniau, kad turbūt mirštu. Daugiau nebebandžiau atsimerkti."

Tačiau operacija tęsėsi. Kai chirurgai šalino ligos sužalotus audinius, ji jautė ir girdėjo, kaip ašmenys brėžia per krūtinkaulį. Visa procedūra truko septyniolika su puse minutės, o pagyti prireikė mėnesių. Tačiau operacija išgelbėjo moters gyvybę. Ji gyveno dar dvidešimt devynerius metus, ir vėžys nebepasikartojo.

Nėra ko stebėtis, priversti skausmo ir paskatinti suprantamo atsargumo gydytojų atžvilgiu žmonės kartais išmėgindavo net pačias keisčiausias priemones namie. Gouverneuras Morrisas, vienas iš Nepriklausomybės deklaracijos signatarų, mirė, nes įstūmė sau į varpą banginio ūsą, mėgindamas išvalyti šlapimtakio kamštį.

Penktajame XIX a. dešimtmetyje atsiradus chirurginių anestetikų, gydymo procedūrų keliamos kančios neišnyko, dažniausiai jos tik būdavo nukeliamos vėlesniam laikui. Chirurgai vis dar neplaudavo rankų ir nevalydavo savo įrankių, todėl daugelis ligonių išgyvendavo operacijas, bet mirdavo patyrę ilgiau trukdavusių ir didesnių kančių, nes užsikrėsdavo. Paprastai tai būdavo aiškinama taip – „kraujo užkrėtimas“. 1881 m. pašautas prezidentas Jamesas A. Garfieldas mirė ne nuo kulkos, o dėl to, kad gydytojai į žaizdą kišo neplautus pirštus. Anestetikai paskatino daryti daugiau chirurginių procedūrų, todėl jiems atsiradus skausmo ir kančių tikriausiai netgi gerokai padaugėjo.

Net ir be šiurpaus chirurgų įsikišimo praeities pasaulyje buvo apsčiai būdų numirti. 1758 m. Londono mirusiųjų sąrašuose užfiksuotos 17 576 mirtys, įvykusios dėl daugiau nei aštuoniasdešimties priežasčių. Kaip ir galima tikėtis, dauguma mirdavo dėl raupų, karštligės, džiovos ar senatvės, tačiau vardijama ir neįprastesnių priežasčių, pavyzdžiui:

paspringo taukais	1
niežai	2
mirtinai sušalo	2
rožė	4
letargija	4
gerklės uždegimas	5
kirminai	6
nusižudė	30
sifilis	46
pamišimas	72
nuskendo	109
gangrena	154
dantys	644

Kokiu būdu „dantys" pražudė tiek žmonių, ko gero, amžinai liks mįslė. Kad ir dėl kokių priežasčių tai būtų įvykę, aišku: mirtis buvo įprastas reiškinys, ir žmonės būdavo pasiruošę, kad ji gali ateiti beveik iš bet kur. To paties laikotarpio Bostono mirusiųjų sąrašuose užfiksuoti žmonės, mirę dėl tokių netikėtų priežasčių kaip „šalto vandens gėrimas", „skysčių sąstovis", „nervinė karštligė" ir „išgąstis". Taip pat įdomu, kad daugelis tikėtinų mirties priežasčių tuose sąrašuose aptinkamos retai. Iš beveik 17 600 žmonių, kurių mirtis užfiksuota Londone 1758 m., tik keturiolikai įvykdyta mirties bausmė, penki nužudyti ir keturi mirė badu.

Kadangi gyvenimas dažnai nutrūkdavo anksti, iki pramonės amžiaus daugelis santuokų trukdavo neilgai. XV ir XVI amžiuose vidutinė santuoka trukdavo vos dešimt metų, paskui vienas ar kitas partneris mirdavo. Dažnai manoma, kad tais laikais žmonės, kai mirdavo jauni, ir tuokdavosi taip pat jauni, kad kuo geriau panaudotų trumpą gyvenimą. Tačiau, atrodo, iš tikrųjų taip nebuvo: vis dėlto žmonės manė, kad normali gyvenimo trukmė – tokia, į kurią teoriškai jie turi teisę, – Biblijoje minimi septyniasdešimt metų. Tiesiog ne tiek daug žmonių sulaukdavo šio amžiaus. Požiūriui, kad žmonės anksti tuokdavosi, pagrįsti beveik visada nurodomas jaunas pagrindinių Shakespeare'o *Romeo ir Džuljetos* veikėjų amžius – Džuljeta buvo vos trylikos, Romeo truputį vyresnis. Net ir nekreipiant dėmesio į aplinkybę, kad šie veikėjai išgalvoti ir todėl jų amžius nelabai ką įrodo, niekada nepastebima, kad Arthuro Brooke'o poemoje, kuria buvo paremtas Shakespeare'o siužetas, veikėjams iš tikrųjų šešiolika. Kodėl Shakespeare'as pajaunino veikėjus – nesuvokiama, kaip ir daug kitų jo padarytų dalykų. Kad ir kaip būtų, šių veikėjų jaunumo nepatvirtina tikrų dokumentų duomenys.

Septintajame XX a. dešimtmetyje Stanfordo istorikas Peteris Laslettas atliko kruopštų britų santuokų duomenų tyrimą ir nustatė, kad fiksuojamoje praeityje nėra buvę laikotarpio, kai žmonės būtų reguliariai tuokęsi itin jauno amžiaus. Pavyzdžiui, nuo 1619 iki 1660 m. 85 procentai moterų ištekėjo devyniolikos metų arba vyresnės, ir tik viena iš tūkstančio buvo trylikametė arba jaunesnė. Vidutinis ištekančių moterų amžius – dvidešimt treji metai ir septyni mėnesiai, o vyrų – beveik dvidešimt aštuoneri. Toks amžius pernelyg nesiskiria nuo dabartinio. Pats Williamas Shakespeare'as vedė neįprastai

anksti, aštuoniolikos, o jo žmona Anne ištekėjo neįprastai vėlai, dvidešimt šešerių. Vedybos, vykdavusios tikrai ankstyvo amžiaus, dažniausiai būdavo formalumas, pažadas dėl ateities, – daugiau būsimų ketinimų pareiškimas nei leidimas šokti į lovą.

Tiesa ta, kad buvo kur kas daugiau abiejų lyčių našlių ir kad jie po netekties vėl tuokdavosi dažniau ir greičiau. Moterims tai dažnai buvo ekonominė būtinybė, o vyrus skatindavo noras, kad jais rūpintųsi. Trumpai tariant, dažnai praktiniai sumetimai turėjo ne mažiau reikšmės nei jausmai. Viename Lasletto ištirtame kaime 1688 m. gyveno septyniasdešimt du vedę vyrai, iš kurių trylika buvo vedę du kartus, trys – tris kartus, dar trys – keturis, o vienas – penkis, ir visi dėl našlystės. Iš viso maždaug ketvirtadalis visų santuokų būdavo pakartotinės, įvykdavusios po netekties, ir šie skaičiai nesikeitė iki pat pirmųjų XX amžiaus metų.

Kadangi tiek daug žmonių mirdavo, gedulas daugeliui žmonių tapo itin svarbus. Gedulo meistrai – tai, žinoma, Viktorijos laikų gyventojai. Dar niekada žmonės nebuvo taip liguistai prisirišę prie mirties ir nesugalvodavo tokių sudėtingų būdų ją paminėti. Didžiausia gedėtoja buvo pati karalienė Viktorija. 1861 m. gruodį mirus jos mylimam princui Albertui, jo miegamajame laikrodžiai buvo sustabdyti ties jo mirties minute, 10.50 val. vakaro, tačiau karalienės įsakymu jo kambarys ir toliau buvo prižiūrimas, tarsi princo čia nebūtų tik laikinai ir jis negulėtų amžiams palaidotas mauzoliejuje netoli rūmų. Kamerdineris jam kiekvieną dieną atnešdavo drabužius, įprastu metu į kambarį būdavo atnešama muilo, rankšluosčių ir karšto vandens, paskui visa tai išnešama.

Visuose visuomenės sluoksniuose galiojo griežtos ir varginamai smulkmeniškos gedulo taisyklės. Visi įmanomi santykių pakitimai buvo apgalvoti ir kontroliuojami. Pavyzdžiui, jei brangusis velionis buvo tetėnas arba sutuoktinio dėdė, tada dėl jo reikėjo gedėti du mėnesius tuo atveju, jei žmona jį pergyveno, bet tik vieną, jei jis buvo nevedęs ar našlys. Taigi taisyklės aprėpė įvairiausius santykius. Netgi galėjai būti velionio nematęs, – turėjai gedėti. Jei moters vyras anksčiau jau buvo vedęs ir tapęs našliu, – taip pasitaikydavo palyginti dažnai, – ir mirė artimas pirmosios jo žmonos giminaitis, tada antroji žmona turėjo „papildomai gedėti". Ji lyg mirusios ankstesnės partnerės atstovė gedėdavo jos vardu.

Taisyklės ne mažiau smulkmeniškai tiksliai pagal netekties dydį apibrėžė, kiek laiko ir kaip vilkėti gedulo drabužius. Našlės, kurios ir taip būdavo įsisupusios į ne vieną svarą sveriantį dusinantį vilnonį dvigubo pločio audinį, papildomai turėdavo prisidengti juodu krepu – tokiu gruoblėtu šilku. Krepas yra šiurkštus šiugždantis audinys, kurį erzinančiai sunku prižiūrėti. Ant krepo nukritę lietaus lašai palieka balsvas dėmes, ir dažai nuteka ant to, kas po krepu, – audinio ar odos. Nuo krepo atsiradusi dėmė sugadindavo kiekvieną audinį, prie kurio lietėsi, o nuplauti tokias dėmes nuo odos buvo beveik neįmanoma. Nešiotino krepo kiekis buvo labai tiksliai apibrėžtas pagal laiką. Pažvelgęs, kiek krepo moteris nešioja ant vienos ir kitos rankovės, galėjai iš karto pasakyti, prieš kiek laiko ji tapo našle. Po dvejų metų našlei prasidėdavo laikotarpis, vadinamas „pusiniu gedulu", ir nuo tada ji galėdavo nešioti pilką arba blausiai violetinę spalvą, bet nederėjo pakeisti spalvų pernelyg staigiai.

Iš tarnų reikalauta gedėti mirus šeimininkams, o mirus monarchui būdavo skelbiamas visuotinio gedėjimo laikotarpis. 1901 m. mirus karalienei Viktorijai daug ką apėmė siaubas, nes nuo paskutinio monarcho netekties buvo praėję daugiau nei šešiasdešimt metų ir niekas nesutarė, kokio lygio gedulas derėtų šame naujame amžiuje dėl valdovės, kuri taip ilgai gyveno.

Viktorijos laikų žmonės, nors ir taip turėjo apsčiai rūpesčių, dabar ėmė keistai nerimauti ir dėl mirties. Paplito baimė, kad tave gali palaidoti gyvą, – Edgaras Allanas Poe 1844 m. tai aprašė vaizdingoje novelėje *Gyvųjų laidojimas* (*The Premature Burial*). Tais laikais buvo būdinga bijoti ligos, vadinamos katalepsija, – paralyžiaus būklės, kurios metu auka tik *atrodo* mirusi, tačiau iš tikrųjų viską suvokia. Laikraščiuose ir populiariuose žurnaluose buvo gausiai spausdinami pasakojimai apie tokius ligonius. Vienas plačiai žinomas atvejis – Eleanor Markham, moters iš Niujorko valstijos šiaurinės dalies, nutikimas: ją ketinta palaidoti 1894 m. liepą, bet iš karsto pasigirdo nerimastingi garsai. Pakėlus dangtį panelė Markham sušuko: „Dieve mano, jūs laidojate mane gyvą!"

Savo išgelbėtojams ji papasakojo: „Visą laiką, kol ruošėtės mane laidoti, turėjau sąmonę. Neįmanoma apsakyti, kaip man buvo baisu. Galėjau girdėti

viską, kas vyko, net ir šnabždesį už durų." Tačiau, sakė ji, kad ir kaip būtų norėjusi sušukti, negalėjo išleisti nė garso. Pasak vienos ataskaitos, iš 1 200 palaikų, dėl vienų ar kitų priežasčių ekshumuotų Niujorke nuo 1860 iki 1880 m., šešiais atvejais pastebėta požymių, kad žmogus po palaidojimo blaškėsi ar kitaip kamavosi. Kai Londone gamtininkas Frankas Bucklandas Laukų Šv. Martyno bažnyčioje ėjo ieškoti anatomo Johno Hunterio karsto, jis, kaip pasakojo, aptiko tris karstus, kuriuose, kaip buvo aiškiai matyti, kažkas krutėjo (ar bent jis buvo taip įsitikinęs). Apie gyvų žmonių palaidojimus pasakota apsčiai istorijų. Populiaraus žurnalo *Notes and Queries* korespondentas 1858 m. pateikė tokį pasakojimą:

> Maždaug prieš penkiolika metų Reichenberge, Austrijoje, mirė turtingas fabrikantas, pavarde Oppeltas. Našlė ir vaikai jį palaidojo kapinėse, laidojimo rūsyje. Maždaug prieš mėnesį našlė mirė, ir jos palaikai buvo nugabenti į tą patį rūsį; tačiau jį atidarius vyro karstas aptiktas atvertas ir tuščias, o rūsio kampe rasti sėdintys griaučiai.

Mažiausiai vienos kartos gyvenimo laikotarpiu tokie pasakojimai tapo įprasti netgi rimtuose periodiniuose leidiniuose. Liguista baimė būti palaidotam gyvam apniko tiek žmonių, kad jai pavadinti buvo sukurtas specialus žodis – tafofobija. Romanistas Wilkie Collinsas prie lovos ant stalo kas vakarą palikdavo laišką su nurodymais, ką būtina patikrinti norint įsitikinti, jog jis tikrai miegodamas mirė, jei rastų jį atrodantį tarsi lavoną. Kiti paliepdavo prieš laidojant jiems nukirsti galvą arba išimti širdį, kad šiuo klausimu nekiltų jokių abejonių ir būtų ramu (jei taip galima pasakyti). Vienas autorius siūlė pastatyti „laukiamąsias lavonines", kuriose velionį būtų galima kelias dienas palaikyti ir įsitikinti, kad jis tikrai mirė, o ne šiaip neįprastai sustingo. Kitas verslesnis žmogus suprojektavo įrenginį, kuris leido karste atsigavusiam žmogui patraukti virvę, atidarančią kvėpavimo vamzdį ir kartu išjudinančią varpą bei priverčiančią pažemiui švytuoti vėliavą. 1899 m. Britanijoje įsteigta Gyvų žmonių laidojimo prevencijos asociacija, kitais metais tokia draugija įsteigta ir Amerikoje. Abi organizacijos pasiūlė gydytojams, prieš tikrai paskelbiant žmogų mirusiu, tam tikru būdu gerai patikrinti – pavyz-

džiui, palaikyti velioniui prie odos įkaitintą geležį ir pažiūrėti, ar neatsiras pūslių. Keli tokie tikrinimo būdai kurį laiką iš tiesų buvo įtraukti į medicinos mokyklų programas.

Kitas reiškinys, keldavęs didelį susirūpinimą, – tai kapų plėšimas, ir ne be pagrindo, nes XIX a. buvo nemažas naujų numirėlių poreikis. Vien Londone veikė dvidešimt trys medicinos ir anatomijos mokyklos, ir kiekvienai nuolat reikėjo lavonų. Iki 1832 m., kai buvo priimtas Anatomijos įstatymas, eksperimentams ir skrodimui buvo galima naudoti tik nusikaltėlių, nuteistų mirties bausme, kūnus, o mirties bausmė Anglijoje taikyta kur kas rečiau, nei paprastai manoma. 1831-aisiais, šiuo atžvilgiu eiliniais metais, Anglijoje mirties bausme nuteista 1 600 žmonių, tačiau bausmė įvykdyta tik penkiasdešimt dviem. Taigi lavonų reikėjo daug daugiau, nei buvo galima teisėtai gauti. Todėl kapų plėšimas tapo neatsispiriamai viliojančiu verslu, juolab kad lavono vogimas dėl vienos įstatymų keistenybės laikytas nesunkiu nusikaltimu. Tuo metu gerai mokamas darbininkas galėjo uždirbti svarą sterlingų per savaitę, o už naują lavoną buvo galima gauti aštuonis ar dešimt svarų, kartais net dvidešimt. Be to, bent pradžioje, nekildavo didelės rizikos, jei tik nusikaltėlis elgdavosi atsargiai ir vogdavo tik mirusiųjų kūnus, o ne įkapes, karstus ar atminus, – už tai jis *galėjo* būti apkaltintas sunkiu nusikaltimu.

Rinką palaikė ne tik liguistas susidomėjimas skrodimu. Kol nebuvo anestetikų, chirurgams iš tiesų reikėdavo atidžiai ištirti žmogaus kūną. Juk negali ramiai naršyti po arterijas ir organus, kai pacientas klykia iš skausmo ir trykšta kraujas. Svarbiausia buvo darbuotis greitai, ir norint to išmokti, reikėjo gerai pažinti žmogaus kūną, o tai buvo įmanoma tik ilgai ir uoliai praktikuojantis su numirėliais. Be to, žinoma, lavonai nebūdavo šaldomi, todėl audiniai imdavo greitai gesti, ir nuolat tekdavo pasirūpinti šviežių kūnų.

Norėdami apsisaugoti nuo plėšikų, žmonės, ypač skurdesnieji, dažnai laikydavo brangiųjų velionių kūnus tol, kol šie imdavo pūti ir tapdavo nevertingi. Edwino Chadwicko *Ataskaitoje apie Didžiosios Britanijos darbininkų klasių sanitarines sąlygas* (*Report on the Sanitary Condition of the Labouring Classes of Great Britain*) gausu baisių ir sukrečiančių smulkmenų apie šiuos įpročius. Jis mini, kad kai kuriuose rajonuose šeimoms įprasta laikyti numirėlį priekiniame kambaryje savaitę ar ilgiau laukiant, kol jis smarkiau

papus. Jis teigė, kad ten neretai galima pamatyti ant kilimo pribyrėjusių kirminų, ir tarp jų žaidžia vaikai. Nenuostabu, kad stipriai dvokdavo.

Kapines taip pat imta labiau saugoti: būdavo samdomi ginkluoti panaktiniai. Tai labai didino pavojų būti pagautiems ir primuštiems, tad kai kurie „prikėlėjai“, kaip juos dauguma vadino, ėmėsi žmogžudysčių, kad plėšti būtų paprasčiau. Labiausiai pagarsėjo ir uoliausiai darbavosi Williamas Burke'as ir Williamas Hare'as, imigrantai airiai. Edinburge nuo 1827 m. lapkričio mažiau nei per metus jie nužudė bent penkiolika žmonių. Jų metodas buvo šiurkštus ir veiksmingas: jie susidraugaudavo su nevilties apimtais valkatomis, juos nugirdydavo ir uždusindavo – stambesnysis, Burke'as, įsitaisydavo aukai ant krūtinės, o Hare'as užspausdavo burną. Aukų kūnai tuoj pat būdavo gabenami profesoriui Robertui Knoxui, o šis už kiekvieną naują rausvą lavoną sumokėdavo nuo 7 iki 14 svarų sterlingų. Knoxas tikriausiai jautė, kad vyksta kažkas labai įtartina – du airiai alkoholikai staiga atgabena visą virtinę itin šviežių numirėlių, atrodytų, ramiai išleidusių kvapą. Tačiau jis tvirtino, kad klausinėti – ne jo reikalas. Daugelis jį pasmerkė dėl šios istorijos, tačiau jis niekada nebuvo apkaltintas ar nubaustas. Hare'as išvengė kartuvių prisipažinęs kaltas ir byloje tapęs liudytoju prieš savo draugą ir bendrininką. To, pasirodo, nereikėjo, nes Burke'as pats viską prisipažino ir kaipmat buvo pakartas. Jo kūnas buvo atiduotas į kitą anatomijos mokyklą skrosti. Jo odos lopinėliai buvo konservuoti ir ne vienus metus dalijami svarbiems svečiams kaip atminimo dovanos.

Hare'as kalėjime praleido tik keletą mėnesių, paskui buvo paleistas, bet jo reikalai vėliau klostėsi prastai. Jis pradėjo dirbti prie kalkių krosnies, bendradarbiai jį atpažino ir panardino veidu į krūvą negesintų kalkių, todėl jis visam laikui apako. Manoma, paskutiniais gyvenimo metais Hare'as tapo elgeta ir klajojo. Kai kurie šaltiniai teigia, kad jis grįžo į Airiją, kiti – kad iškeliavo į Ameriką, tačiau nežinoma, kiek jis gyveno ir kur palaidotas.

Visa tai labai skatino atsikratyti mirusiųjų kūnų kitu būdu – dėl jo XIX amžiuje stebinamai daug ginčytasi, – kremuoti. Kremavimo sąjūdis neturi nieko bendra su religija ar dvasingumu. Jis prasidėjo dėl to, kad norėta rasti praktišką būdą atsikratyti daugybės lavonų švariai, našiai ir neteršiant aplinkos. Seras Henry Thompsonas, Anglijos kremavimo draugijos įkūrė-

jas, 1874 m. Vokinge pademonstravo savo krosnių veikimą kremuodamas arklį. Kremavimas pavyko puikiai, tačiau sukėlė nepasitenkinimą tų, kurie jautriai reagavo į sumanymą deginti arklį ar kurį kitą gyvūną. Dorsete toks kapitonas Hanhamas pasistatė nuosavą krematoriumą ir, nepaisydamas įstatymų, labai sėkmingai jį panaudojo – sudegino žmonos ir motinos palaikus. Kiti baimindamiesi arešto išsiųsdavo artimųjų palaikus į šalis, kur kremavimas buvo teisėtas. Rašytojas ir politikas Charlesas Wentworthas Dilke'as, vienas iš kelių žmonių, su Paxtonu įsteigusių periodinį leidinį *Gardener's Chronicle*, 1874 m. nugabeno velionės žmonos palaikus kremuoti į Dresdeną (ji mirė gimdydama). Dar vienas iš pirmųjų kremavimo šalininkų – Augustas Pittas Riversas, vienas svarbiausių XIX amžiaus archeologų. Jis ne tik pats troško būti kremuotas, bet ir reikalavo, kad jo žmona sutiktų dėl to paties, nors ji nesiliovė prieštaravusi. „Po šimts, moterie, tu *sudegsi*", – pareikšdavo jis žmonai kaskart, kai ji pradėdavo apie tai kalbą. Pittas Riversas mirė 1900 m. Jo palaikus kremavo, nors tuo metu tai dar nebuvo įteisinta. Tačiau žmona gyveno ilgiau ir buvo ramiai palaidota, kaip visada ir troško.

Apskritai Britanijoje ilgai gyvavo giliai įsišaknijęs priešiškumas kremavimui. Daugeliui atrodė, kad tyčia sunaikinti lavoną amoralu. Kiti nurodydavo praktinius sumetimus. Prieštaraujantieji atkreipdavo dėmesį, jog žmogžudystės atveju taip sunaikinami įrodymai. Kremavimo sąjūdžiui nepadėjo ir tai, kad vienas iš pagrindinių šalininkų, Williamas Price'as, iš esmės buvo pamišęs. Šis Velso kaimo gydytojas gausiai turėjo keistybių. Jis buvo neodruidas, vegetaras ir kovingas čartistas, niekada nemūvėdavo kojinių ir neliesdavo monetų. Įkopęs į devintą dešimtį jis susilaukė sūnaus su savo ūkvede ir pavadino jį Jėzumi Kristumi. 1884 m. pradžioje vaikas mirė, ir Price'as nusprendė kremuoti jį ant laužo savo žemėje. Kai kaimiečiai pamatė liepsnas ir atėjo pažiūrėti, kas čia dedasi, rado Price'ą apsirengusį druidu, šokantį aplink laužą ir giedantį keistas giesmes. Pasipiktinę ir sutrikę jie įsikišo, norėdami jį sustabdyti. Sumišęs Price'as griebė iš laužo pusiau sudegusius vaiko palaikus, parsinešė namo ir ten laikė dėžėje po lova. Po kelių dienų jį suėmė. Price'as buvo paduotas į teismą, bet jį paleido, nes teisėjas nusprendė, kad nieko, ką jis padarė, negalima vienareikšmiškai laikyti nusikaltimu, nes

vaiko palaikų kremavimas iš tikrųjų neįvyko. Tačiau Price'as labai sutrukdė įteisinti kremavimą.

Nors kremavimas tapo įprastas visur, Britanijoje jis oficialiai nebuvo įteisintas iki 1902-ųjų, kaip tik tų metų, kai mūsų ponas Marshamas būtų galėjęs pasinaudoti šia galimybe, jei būtų ją pasirinkęs. Tačiau jis to nepadarė.

ŠEŠIOLIKTAS SKYRIUS

Vonios kambarys

I

Būtų nelengva rasti klaidingesnius ar bent labiau klaidinančius žodžius apie higieną nei ši citata, paimta iš žymiojo architektūros kritiko Lewiso Mumfordo veikalo *Miesto istorija* (*The City in History*), kuris pasirodė 1961 m. ir tapo klasikinis:

> Tūkstančius metų miesto gyventojai taikstėsi su prastai, dažnai gana bjauriai tvarkomais sanitarijos reikalais, skendo šiukšlėse ir purve, kuriuos tikrai būtų galėję iškuopti, nes kartkartėmis tai padaryti turbūt nebūtų buvę bjauriau nei nuolat vaikščioti ir kvėpuoti tokiame mėšle. Jei pavyktų tinkamai paaiškinti, kodėl jie buvo tokie abejingi nešvarai ir dvokui, nors šie dalykai nepriimtini daugeliui gyvūnų, netgi kiaulėms, kurios stengiasi būti švarios ir palaikyti švarą savo migiuose, – toks paaiškinimas taip pat tikriausiai padėtų suvokti, kodėl atsiradus miestams dar penkis tūkstantmečius technika pažangėjo taip lėtai ir tik protarpiais.

Tačiau iš tikrųjų, kaip matėme kalbėdami apie Skara Brėjų Orknio salose, žmonės jau labai seniai tvarkėsi su nešvarumais, šiukšlėmis ir atliekomis, ir dažnai stebinamai sėkmingai. Skara Brėjus – anaiptol ne išimtis. 4 500 metų senumo namas Indo slėnyje, vietovėje, vadinamoje Mohendžio Daru, turėjo išradingą šiukšlių vamzdžių sistemą pašalinti atliekoms iš gyvenamo ploto ir

kaupti joms vienoje vietoje. Senovės Babilone veikė drenažo ir kanalizacijos sistemos. Minojo kultūroje gerokai daugiau nei prieš 3 500 metų naudotasi vandentiekiu, voniomis ir kitais civilizacijos patogumais. Trumpai tariant, švara ir kūno priežiūra daugeliui kultūrų buvo svarbi taip seniai, kad sunku pasakyti, nuo ko čia reikėtų pradėti.

Senovės graikai buvo aistringi mauduoliai. Jie mėgo apsinuoginti – „gimnasijas" reiškia „apsinuoginusiųjų vieta" – bei sveikai suprakaituoti ir turėjo įprotį baigti kasdienę treniruotę visi kartu maudydamiesi. Tačiau praustasi pirmiausia dėl higienos. Graikams maudymasis buvo trumpas reikalas, jis trukdavo neilgai. Išties kruopščiai, lėtai maudytis pradedama Romoje. Niekas niekada nesimaudė taip uoliai ir kruopščiai kaip romėnai.

Romėnai apskritai mėgo vandenį: viename Pompėjų name buvo trisdešimt čiaupų. Romėnų akvedukų tinklas tiekė pagrindiniams miestams apsčiai šviežio vandens. Ypač gausiai jis tiektas į Romą: po tris šimtus galonų vienam žmogui per dieną – septynis ar aštuonis kartus daugiau, nei šiandien reikia vidutiniam Romos gyventojui.

Romėnams pirtys buvo ne tik švarinimosi vieta, bet ir kasdienis prieglobstis, pramoga, gyvenimo būdas. Pirtyse veikė bibliotekos, parduotuvės, mankštos kambariai, teniso kortai, užkandinės, viešnamiai, teiktos kirpimo ir kosmetikos paslaugos. Pirtimis naudojosi visų visuomenės sluoksnių žmonės. „Buvo įprasta susitikus žmogų paklausti, kur jis maudėsi", – rašo Katherine Ashenburg vaizdingoje švaros istorijoje, pavadintoje *Švaros purvas* (*The Dirt on Clean*). Kai kurios romėnų pirtys dydžiu išties primena rūmus. Didžiosios Karakalos termos galėjo sutalpinti 1 600 mauduolių iškart, o Diokleciano – tris tūkstančius.

Pirtyje romėnai žiopčiodami pasipliuškendavo virtinėje įvairaus karštumo baseinų – nuo šalčiausiojo frigidarijaus iki karščiausiojo kaldarijaus. Pakeliui jis ar ji sustodavo unktorijuje, ten išsitepdavo kvapniais aliejais ir galiausiai patraukdavo į lakoniką – garo kambarį, kur gerai suprakaitavus aliejai buvo nugramdomi grandykle, su visu purvu ir kitais nešvarumais. Visa tai buvo atliekama ritualine tvarka, nors istorikai ne visai sutaria, kokia – galbūt dėl to, kad tam tikros smulkmenos įvairiose vietose ir įvairiu laiku buvo nevienodos. Apie romėnus ir jų maudymosi įpročius nežinome

gana daugelio dalykų: ar vergai maudėsi kartu su laisvaisiais piliečiais, kokiu dažnumu ir kiek laiko žmonės maudėsi ir ar su dideliu užsidegimu. Patys romėnai kartais išreikšdavo susirūpinimą dėl vandens kokybės ir dėl to, ką jame rasdavo plaukiodami, tačiau tai nepatvirtina, kad jie visi taip labai troško pasinerti į vandenį, kaip paprastai manoma.

Atrodo, didesnę Romos epochos dalį pirtyse galiojo tam tikros griežtos elgesio taisyklės, užtikrindavusios sveiką padorumą. Tačiau laikui bėgant gyvenimas pirtyse – kaip ir pačioje Romoje – darėsi vis gyvesnis. Tapo įprasta, kad vyrai ir moterys maudosi kartu, ir gali būti, nors tikrai nebūtinai, kad moterys maudydavosi su vyrais vergais. Niekas iš tikrųjų nežino, kas ten iš tikrųjų dėdavosi, tačiau, kad ir kaip buvo, pirmiesiems krikščionims tai nebuvo priimtina. Jie laikė romėnų pirtis palaidumo ir sugedimo vieta, nešvaria jei ne higienos, tai dorovės požiūriu.

Apskritai krikščionybei švara visada stebinamai atrodė įtartina, ir anksti susiformavo keista tradicija prilyginti šventumą nešvarumui. 1170 m. žuvus šv. Tomui Beketui, jį šarvojusieji teigiamai vertindami sakė, kad jo apatiniai drabužiai „knibždėte knibžda utėlių". Per visą viduramžių laikotarpį prisiekti nesiprausti buvo beveik garantuotas būdas laimėti ilgalaikę šlovę. Iš Anglijos į Šventąją žemę pėsčiomis keliavo daug žmonių, tačiau kai vienuolis, vardu Godrikas, tai padarė nė karto net nesušlapęs, jis tapo tuo, kuo beveik neišvengiamai ir turėjo tapti, – šventuoju Godriku.

Vėliau viduramžiais paplito maras ir privertė žmones nuodugniau pergalvoti savo požiūrį į higieną ir pasvarstyti, ką turėtų padaryti, kad taptų atsparesni epidemijoms. Deja, žmonės visur padarė klaidingą išvadą. Visi geriausi protai sutarė, kad maudantis atsiveria odos poros ir mirtini garai lengviau patenka į kūną. Geriausias sprendimas buvo užkimšti poras nešvarumais. Tolesnius šešis šimtmečius dauguma žmonių nesiprausė ir netgi nesušlapdavo, jei tik galėjo. Tai skaudžiai jiems atsiliepė. Užkratai tapo kasdienybe. Šunvotės pasidarė įprastos, žmonės priprato prie išbėrimų ir odos dėmių. Beveik visiems vos ne visą laiką niežtėjo. Visus nuolat kas nors vargino, o dideli negalavimai buvo nuolankiai kenčiami.

Ėmė siautėti ligos, jos pražudydavo milijonus, paskui dažnai paslaptingai dingdavo. Žinomiausia iš jų – maras (iš tikrųjų tai dvi ligos: buboninis ma-

ras, pavadintas pagal bubonus, kurie maro aukoms susiformuoja ant kaklo, kirkšnyje arba pažastyje, ir dar pavojingesnis ir labiau užkrečiamas plaučių maras, sužalojantis kvėpavimo sistemą), tačiau būta ir daug kitų. 1485, 1508, 1517 ir 1528 m. kilo „angliškosios prakaitavimo ligos“, apie kurią šiandien vis dar beveik nieko nežinoma, epidemijos ir tuomet pražudė tūkstančius žmonių, paskui ši liga dingo ir nuo tada nebepasireiškė (bent kol kas). Po jos šeštajame XVI a. dešimtmetyje užėjo kita keista karštligė – „naujoji liga“, kuri, kaip mini vienas amžininkas, „siaubingai siautėjo po visą karalystę ir pražudė be galo daug įvairiausių žmonių, o ypač džentelmenų ir labai turtingų“. Tarp šių įvykių, kartais ir jų metu, pasitaikydavo ergotizmo protrūkių, jų kildavo dėl grybeliu užkrėstų rugių grūdų. Tuos, kas nurydavo užnuodytų grūdų, kankino kliedesiai, epilepsijos priepuoliai, karščiavimas, jie netekdavo sąmonės ir, daugeliu atvejų, galiausiai ištikdavo mirtis. Ergotizmas turi keistą ypatumą – juo sergantį žmogų kamuoja į šuns lojimą panašus kosulys. Manoma, iš čia kilo angliškas posakis *barking mad**.

Pati sunkiausia liga buvo raupai, ji itin paplito ir pridarė labai daug žalos. Yra dviejų pagrindinių rūšių raupai: paprastieji ir juodieji. Ir vieni, ir kiti buvo blogybė, tačiau antrosios rūšies raupais buvo sergama skausmingiau (prasidėdavo vidinis kraujavimas, ant odos atsirasdavo pūslelių) ir jie pražudė daugiau žmonių – 90 procentų visų aukų, beveik du kartus daugiau nei paprastieji raupai. Kol nebuvo skiepų, iki XVIII amžiaus, Europoje į vakarus nuo Rusijos nuo raupų kasmet mirdavo 400 000 žmonių. Pagal pražudytų žmonių skaičių raupams nė iš tolo neprilygo jokia kita liga.

Tiems, kas juos išgyvendavo, padariniai būdavo žiaurūs ir nenuspėjami. Daugelis sirgusiųjų apakdavo, susidarydavo šiurpūs randai, tačiau kiti likdavo gyvi ir sveiki. Ši liga egzistavo ištisus tūkstantmečius, tačiau Europoje paplito tik XVI amžiaus pradžioje. Anglijoje ji pirmąsyk užfiksuota 1518 m. Raupai prasidėdavo staigiai pakilusia temperatūra, kamuodavo gėla, skausmai ir stiprus troškulys. Paprastai maždaug trečią dieną kūną nuberdavo pūslelės, bet jų kiekis įvairavo. Blogiausia naujiena buvo sužinoti, kad artimas žmogus „nepaprastai sutino“. Ribiniais atvejais auka iš esmės virsdavo

* Visiškai pamišęs, pažodžiui – „lojančiai pamišęs“ (*vert. past.*).

viena didele pūsle. Šiame ligos etape vėl prasidėdavo stiprus karščiavimas, o pūslelės trūkdavo ir iš jų tekėjo bjauriai dvokiantys pūliai. Jei auka išgyvendavo šį etapą, paprastai išgyvendavo ir visą ligą. Tačiau sunkumai tuo jokiu būdu nesibaigdavo. Pūslelės pasidengdavo šašais ir nepaprastai skausmingai niežėjo. Tik šašams nukritus paaiškėdavo, ar liks randai, ir kokio didumo. Raupai jaunystėje vos nepražudė karalienės Elžbietos, tačiau ji visiškai pasitaisė ir liko be randų. Ją slaugiusiai draugei ledi Mary Sidney ne taip pasisekė. „Kai palikau ją, ji buvo labai graži, – rašė jos vyras, – [...] o grįžęs radau subjaurotą taip, kaip gali subjauroti tik raupai." Šimtmečiu vėliau liga panašiai sudarkė Ričmondo hercogienę, kuri anksčiau buvo pozavusi kuriant Britanijos figūrą, pavaizduotą ant angliško penso.

Raupai padarė didelę įtaką ir kitų ligų gydymo būdams. Kadangi sergant raupais iš organizmo šalinami pūliai, susidarė nuomonė, jog taip organizmas mėgina atsikratyti nuodų. Todėl raupų aukoms buvo uoliai nuleidžiamas kraujas, plaunamas skrandis, jas pjaustė lancetais, vertė prakaituoti. Šios priemonės netrukus imtos taikyti gydant įvairiausias ligas ir beveik visada tik pablogindavo padėtį. Raupų angliškas pavadinimas *smallpox* atsirado siekiant atskirti šią ligą nuo sifilio, vadinto *great pox**.

Žinoma, ne visos šios baisios ligos buvo tiesiogiai susijusios su prausimusi, tačiau žmonės vargiai tai žinojo ir jiems vargiai tai rūpėjo. Nors visi žinojo, kad sifilis plinta per seksualinius santykius, kurie, žinoma, gali vykti bet kur, šią ligą imta laikyti neatsiejama nuo pirties. Prostitutėms dažniausiai būdavo uždrausta artintis prie pirčių per šimtą žingsnių, ir pamažu pirtys Europoje buvo apskritai uždarytos. Jas uždarius, dauguma žmonių prarado įprotį praustis, nors daug kas ir anksčiau nelabai jo laikėsi. Prausimasis neišnyko, bet imta prausti kūną šiek tiek išrankiai. „Rankas plauk dažnai, kojas retai, galvos – niekada", – sakė paplitusi anglų patarlė. Dažnai cituojami žodžiai: karalienė Elžbieta maudydavosi reguliariai – kartą per mėnesį, „ar jai to reikia, ar ne". 1653 m. Johnas Evelynas dienoraštyje užrašė kol kas nusprendęs plauti galvą kartą per metus. Mokslininkas Robertas Hooke'as dažnai plaudavosi pėdas (nes jam atrodė, kad tai jį ramina), tačiau, regis,

* Pažodžiui *smallpox* – „mažieji raupai", *great pox* – „didieji raupai" (*vert. past.*).

neskirdavo daug laiko suvilgyti kūnui aukščiau kulkšnių. Samuelis Pepysas dienoraštyje, kurį rašė devynerius su puse metų, tik kartą pamini, kad jo žmona maudėsi. Prancūzijos karalius Liudvikas XIII nesimaudė beveik iki septintojo gimtadienio – 1608 metų.

Vanduo apskritai dažniausiai naudotas grynai medicininiais tikslais. XVI a. aštuntajame dešimtmetyje Batas ir Bakstonas tapo populiariais mineralinių vandenų kurortais, tačiau ir tada žmonėms kildavo abejonių. „Manau, negali būti švaru, kai tame pačiame vandenyje kartu nusimaudo tiek žmonių", – 1668 m. vasarą svarstydamas apie apsilankymą tokiame kurorte rašė Pepysas. Tačiau jis pajuto, kad jam tai patinka, ir pirmąsyk panėręs į vandenį praleido jame dvi valandas, o po to sumokėjo kažkokiam žmogui, kad jį susuktą į paklodes nugabentų į kambarius.

Tuo metu, kai Naujajame Pasaulyje pradėjo lankytis daugiau europiečių, jie jau buvo įpratę vaikščioti dvokdami, tad indėnai dažnai pastebėdavo, koks blogas kvapas nuo jų sklinda. Tačiau indėnų niekas taip neglumino kaip europiečių įprotis išsišnypšti nosį į dailią nosinaitę, ją rūpestingai sulankstyti ir įsikišti atgal į kišenę, tarsi tai būtų vertingas suvenyras.

Žmonės neabejotinai tikėjosi, kad bus paisoma *tam tikrų* švaros reikalavimų. Kai Jokūbo I dvaro lankytojas pastebėjo, kad karalius niekada nesiartina prie vandens, o tik brūkšteli pirštų galiukais per drėgną nosinaitę, jis tai užrašė bjaurėdamasis. Pažymėtina, kad išties nevalyvi žmonės dėl šios savybės net pagarsėdavo. Tarp jų galima paminėti vienuoliktąjį Norfolko hercogą, kuris buvo taip griežtai nusistatęs prieš muilą ir vandenį, kad tarnai turėdavo laukti, kol jis mirtinai pasigers, ir tada švariai jį nušveisdavo; pamfletų autorių Thomą Paine'ą, kurio visą kūną dengė susikaupę nešvarumai; ir netgi gerai išauklėtą Jamesą Boswellą – tikrai iškalbinga: jo kūno kvapas daugelį stebino netgi tais laikais. Tačiau netgi Boswellui teliko stebėtis savo amžininku markizu d'Argensu, kuris vilkėjo tuos pačius apatinius baltinius tiek metų, kad, kai jį pagaliau įkalbėjo juos nusivilkti, jie buvo taip prilipę prie kūno, kad „kartu atplyšo ir odos skiautės". Kai kurie savotiškai net girdavosi nešvara. Kilmingoji ledi Mary Wortley Montagu, viena iš pirmųjų daug keliavusių moterų, buvo tokia nevala, kad sykį paspaudęs jai ranką naujas pažįstamas stebėdamasis leptelėjo, jog ranka labai nešvari. „Ką pasakytum pa-

matęs mano kojas?“ – sąmojingai atsakė ledi Mary. Daug žmonių taip atprato labiau sušlapti, kad gerokai išsigąsdavo kilus tokiai grėsmei. Net 1798 m., kai žymus Filadelfijos gyventojas Henry Drinkeris sode įsirengė dušą, jo žmona Elizabeth daugiau nei metus atidėliojo jį išbandyti, nes, kaip paaiškino, „per pastaruosius 28 metus nė karto nebuvo sušlapusi viso kūno iškart“.

XVIII amžiuje daugiausia maudytis gaudavo psichikos ligoniai. Juos apsčiai mirkydavo vandenyje. 1701 m. seras Johnas Floyeris įrodinėjo, kad maudymasis šaltame vandenyje gydo nuo daugelio ligų. Jo teorija teigia, kad panardinus kūną į vėsų vandenį apima „baimės ir netikėtumo“ pojūčiai, pagyvinantys atbukusias ir persisotinusias jusles.

Kitaip elgėsi Benjaminas Franklinas. Tais metais, kai gyveno Londone, jis išsiugdė įprotį maudytis „oro voniose“ – viršutiniame aukšte prie atviro lango nuogas šildydavosi saulėje. Nuo to jis nė kiek nepašvarėdavo, tačiau, regis, tai jam ir nepakenkė, ir tikriausiai bent kaimynams atsirado apie ką pakalbėti. Taip pat keistai paplito „sausas prausimasis“ – brūžavimasis šepečiu siekiant atverti odos poras ir galbūt pašalinti utėles. Daug žmonių manė, kad lininiai audiniai turi ypatingų savybių ir sugeria odos nešvarumus. Kaip rašo Katherine Ashenburg, „jie „prausdavosi“ pasikeisdami marškinius“. Tačiau dauguma kovojo su nešvarumais ir blogu kvapu maskuodami juos kosmetika ir kvepalais arba tiesiog jų nepaisė. Ten, kur dvokia visi, nedvokia nė vienas.

Bet tada vanduo staiga įėjo į madą, nors dar tik kaip gydymo priemonė. 1702 m. karalienė Ona nuvyko į Batą gydytis podagros, ir tai labai pagerino kurorto gydomųjų savybių reputaciją ir jo prestižą, nors Onos bėdos iš tikrųjų buvo visai nesusijusios su vandeniu, o tik su persivalgymu. Netrukus visur pridygo kurortinių miestelių: Harogitas ir Čeltnamas, o Velse – Landrindod Velsas. Tačiau pajūrio miestelių gyventojai tvirtino, kad tikrai gydo būtent jūros vanduo, – nors, keistas dalykas, tik tas vanduo, kuris yra prie jų konkrečios gyvenvietės. Skarboro, esančio Jorkšyro grafystėje, gyventojai tikino, kad jo vandenys palengvina „apopleksiją, epilepsiją, katalepsiją, svaigulį, geltą, hipochondrinę melancholiją ir dujų kaupimąsi žarnyne“.

Žymiausias gydymo vandeniu pradininkas – tai daktaras Richardas Russellas, 1750 m. lotyniškai parašęs knygą apie gydomąsias jūros vandens

savybes, po ketverių metų išverstą pavadinimu *Traktatas apie jūros vandens vartojimą sergant liaukų ligomis* (*A Dissertation Concerning the Use of Sea-Water in Diseases of the Glands*). Russello knygoje jūros vanduo rekomenduojamas kaip paveiki priemonė nuo daugelio sutrikimų, pradedant podagra bei reumatu ir baigiant kraujo priplūdimu į smegenis. Tie, kuriuos kamuoja sutrikimai, jo požiūriu, turi ne tik pasinerti į jūros vandenį, bet ir jį gausiai gerti. Russellas pradėjo verstis praktika žvejų kaimelyje Braithelmstone, Sasekso pakrantėje, ir sulaukė tokios sėkmės, kad miestelis ėmė plėstis, o galiausiai virto Braitonu, tuo metu – madingiausiu pakrantės kurortu pasaulyje. Russellas vadintas „jūros atradėju".

Pradžioje daugelis maudydavosi nuogi (ir dažnai labai piktino tuos, kurie būdavo linkę į juos ilgiau pažiūrėti, kartais ir per žiūroną), o kuklesnieji gausiai ir kartais pavojingai dangstydavosi sunkiu apdaru. Tikras pasipiktinimas kilo tada, kai paplūdimiuose pasirodė skurdesnieji visuomenės nariai. Paplūdimyje dažnai nusirengdavo „nepadoriai daug" šių žmonių, paskui nušlepsėdavo į vandenį – daugeliui iš jų tai buvo iš esmės vienintelės maudynės per metus. Saugant padorumą buvo sugalvotos maudymosi mašinos. Tai buvo tiesiog furgonai, kuriais galima įvažiuoti į vandenį. Jie turėjo duris ir laiptelius – žmogus galėjo jais saugiai nulipęs padoriai pasinerti į jūrą. Maudymasis jūroje turėjo gydomąjį poveikį, bet jį nemažai lėmė ne panirimas į vandenį, o energingas trynimasis sausu audiniu iš jo išlipus.

Braitono ateitis buvo užtikrinta visam laikui: 1783 m. rugsėjį, kai pasirašius Versalio taiką baigėsi JAV nepriklausomybės karas, kurortą pirmą sykį aplankė Velso princas. Jis tikėjosi čia šiek tiek palengvinti tonzilių uždegimą, ir jam pavyko. Kurortas jam taip patiko, kad čia tuoj pat pasistatė egzotišką paviljoną. Princas įsirengė privačią maudyklę, pripildė jūros vandens, tad atlikdamas gydymo procedūras galėjo išvengti paprastų žmonių spoksojimo.

Jurgis III irgi ieškojo nuošalesnės vietos: jis nuvyko į Veimutą, apsnūdusį Dorseto uostą toliau vakaruose, tačiau, jo nusivylimui, ten tūkstančiai gera norinčių žmonių paplūdimyje laukė norėdami pamatyti, kaip jis pirmąsyk pasiners. Kai apsisiautęs plačia mėlyna saržos mantija karalius pasinėrė į vandenį, šalia stovinčioje maudymosi mašinoje pasislėpęs orkestras užgrojo „Dieve, saugok karalių". Tačiau karalius vis tiek mėgo išvykas į Veimutą ir

vykdavo ten beveik kasmet, kol paaštrėjus pamišimui jo dėl drumsto proto pasidarė nebeįmanoma rodyti viešumoje.

Tobiasą Smollettą, romanistą ir gydytoją, kamavo plaučių ligos. Jis atgabeno maudymosi tradiciją į Viduržemio jūros šalis. Nicoje Smollettas kasdien eidavo plaukioti ir tuo stulbino vietinius. „Jiems atrodė labai keista, kad aiškiai džiova sergantis žmogus neria į jūrą, ypač kai oras toks šaltas; ir kai kurie gydytojai pranašavo, kad jis greitai mirs", – rašė vienas amžininkas. Tačiau iš tikrųjų šie įpročiai prigijo, o Smolletto kelionių knyga *Kelionės po Prancūziją ir Italiją* (*Travels through France and Italy*, 1766) daug prisidėjo prie Rivjeros sukūrimo.

Ilgai netrukus šarlatanai suprato, kad panaudojant maudymąsi galima uždirbti nemažai pinigų. Vienas iš tų, kuriems tai pavyko, buvo Jamesas Grahamas (1745–1794). Jis pasiskelbė gydytoju, neturėdamas jokios kvalifikacijos, užtat turėjo drąsos. Antrojoje XVIII amžiaus pusėje Bate ir Londone jis sulaukė milžiniškos sėkmės. Naudodamas magnetus, baterijas ir kitokius burzgiančius prietaisus, jis gydė daugelį negalavimų, tačiau daugiausia tuos, kurie lėmė nepasitenkinimą seksualiniu gyvenimu, – pavyzdžiui, impotenciją, frigidiškumą. Jis pakylėjo terapinį maudymąsi į aukštesnį, viliojamai erotinį lygmenį ir siūlė savo pacientams pieno vonias, kūno masažą bei purvo vonias, kurias vadino „žemių voniomis". Visa tai vykdavo teatriškoje aplinkoje prie antikinio stiliaus statulų, grojant muzikai, prikvėpintame ore, su menkai teprisidengusiomis padėjėjomis. Buvo kalbama, kad viena iš jų – Emma Lyon, kuri vėliau tapo ledi Hamilton ir lordo Nelsono meilužė. Tiems, kurių bėdos po šios viliojančios pagalbos neišnykdavo, Grahamas siūlė didžiulę stipriai įelektrintą „dangiškąją lovą", vienai nakčiai kainuodavusią 50 svarų sterlingų. Jos čiužinys buvo prikimštas rožių žiedlapių ir prieskonių.

Deja, sulaukęs sėkmės Grahamas nebesivaldė ir pradėjo taip girtis, kad net jo ištikimiausiems šalininkams tai skambėjo neįtikinamai. Jis pavadino vieną savo paskaitą „Kaip nugyventi daug savaičių, mėnesių ar metų visai nieko nevalgant", o kitoje garantavo klausytojams sveikatingą gyvenimą iki 150 metų. Kai jo teiginiai ėmė darytis neprotingi, verslo reikalai pašlijo, ir prasidėjo staigus nuosmukis. 1782 m. Grahamo turtas buvo konfiskuotas jo skoloms apmokėti. Taip baigėsi Jameso Grahamo karjera.

Dabar Grahamas visada vaizduojamas kaip juokingas šarlatanas, ir jis daugiausia, žinoma, toks ir buvo, tačiau taip pat vertėtų nepamiršti, kad daugelis jo įsitikinimų apie šaltas vonias, paprastą maistą, kietą lovą, apie langus, kurie plačiai atveriami, kad prileistų į miegamuosius sveiko žvarbaus oro, ir, svarbiausia, nuolatinė masturbacijos baimė, – visa tai tapo branginamomis ir nekintamomis Anglijos gyvenimo ypatybėmis, kurios gyvavo kur kas ilgiau nei trumpalaikiai Grahamo dangiškos svarbos apžavai.

Kai žmonės priprato prie minties, kad dabar jau gali kartkartėmis saugiai sušlapti, senos teorijos apie asmeninę higieną staiga buvo pakeistos atvirkščiomis. Turėti rožinę odą ir atviras poras jau nebebuvo blogai: nusistovėjo nuomonė, kad oda iš tikrųjų yra nuostabus respiratorius: anglies dioksidas ir kitos kenksmingos įkvėptos medžiagos pašalinamos *per* odą, ir jei poros užkemšamos dulkėmis bei kitais ant odos labai seniai užsilikusiais dalykais, tada natūralios kenksmingos medžiagos įstringa viduje ir ima pavojingai kauptis. Manyta, kad būtent todėl nešvarūs žmonės – Thackeray'aus minėtieji „didieji neprausos“ – taip dažnai serga: juos žudo užkimštos poros. Vienas gydytojas vaizdingai iliustravo šiuos teiginius parodydamas, kaip visą arklio kūną ištepus degutu šis kaipmat nusilpo ir apgailėtinai padvėsė. (Iš tikrųjų arkliui pakenkė ne sutrikdytas kvėpavimas, o sutrikdyta galimybė reguliuoti kūno temperatūrą, – nors šis skirtumas gyvūnui, žinoma, buvo svarbus tik teoriškai.)

Tačiau tik stebinamai pamažu žmonės ėmė praustis dėl švaros ir gero kvapo. Metodizmo pradininkas Johnas Wesley 1778 m. pamoksle ištaręs žodžius „švarumas yra antras po pamaldumo“ turėjo omenyje švarius drabužius, o ne švarų kūną. Dėl kūno švaros jis patarė tik „dažnai skustis ir plauti kojas“. Kai Karlas Marxas jaunystėje, ketvirtajame XIX a. dešimtmetyje, išvyko į universitetą studijuoti, motina nerimaudama davė jam griežtus nurodymus dėl higienos ir ypač reikalavo „kas savaitę nusišveisti kempine ir muilu“. Prieš Didžiąją parodą padėtis aiškiai ėmė keistis. Parodoje eksponuota daugiau nei 700 muilų ir kvepalų, o tai turėjo būti tam tikros paklausos atspindys. Po dvejų metų švarą dar labiau paskatino kitas laiku įvykęs pokytis: valdžia pagaliau panaikino ilgai galiojusį muilo mokestį. Tačiau dar 1861 m. vienas anglų gydytojas parašė knygą pavadinimu *Maudyklės: kaip jose maudytis* (*Baths and How to Take Them*).

Viktorijos laikų žmones maudytis labiausiai paskatino suvokimas, kad šis procesas gali būti kankinamai malonus. Tų laikų žmonės turėjo lyg kokį potraukį kankinti save, ir vanduo tapo tam puikia priemone. Daugelyje dienoraščių užfiksuota, kaip žmonės turėjo pralaužti ledą savo praustuvėje, kad ryte galėtų nusiprausti. Pastorius Francisas Kilvertas su pasitenkinimu aiškino, kad ant jo vonios krašto prikibę nelygaus ledo ir jis 1870 m. Kalėdų rytą smagiai maudydamasis įsidūrė. Dušai taip pat teikė daug galimybių kankintis, jie dažnai buvo suprojektuoti švirkšti vandenį taip smarkiai, kaip tik galima. Vienas pirmųjų dušų švirkštė taip nuožmiai, kad prieš prausimąsi reikėdavo užsidėti galvos apdangalą, kad vanduo žmogaus jo paties prausykloje nepritrenktų iki sąmonės netekimo.

II

Tikriausiai joks kitas anglų kalbos žodis per savo gyvavimo laiką taip nepasikeitė kaip *toilet*. Iš pradžių, maždaug 1540 m., jis reiškė tam tikrą audinį, ir tai buvo žodžio *toile* mažybinė forma (pastarasis ir dabar vartojamas kaip tam tikro lininio audinio pavadinimas). Vėliau *toilet* ėmė reikšti staltiesę, tiesiamą ant tualetinio staliuko; dar vėliau – ant šio staliuko dedamus reikmenis. Vėliau jis įgavo paties šio staliuko reikšmę, tada išorės apsitvarkymo, paskui juo vadinta svečių priėmimas savo išorės tvarkymosi metu. Paskui žodis įgijo šiam tvarkymuisi skirto kambario reikšmę, vėliau ėmė reikšti tiesiog asmeninį kambarį, įrengtą prie miegamojo, tada – kambarį, naudojamą kaip išvietė, ir pagaliau pačią išvietę. Šio žodžio istorija paaiškina, kodėl žodžiai *toilet water* angliškai gali reikšti ir skystį (tualetinį vandenį), kuriuo mielai vilgome veidą, ir išvietės vandenį (tualeto vandenį).

Dabar jau išnykusį anglišką žodį *garderobe* ištiko panašūs, nors ir ne tokie dideli virsmai. Tai žodžių *guard* (saugoti) ir *robe* (platus drabužis, mantija) junginys, ir pradžioj jis reiškė sandėlį, paskui bet kurį asmeninį kambarį, tada (trumpai) miegamąjį ir galiausiai – išvietę. Tačiau dažnai išvietės buvo

kokios tik nori, bet ne asmeninės. Ypač romėnai priprato tuštinimąsi derinti su pokalbiu. Jų viešos išvietės paprastai turėdavo dvidešimt ar daugiau sėdimųjų vietų, išdėstytų intymioje artumoje, ir romėnai jomis naudojosi nesivaržydami, panašiai kaip šiuolaikiniai žmonės nesivaržo, kai važiuoja autobusu. (Atsakymas į neišvengiamai čia kylantį klausimą yra toks: per grindis priešais kiekvieną sėdimųjų vietų eilę tekėjo vandens kanalas; norėdami nusišluostyti, išvietės lankytojai vandenyje pamirkydavo prie lazdos pritvirtintą kempinę.) Svetimų žmonių dar ilgai nesivaržyta ir naujaisiais laikais. Hamptono rūmuose veikė „Didieji namai naštai palengvinti", galėdavę sutalpinti iškart keturiolika lankytojų. Karolis II į išvietę visada eidavo kartu su dviem patarnautojais. Maunt Vernone, George'o Washingtono name, yra rūpestingai išsaugota išvietė su dviem greta įtaisytomis sėdimomis vietomis.

Anglai ypač ilgai nesirūpino tualetų atskiruma. Nuotykių ieškotojas italas Giacomo Casanova apsilankęs Londone rašė dažnai matydavęs, kaip žmonės prie kelio ar kokio pastato visiems matant „atveria savo šliuzus". Pepysas dienoraštyje rašo, kad jo žmona ant kelio pritūpė „atlikti reikalo".

Anglų kalbos junginys *water closet* datuojamas 1755 m. ir pradžioje taip pat vadinta vieta, kurioje karaliui stato klizmą. Prancūzai 1770 m. vadino vidaus patalpose įrengtą tualetą *un lieu à l'anglaise*, angliškąja vieta, ir tuo, atrodo, galima paaiškinti, iš kur kilo angliškas žodis *loo* (šnek. „išvietė"). Montiselo patalpose Thomas Jeffersonas įrengė tris išvietes – tikriausiai pirmąsias Amerikoje išvietes ne lauke. Jose buvo įtaisytos orlaidės kvapams pasišalinti. Jeffersono atveju (ar, tiesą sakant, ir kitų), jos buvo technologiškai paprastos: atmatos tiesiog krisdavo į joms kaupti skirtus puodus, šiuos ištuštindavo vergai. Tačiau Baltuosiuose rūmuose, tada vadintuose Prezidento rūmais, Jeffersonas 1801 m. įrengė tris pirmuosius pasaulyje tualetus su nuleidžiamu vandeniu. Vanduo į juos tiektas iš lietaus vandens cisternų, įrengtų pastogėje.

XIX amžiaus viduryje vikaras Henry Moule'as iš Dorseto išrado dar vieną tualeto tipą. Iš esmės tai buvo dėžė su pritaisytu baku, pripildytu sausų žemių, ir rankena, kurią patraukus į indą būdavo išberiamas atseikėtas kiekis žemių, kurios paslėpdavo išmatas ir neleisdavo sklisti kvapui. Kurį laiką tokiais tualetais mielai naudotasi, ypač kaimo vietovėse, tačiau greitai atsirado

pranašesnių tualetų su nuleidžiamu vandeniu, kuriuose išmatas ne uždengdavo, o nuplaudavo vandens srautu – ar bent taip įvykdavo, kai jie gerai veikė, – o pradžioje jie ne visada veikė gerai, ir netgi dažniausiai neveikė.

Dauguma žmonių ir toliau naudojosi naktiniais puodais, juos laikydavo miegamųjų spintose ar spintelėse. Užsienio svečius sukrėsdavo anglų įprotis laikyti naktinius puodus valgomųjų spintelėse arba bufetuose – vyrai juos išsiimdavo ir pasinaudodavo vos moterims išėjus. Kai kurių kambarių kampe būdavo įtaisyta sėdima vieta gamtos reikalams atlikti. Filadelfijoje svečiavęsis prancūzas Moreau de Saint-Méry nustebęs atkreipė dėmesį, kad vienas žmogus iš vazos išėmė gėles ir į ją nusišlapino. Kitas svečias prancūzas maždaug tuo pat metu pasakojo paprašęs į jo miegamąjį atnešti naktinį puodą, ir jam buvo pasakyta tiesiog pasinaudoti langu, kaip daro visi. Kai jis ir toliau primygtinai prašė duoti *ką nors*, ką galėtų panaudoti reikalams atlikti, sugluміusi šeimininkė atnešė jam virdulį, tačiau griežtai priminė, kad ryte per pusryčius reikės jai grąžinti.

Ryškiausia tokių pasakojimų apie tualeto įpročius ypatybė – juose visada, tikrai be išimčių, kalbama apie kokios nors šalies žmones, kuriuos sukrečia kitos šalies gyventojų įpročiai. Nepasitenkinimo prancūzų tualeto įpročiais būta ne mažiau, nei patys prancūzai jo reikšdavo apie kitus. Vienas šimtmečius nesiliovęs nusiskundimas – Prancūzijoje „dažnai šlapinamasi į židinį". Taip pat prancūzai dažnai kaltinti tuo, kad nusilengvina laiptinėse – „šis įprotis XVIII amžiuje vis dar pasitaikydavo Versalyje", – rašo Markas Girouardas knygoje *Gyvenimas Prancūzijos vilose* (*Life in the French Country House*). Girtasi, kad Versalyje yra šimtas prausyklų ir trys šimtai tualeto sėdynių, tačiau, keistas dalykas, jomis naudotasi nedaug, ir 1715 m. išleistas ediktas dar kartą užtikrino gyventojus ir svečius, kad nuo šiol koridoriuose kartą per savaitę bus išvalomos išmatos.

Dauguma srutų patekdavo į srutų duobes, tačiau šios duobės paprastai būdavo neprižiūrimos, jų turinys prasisunkdavo į apylinkės vandentiekio sistemą. Blogiausia buvo, kai šios duobės persipildydavo. Vieną tokį atvejį Samuelis Pepysas aprašė dienoraštyje: „Kopdamas į rūsį [...] įlipau į didelę išmatų krūvą [...] ir iš to supratau, kad misterio Turnerio išvietė persipildė ir jos turinys pateko į mano rūsį, ir tai man nepatinka."

Srutų duobes ištuštindavo specialūs darbininkai. Jei kada yra buvęs mažiau pavydėtinas būdas užsidirbti pragyvenimui, tai jis, manau, dar neaprašytas. Jie dirbo brigadomis po tris ar keturis. Vienas iš jų – galima spėti, jauniausias, – būdavo nuleidžiamas į pačią duobę, kad susemtų atmatas į kibirus. Antras stovėdavo prie duobės – nuleisdavo ir iškeldavo kibirus, o trečias ir ketvirtas nešiojo kibirus į laukiantį vežimą. Šis darbas buvo pavojingas ir nemalonus. Darbininkams grėsė pavojus uždusti ir net nukentėti įvykus sprogimui, nes jie dirbdavo šviečiant žibintui tokiose vietose, kur susikaupdavo daug dujų. 1753 m. žurnalas *Gentleman's Magazine* pasakojo, kas nutiko vienam šį darbą dirbusiam žmogui: jis įėjo į išvietės rūsį vienoje Londono užeigoje ir jį beveik iš karto priveikė bjaurus oras. „Pasigirdo jo pagalbos šauksmas, ir jis iškart griuvo veidu žemyn", – pasakojo vienas liudininkas. Oras panašiai paveikė ir draugą, kuris atskubėjo padėti. Į rūsį norėjo įeiti dar du vyrai, bet negalėjo, nes oras buvo pernelyg blogas. Tačiau jiems pavyko truputį atverti duris ir išleisti kenksmingiausias dujas. Kol gelbėtojai išvilko du žmones iš rūsio, vienas mirė, o ir kitam pagalbos nebereikėjo.

Kadangi srutų duobes tuštindavę darbininkai imdavo didelius pinigus, skurdesniuose rajonuose šios duobės retai kada būdavo ištuštinamos ir dažnai stovėdavo perpildytos – nenuostabu, nes vidutinė miesto centrinėje dalyje įrengta duobė būdavo eksploatuojama labai gausiai. Daugelyje Londono rajonų žmonės gyveno beveik neįsivaizduojamai susigrūdę. Šv. Egidijaus rajone, užkimščiausiame Londono lūšnyne, kurį Hogarthas pavaizdavo savo graviūroje „Džino skersgatvis", vos keliose gatvėse tilpo 54 000 žmonių. Pagal vieną skaičiavimą, 1 100 žmonių gyveno dvidešimt septyniuose namuose, kurie stovėjo viename skersgatvyje, taigi daugiau nei po keturiasdešimt žmonių viename pastate. Ryčiau, Ligoninės laukų rajone, inspektoriai aptiko viename name gyvenančius šešiasdešimt tris žmones. Ten stovėjo devynios lovos – po vieną septyniems. Anglų kalboje atsirado naujas nežinomos kilmės žodis tokiems rajonams nusakyti – *slums* (lūšnynai). Vienas iš pirmųjų jį pavartojo Charlesas Dickensas laiške 1851 m.

Žinoma, dėl tokių žmonių masių susidarydavo milžiniški kiekiai atliekų – kur kas daugiau, nei galėtų susidoroti kokia nors srutų duobių sistema. Vienoje gana būdingoje ataskaitoje inspektorius užfiksavo, kad lankėsi

dviejuose Šv. Egidijaus rajono namuose, kurių rūsiuose buvo trijų pėdų gylio žmonių atmatų sluoksnis. Lauke, tęsė inspektorius, kiemą dengė šešių colių išmatų sluoksnis. Kad gyventojai galėtų pereiti kiemą, buvo prikrauta plytų, padaryta savotiška brasta.

Ketvirtajame XIX a. dešimtmetyje Lidse atliktas skurdesniųjų rajonų tyrimas parodė, kad daugelis gatvių „užtvindytos srutų"; vienos gatvės, kurioje gyveno 176 šeimos, niekas nevalė penkiolika metų. Liverpulyje net šeštadalis visų žmonių gyveno tamsiuose rūsiuose – ten, deja, tikrai galėdavo prasisunkti atmatos. Be to, žinoma, žmonių atmatos sudarė tik mažą dalį didžiulio kiekio nešvarumų, kurie susikaupdavo tankiai gyvenamuose ir sparčiai industrializuojamuose miestuose. Į Temzę Londone patekdavo įvairiausios nepageidautinos atmatos: pasenusi mėsa, skerdienos atliekos, padvėsę šunys ir katės, maisto likučiai, pramoninės atliekos, žmonių išmatos ir daug kitų dalykų. Kasdien į Smitfildo turgų buvo vedami gyvuliai, skirti paversti žlėgtainiais ir mušta aviena; per metus jie paprastai pakeliui palikdavo 40 000 tonų mėšlo. Prie to, žinoma, prisidėdavo visos naminių gyvūnų – šunų, arklių, žąsų, ančių, vištų ir rujojančių kiaulių – atmatos. Klijadariai, odadirbiai, dažytojai, lajinių žvakių dirbėjai, įvairiausios chemijos pramonės įmonės papildydavo kasdienių nešvarumų jūrą savo atliekomis. Didelė dalis šių pūvančių liekanų galiausiai patekdavo į Temzę – jos srovė, kaip tikėtasi, per potvynį turėdavo išplukdyti visa tai į jūrą. Tačiau, žinoma, per potvynius ir atoslūgius vanduo judėjo abiem kryptimis, ir kai potvynis išplukdydavo atliekas jūros kryptimi, atoslūgis nemažai jų parnešdavo atgal. Kaip sakė vienas liudininkas, upė buvo begalinis „skystų trąšų srautas". Smollettas *Hamfrio Klinkerio kelionėje* rašė, kad „žmonių išmatos čia sudaro ne tokią bjaurią dalį", nes upėje dar yra ir „visų rūšių vaistų, mineralų ir nuodų, kurie naudojami technikoje ir gamyboje, juos papildo pūvantys žmonių ir gyvulių lavonai, ir viskas sumaišyta su nuotekomis iš visų geldų, nutekamųjų vamzdžių ir kolektorių". Temzės vanduo pasidarė toks kenksmingas, kad, kai Roderio Prieplaukos rajone kasant tunelį jo sienoje atsirado plyšys, pirmiausia į vidų prasiveržė ne upės vanduo, o koncentruotos dujos, ir nuo kasėjų lempų jos užsidegė. Jie atsidūrė absurdiškai beviltiškoje padėtyje: turėjo bėgti nuo plūstančio vandens *ir* nuo liepsnojančių dujų debesų.

Į Temzę įtekantys upeliai dažnai buvo dar nešvaresni nei upė. Flito upės vanduo 1831 m. „beveik nejudėjo, jame telkėsi nešvarumai". Net Serpantinas Haid Parke pamažu ėmė taip dvokti, kad parko lankytojai vaikščiodavo toje pusėje, kur vėjas neatnešdavo kvapo. Septintajame XIX a. dešimtmetyje valant šio tvenkinio dugną pašalintas penkiolikos pėdų storio nešvarumų sluoksnis.

Susidarius tokiai kebliai padėčiai atsirado dar vienas dalykas, kuris, nors tai netikėta, sukėlė nelaimių, – tualetai su nuleidžiamu vandeniu. Tam tikrų šio tipo tualetų būta ir anksčiau. Patį pirmąjį įrengė Johnas Haringtonas, karalienės Elžbietos krikštasūnis. Kai Haringtonas jai 1597 m. pademonstravo šį išradimą, karalienė labai juo susižavėjo ir tuoj pat įsakė įrengti tokį tualetą Ričmondo rūmuose. Tačiau ši naujovė smarkiai lenkė laiką. Praėjo dar beveik du šimtai metų, ir tik 1778 m. Josephas Bramah, baldžius ir spynininkas, užpatentavo pirmąjį modernų tualetą su nuleidžiamu vandeniu. Jo išradimas menkai teprigijo. Vėliau buvo ir daug kitų. Tačiau pirmieji tualetai veikė prastai. Kartais jie duodavo atvirkščią rezultatą: užliedavo kambarį dar didesniu kiekiu to, ko pasibaisėjęs savininkas taip tikėjosi atsikratyti. Kol nebuvo sukurtas alkūninis hidraulinis uždoris (nedidelis įtaisas su vandeniu, kurio lygis tualete kaskart nuleidus vandenį nusileidžia iki unitazo dugno), tol per kiekvieną unitazą sklido nuotekų duobės ir kanalizacijos vamzdžio kvapai. Jie gali būti nepakeliami, ypač karštu oru.

Šią problemą išsprendė žmogus, vadinęsis viena iš puikiausių ir neabejotinai tinkamiausių per visą istoriją pavardžių, – Thomas Crapperis (1837–1910)*. Jis gimė neturtingoje šeimoje Jorkšyro grafystėje ir, kaip manoma, vienuolikos metų pėsčiomis atėjo į Londoną. Čia, Čelsio rajone, jis tapo santechniko mokiniu. Jis išrado klasikinį ir Britanijoje vis dar įprastą tualetą su viršuje įtaisytu baku, iš kurio vanduo nuleidžiamas patraukus grandinėlę. Šis išradimas, pavadintas „tyliai veikiančiu Molboro vandens taupymo mechanizmu", buvo švarus, sandarus, neskleidė kvapo ir veikė nuostabiai patikimai. Šių tualetų gamyba labai praturtino Crapperį ir taip jį išgarsino, kad dažnai manoma, jog iš jo pavardės kilo angliškas slengo žodis *crap* (šlamštas; nesąmonė; šūdas) ir daug išvestinių žodžių. Bet iš tikrųjų ta *crap* reikšmė,

* *Crapper* (angl., vulg.) – tualetas (*vert. past.*).

kuri susijusi su tualetu, – labai sena, o tualetą reiškiantis žodis *crapper* yra amerikanizmas, *Oksfordo anglų kalbos žodyne* užfiksuotas ne anksčiau nei 1922 m. Atrodo, Crapperio pavardė buvo tik sėkmingas sutapimas.

Su nuleidžiamo vandens tualetu susijęs persilaužimas įvyko per Didžiąją parodą. Jis tapo viena iš labiausiai žmones traukusių parodos pažibų. Daugiau nei aštuoni šimtai tūkstančių žmonių kantriai ištvėrė ilgas eiles, kad išmėgintų tualetus su nuleidžiamu vandeniu; daugumai iš jų tai buvo naujovė. Juos sužavėjo nešvarumus nuplaunantis vandens verpetas ir jo garsas, ir jie skubiai pasirūpindavo įsirengti tokius tualetus savo namuose. Tikriausiai jokia kita brangi vartojimo prekė neišpopuliarėjo taip greitai. XIX a. šeštojo dešimtmečio viduryje Londone jau nuolat naudotasi maždaug dviem šimtais tūkstančių tualetų su nuleidžiamu vandeniu.

Visa bėda, kad Londono kanalizacijos vamzdžiai buvo skirti tik lietaus vandeniui nutekėti ir negalėjo susidoroti su nuolatiniu tirštų nuotekų srautu. Vamzdžiai prisipildė klampios ir lipnios masės, ir vanduo jos nenuplaudavo. Imta samdyti specialius žmones, kurie ieškotų kamščių ir juos valytų. Buvo ir daugiau su kanalizacijos vamzdžiais susijusių verslų, pavyzdžiui, raustis vamzdžių ir dvokiančių paupių nešvarybėse ieškant pamestų juvelyrikos dirbinių ar sidabrinių šaukštelių. Apskritai tokie žmonės uždirbdavo nemažai, tačiau jų darbas buvo pavojingas. Oras kanalizacijos vamzdžiuose gali būti mirtinai kenksmingas. Kadangi šių vamzdžių tinklas buvo milžiniškas ir neaprašytas, būta daug pranešimų apie žmones, kurie ieškodami brangių daiktų pasiklydo ir neberado išėjimo. Sklido daug gandų, jog kai kuriuos užpuolė ir suėdė žiurkės.

Kol žmonės nedaug tesirūpino sanitarine padėtimi ir neturėjo antibiotikų, įprastas gyvenimo reiškinys buvo pragaištingos epidemijos. Suskaičiuota, kad 1832 m. užgriuvusi cholera pražudė 60 000 britų. Paskui 1837–1838 m. siautėjo gripo epidemija, o 1848, 1854 ir 1867 metais vėl įvyko choleros protrūkiai. Tarp šių nelaimių ir jų metu šalies ramybę drumstė mirtini smūgiai: plito vidurių šiltinė, ūminis reumatas, skarlatina, difterija, raupai ir daug kitų ligų. Vien nuo vidurių šiltinės nuo 1850 iki 1870-ųjų per metus mirdavo 1 500 ar daugiau žmonių. Kokliušas nuo 1840 iki 1910 m. kasmet pražudydavo apie 10 000 vaikų. Dar daugiau mirdavo nuo tymų. Trumpai tariant, XIX amžiuje buvo baisiai daug būdų numirti.

Iš pradžių choleros ne ypač bijota, ir dėl neabejotinai nerimtos priežasties: manyta, kad ji labiausiai kenkia skurstantiems žmonėms. XIX amžiuje buvo beveik visuotinai pripažįstama, jog skurstantys žmonės skursta todėl, kad jie gimė tokie būti. Manyta, kad, nors kelis skurdžiuosius ir galima kilniai apibūdinti kaip nenusipelniusius tokios dalios, dauguma jų, kaip buvo glaustai apibendrinta vienoje valdžios ataskaitoje, iš prigimties „neįžvalgūs, nerūpestingi, nesivaldantys ir nepataisomai godūs patirti kūnišką pasitenkinimą". Netgi Friedrichas Engelsas, kur kas labiau prijaučiantis stebėtojas nei dauguma, veikale *Darbininkų klasės padėtis Anglijoje* rašė: „[L]engvapėdiškas airio charakteris, jo šiurkštumas, kuris kone prilygina jį laukiniam, jo panieka visiems žmoniškesniems pomėgiams, kurie jam neprieinami kaip tik dėl to šiurkštumo, jo nešvarumas ir skurdas – visa tai skatina jo palinkimą girtauti."*

Taigi 1832 m. žmonės tankiai apgyvendintuose miestų centruose ėmė gausiai kristi nuo visai naujos ligos, atkeliavusios iš Indijos ir vadinamos cholera. Tada dauguma ją palaikė viena iš tų nelaimių, kurios kartais ištinka skurstančiuosius. Cholera imta vadinti „skurdžių rykšte". Niujorke daugiau nei 40 procentų aukų buvo neturtingi imigrantai airiai. Taip pat neproporcingai dažnai nukentėdavo juodaodžiai. Niujorko miestą tyrusi valstybinė medicinos komisija pranešė, kad liga plinta tik tarp palaidai gyvenančių vargšų ir „kyla vien dėl jų gyvenimo įpročių".

Tačiau vėliau cholera ėmė pakirsti žmones ir turtinguose rajonuose, ir labai greitai visus apėmė siaubas. Nuo Juodosios mirties laikų jokia kita liga nebuvo taip išgąsdinusi žmonių. Choleros skiriamasis bruožas buvo jos sparta. Kaipmat pasireikšdavo simptomai: smarkus viduriavimas ir vėmimas, kankinantis mėšlungis, nepakeliamas galvos skausmas. Mirdavo 50 procentų žmonių, o kartais ir daugiau, tačiau žmones įbaugino būtent ligos staigumas – visiškai sveikam žmogui prasidėdavo šiurpiai netikėta agonija, kliedesiai, ir ištikdavo mirtis. Matyti, kaip vakarienės metu miršta artimas žmogus, kuris per pusryčius jautėsi gerai, buvo siaubinga.

* F. Engelsas, *Darbininkų klasės padėtis Anglijoje: remiantis savo stebėjimais ir autentiškais šaltiniais*, vertė N. Karpis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 105.

Tiesą sakant, kitos ligos atimdavo daugiau gyvybių. Tie, kas išgyvendavo cholerą, paprastai visiškai pasitaisydavo, o skarlatinos aukos dažnai apkursdavo arba liga pažeisdavo smegenis, o nukentėję nuo raupų kartais likdavo baisiai subjauroti. Tačiau šalies žmones apniko būtent mintis apie cholerą. Nuo 1845 iki 1856 m. anglų kalba pasirodė daugiau nei septyni šimtai knygų apie šią ligą. Žmonėms ypač kėlė nerimą tai, kad jie nežinojo nei choleros priežasties, nei būdų jos išvengti. „Kas yra cholera? – 1853 m. klausė žurnalas *Lancet*. – Ar tai grybelis, ar vabzdys, ar miazma, ar sudirginimas elektra, ar ozono trūkumas, ar patologinės nuosėdos žarnyne? Mes nieko nežinome."

Dažniausiai manyta, kad cholera ir kitos baisios ligos kyla dėl negryno oro. Gyvavo nuomonė, kad visos atliekos ar dvoko šaltiniai – kanalizacijos vamzdžiai, lavonai kapinėse, pūvanti augmenija, žmonių iškvepiamas oras – sukelia ligas ir gali būti mirtini. „Visose gatvėse šėlsta nematomi maliariniai kvapai, – amžiaus viduryje gana gyvai rašė vienas metraštininkas. – Atmosferos nuodai, aitrusis elementas ir dujiniai teršalai gausiai pasklinda ir nesigaili praeivių, o šie kaskart įkvėpdami pripildo abu plaučius yrančio padugnių dumblo ir puvėsių garų." Liverpulio medicinos įstaigos vyriausiasis pareigūnas 1844 m. itin tiksliai apskaičiavo padarytą žalą ir parlamentui pranešė: „Vien dėl to, kad Liverpulio gyventojai naudojasi plaučiais, oro kiekis, kurio pakaktų uždengti visam miesto plotui trijų pėdų storio sluoksniu, kasdien paverčiamas netinkamu kvėpuoti."

Atkakliausias ir įtakingiausias miazmos teorijos šalininkas buvo Edwinas Chadwickas, komisijos, kuri rūpinosi valstybės pagalba neturtingiesiems, sekretorius, parašęs *Ataskaitą apie Didžiosios Britanijos gyventojų darbininkų sanitarines sąlygas* (*A Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain*); nors tai kiek neįtikėtina, ji 1842 m. pateko į perkamiausiųjų sąrašus. Pagrindinis Chadwicko įsitikinimas buvo toks: jei pavyktų atsikratyti kvapų, atsikratytum ir ligos. „Visi kvapai yra ligos", – aiškino jis parlamento tarnybai. Jis norėjo išvalyti skurdžius rajonus ir jų būstus, bet ne tam, kad juose taptų maloniau gyventi, o tiesiog kad būtų panaikinti kvapai.

Chadwickas buvo fanatiškas, niūrus žmogus, labai linkęs į smulkmenišką pavyduliavimą ir kivirčus dėl pareigų. Pagal išsilavinimą jis buvo teisininkas ir didžiąją gyvenimo dalį dirbo įvairiose valdžios komisijose, sukurtose

įvairiems tikslams: patobulinti valstybės pagalbos neturtingiesiems įstatymus, ištirti sąlygas fabrikuose ir sanitarinę padėtį miestuose, užkirsti kelią mirtims, kurių galima išvengti, pertvarkyti gimimų, mirčių ir vedybų registravimą. Chadwicko nemėgo beveik visi. Jis prisidėjo prie to, kad 1834 m. buvo priimti valstybės pagalbos neturtingiesiems įstatymai, įdiegę nacionalinę vargšų prieglaudų sistemą. Šios prieglaudos buvo beveik baudžiamojo pobūdžio, dėl to dauguma darbininkų ėmė nekęsti Chadwicko: pasak vieno biografo, jis tapo „nepopuliariausiu asmeniu visoje Jungtinėje Karalystėje". Atrodo, net ir Chadwicko šeima nebuvo prie jo prisirišusi. Chadwicko motina mirė, kai jis buvo mažas, jo tėvas vedė antrą kartą ir Anglijos vakaruose sukūrė kitą šeimą. Vėliau tėvo šeima emigravo į Brukliną ir, regis, daugiau nebeturėjo su Chadwicku nieko bendra. Vieno iš antrosios šeimos vaikų, Henry Chadwicko, karjeros kelias pakrypo visai kita linkme. Jis tapo sporto žurnalistu ir vienu iš pirmųjų veiklių beisbolo propaguotojų. Kartais jis netgi apibūdinamas kaip šiuolaikinio žaidimo tėvas. Jis sugalvojo komandos rezultatų lentelę, žaidimo rezultatų lentelę, atmušimo vidurkį, praleistų taškų vidurkį ir daugelį kitų statistinių įmantrybių, kurias taip mėgsta beisbolo entuziastai. Beisbolo žaidimo rezultatų lentelė ir kriketo rezultatų santrauka nepaprastai panašios todėl, kad jis sukūrė pirmąją pagal antrosios pavyzdį*.

Miazmos teorija turėjo tik vieną rimtą trūkumą: buvo be jokio pagrindo. Deja, tai suprato tik vienas žmogus, bet jis negalėjo įtikinti kitų, kad ir jie suprastų, – Johnas Snow.

Jis gimė Jorke 1813 m. neturtingoje šeimoje – tėvas buvo paprastas darbininkas – ir, nors socialiniu požiūriu tokia kilmė paliko jo gyvenime savo žymę, ji padarė jį įžvalgesnį ir atjauslesnį: Snow kone vienintelis iš visų medicinos specialistų nekaltino vargšų dėl jų ligų, o suprato, kad jų gyvenimo sąlygos padaro juos imlius tokiems dalykams, kurių jie negali pakeisti. Niekam anksčiau epidemiologijos moksle nepavyko taip sėkmingai išvengti išankstinių prietarų.

* Šia tema galima pasakyti ir dar šį tą. Šių dviejų vyrų tėvas Jamesas Chadwickas anksčiau buvo dirbęs mokytoju Mančesteryje, kur mokė Johną Daltoną, kuris paprastai laikomas atomo atradėju. Vėliau Chadwickas tapo radikaliu žurnalistu ir nuvyko į Paryžių, kurį laiką ten gyveno su Thomu Paine'u. Taigi, nors ir nebuvo ypač svarbus žmogus, per jį atsirado Thomo Paine'o ir Prancūzijos revoliucijos, atomo atradimo, Londono nuotekų ir profesionalaus beisbolo ištakų tiesioginis ryšys.

Snow studijavo mediciną Niukasle, tačiau apsigyveno Londone. Čia jis tapo vienu iš svarbiausių tų laikų anesteziologų, o tuo metu anestezija dar buvo bauginamai neištirta sritis. Kalbant apie gydytojų darbą, žodis „praktika" tuo metu tiko kaip niekad gerai. Net ir dabar anestezija yra sudėtingas reikalas, o pradžioje, kai dozės būdavo skiriamos remiantis beveik vien nuojauta ir viltingomis hipotezėmis, deja, tikrai labai dažnai pasitaikydavo mirties atvejų ir kitų skaudžių pasekmių. 1853 m. Snow buvo pakviestas duoti chloroformo karalienei Viktorijai, nes ji tuo metu aštuntą kartą laukėsi ir ruošėsi gimdyti. Netikėta, bet tuomet buvo nuspręsta vartoti chloroformą. Ši naujovė, kurią prieš šešerius metus atrado Edinburgo gydytojas, neabejotinai buvo pavojinga. Nuo jos jau buvo mirę daug žmonių. Panaudoti šią priemonę vien tam, kad karalienei būtų lengviau pakelti gimdymo skausmus, daugumos medikų požiūriu, buvo didelis neatsargumas. Paskala apie šį sprendimą žurnalo *Lancet* autoriui sukėlė nerimą. Jis pareiškė esąs nustebintas: kvalifikuotas medikas taip rizikuos su karaliene, net jei padėtis netaps kritinė. Tačiau Snow, regis, tuo metu ir vėliau nedvejodamas skirdavo chloroformą, nors jam nuolat tekdavo aiškiai įsitikinti, jog skirdamas anestetikus labai rizikuoja. Pavyzdžiui, 1857 m. balandžio mėnesį jis eksperimentuodamas paskyrė ligoniui naują anestetiką amileną*, tačiau neapskaičiavo dozės ir pražudė žmogų. Lygiai po savaitės jis vėl skyrė karalienei chloroformo.

Tuo metu, kai nepadėdavo žmonėms prieš operaciją prarasti sąmonę, Snow daug laiko skyrė mėginimams tirti, iš kur kyla ligos. Jį ypač domino klausimas, kodėl cholera nuniokoja vienus rajonus, bet pasigaili kitų. Sadarke žmonės nuo choleros mirdavo šešis kartus dažniau nei greta esančiame Lambete. Jei cholerą sukelia blogas oras, tai kodėl greta esančiuose rajonuose žmonės kvėpuodami tuo pačiu oru taip nevienodai užsikrečia? Be to, jei cholera plistų per kvapus, tie, kurie tiesiogiai susiduria su blogais kvapais – brangių daiktų ieškotojai kanalizacijoje, kanalizacijos vamzdžių valytojai, srutų duobių darbininkai ir kiti, kurių pragyvenimo šaltinis žmonių atliekos, – turėtų mirti dažniausiai. Bet taip nebuvo. Po 1848 m. choleros protrūkio Snow nepavyko rasti nė vieno mirusio kanalizacijos valytojo.

* Amilenas (angl. *amylene*) – pasenęs 1-penteno pavadinimas (*vert. past.*).

Snow atradimai turėjo ilgalaikę reikšmę, nes jis ne tik aptiko choleros priežastį, bet ir moksliškai tiksliai surinko įrodymus. Jis kuo kruopščiausiai nubraižė žemėlapius ir juose tiksliai pavaizdavo, kur ir kiek gyveno choleros aukų. Išryškėjo įdomus dėsningumas. Pavyzdžiui, garsiuosiuose Betliejaus ligoninės pamišėlių namuose neatsirado nė vienos aukos, o gretimose gatvėse iš visų pusių liga pakirto jaudinamai daug žmonių. Skirtumą lėmė tai, kad ligoninei vanduo buvo tiekiamas atskirai, iš jos teritorijoje telkšančio šulinio, o išorėje žmonės ėmė vandenį iš viešų šulinių. Panašiai ir Lambeto gyventojai gėrė vandenį, vamzdžiais tiekiamą iš švarių užmiesčio šaltinių, o kaimyninio Sadarko žmonės – tiesiai iš užterštos Temzės.

1849 m. Snow paskelbė savo atradimus brošiūroje *Kaip užsikrečiama cholera* (*On the Mode of Communication of Cholera*) ir joje parodė, kad yra aiškus ryšys tarp choleros ir vandens, užteršto žmonių išmatomis. Tai vienas iš svarbiausių tekstų statistikos, sveikatos apsaugos, demografijos ir kriminalistikos istorijoje – žodžiu, vienas iš svarbiausių XIX a. tekstų apskritai. Tačiau niekas šios brošiūros nepaisė, ir epidemijos nesiliovė.

1854 m. Sohe įvyko ypač žiaurus protrūkis. Vien Plačiosios gatvės apylinkėse per dešimt dienų mirė daugiau nei penki šimtai žmonių – kaip pažymėjo Snow, turbūt daugiausia, kiek istorijoje kada yra mirę per staigius protrūkius, netgi daugiau nei per Didįjį marą. Aukų būtų buvę ir daugiau, tačiau labai daug žmonių pabėgo iš to rajono.

Tą kartą žmonių mirštamumui buvo būdinga tam tikra mįslinga dėsningumo stoka. Viena auka mirė Hampstede, dar viena – Islingtone, nors iki abiejų šių vietų yra ne viena mylia kelio. Snow nuvyko ten, kur gyveno šios atokiau mirusios aukos, ir apklausė artimuosius bei kaimynus. Paaiškėjo, kad Hampstedo auka buvo Plačiosios gatvės vandens mėgėja – ji taip jį mėgo, kad pasirūpindavo, jog šio vandens jai reguliariai pristatytų į namus, – ir prieš susirgdama jo gėrė. Pas ją svečiavosi bei vandens gėrė ir Islingtono auka – jos dukterėčia.

Snow pavyko įtikinti apylinkės tarybą nuimti Plačiojoje gatvėje veikiančio vandens siurblio rankeną. Po to tame rajone choleros aukų sumažėjo – ar bent taip paprastai pasakojama. Iš tikrųjų tuo metu, kai buvo nuimta rankena, epidemija jau rimo – daugiausia dėl to, kad daug žmonių iš ten pabėgo.

Nepaisant surinktų įrodymų, Snow išvados vis dar nesulaukė pripažinimo. Kai jis atėjo į susitikimą su specialia parlamento komisija, Snow rezultatai pirmininkui serui Benjaminui Hallui pasirodė neįtikėtini. Labai nustebusiu tonu pirmininkas paklausė Snow: „Ar, kalbant apie kaulų virėjus, komitetas turėtų manyti, kad iš kaulų viryklų sklindantis garų kvapas, kad ir koks bjaurus būtų uoslei, vis dėlto, jūsų nuomone, niekaip nekenkia rajono gyventojų sveikatai?"

„Manau, nekenkia", – atsakė Snow, tačiau, deja, jo manieros visada buvo itin drovios ir ne tokios ryžtingos kaip jo išvados, todėl valdžios pareigūnai ir toliau tų išvadų nepripažino.

Šiandien sunku suprasti, kokios drąsios ir kitiems nepriimtinos tuo metu buvo Snow pažiūros. Daug valdžios pareigūnų dėl jų labai nemėgo Snow. Žurnalas *Lancet* padarė išvadą, kad jį kontroliuoja verslininkai, kurie nori ir toliau leisti į orą „kenksmingus garus, miazmas ir įvairiausias pasibjaurėtinas šlykštybes" bei turtėti nuodydami savo artimą. „Atidžiai ištyrę nematome pagrindo sutikti su šia nuomone", – nusprendė parlamento komisijos nariai.

Galiausiai įvyko tai, kas ir turėjo įvykti. 1858 m. vasarą Londoną kamavo dideli karščiai ir sausra, todėl atliekos kaupėsi ir jų niekas nenuplovė. Temperatūra pašoko iki daugiau nei devyniasdešimties Fahrenheito laipsnių (apie +32,2 °C) ir nemažėjo – Londonui tai neįprasta. Dėl to prasidėjo, kaip rašė *The Times*, „didžioji smarvė". Temzės kvapas pasidarė toks bjaurus, kad arti jos beveik niekas nebegalėdavo ištverti. „Kas kartą įkvepia šio dvoko, niekada jo nebeužmirš", – rašė vienas laikraštis. Siekiant sušvelninti mirtinus kvapus, Naujųjų parlamento rūmų užuolaidos buvo aklinai užtrauktos ir apipiltos chlorkalkių tirpalu, tačiau dėl to tik kilo savotiška panika. Parlamentas turėjo laikinai nutraukti veiklą. Pasak Stepheno Halliday'aus, kai kurie nariai išdrįso nueiti į biblioteką, kurios langai žvelgia į upę, „tačiau iškart buvo priversti pasitraukti, prie nosies laikydami nosinaites".

Snow niekada negavo progos pamatyti, kaip buvo apginta ši jo mintis (ir kitos taip pat). Vidury „didžiosios smarvės" jis staiga mirė ištiktas insulto, nežinodamas, kad vieną dieną jį ims laikyti didvyriu. Jam buvo vos keturiasdešimt penkeri. Tuo metu Snow mirties beveik niekas nepastebėjo.

Laimė, netrukus pasirodė kita didvyriška figūra – Josephas Bazalgette'as. Taip sutapo, kad Bazalgette'as dirbo įstaigoje visai netoli Snow, tačiau, kiek žinoma, šiems dviem vyrams niekada neteko susitikti. Bazalgette'as buvo smulkus – žemo ūgio ir lengvas kaip plunksna, tačiau jo ūgį atsvėrė įspūdingai tankūs ūsai, siekiantys tiesiog nuo vienos ausies iki kitos. Bazalgette'as, kaip ir kitas didysis Viktorijos laikų inžinierius Isambardas Kingdomas Brunelis, buvo prancūzų kilmės, tačiau 1819 m., kai jis gimė, šeima jau trisdešimt penkerius metus gyveno Anglijoje. Jo tėvas dirbo kapitono padėjėju Karališkajame jūrų laivyne. Bazalgette'as užaugo privilegijuotoje aplinkoje, jį mokė privatūs mokytojai, ir gyvenime jam buvo sudarytos visos galimybės.

Dėl mažo ūgio jis negalėjo padaryti kariškio karjeros ir įgijo geležinkelių inžinieriaus išsilavinimą. Tačiau 1849 m., būdamas trisdešimties, Bazalgette'as tapo Londono kanalizacijos vamzdžių komisijos nariu, o netrukus joje pakilo ir į vyriausiojo inžinieriaus pareigas. Niekada nebuvo didesnio sanitarijos šalininko. Jo atidaus žvilgsnio neišvengė niekas, kas tik buvo susiję su nešvarybėmis ir atliekų šalinimu. Jis susirūpino tuo, kad Londone beveik nėra viešųjų tualetų, ir sukūrė planą jų pastatyti visose svarbiausiose miesto vietose. Jis apskaičiavo, kad surenkant šlapimą ir pardavinėjant jį kaip pramoninę žaliavą (senas šlapimas buvo itin svarbus gaminant alūną), kiekvienas pisuaras per metus galėtų duoti 48 svarus sterlingų pajamų – labai nemažą pelną. Šis planas niekada nebuvo įgyvendintas, tačiau jis paskatino visuotinį įsitikinimą, kad ten, kur yra koks nors su kanalizacija susijęs reikalas, reikia kreiptis į Josephą Bazalgette'ą.

Po „didžiosios smarvės" tapo aišku, kad Londono kanalizacijos sistemą reikia perdaryti, ir ši užduotis buvo skirta Bazalgette'ui. Jam teko didžiulis išbandymas. Be galo tankiai apgyvendintame mieste Bazalgette'as turėjo įrengti apie 1 200 mylių tunelių, kurie galėtų atlikti savo funkcijas neribotą laiką ir kuriais iki paskutinio krislelio nutekėtų visos atliekos, susidarančios trijų milijonų žmonių gyvenamame mieste; be to, tuneliai turėjo netrukdyti būsimai plėtrai, kurios mastas iš anksto negalėjo būti žinomas. Bazalgette'as turėjo nupirkti žemę, susitarti dėl teisių dirbti kitų žemėse, gauti ir paskirstyti medžiagas, vadovauti būriams darbininkų. Visais atžvilgiais darbo buvo tiek daug, kad sunku apie tai ir pagalvoti. Tuneliams reikėjo 318 milijonų

plytų, teko iškasti ir išvežti 3,5 milijono kubinių jardų žemių. Visa tai reikėjo padaryti tik už 3 milijonus svarų sterlingų lėšų.

Bazalgette'as stipriai pranoko visus lūkesčius. Rengdamas naują kanalizacijos sistemą jis neatpažįstamai pakeitė tris su puse mylios upės pakrantės – sukūrė Čelsio, Alberto ir Viktorijos krantines (būtent į jas pateko daug iškastų žemių). Sukūrus krantinę ne tik buvo galima nutiesti didžiulį kolektorių, – tarsi vamzdžių magistralę, – bet ir liko pakankamai vietos naujai požeminei geležinkelio linijai, dujotiekiams ir kitiems požeminiams įrengimams, taip pat naujam aplinkkeliui žemės paviršiuje. Iš viso Bazalgette'as įsisavino penkiasdešimt du akrus žemės, išdėstė joje parkus ir promenadas. Be to, krantinės susiaurino upę ir privertė ją tekėti greičiau, todėl dabar joje mažiau kaupėsi nešvarumai. Sunku kur nors rasti tokį inžinerinį projektą, kuris būtų leidęs atlikti patobulinimų įvairesnėse srityse: sveikatos apsaugos, transporto, eismo valdymo, poilsio organizavimo, upės panaudojimo. Būtent šia kanalizacijos sistema vis dar naudojasi Londonas. Greta miesto parkų, krantinė tebėra viena iš mieliausių Londono vietų.

Kadangi lėšos buvo ribotos, Bazalgette'as galėjo nukreipti nuotekas tik į rytinį didmiesčio pakraštį, į vietą, vadinamą Barking Riču, bet ne toliau. Čia į Temzę iš didžiulių nutekamųjų vamzdžių kasdien išbėgdavo 150 milijonų galonų neapdorotų gumuliuotų stipriai dvokiančių srutų. Nuo Barking Ričo iki atviros jūros dar buvo dvidešimt mylių kelio. Tai gąsdino visur palei šį kelią gyvenančius nelaimėlius, ir jie niekada nesiliovė to priminti. Tačiau potvyniai būdavo gana stiprūs ir saugiai nunešdavo didumą nuotekų į jūrą. Nors tai ir nepadėjo išvengti kvapų, pavyko užtikrinti, kad Londone daugiau niekada nebus jokių su nuotekomis susijusių epidemijų.

Tačiau naujieji nutekamieji vamzdžiai padarė daug žalos, kai įvyko didžiausia tragedija, kokia yra buvusi Temzėje. 1878 m. rugsėjį iškylų laivas *Princess Alice*, perpildytas iškylautojų, plaukė atgal į Londoną po dienos, praleistos pajūryje, ir prie Barking Ričo susidūrė su kitu laivu kaip tik toje vietoje ir tuo metu, kai iš dviejų milžiniškų nutekamųjų vamzdžių pasipylė nuotekos. *Princess Alice* nugrimzdo greičiau nei per penkias minutes. Beveik aštuoni šimtai žmonių nuskendo dusinančioje grynų nuotekų pliurzoje. Net ir tie, kurie mokėjo plaukti, lipniuose nešvarumuose beveik negalėjo pajudėti iš vietos.

Dar ne vieną dieną į paviršių išnirdavo lavonai. *The Times* rašė, kad daugelis iš jų buvo taip pritvinkę dujinių bakterijų, kad netilpo į normalius karstus.

1876 m. Robertas Kochas, tuo metu – nežinomas Vokietijos kaimo gydytojas, nustatė, kad juodligę sukelia mikrobas *Bacillus anthracis*. Po septynerių metų jis nustatė, kad choleros priežastis – kita bakterija, *Vibrio cholerae*. Galų gale buvo įrodyta: kiekvieną ligą sukelia skirtingi mikroorganizmai. Keista pagalvojus, kad elektros šviesą ir telefonus turime beveik taip pat seniai, kaip žinome, kad mikrobai pražudo žmones. Edwinas Chadwickas niekada taip nemanė ir visą gyvenimą nesiliovė siūlyti būdų, kaip pašalinti kvapus, kad žmonės nesirgtų. Vienas iš paskutinių ir vienas keisčiausių jo siūlymų buvo visame Londone pagal naujojo Eifelio bokšto pavyzdį pastatyti virtinę bokštų. Chadwickas sumanė, kad bokštai veiktų kaip galingi ventiliatoriai ir iš aukštumų atpūstų gryną, sveiką orą, o pažemės orą nukreiptų aukštyn. 1890 m. vasarą jis nuėjo į kapus tvirtai tikėdamas, kad epidemijų priežastis – atmosferoje susikaupę garai.

Tuo tarpu Bazalgette'as ėmėsi kitų projektų. Jis pastatė kai kuriuos gražiausius Londono tiltus – Hamersmito, Batersio ir Patnio – ir per Londono centrą nutiesė keletą drąsiai suprojektuotų naujų gatvių grūstims sumažinti, tarp jų ir Čaringo Kryžkelės kelią bei Šaftsberio prospektą. Gyvenimo pabaigoje jis gavo bajoro titulą, tačiau iš tikrųjų niekada nesulaukė pelnytos šlovės. Kanalizacijos inžinieriai retai kada jos sulaukia. Prie Temzės Viktorijos krantinėje Bazalgette'ui įamžinti pastatyta kukli skulptūra. Jis mirė keliais mėnesiais vėliau nei Chadwickas.

III

Amerikoje padėtis buvo sudėtingesnė nei Anglijoje. Atvykusius į Šiaurės Ameriką stebino tai, kad epidemijų čia paprastai kyla rečiau ir jos būna ne tokios smarkios. Šį skirtumą lėmė svarbi priežastis: Amerikos gyvenvietės

buvo švaresnės. Jų švarą lėmė ne tai, kad amerikiečiai buvo didesni švareivos, o platesnės šių gyvenviečių erdvės ir mažesnis gyventojų tankumas. Dėl šių ypatybių buvo mažiau galimybių teršti aplinką ir vieniems kitus užkrėsti. Kita vertus, Naujojo Pasaulio gyventojai turėjo kovoti su keliomis ligomis, kurių nebuvo Senajame Pasaulyje, ir kai kurios atrodė visai nesuvokiamos. Viena iš jų – „pieno liga". Amerikiečiams, kurie gerdavo pieną, kartais prasidėdavo karštligė ir jie greitai mirdavo. Viena iš šios ligos aukų – Abrahamo Lincolno motina. Tačiau užkrėstas pienas skoniu ir kvapu nesiskyrė nuo įprastinio, ir niekas nežinojo, kas yra ligos užkratas. Tik XIX amžiui įsibėgėjus pagaliau pavyko nustatyti, jog blogas pienas yra karvės, ėdusios kemero. Karvėms šis augalas nedarė jokios žalos, tačiau jų pienas tapdavo nuodingas.

Dar pavojingesnė ir daugiau baimės kėlusi liga – geltonasis drugys. Tai virusinė liga, šitaip pavadinta todėl, kad jos aukų oda dažnai pagelsta. Tačiau tikrieji simptomai buvo stiprus karščiavimas ir juodi vėmalai. Ši liga pateko į Ameriką per vergų laivus, atplaukusius iš Afrikos. Pirmasis šios siaubingos ligos atvejis užfiksuotas Barbadose 1647 m. Vienas susirgęs gydytojas sakė, kad jos sukeliamas pojūtis toks, „tarsi prie abiejų akių obuolių būtų pritvirtinti trys ar keturi kabliai ir kažkas stovėdamas už nugaros trauktų akių obuolius iš akiduobių gilyn į galvą". Niekas nežinojo ligos priežasčių, tačiau dauguma nujautė, – daugiau instinktyviai nei kliaudamiesi protu, – kad šios blogybės esmė yra sušvinkęs vanduo.

Paskutiniame XVIII amžiaus dešimtmetyje imigrantas iš Anglijos Benjaminas Latrobe'as didvyriškai pradėjo ilgą kampaniją išvalyti vandens šaltinius. Latrobe'as atsidūrė Amerikoje tik dėl asmeninių bėdų. Anglijoje jis sulaukė sėkmės kaip architektas ir inžinierius, bet 1793 m. jo žmona mirė gimdydama. Priblokštas nelaimės jis nusprendė emigruoti į Ameriką, motinos gimtinę, ir pamėginti čia kurti savo gyvenimą. Kurį laiką jis buvo vienintelis tikrą išsilavinimą turintis architektas ir inžinierius visoje šalyje, ir jam pavyko gauti daug svarbių užsakymų – pradedant Pensilvanijos banko pastatu Filadelfijoje ir baigiant naujuoju Kapitolijaus pastatu Vašingtone.

Tačiau labiausiai Latrobe'ui kėlė nerimą mintis, kad nešvarus vanduo varo į kapus tūkstančius žmonių, nors to būtų galima išvengti. Geltonojo drugio protrūkiui nusiaubus Filadelfiją, Latrobe'ui pavyko įtikinti valdžią,

kad reikia užtvindyti miesto pelkes, panaudojus tam švarų, šviežią užmiesčio vandenį. Šių pokyčių rezultatas buvo neeilinis – geltonasis drugys Filadelfijoje niekada taip stipriai nebepasikartojo. Latrobe'as ėmėsi projektų kitur ir, lyg tyčia, 1820 m. dirbdamas Naujajame Orleane pats užsikrėtė geltonuoju drugiu ir mirė.

Ten, kur miestai negerino vandens šaltinių, teko brangiai sumokėti. Iki maždaug 1800 m. visas šviežias vanduo Manhatane buvo imamas iš vieno nešvaraus tvenkinio – Kolekto, kuris telkšojo Žemutiniame Manhatane. Vienas amžininkas sakė, kad šis tvenkinys ne ką geresnis už „bendrą kanalizaciją". Iškasus Erio kanalą staiga padaugėjo gyventojų, todėl padėtis dar pablogėjo. XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje apskaičiuota, kad miesto srutų duobes kasdien papildydavo šimtas tonų išmatų, dėl to dažnai užsiteršdavo artimiausi šuliniai. Vanduo Niujorke akivaizdžiai buvo užterštas ir netinkamas gerti. 1832 m. čia kilo ne tik choleros, bet ir geltonojo drugio epidemija. Aukų skaičius daugiau nei keturgubai viršijo aukų skaičių Filadelfijoje – šios vandens šaltiniai buvo švaresni. Šios dvi epidemijos paskatino Niujorką keistis, panašiai kaip „didžioji smarvė" Londoną, ir 1837 m. pradėta statyti Krotono akveduko sistema. 1842 m. ją užbaigus miestui pagaliau buvo tiekiamas švarus sveikas vanduo.

Tačiau Amerika iš tiesų pralenkė visą pasaulį rengdama privačius vonios kambarius. Tai labiausiai skatino ne namų savininkai, o viešbučiai. Pirmasis pasaulyje viešbutis, kuriame kiekvienas miegamasis turėjo vonią, – *Mount Vernon* Naujajame Džersyje, Keip Mėjaus kurorte. Ši naujovė atsirado 1853 m. ir aplenkė laiką – tik praėjus daugiau nei pusei šimtmečio atsirado ir kitų viešbučių, siūlančių tokią prabangą. Tačiau vonios kambariai – nors ir bendri, o ne asmeniniai, ir įrengti koridoriuje, o ne prie atskiro kambario – viešbučiuose tapo įprastu reiškiniu. Iš pradžių jie atsirado Jungtinėse Valstijose, paskui vis daugiau ir Europoje, o viešbučių savininkai, kurie nepaisė šių pokyčių, brangiai už tai sumokėjo.

Niekur kitur tai nebuvo taip akivaizdu ir įsimintina kaip didžiuliame ir kitais atžvilgiais puikiame *Midland* viešbutyje, įsikūrusiame Londone, prie Šv. Pankrato geležinkelio stoties. Jį suprojektavo didysis George'as Gilbertas Scottas, taip pat ir Alberto paminklo autorius. Šis 1873 m. atidarytas viešbu-

tis buvo sumanytas kaip geriausias pasaulyje. Skaičiuojant dabartiniais pinigais, jis atsiėjo 300 milijonų svarų sterlingų, ir beveik visais atžvilgiais buvo stebuklas. Nelaimei – ir, tiesą sakant, tai stebina – Scottas numatė, kad šeši šimtai miegamųjų dalysis vos keturiais vonios kambariais. Beveik nuo pat atidarymo dienos viešbučiui visiškai nesisekė.

Privačiuose namuose vonios kambariai buvo rengiami gana nesistemingai. Iki XIX a. pabaigos daugelyje namų vandentiekis būdavo atvestas į virtuvę ir kartais į tualetą apatiniame aukšte, tačiau padoraus vonios kambario juose nebuvo, nes vamzdžiuose nepakako slėgio tiekti vandenį į viršutinį aukštą. Netgi kai slėgis būdavo pakankamas, Europoje turtingieji stebinamai priešinosi sumanymui rengtis vonios kambarius. „Vonios kambariai skirti tarnams", – niekinamai purkštavo vienas anglų aristokratas, o Prancūzijoje Dudovilio kunigaikštis į klausimą, ar naujuose rūmuose įsirengs vandentiekį, iš aukšto atsakė: „Statausi ne viešbutį." Tuo tarpu amerikiečiai kur kas labiau vertino malonumus, kuriuos teikia karštas vanduo ir tualetas su nuleidžiamu vandeniu. Laikraščių magnatas Williamas Randolphas Hearstas, Velse nusipirkęs Sent Donatso pilį, pirmiausia joje įsirengė trisdešimt du vonios kambarius.

Pradžioje vonios dekoruotos ne daugiau nei šiais laikais katilinės, todėl dažniausiai atrodė griežtai utilitarios. Jei vonia būdavo rengiama pastatytame name, vietą tekdavo parinkti ten, kur ji tilpo. Paprastai voniai įrengti buvo naudojamas miegamojo plotas, tačiau kartais jas įsprausdavo į nišas ar kitus keistus užkaborius. Votfildo pastorate, Safolko grafystėje, vonią tiesiog pastatė apatinio aukšto priekiniame hole už pertvaros. Vonios, tualetai ir praustuvės buvo itin nevienodo dydžio. Kornvalio grafystėje esančių Lanhaidroko rūmų vonia buvo tokia didelė, kad į ją įlipti reikėjo kopėčių. Kitos vonios su įtaisytais dušais atrodė taip, tarsi būtų skirtos arkliams prausti.

Vonios kambariams įsigalėti trukdė ir technologiniai sunkumai. Nulieti vientisą ne per sunkų vonios indą, kurio sienelės būtų ne per storos, buvo stebinamai keblu. Kai kuriais atžvilgiais buvo lengviau pastatyti ketaus tiltą nei pagaminti iš ketaus vonios indą. Taip pat kilo sunkumų kuriant vonios apdailą, kuri neatsiknotų, nesiteptų, nemarguotų plonyčiais įskilimais ar tiesiog nenusitrintų. Karštas vanduo, pasirodo, ypač ėdrus. Naujos cinko, vario ir ketaus

vonios atrodė puikiai, tačiau jų apdaila buvo nepatvari. Tik išradus šiuolaikinį emalį – maždaug 1910 m. – vonios tapo patvarios ir įgavo patrauklią išvaizdą. Emaliuojant ant ketaus gaminio beriamas tam tikras miltelių mišinys, o tada gaminys ne kartą įdaguojamas, kol ima spindėti kaip porcelianas. Tačiau iš tikrųjų emalis – ne porcelianas ir, nepaisant pavadinimo, ne emaliniai dažai, o tam tikro stiklo sluoksnis. Emaliuoti vonių paviršiai būtų beveik perregimi, jei į emalio mišinį nebūtų dedama baliklių ar kitų dažančių medžiagų.

Pagaliau pasaulyje atsirado vonių, kurios gerai atrodė ir ilgai nepraras-davo išvaizdos. Tačiau jos vis dar kainavo nepaprastai brangiai. Vien vonia 1910 m. neretai kainavo 200 dolerių, ir ši kaina stipriai viršijo daugumos namų ūkių galimybes. Tačiau kai gamintojai patobulino masinės gamybos procesus, kainos nukrito, ir 1940 m. amerikietis jau galėjo nusipirkti visą vonios kambario komplektą – kriauklę, vonią ir tualetą – už 70 dolerių, o tokią kainą išgalėdavo sumokėti beveik visi.

Tačiau kitur vonios tebebuvo prabangos daiktas. Europoje daug reikšmės turėjo tai, kad vonios kambariams trūko vietos. 1954 m. tik dešimtadalis būstų Prancūzijoje turėjo dušą ar vonią. Britanijos žurnalistė Katharine Whitehorn prisiminė, kad dar šeštojo dešimtmečio pabaigoje jai ir jos kolegėms žurnale *Woman's Own* nebuvo leidžiama vonios kambariams skirti pagrindinio numerio straipsnio, nes tuo metu nedaug šalies namų turėjo tokius kambarius, ir tokie straipsniai būtų tik sukėlę pavydą.

O mūsų senajame pastorate 1851 m. vonios kambario nebuvo – tai nieko keista. Tačiau architektas Edwardas Tullas, kuris niekada nepaliauja stebinęs, projekte numatė tualetą su nuleidžiamu vandeniu – 1851 m. tai buvo gana nauja. Dar neįprastesnė jo parinkta vieta: už plonos pertvaros, pagrindinės laiptinės aikštelėje. Tualetas būtų atsidūręs keistoje ir gana nepatogioje vietoje, o pertvara būtų uždengusi laiptinės langą, todėl laiptinėje būtų visada tvyrojusi tamsa.

Namo išorės brėžiniuose nėra jokių nutekamųjų vamzdžių, todėl, atrodo, Tullas ne visus šiuos dalykus apgalvojo. Bet tai svarbu tik teoriškai, nes tas tualetas niekada nebuvo pastatytas.

Septynioliktas skyrius

Persirengimo kambarys

I

1991 m. rugsėjo pabaigoje du vokiečių turistai, Helmutas ir Erika Simonai iš Niurnbergo, aukštai Pietų Tirolio Alpėse, Austrijos ir Italijos pasienyje, Tizenjocho perėjoje, keliaudami ledynu prie jo krašto aptiko iš ledo kyšantį žmogaus kūną. Lavonas buvo sudiržęs ir labai sulysęs, tačiau nesužalotas.

Simonai padarė dviejų mylių lankstą – nuėjo pranešti apie radinį į gyvenamą kalnų trobelę, stovinčią prie Zimilauno kalno. Buvo iškviesta policija, tačiau jai atvykus greitai paaiškėjo, kad tai ne policininkų, o priešistorinių laikų specialistų reikalas. Numirėlis turėjo asmeninių daiktų, kurie rodė, kad jis susijęs su daug senesniais, pirmykščiais laikais: varinį kirvį, titnaginį peilį, strėlinę su strėlėmis.

Vėliau atliktas radioanglinis datavimas parodė, kad žmogus mirė daugiau nei prieš penkis tūkstančius metų. Pagal artimiausią didelį slėnį, Ectalį, jį netrukus praminė Eciu; kiti jį vadino „Ledynų keliauninku“. Ecis ne tik turėjo visą įrankių rinkinį, bet ir buvo apsirengęs visais drabužiais. Niekada anksčiau nebuvo pavykę rasti taip gerai išsilaikiusio ir taip seniai gyvenusio žmogaus palaikų.

Kitaip nei paprastai manoma, beveik niekada nepasitaiko, kad ledyne įstrigę žmonių kūnai nepriekaištingai išsilaikę išnirtų jo pakraštyje. Ledynas

lėtai, bet žiauriai ir galingai mala ir suka, tad visi į jį pakliuvę lavonai susmulkinami į molekules. Tik labai retai būna, kad jie ištempiami iki groteskiško ūgio, tarsi animacinio filmo veikėjai, kuriuos pervažiavo volas. Jei lavonas nesiliečia su oru, gali įvykti vadinamasis suvarškėjimas: kūno audiniai gali virsti vašką primenančia dvokia medžiaga, vadinamuoju riebaliniu vašku. Tokie lavonai atrodo klaikiai, lyg būtų išpjaustyti iš muilo, ir beveik praranda ryškius apibrėžtus kontūrus.

Ecio palaikai taip gerai išsilaikė dėl to, kad sutapo neįprastai palankios aplinkybės. Pirma, jis mirė po atviru dangumi ir sausą dieną, kai temperatūra staiga nukrito: iš esmės jis buvo sudžiovintas sublimacinio džiovinimo būdu. Paskui palaikus apsnigo keletą kartų iškritęs sausas lengvas sniegas. Tikriausiai Ecis visiškai sustingęs išbuvo ne vienus metus, ir tik tada jį po truputį priglobė ledynas. Jo palaikai liko atokioje ledyno vietoje, kuri nejudėjo pagrindine ledyno slinkties kryptimi, ir tai išgelbėjo Ecį, bei, ne mažiau svarbu, jo turtą, jo neišsklaidė dalimis ir nesutraiškė. Jei jis būtų miręs keli žingsniai arčiau ledyno arba truputį žemesnėje šlaito vietoje, dulkiant lietui arba šviečiant saulei, ar beveik bet kokiomis kitomis aplinkybėmis, jis nebūtų sulaukęs mūsų laikų. Kad ir koks eilinis žmogus Ecis buvo, po mirties jo lavonas tapo unikaliu radiniu.

Ecis ypač įdomus dėl to, kad jo palaikai rasti ne palaidoti, ir asmeniniai daiktai neišdėstyti aplinkui. Tai žmogus, tiesiog užtiktas tam tikrą gyvenimo akimirką, su kasdieniais daiktais, kuriuos turėjo su savimi mirdamas. Nieko panašaus niekada nebuvo pavykę aptikti, tačiau beveik viskas buvo sunaikinta per keturias dienas, per kurias pernelyg entuziastingai mėginta ištraukti įstrigusį radinį. Pro šalį keliaujantiems žmonėms ir kitiems susidomėjusiems buvo leista pakaitomis kapoti ledą, kuriame kūnas buvo įstrigęs. Vienas gero panorėjęs pagalbininkas pačiupo lazdą ir bandė ja kasti, tačiau ši lūžo pusiau. „Pasirodo, ta lazda buvo dalis Ledynų keliauninko kuprinės karkaso, padaryto iš lazdyno ir maumedžio“, – rašė *National Geographic*. Trumpai tariant, savanoriai mėgino iškasti lavoną naudodamiesi jam priklausiusiais neįkainojamais daiktais.

Šio reikalo ėmėsi Austrijos policija – ištrauktą iš ledo kūną skubiai išgabeno ir padėjo į šaldiklį Insbruke. Tačiau atliktas tyrimas taikant globalią

padėties nustatymo sistemą parodė, jog iš tikrųjų Ecis aptiktas Italijos teritorijoje, nors prie pat jos ribos. Po šiokių tokių teisinių kivirčų austrams buvo nurodyta atiduoti vertinguosius palaikus, ir Ecis per Brenerio perėją nugabentas į Italiją.

Šiandien Ecis guli ant plokštės šaldomoje patalpoje Bolcano, vokiškai kalbančio šiaurės Italijos miesto, archeologijos muziejuje. Dėl spalvos ir faktūros jo plona oda atrodo kaip išdirbta ir aptempusi kaulus. Veido išraiška tokia, kad jis, regis, kone rezignavęs iš nuovargio. Beveik prieš dvidešimt metų Ecį atgabeno iš kalnų, ir nuo tada ekspertai tyrinėjo jo palaikus taip kruopščiai, kaip jokio kito žmogaus per visą istoriją. Daugelį jo gyvenimo smulkmenų mokslininkai gali nustatyti stulbinamai tiksliai. Elektroniniais mikroskopais jie pamatė, kad mirties dieną jis valgė alpinio ožio mėsos ir elnienos, speltos duonos ir šiek tiek neaiškios rūšies daržovių. Pagal gaubtinėje žarnoje ir plaučiuose aptiktas žiedadulkes jiems pavyko nustatyti, kad jis mirė pavasarį ir kad jo diena prasidėjo žemiau, slėnyje. Ištyrę jo dantyse aptiktus mikroelementų izotopus, jie netgi sužinojo, ką jis valgydavo vaikystėje, taigi – ir jo tuometę gyvenamąją vietą. Mokslininkai nusprendė, kad jis užaugo Eizako slėnyje, dabartinėje Italijoje, paskui persikraustė gyventi vakariau, į Finšgau slėnį, netoli dabartinės Šveicarijos sienos. Didžiausias netikėtumas buvo jo amžius: mažiausiai keturiasdešimt metų, bet, gali būti, net penkiasdešimt treji. Tais laikais tai be galo daug. Daugelio faktų mokslininkams nepavyko paaiškinti: nuo ko jis mirė ir ką mirties momentą veikė beveik dviejų mylių aukštyje virš jūros lygio. Jo lankas buvo be templės ir nebaigtas daryti, o dauguma strėlių be pritaisytų plunksnų, todėl iš jų nebūtų buvę jokios naudos, tačiau dėl kažkokios priežasties jis jas pasiėmė.

Mažuose atokių provincijos miestų archeologijos muziejuose paprastai sustoja nedaug žmonių, tačiau Bolcano muziejuje jie būriuojasi ištisus metus, o dovanų parduotuvėje vyksta gyva prekyba Ecio suvenyrais. Lankytojai išsirikiuoja paspoksoti į jį per langelį. Jis nuogas aukštielninkas guli ant stiklinės plokštės. Ruda oda blizga nuo miglos, kuri nuolat virš jo purškiama, kad palaikai neirtų. Tiesą sakant, savaime Ecis niekuo neypatingas. Jis – visiškai normalus žmogus, tik gyveno neįprastai seniai ir jo palaikai gerai išsilaikė. Nepaprasti yra tik daugelis jo daiktų. Tai materialus laiko kelionės atitikmuo.

Ecis turėjo daug turto: batus, drabužius, dvi beržo tošies dėžutes, dėklą, kirvį, lanko strypą, strėlinę su strėlėmis, įvairių smulkių įrankių, truputį uogų, gabaliuką alpinio ožio mėsos ir du rūpestingai ant sausgyslės užvertus maždaug graikinio riešuto dydžio apvalius beržinio pintenio gabalėlius. Vienoje dėžutėje jis nešėsi į klevo lapus suvyniotų žarijų laužui užkurti. Tai unikalus asmeninių daiktų rinkinys. Kai kurie iš jų tikrai unikalūs – jie niekada nebuvo netgi įsivaizduojami, o juolab matyti. Ypatinga mįslė – beržinio pintenio gabalėliai, nes aišku, kad Ecis juos brangino, tačiau, kiek žinoma, iš jų jokios naudos.

Jo daiktai padaryti iš aštuoniolikos rūšių medienos – įspūdinga įvairovė. Iš visų jo įrankių didžiausias netikėtumas buvo kirvis. Jo ašmenys variniai. Tokie kirviai vadinami Remedelo kirviais – pagal vietą Italijoje, kur jų aptikta pirmą kartą. Tačiau Ecio kirvis šimtmečiais senesnis net už seniausią Remedelo kirvį. Kaip sakė vienas apžvalgininkas, „tai lyg šiuolaikinis šautuvas viduramžių kario kape“. Atradus šį kirvį eneolito ribos Europoje pasikeitė mažiausiai tūkstančiu metų.

Tačiau didžiausias ir labiausiai jaudinantis atradimas buvo drabužiai. Kol nebuvo radę Ecio, net nenutuokėme – ar, tiksliau, galėjome tik spėlioti – apie akmens amžiaus žmonių drabužius. Anksčiau pavykdavo rasti tik išlikusių medžiagų skiaučių. O šį kartą buvo rasta visa apranga, ir joje – apstu netikėtumų. Ecio drabužiai pasiūti iš stebinamai įvairių gyvūnų odų ir kailių: tauriojo elnio, lokio, gemzės, ožkos ir jaučio. Taip pat jis turėjo trijų pėdų ilgio iš žolių nupintą stačiakampį. Gali būti, kad tai tam tikras apsiaustas nuo lietaus, bet lygiai taip pat gali būti ir patiesalas miegoti. Nieko panašaus irgi niekada nebuvo aptikta ar įsivaizduojama.

Ecis mūvėjo kailines blauzdines, pritvirtintas odinėmis juostelėmis, pritaisytomis prie diržo, dėl kurių šios blauzdinės keistai ir beveik juokingai primena nailonines kojines su keliaraiščiais – tokias Antrojo pasaulinio karo metais mūvėdavo pusnuogės Holivudo žvaigždės. Niekas net neįsivaizdavo tokios aprangos. Jis dėvėjo ožkenos strėnjuostę ir mūvėjo rudojo lokio kailio kepurę – gali būti, kad tai tam tikras medžioklės trofėjus. Ji tikriausiai buvo labai šilta ir žaviai stilinga. Kiti drabužiai daugiausia pagaminti iš tauriojo elnio odos ir kailio. Juose, kitaip nei tikėtasi, beveik nenaudota naminių gyvūnų odos ar kailio.

Didžiausias netikėtumas buvo batai. Jie labiausiai priminė paukščių lizdus, uždėtus ant padų, padarytų iš sukietėjusio lokio kailio. Kyla įspūdis, kad toks batų modelis beviltiškai prastas ir netvirtas. Eisenos ir batų žinovas čekas Vaclavas Patekas susidomėjo ir kruopščiai pagamino kopiją, lygiai tokio pat modelio ir iš tokių pačių medžiagų, o tada išmėgino šiuos batus vaikščiodamas po kalnus. Šiek tiek nustebęs jis pareiškė, kad jie „patogesni ir funkcionalesni" už visus šiuolaikinius batus, kokius jam yra tekę avėti. Jie leido tvirčiau statyti koją ant slidžios uolos nei šiuolaikiniai guminiai batai ir juos avint buvo beveik neįmanoma prisitrinti pūslių. Svarbiausia – jie nepaprastai gerai saugojo nuo šalčio.

Nepaisant ekspertų tyrimų, praėjo dešimt metų, kol kažkas pastebėjo, kad Ecio kairiajame petyje įstrigęs strėlės smaigalys. Atidžiau ištyrus paaiškėjo, kad jo drabužiai ir ginklai aptaškyti keturių kitų žmonių krauju. Pasirodo, Ecio žūtimi baigėsi kažkokia žiauri drama. Kodėl žudikai nusivijo jį į perėją aukštai kalnuose – sunku pasakyti ir netgi spėlioti. Dar didesnė mįslė – kodėl žudikai nepasiėmė jo turto. Jo asmeniniai daiktai, ypač kirvis, tikrai vertingi. Tačiau, nors žudikai aiškiai gana ilgai jį persekiojo ir nepaprastai žiauriai kovėsi akis į akį, – kad pralietum keturių žmonių kraują, išties reikia gana smarkiai grumtis, – jie paliko Ecį ten, kur jis parkrito, ir jo daiktų nelietė. Žinoma, mums pasisekė, kad jie to nepadarė, nes tuose daiktuose glūdėjo atsakymai į įvairiausius klausimus, į kuriuos šiaip būtų likę neatsakyta, tik ne į tą vieną, kuris, regis, dabar neišvengiamai kankins mus amžinai, būtent: kas, po galais, čia atsitiko?

Esame persirengimo kambaryje – ar bent taip jis pavadintas Edwardo Tullo pradiniuose planuose. Viena iš daugelio Tullo architektūrinių keistenybių – jis nenumatė tiesioginio įėjimo iš persirengimo kambario į greta esantį pono Marshamo miegamąjį, bet abiejuose kambariuose suprojektavo atskiras duris į viršutinio aukšto koridorių. Taigi, norėdamas apsirengti ar nusirengti, ponas Marshamas būtų turėjęs išeiti iš miegamojo ir nužingsniuoti kelis žingsnius koridoriumi iki persirengimo kambario. Tai būtų gana keistas būdas apsirengti ar nusirengti, turint omenyje, kad vos už kelių žingsnių projekte numatytas „tarnaitės miegamasis" – kitaip tariant, ištikimosios

senmergės panelės Worm miegamasis. Įrengus kambarius pagal tokį planą, juodu beveik neabejotinai kartais būtų susidūrę, ir tai, galima manyti, būtų buvę gana nesmagu. Antra vertus, gal ir ne. Kitas keistas dalykas – jų miegamieji numatyti intymiai arti vienas kito, nors dieną jų patalpos buvo griežtai atskirtos. Tokius namus tikrai sunku įsivaizduoti.

Kad ir kaip būtų, akivaizdu: ponas Marshamas paskui šiuos dalykus pergalvojo, nes statant namą persirengimo kambarys ir miegamasis vis dėlto buvo sujungti. Dabar persirengimo kambaryje įrengtas vonios kambarys, ir taip tikriausiai yra jau daugiau nei penkiasdešimt metų. Tačiau jį vis tiek kartais naudojame persirengti, ir tai gerai, nes atėjome čia pakalbėti būtent apie ilgą ir tikrai gana paslaptingą aprangos istoriją.

Kada žmonės pradėjo vilkėti drabužius – tikrai sunku atsakyti. Galima pasakyti tik tiek, kad maždaug prieš keturiasdešimt tūkstančių metų, pasibaigus be galo ilgam laikotarpiui, kuriuo žmonės beveik nieko daugiau neveikė, tik dauginosi ir stengėsi išgyventi, iš nežinios išniro žmonės, kurie turėjo didelę smegeninę ir elgėsi panašiai kaip dabar. Jie paprastai vadinami kromanjoniečiais (pagal Prancūzijoje, Dordonės rajone esančio urvo, kuriame jie pirmąsyk aptikti, pavadinimą). Vienas iš šių naujų žmonių buvo sumanus ir padarė vieną iš didžiausių visoje istorijoje išradimų, nors nepakankamai įvertintą, – virvutę. Virvutė nuostabi savo paprastumu. Tai tiesiog du sudėti ir susukti pluošto siūleliai. Suvijus laimima tvirtumo, be to, ilgą virvutę galima nuvyti iš trumpų pluošto siūlelių. Įsivaizduokite gyvenimą be virvių. Nebūtų audinių ir drabužių, meškerės valų, tinklų, medžioklinių kilpų, virvių, pasaitų ir saitų, laidynių, lankų ir daugybės kitų naudingų daiktų. Elizabeth Wayland Barber, tekstilės istorikė, turbūt nepersūdė pavadindama virvutę „ginklu, leidusiu žmonijai užkariauti pasaulį".

Praeityje daugiausia naudoti dvejopi pluoštai – linų ir kanapių. Linų pluoštas paplito dėl to, kad linai auga greitai ir gali išstypti aukšti, iki keturių pėdų. Vieną mėnesį pasėjus linus, kitą jau galima nuimti derlių. Tačiau linai turi trūkumą – juos varginamai sunku apdoroti. Norint atskirti pluoštą nuo sumedėjusių linų stiebų ir tą pluoštą suminkštinti, kad tiktų verpti, reikia atlikti apie dvidešimt įvairių veiksmų. Šie veiksmai turi specialius pavadinimus:

mynimas, mirkymas, brukimas, šukavimas. Viso proceso esmė – laužant stiebelius, valant ir kitais būdais atskirti apdoroti tinkamą stiebelių vidinį pluoštą nuo jų kietesnės medėjančios dalies. Keista, bet šiandien vartojamame angliškame posakyje *heckle a speaker* („pertraukinėti kalbėtoją") yra žodis *heckle* (šukuoti), primenantis linų apdorojimą ankstyvaisiais viduramžiais.

Visų šių pastangų rezultatas būna tvirta ir daug kur pritaikoma medžiaga – drobė. Nors paprastai įsivaizduojame ją sniego baltumo, jos natūrali spalva ruda. Kad ji pasidarytų balta, ją reikia blukinti saulės šviesoje. Tai lėtas procesas, jis gali užtrukti ištisus mėnesius. Prastesnė medžiaga likdavo nebalinta, iš jos gamintas brezentas arba maišinis audeklas. Pagrindinis drobės trūkumas – ji sunkiai dažoma, todėl beveik nieko neįmanoma padaryti, kad ji būtų įdomi.

Kanapių pluošto audinys daugmaž primena lino audinį, tačiau jis šiurkštesnis, jį ne taip patogu dėvėti. Todėl šis pluoštas dažniau naudotas virvėms, burėms ir panašiems gaminiams. Ir dar, aišku, kanapės buvo rūkomos, nes nuo jų apsvaigstama. Barber nuomone, tai paaiškina, kodėl senovėje kanapės taip plačiai ir sparčiai paplito. Tiesą sakant, žmonės senovėje visame pasaulyje nepaprastai mėgo kanapes ir augino jų kur kas daugiau nei reikėjo virvėms ir burėms.

Tačiau pagrindinė drabužiams naudojama medžiaga viduramžiais buvo vilna. Vilnonis audinys daug geriau šildo ir ilgiau nenusidėvi, tačiau vilnos plaušeliai trumpi, ir juos tikriausiai buvo sunku apdoroti, ypač dėl to, kad seniau avys buvo stebinamai nevilnoti padarai. Jų vilna iš pradžių buvo tik pūkuota pavilnė, pasislėpusi po susivėlusių plaukų sruogomis. Tam, kad avys virstų tokiais vilnos kamuoliais, kokius matome ir vertiname šiandien, reikėjo šimtmečių uolios avininkystės. Be to, seniau vilnos buvo ne kerpamos, o skaudžiai pešiojamos. Nenuostabu, kad, kai šalia yra žmonių, avys tokios baikščios.

Net ir tada, kai viduramžių žmonės pagaliau gaudavo krūvas vilnos, tai iš tikrųjų buvo tik darbų pradžia. Norint vilną paversti audeklu, reikėjo plauti, šukuoti, karšti, šiaušti, apmesti siūlus, glituoti, velti ir atlikti daugelį kitų veiksmų. Veliama vilna gniuždoma ir maigoma, glituojant naudojamas specialus skystis – glitas. Sušukuoti verpalai lygesni, iš jų gaunamas ilgai dė-

vimas, bet palyginti kietas šukuotinis audinys. Minkštesnei vilnai naudoti karštuvai, jie padarydavo pluoštą puresnį. Kad užbaigtas audinys būtų žvilgesnis, kartais į mišinį būdavo dedama žebenkščių, šermuonėlių ir kitų gyvūnų plaukų.

Ketvirtas iš svarbiausių audinių buvo šilkas. Šios prabangios medžiagos būta nedaug ir ji kainavo tiek aukso, kiek pati svėrė. Pasakojimuose apie XVIII ir XIX amžių nusikaltimus beveik visada skiriama vietos faktui, kad nusikaltėlius įkalindavo ar išgabendavo į Australiją už pavogtą nosinaitę, ritinį nėrinių ar dar ką nors, kas atrodo mažmožis, tačiau iš tikrųjų tokios prekės kainavo labai brangiai. Pora šilkinių kojinių kartais kainuodavo 5 svarus sterlingų, o ritinys nėrinių net 20 svarų – už tiek buvo galima porą metų pragyventi, ir kiekvienas apvogtas krautuvininkas patirdavo itin didelį nuostolį. Šilkinis apsiaustas kainavo 50 svarų sterlingų – ši suma gerokai pranoko bet kurio žmogaus išgales, išskyrus didžiausių aristokratų. Jei žmonės apskritai turėdavo šilko, tai daugiausia tik kaspinų ar kitų papuošimų. Kinai griežtai saugojo šilko gamybos paslaptis; už vienintelės šilkmedžio sėklos eksportavimą bausdavo mirties bausme. Bent dėl šiaurinės Europos dalies jiems nereikėjo pernelyg nerimauti, nes šilkmedžiai pernelyg jautrūs šalčiui, kad galėtų čia gerai augti. Britanija šimtmečius atkakliai mėgino pasigaminti šilką ir kartais gaudavo gerų rezultatų, tačiau joje pasitaikydavo atšiaurių žiemų, ir ji galiausiai nepajėgė įveikti šios kliūties.

Iš šių kelių medžiagų ir šiek tiek papuošimų – plunksnų, šermuonėlių kailio – žmonės sugebėdavo pasiūti nuostabių drabužių, ir tiek daug, kad dar iki XIV amžiaus valdovai nusprendė išleisti specialius įstatymus dėl išlaidų prabangai, nustatančius leistiną žmonių aprangą. Šie įstatymai itin griežtai nurodė, kokių medžiagų ir spalvų audinius galima vilkėti. Shakespeare'o laikais 20 svarų sterlingų metinių pajamų gaunantis žmogus turėjo teisę vilkėti atlaso liemenę, bet ne atlaso mantiją, o tiems, kas gaudavo 100 svarų metinių pajamų, negaliojo jokie atlaso ribojimai, tačiau iš aksominių drabužių jie galėjo vilkėti tik liemenes, ir liemenių aksomas negalėjo būti nei tamsiai raudonas, nei mėlynas – šios spalvos buvo galimos dar aukštesnės padėties žmonėms. Dar galiojo audinio kiekio, kurį galima sunaudoti vienam drabužiui, ribojimai, taip pat klostėtų ar lygių drabužių vilkėjimo, ir taip toliau. Kai

1603 m. karalius Jokūbas I pradėjo globoti Shakespeare'ą ir jo kolegas aktorius, jie, be kitų gėrybių, gavo keturis su puse jardo ryškaus raudono audinio ir nuo tada turėjo teisę jį dėvėti. Tokios abejotinos profesijos atstovams tai buvo didelė garbė.

Įstatymai dėl išlaidų prabangai iš dalies buvo priimti siekiant palaikyti žmonių skirstymą į klases, tačiau iš dalies ir vidaus pramonės labui, nes daugelis šių įstatymų buvo sumanyti taip, kad mažintų medžiagų importą iš užsienio. Dėl tos pačios priežasties kurį laiką galiojo Kepurių statutas, skirtas pagelbėti šalies kepurių gamintojams krizės laikotarpiu. Statutas reikalavo, kad žmonės nešiotų kepures, o ne skrybėles. Dėl neaiškių priežasčių puritonai piktinosi šiais reikalavimais ir dažnai sulaukdavo bausmių už jo nepaisymą. Tačiau apskritai įstatymai dėl išlaidų prabangai nebuvo griežtai primetami. 1337, 1363, 1463, 1483, 1510, 1533 ir 1554 m. statutai įtvirtino įvairius ribojimus drabužiams, tačiau turimi duomenys rodo, kad jie niekada nebuvo itin brukami. O 1604 m. šiuos ribojimus apskritai panaikino.

Protingai mąstančiam žmogui mados dažnai atrodo beveik nesuvokiamas dalykas. Istorijoje būta daug laikotarpių, – tikriausiai net beveik visi, – kai galėjo pasirodyti, jog madą skatina vienintelis motyvas – atrodyti kuo juokingiau. O jei pavykdavo apsirengti ir ypač nepatogiai, žmonės buvo dar labiau patenkinti.

Rengdamasis nepraktiškai žmogus demonstravo, kad jam nereikia dirbti fizinio darbo. Per visą istoriją daugelyje kultūrų tai buvo kur kas svarbiau nei rengtis patogiai. Vienas pavyzdys – XVI a. tapo madinga krakmolyti: atsirado įspūdingos rauktinės apykaklės, vadinamieji pikadiliai. Pasipuošus išties didžiuliu pikadiliu, beveik neįmanoma valgyti, todėl žmonės sumanė specialų šaukštą ilga rankena, kad valgytojas galėtų prinešti maistą prie lūpų. Tikriausiai pasitaikydavo daugybė liūdnų nutikimų, kai žmonės apsitaškydavo, ir apskritai daugelis likdavo neprivalgę.

Net paprasčiausios detalės buvo stebinamai beprasmiškos. Maždaug 1650 m. atsiradus sagoms, žmonėms jų būdavo vis negana: jie gausiai jomis puošė nugaras, apykakles ir paltų rankoves, nors sagos tokiose vietose neatliko jokios funkcijos. Viena tų laikų liekana – trumpa beprasmių sagų eilė, vis

dar siuvama ant švarko rankovių apatinės pusės, prie rankogalio. Šios sagos visada buvo skirtos tik puošybai ir niekada neturėjo praktinės paskirties, tačiau jau tris šimtus penkiasdešimt metų mes jas prisiuvame, tarsi tai būtų rimčiausia būtinybė.

Turbūt labiausiai nesuvokiama mada – tai 150 metų gyvavęs vyrų įprotis nešioti peruką. Samuelis Pepysas jį, kaip ir daugelį kitų dalykų, išmėgino vienas iš pirmųjų. 1663 m. jis šiek tiek nerimaudamas mini, kad nusipirko peruką, tuo metu dar neįprastą dalyką. Tai buvo tokia naujovė, kad jis nuogąstavo, jog žmonės bažnyčioje juoksis, ir pamačius, kad jie nesijuokia, jam labai palengvėjo, jis netgi truputį ėmė tuo didžiuotis. Taip pat jis nerimavo, ir ne be pagrindo, kad peruko plaukai gali būti nukirpti nuo maro aukų galvų. Turbūt niekas taip gerai neparodo mados galios kaip faktas, kad jis nesiliovė nešioti peruko net ir tada, kai kilo klausimas, ar jis jo nepražudys.

Peruką galima pagaminti beveik iš bet ko – žmonių ir arklių plaukų, medvilnės gijų, ožkos plaukų, šilko. Vienas gamintojas reklamavo modelį, pagamintą iš plonytės vielos. Buvo visokiausių perukų modelių: perukas su maišeliu kasytei; perukas pagarbanotais plaukų galais; kelioninis perukas; žilų plaukų perukas; perukas su ilga dviejose vietose surišta kasa; tankių trumpų garbanų perukas; kaštoninių plaukų perukas su kaspinu parišta uodega; jodinėti skirtas perukas ir kitų. Jie daugiausia skyrėsi kasų ilgiu ir garbanų elastingumu. Visas perukas kartais kainuodavo 50 svarų sterlingų. Perukai buvo tokie brangūs, kad juos palikdavo testamentu kaip palikimą. Kuo didesnį peruką žmogus nešiodavo, tuo ant aukštesnės visuomenės pakopos stovėjo – dėl to anglų kalboje atsirado žodis *bigwig* (pažodžiui „didelis perukas“), reiškiantis svarbų žmogų. Perukas buvo vienas iš pirmųjų dalykų, kurį čiupdavo plėšikai. Komedijose neliko nepastebėta, kad didžiuliai perukai gali būti juokingi. Vanbrugho pjesėje *Atkrytis* vienas iš veikėjų, perukų gamintojas, giriasi peruku, kuris esąs „toks ilgas ir turi tiek plaukų, kad bet kokiu oru gali būti nešiojamas vietoj skrybėlės ir apsiausto“.

Visi perukai buvo šiurkštūs, nepatogūs, jų šeimininkus vargino karštis, ypač vasarą. Kad būtų lengviau, daugelis vyrų skusdavosi galvas, todėl nustebtume pamatę, kokie daugelis žymių XVII ir XVIII amžiaus asmenybių iš pat ryto pasirodydavo savo žmonoms. Tikrai keista padėtis. Pusantro šimt-

mečio vyrai atsisakydavo savo plaukų, kurie būtų patogu, ir dengdavo galvas svetimu ir *nepatogiu* daiktu. Labai dažnai perukas buvo daromas iš paties savininko plaukų. Žmonės, kurie neišgalėdavo įsigyti perukų, mėgino padaryti, kad jų plaukai *atrodytų* kaip perukas.

Perukams reikėjo daug priežiūros. Maždaug kartą per savaitę juos reikėdavo nešti pataisyti – pasukti garbanas ant įkaitintų suktukų, o kartais ir pakaitinti krosnyje. Dėl priežasčių, neturinčių nieko bendra nei su sveiku protu, nei su praktiškumu, maždaug nuo 1700 m. mada būtinai reikalavo kasdien pasibarstyti galvą balta pudra. Pudravimui dažniausiai naudota medžiaga – paprasčiausi miltai. Kai Prancūzijoje aštuntajame XVIII amžiaus dešimtmetyje neužderėjo kviečiai, visur kilo maištai, nes alkstantys žmonės suprato, kad miltų atsargos naudojamos ne duonai kepti, o privilegijuotoms aristokratų galvoms pudruoti. Iki XVIII amžiaus pabaigos plaukų pudra paprastai būdavo dažoma (ypač paplito mėlyna ir rožinė spalva) ir iškvepinama.

Peruką galima pudruoti uždėjus ant medinio stovo, tačiau buvo plačiai paplitusi nuomonė, kad stilingiausias rezultatas gaunamas pudruojant jau ant galvos uždėtą peruką. Savininkas turėdavo jį užsidėti, pečiai ir viršutinė kūno dalis būdavo uždengiama audeklu, o kad žmogus neuždustų, jam prie veido priglausdavo popierinį piltuvėlį. Tarnas dumplėmis pūsdavo ant galvos debesis pudros. Kai kurie išrankesni žmonės žengė dar toliau. Toks princas Raunitzas pudros debesims barstyti laikė keturis kamerdinerius. Kiekvienas berdavo kitokia spalva nudažytą pudrą, o princas vikriai žengdavo nuo vieno prie kito, kad gautų tikslų norimą rezultatą. Apie tai išgirdęs Efingamo lordas pasamdė penkis kirpėjus prancūzus specialiai plaukų priežiūrai. Skarboro lordas samdėsi šešis.

O tada perukai gana staiga išėjo iš mados. Perukų gamintojai mėgino gelbėtis kreipdamiesi į Jurgį III, kad šis lieptų perukus nešioti privalomai visiems vyrams, tačiau karalius atsisakė. XIX amžiaus pradžioje jų niekas nebenorėjo, ir senus perukus daug kur imta naudoti kaip dulkių šluotas. Šiandien jie išliko tik kai kuriose Britanijos ir buvusių jos valdų teismo salėse. Šiais laikais teisėjų perukai gaminami iš arklio ašutų ir kainuoja, kaip man sakė, maždaug 600 svarų sterlingų. Kad jie atrodytų nenauji – daugelis

teisininkų nuogąstauja, jog dėl to kiltų patirties stokos įspūdis, – nauji perukai paprastai pamirkomi arbatoje, todėl kuria senumo įspūdį.

Tuo tarpu moterys tiesiogine prasme pakylėjo perukų nešiojimą į naują lygmenį – pritaisydavo savo plaukus ant vielinio karkaso, vadinto palisadu arba komoda. Sumaišius riebaluotą vilną, arklio ašutus ir pačios moters plaukus, komoda galėdavo išaugti iki išties nepaprasto dydžio. Moters peruko aukštis kartais siekė net dvi su puse pėdos, todėl vidutinės jį nešiojančios moters ūgis padidėdavo iki maždaug septynių su puse pėdos. Keliaudamos į susitikimą jos dažnai turėdavo sėdėti ant karietos grindų arba važiuodamos iškišti galvą pro langą. Užfiksuotos mažiausiai dvi nelaimės, kilusios dėl to, kad moterų plaukai užsidegė brūkštelėjus per sietyną.

Moterų šukuosenos tapo tokios sudėtingos, kad joms apibūdinti atsirado ištisas naujas žodynas, ir tokios puošnios, kad atskiros sruogos ir jų dalys turėjo savo pavadinimus. Atsirado pavadinimai *frivolité, des migraines, l'insurgent, monte la haut, sorti, frelange, flandon, burgoigne, choux, crouche, berger, confident* ir daug kitų*. (Kažkada šis žodynas buvo gausus, bet dabar iš jo liko turbūt tik žodis „šinjonas", reiškiantis ant pakaušio susuktus plaukus.) Kadangi šukuosena pareikalaudavo daug darbo, moterys neretai neliesdavo jų ištisus mėnesius, tik kartais užtepdavo truputį lipdančios medžiagos, kad šukuosena laikytųsi. Daugelis miegodavo po kaklu pasidėjusios specialias medines trinkeles, kad šukuosena prie nieko nesiliestų ir nesuirtų. Neplaunamuose plaukuose knibždėdavo vabzdžių, ypač straubliukų. Sakoma, viena moteris persileido, nes aptiko, kad viršutiniuose jos „statinio" aukštuose susisuko lizdus pelės.

Aukštos moterų šukuosenos suklestėjo paskutiniame XVIII amžiaus dešimtmetyje, kai vyrai jau ėmė atsisakyti perukų. Paprastai moterų perukai būdavo puošiami kaspinais ir plunksnomis, kartais ir sudėtingesnėmis puošmenomis. Johnas Woodforde'as tuštybės istorijoje mini moterį, kurios galvos apdangalo bangomis „plaukė" laivo modelis su visomis burėmis ir patrankomis, tarsi saugantis šukuoseną nuo pasikėsinimo.

* *Frivolité, des migraines, l'insurgent* (pranc.) – moterų šukuosenų pavadinimai; *monte la haut* (pranc.) – galvos apdangalo vielutės; *sorti* (angl., psn.) – surišti galvos apdangalo kaspinai; *frelange* (angl., psn.) – moteriškas galvos apdangalas su paraukta juostele; *flandon, burgoigne* (angl., psn.) – tam tikrų galvos apdangalo juostelių pavadinimai; *choux* (angl. arba pranc.) – kaspinai; *crouche, berger, confident* (angl., psn.) – tam tikrų garbanų pavadinimai (*vert. past.*).

Tuo pačiu laikotarpiu pasidarė madingi dirbtiniai apgamai, vadinamieji *mouches**. Ilgainiui šios dirbtinės dėmės įgavo formą, pavyzdžiui, žvaigždės ar pusmėnulio, ir būdavo klijuojamos ant veido, kaklo ar pečių. Užfiksuota, kad viena ponia puikavosi karieta ir šešiais arkliais, šuoliuojančiais ant jos skruostų. Šios mados įkarštyje žmonės turėjo tiek daug *mouches,* kad tikriausiai atrodydavo tarsi apspisti musių. Tokias dėmes mėgo ir vyrai, ir moterys, ir būdavo sakoma, kad jos atspindi politines simpatijas: vigų šalininkai klijavo jas ant dešinio skruosto, torių – ant kairio. Panašiai širdis ant dešinio skruosto rodė, kad žmogus vedęs, ant kairio – kad jis ar ji susižadėjo. Dėmės tapo tokios sudėtingos ir įvairios, kad ir joms apibūdinti atsirado ištisas žodynas: dėmė ant smakro vadinta *silencieuse,* ant nosies – *l'impudente* arba *l'effrontée,* kaktos viduryje – *majestueuse* ir taip toliau visoms galvos dalims**. Vien dėl noro parodyti, jog kūrybiškam absurdiškumui tikrai nėra ribų, devintajame XVIII amžiaus dešimtmetyje trumpam tapo madinga puoštis dirbtiniais antakiais, padarytais iš pelės kailelio.

Šios dėmės bent nebuvo nuodingos. Per ištisus šimtmečius tai bene vienintelė nenuodinga grožio priemonė. Anglijoje gyvavo sena tradicija nuodytis dėl grožio. Vyzdžius galima žavingai išplėsti vaistinių šunvyšnių lašais. Pavojingiausia naudota priemonė – cerusas: pasta, gaminama iš švino baltojo pigmento, paprastai vadinta tiesiog „dažais". Ši pasta tapo labai populiari. Moterys, kurios turėjo randų, likusių persirgus raupais, naudojo ją nelygumams užtepti, tačiau ja tepdavosi ir daugelis tų, kurios tokių trūkumų neturėjo, – tam, kad įgautų mielo vaiduokliško blyškumo. Pasta stebinamai ilgai buvo populiari. Pirmą kartą kaip kosmetikos priemonė ji paminėta 1519 m. – užfiksuota, kad madingos moterys „balinasi veidus, kaklus ir krūtis cerusu", o 1754 m. periodinis leidinys *Connoiseur* vis dar stebėjosi: „Kiekviena sutikta ponia apsitepliojusi ceruso tepalu ir lipnia mase." Ši pasta turi tris didelius trūkumus: jei išsitepusioji nusišypso ar susiraukia, sluoksnis įskyla; po kelių valandų pasta nupilksta; jei naudojama gana ilgai, nesunkiai gali pražudyti. Mažų mažiausiai nuo jos gali skausmingai patinti akys, išklibti ir išbyrėti

* *Mouche* (pranc.) – musė; apgamėlis.

** *Silencieuse* (pranc.) – tyli; *impudente, effrontée* – įžūli, begėdiška; *majestueuse* – iškilminga.

dantys. Sakoma, mažiausiai dvi garsios gražuolės – kurtizanė Kitty Fisher ir populiari diduomenės moteris Maria Gunning, Koventrio grafienė – mirė apsinuodijusios cerusu. Nei viena, nei kita nesulaukė nė trisdešimties. Tačiau niekas negali tikrai pasakyti, kiek kitų moterų susitrumpino gyvenimą arba susigadino sveikatą dėl to, kad gausiai naudojo šią pastą.

Paplito ir nuodingi gėrimai. Dar ir XIX amžiui įsibėgėjus daug moterų norėdamos pagerinti išvaizdą gerdavo mišinį, vadinamą Faulerio (Fowler) tirpalu. Iš tikrųjų tai tiesiog arseno skiedinys. Dante's Gabrielio Rossetti žmona Elizabeth Siddal (ji daugiausia prisimenama dėl to, kad pozavo Johnui Everettui Millais'ėjui tapant nusiskandinusią Ofeliją) uoliai gurkė šį skystį, ir beveik neabejotina – tai iš dalies lėmė jos ankstyvą mirtį 1862 m.*

Vyrai taip pat darėsi makiažą ir maždaug šimtą metų netgi buvo linkę rodyti žavų moteriškumą – kartais netikėčiausiose situacijose. Liudviko XIV brolis Orleano kunigaikštis, „nors buvo vienas žymiausių sodomijos praktikuotojų istorijoje", kaip stebinamai tiesmukai pasakė Nancy Mitford, buvo narsus karys, tačiau keistas. Kaip ji rašė knygoje *Karalius Saulė* (*The Sun King*), jis pasirodydavo mūšio lauke „išsidažęs, išsipudravęs, sulipusiomis blakstienomis, visas išsipuošęs kaspinais ir deimantais. Jis niekada nenešiojo skrybėlės, nes bijojo suploti peruką. Mūšyje jis būdavo drąsus kaip liūtas, tik nuogąstaudavo, kad saulė ir dulkės nepakenktų jo išvaizdai". Tiek vyrai, tiek moterys puošdavosi plaukus plunksnomis ar jų puokštėmis ir prie kiekvienos stangresnės sruogos rišdavosi kaspinus. Kai kurie vyrai pamėgo avėti aukštakulnius batus – ne storapadžius, bet grakščius, su smailiais kulniukais, kurių aukštis siekdavo net šešis colius. Taip pat jie ėmė mūvėti kailines movas, kad nešaltų rankos. Kai kurie vasarą nešiojosi skėčius nuo saulės. Beveik visi gausiai šlakstėsi kvepalais. Pagal patiekalą, kurio tie vyrai pirmąsyk paragavo keliaudami po Italiją, jie angliškai imti vadinti *macaroni* (makaronais).

Keista, tačiau dendžius, kurie iš tikrųjų buvo santūresni ir aprangos srityje tapo *macaroni* varžovais, dauguma ėmė sieti su pernelyg prašmatnia išvaizda. Tiesa yra visai priešinga. Šios saikingos prabangos įsikūnijimas –

* Sielvarto apimtas vyras palaidojo ją įdėjęs pluoštą eilėraščių ir nepasiliko jų kopijų; po septynerių metų jis persigalvojo dėl šio poelgio, nurodė iškasti kapą ir atgavo eilėraščius, o kitąmet juos išleido.

George'as Brummellis, gyvenęs 1778–1840 m. ir pramintas Dabita. Jis nebuvo nei turtingas, nei talentingas, nei apdovanotas ypatingu protu. Jis tiesiog rengėsi geriau nei bet kas kitas lig tol – ne spalvingiau ar ekstravagantiškiau, bet tiesiog rūpestingiau.

Jis gimė gana privilegijuotoje aplinkoje, Dauningo gatvėje, o jo tėvas buvo ministro pirmininko, lordo Northo, patikimas patarėjas. Brummellis mokėsi Itone, paskui neilgai Oksforde, o tada gavo vietą kariuomenėje, Velso princo pulke – dešimtajame husarų. Jei jis ir turėjo gabumų vadovauti mūšiams, niekada jų neišmėgino; jo užduotis iš esmės buvo gerai atrodyti su uniforma ir būti savotišku princo kompanionu ir padėjėju oficialiuose susirinkimuose. Todėl jis su princu tapo artimais draugais.

Brummellis gyveno Meifere, ir kelerius metus jo namai buvo traukos centras, kur būdavo atliekamas vienas iš keisčiausių Londono istorijoje ritualų: labai aukštą padėtį užimantys suaugę vyrai kiekvieną popietę atvykdavo pažiūrėti, kaip Brummellis rengiasi. Čia nuolat lankėsi Velso princas, trys hercogai, vienas markizas, du erlai ir dramaturgas Richardas Brinsley Sheridanas. Jie sėdėdavo ir pagarbiai tylėdami žiūrėdavo, kaip Brummellis pradeda kasdienę savo išvaizdos priežiūrą maudymusi. Daugumai atrodė keista, kad jis maudosi kasdien – „ir prausia visą kūną“, kaip ypač nustebęs pridūrė vienas liudininkas. Be to, jis tam naudojo *karštą* vandenį. Kartais Brummellis įsipildavo ir pieno ir šitaip paskatino atskirą madą, nors ne visai vykusią. Kai pasklido žinia, kad netoliese gyvenantis džiūsna ir šykštuolis Kvinsberio markizas irgi įprato maudytis pieno voniose, tame rajone buvo parduodama daug mažiau pieno, nes sklandė gandai, kad pamirkęs piene savo šiurkščią seną odą markizas paskui grąžina jį perparduoti.

Dendžiai stengėsi rengtis santūriai. Brummellio apranga apsiribojo beveik vien trimis paprastomis spalvomis: balta, tamsiai geltona ir melsvai juoda. Dendžiai išsiskyrė ne drabužių spalvingumu, o dideliu dėmesiu savo išvaizdai. Svarbiausia buvo suformuoti nepriekaištingas drabužių linijas. Jie užtrukdavo ištisas valandas, kol įsitikindavo, jog visos raukšlės ir klostės be trūkumų ir jų nebeįmanoma patobulinti. Sykį atėjęs pas Brummellį svečias rado grindis primėtytas kaklaskarių ir paklausė daug iškentėjusio kamerdinerio Robinsono, kas čia vyksta. „Tai mūsų nepavykę bandymai“, – atsiduso

Robinsonas. Dendžiai nepaliaujamai persirenginėjo. Per dieną jie įprastai pakeisdavo bent trejus marškinius, dvejas kelnes, keturias ar penkias kaklaskares, dvi liemenes, keletą porų kojinių ir krūvelę nosinių.

Kai kurias madas diktavo tai, kad Velso princas darėsi vis apkūnesnis (jį slapta pajuokiamai praminė Banginių princu*). Princui sulaukus ketvirtos dešimties, jo kūnas taip sustambėjo ir sudribo, kad jį tekdavo stipriai suveržti korsetu – „tvirtove iš banginio ūso", kaip sakė vienas žmogus, kuriam buvo leidžiama jį matyti. Princo patarnautojai taktiškai vadino princo korsetą „diržu". Jo viršutinės kūno dalies riebalai būdavo pastumiami į viršų per kaklui paliktą skylę, lyg dantų pastai virstant iš tūbelės. Tuo metu į madą įėjusios labai aukštos apykaklės buvo tam tikras papildomas mini korsetas, skirtas paslėpti gausiems pagurkliams ir išglebusiems princo kaklo pakarūklams.

Viena aprangos detalė, kuria dendžiai, sakykime, išsiskirdavo, – tai jų kelnės. Mūvimi pantalonai dažnai buvo taip aptempti, kad priminė dažus, ir nuslėpdavo ne ką daugiau nei dažai, ypač dėl to, kad juos mūvėdavo be apatinių. Pamačiusi Orsė grafą, Jane Carlyle dienoraštyje vakare galbūt šiek tiek suglumusi užrašė, kad jo pantalonai – „odos spalvos ir prigludę lyg pirštinė". Toks stilius buvo sukurtas pagal Brummellio pulko jojimo kelnes. Švarkai buvo siuvami su skvernais užpakalyje, tačiau priekyje jie baigdavosi lygiai ties kirkšnimis. Istorijoje tai pirmas kartas, kai vyrų drabužiai specialiai buvo siuvami taip, kad atrodytų seksualiau nei moterų.

Atrodo, Brummellis būtų galėjęs gauti beveik kiekvieną moterį, kurios tik panorėjęs, ir taip pat daugelį vyrų, tačiau įdomu, kad nežinoma, ar jis jų norėjo. Yra duomenų, rodančių, kad Brummellis buvo aseksualus; neužfiksuota, kad jo santykiai su vyrais ir moterimis kada nors buvę ne vien dvasinio pobūdžio. Nors garsėjo išvaizda, tačiau, keistas dalykas, nežinoma, kaip jis atrodė. Egzistuoja keturi portretai, kurie, kaip spėjama, yra jo, tačiau jie stebinamai skirtingi, ir nežinia, kuris iš tikrųjų vaizduoja jį.

Brummellis neteko malonės staigiai ir negrįžtamai. Jis su Velso princu susipyko ir jie nustojo kalbėjęsi. Viename pobūvyje princas pabrėžtinai nepaisė Brummelio ir kalbėjosi tik su kompanionu. Princui išėjus Brummelis atsigrę-

* Angl. *Wales* – Velsas, *whales* – banginiai (vienodai tariami žodžiai; *vert. past.*).

žė į kompanioną ir pasakė vieną iš garsiausių neapgalvotų frazių visoje žmonių bendravimo istorijoje. „Kas yra jūsų storasis draugas?“ – paklausė jis.

Toks įžeidimas visuomenės požiūriu prilygo savižudybei. Netrukus Brummellį prislėgė skolų našta ir jis pabėgo į Prancūziją. Paskutinius dvidešimt penkerius gyvenimo metus jis nugyveno skurdžiai, daugiausia Kalė, ir pamažu išėjo iš proto, tačiau visada atrodė įspūdingai, rengėsi santūriai ir rūpestingai.

II

Kaip tik tuo metu, kai Londone ir kitur įsigalėjo dabitos Brummellio aprangos stilius, atsirado dar vienas audinys, dėl kurio pasaulis, ypač gamybos srityje, ėmė keistis. Kalbu apie medvilnę. Jos reikšmę istorijoje sunku perdėti.

Medvilnė šiandien tapo tokia įprasta medžiaga, kad mes pamirštame, jog kažkada ji kainavo nepaprastai brangiai – brangiau už šilką. Tačiau XVII amžiuje Ost Indijos bendrovė pradėjo iš Indijos importuoti audinį, angliškai vadintą *calico* (jį importavo iš Kalkutos miesto, todėl taip ir pavadino), ir staiga medvilnė tapo prieinama. Tuo metu žodis *calico* galėjo reikšti kolenkorą, musliną, perkelį ir kitus spalvingus audinius; jie neįsivaizduojamai džiugino vakariečius vartotojus, nes buvo lengvi, nesunkiai skalbiami, ir jų dažai nenubėgdavo. Nors šiek tiek medvilnės auginta ir Egipte, šių gaminių prekyboje vyravo Indija – šį faktą primena nesuskaičiuojami žodžiai, per šią prekybą patekę į anglų kalbą: *khaki* (chaki), *dungarees* (darbinis šiurkštaus audinio drabužis), *gingham* (dryžuotas arba languotas medvilninis audinys), *muslin* (muslinas), *pyjamas* (pižama), *shawl* (šalis), *seersucker* (raukšlėtas dryžuotas medvilninis audinys) ir taip toliau.

Staigus Indijos medvilnės gaminių paplitimas tiko vartotojams, bet ne gamintojams. Beveik visur Europoje tekstilininkai, negalėdami konkuruoti su šio nuostabaus audinio gamintojais, šaukėsi palaikymo ir beveik visur jį gavo. Per visą XVIII amžių didesnėje Europos dalyje medvilnės audinių importas buvo draudžiamas.

Tačiau buvo galima importuoti neapdorotą medvilnę, ir tai labai skatino Britanijos audinių pramonę naudoti šią žaliavą. Deja, medvilnę buvo labai sunku verpti, o iš jos siūlų – austi, todėl žmonės ėmėsi ieškoti būdų šiuos darbus palengvinti. Jų surastas sprendimas vadinamas pramonine revoliucija.

Norint paversti medvilnės pūkų gniutulus naudingais gaminiais – pavyzdžiui, paklodėmis, džinsais, – reikia atlikti dvi pagrindines operacijas: suverpti medvilnę ir nuausti audinį. Verpiant trumpos medvilnės pluošto atkarpos paverčiamos ilgais ant ričių vyniojamais siūlais: trumpi plaušai po truputį sudedami ir susukami – toks procesas jau minėtas, kai kalbėjome apie virvutes. Audžiant dvi siūlų sistemos supinamos tam tikru kampu, kad būtų tinklelis. Tai daroma audimo staklėmis. Staklės tiesiog laiko įtemptą vieną siūlų sistemą, kad būtų galima su ja supinti kitą sistemą ir išeitų audinys. Įtempta siūlų sistema vadinama metmenimis. Antroji sistema, kurios siūlai tiesiami pro metmenų žiotis, vadinama ataudais. Supinant horizontalias ir vertikalias gijas nuaudžiamas audeklas. Dauguma kasdien namie naudojamų gaminių, pavyzdžiui, paklodės ir nosinės, ir šiandien siuvami iš tokiu paprastu būdu nuausto audeklo.

Verpimas ir audimas buvo namudinės pramonės šakos, iš jų pragyveno daug žmonių. Tradiciškai verpimas buvo moterų, audimas – vyrų darbas. Tačiau verpti trukdavo daug ilgiau negu austi, ir šis skirtumas dar padidėjo 1733 m. Johnui Kay'ui, jaunuoliui iš Lankašyro, išradus greitaveikę šaudyklę – pirmąją iš tų revoliucingų naujovių, kurių reikėjo pramonei. Naudojant greitaveikę šaudyklę austi buvo galima dvigubai greičiau. Verpėjos, kurios ir šiaip nespėdavo dirbti kartu, dabar išvis beviltiškai atsilikdavo, todėl sutriko visa pramonės sistema, ir visiems, kas buvo su ja susiję, kilo didžiulių ekonominių sunkumų.

Tradiciškai pasakojama, kad tiek audėjai, tiek verpėjos esą taip įsiutę ant Kay'aus, kad užpuolę jo namus ir jis turėjęs bėgti į Prancūziją, ten nuskurdęs ir miręs. Net ir šiandien šis pasakojimas su „dogmatišku užsidegimu", pramonės istoriko Peterio Williso žodžiais tariant, kartojamas daugumoje istorijų, tačiau Willisas tvirtina, kad jis visai klaidingas. Kay'us mirė skurde, tačiau tik dėl to, kad gyvenime gana nevykusiai tvarkė reikalus. Jis pasiūlė gaminti mašinas pats ir nuomoti jas fabrikų savininkams, tačiau nustatė to-

kią didelę nuomos kainą, kad niekas jos nemokėjo. Užtat jo išradimą daug kas ėmė plagijuoti, ir Kay'us išleido visas lėšas teismuose nesėkmingai kovodamas dėl kompensacijos. Galiausiai jis išvyko į Prancūziją tikėdamasis, kad ten seksis geriau, bet veltui. Padaręs išradimą jis nugyveno dar beveik penkiasdešimt metų. Jo niekada niekas neužpuolė ir neišvarė.

Tik po vienos kartos pavyko patobulinti verpimą, ir sprendimas gimė netikėtoje vietoje. 1764 m. neraštingas Lankašyro audėjas Jamesas Hargreavesas pagamino išradingai paprastą mašiną ir pavadino ją *spinning jenny* („verpėja Dženi"). Joje sukosi daug ričių ir ji dirbo už dešimt verpėjų. Faktų apie Hargreavesą negausu: jis gimė ir užaugo Lankašyre, anksti vedė ir turėjo dvylika vaikų. Jo portreto, kiek žinoma, nėra. Hargreavesas – neturtingiausias ir nelaimingiausias iš visų didžiųjų pramoninės revoliucijos pradžios asmenybių. Kitaip nei Kay'us, Hargreavesas tikrai *patyrė* sunkumų. Piktų vietinių gyventojų minia atėjo į jo namus, sudegino dvidešimt pradėtų daryti verpimo mašinų ir daugumą jo įrankių – neturtingam žmogui tai žiaurus ir baisus nuostolis. Kurį laiką jis atsargumo sumetimais liovėsi gaminęs verpimo mašinas ir ėmėsi buhalterijos. Beje, mašina buvo pavadinta ne jo dukters vardu, nors taip dažnai teigiama; šiaurinėje šalies dalyje žodis *jenny* reiškė mašiną.

Paveikslėliuose Hargreaveso mašina atrodo neįspūdingai – iš esmės tai tiesiog dešimt ant rėmo įtaisytų ričių ir jas sukantis ratas. Tačiau ji pakeitė Britanijos pramonės ateitį. Deja, ji taip pat paskatino įdarbinti vaikus, nes jie, būdami miklesni ir mažesni nei suaugusieji, nutrūkus gijai galėdavo lengviau pataisyti nedidelį gedimą ar atlikti kitus veiksmus sunkiau pasiekiamose vietose.

Iki šio išradimo namudininkai Anglijoje kasmet rankomis suverpdavo 500 000 svarų medvilnės. Hargreavesui išradus mašiną ir vėliau pasirodžius jos patobulintiems variantams, iki 1785 m. medvilnės produkcijos kiekis pašoko iki 16 milijonų svarų. Tačiau Hargreavesas negavo turtų, kuriuos atnešė jo mašinos, ir čia daug reikšmės turėjo Richardo Arkwrighto intrigos. Arkwrightas – atgrasiausia ir neišradingiausia, bet didžiausios sėkmės sulaukusi pramoninės revoliucijos pradžios asmenybė.

Arkwrightas gimė 1732 m. Lankašyro grafystėje, kaip ir Kay'us bei Hargreavesas, – kaip būtų įvykusi pramoninė revoliucija, jei ne Lankašyro vyrai? – Prestono mieste. Taigi jis vienuolika metų jaunesnis už Hargreavesą ir beveik trisdešimčia – už Kay'ų. (Vertėtų nepamiršti, kad pramoninė revoliucija – ne netikėtas staigus įvykis, o veikiau laipsniška patobulinimų plėtotė, trukusi ne vienos kartos laikotarpį ir vykusi daugelyje įvairių sričių.) Prieš pradėdamas veiklą pramonėje, Arkwrightas pabuvo smuklininku, perukų gamintoju ir kirpėju-chirurgu – specializavosi dantų traukimo ir kraujo nuleidimo negaluojantiems srityse. Atrodo, jis susidomėjo audinių gamyba per draugystę su kitu Johnu Kay'umi – laikrodininku, tiesa, nesusijusiu su greitaveikės šaudyklės išradėju. Padedamas šio laikrodininko Arkwrightas ėmė rinkti mašinas ir detales, kurių reikia norint viename pastate atlikti visus mechanizuotos audinių gamybos veiksmus. Arkwrightas nebuvo itin sąžiningas. Jis nedvejodamas ir be sąžinės graužimo (ką jau kalbėti apie kompensaciją) pavogė iš Hargreaveso svarbiausias „verpėjos dženi" projekto idėjas, išsisukdavo iš jį varžančių verslo sutarčių ir palikdavo draugus bei partnerius tuoj pat, kai tik tai būdavo nepavojinga ar tapdavo pelninga.

Jis išties turėjo gabumų tobulinti mechanizmus, tačiau tikrasis jo talentas – gebėjimas paversti galimybes tikrove. Jis buvo nepaprastai geras organizatorius, nors iš tikrųjų – sukčius. Jis sunkiai dirbo, sugebėdavo prisitaikyti prie aplinkybių, elgdavosi atšiauriai ir kietaširdiškai, ir jam sekėsi. Dėl visų šių priežasčių jam pavyko trumpam įgyti beveik visišką medvilnės verslo monopolį Anglijoje ir iš to nepaprastai pasipelnyti.

Arkwrighto mašinos pakeitė žmones, ir tai ne tik sunkino jų gyvenimą, bet ir dažnai atimdavo paskutines viltis. Jis aiškiai suprato, kad taip bus, nes pirmąjį fabriką pastatė tolimame Derbišyro užkampyje (ši grafystė ir taip buvo atkampi), panašų į tvirtovę, parūpino jam patrankų ir netgi penkių šimtų iečių atsargą. Jis monopolizavo mechanizuotos audinių gamybos rinką ir dėl to pasakiškai praturtėjo, nors ir nebuvo nei mylimas, nei itin laimingas. 1792-aisiais, savo mirties metais, jis laikė penkis tūkstančius darbininkų ir turėjo sukaupęs pusę milijono svarų sterlingų turto. Tai būtų pasakiška suma bet kam, bet ypač – žmogui, kurio didesnė gyvenimo dalis prabėgo gaminant perukus ir dirbant kirpėju-chirurgu.

Iš tikrųjų tuo metu pramoninė revoliucija dar nebuvo tikrai pramoninė. Ją pramoninę padarė žmogus, kuris tapo svarbiausia to laiko asmenybe, kaip niekad netikėtai, – pastorius Edmundas Cartwrightas (1743–1823). Jis kilęs iš pasiturinčios, vietos mastu reikšmingos Notingamšyro šeimos ir norėjo tapti poetu, tačiau pasirinko dvasininko karjerą ir gavo pastoriaus vietą Lesteršyre. Atsitiktinis pokalbis su audinių gamintoju visiškai netikėtai paskatino Cartwrightą 1785 m. suprojektuoti mechanines audimo stakles. Jo staklės pakeitė pasaulio ekonomiką ir išties praturtino Britaniją. 1851 m., Didžiosios parodos metais, Anglijoje dirbo ketvirtis milijono šių staklių, ir jų skaičius kas dešimt metų vidutiniškai padidėdavo 100 000, kol 1913 m. pasiekė viršūnę – 805 000. Tuo metu pasaulyje jų dirbo jau beveik trys milijonai.

Jeigu Cartwrightas būtų gavęs atlygį, nors kiek prilygstantį jo išradimų vertei, jis būtų tapęs turtingiausiu tų laikų žmogumi, tokiu kaip Johnas D. Rockefelleris ar Billas Gatesas jų laikais. Bet iš tikrųjų jis iš savo išradimo apskritai nieko neuždirbo ir mėgindamas apsaugoti patentus bei priversti kitus jų paisyti netgi įsiskolino. 1809 m. parlamentas skyrė jam vienkartinę 10 000 svarų sterlingų išmoką; palyginti su Arkwrighto 500 000 svarų – beveik nieko, bet vis tiek gana daug, kad Cartwrightas galėtų patogiai nugyventi paskutines dienas. Tuo tarpu jam kilo noras toliau daryti išradimus. Jis pasiūlė mašinas virvėms gaminti ir vilnoms šukuoti, – abi sulaukė didelės sėkmės, – taip pat naujoviškas spausdinimo mašinas, garo variklius, stogų čerpes ir plytas. Paskutinis išradimas, kurį jis užpatentavo prieš pat mirtį (1823), – rankų jėgos varoma karieta, galinti „važiuoti be arklių“. Prašyme gauti patentą buvo tvirtai pareikšta, kad šis išradimas leis dviem vyrams nuolat, bet be didelės įtampos naudojant raumenų jėgą per dieną nukeliauti iki 27 mylių, net jei kelias stačiausias.

Gaudžiant audimo staklėms medvilnės pramonei nebeliko kliūčių klestėti. Bet fabrikams reikėjo kur kas daugiau medvilnės, nei galėjo tiekti turimi šaltiniai. Aiškiai tinkamiausia vieta jai auginti buvo Amerikos pietinės valstijos. Nors tenykštis klimatas per karštas ir per sausas daugeliui kitų kultūrinių augalų, jis puikiai tiko medvilnei. Deja, vienintelė rūšis, kuri būtų gerai augusi daugumoje pietinių valstijų žemių, – vadinamoji trumpapluoštė medvilnė, ir jai reikėjo daug augintojų darbo. Šio augalo buvo neįmanoma pelningai

auginti: jo sėklų dėžutės visada užauga pilnos lipnių sėklų – kiekvienam medvilnės pluošto svarui jų tenka trys svarai. Sėklas po vieną reikėdavo ištraukti rankomis. Norint atskirti sėklas ir pluoštą reikėjo įdėti tiek daug darbo, kad net įdarbinus vergus tai daryti buvo neekonomiška. Vergų maitinimo ir drabužių išlaidos daug viršydavo pajamas, gaunamas iš tinkamo naudoti medvilnės pluošto, kad ir kaip uoliai vergai būtų rankomis traukioję sėklas.

Šią problemą išsprendė žmogus, kuris subrendo toli nuo visų plantacijų. Tai Eli Whitney, kilęs iš Vestboro, Masačusetso valstijos, ir jei visos pasakojimo detalės teisingos (kaip pamatysime, visai gali būti, kad taip nėra), įamžinti savo vardą jam leido laimingiausias atsitiktinumas.

Paprastai pasakojama taip: 1793 m. baigęs mokslus Jeilyje, Whitney gavo šeimos mokytojo darbą Pietų Karolinoje, tačiau ten nuvykęs sužinojo, kad žadėtasis atlyginimas sumažintas perpus. Įsižeidęs jis atsisakė šio darbo ir šitaip išsaugojo savigarbą, tačiau liko be pinigų ir atsidūrė toli nuo namų.

Dar plaukdamas į pietus jis buvo sutikęs energingą jauną našlę, vardu Catharine Greene, – velionio generolo Nathanaelio Greene'o, JAV nepriklausomybės karo didvyrio, žmoną. Atsidėkodama už pagalbą, kurią generolas suteikė George'ui Washingtonui sunkiausiomis karo valandomis, valstybė buvo padovanojusi generolui plantaciją Džordžijos valstijoje. Deja, iš Naujosios Anglijos kilęs Greene'as, nepratęs prie šios valstijos karščių, pirmą čia leidžiamą vasarą mirė nuo saulės smūgio. Taigi Whitney dabar kreipėsi būtent į šio žmogaus našlę.

Ponia Greene tuo metu jau buvo gana atvirai pradėjusi gyventi su kitu Jeilio universiteto absolventu – savo plantacijos valdytoju Phineasu Milleriu. Juodu priėmė Whitney'į į savo namus, ir čia jis sužinojo apie medvilnės sėklų problemą. Apžiūrinėdamas sėklų dėžutę jis tuoj pat sumetė, kad galėtų rasti sprendimą, nuėjo į plantacijos dirbtuvę ir sukonstravo paprastą būgną – sukdamasis smaigaliais jis užkabindavo medvilnės plaušus ir atskirdavo juos nuo sėklų. Jo naujasis įrenginys buvo toks našus, kad galėjo dirbti už penkiasdešimt vergų. Whitney užpatentavo šią mašiną, pavadinęs ją džinu (*gin*) – tai sutrumpintas žodis *engine* (mašina), – ir tikėjosi nepaprastai praturtėti.

Taip skamba įprastinis pasakojimas. Tačiau, atrodo, daug kas iš tikrųjų buvo ne visai taip. Dabar spėjama, kad Whitney pažinojo Millerį anks-

čiau, – kitu atveju abiejų sąsaja su Jeiliu atrodytų neįtikėtinas sutapimas, – ir išradėjas buvo ne blogiau susipažinęs su medvilnės auginimo Amerikos žemėje sunkumais, ir jis nukeliavo į pietus galbūt Millerio prašymu, jau žinodamas, kad mėgins išrasti džiną. Be to, atrodo, Whitney sukūrė mašiną ne per kelias valandas plantacijoje, bet per kelias savaites ar mėnesius dirbtuvėje dar Vestbore. Kad ir kur išrastas, džinas iš tiesų veikė puikiai. Whitney su Milleriu tapo partneriais nė kiek neabejodami praturtėsiantys, tačiau jie buvo beviltiški verslininkai. Už naudojimąsi savo mašina jie reikalavo trečdalio nuimto derliaus. Ir plantacijų savininkams, ir pietinių valstijų įstatymų leidėjams atrodė, kad reikalauti tokios dalies aiškiai per godu. Tai, kad Whitney ir Milleris buvo iš šiaurinių valstijų, taip pat visai neskatino jų paisyti. Juodu užsispyrę atsisakė keisti reikalavimus, nes buvo įsitikinę, kad pietinių valstijų augintojai neatlaikys susidūrę su tokia revoliucinga technologija. Verslininkai nesuklydo dėl to, kad pietiečiai negalės atsispirti, tačiau nenumatė, kad džiną bus nesunku nuplagijuoti. Kiekvienas padoresnis dailidė galėjo padirbti tokią mašiną per keletą valandų. Netrukus visose pietinėse valstijose plantacijų savininkai jau dorojo medvilnės derlių savadarbiais džinais. Whitney ir Milleris pareiškė šešiasdešimt ieškinių Džordžijoje ir dar daugelį kitur, tačiau pietinių valstijų teismuose beveik nerado sąjungininkų. 1800 m., praėjus vos septyneriems metams po džino išradimo, Millerio ir Catharine Greene padėtis buvo tokia beviltiška, kad jie turėjo parduoti plantaciją.

Tačiau pietinės valstijos labai praturtėjo. Greitai medvilnė tapo geriausiai parduodama preke pasaulyje, ir du trečdalius jos tiekė šių valstijų augintojai. Prieš išrandant medvilnės džiną Amerika beveik neeksportavo medvilnės, o iki Amerikos pilietinio karo eksportas išaugo iki stulbinamų dviejų milijardų svarų. Pasiekus patį įkarštį, 84 procentus nupirkdavo Britanija.

Prieš medvilnės eksporto suklestėjimą buvo prasidėjęs vergovės nuosmukis, tačiau dabar labai reikėjo darbo jėgos, nes medvilnei rinkti, kitaip nei jai apdoroti, reikėjo nepaprastai daug darbo. Tuo metu, kai Whitney išrado savo mašiną, vergovė egzistavo tik šešiose JAV valstijose, o iki Amerikos pilietinio karo pradžios jau tapo teisėta penkiolikoje valstijų. Dar blogiau – šiauresnės vergovę įteisinusios valstijos, kuriose medvilnės auginimas nepa-

teisino lūkesčių, pavyzdžiui, Virdžinija ir Merilandas, pradėjo eksportuoti vergus piečiau esančioms kaimynėms. Taip buvo verčiami kentėti dešimtys tūkstančių žmonių, ardomos šeimos. Nuo 1793 m. iki pilietinio karo pradžios į pietus nugabenta daugiau nei 800 000 vergų.

Tuo pat metu Anglijoje suklestėjo medvilnės fabrikai, ir jiems reikėjo daugybės darbininkų. Vien dėl gyventojų skaičiaus didėjimo jų tiek vargu ar būtų galėję atsirasti. Todėl vis daugiau naudotasi vaikų darbu. Vaikai buvo sukalbami, jų darbas atsiėjo pigiau, ir jie galėjo greičiau bėgioti apie mašinas ir pataisyti, jei kas užstrigdavo, sulūždavo ar panašiai. Net pažangiausi fabrikų savininkai gausiai naudojosi vaikų darbu. Jie neišgalėdavo to nedaryti.

Taigi Whitney'io džinas abiejose Atlanto pusėse padėjo praturtėti daugeliui žmonių, bet taip pat paskatino vergovę, pavertė vaikų darbą būtinybe ir paruošė dirvą Amerikos pilietiniam karui. Turbūt niekas niekada nėra paprastu išradimu, padarytu norint gero, sukūręs tiek visuotinės gerovės, taip pat sukėlęs tiek asmenų nusivylimo ir, nors netyčia, kančių, kiek Eli Whitney savo džinu. Paprastas besisukantis būgnas, bet kokios reikšmingos pasekmės.

Galiausiai kai kurios pietinės valstijos sutiko truputį sumokėti Whitney'iui. Iš viso jis iš džino uždirbo apie 90 000 dolerių – kaip tik tiek, kiek reikėjo teismo išlaidoms padengti. Grįžęs į šiaurę, jis apsigyveno Niu Heivene, Konektikute, ir čia jam atėjo į galvą mintis, kuri jį pagaliau praturtino. 1798 m. jam pavyko su federaline vyriausybe sudaryti sutartį dėl dešimties tūkstančių muškietų gamybos. Ginklai turėjo būti pagaminti nauju metodu, pramintu Vitnio (Whitney), arba amerikietiškąja, sistema. Sumanyta padaryti mašinas, kurios be pertrūkių gamintų suderinamas dalis, ir iš šių dalių būtų galima surinkti gaminius. Sumanyta, kad gaminant pagal šią sistemą darbininkams visai nereikės turėti kokių ypatingų sugebėjimų. Visi sugebėjimai glūdės mašinose. Tai buvo nuostabus sumanymas. Danielis J. Boorstinas teigė, kad būtent šis išradimas praturtino Ameriką.

Ginklų reikėjo skubiai, nes tuo metu, atrodė, Amerika tuoj pradės karą su Prancūzija. Sutarties suma siekė 134 000 dolerių – Amerikos vyriausybė dar niekada nebuvo pasirašiusi sutarties dėl tokios didelės sumos. Vyriausybė sudarė sutartį būtent su Whitney'iu, nors jis neturėjo nei mašinų, nei ginklų gamybos patirties. Tačiau 1801 m. atėjo akimirka, ir ji išliko daugelio kartų

istorijos knygose: Whitney pademonstravo prezidentui Johnui Adamsui ir dar nepradėjusiam eiti pareigų, bet jau išrinktam Thomui Jeffersonui, kaip iš atskirų dalių, telpančių ant vieno stalo, galima surinkti ginklą. Iš tikrųjų Whitney'iui užkulisiuose mėginant priversti sistemą veikti kilo įvairiausių sunkumų. Jis pavėlavo gaminti ginklus daugiau nei aštuonerius metus, ir tuo metu jų gamybą paskatinusi krizė jau seniai buvo atlėgusi. Be to, XX amžiuje ištyrus išlikusius ginklus paaiškėjo, kad jie iš tikrųjų visai nebuvo pagaminti pagal Whitney'io sistemą – juose yra fabrike gamintų rankų darbo dalių. Garsusis sistemos demonstravimas prezidentams vyko su netikromis dalimis. Pasirodo, Whitney aštuonerius metus didžiąją dalį laiko skyrė ne muškietų užsakymui, o leido sutarties pinigus bandydamas gauti kompensaciją už medvilnės džiną.

III

Palyginti su visomis anksčiau naudotomis medžiagomis, medvilnės audiniai buvo nuostabiai lengvi ir vėsūs, tačiau jie beveik nesumažino polinkio juokingai rengtis, ypač moterims. XIX amžiuje moterys vis labiau skendo drabužiuose. XIX a. penktajame dešimtmetyje moteris po viršutiniais drabužiais neretai vilkėdavo ilgus apatinius marškinius, apatinę liemenę, iki pusės tuzino apatinių sijonų, korsetą ir apatines kelnaites. Sumanyta, kaip pažymėjo vienas istorikas, „kaip įmanoma naikinti kokios nors formos įspūdį“. Visi šie drabužiai kartais svėrė bauginamai sunkiai. Neretai moteris tvarkydama kasdienius reikalus vilkėdavo 40 svarų aprangos. Kaip joms pavykdavo nusišlapinti – šio klausimo, regis, istorikai nėra ištyrę. Kad viršutinis drabužis įgytų formą, bet nereikėtų tiek daug apatinių drabužių, pradėta dėvėti krinolinus. Jų lankai buvo gaminami iš banginio ūso arba plieno. Nors tai šiek tiek sumažino naštą, pasidarė daug sunkiau judėti. Kaip rašo Liza Picard, „kyla klausimas, kaip Viktorijos laikų damoms pavykdavo (ir ar išvis pavykdavo) su visu krinolinu pereiti padoriai įrengtą svetainę ir švariai nenušluoti keleto staliukų“. Norint

įlipti į karietą reikėdavo atidumo ir sumanumo. Laiške namiškiams vienas žmogus stebėjosi: „Mis Clara sukiojosi tarsi povė, neapsispręsdama, kuria puse mėginti. Pagaliau ji nutarė padaryti drąsų judesį šonu ir įlipo suspaudusi apatinį sijoną, bet jis staiga vėl išsipūtė, tačiau kai ja pasekė ir jos seserys, neliko vietos majorui“ (nei, žinoma, kam kitam).

Moteriai pasilenkus, – pavyzdžiui, prieš mušant kroketo rutulį, – krinolinas šiek tiek pakildavo, ir vyrui, kuris susiprotėdavo pasakyti „po jūsų“, trumpam atsiverdavo jaudinamas vaizdas: blauzdinės su parauktomis juostelėmis. Įtemptam krinolinui kildavo grėsmė išsiversti ir staiga pakilti į viršų lyg deformuotam skėčiui. Pasakota gausybė istorijų apie moteris, kurios kapanojosi įstrigusios neklusniuose krinolino lankuose. Ledi Eleanor Stanley dienoraštyje pasakojo, kad Mančesterio hercogienė suklupo eidama pro sukamuosius vartelius (kodėl ji nutarė mėginti įveikti sukamuosius vartelius apsirengusi krinoliną – mįslė) ir galiausiai „visam pasauliui ir kartu Malachovo kunigaikščiui“ atidengė savo languotus apatinius. Sumaištį ypač keldavo stiprus vėjas, o laiptai buvo tiesiog pavojingi. Tačiau didžiausią grėsmę kėlė ugnis. „Daug krinolinus vilkinčių moterų mirtinai apdegė, nes netyčia prisiartino prie ugnies“, – mini C. Willettas ir Phillis Cunningtonai savo netikėtai rimtoje knygoje *Apatinių drabužių istorija* (*History of Underclothes*). Vienas gamintojas išdidžiai, nors ir bauginamai, reklamoje teigė, kad jo krinolinai „nesukelia nelaimių ir nėra minimi mirties priežasčių tyrimuose“.

Krinolinų aukso amžius – tai 1857–1866 m., vėliau jų daugelis atsisakė – ne dėl pavojingumo ir beprasmiškumo, o dėl to, kad juos vis dažniau ėmė dėvėti žemesniųjų sluoksnių atstovės ir jie pasidarė visiškai neišskirtiniai. „Jūsų ponios tarnaitei dabar reikia savo krinolino, – purkštavo vienas žurnalas, – jis tapo būtinas net fabriko darbininkėms.“ Nesunku įsivaizduoti, kokie pavojingi buvo krinolinai fabrike prie mašinų su džeržgiančiais krumpliaračiais ir dūzgiančiais diržais.

Nors krinolinų buvo atsisakyta, beprasmių nepatogumų amžius dar nesibaigė. Toli gražu: krinolinus pakeitė korsetai, daugiausia kančių sukėlusi aprangos detalė per ištisus šimtmečius. Keli autoritetingi šaltiniai komentavo šiuos pokyčius keistai entuziastingai, remdamiesi tuo, kad korsetas neva

pabrėžia pasiaukojimą ir tyrumą. 1866 m. *Anglės namų žurnalas*, populiarus Beetono leidinys, pritariamai paminėjo, jog vienoje mergaičių mokykloje gyvenančios mergaitės suveržiamos korsetais pirmadienio rytą ir lieka suvaržytos iki šeštadienio, tada leidžiama juos valandą atlaisvinti, „kad galėtų apsiplauti". Toks režimas, pabrėžė žurnalas, leidžia vidutinei mergaitei vos per dvejus metus sumažinti juosmens apimtį nuo dvidešimt trijų colių iki trylikos.

Beveik neabejotina – siekiant sumažinti juosmens apimtį išties būdavo visai atsisakoma patogumo. Tačiau ilgai plitęs pasakojimas, jog kai kurioms moterims esą buvo chirurgiškai pašalinti šonkauliai, kad liemenį būtų galima dar labiau suspausti, laimė, yra išgalvotas. Valerie Steele žaviai tikslioje ir moksliškoje knygoje *Kultūrinė korseto istorija* (*The Corset: A Cultural History*) nepavyko pateikti įrodymų, jog kada nors būtų buvusi atlikta bent viena tokia operacija. Svarbiausia, kad XIX amžiaus chirurgijos metodais to būtų buvę tiesiog neįmanoma padaryti.

Antrojoje XIX amžiaus pusėje medicinos specialistus tarsi apsėdo mintis apie ankštus korsetus. Atrodė, suvaržius varsčiais ir banginio ūsais kyla didelis pavojus visoms organizmo funkcijoms – gresia kančios ir išsekimas. Buvo teigiama, kad korsetai trukdo širdžiai laisvai plakti, todėl organai persipildo kraujo, o sulėtėjus kraujo apytakai gali ištikti, kaip buvo užfiksuota, beveik šimtas ligų ir negalavimų. Keli svarbiausi iš jų – šlapimo nelaikymas, virškinimo ir kepenų veiklos sutrikimai, „gimdos hipertrofija dėl kraujo sąstovio" ir protinių gebėjimų praradimas. Žurnalas *Lancet* nuolat nagrinėjo ankštų korsetų keliamus pavojus ir padarė išvadą, jog mažiausiai vienu atveju suvaržymas taip sutrikdė aukos širdies ritmą, kad ji mirė. Be to, kai kurie gydytojai manė, jog tvirtai suveržti apatiniai didina moterų imlumą džiovai.

Korsetų dėvėjimą neišvengiamai imta sieti su seksualiniu gyvenimu. Antikorsetinės moterims skirtos literatūros stilius stebinamai priminė vyrams skirtos antimasturbacinės literatūros. Baimintasi, kad korsetai, sutrikdydami kraujotaką ir spausdami dauginimosi organus bei arti jų esančias kūno dalis, gali tragiškai padidinti „meilės troškimus" ir galbūt netgi sukelti nevalingus „gašlius traukulius". Ilgainiui nuogąstavimų kilo dėl visų kūno dalių, kurias gali spausti aprangos detalės. Kilo mintis, kad netgi ankšti batai gali

paskatinti tam tikrą pavojingą dilgčiojimą ar net smarkiausius traukulius, o blogiausiais atvejais moterį drabužiai gali visiškai išmušti iš pusiausvyros. Orsonas Fowleris užsipuolė korsetus leidinyje trikdančiu pavadinimu *Apie tvirtą suveržimą remiantis fiziologija ir frenologija, arba Nelaimės, kurias sielai ir kūnui sukelia organų suspaudimas, trukdantis ir silpninantis gyvybines funkcijas* (*Tight-Lacing, Founded on Physiology and Phrenology; or, the Evils Inflicted on the Mind and Body by Compressing the Organs of Animal Life, Thereby Retarding and Enfeebling the Vital Functions*). Jame pateikiama teorija, pasak kurios, dirbtinai sutrikdžius apytaką į moters smegenis priplūsta daugiau kraujo, dėl to gali visam laikui pasikeisti asmenybė.

Vienas dalykas, kuriam ankšti korsetai tikrai kėlė pavojų, – tai kūdikių vystymasis. Daugelis moterų nėštumo metu dėvėjo korsetus pavojingai ilgai ir netgi dar tvirčiau susiveržsaid, kad kuo ilgiau paslėptų nesmagų įrodymą, jog jas buvo ištikę nederami gašlūs traukuliai.

Viktorijos laikais elgesio taisyklės buvo tokios griežtos, kad mišrioje draugijoje ponioms netgi neleista užpūsti žvakių, mat norint tai padaryti būtų tekę dviprasmiškai sudėti lūpas. Jos netgi negalėdavo pasakyti, kad eina „į lovą", nes tai keltų mintyse pernelyg jaudinamą vaizdą, o tik kad „pasišalina". Nevartojant eufemizmų pasidarė beveik neįmanoma aptarti drabužių netgi visai neutraliai. Kelnės virto „apatinės dalies apdangalais" ar tiesiog „neminėtinosiomis", apatiniai – „baltiniais". Kalbėdamosi tarp savęs moterys galėdavo minėti apatinius sijonus ar, prislopinusios balsą, kojines, tačiau daugiau beveik nė vienos aprangos detalės, kuri liečiasi su nepridengtu kūnu.

Tačiau užkulisiuose būta pikantiškesnių dalykų, nei galime įsivaizduoti. Amžiaus viduryje atsirado cheminiai dažai, ir kai kurių spalvos buvo gana sodrios ir ryškios. Vienas iš pirmųjų gaminių, kuriems jie imti naudoti, – apatiniai. Daug kas tuo pasipiktino, nes, suprantama, kilo klausimas, kas gi tomis spalvomis gėrėsis. Panašiai paplitęs ir apatinių siuvinėjimas taip pat daug ką papiktino. Tais pačiais metais, kai *Anglės namų žurnalas* gyrė Anglijos mergaičių mokyklą už tai, kad joje panelės savaitę laikomos kraugeriškai suveržtos korsetais, tas pats žurnalas skundėsi, kad „šiais laikais apatiniai gėdingai gausiai siuvinėjami; panelė visą mėnesį peltakiuoja ir siuvinėja drabužį, kurį vargu ar kada galės pamatyti kas nors, išskyrus jos skalbėją".

Vieno dalyko jos neturėjo – liemenėlių. Korsetai pakelia krūtis ir jas prilaiko iš apačios, tačiau (man taip sakė) daug patogiau, kai jas prilaiko dirželiai. Pirmasis tai suprato moteriškų apatinių gamintojas Lumanas Chapmanas iš Kamdeno, Naujojo Džersio valstijos. 1863 m. jis išsiėmė patentą „krūtinės pūpsniams“, primenantiems šiuolaikinį už kaklo surišamą moterų drabužį. Nuo 1863 iki 1969 m. Jungtinėse Valstijose išsiimta lygiai 1 230 patentų liemenėlėms. Angliškas liemenėlės pavadinimas *brassiere* kilo iš prancūziško žodžio, reiškiančio žastą, ir jį 1904 m. pirmoji pavartojo Charles’io R. DeBevoise’o bendrovė.

Dabar galima pakritikuoti vieną nedidelį, bet gajų pramaną. Kartais rašoma, kad liemenėlę išrado toks Otto Titzlingas. Tačiau jei toks žmogus kada ir gyveno, jis iš tikrųjų neatliko jokio vaidmens išrandant šį apatinį drabužį. Su tokia šiek tiek nuviliančia gaida galime eiti toliau, į vaikų kambarį.

Aštuonioliktas skyrius

Vaikų kambarys

I

Septintojo XX a. dešimtmečio pradžioje prancūzų autorius Philippe'as Arièsas itin svarbioje knygoje *Vaikystės šimtmečiai* pareiškė stulbinamą dalyką. Jis teigė, kad toks reiškinys kaip vaikystė atsirado ne anksčiau kaip XVI a. Be abejo, mažamečių visada buvo, tačiau jų ir suaugusiųjų gyvenimas iš esmės niekuo nesiskyrė. „Vaikystės idėjos nebuvo", – ryžtingai tvirtino Arièsas. Ji faktiškai atsirado Viktorijos laikais.

Arièsas nebuvo šios srities specialistas ir savo teiginius grindė beveik vien netiesioginiais įrodymais – dauguma jų dabar laikomi šiek tiek abejotinais, – tačiau jo požiūris sulaukė pritarimo ir plačiai įsigalėjo. Netrukus ir kiti istorikai ėmė tvirtinti, kad iki naujųjų laikų vaikai buvo ne tik ignoruojami, bet ir nelabai mėgstami. „Tradicinėje visuomenėje motinos abejingai žiūrėjo į jaunesnių negu dvejų metų vaikų raidą ir laimę", – rašė Edwardas Shorteris knygoje *Šiuolaikinės šeimos atsiradimas (The Making of the Modern Family,* 1976). Priežastis – didelis kūdikių mirtingumas. „Negalėjai sau leisti prisirišti prie kūdikio žinodamas, kad mirtis gali jį atimti", – aiškino jis. Beveik tokį pat požiūrį po dvejų metų išdėstė ir Barbara Tuchman populiarioje knygoje *Tolimas veidrodis (A Distant Mirror).* Ji rašė: „Iš visų bruožų, kuriais viduramžiai skiriasi nuo šių laikų, labiausiai stulbina tai, kad tada palyginti nesirūpinta vaikais." Apgaubti mažus vaikus meile buvę taip rizikinga, – ji vartoja

keistą žodį „neapsimokėjo“, – kad meilė visada buvo užgniaužiama, nes tai beprasmis jėgų švaistymas. Suaugusieji nerodydavę jokių emocijų. Ji tvirtina šiurpų dalyką: vaikai buvę tik „produktas“. „Vaikas gimdavo, mirdavo ir jo vietą užimdavo kitas.“ Kitaip tariant, kaip aiškino Arièsas, „ilgą laiką vyravo požiūris, jog reikia turėti daugiau vaikų, kad bent keli išgyventų“. Vaikystę tyrinėjantiems istorikams šios pažiūros tapo tokios įprastos, jog turėjo praeiti dvidešimt metų, kol buvo suabejota, kad galbūt jie rimtai klysta ir neteisingai interpretuoja žmogaus prigimtį, ką jau kalbėti apie istorinius faktus.

Be jokios abejonės, kažkada mirdavo daugybė vaikų, ir tėvai iš anksto žinodavo, ko gali tikėtis. Pasaulis iki naujųjų laikų buvo pilnas mažų karstelių. Dažniausiai nurodomi tokie skaičiai: trečdalis vaikų mirdavo pirmaisiais metais, o pusė nesulaukdavo penktojo gimtadienio. Net ir geriausius namus nuolat aplankydavo mirtis. Stephenas Inwoodas rašo, kad būsimasis istorikas Edwardas Gibbonas, augęs turtingoje šeimoje sveikatai palankiame Patnyje, ankstyvoje vaikystėje prarado visus šešis brolius ir seseris. Tačiau tai nerodo, kad tėvus netektys sukrėsdavo mažiau, negu mes būtume sukrėsti šiandien. Dienoraščio autorius Johnas Evelynas su žmona susilaukė aštuonių vaikų, šeši iš jų mirė dar maži, ir tėvai kiekvienąkart akivaizdžiai labai sielvartavo. „Taip baigėsi mano gyvenimo džiaugsmas“, – paprastais žodžiais rašė Evelynas, kai 1658 m. jo vyriausias vaikas mirė praėjus trims dienoms po penktojo gimtadienio. Rašytojas Williamas Brownlow ketverius metus iš eilės kasmet neteko vaiko. Jis rašė, kad ši nelaimių virtinė jį „palaužė ir sudraskė širdį“, tačiau tai dar buvo ne viskas, ką jiems su žmona teko iškentėti: po to jie dar trejus metus iš eilės tragiškai kasmet netekdavo vaiko, kol jų nebeliko.

Sielvarto dėl vaiko netekties (kaip ir daugelio dalykų) niekas neišreiškė geriau už Williamą Shakespeare'ą. Šios eilutės – iš dramos *Karalius Jonas (King John)*, parašytos netrukus, kai 1596 m. mirė vienuolikmetis dramaturgo sūnus Hamnetas:

Sūnelio menę sielvartas užplūsta,
Jo lovoj guli, su manim pirmyn atgal
Žingsniuoja, kalba jo balsu,
Ir rūbų tuštumą užpildęs
Jo brangius bruožus ir pavidalą įgauna.

Šių žodžių negalėjo parašyti žmogus, kuriam vaikai yra produktas, ir nėra jokios priežasties manyti, – nėra jokių įrodymų, tai neigia ir sveikas protas, – jog kažkada praeityje tėvai buvo abejingi savo vaikų laimei ir gerovei. Viena tokį požiūrį paneigianti detalė – kambario, kuriame dabar esame, pavadinimas*. Žodis *nursery* (vaikų kambarys) anglų kalboje pirmą kartą užfiksuotas 1330 m., ir nuo tada vartojamas nuolat. Faktas, kad atskiras kambarys buvo skirtas vien vaikų poreikiams ir patogumui, atrodytų, prieštarauja įsitikinimui, kad namuose vaikai buvo nevertinami. Ne mažiau svarbus ir žodis *childhood* (vaikystė). Jis anglų kalboje vartojamas daugiau nei tūkstantį metų (pirmą kartą užfiksuotas Lindisfarno evangelijose apie 950 m.), todėl, kad ir kokia būtų buvusi šio žodžio emocinė reikšmė žmonėms, vaikystė kaip ypatingas buvimo būdas ar būties forma yra neginčijamai senas reiškinys. Teigdami, kad į vaikus žiūrėta abejingai arba kad jie beveik nelaikyti visaverčiais žmonėmis, geriausiu atveju pernelyg supaprastintume reikalą.

Tačiau tai nepatvirtina, kad seniau vaikystė buvo ilga, nerūpestinga ir pilna pramogų, kaip norėtųsi manyti šiandien. Anaiptol – nuo pat motinos pastojimo gyvenime grėsė gausybė pavojų. Ir motinai, ir vaikui grėsmingiausia buvo gimdymas. Jei nutikdavo kas nors bloga, pribuvėjos ar gydytojai nedaug galėdavo padaryti. Gydytojai, jei juos iš viso kviesdavo, dažnai imdavosi procedūrų, kurios tik pablogindavo padėtį ir sukeldavo naujų pavojų: nuleisdavo išsekusiai gimdyvei kraują (manyta, kad tai esą padės gimdyvei atsipalaiduoti; kai ji prarasdavo sąmonę, manyta, kad priemonė pagelbėjo), dėdavo moteriai karštus kompresus ir kitais būdais sekino jos sunykusias jėgas ir viltį.

Neretai kūdikis gimdamas įstrigdavo. Tokiais atvejais gimdymas galėjo trukti tris savaites ar net ilgiau, kol kūdikis, motina arba abu mirtinai išsekdavo. Jei kūdikis mirdavo gimdoje, jį ištraukdavo tokiais būdais, kurie per baisūs, kad būtų aprašyti. Užteks pasakyti, kad buvo naudojami kabliai ir kūdikis išimamas gabalais. Tai ne tik sukeldavo gimdyvei siaubingų kančių, bet ir galėdavo sužaloti gimdą ir dar blogiau – užkrėsti kraują. Atsižvelgiant

* Ne visai aišku, ar tai tikrai kada nors buvo vaikų kambarys. Tai dar vienas kambarys, kurio nebuvo pradiniuose Edwardo Tullo planuose, – jis sugalvotas vėliau, todėl jo paskirties negalime sužinoti pažvelgę į planus. Tačiau iš to, kad kambarys kuklaus dydžio ir įrengtas greta pagrindinio miegamojo, galima spręsti, jog greičiausiai jis sumanytas kaip vaikų kambarys, o ne papildomas miegamasis. Tai kelia dar vieną intriguojantį klausimą, kokie buvo viengungio pono Marshamo ketinimai ir viltys, bet į jį sunku atsakyti.

į šias aplinkybes, sunku patikėti, kad iš šimto gimdymų tik vienas ar du baigdavosi moters mirtimi. Tačiau dauguma moterų gimdydavo ne vieną kartą (vidutiniškai nuo septynių iki devynių), taigi rizika mirti gimdant labai išaugdavo – mirdavo kas aštunta moteris.

Vaikams gimimas būdavo tik pradžia. Atrodo, pirmaisiais gyvenimo metais jie daugiau patirdavo nelaimingų atsitikimų, o ne nuotykių. Kaip ir kiekvieną, juos pakirsdavo ilgai trukdavusios ligos ir epidemijos, ir tikrai daug vaikų mirdavo dėl nelaimingų atsitikimų – tiesą sakant, stulbinamai daug. XIII ir XIV a. Londono koronerių sąrašuose pateikiamos šiurpios netikėtai nutrūkusio vaikų gyvenimo priežastys, pavyzdžiui, „nuskendo duobėje", „sukandžiojo kiaulė", „įkrito į indą su karštu vandeniu", „partrenkė vežimas", „įkrito į indą su karštu jovalu", „sutrypė minia" ir daugybė kitų. Emily Cockayne pasakoja liūdną nutikimą, kai mažas berniukas atsigulė ant kelio ir prisidengė šiaudais, norėdamas palinksminti draugus. Jį sutraiškė riedantis vežimas.

Arièso ir jo šalininkų nuomone, tokios mirtys įrodo tėvų aplaidumą ir abejingumą vaikų gerovei. Tačiau taip interpretuojant praėjusiems laikams primetami šiuolaikiniai vertinimo kriterijai. Norint žvelgti nešališkai, reikėtų nepamiršti, kad viduramžiais motinos dėmesį kiekvieną akimirką blaškė kiti dalykai. Galbūt ji slaugė sergantį ar merštantį vaiką, gal pati karščiavo, bandė įkurti (arba užgesinti) ugnį ar darė kurį nors iš tūkstančio kitų dalykų. Jei mūsų dienomis vaikų nesukandžioja kiaulės, taip yra ne todėl, kad vaikai geriau prižiūrimi, o todėl, kad mes nelaikome kiaulių virtuvėje.

Daugybė mūsų laikų išvadų remiasi praeities mirtingumo statistika, o ji iš tikrųjų nėra visai patikima. Šiek tiek netikėta, bet pirmasis žmogus, kuris kruopščiai ėmėsi tirti šią temą, – astronomas Edmondas Halley, dabar, be abejo, daugiausia žinomas dėl jo vardu pavadintos kometos (nors iš tikrųjų jos neatrado, o tik atpažino, kad tai ta pati kometa, kurią per tris ankstesnius jos pasirodymus jau buvo pastebėję kiti; Halio kometa ją pradėta vadinti tik 1758 m., kai Halley jau seniai buvo miręs). Astronomas nenuilstamai tyrinėjo įvairiausius mokslinius reiškinius ir rašė mokslo darbus apie viską, pradedant magnetizmu ir baigiant migdančiu opijaus poveikiu. 1693 m. jis užtiko Breslavo, esančio Silezijos srityje (dabar – Vroclavas Lenkijoje), metinius gimimų ir mirčių duomenis ir labai apsidžiaugė, nes jie buvo neįprastai

išsamūs. Jis suprato, kad pagal juos galima sudaryti lenteles, o jomis remiantis – apskaičiuoti bet kurio žmogaus tikėtiną gyvenimo trukmę bet kuriame gyvenimo tarpsnyje. Halley galėjo pasakyti, kad dvidešimt penkerių metų žmogui tikimybė mirti kitais metais yra 1 iš 80, trisdešimtmetis gali pagrįstai tikėtis nugyventi dar dvidešimt septynerius metus, o keturiasdešimties metų vyriškiui tikimybė nugyventi dar septynerius metus siekia 1 iš 5,5 ir taip toliau. Tai buvo pirmosios aktuarinės lentelės ir, be viso kito, jos leido pradėti gyvybės draudimo verslą.

Halley'io tyrimo rezultatai buvo paskelbti mokslo žurnale *Philosophical Transactions of the Royal Society*, ir, deja, panašu, dėl to visuomenės istorikai neskyrė jiems reikiamo dėmesio, nors tikrai buvo verta. Pavyzdžiui, Halley'io duomenys rodo, kad Breslave buvo septyni tūkstančiai moterų, kurios pagal amžių galėjo gimdyti, tačiau kasmet gimdavo tik tūkstantis du šimtai vaikų – „šiek tiek daugiau nei šeštadalis", – pastebėjo jis. Akivaizdu – dauguma moterų nuolat uoliai saugojosi nepastoti. Gimdymas, bent Breslave, buvo ne neišvengiama našta, kurią moterys privalėdavo prisiimti, o – dažniausiai – laisvai pasirenkamas dalykas.

Be to, Halley'io skaičiavimai parodė, kad kūdikių mirtingumas nebuvo toks didelis, kaip būtų galima manyti pagal skaičius, kurie dabar paprastai pateikiami. Breslave pirmaisiais gyvenimo metais mirdavo šiek tiek daugiau negu ketvirtadalis kūdikių, o 44 proc. mirdavo nesulaukę septintojo gimtadienio. Be abejo, šie skaičiai dideli, tačiau jie daug mažesni negu tie, kurie paprastai minimi, – atitinkamai trečdalis ir pusė. Tik nuo septynioliktųjų gyvenimo metų jaunųjų Breslavo gyventojų mirtingumas siekė 50 proc. Tai iš tikrųjų buvo blogiau, negu tikėjosi Halley, ir jis parašė straipsnį, jame išreiškė mintį, jog, užuot tikėjęsi ilgo gyvenimo, žmonės drąsiai priimtų faktą, kad gali mirti anksčiau laiko. Jis rašė: „Kaip neteisingai skundžiamės, kad gyvenimas trumpas, ir jaučiamės nuskriausti, jei nesulaukiame senatvės; o, pasirodo, pusė gimusiųjų miršta per septyniolika metų... [Todėl] užuot niurnėję dėl to, ką vadiname pirmalaike mirtimi, turėtume kantriai ir ramiai priimti faktą, kad išnyksime, nes mūsų medžiaga laikina, ir ji neišvengiamai išnyksta." Be abejo, su mirtimi susiję lūkesčiai buvo daug sudėtingesnis dalykas, negu galima manyti žvelgiant tik į skaičius.

Tikruosius skaičius trukdo sužinoti ir dar vienas veiksnys, kuris moterims buvo svarbi priežastis vengti nėštumo: būtent tuo metu visoje Europoje gausybė moterų mirdavo nuo paslaptingos naujos ligos, kurios gydytojai nepajėgė nei įveikti, nei suprasti. Tai pogimdyminė karštligė, pirmą kartą užfiksuota Leipcige 1652 m. Kitus du šimtus penkiasdešimt metų su ja susidūrę gydytojai moterims niekaip negalėdavo padėti. Pogimdyminės karštligės buvo itin bijoma, nes ji užklupdavo staiga, dažnai praėjus keletui dienų po sėkmingo gimdymo, kai gimdyvė būdavo visiškai sveika. Per kelias valandas auka imdavo smarkiai karščiuoti ir kliedėti, tai trukdavo apie savaitę, o tada ji arba pasveikdavo, arba mirdavo. Liga dažniau baigdavosi mirtimi. Smarkiausių ligos protrūkių metu mirdavo 90 procentų ligonių. Iki XIX amžiaus pabaigos dauguma gydytojų manė, kad ligą sukelia blogas oras arba palaida moralė, tačiau iš tiesų jų pačių nešvarūs pirštai pernešdavo mikrobus nuo vienos jautrios gimdos ant kitos. Dar 1847 m. Vienos gydytojas Ignazas Semmelweisas pastebėjo: jei ligoninės darbuotojai nusiplauna rankas šiek tiek chloruotame vandenyje, įvairiausio pobūdžio mirčių labai sumažėja, tačiau beveik niekas nekreipė į jį dėmesio, ir turėjo praeiti dešimtmečiai, kol antiseptines priemones imta vartoti visuotinai.

Keletui moterų pasisekė: kai atsirado akušerinės replės, leisdavusios pakeisti kūdikio padėtį, atsivėrė bent šiek tiek saugesnio gimdymo galimybė. Deja, jų išradėjas Peteris Chamberlenas, užuot pasidalijęs savo išradimu su pasauliu, nusprendė jį nuslėpti, nes tai buvo naudinga jo praktikai, o jo įpėdiniai šią apgailėtiną tradiciją išlaikė dar šimtą metų, kol tokias reples nepriklausomai išrado kiti. Tuo tarpu nesuskaičiuojama daugybė moterų mirė kančiose, nors to būtų buvę galima išvengti. Reikia pripažinti, ir pačios replės kėlė pavojų. Jos nebuvo sterilizuojamos ir jas naudojant aiškiai neišvengta traumų, o jei būdavo naudojamos ne itin atsargiai, nesunkiai galėdavo gerokai sužeisti ir kūdikį, ir gimdyvę. Dėl šios priežasties daugybė gydytojų nenorėjo jų naudoti. Labiausiai pagarsėjęs atvejis – princesė Šarlotė, kuri turėjo paveldėti Jungtinės Karalystės sostą, 1817 m. mirė gimdydama savo pirmąjį kūdikį, nes vyriausiasis gydytojas seras Richardas Croftas neleido kolegoms naudoti replių jos kančioms palengvinti. Po daugiau nei penkiasdešimties valandų alinančių ir bergždžių sąrėmių mirė ir kūdikis, ir gimdyvė.

Šarlotės mirtis pakeitė Britanijos istoriją. Jei ji būtų likusi gyva, nebūtų atėję Viktorijos laikai, nes nebūtų buvę karalienės Viktorijos. Tauta buvo sukrėsta ir nenorėjo atleisti gydytojui. Priblokštas ir prislėgtas dėl visuotinio pasmerkimo Croftas užsidarė kambaryje ir paleido kulką sau į galvą.

Iki naujųjų laikų pagrindiniai motyvai, kuriais dauguma žmonių – tiek vaikų, tiek suaugusiųjų – vadovaudavosi gyvenime, buvo grynai ekonominiai. Vargingesniuose namuose – o tokie, be abejo, ir sudarė daugumą – į kiekvieną asmenį kiek įmanoma anksčiau buvo pradedama žiūrėti kaip į gamybos vienetą. Johnas Locke'as Prekybos ministerijai skirtame 1697 m. rašinyje teigė, kad vargšų vaikai turėtų stoti prie darbo nuo trejų metų, ir niekam neatrodė, kad tai neįgyvendinama arba žiauru. Mažasis mėlynasis berniukas iš angliško vaikiško eilėraštuko, kur avys pabėgo į pievą, o karvės – į javų lauką, greičiausiai buvo ne vyresnis negu maždaug ketverių, nes vyresnių vaikų reikėjo sunkesniems darbams.

Blogiausiais atvejais kai kuriems vaikams teko dirbti sunkiausius darbus. Jau šešiamečiai (abiejų lyčių) dirbo kasyklose, kur dėl smulkaus sudėjimo galėdavo patekti į ankštas vietas. Dėl karščio ir noro nesugadinti drabužių jie dažnai dirbo nuogi (suaugę vyrai taip pat tradiciškai dirbdavo nuogi; moterys paprastai dirbdavo nuogos iki juosmens). Didžiąją dalį metų kasyklų darbininkai nematydavo saulės šviesos, todėl jiems trūko vitamino D, ir daugelis užaugdavo žemi ir silpni. Netgi palyginti nesunkūs darbai dažnai buvo pavojingi. Centrinės Anglijos keramikos pramonės rajono gamyklose vaikai valydavo indus, kuriuose buvo švino ir arseno likučių. Šios medžiagos juos pamažu apnuodydavo ir daugelį galiausiai ištikdavo įvairių rūšių paralyžius bei apopleksija.

Iš visų dirbančių vaikų labiausiai nepavydėtina dalia tekdavo kaminkrėčiams, kuriuos dar vadino „berniukais lipikais". Jie pradėdavo dirbti anksčiau, dirbdavo sunkiau ir mirdavo pirma kitų. Dauguma jų savo trumpą karjerą pradėdavo būdami maždaug penkerių, nors yra užfiksuota, kad vienas berniukas pradėjo mokytis šio amato trejų su puse – tokio amžiaus, kai netgi paprasčiausios užduotys tikriausiai atrodo painios ir baugina. Šiam darbui reikėjo mažų berniukų, nes dūmtraukiai buvo siauri, o dažnai ir labai vin-

giuoti. „Kai kurie, – rašo Johnas Walleris, – turėjo stačių kampų, horizontalių arba įstrižų atkarpų, netgi sudarė zigzagus arba staigiai leisdavosi žemyn, o tik tada kildavo prie kamino. Viename Londono dūmtraukyje kryptis keitėsi netgi keturiolika kartų – stulbinamai daug." Šis darbas buvo žvėriškas. Vienas būdas paraginti berniukus netinginiauti buvo židinyje uždegti krūvą šiaudų, kad dūmtraukyje juos pasiektų karščio banga. Daugelis berniukų kaminkrėčių savo trumpą karjerą baigdavo iki vienuolikos arba dvylikos metų, likdavo kuproti, netekę sveikatos. Regis, ypač būdinga profesinė liga buvo kapšelio vėžys.

Tokiame žiauriame ir beviltiškame pasaulyje Isaaco Ware'o istorija atrodo tikras stebuklas. Ware'o vardas nuolat minimas XVIII a. architektūros istorijos knygose – jis tapo pagrindiniu tų laikų architektūros kritiku ir jo nuomonė darė didelę įtaką. (Galbūt atsimenate iš mūsų apsilankymo rūsyje – būtent Ware'as XVIII a. viduryje prisidėjo prie to, kad raudonos plytos išeitų iš mados, nes pavadino jas „pernelyg ryškiomis ir nemaloniomis akiai".) Tačiau Ware'as nebuvo aukštos kilmės. Gyvenimo pradžioje jis buvo gatvės berniūkštis ir kaminkrėtys, o už savo rafinuotą skonį ir sėkmę turi būti dėkingas nežinomam džentelmenui, apie 1712 m. nepaprastai kilniai pasielgusiam. Džentelmeno asmenybė niekad nebuvo atskleista, tačiau daugiau ar mažiau visuotinai manoma, kad tai trečiasis Berlingtono erlas, kuris pastatė Čiziko rūmus ir buvo vienas iš žmonių, turėjusių daugiausia įtakos to laiko skoniui. Kartą Londone žingsniuodamas Vaitholo gatve jis pamatė berniuką kaminkrėtį, ant šaligatvio angliuku piešiantį Banketų rūmus. Piešinėlis rodė tokį nepaprastą talentą, kad Berlingtonas priėjo pažiūrėti, tačiau vaikas, išsigandęs, kad pateko į bėdą, prapliupo verkti ir bandė piešinėlį nuvalyti. Džentelmenas jį nuramino ir užmezgė su juo pokalbį. Įgimti berniuko gabumai padarė džentelmenui tokį įspūdį, kad jis sumokėjo darbdaviui už berniuko išlaisvinimą, pasiėmė jį į namus ir per ilgą laiką galiausiai padarė iš jo džentelmeną. Jis išsiuntė berniuką į pažintinę kelionę po didžiuosius Europos miestus ir padėjo įgyti rafinuotą skonį visose gyvenimo srityse.

Jo globojamas Ware'as tapo kvalifikuotu ar net puikiu architektu, tačiau tikroji jo dovana buvo arbitro ir mąstytojo talentas. Jis paliko keletą svarbių knygų, tarp jų gerai vertinamą Palladio *Keturių knygų apie architektūrą* ver-

timą ir *Išsamų architektūros vadovą* (*The Complete Body of Architecture*), kuris ir profesionalams, ir mėgėjams tapo tikra skonio ir įžvalgumo biblija. Tačiau Ware'as niekad visiškai neatsikratė savo kuklios kilmės. Sakoma, kai jis 1766 m. mirė, ant jo odos vis dar buvo matyti nenuplaunamos suodžių dėmės.

Nereikia nė sakyti, kad Ware'as – išimtis. Dauguma vaikų buvo visiškai savo darbdavių valioje, ir kartais su jais elgtasi siaubingai. Liūdnai pagarsėjo nutikimas ūkininko iš Malmsberio, Viltšyro grafystės, kuriam šovė į galvą iškastruoti du savo mažuosius pameistrius ir parduoti juos kaip dainininkus operos trupei. Jam sutrukdė įvykdyti antrąją sumanymo dalį, tačiau, deja, ne pirmąją.

Net XIX amžiui įsibėgėjus beveik nebuvo vaikų teisinės apsaugos. Pavyzdžiui, iki 1814 m. nebuvo įstatymo, draudžiančio pavogti vaiką. 1802 m. Midlsekse moteris, vardu Elizabeth Salmon, pavogė mergaitę Elizabeth Impey, bet buvo apkaltinta tik vaiko kepuraitės ir suknelės vagyste, nes kitkuo ji įstatymo nepažeidė. Kadangi vaikų grobikai taip mažai rizikavo, plačiai manyta, kad čigonai vagia ir parduoda vaikus, ir, regis, čia buvo dalis tiesos. Pagarsėjo Mary Davis istorija – ši kilminga moteris 1812 m. rado dingusį savo sūnų valantį kaminą užeigoje, kurioje atsitiktinai buvo apsistojusi.

Pramoninė revoliucija, bent iš pradžių, tik pablogino padėtį. Iki 1844 m., kai Fabrikų įstatymas sutrumpino vaikų darbo dieną, dauguma fabrikų dirbdavo nuo dvylikos iki keturiolikos valandų per dieną ir šešias dienas per savaitę. Kai kurie veikdavo netgi ilgiau, ypač įtemptu metu, kai reikėjo vykdyti didelius užsakymus. 1810 m. paaiškėjo, kad viename fabrike pameistriai stovėdavo prie mašinų nuo 5.50 val. ryto maždaug iki devintos vakaro; vienintelė pertrauka, skirta pavalgyti, trukdavo nuo trisdešimties iki keturiasdešimt penkių minučių, ir kartais jie netgi valgė prie mašinų. Beveik visur maistas buvo toks, kad vos palaikydavo gyvybę. „Per pusryčius ir vakarienę jie gauna vandeningos košės, o per pietus paprastai avižinį paplotėlį su melasa arba prasta sriuba", – rašė inspektorius. Kai kuriuose fabrikuose tekdavo dirbti labai sunkiomis sąlygomis. Kai kurias žaliavas, pavyzdžiui, linus, apdirbant reikėjo nuolat drėkinti, todėl kai kurie darbininkai visą laiką būdavo permirkę mašinų purškiamu vandeniu. Žiemą tai turėjo būti nepakeliama. Beveik

visos pramonėje naudotos mašinos buvo pavojingos, ypač tiems, kurie prie jų dirbo išbadėję ir išsekę. Pasakojama, jog kai kurie vaikai taip nuvargdavo, kad nepajėgdavo valgyti ir kartais užmigdavo su kąsniu burnoje.

Tačiau jie bent turėjo nuolatinį darbą. Tiems, kurie priklausė nuo atsitiktinių darbų, gyvenimas buvo begalinė loterija. Apskaičiuota, kad 1750 m. trečdalis Londono centrinės dalies gyventojų kas vakarą eidavo miegoti neturėdami „beveik nė skatiko", ir laikui bėgant jų tik daugėjo. Dirbantys atsitiktinius darbus nubudę ryte retai žinodavo, ar tą dieną uždirbs tiek, kad galėtų pavalgyti. Daugelio gyvenimo sąlygos buvo baisios; Henry Mayhew savo keturtomio veikalo *Londono darbininkai ir skurdžiai* visą tomą skyrė vargingiausiems iš vargingiausiųjų – šiukšlininkams. Beviltiška padėtis priversdavo juos vertinti beveik viską, ką kiti išmesdavo pakelėje. Mayhew rašė:

> Daugelis dalykų, kuriuos kaimo vietovėse vargšai numeta pakelėje, [...] Londone stveriami, tarsi būtų gėrybės; jie branginami, lyg būtų verti pinigų. Pavyzdžiui, suglamžyta ir suplyšusi skrybėlaitė arba, dar geriau, sena, nusitrynusi, beformė, kiaura skrybėlė be atbrailų gatvėje pakeliama ir rūpestingai dedama į krepšį [...].

Jie gyveno tokiomis skurdžiomis sąlygomis, kad tai sukrėsdavo netgi visko mačiusius stebėtojus. Ketvirtajame XVIII a. dešimtmetyje vienas gyvenamųjų namų inspektorius pasakojo: „[Viename kambaryje] gyveno vyras, dvi moterys ir du vaikai, ir jame buvo vargšės merginos, kuri prieš kelias dienas mirė gimdydama, kūnas." Neturtingi tėvai paprastai turėdavo daug vaikų. Tai buvo tam tikras būdas pasirūpinti senatve: jie tikėdavosi, jog išgyvens pakankamai palikuonių, kad galėtų padėti jiems nusenus. Antrojoje XIX a. pusėje trečdalyje Anglijos šeimų buvo aštuoni ar daugiau vaikų, dar trečdalyje – nuo penkių iki septynių, o kitose (šią dalį sudarė beveik vien turtingesnieji) – keturi ir mažiau. Vargingesniuose rajonuose reta šeima galėdavo visus išmaitinti, todėl prasta mityba buvo daugiau ar mažiau visuotinis reiškinys. Manoma, mažiausiai 15 proc. vaikų dėl rachito iškrypdavo keliai ir dubens kaulai. Dauguma šių nelaimėlių buvo iš skurdžiausio neturtingųjų sluoksnio. Viduriniais Viktorijos valdymo laikais vienas Londono gydytojas išspausdino maisto, kuriuo jis matė maitinant kūdikius, sąrašą: veršio kojos

šaltiena, aliejuje išmirkytos sužiedėjusios bandelės, kremzlėta mėsa, kurios jie neįkanda. Pradėję vaikščioti vaikai kartais maitinosi tuo, kas nukrisdavo ant grindų, ar kitomis rastomis atliekomis. Sulaukę septynerių ar aštuonerių, daugelis vaikų buvo siunčiami į gatvę pasirūpinti savimi patys. Apskaičiuota, kad septintajame XIX a. dešimtmetyje Londone gyveno šimtas tūkstančių beglobių valkataujančių vaikų. Jie neturėjo jokio išsilavinimo, įgūdžių, jokio tikslo ir ateities. Vienas amžininkas rašė: „Pribloškia vien jų skaičius."

Tačiau idėja šiuos vaikus lavinti buvo beveik visuotinai bjaurimasi. Bijota, kad išsimokslinę vargšai įgis troškimų, kurių jiems nedera turėti ir į kuriuos, tiesą sakant, jie neturi teisės. Seras Charlesas Adderley, kuris šeštojo XIX a. dešimtmečio pabaigoje buvo atsakingas už valstybės švietimo politiką, kategoriškai pareiškė: „Neabejotinai blogai mokykloje laikyti paprastus darbininkų klasės vaikus, mat jie sulaukia amžiaus, kai gali dirbti jiems deramą darbą." Taip elgtis „būtų taip pat neprotinga ir netinkama, kaip versti darbuotis kastuvu Itono ir Harou berniukus"*.

Ryškiausias tokio žiauraus požiūrio pavyzdys – pastoriaus Thomo Roberto Malthuso (1766–1834) *Apybraiža apie gyventojų skaičiaus principą ir jo įtaką būsimiems visuomenės patobulinimams (Essay on the Principle of Population as It Affects the Future Improvements of Society)*, anonimiškai išspausdinta 1798 m. Ji iš karto tapo labai įtakinga. Malthusas kaltino vargšus dėl jų vargų ir prieštaravo idėjai šelpti mases, nes esą tai tik stiprina jų polinkį tinginiauti. Jis rašė: „Net kai jie turi progą taupyti, retai pasinaudoja ja, ir viską, kas lieka patenkinus kasdienius poreikius, paprastai išleidžia alinėje. Todėl galima teigti, kad Anglijos valstybės pagalbos neturtingiesiems įstatymai mažina ir prastuomenės sugebėjimą, ir norą taupyti, ir tokiu būdu susilpnina vieną stipriausių paskatų būti blaiviems ir darbštiems, taigi ir siekti laimės." Jam ypač kėlė nerimą airiai; laiške draugui 1817 m. jis rašė: „Didelę jų dalį reikėtų nušluoti nuo žemės paviršiaus." Šiam žmogui nebuvo būdinga karšta krikščioniška meilė.

Gyvenimo sąlygos buvo baisios ir negerėjo, todėl visur, kur gyveno daugiau vargšų, sparčiai didėjo mirtingumas. XIX a. viduryje Dadlyje, centrinėje

* Itonas ir Harou – Anglijos vietovės, kuriose veikia žinomos berniukų mokyklos (*vert. past.*).

Anglijos dalyje, vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė sumažėjo iki vos 18,5 metų, o tai Britanijoje buvo neregėta nuo bronzos amžiaus. Netgi sveikiausiuose miestuose vidutinė gyvenimo trukmė buvo 26–28 metai, ir nė viename Britanijos mieste neviršijo trisdešimties.

Kaip visada, labiausiai kentėjo mažieji, tačiau jų gerovei ir saugumui buvo skiriama stebinamai mažai dėmesio. Nedaug kas tiek byloja apie gyvenimą XIX a. Britanijoje kaip faktas, kad Žiauraus elgesio su gyvūnais prevencijos draugija įsikūrė šešiasdešimčia metų anksčiau nei panaši vaikus ginanti draugija. Turbūt ne mažiau reikšminga tai, kad pirmoji draugija 1840 m., praėjus šiek tiek daugiau nei penkiolikai metų nuo įsteigimo, gavo *Karališkosios* žiauraus elgesio su gyvūnais prevencijos draugijos vardą, o Nacionalinė žiauraus elgesio su vaikais prevencijos draugija ir šiandien tokio vardo nėra gavusi.

II

Kai jau atrodė, kad Anglijos vargšų gyvenimas labiau blogėti negali, jis vis tiek pablogėjo. Tai lėmė 1834 m. priimti nauji pašalpų vargšams įstatymai, juos imtasi griežtai įgyvendinti. Vargšų pašalpos visada buvo kebli tema. Daugeliui pasiturinčių Viktorijos laikų žmonių labiau rūpėjo ne baisi vargšų padėtis, bet jiems skiriamos pagalbos kaina. Pašalpų vargšams įstatymai egzistavo jau nuo karalienės Elžbietos laikų, tačiau kiekvienai parapijai buvo leidžiama spręsti, kaip juos taikyti. Būta ir gana dosnių parapijų, bet kitose elgtasi taip šykščiai, kad ligoniai ir gimdančios moterys būdavo išvežami į kitą parapiją, kad jais pasirūpintų kita žinyba. Valdininkus ypač erzino nesantuokiniai vaikai, ir vietos valdžia beveik nesveikai uoliai rūpinosi, kad nusižengėliai būtų deramai nubausti ir prisiimtų atsakomybę už tai, ką padarė. Štai tipiškas XVII a. pradžios Lankašyro teismo sprendimas:

> Senmergė Jane Sotworth iš Raitingtono prisiekia, kad ūkininkas Richardas Garstange'as iš Fazakerlio yra jos pavainikės dukters Alice tėvas. Ji įpareigojama

globoti vaiką dvejus metus su sąlyga, kad neelgetaus, paskui vaiką, kol šiam sukaks dvylika metų, įpareigojamas globoti Richardas. Jis duos Jane'i karvę ir 6 šilingus grynais pinigais. Abu šiandien bus nuplakti Ormskerke.

XIX a. pradžioje pašalpų vargšams problema virto visos šalies krize. Napoleono karų išlaidos smarkiai ištuštino valstybės iždą, o atėjus taikai reikalai tik pablogėjo, nes maždaug trys šimtai tūkstančių kareivių ir jūreivių grįžo į civilinį gyvenimą ir ėmė ieškoti darbo šalyje, kuri ir taip buvo apimta nuosmukio.

Beveik visi sutarė, kad šias problemas galima išspręsti sukūrus nacionalinį vargšų prieglaudų tinklą, kuriame galiotų bendros nacionalinės taisyklės. Komisija, kuriai pirmininkavo nenuilstantis Edwinas Chadwickas, apsvarstė šį reikalą su laikui (ir Chadwickui) būdingu kruopštumu ir parengė išsamią trylikos tomų ataskaitą. Vienas punktas, kuriam pritarė visi, skelbė, jog naujosios prieglaudos turėtų būti kiek įmanoma nemalonesnės, kad neimtų traukti vargšų. Vienas iš komisijos apklaustų žmonių papasakojo pamokomą istoriją, kuri taip gerai atspindi tuo metu vyravusią nuomonę, kad verta ją čia pateikti visą:

Atsimenu Wintle'ių šeimos atvejį. Ją sudarė vyras, žmona ir penki vaikai. Maždaug prieš dvejus metus tėvas, motina ir du vaikai sunkiai sirgo ir labai nuskurdo, todėl turėjo parduoti visus savo menkus baldus, kad pragyventų. Jie gyveno netoliese. Kai išgirdome apie nepaprastą jų skurdą, nuėjau pas juos ir pasiūliau pašalpą, tačiau jie griežtai jos atsisakė. Pranešiau apie tai pastoriaus padėjėjui, jis nusprendė palydėti mane ir abu vėl primygtinai raginome šeimą priimti pašalpą, tačiau jie vis tiek atsisakė, ir negalėjome jų įtikinti priimti pasiūlymo. Tačiau mums taip parūpo šis atvejis, kad supakavę nusiuntėme jiems 4 šilingus ir laišką, kuriame paprašėme jų kreiptis ir ateityje, jei nepasveiks; jie taip ir padarė, ir nuo tada (jau daugiau kaip dvejus metus), manau, jie nedingo iš mūsų sąrašų ilgiau nei tris savaites, nors šeimoje beveik arba visai nebesergama. Taigi mes iš esmės sugadinome jų išsiugdytus įpročius, kai dar buvo darbštūs; nedvejodamas galiu pasakyti: gavus parapijos paramą devyniais atvejais iš dešimties – būtent toks rezultatas.

Komisijos ataskaitoje šventeiviškai priekaištaujama tiems, „kurie laiko parapijos paramą privilegija ir reikalauja jos kaip teisėtai priklausančio daly-

ko". Komisijos nuomone, pašalpą pasidarė taip lengva gauti, jog „skurdžiui atrodo, kad valdžia jo naudai apsiėmė atšaukti įprastus gamtos dėsnius ir pasirūpinti, kad vaikai nekentėtų dėl blogo savo tėvų elgesio, žmona – dėl vyro, o vyras – dėl žmonos; kad nė vienas neprarastų išteklių, reikalingų pasiturinčiai pragyventi, nors ir koks tingus, išlaidus ar sugedęs jis būtų". Su įkarščiu, grėsmingai primenančiu paranoją, ataskaitoje teigiama, jog skurdžius darbininkas gali tyčia „atkeršyti parapijai" vesdamas ir susilaukdamas vaikų, kad „padidintų vietos gyventojų perteklių, pamažu sunaudojantį lėšas, reikalingas išlaikyti jam ir kitiems parapijos darbininkams". Taip darydamas jis nieko neprarastų – šiaip ar taip, vaikus galima pristatyti prie darbo namie ir „paversti pelno šaltiniu tėvams, jei darbas gerai sektųsi, o jei nesisektų, juos išlaikytų parapija".

Kad nekiltų abejonių, jog vargšams už tinginystę niekada nebus atlyginta geru, naująsias prieglaudas rengė kaip įmanoma atšiauresnes ir niūresnes. Vyrai buvo atskiriami nuo žmonų, vaikai – nuo tėvų. Kai kurių prieglaudų gyventojai turėjo dėvėti uniformas, primenančias kalėjimo drabužius. Juos specialiai maitino prastu maistu. („Maistas jokiu būdu negali prilygti tokiam, koks įprastas apylinkės darbininkams, arba būti geresnis", – pareiškė komisijos nariai.) Valgykloje ir darbo metu buvo draudžiama kalbėtis. Buvo negailestingai žudoma viltis pasijusti laimingiems.

Prieglaudos gyventojai turėjo kasdien valandų valandas dirbti, kad užsidirbtų maistą ir pastogę. Jiems dažnai duodavo pašyti pluoštą iš senų labai degutuotų virvių, paskui naudojamą plyšiams laivuose kamšyti. Tai buvo sunkus, bjaurus ir kankinamai lėtas darbas. Kieti plaušai galėjo skaudžiai įpjauti. Rytų Londono Tuopų prieglaudoje vyrai per dieną turėdavo supašyti penkis su puse svaro virvių – beveik dvigubai daugiau, nei reikalauta iš kalinių. Tie, kurie neįvykdydavo normos, valgyti gaudavo tik duonos ir vandens. Iki 1873 m. du trečdaliai Tuopų prieglaudos gyventojų gavo sumažintą maisto davinį. Hampšyro grafystėje, Andoverio vargšų prieglaudoje, vargšai turėdavo malti kaulus trąšoms. Pasakota, kad jie nuolat būdavo taip išbadėję, jog čiulpdavo tų kaulų smegenis.

Medicinos pagalba beveik visur buvo ribota, ją teikdavo nenoriai. Siekiant sutaupyti, prieglaudos pacientus paprastai operuodavo be anestetikų.

Ligos buvo įprastas reiškinys. Plačiai plito plaučių džiova, taip pat odos ir poodinių audinių tuberkuliozė, kuri pažeisdavo ne tik odą, bet ir kaulus bei raumenis; nuolat tvyrojo šiltinės grėsmė. Vaikai apskritai būdavo labai nusilpę, ir ligos, kurios dabar kelia tik mažų nepatogumų, juos pražudydavo. XIX a. tymai pražudė daugiau vaikų negu kuri kita liga. Kokliušas ir krupas numarino dar dešimtis tūkstančių. Tvanki ir perpildyta prieglauda jiems plisti buvo palankiausia vieta.

Kai kurios prieglaudos buvo tokios siaubingos, kad pačios susargdindavo. Vienas neaiškus chroniškas negalavimas – dabar manoma, tam tikras odos užkratų derinys, – vadintas tiesiog „niežais". Beveik neabejotina – jie plito dėl higienos trūkumo, nors turbūt prisidėdavo ir prasta mityba. Dėl nepakankamos mitybos ir prastos higienos daugmaž visuotinai paplito spalinės, kaspinuočiai ir kiti besirangantys parazitai. Patentuotų vaistų bendrovė Mančesteryje gamino vidurių laisvinamuosius vaistus, skirtus patikimai, nors galbūt gana griausmingai iš žarnyno išvaryti visus nepageidaujamus parazitus. Vienas vartotojas su pasididžiavimu tvirtino pašalinęs tris šimtus kirmėlių, „kai kurias – reto storumo". Tačiau prieglaudų gyventojai tegalėjo svajoti apie tokį išsigelbėjimą.

Plačiai paplito ir odos grybelis bei kitos grybelinės infekcijos. Nuolat kėlė rūpesčių utėlės. Vienas būdas jų atsikratyti buvo mirkyti patalynę gyvsidabrio chlorido ir chlorkalkių tirpale – o jis padarydavo paklodes nuodingas ne tik utėlėms, bet ir tiems nelaimėliams, kurie ant jų miegojo. Be to, priimdami į prieglaudą žmones šiurkščiai dezinfekuodavo. Vienoje centrinės Anglijos prieglaudoje berniuko, vardu Henry Cartwrightas, kvapas pasirodė toks nemalonus, kad ūkvedė liepė panardinti jį į kalio sulfido tirpalą, kad kūno kvapas išnyktų, tačiau tai tik nugalabijo vargšelį. Berniuko laiku neištraukė ir jis prigėrė. Valdžia ne visada buvo tokia abejinga šiurkščiam elgesiui. Kai Brentvude, Esekso grafystėje, auklė Elizabeth Gillespie nustūmė mergaitę nuo laiptų ir taip pražudė, ją nuteisė penkerius metus kalėti. Tačiau fizinė ir seksualinė prievarta, ypač vaikų atžvilgiu, buvo itin paplitusi.

Praktiškai į prieglaudas tilpdavo tik tam tikras skaičius žmonių – jie niekada nesudarė daugiau nei penktadalio visų Anglijos vargšų. Kiti skurdžiai išgyvendavo iš specialių pašalpų, kurios pagal įstatymus priklausė ne prie-

glaudose gyvenantiems vargšams. Nedideles pašalpas jie galėjo panaudoti nuomai ir maistui. Gauti šiuos pinigus kartais būdavo beveik neįmanomai sunku. C. S. Peel mini bedarbio piemens iš Kento atvejį. Šis „sąžiningas ir darbštus žmogus, kuris ne dėl savo kaltės liko be darbo", turėdavo kasdien pėsčiomis pirmyn ir atgal keliauti dvidešimt šešias mylias, kad paimtų apgailėtiną vieno šilingo ir šešių pensų pašalpą sau, žmonai ir penkiems vaikams. Piemuo devynias savaites kasdien leisdavosi į varginančią kelionę, kol galiausiai iš silpnumo ir bado susmuko. Londone moteriai, vardu Annie Kaplan, likusiai su šešiais vaikais mirus vyrui, buvo pasakyta, kad ji negalės išlaikyti šešių vaikų iš varganos sumos, kurią gaus, ir turinti išrinkti, kuriuos du vaikus siųs į našlaičių prieglaudą. Kaplan atsisakė. „Jei badaus keturi, tai badaus ir šeši, – pareiškė ji. – Jei turėsiu duonos keturiems, užteks ir šešiems. [...] Neatiduosiu nė vieno vaiko." Valdžia maldavo ją persigalvoti, tačiau ji nenusileido, todėl jie visai neskyrė jai pinigų. Kas nutiko jai ir jos vaikams, nežinoma.

Vienas iš nedaugelio žymių žmonių, kurie veiksmais parodė užuojautą į sunkią padėtį patekusiems vargšams, taip pat yra viena įdomiausių ir labiausiai neįtikėtinų asmenybių. Tai Friedrichas Engelsas, kuris 1842 m., sulaukęs vos dvidešimt vienų, atvyko į Angliją padėti savo tėvui prižiūrėti tekstilės fabriko Mančesteryje. *Ermen & Engels* gamino siuvimo siūlus. Nors jaunasis Engelsas buvo ištikimas sūnus ir gana sąžiningas verslininkas, – vėliau jis tapo verslo partneriu, – jis nuolat po truputį eikvojo lėšas, Londone padėdamas savo draugui ir bendražygiui Karlui Marxui.

Būtų sunku įsivaizduoti du labiau neįtikėtinus tokio asketiško sąjūdžio kaip komunizmas kūrėjus. Engelsas nuoširdžiai troško, kad kapitalizmas žlugtų, tačiau jis praturtėjo ir gyveno ištaigingai, naudodamasis visais kapitalizmo vaisiais. Jis turėjo arklidę su puikiais žirgais, savaitgaliais dalyvaudavo lapių medžioklėje, mėgavosi geriausiu vynu, išlaikė meilužę, linksmindavosi su Mančesterio elitu madingame „Alberto" klube – trumpai tariant, darė viską, ko galima būtų tikėtis iš sėkmingo aukštuomenės atstovo. Tuo tarpu Marxas nuolat smerkė buržuaziją, tačiau kiek galėdamas rinkosi buržuazijos atstovo gyvenimo būdą, leido dukteris į privačias mokyklas ir kiekviena proga girdavosi aristokratiška savo žmonos kilme.

Engelso kantrybė remiant Marxą buvo beveik neįtikėtina. Tais lemtingais 1851 m. Marxas sutiko tapti *New York Daily Tribune* užsienio korespondentu, tačiau iš tiesų net neketino rašyti straipsnių. Jis prastokai mokėjo anglų kalbą. Be to, Marxas sumanė, kad straipsnius už jį rašys Engelsas, o atlyginimą gaus jis pats; būtent taip ir būdavo. Netgi tada jis negaudavo tiek pajamų, kad užtektų nerūpestingo ir prabangaus gyvenimo išlaidoms padengti, todėl pagal jo norą Engelsas eikvojo savo tėvo įmonės pinigus. Engelsas taip darė ne vienus metus, ir pats labai rizikavo.

Prižiūrėdamas fabriką ir remdamas Marxą, Engelsas tuo pat metu nuoširdžiai domėjosi sunkia Mančesterio vargšų padėtimi. Jam ne visada pavykdavo visiškai išvengti išankstinių nuostatų. Kaip matėme ankstesniame skyriuje, jo nuomonė apie airius nebuvo labai gera, ir jis visada buvo linkęs manyti, kad vargšai patys atsakingi už savo liūdną likimą. Tačiau niekas kitas su tokia užuojauta nerašė apie gyvenimą lūšnose Viktorijos laikais. Veikale *Darbininkų klasės padėtis Anglijoje* (*Die Lage der arbeitenden Klasse in England*) jis aprašė žmones, kurie gyvena „neapsakomame purve ir smarvėje", tarp „daugybės nešvarumų, atmatų ir baisiausio purvo"*. Jis pasakojo apie vieną moterį, kurios du berniukai, sustirę ir išbadėję, buvo pagauti vagiant maistą. Kai policininkas nuvedė juos namo, ten rado motiną su kitais šešiais vaikais „tiesiog susikimšusius mažame sandėliuke, kuriame nebuvo jokių baldų, išskyrus dvi senas pintas kėdes be dugnų, staliuką su dviem sulūžusiomis kojomis, šukėtą puoduką ir mažą dubenėlį. Židinyje nė pėdsako ugnies, o kampe – krūvelė skarmalų, kuriuos moteris galėtų susidėti į prijuostę, bet tai buvo visos šeimos patalas"**.

Engelso aprašymai buvo tikrai jaudinami ir dabar dažnai cituojami, tačiau neretai pamirštama, kad jo knyga buvo išleista tik vokiečių kalba 1845 m., o į anglų kalbą išversta tik po trisdešimt dvejų metų. Engelso įtaka Britanijos institucijų reformoms pasireiškė daug vėliau, nei tos reformos prasidėjo.

Tačiau kitur vargšų gyvenimo sąlygos pradėjo traukti dėmesį. Septintajame XIX a. dešimtmetyje atsirado nauja žurnalistų mada: persirengti valkatomis ir patekti į laikinas vargšų prieglaudas – dabar tokias vadintume

* F. Engelsas, *Darbininkų klasės padėtis Anglijoje: remiantis savo stebėjimais ir autentiškais šaltiniais*, vertė N. Karpis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 78.

** Ten pat, p. 55.

nakvynės namais, – kad būtų galima ištirti ir aprašyti jų gyvenimo sąlygas. Skaitytojai galėjo išvengdami pavojų netiesiogiai paragauti aštrių pojūčių – neišeidami iš savo patogių namų patirti tas siaubingas sąlygas. Jie sužinojo, kad Lambeto prieglaudos gyventojai turėdavo nusirengti nuogai ir lipti į nešvarią „silpno avienos sultinio spalvos“ vonią, pilną nešvarumų, kuriuos paliko anksčiau besimaudžiusieji. Toliau jų laukė niūrūs miegamieji, kur vyrai ir berniukai, „visiškai nuogi“, buvo susigrūdę lovose, ne ką geresnėse nei paprasti čiužiniai. „Jaunuoliai gulėjo vyrų glėbiuose, vyrai buvo vienas kitą apsikabinę; nedegė ugnis, nešvietė šviesa, nebuvo prižiūrėtojų; silpnieji visiškai atsidūrę stipriųjų ir žiauriųjų valioje. Ore tvyrojo bjauri smarvė.“

Sujaudinti šių pasakojimų, naujo tipo geradariai pradėjo steigti įvairiausias organizacijas: Komitetą darbininkų pirčių ir skalbyklų steigimui paskatinti, Kovos su mažamečių valkatavimu draugiją, Vestminsterio darbininkų skatinimo ant palangių auginti augalus draugiją, netgi Berniukų, dar nenuteistų už jokį nusikaltimą, gelbėjimo draugiją. Beveik visos jos buvo steigiamos viliantis, kad vargšai liks blaivininkai, krikščionys ir darbštūs (arba tokie taps), laikysis higienos, gerbs įstatymus, bus atsakingi tėvai arba pasižymės kitomis dorybėmis. Kiti siekė pagerinti vargšų gyvenimo sąlygas. Vienas dosniausių buvo George'as Peabody, amerikietis verslininkas, 1837 m. apsigyvenęs Anglijoje (galbūt atsimenate, būtent jis davė lėšų, leidusių į Didžiąją parodą atgabenti ir išdėlioti Amerikos eksponatus). Didelę dalį savo milžiniškų turtų jis išleido visame Londone statydamas vargšams skirtus daugiabučius. Švariuose, palyginti erdviuose Peabody pastatų butuose buvo apgyvendinta beveik penkiolika tūkstančių žmonių, nors geležinė globėjiškumo ranka ir ten buvo skaudžiai akivaizdi. Gyventojams neleisdavo dažyti arba apmušalais išmušti sienų, kabinti užuolaidų ir kitokiais būdais pastebimai suasmeninti savo namų, todėl jie atrodė ne ką gyviau nei kalėjimo kameros.

Tačiau tikrieji pokyčiai prasidėjo šalyje staiga paplitus misionieriškai veiklai, ir ryškiausias jos pavyzdys buvo vieno žmogaus pastangos. Tas žmogus, siekdamas padėti skurstantiems vaikams (dažnai nepaisydamas, ar jie to nori, ar ne), nuveikė daugiau nei kas kitas anksčiau. Tai – Thomas Barnardo. Šis jaunas airis septintojo XIX a. dešimtmečio pradžioje atvyko į Londoną ir taip pasibaisėjo bejėgių vaikų gyvenimo sąlygomis, kad įkūrė organizaciją,

oficialiai pavadintą Nacionaline skurstančių beglobių vaikų pataisos asociacija, nors visi ją vadino tiesiog „Daktaro Barnardo prieglaudomis".

Barnardo buvo egzotiškos kilmės. Jo šeima kilo iš Ispanijos žydų sefardų, tačiau persikraustė į Vokietiją, paskui – į Airiją. Šeima prieš Thomo gimimą (1845) atsivertė į griežtesnį protestantizmą. Thomui Barnardo padarė įtaką fundamentalistinis Plimuto brolių religinis sąjūdis, būtent dėl to jis XIX a. septintojo dešimtmečio pradžioje atvyko į Londoną ketindamas tapti gydytoju, vėliau – misionieriumi Kinijoje. Bet jis niekada neišvyko į Kiniją. Tiesą sakant, jis neįgijo ir gydytojo kvalifikacijos. Tačiau jis pradėjo misionieriškai rūpintis benamiais berniukais (vėliau ir mergaitėmis). Pasiskolinęs pinigų Barnardo atidarė pirmąją prieglaudą Stepnyje, rytų Londone.

Barnardo turėjo puikų talentą formuoti visuomenės nuomonę ir surengė itin sėkmingą kampaniją; jos pagrindą sudarė jo išgelbėtų vaikų nuotraukos „prieš tai" ir „po to". Nuotraukose „prieš tai" nufotografuoti murzini (dažnai ir nedaug apsirengę) beglobiai vaikai niūriais veidais, o nuotraukose „po to" – tie patys vaikai švariai nuprausti, pagyvėję ir spindintys krikščioniško išganymo džiaugsmu. Kampanija buvo tokia sėkminga, kad netrukus Barnardo ėmėsi veiklos daugybėje sričių: ėmė steigti ligonines, prieglaudas kurčnebyliams vaikams, benamiams batų valytojams ir daug kitų įstaigų. Stepnio prieglaudos fasadą puošė šūkis: „Čia priimami visi skurstantys vaikai." Tai buvo neįprastai kilnus požiūris, ir daug žmonių dėl to nekentė Barnardo. Keblumų sukėlė tai, kad sumanymas besąlygiškai priimti berniukus metė iššūkį naujųjų 1834 m. pašalpų įstatymų nuostatoms.

Dėl beribių Barnardo ambicijų kilo tarp jo ir kito misionieriaus – Fredericko Charringtono konfliktas. Charringtonas, be galo turtingos aludarių šeimos atžala, pasirinko misionieriaus kelią staiga, kai vieną dieną išėjęs iš Charringtonų aludės pamatė girtą vyrą mušant žmoną, kuri maldavo duoti pinigų alkaniems vaikams pamaitinti. Nuo tos akimirkos Charringtonas tapo blaivininku, atsisakė savo palikimo ir ėmėsi misionieriškos veiklos tarp vargšų. Jis laikė Mail Endo kelią asmeninėmis valdomis, todėl, kai Barnardo pranešė ketinąs ten atidaryti blaivininkų kavinę, Charringtonas įsižeidė ir pradėjo prieš jį ilgą įvaizdžio griovimo kampaniją. Padedamas klajojančio pamokslininko George'o Reynoldso, dar visai neseniai dirbusio traukinio palydovu, Charring-

tonas skleidė gandus, kad Barnardo meluoja apie savo kilmę, prastai prižiūri prieglaudas, miega su savo būsto savininke ir apgaudinėja visuomenę klaidinga reklama. Jis taip pat darė užuominų, kad Barnardo prieglaudose praktikuojama sodomija, girtuokliavimas, šantažas ir kitos baisiausios nedorybės.

Deja, Barnardo nelaimei, šiuose kaltinimuose buvo bauginamai daug tiesos. Barnardo turėjo šiokį tokį polinkį meluoti ir dabar nevykusiu melu tik pablogino reikalus. Kai kilo įtarimų, kad jis tik apsimeta gydytoju, – pagal 1858 m. Medicinos įstatymą tai buvo gana rimtas kaltinimas, – Barnardo pateikė Vokietijos universiteto diplomą, bet beveik iš karto paaiškėjo, kad tai pigi klastotė. Taip pat buvo įrodyta, kad daugelis vaikų nuotraukų, neva padarytų „prieš tai“ ir „po to“, taip pat suklastotos, kad vaikai atrodytų skurdesni nei yra iš tikrųjų. Daugelis tokių surežisuotų nuotraukų vaizdavo vaikus specialiai suplėšytais drabužiais, pro kuriuos buvo matyti masinančiai daug nuogo kūno. Kai paaiškėjo klastotė, daug kas ėmė tai interpretuoti kaip niekšiškas užuominas apie gašlius instinktus. Net ištikimiausi Barnardo šalininkai atvėso. Daug kas sunerimo ne tik dėl jo reputacijos ir sąžiningumo, bet ir dėl įsiskolinimo. Vienas pagrindinių Plimuto brolių principų buvo ištikimybė taupumui, tačiau Barnardo gausiai ir ne kartą skolinosi pinigų, kad galėtų atidaryti daugiau misionieriškų įstaigų.

Galiausiai Barnardo buvo pripažintas kaltu dėl nuotraukų klastojimo ir melagingo tvirtinimo, kad yra gydytojas, tačiau dėl rimtesnių kaltinimų jį išteisino. Kad ir kaip būtų keista, gyventi Barnardo prieglaudose buvo ne ką geriau nei baisiosiose valdiškose prieglaudose. Vaikus jose keldavo iš lovų 5.30 val., jie turėdavo dirbti iki 18.30 val. su trumpomis pertraukomis pavalgyti, pasimelsti ir šiek tiek pasimokyti. Vakarai buvo skirti kariniam muštrui, pamokoms ir vėl maldoms. Jei berniuką pagaudavo bandantį pabėgti, jis visada būdavo įkalinamas vienutėje. Barnardo ne tik įprastiniu būdu priimdavo vaikus, bet ir „filantropiškai grobdavo“ juos gatvėje. Kasmet maždaug pusantro tūkstančio šių berniukų būdavo be ceremonijų laivu išgabenami į Kanadą, kad prieglaudose atsirastų vietos naujiems berniukams.

Iki savo mirties, 1905 m., Barnardo iš viso priglaudė 250 000 vaikų. Jo organizacija tuo metu buvo įsiskolinusi milžinišką sumą – 250 000 svarų sterlingų.

III

Kol kas kalbėjome tik apie vargšų vaikus, tačiau turtingųjų vaikams tekdavo patirti savų kančių. Žinoma, daugelis badaujančių vargšų būtų buvę laimingi galėdami patirti tokias kančias, tačiau turtingųjų vaikams vis tiek buvo nesaldu. Jiems tekdavo emociškai prisitaikyti ir išmokti gyventi pasaulyje, kuriame trūko švelnumo. Viktorijos laikų Anglijoje iš vidurinės ir aukštesniosios klasės vaikų beveik nuo gimimo būdavo tikimasi, kad jie elgsis paklusniai, pareigingai, sąžiningai, bus darbštūs, tvardysis ir nerodys emocijų. Pasibaigus kūdikystei, vienintelis fizinis būdas parodyti šilumą, kurio retkarčiais buvo galima tikėtis, likdavo rankos paspaudimas. Viktorijos laikų Britanijoje tipiška pasiturinti šeima, vieno amžininko žodžiais, buvo „šalta, griežta, pabrėžtinai ir nežmoniškai santūri, be kruopelytės draugiško, dėmesingo, atjautaus bendravimo, kuris turėtų būti būdingas kiekvienai šeimai".

Pasiturinčiųjų vaikams dažnai tekdavo kęsti charakterio ugdymo kančias. Isabellos Beeton svainis Willy Smilesas turėjo vienuolika vaikų, bet dažnai pusryčių stalas buvo padengiamas tik dešimčiai, kad paskatintų nevėluoti prie stalo. Gwen Raverat, Kembridžo universiteto dėstytojo duktė, prisiminė, kad iš jos buvo reikalaujama košę pasibarstyti druska, užuot, kaip jos tėvams, apsčiai prisibėrus blizgančio cukraus, ir kad jai drausdavo ant duonos teptis uogienės, – esą tokie skanumynai ją išlepintų. Jos amžininkė iš panašios šeimos ilgesingai aprašė maistą, kurio su seserimi gaudavo vaikystėje: „Per Kalėdas gavome apelsinų, bet marmelado niekad neragavome."

Ugdant charakterį buvo ne tik naikinami skonio svogūnėliai. Susidarė ir keista nuomonė, kad jį ugdyti labai padeda baimė. Itin pamėgtos knygos, kurios primindavo jauniesiems skaitytojams, kad mirtis gali užklupti juos bet kurią akimirką, o jeigu ne juos, tai beveik neabejotinai mamą, tėtį, mylimą brolį ar seserį. Tokios knygos visada pabrėždavo, koks nuostabus yra dangus (nors, atrodė, ten irgi nebus uogienės). Regis, siekta padėti vaikams nebijoti mirties, tačiau poveikis beveik visada buvo priešingas.

Kituose literatūros kūriniuose buvo siekiama vaikus įtikinti, kad nepaklusti suaugusiesiems – kvaila ir nedovanotina. Populiarus tų laikų eilėraštis „Labai liūdna pasaka apie degtukus" pasakoja apie mergaitę, kuri nepaklausė švelnaus mamos prašymo nežaisti su degtukais. Kaip byloja eilėraštis:

Paulina kačių neklauso.
Paima degtuką sausą
Brykšt pabrykšt ir dega jau,
Ir liepsnoja vis labiau.
Paulina po namą šoka,
Elgtis su ugnim nemoka.

Staiga, oi! kas čia? ugnis!
Oi, koks baisus reginys!
Dega rūbai ir kasa,
Dega Paulina visa.

Norint užtikrinti, kad eilėraštis bus suprastas teisingai, jis iliustruotas vaizdingu piešinėliu, kuriame mergaitę apgaubia liepsna, o jos veide matyti didžiulio siaubo išraiška. Eilėraštis baigiasi taip:

Viskas sudegė gražiai,
Vaikas ir jo drabužiai.
Liko pelenų krūvelė.
*Ir visai nauji bateliai.**

„Labai liūdna pasaka apie degtukus" yra iš eilėraščių ciklo, kurį parašė vokiečių gydytojas Heinrichas Hoffmannas. Jis sukūrė juos, norėdamas paskatinti savo vaikus gyvenime būti itin atsargius. Hoffmanno knygos buvo nepaprastai populiarios, pasirodė daug vertimų (vienas iš vertėjų buvo Mar-

* H. Hofmanas, *Vaikai-vanagai. Linksmos pasakos ir paveikslėliai*, vertė Kazys Binkis, Kaunas: Pribačis, 1928, p. 6–7.

kas Twainas). Visų šių eilėraščių struktūra vienoda: parodoma, kaip vaikai susiduria su pagunda, kuriai sunku atsispirti, o tada aprašomos neatitaisomos ir skaudžios pasidavimo pagundai pasekmės. Hoffmanno kūriniuose vaikas beveik už bet ką gali sulaukti žiaurių pataisų. Kitame jo eilėraštyje „Pasaka apie Joną pirštažindį" berniukas Jonas perspėjamas nežįsti pirštų – tai atkreips kraugerio siuvėjo dėmesį:

Nes su žirklėmis didžiomis
Gal ateiti nemačiomis
Toks nenaudėlis siuvėjas;
Pirštus gal nukirpt atėjęs.

Deja, mažasis pirštažindys nepaiso patarimo ir patiria, kad bausmė Hoffmanno pasaulyje greita ir neatšaukiama:

Brakšt! Ir atsidarė durys,
Ilgablauzdis, bekepuris
Šoko tuoj vidun, kaip vėjas
Su savo žirklėmis siuvėjas.
Tuoj sučiupo Jono nykštį.
Ėmė Jonui kraujas trykšti.
Dreba Jonas, kaip ta varpa,
O siuvėjas nykščius kerpa.

Kai namo mama atėjo,
Jonas be nykščių stovėjo.
Mama viską tuoj suprato,
*O Jonukas rankas krato.**

Vyresnius vaikus tokie eilėraščiai galbūt pralinksmindavo, tačiau mažesniuosius jie greičiausiai – kaip autorius ir sumanė – gąsdino, ypač dėl to, kad

* Ten pat, p. 15–16.

visad būdavo iliustruoti iškalbingais paveikslėliais, vaizduojančiais mažylius, kuriuos negrįžtamai praryja ugnis, arba kraują, švirkščiantį iš tų vietų, kur anksčiau buvo pirštai.

Pasiturinčiųjų vaikai dažnai būdavo paliekami tarnų globai, o šie turėdavo keistų slaptų užgaidų. Būsimąjį lordą Curzoną, Derbišyro pastoriaus sūnų, vaikystėje metų metus kamavo pusprotė guvernantė. Ji pririšdavo jį prie kėdės, ištisas valandas laikydavo užrakintą spintoje, suvalgydavo jam skirtą desertą, versdavo rašyti laiškus su prisipažinimais nusižengus, nors jis to nepadarė, ir vedžiodavo jį po miestelį juokingai aprengtą, ant kaklo užkabinusi lentelę su užrašu „MELAGIS“, „VAGIS“ arba kokiu kitu, nors paprastai jis tokio apibūdinimo būdavo nenusipelnęs. Ši patirtis jį taip traumavo, kad, kol nesuaugo, negalėjo prisiversti niekam apie tai pasakoti. Ne tokia žiauri, bet vis tiek skaudi buvo būsimojo šeštojo erlo Beauchampo patirtis: jis pateko į religinės fanatikės guvernantės gniaužtus. Ji versdavo jį kiekvieną sekmadienį dalyvauti septyneriose pamaldose, o tarp jų likusį laiką rašyti rašinius apie Dievo gerumą.

Daugelis ankstyvos vaikystės išmėginimų būdavo tik kuklus apšilimas prieš privačioje vidurinėje mokykloje patirsimus sunkumus. Turbūt niekur tais sunkumais nebuvo naudojamasi taip entuziastingai kaip XIX a. Anglijos privačiose mokyklose. Nuo pat atvykimo mokiniai turėdavo laikytis griežto režimo: jie maudydavosi šaltose voniose, dažnai gaudavo mušti ir neragaudavo jokio skanesnio maisto. Radlio koledže netoli Oksfordo berniukai nuolat būdavo tokie išbadėję, kad jiems tekdavo mokyklos sode išsikasti gėlių svogūnėlių ir savo kambariuose keptis juos ant žvakės liepsnos. Kitose mokyklose, kur svogūnėlių nebuvo, berniukai tiesiog valgydavo žvakes. Romanistas Alecas Waugh, rašytojo Evelyno Waugh brolis, lankė Ferndeno parengiamąją mokyklą, kuri, atrodo, puoselėjo sadizmą. Pirmąją dieną mokykloje Aleco pirštus pamirkė inde su sieros rūgštimi, kad jis nustotų graužti nagus, o netrukus jį privertė suvalgyti dubenėlį manų pudingo, į kurį jis ką tik buvo privėmęs. Nenuostabu, kad po šios patirties jo noras valgyti manus išblėso visam gyvenimui.

Gyvenimo sąlygos privačiose mokyklose visada buvo atšiaurios. Iliustracijose pavaizduoti XIX a. mokyklų miegamieji beveik nesiskiria nuo tos pa-

čios paskirties patalpų kalėjimuose ir prieglaudose. Miegamuosiuose dažnai buvo taip šalta, kad naktį ąsočiuose ir dubenyse užšaldavo vanduo. Lovos panėšėjo į medinius gultus, dažnai ant jų šilumai palaikyti ir pasikloti tebūdavo keletas šiurkščių antklodžių. Vestminsterio ir Itono mokyklose apie penkiasdešimt berniukų kas vakarą buvo užrakinami didžiuliuose miegamuosiuose ir paliekami be priežiūros iki ryto, todėl silpnesnieji atsidurdavo stipresniųjų valioje. Mažesnieji berniukai kartais turėdavo keltis vidury nakties ir blizginti batus, semti vandenį ir atlikti kitus namų ruošos darbus, kuriuos reikdavo nudirbti iki pusryčių. Nestebina, kad vėliau Lewisas Carrollis apie mokyklos laikus sakė, jog niekas pasaulyje nepriverstų jo grįžti į tas dienas.

Daugelis berniukų kasdien buvo plakami, kai kurie – ir po du kartus per dieną. Visai negauti lupti būdavo tikra šventė. „Šią savaitę man daug geriau sekėsi aritmetika ir nė karto negavau beržinės košės", – XIX a. pradžioje laiške namo patenkintas rašė berniukas iš Vinčesterio. Paprastai būdavo nuo trijų iki šešių kartų suduodama botagą primenančia rykšte, tačiau retkarčiais vaikai nukentėdavo ir rimčiau. 1682 m. Itono mokyklos direktorius turėjo atsistatydinti, nes užmušė berniuką. Nemažai jaunuolių pamėgo plakimo garsus ir plakant patiriamą skausmą, todėl plakimas dėl malonumo netgi imtas vadinti *le vice anglais**. Bent du XIX a. ministrai pirmininkai, Melbourne'as ir Gladstone'as, turėjo stiprų polinkį į tokius malonumus, o Kovent Gardene ponia Collet laikė viešnamį, kuris specializavosi teikti sekso su plakimu paslaugas.

Iš atžalų, net seniai sulaukusių pilnametystės, labiausiai reikalauta elgtis taip, kaip liepiama. Tėvai pasilikdavo teisę parinkti vaikams sutuoktinius, karjerą, gyvenimo būdą, politines pažiūras, drabužių stilių ir beveik visa kita, ką tik galėdavo jiems paliepti, o jei vaikai nepaklusdavo, į tai atsakydavo finansinėmis bausmėmis. Kai visuomenės reformų šalininkas Henry Mayhew atsisakė paklusti tėvo nurodymams ir netapo teisininku, tėvas atėmė iš jo paveldėjimo teisę. Tas pats vienam po kito nutiko ir šešiems iš septynių Mayhew brolių. Tik septintasis panūdo tapti teisininku (arba galbūt tiesiog paveldėti tėvo valdas); jis pareigingai įgijo teisininko kvalifikaciją ir gavo didelį palikimą. Iš poetės Elizabeth Barrett paveldėjimo teisė buvo atimta dėl to,

* angliškoji yda, silpnybė (*pranc.*).

kad ištekėjo už Roberto Browningo, neturtingo poeto ir – o siaube! – smuklininko anūko. Panašiai tėvai atėmė paveldėjimo teisę ir iš Alice Roberts, nes nepavyko atkalbėti jos netekėti už neturtingo žmogaus, kurio tėvas buvo Romos katalikas ir pianinų derintojas. Laimei, panelės Roberts išrinktasis, kompozitorius Edwardas Elgaras, vėliau išgarsėjo, ir ji jo dėka vis tiek praturtėjo.

Kartais paveldėjimo teisė buvo atimama ir dėl kur kas nereikšmingesnių dalykų. Antrasis lordas Townshendas metų metus širdo dėl to, kad jo sūnus moteriškų manierų, ir staiga išbraukė jį iš testamento, kai vieną dieną nelaimėlis įėjo į kambarį pasipuošęs batus rožiniais kaspinais. Taip pat buvo daug kalbama apie šeštojo Somerseto hercogo, kurį praminė „išdidžiuoju", nutikimą. Jis reikalavo, kad dukterys jo akivaizdoje visada stovėtų, ir, kaip pasakojama, atėmė iš vienos paveldėjimo teisę, kai prabudęs po pogulio užklupo nedėkingąją nenaudėlę sėdinčią.

Dažnai stulbina ir iš tiesų liūdina tai, kad tėvai iš vaikų staiga atimdavo ne tik pinigus, bet ir meilę. Elizabeth Barrett ryšys su tėvu buvo itin artimas, tačiau kai ji pasakė ketinanti tekėti už Roberto Browningo, misteris Barrettas nustojo su ja bendrauti. Jis niekad daugiau su dukra nebesikalbėjo ir nerašė jai, nors jos vyras buvo talentingas ir gerbiamas žmogus ir jį su Elizabeth siejo didžiulė meilė. Paradoksaliame Viktorijos laikų šeimos pasaulyje paklusnumas buvo svarbiau už meilę ir laimę, ir šis keistas, skausmą nešantis įsitikinimas pasiturinčiųjų šeimose išliko mažiausiai iki Pirmojo pasaulinio karo.

Taigi gali susidaryti įspūdis, kad Viktorijos laikų žmonės ne atrado vaikystę, bet veikiau *paneigė* ją. Tačiau iš tiesų viskas buvo daug sudėtingiau. Nerodydami meilės vaikams, kai šie buvo maži, tačiau stengdamiesi kontroliuoti jų elgesį net jiems užaugus, Viktorijos laikų žmonės keistai tuo pat metu bandė ir užgniaužti vaikystę, *ir* padaryti taip, kad ji tęstųsi amžinai. Turbūt nekeista, kad Viktorijos laikų pabaiga beveik tiksliai sutapo su psichoanalizės atsiradimu.

Nepaklusti tėvams buvo taip nepriimtina, kad dauguma vaikų visada paklusdavo jiems ir suaugę. Puikus pavyzdys – Charlesas Darwinas. Kai jaunajam Darwinui pasiūlė keliauti Karališkojo laivyno laivu *Beagle*, jis parašė tėvui jaudinantį laišką ir jame paaiškino, kodėl nori leistis į šią kelionę ir kad žūt-

būt jos trokšta, tačiau stengėsi uoliai patikinti tėvą iškart atsisakysiąs kelionės, jei šis sumanymas tėvui bent akimirką pasirodys „nepriimtinas“. Ponas Darwinas apsvarstė šį reikalą ir pareiškė, kad sumanymas jam *pasirodė* nepriimtinas, todėl Charlesas visai neprieštaraudamas atsisakė kelionės. Šiandien mums atrodo neįsivaizduojama, kad Charlesas Darwinas galėjo nevykti *Beagle* laivu. Darwinui atrodė neįsivaizduojama nepaklusti tėvui.

Žinoma, galiausiai Darwinas išvyko į kelionę. Jo tėvas nusileido iš dalies dėl vienos keistos, bet daugelio aukštesniosios klasės atstovų gyvenime labai reikšmingos aplinkybės: santuokos tarp giminių. Vesti pusseserę ar ištekėti už pusbrolio XIX a. buvo stebinamai įprasta, ir geriausias šio reiškinio pavyzdys buvo Darwinai ir jų giminaičiai Wedgwoodai (garsūs savo keramika). Charlesas vedė pirmos eilės pusseserę Emmą Wedgwood, mylimo dėdės Josiah dukterį. Tuo tarpu Darwino sesuo Caroline ištekėjo už Josiah Wedgwoodo III, Emmos brolio ir savo (bei Charleso) pusbrolio. Kitas Emmos brolis Henry vedė ne Darwinų šeimos atstovę, bet pirmos eilės pusseserę iš kitos Wedgwoodų giminės linijos ir šitaip prie stebinamai painios šeimos genealogijos prijungė dar vieną giją. Galiausiai Charlesas Langtonas, kurio nei su viena, nei su kita šeima nesiejo giminystės ryšiai, iš pradžių vedė Charlotte Wedgwood, kitą Josiah dukterį ir Charleso pusseserę, o Charlotte'i mirus – Darwino seserį Emily, ir šitaip tapo savo svainės svainės vyru, sukurdamas galimybę, kad jų vaikai būtų savo pačių pirmos eilės pusbroliai ar pusseserės. Kaip reikėtų įvardinti jų sūnėnų, dukterėčių ir kitos kartos pusbrolių bei pusseserių santykius, beveik neįmanoma pasakyti.

Tačiau gana netikėta – tai buvo viena laimingiausių XIX a. giminių. Atrodo, beveik visi Darwinai ir Wedgwoodai tikrai vieni kitus mylėjo, ir todėl mums pasisekė, nes Darwino tėvui išreiškus nuogąstavimus dėl *Beagle* kelionės Darwino dėdė Josiah mielai užtarė Charlesą ir pasikalbėjo su jo tėvu, savo pusbroliu Robertu. Dar svarbiau tai, kad Robertas leidosi perkalbamas ir iš pagarbos bei meilės pusbroliui Josiah pakeitė savo nuomonę.

Taigi dėdės užtarimas ir šeimos tradicija saugoti genus lėmė, kad Charlesas Darwinas galiausiai išvyko į penkerių metų kelionę jūra ir surinko duomenų, kurie leido jam pakeisti pasaulį. Šiek tiek netikėta, bet kaip tik tai atveda mus į namo viršutinę dalį – paskutinę vietą, kurioje apsilankysime.

DEVYNIOLIKTAS SKYRIUS

Pastogė

I

Tą pilną įvykių 1851 m. vasarą, kai Londone minios plūdo į Didžiąją parodą, o Norfolko grafystėje Thomas Marshamas įsikūrė naujajame name, Charlesas Darwinas savo leidėjams įteikė storą rankraštį apie ūsakojų vėžiagyvių prigimtį ir įpročius – aštuonerius metus trukusių uolių tyrinėjimų vaisių. Pavadinimas *Monografija apie Didžiosios Britanijos* Lepadidae, *arba stiebuotųjų ūsakojų, fosilijas* (*A Monograph of the Fossil Lepadidae, or, Pedunculated Cirripedes of Great Britain*), atrodytų, ne ypač krinta į akis, ir iš tiesų knyga tuomet nesulaukė didelio dėmesio. Tačiau parašęs šį veikalą Darwinas įgijo gamtininko reputaciją ir, vieno biografo žodžiais tariant, „autoritetą, leidusį atėjus laikui prabilti apie kintamumą ir kitimą" – kitaip tariant, apie evoliuciją. Įdomu, kad Darwino reikalai su ūsakojais tuo dar nesibaigė. Po trejų metų jis parašė 684 puslapių tyrimą apie sėsliuosius ūsakojus ir papildomą kuklesnį veikalą apie ūsakojų vėžiagyvių fosilijas, nepaminėtas pirmajame darbe. „Nekenčiu ūsakojų labiau nei kas kitas lig šiol", – pareiškė jis užbaigęs darbą, ir jį nesunku suprasti.

Knygą apie *Lepadidae* fosilijas nelabai pirko, bet jai sekėsi ne blogiau nei kitai 1851 m. išleistai knygai – keistai, mistiškai padrikai parabolei apie banginių medžioklę, pavadintai tiesiog *Banginis* (*The Whale*). Knyga pasirodė laiku, nes banginius visur taip medžiojo, jog jie pradėjo nykti, tačiau kritikų

bei knygų pirkėjų ji nesudomino ir jie jos netgi nesuprato. Ji buvo pernelyg sudėtinga ir paini, pilna savistabos ir nepaneigiamų faktų. Po mėnesio ši knyga pasirodė Amerikoje kitu pavadinimu – *Mobi Dikas* (*Moby-Dick*). Čia jai sekėsi ne geriau. Knygos nesėkmė buvo netikėta, nes dvi ankstesnės jos autoriaus, trisdešimt dvejų Hermano Melville'io, istorijos apie nuotykius jūroje – *Taipi* (*Typee*) ir *Omu* (*Omoo*) – sulaukė didelės sėkmės. Tačiau *Mobi Dikas* jam gyvam esant taip ir neišpopuliarėjo. Tas pat atsitiko ir visoms kitoms jo vėliau parašytoms knygoms. Melville'is beveik užmirštas mirė 1891 m. Jo paskutinės knygos *Bilis Badas* (*Billy Budd*) leidėjas atsirado tik praėjus daugiau nei trisdešimčiai metų po autoriaus mirties.

Kažin ar ponas Marshamas skaitė *Mobi Diką* ar monografiją apie *Lepadidae* fosilijas, tačiau abi šios knygos atspindėjo mąstančių žmonių pasaulyje pastaruoju metu įvykusį esminį pokytį: visus tarsi apsėdo troškimas išsiaiškinti kiekvieną faktą, net atsitiktines smulkmenas, ir paskelbti spaudoje, kad tai visam laikui taptų pripažinta tiesa. Mokslinių polinkių turintiems džentelmenams rinkti faktinę medžiagą tapo paskutiniu mados žodžiu. Vieni susidomėjo geologija ir gamtos mokslais, kiti ėmėsi antikvarinių daiktų. Drąsiausieji paaukodavo namų patogumus ir dažnai ne vienus gyvenimo metus skirdavo tolimiems pasaulio kampeliams tyrinėti. Jie tapo *scientists* (mokslininkais) – šis angliškas žodis atsirado 1834 m.

Jų smalsumas ir pasiaukojimas neturėjo ribų. Jokia vieta jiems nebuvo pernelyg tolima ar nepasiekiama, jokio daikto jie nelaikė nevertu dėmesio. Būtent šiame laikotarpyje augalų ieškotojas Robertas Fortune'as keliavo po Kiniją persirengęs vietiniu gyventoju, rinkdamas informaciją apie arbatžolių auginimą ir apdorojimą; Davidas Livingstone'as prasiskynė kelią Zambezės upe aukštyn ir į paslaptingiausius Afrikos kampelius; botanikai nuotykių ieškotojai šukavo Šiaurės ir Pietų Amerikos centrines sritis ieškodami įdomių naujų augalų; o Charlesas Darwinas, būdamas vos dvidešimt dvejų, kaip gamtininkas išvyko į didžiulę kelionę, vėliau pakeitusią jo ir mūsų gyvenimus tokiais būdais, kokių tada niekas negalėjo nė įsivaizduoti.

Kone viskas, su kuo Darwinas susidūrė per penkerius kelionės metus, patraukdavo jo dėmesį. Jis užfiksavo tiek faktų ir surinko tokią gausybę pavyzdžių, kad prireikė pusantro dešimtmečio užbaigti ūsakojų vėžiagyvių temą. Be

daugelio kitų dalykų, jis surinko šimtus naujų augalų rūšių pavyzdžių, aptiko daug svarbių fosilijų ir geologinių radinių, suformulavo daugelio gerai įvertintą hipotezę koralų atolų susiformavimui paaiškinti ir sukaupė medžiagos bei įžvalgų, kurių prireikė kuriant revoliucingą gyvybės teoriją, – tai neblogi pasiekimai tokio jaunuolio, kuris, jei būtų paklusęs tėvui, būtų tapęs kaimo pastoriumi, kaip ir mūsų ponas Marshamas. Tokia ateitis gąsdino Darwiną.

Keistas dalykas – kaip tyčia, kapitonas Robertas FitzRoy'us pasamdė Darwiną keliauti *Beagle* dėl to, kad jaunuolis turėjo teologinį išsilavinimą ir iš jo tikėtasi, jog ras duomenų, patvirtinsiančių biblinę istorijos sampratą. Įtikinėdamas Robertą Darwiną išleisti Charlesą, Josiah Wedgwoodas stengėsi pabrėžti, jog „domėtis gamtos istorija [...] labai tinka dvasininkui". Bet iš tikrųjų kuo daugiau Darwinas matė pasaulio, tuo labiau stiprėjo jo įsitikinimas, kad Žemės istorija ir pokyčiai tęsiasi kur kas ilgiau ir vyksta sudėtingiau, nei tuo metu buvo tradiciškai manoma. Pavyzdžiui, jo koralinių atolų teorija rėmėsi prielaida, kad laiko tėkmė buvo kur kas ilgesnė nei pagal Biblijoje nurodytus įvykius. Tai įsiutino dievotą ir ūmų kapitoną FitzRoy'ų.

Galiausiai Darwinas sukūrė teoriją, kuri paprastai vadinama geriausiai prisitaikiusiųjų išlikimo teorija ir kurią jis pats vadino teorija apie rūšių atsiradimą kitimo būdu. Žinoma, ji paaiškino nuostabų gyvybės sudėtingumą taip, kad jai apskritai nereikėjo dievybės įsikišimo. 1842 m., praėjus šešeriems metams po kelionės, jis apmetė 230 puslapių santrauką, kurioje bendrais bruožais išdėstė pagrindinius teorijos bruožus. O tada Darwinas žengė keistą žingsnį: užrakino santrauką stalčiuje ir ten laikė dar šešiolika metų. Jis jautė, kad ši tema pernelyg kebli aptarti viešai.

Tačiau iki Darwino žmonės seniai aptikdavo radinių, kurie neatitiko tradicinių įsitikinimų. Tiesą sakant, vienas iš pirmųjų tokių radinių aptiktas vos už kelių mylių kelio nuo senojo pastorato, Hoksno kaime. Paskutiniame XVIII a. dešimtmetyje turtingas žemvaldys ir senienų rinkėjas Johnas Frere'as čia rado slėptuvę su titnaginiais įrankiais, o šalia gulėjo seniai išnykusių gyvūnų kaulų. Radinys rodė, kad šie dalykai yra vienodo senumo, o to neturėjo būti. Laiške Londono Senovės liekanų tyrinėtojų draugijai Frere'as aprašė, kad įrankius gaminę žmonės „nesinaudojo metalais [...] ir [dėl to] juos norėtųsi

priskirti išties labai senam laikotarpiui". Tais laikais tai be galo gili įžvalga – tiesą sakant, per gili, nes jos tada beveik visai nepaisė. Draugijos sekretorius padėkojo jam už „keistą ir labai įdomią informaciją" ir dar maždaug keturiasdešimčiai metų tuo viskas pasibaigė*.

Tačiau ir kiti aptiko įrankių bei senų kaulų, kurie gulėdavo nesuprantamai arti vieni kitų. Netoli Torki esančiame urve, Devono grafystėje, tėvas Johnas MacEnery, katalikų kunigas ir kasinėtojas mėgėjas, aptiko daugiau ar mažiau neginčijamų įrodymų, kad žmonės yra medžioję mamutus ir kitus dabar išnykusius gyvūnus. Kunigui ši mintis pasirodė nemaloniai prieštaraujanti bibliniams principams, tad jis pasiliko radinius sau. Paskui prancūzų muitininkas Jacques'as Boucher de Perthes'as Somos lygumoje rado greta gulint kaulų ir įrankių ir parašė ilgą svarbų darbą *Keltų ir prieštvaninės senovės liekanos (Celtic and Antediluvian Antiquities)*; šis sulaukė tarptautinio susidomėjimo. Beveik tuo pat metu anglas mokyklos direktorius Williamas Pengelly dar kartą ištyrė MacEnery tirtą urvą, taip pat netoli, Briksame, esantį kitą urvą ir paskelbė apie atradimus, apie kuriuos MacEnery nebuvo paskelbęs, nes jie pernelyg jį suglumino. Taigi artėjant amžiaus viduriui darėsi vis aiškiau, kad Žemė turi ne tik ilgą istoriją, bet ir, kaip ją imta vadinti, priešistorę (*prehistory*), nors šis žodis anglų kalboje atsirado tik 1871 m. Apie šių idėjų drąsą daug sako tai, kad dar net nebuvo žodžių joms išreikšti.

O tada 1858 m. vasaros pradžioje Azijoje gyvenantis Alfredas Russelas Wallace'as, kaip plačiai žinoma, pateikė Darwinui įspūdingą netikėtumą. Jis nusiuntė Darwinui rankraštį, pavadintą „Apie atmainų polinkį neribotai tolti nuo savo pirminės formos". Tai buvo paties Darwino teorija, nepriklausomai sukurta kito žmogaus, neturint jokių kėslų. „Niekada nemačiau tokio stulbinamo sutapimo, – rašė Darwinas. – Net jei Wallace'as būtų turėjęs mano 1842 m. apmatų rankraštį, jis nebūtų galėjęs parašyti geresnės trumpos santraukos."

Pagal padorumo taisykles Darwinas turėjo užleisti vietą Wallace'ui ir pripažinti jį vieninteliu teorijos autoriumi. Tačiau Darwinas negalėjo prisiversti

* Po šimto metų, kai pagaliau buvo suvokta atradimo svarba, vienas geologinis laikotarpis buvo pavadintas hoksnu – pagal kaimą, kuriame Frere'as padarė savo atradimą.

pasielgti taip kilniai. Ši teorija jam pernelyg daug reiškė. Vienas iš padėtį sunkinančių veiksnių tuo metu buvo jo sūnaus Charleso, aštuoniolikos mėnesių, sunki liga – skarlatina. Nepaisydamas jos, Darwinas rado laiko brūkštelėti laiškus garsiausiems kolegoms mokslininkams, ir jie padėjo jam sugalvoti išeitį. Buvo sutarta, kad Johnas Hookeris ir Charlesas Lyellis pristatys abiejų darbų santraukas per Karlo Linėjaus draugijos susitikimą Londone ir suteiks Darwinui ir Wallace'ui bendrą pirmumo teisę į naująją teoriją. Jie deramai tai padarė 1858 m. liepos 1 d. Wallace'as, būdamas toli Azijoje, apie šias intrigas nieko nežinojo. Darwinas nedalyvavo, nes tą dieną juodu su žmona laidojo sūnų.

Darwinas nedelsdamas ėmėsi darbo ir išplėtojo savo metmenis, paversdamas juos ištisa knyga, ir ji 1859 m. lapkričio mėnesį buvo išleista pavadinimu *Rūšių atsiradimas natūraliosios atrankos būdu, arba Pranašesnių veislių išlikimas kovoje dėl būvio* (*On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*). Ji iškart pateko į perkamiausiųjų sąrašus. Šiandien beveik neįmanoma įsivaizduoti, kaip stipriai Darwino teorija sutrikdė intelektualų pasaulį ir kaip karštai daugelis žmonių troško, kad ji nebūtų teisinga. Pats Darwinas draugui minėjo, kad rašydamas šią knygą jautėsi „lyg prisipažintų padaręs žmogžudystę".

Daugelis dievotų žmonių tiesiog negalėjo susitaikyti, kad Žemė tokia sena, kaip teigė naujosios teorijos, ir kad gyvybė joje radosi atsitiktinai. Vienas svarbiausių gamtininkų, Philipas Henry Gosse'as, sukūrė šiek tiek neviltimi dvelkiančią alternatyvią teoriją, „prochronizmą", kurioje teigė, kad Dievas padaręs, jog Žemė tik atrodytų sena, idant smalsaus proto žmonėms būtų įdomiau ir jie turėtų kuo stebėtis. Gosse'as tvirtino, jog net ir fosilijos atsirado dėl to, kad Dievas per įtemptą pasaulio kūrimo savaitę įtaisė jas uolose.

Tačiau pamažu išsilavinę žmonės pradėjo pripažinti, kad pasaulis ne tik senesnis nei manyta remiantis Biblija, bet ir kur kas sudėtingesnis, netobulesnis ir netvarkingesnis. Žinoma, visa tai pakenkė ir pasitikėjimui dvasininkais, tokiais kaip ponas Marshamas. Jų pranašumo laikai ėjo į pabaigą.

Užsidegę atkasti vertingų dalykų, daugelis naujųjų tyrinėtojų kartais padarydavo nemažai žalos. Archeologiniai radiniai buvo kasami iš dirvos „tarsi bul-

vės“, kaip sakė vienas sunerimęs liudininkas. Norfolke naujosios Norfolko ir Noridžo archeologijos draugijos nariai (ši draugija įkurta prieš pat ponui Marshamui pradedant eiti pareigas mūsų parapijoje) nusiaubė nemažą dalį grafystės pilkapių, daugiau nei šimtą, ir, vėlesnių mokslininkų kartų nusivylimui, niekaip neužfiksavo, ką rado ir kaip tai buvo išdėstyta.

Aišku, šiek tiek skaudu ir keista, kad kaip tik tada britai, kai atrado savo praeitį, nemažą jos dalį ir sunaikino. Turbūt geriausias šių naujųjų godžių rinkėjų pavyzdys – Williamas Greenwellas (1820–1918), Daramo katedros kanauninkas, kurį kažkada minėjome kaip jo vardu pavadintos ir kai kurių žmonių liaupsinamos (tų, kas tokius dalykus vertina) muselės upėtakiams gaudyti išradėją. Per savo ilgą karjerą Greenwellas sukaupė išskirtinę archeologinių radinių kolekciją – „gavo dovanų, nupirko arba įsigijo nusikalstamu būdu“, kaip sakė vienas istorikas. Jis visoje Anglijoje savarankiškai kasinėjo, nors tiksliau būtų sakyti – sunaikino 443 pilkapius. Galima tarti, Greenwellas darbavosi entuziastingai, bet nerūpestingai. Jis nepaliko beveik jokių užrašų ar ataskaitų, taigi dažnai bemaž neįmanoma nustatyti, kas iš kur paimta.

Greenwello trūkumus atsvėrė ir vienas privalumas: jis atskleidė archeologijos žavesį įspūdingai besivadinusiam žmogui – Augustus Henry Lane'ui Foxui Pittui Riversui. Pittas Riversas prisimintinas dėl dviejų dalykų: jis – vienas iš svarbiausių pirmųjų archeologų ir vienas iš bjauriausių žmonių. Šioje knygoje prabėgomis jį jau esame minėję. Jis – ta grėsminga figūra, reikalavusi, kad jo žmona būtų kremuota. („Po šimts, moterie, tu sudegsi“, – linksmai mėgo sakyti jis.) Jis kilo iš įdomios šeimos. Kai kurias jos nares taip pat esame minėję anksčiau – tai dvi jo tėvų tetos, drąsiai galima teigti – itin smarkios moteriškės. Pirmoji, Penelope, ištekėjo už Klonmelio vikonto Ligonier. Tai ji, kaip galbūt atsimenate, turėjo meilės ryšių su italų grafu, o paskui pabėgo su savo liokajumi. Antroji – moteris, jauna ištekėjusi už Peterio Beckfordo, tačiau pragaištingai įsimylėjusi jo pusbrolį Williamą, tą, kuris pasistatė Fonthilio abatiją. Abi jos – George'o Pitto, pirmojo barono Riverso, dukterys. Iš čia ir kilo dvi mūsų Pitto Riverso pavardės.

Augustus Pittas Riversas buvo bauginamai stambaus sudėjimo, karšto ir ūmaus būdo. Jis griežtai valdė 27 000 akrų Rašmoro dvarą netoli Solsberio

ir liūdnai pagarsėjo savo niekšybėmis. Kartą Pitto Riverso žmona pakvietė vietinius kaimiečius į Kalėdų vakarą ir labai sielojosi, nes niekas neatvyko. Ji nežinojo, kad vyras, nugirdęs apie jos planus, pasiuntė tarną užrakinti dvaro vartų.

Kartais jis itin netikėtai ir visai nepagrįstai įtūždavo. Dėl nenurodyto nusižengimo išvaręs iš dvaro vieną sūnų, Riversas uždraudė kitiems savo vaikams palaikyti su juo ryšius. Tačiau viena duktė, Alice, pasigailėjo brolio ir susitiko su juo prie valdos ribos perduoti trupučio pinigų. Tai sužinojęs, Pittas Riversas sustabdė namo grįžtančią Alice ir žiauriai nuplakė jos pačios jojimo botagu.

Pittas Riversas ypač pagarsėjo tuo, – regis, tai jam buvo tarsi pomėgis, – kad iškeldindavo senus nuomininkus. Kartą jis oficialiai pranešė apie iškeldinimą vienam vyrui ir jo luošai žmonai. Abu buvo sulaukę devintos dešimties. Kai jie paprašė persvarstyti sprendimą, nes, likę be gyvų artimųjų, neturėjo kur eiti, jis griežtai atsakė: „Man labai gaila gavus jūsų laišką sužinoti, kad jums taip nemalonu palikti Hintoną. Tačiau, trumpai tariant, aš, kaip namo savininkas, privalau jį kuo skubiau užimti." Šeima buvo tuoj pat iškeldinta, nors iš tikrųjų Pittas Riversas niekada ten neįsikraustė ir, pasak jo biografo Marko Bowdeno, beveik neabejotina, – niekada ir neketino to daryti*.

Nors ir turėjo trūkumų, Pittas Riversas buvo nuostabus archeologas, netgi vienas iš šiuolaikinės archeologijos pradininkų. Jis šiai sričiai suteikė metodiškumo ir tikslumo. Riversas rūpestingai pažymėdavo keramikos šukes ir kitas skeveldras, o tuo metu tai buvo neįprasta. Mintis pagal eilės tvarką susisteminti archeologinius radinius – tipologizuoti – yra jo. Neįprasta tai, kad žvilgančiomis brangenybėmis jis domėjosi mažiau nei kasdienio gyvenimo daiktais – pavyzdžiui, taurėmis, šukomis, puošniais ka-

* Atrodo, vyriausias Pitto Riverso sūnus Alexander'as paveldėjo tėvo polinkį kankinti nuomininkus. Jaunasis Alexander'as taip įstūmė į neviltį vieną žmogų, kuris anksčiau buvo švelnaus būdo, kad šis skersai Rašmoro pievos herbicidais didelėmis raidėmis užrašė: NIEKŠAS ŽEMVALDYS. Alexander'as padavė jį į teismą už įžeidimą ir kaip simbolinę kompensaciją prisiteisė vieną šilingą, tačiau džiaugėsi tuo, kad teismo išlaidos nuskurdino nuomininką. Kiti aštuoni Riverso vaikai, regis, buvo gana padorūs. George'as – tas, kurį tėvas išvarė iš dvaro ir kuris netyčiomis lėmė, kad buvo nuplakta jo sesuo, – tapo išradėju, ypač domėjosi elektriniu apšvietimu ir sulaukė sėkmės. 1881 m. Paryžiaus parodoje jis pademonstravo kaitinamąją elektros lemputę – ji buvo įvertinta kaip prilygstanti Edisono ir Swano gaminiams.

roliais, – o lig tol tokie daiktai daugiausia likdavo neįdomūs. Taip pat jis pradėjo archeologijoje rūpestingai paisyti tikslumo. Riversas išrado įrankį, vadinamą kraniometru – juo galima labai tiksliai išmatuoti žmonių kaukoles. Po mirties jo archeologinių radinių kolekcija tapo didžiojo Pitto Riverso muziejaus, esančio Oksforde, pagrindu.

Daugiausia griežta Pitto Riverso metodika lėmė, kad antrojoje XIX a. pusėje archeologija ėmė darytis panašesnė į mokslą, o mažiau – į lobių ieškojimą, ir neatsargūs pirmųjų senienų ieškotojų darbeliai liko praeityje. Tačiau platesniajame pasaulyje naikinta vis gausiau. Beveik visi Britanijos senovės paminklai priklausė privatiems asmenims, ir joks įstatymas nevertė savininkų jų prižiūrėti. Pasakota apsčiai istorijų apie žmones, kurie naikino archeologijos paminklus, nes šie jiems trukdė, arba dėl to, kad neįvertino jų retumo. Orknio salose, Stenese, netoli Skara Brėjaus, ūkininkas nugriovė priešistorinį megalitą, vadinamą Odino akmeniu, nes jis ariant pastojo kelią. Taip pat ūkininkas ruošėsi imtis dabar plačiai žinomų Steneso akmenų, bet pašiurpę salos gyventojai įtikino jį liautis.

Net tokie neprilygstami paminklai kaip Stounhendžas buvo stebinamai prastai apsaugoti. Lankytojai ant akmenų išraižydavo savo vardus ar atskeldavo gabalėlius ir pasiimdavo kaip suvenyrus. Kartą prie vieno akmeninio senovės paminklo buvo aptiktas žmogus, besidarbuojantis kūju. XIX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje „Londono ir pietvakarių geležinkeliai“ paskelbė apie planus per patį Stounhendžo vidurį tiesti geležinkelio liniją. Kai žmonės ėmė reikšti nepasitenkinimą, bendrovės pareigūnas atsakė, kad Stounhendžas „visiškai blogos būklės ir dabar nė kiek niekam nenaudingas“.

Britanijos istorinį palikimą aiškiai reikėjo gelbėti. Čia pasirodė vienas iš nepaprasčiausių to nepaprasto amžiaus žmonių – Johnas Lubbockas. Stebina, kad jis nėra geriau žinomas. Būtų sunku įvardinti asmenį, kuris būtų padaręs daugiau naudingų dalykų tokioje gausybėje sričių ir už tai sulaukęs mažiau ilgalaikės šlovės.

Lubbocko, turtingo bankininko sūnaus, vaikystė prabėgo Kente, Charleso Darwino kaimynystėje. Jis žaisdavo su Darwino vaikais ir nuolat lankėsi Darwino namuose. Lubbockas turėjo gabumų gamtos istorijai, todėl sužavėjo didįjį vyrą. Juodu Darwino darbo kambaryje kartu praleido daug valandų,

žiūrėdami į pavyzdžius per suderintus mikroskopus. Darwinas, kai vienu metu buvo prislėgtas, priimdavo vienintelį svečią – jaunąjį Lubbocką.

Suaugęs Lubbockas, kaip ir tėvas, ėmėsi bankininkystės, tačiau jį iš tikrųjų domino mokslas. Jis nenuilsdamas eksperimentavo, bet buvo šiek tiek ekscentriškas. Kartą jis tris mėnesius bandė išmokyti savo šunį skaityti. Susidomėjęs archeologija, Lubbockas išmoko danų kalbą, nes Danija tuo metu šioje srityje pirmavo pasaulyje. Jis ypač domėjosi vabzdžiais ir savo svetainėje laikė bičių šeimą, kad galėtų geriau ištirti jų įpročius. 1886 m. jis atrado pauropodus – mažyčių erkių šeimą, apie kurios egzistavimą anksčiau net neįtarta. Juos minėjome kalbėdami apie namų gyvius. Kadangi, kaip matėme, iki XX a. vidurio mokslininkai daugelio erkių apskritai nepastebėdavo, atrasti visą erkių šeimą 1886 m. buvo didelis pasiekimas, ypač bankininkui, kuris mokslinius pomėgius galėjo tenkinti tik vakarais ir savaitgaliais. Ne mažiau reikšmingas ir jo atliktas vabzdžių nervinių sistemų kintamumo tyrimas, suteikęs svarbią paspirtį Darwinui ir jo idėjai apie rūšių atsiradimą kitimo būdu kaip tik tada, kai Darwinui jos tikrai reikėjo.

Lubbockas buvo ne tik bankininkas ir entuziastingas entomologas, bet ir žymus archeologas, Britų muziejaus patikėtinis, parlamento narys, Londono universiteto prorektorius (vadovas), populiarių knygų autorius ir dar daug kas. Jis sukūrė archeologijos terminus „paleolitinis", „mezolitinis", „neolitinis", taip pat vienas iš pirmųjų pradėjo vartoti patogų naują žodį „priešistorinis". Lubbockas priklausė liberalų partijai ir buvo parlamento narys. Politikoje jis tapo darbo žmonių rėmėju. Jis pateikė projektą įstatymo, kuriuo siūlė riboti darbo parduotuvėse laiką iki dešimties valandų per dieną, o 1871 m. beveik be pašalinės pagalbos prastūmė Bankų atostogų įstatymą ir įdiegė stulbinamai radikalų planą pasaulietinėmis progomis išleisti darbuotojus mokamų atostogų*. Šiandien beveik neįmanoma suvokti, kaip šis įstatymas sujaudino žmones. Prieš įsigaliojant naujajam Lubbocko įstatymui, dauguma darbuotojų būdavo atleidžiami nuo darbo Didįjį penktadienį,

* Pavadinimas „bankų atostogų įstatymas" buvo keistas, ir Lubbockas niekada iš tikrųjų nepaaiškino, kodėl nusprendė jį pavadinti taip, o ne „nacionalinių atostogų įstatymu", „darbuotojų atostogų įstatymu" ar duoti kokį kitą panašų informatyvų pavadinimą. Kartais sakoma, kad jis turėjo omenyje tik bankų darbuotojų atostogas, tačiau taip nėra. Šis įstatymas visada buvo skirtas visiems.

pirmą ir antrą Kalėdų dieną (nors ne visada abi) ir sekmadieniais – štai ir viskas. Mintis turėti papildomą išeiginę – ir, be to, vasarą – buvo beveik nepakeliamai jaudinama. Dauguma pritarė, kad Lubbockas – populiariausias Anglijos žmogus, o bankų atostogos ilgai buvo meiliai vadinamos „šventojo Lubbocko dienomis". Niekas tais laikais nebūtų pagalvojęs, kad jo vardas vieną dieną bus užmirštas.

Tačiau čia Lubbockas mums svarbus dėl dar vienos naujovės: senovės paminklų apsaugos. 1872 m. Lubbockas iš Viltšyro kaimo pastoriaus sužinojo, kad dėl gyvenamųjų namų statybos ketinama nušluoti didelę dalį Eivberio – senovinio akmenų rato, gerokai didesnio už Stounhendžą (nors ir ne taip vaizdingai sudėlioto). Lubbockas nupirko žemę, kuriai kilo pavojus, kartu ir du kitus netoli stovinčius senovės paminklus: Vest Keneto ilgąjį pilkapį ir Silberio kauburį (milžinišką, didžiausią Europoje, žmonių supiltą kalvą). Tačiau jis tikrai negalėjo apsaugoti visų vertybių, kurioms kildavo grėsmė, todėl ėmė reikalauti priimti įstatymus, kurie apsaugotų istorines vertybes. Įgyvendinti šį siekį toli gražu nebuvo taip paprasta, kaip turėtų būti sveiko proto požiūriu, nes tuo metu, prie Benjamino Disraelio, valdžioje buvo toriai, kurie laikė tokį įstatymą baisiu nuosavybės teisių pažeidimu. Mintis, kad valdininkas gaus teisę atvykti į aukštesnio luomo asmens žemę ir jam nurodinėti, kaip tvarkyti valdas, atrodė absurdiška ir piktinanti. Tačiau Lubbockas neatlyžo ir 1882 m., į valdžią atėjus naujajai Williamo Ewarto Gladstone'o vadovaujamai liberalų vyriausybei, jam pavyko parlamente prastumti Senovės paminklų apsaugos įstatymą. Tai viena iš įstatymų leidybos istorijos gairių, jei tokių būna.

Kadangi paminklų apsauga laikyta tokiu kebliu dalyku, buvo sutarta, kad pirmuoju senovės paminklų inspektoriumi turi tapti koks nors žmogus, kurį žemvaldžiai gerbtų, geriausia – pats stambus žemvaldys. Taip jau nutiko, kad Lubbockas pažinojo kaip tik tokį žmogų, ir tas žmogus turėjo tapti jo naujuoju uošviu. Tai ne kas kitas kaip Augustus Henry Lane'as Foxas Pittas Riversas.

Jų ryšys per santuoką jiems patiems turėjo būti toks pat netikėtas kaip ir mums, mat abu vyrai buvo beveik to paties amžiaus. Taip jau nutiko, kad XIX a. devintojo dešimtmečio pradžioje neseniai našliu tapęs Lubbockas vieną sa-

vaitgalį viešėdamas Hovardų pilyje susipažino su Pitto Riverso dukterimi Alice. Lubbockui buvo beveik penkiasdešimt, Alice – vos aštuoniolika. Kas įžiebė jų jausmus, neįmanoma pasakyti, tačiau netrukus jie susituokė. Santuoka buvo ne itin laiminga. Alice buvo jaunesnė nei kai kurie Lubbocko vaikai – tai skatino prastus santykius – ir, atrodo, nelabai domėjosi jo darbais, tačiau nekelia abejonių viena: gyventi su Lubbocku jai buvo geriau nei būti žiauriai plakamai jojimo botagu.

Neaišku, ar Lubbockas nežinojo apie Pitto Riverso žiaurų elgesį su Alice, ar tiesiog buvo pasiryžęs to nepaisyti, – buvo įmanoma ir viena, ir kita, ir tai labai daug sako apie tuos laikus. Tačiau juodu su Pittu Riversu užmezgė malonius darbo santykius – be abejo, dėl to, kad turėjo tiek daug bendrų interesų. Kaip senovės paminklų inspektorius, Pittas Riversas neturėjo itin didelių galių. Jo užduotis buvo nustatyti, kuriems svarbiems paminklams gali grėsti pavojus, ir pasiūlyti perduoti juos rūpintis valdžiai, jei savininkas sutiks. Nors taip savininkai sutaupydavo lėšų, reikalingų paminklų vietoms prižiūrėti, dauguma pasiūlymo atsisakydavo, nes atiduoti bent dalį savo valdų kontroliuoti valdžiai buvo visai negirdėtas žingsnis. Net ir Lubbockas prieš perleisdamas valdžiai Silberio kauburį dvejojo. Įstatymas negaliojo rūmams, pilims ir bažnytiniams statiniams, ir be jokių išimčių. Taigi liko tik priešistoriniai paminklai. Karališkųjų statybų biuras beveik neskyrė Pittui Riversui pinigų: vienais metais jis išleido pusę savo biudžeto tam, kad vieną pilkapį aptvertų žema tvora. 1890 m. biuras apskritai nustojo jam mokėti atlyginimą ir nuo tada tik padengdavo jo išlaidas. Net ir po to įstaiga prašė Riverso liautis „atkakliai ieškoti“ naujų paminklų.

Pittas Riversas mirė 1900 m. Per aštuoniolika metų jam pavyko į saugomų senovės paminklų sąrašą įtraukti tik keturiasdešimt tris paminklus – vos daugiau nei du per metus. (Šiandien į šį sąrašą įtraukta daugiau nei 19 000 objektų.) Tačiau jis padėjo rastis dviem be galo svarbiems precedentams: senovės daiktai yra vertingi ir juos dera saugoti, o senovės paminklų savininkų pareiga yra juos prižiūrėti. Jo laikais ne visada labai griežtai reikalauta taip elgtis, tačiau tokio elgesio principai buvo lemiamai svarbūs, jie įkvėpė ir kitus imtis veiksmų paminklams apsaugoti. 1877 m. įkurta dizainerio Williamo Morriso vadovaujama Senovės statinių apsaugos draugija,

1895 m. – Nacionalinis fondas. Pagaliau Britanijos paminklus pradėta oficialiai šiek tiek saugoti.

Tačiau pavojų išliko. Stounhendžas liko privati nuosavybė, jo savininkas seras Edmundas Antrobusas atsisakė klausyti valdžios pasiūlymų ir netgi neįsileisdavo į savo žemę inspektorių. Maždaug ties amžių sandūra pasakota, kad anoniminis pirkėjas domisi galimybe nugabenti akmenis į Ameriką ir kažkur Jungtinių Valstijų vakaruose juos iš naujo pastatyti kaip pramogą turistams. Jeigu Antrobusas būtų sutikęs su šiuo pasiūlymu, pagal įstatymus niekas niekaip nebūtų galėjęs jam sutrukdyti. Žinoma, daugelį metų netgi nebuvo žmonių, kurie būtų norėję tai daryti. Pittui Riversui mirus, dėl lėšų taupymo senovės paminklų inspektoriaus vieta dešimt metų liko laisva.

II

Kaip tik tada, kai atsirado visos šios naujovės, gyvenimą Britanijos kaimo vietovėse labai pakeitė įvykis, kuris šiandien retai prisimenamas, nors naujųjų laikų Britanijos istorijoje jis buvo vienas ekonomiškai pragaištingiausių. Tai XIX a. aštuntojo dešimtmečio žemės ūkio nuosmukis. Septynerius metus iš dešimties pasitaikė labai prastas derlius. Tačiau šį kartą ūkininkai ir žemvaldžiai negalėjo kompensuoti nuostolių keldami kainas, kaip visada darydavo praeityje, nes dabar turėjo stipriai konkuruoti su užsieniu, ypač Amerika, kuri tapo milžiniška žemės ūkio mašina. Atsiradus McCormicko javapjovei ir kitiems dideliems tarškantiems įrengimams, Amerikos prerijos tapo sukrečiamai našios. Nuo 1872 iki 1902 m. Amerikos kviečių produkcija padidėjo 700 procentų, o Britanijos kviečių produkcija per tą patį laikotarpį sumažėjo daugiau nei 40 procentų.

Nukrito ir kainos. Per paskutinį XIX a. ketvirtį kviečių, miežių, avižų, taip pat bekono ir kitų kiaulienos produktų, avienos ir ėrienos kainos sumažėjo maždaug perpus. Vilnos kaina krito nuo 28 iki vos 12 šilingų už keturiolikos svarų paką. Žlugo tūkstančiai žemę nuomojusių ūkininkų. Daugiau

nei šimtas tūkstančių ūkininkų ir ūkio darbininkų paliko žemės ūkį. Laukų niekas nebedirbo, nustota mokėti nuomą. Atrodė, padėtis tikrai nebepagerės. Kai parapijose sumažėjo gyventojų, kaimo bažnyčios pastebimai ištuštėjo. Pasilikę maldininkai buvo skurdūs kaip niekada. Kaimo dvasininkams tai nebuvo palankus metas. Bet nuo tada toks metas jiems niekada nebeatėjo.

Pačiame žemės ūkio krizės įkarštyje Britanijos liberalų vyriausybė padarė keistą dalyką. Ji sugalvojo mokestį, skirtą prislėgti žmonių klasei, kurios atstovai jau ir taip turėjo nemenkų sunkumų, nors patys buvo visai nekalti dėl to meto negandų, – stambiesiems žemvaldžiams. Tai buvo paveldėjimo mokestis. Nuo tada tūkstančių žmonių, tarp jų ir mūsų pono Marshamo, gyvenimas visiškai pasikeitė.

Naujojo mokesčio sumanytojas – seras Williamas George'as Granville'is Venablesas Vernonas Harcourtas, iždo kancleris. Atrodo, šio žmogaus visą gyvenimą niekas pernelyg nemėgo, taip pat ir jo šeima. Dėl įspūdingo apkūnumo jį familiariai, nors nelabai meiliai, vadindavo „dručkiu". Atrodė netikėta, kad Harcourtas ėmėsi engti žemvaldžių klases, nes ir pats joms priklausė. Harcourtų šeimos rūmai buvo Oksfordšyro grafystėje, Nanamo parke, kurį šioje knygoje jau esame aplankę: galbūt atsimenate – tai vieta, kur čia gyvenęs Harcourtas pertvarkė savo valdas, bet neprisiminė, kur anksčiau tryško senojo kaimo šaltinis, įkrito į jį ir nuskendo. Nuo tada, kai atsirado toriai, Harcourtų šeimos atstovai visada save jiems priskirdavo, todėl, kai Williamas tapo liberalu, jo šeimai tai atrodė baisiausia išdavystė. Jo mokestis išgąsdino netgi liberalus. Ministras pirmininkas Rozberio lordas (kuris pats buvo stambus žemvaldys) iškėlė klausimą, ar bent tais atvejais, kai per trumpą laiką miršta du paveldėtojai, neturėtų būti taikoma tam tikra lengvata. Lordas manė, kad būtų žiauru apmokestinti valdą antrą kartą, jei paveldėtojas dar neturėjo galimybės atkurti šeimos finansų. Tačiau Harcourtas atmetė visus prašymus suteikti lengvatų.

Jo principus, be abejo, paveikė tai, kad jis neturėjo beveik jokių galimybių paveldėti savo šeimos nekilnojamąjį turtą. Tačiau, pačiam tikriausiai netikėtai, jis *paveldėjo* tą turtą, 1904 m. pavasarį staiga mirus vyresniojo brolio sūnui, neturėjusiam įpėdinių. Tačiau Harcourtas negavo progos ilgai mėgautis savo sėkme, nes po šešių mėnesių pats mirė, todėl jo paveldėtojams vieniems

iš pirmųjų teko du kartus mokėti mokestį, – įvyko būtent tai, ko baiminosi Rozberio lordas ir ko Harcourtas nepaisė. Gyvenimas retai kada būna toks aiškus.

Paveldėjimo mokesčiai Harcourto laikais sudarė palyginti mažą dalį, 8 procentus, jei valda būdavo verta milijono svarų sterlingų arba daugiau. Tačiau jie pasirodė patikimas pajamų šaltinis ir tapo populiarūs toje visuomenės dalyje, kuriai priklausantys milijonai žmonių neturėjo jų mokėti. Todėl jie ne kartą buvo didinami, ir iki Antrojo pasaulinio karo išvakarių pasiekė 60 procentų. Toks skaičius pravirkdydavo netgi didžiausius turtuolius. Per tą patį laikotarpį kelis kartus buvo padidinti pajamų mokesčiai ir sumanyti kiti nauji – mokestis už žemę, kurioje nieko nepastatyta, vertės prieaugio mokestis, pridėtinis mokestis. Visi jie neproporcingai prislėgė tuos, kurie turėjo daug žemės ir buvo įvaldę aristokratišką kalbėseną. Kaip sakė Davidas Cannadine'as, aukštesniosioms klasėms XX amžius buvo laikas „be prošvaisčių".

Dauguma beveik niekad nebeišbrisdavo iš krizės. Kai padėtis išties pablogėdavo – reikėdavo keisti stogą arba ateidavo laikas mokėti mokesčius, – paprastai nelaimę buvo galima atitolinti pardavus šeimos relikvijas. Paveikslai, gobelenai, brangakmeniai, knygos, porcelianas, sidabriniai valgomieji įrankiai, reti pašto ženklai ir visa kita, ką buvo įmanoma parduoti už priimtiną kainą, iš Anglijos dvaro rūmų ėmė plūsti į muziejus ir užsieniečių rankas. Būtent tuo metu Henry Clay'us Folgeris nupirko visus Shakespeare'o raštų pirmojo leidimo egzempliorius, kuriuos pavyko gauti, George'as Washingtonas Vanderbiltas įsigijo tiek lobių, kad pripildė savo Biltmoro rūmus – jų 250 kambarių, tokie žmonės kaip Andrew Mellonas, Henry Clay'us Frickas ir J. P. Morganas nupirko ištisus vagonus senųjų meistrų darbų, o Williamas Randolphas Hearstas įsigijo beveik visa ko kita, kas buvo parduodama.

Vargu ar Britanijoje atsirastų dideli rūmai, kurie kada nors nebūtų ko nors pardavę. Howardai iš Hovardų pilies atsisakė 110 senųjų meistrų darbų ir daugiau nei tūkstančio retų knygų. Molboro hercogai iš Blenimo rūmų pardavė daugybę paveikslų, tarp jų aštuoniolika Rubenso ir daugiau nei tuziną Van Dycko darbų, o paskui pavėluotai atrado, kaip finansiniu požiūriu naudinga ištekėti už turtingo amerikiečio. Pasakiškai turtingas hercogas Hamiltonas 1882 m. pardavė paskirų blizgučių už beveik 400 000 svarų ster-

lingų, o po kelerių metų grįžo parduoti jų dar už maždaug 250 000 svarų. Daugelis ėmė naudotis didžiaisiais Londono aukcionų rūmais panašiai kaip lombardais.

Pardavę viską, ką turėjo vertingo ant grindų ir sienų, savininkai kartais parduodavo ir grindis bei sienas. Iš Vingerverto rūmų, stovėjusių Derbišyro grafystėje, paimtas kambarys su viskuo, kas buvo viduje, atsidūrė Sent Luiso meno muziejuje. Iš Harfordšyre stovėjusių Kasajoberio parko rūmų paimta Grinlingo Gibbonso laiptinė buvo iš naujo pastatyta Niujorke, Metropolitano meno muziejuje. Kartais vietą pakeisdavo ištisi rūmai – pavyzdžiui, dailūs Tiudorų laikų Eidžkrofto rūmai, stovėję Lankašyro grafystėje, buvo išardyti, supakuoti į numeruotas dėžes ir nugabenti į Virdžinijos valstiją, Ričmondą, ir ten pastatyti iš naujo. Šie didingi rūmai tebestovi Ričmonde.

Labai retai pasitaikydavo, kad užgriuvusios negandos duotų ką nors gero. Sero Edmundo Antrobuso paveldėtojai neįstengė išlaikyti jo valdų ir 1915 m. jas pardavė. Vietinis verslininkas ir lenktyninių žirgų augintojas seras Cecilis Chubbas nupirko Stounhendžą už 6 600 svarų sterlingų – maždaug 300 000 svarų dabartiniais pinigais, taigi nemažą sumą – ir pasielgė labai kilniai: atidavė paminklą valstybei ir taip pagaliau užtikrino jo saugumą.

Tačiau tokie geri rezultatai buvo išimtis. Šimtų užmiesčio vilų niekas negelbėjo, ir jų laukė liūdnas likimas – jos imdavo nykti ir jas galiausiai nugriaudavo. Prarasti tokius pastatus beveik visada būdavo liūdna. Kai kurie atvejai kone skandalingi. Stritlamo pilį, kuri kažkada buvo viena iš gražiausių Daramo grafystėje, atidavė teritorinei kariuomenei, ir ji, stulbinamas dalykas, pilį naudojo mokytis šaudyti į taikinius. Didžiulius gausiai dekoruotus žavius Aston Klintono rūmus, pastatytus XIX amžiuje ir kitados priklausiusius Rothschildams, Bakingamšyro grafystės taryba nupirko ir nugriovė, kad atsirastų vietos bedvasiam profesinio mokymo centrui. Senovinių rūmų padėtis taip pablogėjo, kad, kalbama, vienus tokius rūmus Linkolnšyre nupirko kino bendrovė vien tam, kad galėtų juos sudeginti kulminacinėje filmo scenoje.

Regis, niekur nebuvo visiškai saugu. Vos nepražuvo ir Čiziko rūmai, neginčijamai unikalus pastatas. Kurį laiką juose veikė pamišėlių namai, o XX a. iki šeštojo dešimtmečio jie stovėjo tušti, planuota juos nugriauti. Laimė, nepritrūko išminties išgelbėti Čiziko rūmus, ir dabar jie saugūs – jais rūpinasi

viešoji įstaiga „Anglijos paveldas". Nacionalinis fondas per visą amžių išgelbėjo dar apie du šimtus rūmų, o keli išliko todėl, kad buvo paversti pramoga turistams. Šitai ne visada vykdavo sklandžiai. Simonas Jenkinsas pasakoja, kad vienuose dvaro rūmuose senelė atsisakydavo palikti vieną iš kambarių, kai per televiziją rodydavo arklių lenktynes. „Ją išrinko geriausiu eksponatu", – priduria Jenkinsas. Daugelis kitų didelių rūmų pradėjo naują gyvenimą kaip mokyklos, gydymo ar kitos įstaigos. Sero Williamo Harcourto Nanamo parke didesnę XX amžiaus dalį veikė Karališkųjų oro pajėgų mokymo centras. (Dabar ten religinės paskirties vieta, skirta pabūti nuošaliai.)

Tačiau dar šimtus rūmų žmonės nesivaržydami nušlavė nuo žemės paviršiaus. Iki XX a. šeštojo dešimtmečio (tuo metu griauta daugiausia) kas savaitę vidutiniškai išnykdavo dveji rūmai. Nežinoma, kiek tiksliai iš viso pražuvo puikių rūmų. 1974 m. Viktorijos ir Alberto muziejus Londone surengė garsiąją parodą „Užmiesčio vilų naikinimas", joje buvo apžvelgta milžiniška vilų netektis per pastarąjį šimtmetį. Parodos kuratoriai Marcusas Binney ir Johnas Harrisas suskaičiavo, kad iš viso prarasta 1 116 didelių rūmų, tačiau dar parodai nesibaigus tolesni tyrimai parodė, jog net 1 600, o dabar paprastai manoma – apie 2 000. Skaudžiai didelis skaičius turint omenyje, kad tai buvo vieni iš gražiausių, puošniausių, įspūdingiausių, pretenzingiausių, reikšmingiausių ir, žinoma, labiausiai brangintų kada nors žemėje pastatytų gyvenamųjų statinių.

III

Tokia buvo pono Marshamo ir jo šimtmečio padėtis, kai neišvengiamai artėjo pastoriaus gyvenimo pabaiga ir naujas šimtmetis. Kalbant apie namų reikalus, dar niekada nebuvo įdomesnio ir permainingesnio laikotarpio. Privatus gyvenimas XIX amžiuje visiškai pasikeitė – socialiniu, intelektualiu, technologijų, higienos, garderobo, seksualiniu ir beveik visais kitais požiūriais, kuriems tik galima sugalvoti žodį. Ponas Marshamas gimė 1822 m. iš esmės

dar viduramžiškame pasaulyje, kuriame žmonės naudojosi žvakių šviesa ir medicininėmis dėlėmis, o keliavo pėsčiojo tempu, ir tolimų kraštų naujienos visada būdavo savaičių ar mėnesių senumo; ir jis nugyveno tiek, kad pamatė, kaip vienas po kito atsirado stebuklai: garlaiviai ir greitieji traukiniai, telegrafas, fotografija, anestezija, namų santechnika, dujinis apšvietimas, medicininė antiseptika, šaldytuvai, telefonai, elektrinės lempos, muzikos įrašai, automobiliai ir lėktuvai, dangoraižiai, kinas, radijas ir dar ištisos dešimtys tūkstančių smulkmenų, pradedant masiškai gaminamais muilo gabalėliais ir baigiant stumiamomis žoliapjovėmis.

Beveik neįmanoma suvokti, kokių radikalių pokyčių žmonės kasdien patirdavo XIX amžiuje, ypač antrojoje jo pusėje. Net ir toks paprastas dalykas kaip savaitgalio poilsis (*weekend*) buvo visiška naujovė. Šis žodis anglų kalboje užfiksuotas tik 1879 m. žurnale *Notes & Queries* tokiame sakinyje: „Jei Stafordšyro grafystėje žmogus baigęs savaitės darbą šeštadienio popietę palieka namus, kad praleistų šeštadienio vakarą ir sekmadienį su draugais toliau esančioje vietoje, tada sakoma, kad jis leidžia *savaitgalį* ten ir ten." Net ir tada šis žodis aiškiai reiškė šeštadienio popietę ir sekmadienį, ir tik kai kuriems žmonėms. Tik paskutiniame XIX a. dešimtmetyje jis tapo visiems suprantamas, nors dar ne visi turėdavo savaitgalius. Tačiau nebeliko abejonių – ateityje visi turės teisę pailsėti.

Keista, bet kaip tik tada, kai daugumai žmonių pasaulyje ėmė daugėti patogumų, – atsirado ryškesnis apšvietimas, patikimesnis vandentiekis, – ir kai daugėjo laisvo laiko, progų pasilepinti bei neskoningai pasilinksminti, tokiems kaip ponas Marshamas pasaulis ėmė tyliai griūti. Aštuntajame XIX a. dešimtmetyje prasidėjusi žemės ūkio krizė užsitęsė beveik neribotą laiką, ir kaimo parapijų pastoriai pajuto jos sunkumą ne mažiau nei turtingi žemvaldžiai, nuo kurių pastoriai priklausė. Tiems, kurių šeimos turtas buvo susijęs su žeme, – taigi ir ponui Marshamui, – buvo dvigubai sunkiau nei kitiems.

Iki 1900 m. parapijos pastoriaus pajamų realioji vertė, palyginti su buvusia prieš penkiasdešimt metų, sumažėjo kur kas daugiau nei dvigubai. 1903 m. *Crockfordo dvasininkų žinynas* (*Crockford's Clerical Directory*) niūriai rašė, kad „nemažos dalies" dvasininkijos gyvenimo lygis toks, jog jie „vos prasimaitina". Toliau jame minima, kad dvasininkas F. J. Bleasby 470 kartų

nesėkmingai teikė prašymą skirti jį į pavaduojančio pastoriaus vietą ir galiausiai pažeminamai žlugo – pateko į vargšų prieglaudą. Pasiturintis parapijos pastorius aiškiai ir negrįžtamai tapo praeities reiškiniu.

Nenuoseklaus stiliaus pastoratai, kuriuose kitados erdviai ir patogiai gyveno kaimo dvasininkai, daug kur tapo tiesiog vėjo perpučiamais griozdais. Daugelis XX amžiaus dvasininkų buvo prastesnės kilmės ir versdavosi turėdami kur kas mažesnes pajamas, tad neišgalėdavo prižiūrėti tokių erdvių pastatų. Ponia Lucy Burnett, Jorkšyro kaimo vikaro žmona, 1933 m. graudžiai aiškino bažnyčios vadovybei, koks didelis tas vikaro namas, kurį jai tenka prižiūrėti: „Jei mano virtuvėje grotų dūdų orkestras, nemanau, kad galėtumėte jį girdėti svetainėje", – sakė ji. Atsakomybė už interjero remontą tekdavo pareigas einančiam dvasininkui, tačiau vis dažniau tas dvasininkas būdavo pernelyg nuskurdęs, kad galėtų ką nors remontuoti. „Daugelis pastorių namų dvidešimt, trisdešimt ar net penkiasdešimt metų išstovėjo visai neatnaujinus apdailos", – 1964 m. pastorių namų istorijoje rašė Alanas Savidge'as.

Paprasčiausias sprendimas bažnyčiai buvo parduoti rūpesčių keliančius pastorių namus ir greta pastatyti mažesnius. Reikia pasakyti, už šių reikalų tvarkymą atsakingos Anglikonų bažnyčios komisijos nariai ne visada buvo nuovokiausi verslininkai. Anthony Jenningsas knygoje *Senasis pastoratas* (*The Old Rectory*, 2009) mini, kad 1983 m. jie pardavė vos daugiau nei tris šimtus pastorių namų ir už juos vidutiniškai gavo 64 000 svarus sterlingų, tačiau išleisdavo vidutiniškai 76 000 svarų statydami kur kas prastesnius pakaitalus.

Iš 1900 m. gyvavusių 13 000 pastorių namų šiandien Anglikonų bažnyčiai priklauso vos 900. Mūsų pastoratą privatus asmuo nupirko 1978 m. (Nežinau, kiek jis tada kainavo.) Pastatas buvo pastoratas 127 metus ir per tą laiką jame gyveno aštuoni dvasininkai. Įdomu, kad visi septyni vėlesni pastoriai name gyveno ilgiau nei miglota jį pasistačiusi figūra. Thomas Marshamas 1861 m., praėjus vos dešimtmečiui, išvyko eiti pastoriaus pareigų beveik lygiai tokioje pat nežinomoje vietoje – Sakslingamo kaime už dvidešimties mylių į šiaurę, netoli jūros.

Kodėl jis pasistatė tokį didelį namą – į šį klausimą niekada nebus atsakyta. Galbūt jis tikėjosi padaryti įspūdį kokiai nors pažįstamai žavingai jaunai moteriai, tačiau ji atmetė jo pasiūlymą ir ištekėjo už kito. Galbūt ji pasirinko

jį, tačiau mirė anksčiau, nei jie galėjo susituokti. XIX amžiaus viduryje abi galimybės buvo gana įprastos, ir abi jos paaiškintų kai kurias pastorato projekto mįsles – pavyzdžiui, kodėl jame yra vaikų kambarys ir kodėl slyvų spalvos kambarys turi neaiškaus moteriškumo. Tačiau visos mūsų spėlionės visada ir liks tik spėlionės. Galima pasakyti tik tiek: jei Marshamas ir rado gyvenime laimę, tai ne santuokoje.

Galime bent tikėtis, kad jo santykiai su ištikimąja namų šeimininke panele Worm turėjo tam tikros šilumos ir prieraišumo, tegul ir nevykusiai išreikšto. Beveik neabejotina, kad ir vieno, ir kito gyvenime tai buvo ilgiausiai trukęs ryšys. Panelė Worm mirė 1899 m., sulaukusi septyniasdešimt šešerių ir išbuvusi jo namų šeimininke daugiau nei pusę šimtmečio. Tais pačiais metais Marshamų šeimos valda Straton Strolese buvo parduota padalinus į penkiolika sklypų – turbūt dėl to, kad neatsirado, kas nupirktų visą iškart. Pardavus šią valdą Marshamų šeima prarado keturis šimtus metų šioje grafystėje turėtą reikšmingą padėtį. Šiandien vienintelė jos liekana yra netoliese esančio Hevingamo kaimo užeiga *Marsham Arms.*

Ponas Marshamas po to dar gyveno beveik šešerius metus. Jis 1905 m. mirė netoliese esančiame kaime, senelių namuose. Marshamui buvo aštuoniasdešimt treji, ir, jei neskaičiuosime laiko, praleisto mokantis, jis visą gyvenimą nugyveno Norfolko žemėje, vos daugiau nei dvidešimties mylių skersmens plote.

IV

Pradėjome čia, pastogėje, – atrodo, seniai, – kai pro angą lubose užsiropščiau pasižiūrėti, iš kur laša vanduo. (Paaiškėjo, kad prilydavo dėl nuslydusios čerpės.) Galbūt atsimenate – čia radau duris, vedančias į stogo plotelį, nuo kurio buvo matyti kaimo kraštovaizdis. Vieną dieną vėl užsikeberiojau čia – pirmą sykį nuo tada, kai pradėjau rašyti knygą. Man kilo šioks toks klausimas: ar dabar, kai šį tą sužinojau apie poną Marshamą ir jo gyvenimo aplinkybes, matysiu pasaulį kitaip?

Iš esmės ne. Mane nustebino ne tai, kad apačioje plytintis pasaulis nuo pono Marshamo laikų labai pasikeitė, o tai, kad jis pasikeitė tiek nedaug. Prikėlus Marshamą, jį, žinoma, apstulbintų kai kurios naujovės – netoliese nusidriekusiu keliu lekiančios mašinos, triukšmingai viršuje praskrendantis sraigtasparnis, – tačiau daugiausia jis matytų kraštovaizdį, kuris atrodytų amžinas ir visiškai įprastas.

Tas pastovumo įspūdis, žinoma, yra tik regimybė. Kraštovaizdis keičiasi, bet tai vyksta pernelyg lėtai, kad pastebėtum, net ir, pavyzdžiui, per 160 metų. Nukeliavę gana toli į praeitį, pamatytume daugybę pokyčių. Atsidūrę čia prieš penkis šimtmečius, nerastume beveik nieko įprasta, tik bažnyčią, kelias gyvatvores, laukų kontūrus ir kai kurias ištuštėjusių kelių linijas. Nukeliavę dar truputį toliau galbūt išvystume knygos pradžioje minėtą romėnų vyruką, pametusį falo formos papuošalą. Patekę į daug ankstesnius laikus – pavyzdžiui, prieš 400 000 metų – rastume liūtų, dramblių ir kitų retų gyvūnų, besiganančių po išdžiūvusias lygumas. Šie padarai paliko kaulus, kurie taip sužavėjo pirmuosius senienų rinkėjus, pavyzdžiui, Johną Frere'ą iš netoliese esančio Hoksno. Jo radimvietė per toli, kad matytųsi nuo mūsų stogo, tačiau visai gali būti, kad jis rado gyvūnų, kurie kitados ganėsi po mūsų žemę, kaulų.

Nuostabu, kad retus gyvūnus į šią pasaulio dalį atvedė klimatas, maždaug tik trimis laipsniais šiltesnis už dabartinį. Kurie nors mūsų laikų žmonės gyvens Britanijoje, kai joje vėl bus taip šilta. Ar ši šalis taps sausringu Serengečiu, ar žaliuojančiu naminio vyno ir ištisus metus vedamų vaisių rojumi – tokios spėlionės peržengia šios knygos ribas. Tačiau aišku – tai bus visai kitoks kraštas, ir prie jo ateityje žmonės turės prisitaikyti ne geologiniais tempais, o kur kas greičiau.

Nuo mūsų stogo nematyti vieno dalyko – kiek energijos ir kitų sąnaudų mums dabar reikia, kad turėtume tiek laisvo laiko ir patogumų, kiek tikimės gyvenime. Jų reikia labai daug – sukrečiamai didelio kiekio. Iš visos energijos, pagamintos Žemėje nuo pramoninės revoliucijos pradžios, pusė sunaudota per pastaruosius dvidešimt metų. Neproporcingai didelę jos dalį sunaudojome mes, turtingojo pasaulio žmonės; mes priklausome be galo privilegijuotam sluoksneliui.

Šiandien vidutiniam Tanzanijos gyventojui reikia beveik metų „pagaminti“ tą patį kiekį į atmosferą išmetamo anglies dioksido, kiek nedėdamas pastangų per dvi su puse dienos „pagamina“ europietis arba, per dvidešimt aštuonias valandas, amerikietis. Trumpai tariant, mums taip gyventi leidžia tai, kad naudojame išteklius šimtus kartų greičiau nei dauguma kitų planetos gyventojų. Vieną dieną – ir nesitikėkite, kad ji ateis dar negreitai, – daugelis žmonių, priklausančių tiems maždaug šešiems milijardams mažiau pasiturinčiųjų, bus priversti pareikalauti to, ką mes turime, ir gauti tai taip pat lengvai, kaip gavome mes, ir tam reikės daugiau išteklių, nei ši planeta galėtų nesunkiai duoti – ar net ir neįsivaizduojamai sunkiai.

Būtų didžiausias paradoksas, jei nuolat siekdami gyvenimo patogumų ir laimės sukūrėme pasaulį, kuriame nėra nei vieno, nei kito. Tačiau tai, žinoma, būtų kitos knygos tema.

Bibliografija

Abse, Joan, *John Ruskin: The Passionate Moralist.* London: Quartet Books, 1980.

Ackroyd, Peter, *Albion: The Origins of the English Imagination*. London: Chatto & Windus, 2002.

Acton, Eliza, *Modern Cookery for Private Families*. London: Longman, Brown, Green and Longmans, 1858.

Adams, William Howard (ed.), *The Eye of Thomas Jefferson*. Washington: National Gallery of Art, 1976.

Addison, Sir William, *Farmhouses in the English Landscape.* London: Robert Hale, 1986.

Alcabes, Philip, *Dread: How Fear and Fantasy Have Fueled Epidemics from the Black Death to Avian Flu*. New York: Public Affairs, 2009.

Allen, Edward, *How Buildings Work: The Natural Order of Architecture.* New York: Oxford University Press, 1980.

Amato, Ivan, *Stuff: The Materials the World Is Made Of.* New York: Basic Books, 1997.

Andrade, E. N. da C., *A Brief History of the Royal Society.* London: Royal Society, 1960.

Ariès, Philippe, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life.* London: Jonathan Cape, 1962.

Arnstein, Walter L., *Britain Yesterday and Today: 1830 to the Present.* Lexington, Mass.: D. C. Heath and Co., 1971.

Ashenburg, Katherine, *The Dirt on Clean: An Unsanitized History.* New York: North Point Press/Farrar, Straus and Giroux, 2007.

Ashton, Rosemary, *Thomas and Jane Carlyle: Portrait of a Marriage.* London: Chatto & Windus, 2001.

Aslet, Clive, *The American Country House.* New Haven: Yale University Press, 1990.

Ayres, James, *Domestic Interiors: The British Tradition 1500–1850.* New Haven: Yale University Press, 2003.

Baer, N. S., and R. Snethlage (eds), *Saving Our Architectural Heritage: The Conservation of Historic Stone Structures*. Chichester: John Wiley & Sons, 1997.

Baird, Rosemary, *Mistress of the House: Great Ladies and Grand Houses 1670–1830.* London: Weidenfeld & Nicolson, 2003.

Bakalar, Nicholas, *Where the Germs Are: A Scientific Safari*. New York: John Wiley & Sons, 2003.

Baker, Hollis S., *Furniture in the Ancient World: Origins and Evolution 3100–475 BC.* New York: Macmillan, 1966.

Baldon, Cleo, and Ib Melchior, *Steps and Stairways*. New York: Rizzoli International, 1989.

Ball, Philip, *Bright Earth: The Invention of Colour*. London: Viking, 2001.

Balter, Michael, *The Goddess and the Bull: Çatalhöyük: An Archaeological Journey to the Dawn of Civilization*. New York: Free Press, 2005.

Barber, E. J. W., *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages, with Special Reference to the Aegean.* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1991.

_______, *Women's Work: The First 20,000 Years; Women, Cloth and Society in Early Times*. New York: W. W. Norton, 1994.

Barker, Graeme, *The Agricultural Revolution in Prehistory: Why Did Foragers Become Farmers?* Oxford: Oxford University Press, 2006.

Bascomb, Neal, *Higher: A Historic Race to the Sky and the Making of a City*. New York: Broadway Books, 2003.

Bates, Elizabeth Bidwell, and Jonathan L. Fairbanks, *American Furniture 1620 to the Present*. New York: Richard Marek Publishers, 1981.

Baugh, Albert C., and Thomas Cable, *A History of the English Language* (5th edn). Upper Saddle River, N.J.: Prentice Hall, 2002.

Bax, B. Anthony, *The English Parsonage*. London: John Murray, 1964.

Beard, Geoffrey, *The Work of Robert Adam*. Edinburgh: John Bartholomew & Son, 1978.

Beauchamp, K. G., *Exhibiting Electricity*. London: The Institution of Electrical Engineers, 1997.

Beebe, Lucius, *The Big Spenders*. Garden City, New York: Doubleday, 1966.

Beeton, Mrs Isabella, *The Book of Household Management*. London: S. O. Beeton, 1861.

Belanger, Terry, *Lunacy and the Arrangement of Books*. New Castle, Delaware: Oak Knoll Press, 2003.

Bentley, Peter J., *The Undercover Scientist: Investigating the Mishaps of Everyday Life.* London: Random House, 2008.

Berenbaum, May R., *Bugs in the System: Insects and Their Impact on Human Affairs.* Reading, Mass.: Helix Books, 1995.

Beresford, John (ed.), *The Diary of a Country Parson: The Reverend James Woodforde* (5 vols). Oxford: Clarendon Press, 1924.

Bernstein, William, *A Splendid Exchange: How Trade Shaped the World.* London: Atlantic Books, 2008.

Berry, R. J. (ed.), *Biology of the House Mouse.* London: Zoological Society of London, 1981.

Best, Gary Dean, *The Dollar Decade: Mammon and the Machine in 1920s America.* Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2003.

Binney, Marcus, *SAVE Britain's Heritage, 1975–2005: Thirty Years of Campaigning.* London: Scala Publishers, 2005.

Boardman, Barrington, *From Harding to Hiroshima.* New York: Dembner Books, 1985.

Bodanis, David, *The Secret Garden.* New York: Simon & Schuster, 1992.

_______, *Electric Universe: The Shocking True Story of Electricity.* New York: Crown Publishers, 2005.

Boorstin, Daniel J., *The Americans: The National Experience.* New York: Random House, 1965.

_______, *The Discoverers.* London: Penguin, 1983.

Boucher, Bruce, *Palladio: The Architect in His Time.* New York: Abbeville Press, 1994.

Bourke, Joanna, *Fear: A Cultural History.* London: Virago Press, 2005.

Bourne, Jonathan, and Vanessa Brett, *Lighting in the Domestic Interior: Renaissance to Art Nouveau.* London: Sotheby's, 1991.

Bourne, Russell, *Cradle of Violence: How Boston's Waterfront Mobs Ignited the American Revolution.* Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons, 2006.

Bowers, Brian, *A History of Electric Light and Power.* London: Science Museum, 1982.

Brady, Patricia, *Martha Washington: An American Life.* New York: Viking, 2005.

Brand, Stewart, *How Buildings Learn: What Happens After They're Built.* New York: Viking, 1994.

Brands, H. W., *The First American: The Life and Times of Benjamin Franklin.* London: Doubleday, 2000.

Breen, T. H., *The Marketplace of Revolution: How Consumer Politics Shaped American Independence.* Oxford: Oxford University Press, 2004.

Brett, Gerard, *Dinner Is Served: A History of Dining in England, 1400–1900.* London: Rupert Hart-Davis, 1968.

Bridenbaugh, Carl, *Early Americans.* New York: Oxford University Press, 1981.

Briggs, Asa, *Victorian People: Some Reassessments of People, Institutions, Ideas and Events, 1851–1867*. London: Odhams Press, 1954.

Brimblecombe, Peter, *The Big Smoke: A History of Air Pollution in London Since Medieval Times*. London: Methuen, 1987.

Brittain-Catlin, Timothy, *The English Parsonage in the Early Nineteenth Century*. Reading: Spire Books, 2008.

Brodie, Fawn M., *Thomas Jefferson: An Intimate History*. New York: W. W. Norton, 1974.

Brooke, Iris, *English Costume of the Seventeenth Century*. London: Adam & Charles Black, 1934.

Brooks, John, *Once in Golconda: A True Drama of Wall Street 1920–1938*. New York: Harper & Row, 1969.

Brothwell, Don and Patricia, *Food in Antiquity: A Survey of the Diet of Early Peoples*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1969.

Brown, Kevin, *The Pox: The Life and Near Death of a Very Social Disease*. Stroud, Gloucestershire: Sutton Publishing, 2006.

Brunskill, Ian, and Andrew Sanders, *Great Victorian Lives: An Era in Obituaries*. London: Times Books, 2007.

Brunskill, Ronald, *Brick Building in Britain*. London: Victor Gollancz, 1990.

_______, and Alec Clifton-Taylor, *English Brickwork*. London: Hyperion/Ward Lock, 1977.

Burchard, John, and Albert Bush-Brown, *The Architecture of America: A Social and Cultural History*. Boston: Little, Brown, 1961.

Burkhardt, Frederick, and Sydney Smith (eds), *The Correspondence of Charles Darwin, 1821–1836*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Burns, Ric, and James Sanders, *New York: An Illustrated History*. New York: Knopf, 1999.

Bushman, Richard L., *The Refinement of America: Persons, Houses, Cities*. New York: Vintage Books, 1992.

Busvine, James R., *Insects and Hygiene: The Biology and Control of Insect Pests of Medical and Domestic Importance in Britain*. London: Methuen, 1951.

Byles, Jeff, *Rubble: Unearthing the History of Demolition*. New York: Harmony Books, 2005.

Cadbury, Deborah, *Seven Wonders of the Industrial World*. London: Harper Perennial, 2004.

Calman, Sir Kenneth C., *Medical Education: Past, Present and Future*. Edinburgh: Churchill Livingstone, 2007.

Cannadine, David, *The Pleasures of the Past*. London: Collins, 1989.

_______, *Aspects of Aristocracy: Grandeur and Decline in Modern Britain.* New Haven: Yale University Press, 1994.

_______, *The Decline and Fall of the British Aristocracy.* London: Penguin, 2005.

Carpenter, Kenneth J., *The History of Scurvy and Vitamin C.* Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Carson, Gerald, *The Polite Americans.* New York: William Morrow, 1966.

Carter, Gwendolen M., *The Government of the United Kingdom.* New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972.

Carter, W. Hodding, *Flushed: How the Plumber Saved Civilization.* New York: Atria Books, 2006.

Carver, Martin, *Sutton Hoo: Burial Ground of Kings.* London: British Museum Press, 1998.

Caspall, John, *Fire and Light in the Home pre-1820.* Woodbridge, Suffolk: Antique Collectors Club, 1987.

Cassidy, Tina, *Birth: A History.* London: Chatto & Windus, 2007.

Catchpole, Antonia, David Clark and Robert Peberdy, *Burford: Buildings and People in a Cotswold Town.* London: Phillimore, 2008.

Catling, Harold, *The Spinning Mule.* Newton Abbot: David & Charles, 1970.

Chadwick, Edwin, *Report from His Majesty's Commissioners for Inquiring into the Administration and Practical Operation of the Poor Laws.* London: B. Fellowes, 1834.

Chadwick, George F., *The Works of Sir Joseph Paxton.* London: Architectural Press, 1961.

Chadwick, Owen, *The Victorian Church.* London: Adam & Charles Black, 1970.

Chandos, John, *Boys Together: English Public Schools 1800–1864.* London: Hutchinson, 1984.

Chisholm, Kate, *Fanny Burney: Her Life, 1752–1840.* London: Chatto & Windus, 1998.

Churchill, Allen, *The Splendor Seekers.* New York: Grosset & Dunlap, 1974.

Cieraad, Irene (ed.), *At Home: An Anthropology of Domestic Space.* Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1999.

Clark, H. F., *The English Landscape Garden.* London: Pleiades Books, 1948.

Cleland, Liza, Mary Harlow and Lloyd Llewellyn-Jones (eds), *The Clothed Body in the Ancient World.* London: Oxbow Books, 2005.

Clifton-Taylor, Alec, *The Pattern of English Building.* London: Faber and Faber, 1987.

Cloudsley-Thompson, J. L., *Spiders, Scorpions, Centipedes and Mites.* London: Pergamon Press, 1968.

Cockayne, Emily, *Hubbub: Filth, Noise and Stench in England 1600–1770.* New Haven: Yale University Press, 2007.

Cohen, Deborah, *Household Gods: The British and Their Possessions*. New Haven: Yale University Press, 2006.

Coleridge, Arthur, *Chippendale Furniture, Circa 1745–1765*. New York: Clarkson N. Potter, 1968.

Colley, Linda, *Britons: Forging the Nation 1707–1837*. London: Pimlico, 1992.

Collingwood, W. G., *The Life of John Ruskin*. London: Methuen and Co., 1900.

Collins, Irene, *Jane Austen: The Parson's Daughter*. London: Hambledon Press, 1998.

Colquhoun, Kate, *A Thing in Disguise: The Visionary Life of Joseph Paxton*. London: Harper Perennial, 2004.

_______, *Taste: The Story of Britain Through Its Cooking*. London: Bloomsbury, 2007.

Corson, Richard, *Fashions in Hair: The First Five Thousand Years*. London: Peter Owen, 1965.

_______, *Fashions in Makeup from Ancient to Modern Times*. London: Peter Owen, 2003.

Cossons, Neil (ed.), *The Making of the Modern World: Milestones of Science and Technology*. London: John Murray, 1992.

Cowan, Henry J., *The Master Builders: A History of Structural and Environmental Design from Ancient Egypt to the Nineteenth Century*. New York: John Wiley & Sons, 1977.

Cowan, Ruth Schwartz, *More Work for Mother: The Ironies of Household Technology from the Open Hearth to the Microwave*. New York: Basic Books, 1983.

Coward, Barry, *The Stuart Age: England, 1603–1714* (2nd edn). London: Longman, 1980.

Cox, Margaret, *Life and Death in Spitalfields, 1700 to 1850*. York: Council for British Archaeology, 1996.

Crinson, Mark, and Jules Lubbock, *Architecture, Art or Profession? Three Hundred Years of Architectural Education in Britain*. Manchester: Prince of Wales Institute of Architecture, 1994.

Crompton, Frank, *Workhouse Children*. London: Sutton Publishing, 1997.

Crossley, Fred H., *Timber Building in England: From Early Times to the End of the Seventeenth Century*. London: B. T. Batsford, 1951.

Crowfoot, Elisabeth, Frances Pritchard and Kay Staniland, *Textiles and Clothing c. 1150–c. 1450*. London: HMSO, 1992.

Cruickshank, Dan, *The Story of Britain's Best Buildings*. London: BBC, 2002.

Crystal, David, *The Stories of English*. London: Allen Lane, 2004.

Cullwick, Hannah, *The Diaries of Hannah Cullwick, Victorian Maidservant*. London: Virago, 1984.

Cummings, Richard Osborn, *The American and His Food: A History of Food Habits in the United States*. Chicago: University of Chicago Press, 1970.

Cunningham, Hugh, *The Children of the Poor: Representations of Childhood Since the Seventeenth Century*. Oxford: Blackwell, 1991.

Cunnington, C. Willett, and Phillis Cunnington, *The History of Underclothes*. London: Faber and Faber, 1951.

Curl, James Stevens, *The Victorian Celebration of Death*. London: Sutton Publishing, 2000.

Dale, Antony, *James Wyatt: Architect, 1746–1813*. Oxford: Basil Blackwell, 1936.

Dalzell, Robert F., and Lee Baldwin Dalzell, *George Washington's Mount Vernon: At Home in Revolutionary America*. Oxford: Oxford University Press, 1998.

Daniels, Jonathan, *The Time Between the Wars: Armistice to Pearl Harbor*. New York: Doubleday, 1966.

Daumas, Maurice (ed.), *A History of Technology and Invention: Progress Through the Ages* (3 vols). New York: Crown Publishing, 1979.

David, Saul, *The Indian Mutiny: 1857*. London: Viking, 2002.

Davidson, Marshall B., *The American Heritage History of Colonial America*. Boston: American Heritage, 1967.

Davies, Norman, *The Isles: A History*. London: Macmillan, 1999.

Davies, Stevie, *A Century of Troubles: England 1600–1700*. London: Pan Macmillan/ Channel 4, 2001.

Davin, Anna, *Growing Up Poor: Home, School and Street Life in London, 1870–1914*. London: Rivers Oram Press, 1996.

Davis, Dorothy, *A History of Shopping*. London: Routledge & Kegan Paul, 1966.

Davis, Pearce, *The Development of the American Glass Industry*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1949.

De Botton, Alain, *The Architecture of Happiness*. New York: Pantheon, 2006.

Deetz, James, *In Small Things Forgotten: The Archaeology of Early American Life*. New York: Doubleday, 1977.

DeLaine, J., and D. E. Johnston (eds), *Roman Baths and Bathing*. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology, 1999.

Desmond, Adrian, and James Moore, *Darwin*. London: Michael Joseph, 1991.

de Sola Pool, Ithiel, *Forecasting the Telephone: A Retrospective Technology Assessment*. Norwood, N. J.: Ablex Publishing, 1983.

Díaz-Andreu, Margarita, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology: Nationalism, Colonialism, and the Past*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Dillon, Francis, *The Pilgrims*. Garden City, N. Y.: Doubleday, 1975.

Dirks, Nicholas B., *The Scandal of Empire: India and the Creation of Imperial Britain*. Cambridge, Mass.: Belknap Press, 2006.

Dolan, Eric J., *Leviathan: The History of Whaling in America*. New York: W. W. Norton, 2007.

Douglas, Ann, *Terrible Honesty: Mongrel Manhattan in the 1920s*. New York: Noonday Press/Farrar, Straus and Giroux, 1995.

Downes, Kerry, *Sir John Vanbrugh: A Biography*. London: Sidgwick & Jackson, 1987.

Dutton, Ralph, *The English Country House*. London: B. T. Batsford, 1935.

Dyer, Christopher, *Making a Living in the Middle Ages: The People of Britain 850–1520*. New Haven: Yale University Press, 2002.

Ede, Janet, and Norma Virgoe, *Religious Worship in Norfolk: The 1851 Census of Accommodation and Attendance at Worship*. Norwich: Norfolk Record Society, 1998.

Eden, Mary, and Richard Carrington, *The Philosophy of the Bed*. London: Hutchinson, 1961.

Ekirch, A. Roger, *At Day's Close: A History of Nighttime*. London: Phoenix, 2006.

Elliott, Charles, *The Transplanted Gardener*. New York: Lyons & Burford, 1995.

Emsley, John, *The Elements of Murder: A History of Poison*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Evans, G. Blakemore (ed.), *The Riverside Shakespeare*. Boston: Houghton Mifflin Co., 1974.

Evenson, A. Edward, *The Telephone Patent Conspiracy of 1876: The Elisha Gray–Alexander Bell Controversy and Its Many Players*. Jefferson, N. C.: McFarland and Co., 2000.

Fagan, Brian, *The Long Summer: How Climate Changed Civilization*. London: Granta, 2004.

Farrell-Beck, Jane, and Colleen Gau, *Uplift: The Bra in America*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002.

Felstead, Alison, Jonathan Franklin and L. Pinfield, *Directory of British Architects, 1834–1900*. London: Mansell, 1993.

Fernández-Armesto, Felipe, *Food: A History*. London: Pan, 2001.

Filby, Frederick A., *A History of Food Adulteration and Analysis*. London: George Allen & Unwin, 1934.

Flanders, Judith, *The Victorian House: Domestic Life from Childbirth to Deathbed*. London: HarperCollins, 2003.

_______, *Consuming Passions: Leisure and Pleasure in Victorian Britain*. London: Harper Perennial, 2007.

Flannery, Tim, *The Weather Makers: The History and Future Impact of Climate Change*. Melbourne: Text Publishing, 2005.

Fletcher, Anthony, *Growing Up in England: The Experience of Childhood, 1600–1914*. New Haven: Yale University Press, 2008.

Forbes, Esther, *Paul Revere and the World He Lived In*. Boston: Houghton Mifflin, 1942.

Fort, Tom, *The Grass Is Greener: Our Love Affair with the Lawn*. London: HarperCollins, 2000.

Fortey, Adrian, *Objects of Desire: Design and Society Since 1750*. London: Thames & Hudson, 1995.

Foss, Michael, *The Age of Patronage: The Arts in Society 1660–1750*. London: Hamish Hamilton, 1971.

Fowler, Brenda, *Iceman: Uncovering the Life and Times of a Prehistoric Man Found in an Alpine Glacier*. London: Macmillan, 2001.

Fraser, Antonia, *King Charles II*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1979.

_______, *The Weaker Vessel: Woman's Lot in Seventeenth-Century England*. London: Phoenix Press, 1984.

Freedman, Paul, *Out of the East: Spices and the Medieval Imagination*. New Haven: Yale University Press, 2008.

Gardiner, Juliet, *Wartime: Britain 1939–1945*. London: Headline, 2004.

Garrett, Elisabeth Donaghy, *At Home: The American Family 1750–1870*. New York: Henry N. Abrams, 1990.

Garrett, Laurie, *The Coming Plague: Newly Emerging Diseases in a World Out of Balance*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1994.

Gascoigne, John, *Joseph Banks and the English Enlightenment: Useful Knowledge and Polite Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Gayle, Margot, and Carol Gayle, *Cast-Iron Architecture in America: The Significance of James Bogardos*. New York: W. W. Norton & Co., 1998.

Gelis, Jacques, *History of Childbirth: Fertility, Pregnancy and Birth in Early Modern Europe*. Boston: Northeastern University Press, 1991.

George, Wilma, *Biologist Philosopher: A Study of the Life and Writings of Alfred Russel Wallace*. London: Abelard-Schuman, 1964.

Gerin, Winifred, *Charlotte Brontë: The Evolution of Genius*. Oxford: Clarendon Press, 1967.

Gilbert, Christopher, *The Life and Works of Thomas Chippendale*. London: Christie's 1978.

Girouard, Mark, *Life in the English Country House: A Social and Architectural History.* New Haven: Yale University Press, 1978.

_______, *Life in the French Country House.* New York: Alfred A. Knopf, 2000.

Gloag, John, and Derek Bridgwater, *A History of Cast Iron in Architecture.* London: George Allen & Unwin, 1948.

Glynn, Ian and Jennifer Glynn, *The Life and Death of Smallpox.* London: Profile Books, 2004.

Godfrey, Eleanor S., *The Development of English Glassmaking 1560–1640.* Oxford: Clarendon Press, 1975.

Goodwin, Lorine Swainston, *The Pure Food, Drink, and Drug Crusaders, 1879–1914.* Jefferson, N. C.: McFarland & Co., 1999.

Gosnell, Mariana, *Ice: The Nature, the History, and the Uses of an Astonishing Science.* New York: Alfred A. Knopf, 2005.

Gotch, J. Alfred, *The Growth of the English House: From Early Feudal Times to the Close of the Eighteenth Century* (2nd edn). London: Batsford, 1909.

Gray, Charlotte, *Reluctant Genius: Alexander Graham Bell and the Passion for Invention.* New York: Arcade Publishing, 2006.

Green, Charles, *Sutton Hoo: The Excavation of a Royal Ship-Burial.* London: Merlin Press, 1963.

Green, Harvey, *The Light of the Home: An Intimate View of the Lives of Women in Victorian America.* New York: Pantheon, 1983.

Green, Sally, *Prehistorian: A Biography of Vere Gordon Childe.* Bradford-on-Avon, Wiltshire: Moonraker Press, 1981.

Grenville, Jane, *Medieval Housing.* London: Leicester University Press, 1997.

Grohskopf, Bernice, *The Treasure of Sutton Hoo: Ship-Burial for an Anglo-Saxon King.* London: Robert Hale, 1971.

Grosvenor, Edwin S., and Morgan Wesson, *Alexander Graham Bell: The Life and Times of the Man Who Invented the Telephone.* New York: Harry N. Abrams, 1997.

Guinness, Desmond, and Julius Trousdale Sadler, Jr, *The Palladian Style in England, Ireland and America.* London: Thames & Hudson, 1976.

Halliday, Stephen, *The Great Stink of London: Sir Joseph Bazalgete and the Cleansing of the Victorian Capital.* Stroud, Gloucesstershire: Sutton Publishing, 1999.

Halperin, John, *The Life of Jane Austen.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1984.

Hanson, Neil, *The Confident Hope of a Miracle: The True History of the Spanish Armada.* London: Doubleday, 2003.

_______, *The Dreadful Judgement: The True Story of the Great Fire of London, 1666.* London: Doubleday, 2001.

Hardyment, Christina, *From Mangle to Microwave: The Mechanization of Household Work.* Cambridge: Polity Press, 1985.

_______, *Home Comfort: A History of Domestic Arrangements.* London: Viking, 1992.

Harris, Eileen, *Going to Bed.* London: HMSO, 1981.

_______, *Keeping Warm.* London: Victoria & Albert Museum, 1982.

_______, *The Genius of Robert Adam: His Interiors.* New Haven: Yale University Press, 2001.

Hart-Davis, Adam, *What the Tudors and Stuarts Did for Us.* London: Boxtree/Pan Macmillan, 2002.

Hartley, Sir Harold, *The Royal Society: Its Origins and Founders.* London: Royal Society, 1960.

Harvey, John, *English Medieval Architects: A Biographical Dictionary Down to 1550.* London: B. T. Batsford, 1954.

Headley, Gwyn, and Wim Meulenkamp, *Follies: A National Trust Guide.* London: Jonathan Cape, 1986.

Heffer, Simon, *Moral Desperado: A Life of Thomas Carlyle.* London: Weidenfeld & Nicolson, 1995.

Hemlow, Joyce (ed.), *The Journals and Letters of Fanny Burney (Madame d'Arblay),* vol. 6. Oxford: Clarendon Press, 1975.

Henderson, W. O., *The Life of Friedrich Engels.* London: Frank Cass, 1976.

Herbert, Victor, *Nutrition Cultism: Facts and Fictions.* Philadelphia: George F. Sticley Co., 1980.

Hibbert, Christopher, *London: The Biography of a City.* New York: William Morrow & Co., 1969.

_______, *The Court at Windsor: A Domestic History.* London: Penguin, 1982.

_______, *Redcoats and Rebels: The War for America, 1770–1781.* London: Grafton Books, 1990.

_______, *Queen Victoria: A Personal History.* London: HarperCollins, 2000.

_______, *Elizabeth I: A Personal History of the Virgin Queen.* London: Penguin, 2001.

Hill, Rosemary, *Stonehenge.* London: Profile Books, 2008.

_______, *God's Architect: Pugin and the Building of Romantic Britain.* London: Penguin, 2008.

Hirst, Francis W., *Life and Letters of Thomas Jefferson.* London: Macmillan, 1926.

Hix, John, *The Glass House.* London: Phaidon, 1974.

Hobsbawm, E. J., *Industry and Empire*. London: Penguin, 1968.

Hodder, Ian, *The Leopard's Tale: Revealing the Mysteries of Çatalhöyük*. London: Thames & Hudson, 2006.

Holderness, B. A., *Pre-Industrial England: Economy and Society from 1500 to 1750*. London: J. M. Dent & Sons, 1976.

Holme, Thea, *The Carlyles at Home*. London: Persephone, 2002.

Horn, Pamela, *The Rise and Fall of the Victorian Servant*. Dublin: Gill and Macmillan, 1975.

_______, *Pleasures and Pastimes in Victorian Britain*. Stroud, Gloucestershire: Sutton Publishing, 1999.

Howarth, Patrick, *The Year Is 1851*. London: William Collins Publishers, 1951.

Hoyt, William G., and Walter B. Langbein, *Floods*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1955.

Hughes, Kathryn, *The Short Life and Long Times of Mrs Beeton*. London: Fourth Estate, 2005.

Hunt, Tristram, *Building Jerusalem: The Rise and Fall of the Victorian City*. London: Phoenix, 2005.

Hutchinson, Horace G., *Life of Sir John Lubbock, Lord Avebury*. London: Macmillan, 1914.

Hyam, Ronald, *Britain's Imperial Century, 1815–1914: A Study of Empire and Expansion*. Basingstoke: Palgrave/Macmillan, 2002.

Inwood, Stephen, *A History of London*. London: Macmillan, 1998.

_______, *City of Cities: The Birth of Modern London*. London: Macmillan, 2005.

Israel, Paul, *Edison: A Life of Invention*. New York: John Wiley & Sons, 1998.

Jackson-Stops, Gervase, *The Country House in Perspective*. London: Pavilion, 1990.

Jacobs, Jane, *The Economy of Cities*. London: Jonathan Cape, 1970.

Jenkins, David (ed.), *The Cambridge History of Western Textiles* (2 vols). Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Jenkins, Simon, *England's Thousand Best Houses*. London: Penguin, 2004.

Jennings, Anthony, *The Old Rectory: The Story of the English Parsonage*. London: Continuum, 2009.

Jespersen, Otto, *Growth and Structure of the English Language* (9th edn). Garden City, N. Y.: Doubleday, 1956.

John, Eric, *Reassessing Anglo-Saxon England*. Manchester: Manchester University Press, 1996.

Johnson, Malcolm, *St Martin-in-the-Fields*. Chichester, West Sussex: Phillimore & Co., 2005.

Johnson, Matthew, *Housing Culture: Traditional Architecture in an English Landscape*. London: UCL, 1993.

Johnston, Shirley, *Palm Beach Houses*. New York: Rizzoli International, 1991.

Jokilehto, Jukka, A *History of Architectural Conservation*. Oxford: Butterworth-Heinemann, 1999.

Jones, Maldwyn Allen, *American Immigration*. Chicago: University of Chicago Press, 1960.

Jupp, Peter C., and Clare Gittings, *Death in England*. Manchester: Manchester University Press, 1999.

Kay, Jane Holtz, *Lost Boston*. Boston: Houghton-Mifflin, 1980.

Keay, John, *The Spice Route: A History*. London: John Murray, 2005.

Kelly, Alison, *The Book of English Fireplaces*. London: Country Life Books, 1968.

_______, *Mrs Coade's Stone*. Upton-upon-Severn: Self-Publishing Association/ Georgian Group, 1999.

Kelly, Ian, *Beau Brummell: The Ultimate Dandy*. London: Hodder & Stoughton, 2005.

Keneally, Thomas, *The Great Shame and the Triumph of the Irish in the English-Speaking World*. New York: Nan Talese/Doubleday, 1999.

King, Ross, *The Judgment of Paris: The Revolutionary Decade That Gave the World Impressionism*. New York: Walker & Co., 2006.

Kipple, Kenneth F., and K. C. Ornelas (eds), *The Cambridge World History of Food*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Kisseloff, Jeff, *You Must Remember This: An Oral History of Manhattan from the 1890s to World War II*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1989.

Kostof, Spiro, *America by Design*. New York: Oxford University Press, 1987.

Koven, Seth, *Slumming: Sexual and Social Politics in Victorian London*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2004.

Kronenberger, Louis (ed.), *Atlantic Brief Lives: A Biographical Companion to the Arts*. Boston: Atlantic Monthly Press, 1965.

Kurlansky, Mark, *Salt: A World History*. London: Vintage, 2003.

_______, *The Big Oyster: New York in the World, a Molluscular History*. London: Jonathan Cape, 2006.

Kyvig, David E., *Daily Life in the United States, 1920–1939*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2002.

Lacey, Robert, *Sir Walter Ralegh*. London: History Book Club, 1973.

_______, and Danny Danziger, *The Year 1000: What Life Was Like at the Turn of the First Millennium*. London: Abacus, 2003.

Laing, Alastair, *Lighting: The Arts and Living*. London: Victoria & Albert Museum, 1982.

Laing, Lloyd, *The Archaeology of Late Celtic Britain and Ireland, c. 400–1200 AD.* London: Methuen, 1975.

Lamb, H. H., *Historic Storms of the North Sea, British Isles and Northwest Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Lambton, Lucinda, *Vanishing Victoriana.* London: Elsevier/Phaidon, 1976.

_______, *Lucinda Lambton's A to Z of Britain*. London: HarperCollins, 1996.

Lancaster, John, *Engineering Catastrophes: Causes and Effects of Major Accidents.* Cambridge: Abington Publishing, 1997.

Larwood, Jacob, *The Story of London's Parks*. London: Chatto & Windus, 1881.

Lasdun, Susan, *The English Park: Royal, Private and Public*. London: Andre Deutsch, 1991.

Laslett, Peter, *The World We Have Lost: England Before the Industrial Age* (2nd edn). New York: Scribner, 1993.

Leahy, Kevin, *Anglo-Saxon Crafts*. London: Tempus, 2003.

Leapman, Michael, *The World for a Shilling: How the Great Exhibition of 1851 Shaped a Nation*. London: Headline, 2001.

_______, *Inigo: The Troubled Life of Inigo Jones, Architect of the English Renaissance.* London: Headline, 2003.

Lees-Milne, James, *Earls of Creation: Five Great Patrons of Eighteenth-Century Art.* London: Hamish Hamilton, 1962.

Levi, Peter, *The Life and Times of William Shakespeare.* London: Macmillan, 1998.

Lewis, R. A., *Edwin Chadwick and the Public Health Movement, 1832–1854.* London: Longmans, Green and Co., 1952.

Lind, Carla, *The Lost Buildings of Frank Lloyd Wright.* London: Thames & Hudson, 1996.

Lindsay, Jack, *1764: The Hurlyburly of Daily Life Exemplified in One Year of the Eighteenth Century*. London: Frederick Muller, 1959.

Lingeman, Richard, *Small Town America: A Narrative History 1620–The Present.* New York: G. P. Putnam's Sons, 1980.

Little, Lester D. (ed.), *Plague and the End of Antiquity: The Plague of 541–750.* Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Littlejohn, David, *The Fate of the English Country House.* Oxford: Oxford University Press, 1997.

Lofts, Norah, *Domestic Life in England*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1976.

Longford, Elizabeth, *Wellington: A New Biography*. Stroud, Gloucestershire: Sutton Publishing, 2001.

Loudon, Mrs, *Practical Instructions in Gardening for Ladies*. London: John Murray, 1841.

Lovill, Justin (ed.), *Ringing Church Bells to Ward Off Thunderstorms and Other Curiosities from the Original Notes and Queries*. London: Bunbury Press, 2009.

Lubbock, Jules, *The Tyranny of Taste: The Politics of Architecture and Design in Britain 1550–1960*. New Haven: Yale University Press, 1995.

Lucie-Smith, Edward, *Furniture: A Concise History*. New York: Oxford University Press, 1979.

Luyrette, Henri, *Gustave Eiffel*. New York: Rizzoli International, 1985.

Lynes, Russell, *The Domesticated Americans*. New York: Harper & Row, 1963.

Macinnis, Peter, *The Killer Beans of Calabar and Other Stories*. Sydney: Allen & Unwin, 2004.

Mackay, James A., *Sounds Out of Silence: A Life of Alexander Graham Bell*. Edinburgh: Mainstream Publishing, 1997.

Mann, Charles C., *1491: New Revelations of the Americas Before Columbus*. New York: Vintage, 2005.

Margetson, Stella, *The Long Party: High Society in the Twenties and Thirties*. Farnborough: D. C. Heath, 1974.

Mark, Robert, *Light, Wind and Structure: The Mystery of the Master Builders*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990.

Marsden, Christopher, *The English at the Seaside*. London: Collins, 1947.

Marston, Maurice, *Sir Edwin Chadwick*. London: Leonard Parsons, 1925.

Mathias, Peter, *The First Industrial Nation: An Economic History of Britain, 1700–1914* (2nd edn). London: Methuen, 1983.

Matthews, Leonard H. (ed.), *The Whale*. London: George Allen & Unwin, 1968.

McCurdy, Howard E., *Space and the American Imagination*. Washington: Smithsonian Institution Press, 1997.

McCusker, John J., and Russell R. Menard, *The Economy of British America, 1607–1789*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985.

McGee, Harold, *On Food and Cooking: The Science and Lore of the Kitchen*. London: Unwin Hyman, 1986.

McLaughlin, Jack, *Jefferson and Monticello: The Biography of a Builder*. New York: Henry Holt, 1988.

McPhee, John, *In Suspect Terrain*. New York, Noonday Press/Farrar, Straus & Giroux, 1987.

McWilliams, James E., *A Revolution in Eating: How the Quest for Food Shaped America*. New York: Columbia University Press, 2005.

Meacham, Standish, *Life Apart: The English Working Class 1880–1914*. London: Thames & Hudson, 1977.

Melosi, Martin V., *Garbage in the Cities: Refuse, Reform and the Environment 1880–1980.* College Station: Texas A&M University Press, 1981.

_______, *The Sanitary City: Urban Infrastructure in America from Colonial Times to the Present.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000.

Mennim, Michael, *Hall Houses*. York: William Sessions, 2005.

Mercer, David, *The Telephone: The Life Story of a Technology*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2006.

Mercer, Eric, *Furniture 700–1700.* London: Weidenfeld & Nicolson, 1969.

Miles, David, *The Tribes of Britain*. London: Weidenfield & Nicolson, 2005.

Miller, Ross, *American Apocalypse: The Great Fire and the Myth of Chicago*. Chicago: University of Chicago Press, 1990.

Mingay, G. E. (ed.), *The Agricultural Revolution: Changes in Agriculture 1650–1880.* London: Adam & Charles Black, 1997.

Mitchell, James K., and Kenichi Soga, *Fundamentals of Soil Behavior.* New York: John Wiley & Sons, 2005.

Mitford, Nancy, *The Sun King: Louis XIV at Versailles.* London: Sphere, 1969.

Moran, Joe, *Queuing for Beginners: The Story of Daily Life from Breakfast to Bedtime.* London: Profile Books, 2007.

Mordant Crook, J., *The Rise of the Nouveaux Riches: Style and Status in Victorian and Edwardian Architecture*. London: John Murray, 1999.

Morley, John, *Death, Heaven and the Victorians*. London: Studio Vista, 1971.

Morris, Richard, *Churches in the Landscape*. London: J. M. Dent & Sons, 1989.

Mowl, Timothy, *William Beckford: Composing for Mozart*. London: John Murray, 1998.

Moxham, Roy, *Tea: Addiction, Exploitation, and Empire*. London: Constable, 2003.

Mumford, Lewis, *The City in History: Its Transformations and its Prospects*. London: Sector & Warburg, 1961.

Nasaw, David, *Going Out: The Rise and Fall of Public Amusements*. New York: Basic Books, 1993.

Newman, Lucile F. (ed.), *Hunger in History: Food Shortage, Poverty and Deprivation.* Oxford: Basil Blackwell, 1990.

Newton, Norman T., *Design on the Land: The Development of Landscape Architecture.* Cambridge, Mass.: Belknap Press, 1971.

Oakley, J. Ronald, *God's Country: America in the Fifties*, New York: Dembner Books, 1986.

Oliphant, Margaret, *The Curate in Charge* (2nd edn). London: Macmillan, 1876.

Olmsted, Frederick Law, *Walks and Talks of an American Farmer in England*. London: David Bogue, 1852.

Olson, Sherry H., *Baltimore: The Building of an American City*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1980.

Ordish, George, *The Great Wine Blight*. London: Sidgwick & Jackson, 1987.

Owen, David, *The Walls Around Us: The Thinking Person's Guide to How a House Works*. New York: Villard, 1992.

_______, *Sheetrock & Shellac: A Thinking Person's Guide to the Art and Science of Home Improvement*. New York: Simon & Schuster, 2006.

Owen-Crocker, Gale R., *Dress in Anglo-Saxon England*. London: Boydell Press, 1986.

Palladio, Andrea, *The Four Books of Architecture* (facsimile edn). London: Isaac Ware, 1738.

Palmer, Arlene, *Glass in Early America*. New York: W. W. Norton, 1993.

Parissien, Steven, *Adam Style*. London: Phaidon, 1992.

_______, *Palladian Style*. London: Phaidon, 1994.

_______, *The Georgian House*. London: Aurum Press, 1995.

Paston-Williams, Sara, *The Art of Dining: A History of Cooking and Eating*. London: National Trust, 1993.

Patton, Mark, *Science, Politics and Business in the Work of Sir John Lubbock: A Man of Universal Mind*. Aldershot: Ashgate, 2007.

Peatross, C. Ford (ed.), *Historic America: Buildings, Structures and Sites*. Washington, D. C.: Library of Congress, 1983.

Petersen, Christian, *Bread and the British Economy, circa 1770–1870*. Aldershot: Scolar Press, 1995.

Petroski, Henry, *The Evolution of Useful Things*. New York: Vintage Books, 1994.

Pettigrew, Jane, *Tea: A Social History*. London: National Trust, 2001.

Picard, Liza, *Elizabeth's London: Everyday Life in Elizabethan London*. London: Orion Books, 2003.

_______, *Restoration London*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1997.

_______, *Dr Johnson's London: Life in London, 1740–1770*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2000.

_______, *Victorian London: The Life of a City 1840–1870*. London: Phoenix, 2005.

Piponnier, Françoise, and Perrine Mane, *Dress in the Middle Ages*. New Haven: Yale University Press, 1997.

Planel, Philippe, *Locks and Lavatories: The Architecture of Privacy*. London: English Heritage, 2000.

Platt, Colin, *The Architecture of Medieval Britain: A Social History*. New Haven: Yale University Press, 1990.

Plumridge, Andrew, and Wim Meulenkamp, *Brickwork: Architecture and Design*. New York: Harry N. Abrams, 1993.

Pollan, Michael, *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four Meals*. London: Penguin Books, 2007.

Pollard, Justin, *Seven Ages of Britain*. London: Hodder & Stoughton, 2003.

Porter, Roy, *Flesh in the Age of Reason*. London: Allen Lane, 2003.

Postgate, Raymond, *Story of a Year: 1848*. London: Jonathan Cape, 1955.

Pryce, Will, *Buildings in Wood: The History and Traditions of Architecture's Oldest Building Material*. New York: Rizzoli International, 2005.

Pullar, Philippa, *Consuming Passions: A History of English Food and Appetite*. London: Book Club Associates, 1977.

Quiney, Anthony, *Town Houses of Medieval Britain*. New Haven: Yale University Press, 2003.

Raby, Peter, *Alfred Russel Wallace: A Life*. London: Chatto & Windus, 2001.

Rackham, Oliver, *The History of the Countryside*. London: J. M. Dent & Sons, 1986.

Rapport, Mike, *1848: Year of Revolution*. New York: Basic Books, 2008.

Rathje, William, and Cullen Murphy, *Rubbish! The Archaeology of Garbage*. Tucson: University of Arizona Press, 2001.

Reader, John, *Cities*. London: William Heinemann, 2004.

_______, *Propitious Esculent: The Potato in World History*. London: William Heinemann, 2008.

Reynolds, Andrew, *Later Anglo-Saxon England: Life and Landscape*. Stroud, Gloucestershire: Sutton Publishing, 1999.

Reynolds, Reginald, *Beds, With Many Noteworthy Instances of Lying On, Under or About Them*. London: Andre Deutsch, 1952.

Ribeiro, Aleen, *Dress in Eighteenth-Century Europe, 1715–1789*. London: B. T. Batsford, 1984.

Richardson, Tim, *The Arcadian Friends: Inventing the English Landscape*. London: Bantam Press, 2007.

Riis, Jacob A., *How the Other Half Lives: Studies Among the Poor.* London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1891.

Rivers, Tony, Dan Cruickshank, Gillian Darley and Martin Pawley, *The Name of the Room: A History of the British House and Home*. London: BBC, 1992.

Roach, Mary, *Bonk: The Curious Coupling of Sex and Science*. New York: W. W. Norton & Co., 2008.

Romer, John, *The History of Archaeology*. New York: Facts on File, 2001.

Root, Waverley, and Richard de Rochemont, *Eating in America: A History*. New York: William Morrow, 1976.

Rose, Michael, *The English Poor Law 1780–1930.* Newton Abbot: David & Charles, 1971.

Rosenthal, Joel T. (ed.), *Essays on Medieval Childhood: Responses to Recent Debates*. Donington, Lincolnshire: Shaun Tyas, 2007.

Roth, Leland M., *American Architecture: A History*. Boulder, Colorado: Westview Press, 2001.

Roueché, Berton, *Curiosities of Medicine: An Assembly of Medical Diversions 1552–1962.* London: Victor Gollancz, 1963.

Russell, E. John, *A History of Agricultural Science in Great Britain: 1620–1954.* London: George Allen & Unwin, 1966.

Rybczynski, Witold, *Home: A Short History of an Idea*. London: Pocket Books, 1987.

_______, *Waiting for the Weekend*. New York: Viking, 1991.

_______, *City Life: Urban Expectations in a New World.* London: Scribner, 1995.

_______, *A Clearing in the Distance: Frederick Law Olmsted and America in the Nineteenth Century*. New York: Scribner, 1999.

_______, *The Look of Architecture*. New York: Oxford University Press, 2001.

_______, *The Perfect House: A Journey with the Renaissance Master Andrea Palladio*. New York: Scribner, 2002.

Salmon, Frank, *Building on Ruins: The Rediscovery of Rome and English Architecture*. Aldershot: Ashgate Press, 2000.

Salvadori, Mario, *Why Buildings Stand Up: The Strength of Architecture*. New York: W. W. Norton, 1980.

_______, and Matthys Levy, *Structural Design in Architecture*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1967.

Sambrook, Pamela A., *The Country House Servant*. Stroud, Gloucestershire: Sutton Publishing/National Trust, 2004.

Savidge, Alan, *The Parsonage in England: Its History and Architecture*. London: SPCK, 1964.

Scheller, William G., *Barons of Business: Their Lives and Lifestyles*. Los Angeles: Beaux Arts Editions, 2002.

Schlereth, Thomas J., *Victorian America: Transformations in Everyday Life, 1876–1915*. New York: HarperCollins, 1991.

Schneer, Jonathan, *The Thames: England's River*. London: Little, Brown, 2005.

Schofield, John, *Medieval London Houses* (2nd edn). New Haven: Yale University Press, 2003.

Scott, Geoff, *Building Disasters and Failures: A Practical Report*. London: The Construction Press Ltd, 1976.

Scott, George Ryley, *The Story of Baths and Bathing*. London: T. Werner Laurie Ltd, 1939.

Selinus, Olle, *Essentials of Medical Geology: Impacts of the Natural Environment on Public Health*. Amsterdam: Elsevier, 2005.

Shapiro, Laura, *Something from the Oven: Reinventing Dinner in 1950s America*. New York: Viking, 2004.

Shorter, Edward, *The Making of the Modern Family*. London: Collins, 1976.

Simmons, I. G., *An Environmental History of Great Britain from 10,000 Years Ago to the Present*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001.

_______, *Global Environmental History: 10,000 BC to AD 2000*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

Simo, Melanie L., *Loudon and the Landscape: From Country Seat to Metropolis*. New Haven: Yale University Press, 1988.

Sinclair, David, *The Pound: A Biography*. London: Century, 2000.

Skaggs, Jimmy M., *The Great Guano Rush: Entrepreneurs and American Overseas Expansion*. New York: St. Martin's Press, 1994.

Smith, Anthony, *The Body*. London: George Allen & Unwin, 1968.

Smith, Bernard J., and Patricia A. Warke (eds.), *Processes of Urban Stone Decay*. London: Donhead, 1995.

Smollett, Tobias, *The Expedition of Humphry Clinker*. Athens, Georgia: University of Georgia Press, 1990.

Sokolov, Raymond, *Why We Eat What We Eat*. New York: Summit Books, 1991.

Solnit, Rebecca, *Wanderlust: A History of Walking*. London: Verso, 2002.

Southern, R. W., *The Making of the Middle Ages*. London: Hutchinson's University Library, 1953.

Spann, Edward K., *The New Metropolis: New York City, 1840–1857*. New York: Columbia University Press, 1981.

Sproule, Anna, *Lost Houses of Britain*. Newton Abbot: David & Charles, 1982.

Standage, Tom, *A History of the World in Six Glasses.* New York: Walker & Co., 2005.

Starkey, David, *Elizabeth: The Struggle for the Throne.* London: HarperCollins, 2001.

Steele, Valerie, *Fashion and Eroticism: Ideals of Feminine Beauty from the Victorian Era to the Jazz Age.* New York: Oxford University Press, 1985.

_______, *The Corset: A Cultural History.* New Haven: Yale University Press, 2001.

Steinbach, Susie, *Women in England, 1760–1914: A Social History.* London: Weidenfeld & Nicolson, 2004.

Steingarten, Jeffrey, *The Man Who Ate Everything: And Other Gastronomic Feats, Disputes, and Pleasurable Pursuits.* New York: Alfred A. Knopf, 1998.

Stenton, F. M., *Anglo-Saxon England.* Oxford: Clarendon Press, 1971.

Stern, Robert A. M., *Pride of Place: Building the American Dream.* Boston: Houghton-Mifflin, 1986.

Stewart, Amy, *The Earth Moved: On the Remarkable Achievements of Earthworms.* London: Frances Lincoln, 2004.

Stewart, Rachel, *The Town House in Georgian London.* New Haven: Yale University Press, 2009.

Strasser, Susan, *Never Done: A History of American Housework.* New York: Pantheon, 1982.

Stringer, Chris, *Homo Britannicus: The Incredible Story of Human Life in Britain.* London: Allen Lane, 2006.

Strong, Roy, *Tudor and Jacobean Portraits.* London: HMSO, 1960.

_______, *A Little History of the English Country Church.* London: Vintage Books, 2008.

Stroud, Dorothy, *Capability Brown.* London: Faber and Faber, 1999.

Sullivan, Robert, *Rats: A Year with New York's Most Unwanted Inhabitants.* London: Granta, 2005.

Summerson, John, *Architecture in Britain 1530 to 1830.* London: Penguin, 1963.

_______, *The Unromantic Castle and Other Essays.* London: Thames & Hudson, 1990.

_______, *The Life and Work of John Nash, Architect.* London: Allen & Unwin, 1980.

Sutherland, Daniel E., *The Expansion of Everyday Life, 1860–1876.* New York: Harper & Row, 1986.

Tannahill, Reay, *Food in History.* London: Eyre Methuen, 1973.

_______, *Sex in History.* London: Abacus, 1981.

Taylor, Christopher, *Village and Farmstead: A History of Rural Settlement in England.* London: George Philip & Son, 1983.

Taylor, Derek, *Ritzy: British Hotels 1837–1987.* London: Milman Press, 2003.

Templer, John A., *The Staircase: Studies of Hazards, Falls and Safer Design*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992.

Thane, Elswyth, *Potomac Squire*. New York: Duell, Sloan and Pearce, 1963.

Thomas, Charles, *Celtic Britain*. London: Thames & Hudson, 1936.

Thompson, E. P., *The Making of the English Working Class*. London: Penguin, 1968.

Thompson, F. M. C. (ed.), *The Cambridge Social History of Britain 1750–1950* (vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Thompson, M. W., *General Pitt-Rivers: Evolution and Archaeology in the Nineteenth Century*. Bradford-on-Avon: Moonraker Press, 1977.

Thornton, Peter, *Seventeenth-Century Interior Decoration in England, France and Holland*. New Haven: Yale University Press, 1979.

Thurber, James, *The Years with Ross*. New York: Ballantine Books, 1972.

Thurley, Simon, *Hampton Court: A Social and Architectural History*. New Haven: Yale University Press, 2003.

_______, *Lost Buildings of Britain*. London: Viking, 2004.

Tinniswood, Adrian, *The Polite Tourist: A History of Country House Visiting*. London: National Trust, 1989.

Tipper, Jess, *The Grubenhaus in Anglo-Saxon England: An Analysis and Interpretation of the Evidence from a Most Distinctive Building Type*. Yedingham, North Yorkshire: Landscape Research Centre, 2004.

Tomalin, Claire, *Samuel Pepys: The Unequalled Self*. London: Viking, 2002.

Toy, Edward T., *Getting Dressed*. London: Victoria & Albert Museum, 1981.

Traill, David A., *Schliemann of Troy: Treasure and Deceit*. London: John Murray, 1995.

Trevelyan, G. M., *Illustrated English Social History, Volume 3: The Eighteenth Century*. London: Penguin, 1966.

Trigger, Bruce G., *Gordon Childe: Revolutions in Archaeology*. London: Thames & Hudson, 1980.

Trollope, Frances, *Domestic Manners of the Americans*. New York: Alfred A. Knopf, 1949.

Tuchman, Barbara, *A Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century*. New York: Knopf, 1978.

Tunis, Edwin, *Colonial Living*. Cleveland, Ohio: World Publishing, 1957.

Turner, Jack, *Spice: The History of a Temptation*. London: Vintage, 2005.

Turner, Roger, *Capability Brown and the Eighteenth-Century English Landscape*. London: Phillimore, 1999.

Uglow, Jenny, *A Little History of British Gardening*. London: Chatto & Windus, 2004.

Upton, Dell, and John Michael Vlatch (eds), *Common Places: Readings in American Vernacular Architecture*. Athens, Georgia: University of Georgia Press, 1986.

Vanderbilt II, Arthur, *Fortune's Children: The Fall of the House of Vanderbilt*. London: Michael Joseph, 1990.

Van Dulken, Stephen, *Inventing the Nineteenth Century: The Great Age of Victorian Inventions*. London: British Library, 2001.

Vidal, Gore, *The Last Empire: Essays 1992–2000*. New York: Doubleday, 2001.

Vinten-Johansen, Peter, Howard Brody, Nigel Paneth, Stephen Rachman, and Michael Rip, *Cholera, Chloroform, and the Science of Medicine: A Life of John Snow*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Vitruvius (translated by Morris Hicky Morgan), *The Ten Books of Architecture*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1914.

Wagner, Gillian, *Barnardo*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1979.

Waller, John, *The Real Oliver Twist: Robert Blincoe: A Life That Illuminates an Age*. Cambridge: Icon Books, 2005.

Ware, Susan (ed.), *Forgotten Heroes*. New York: Free Press, 1998.

Warner, Jessica, *Craze: Gin and Debauchery in an Age of Reason*. New York: Four Walls Eight Windows, 2002.

Watkin, David, *Regency: A Guide and Gazetteer*. London: Barrie & Jenkins, 1982.

Watts, Sheldon, *Epidemics and History: Disease, Power and Imperialism*. New Haven: Yale University Press, 1997.

Waugh, Alexander, *Fathers and Sons*. London: Review Books, 2004.

Webster, Robin G. M. (ed.), *Stone Cleaning and the Nature, Soiling and Decay Mechanisms of Stone*. London: Donhead, 1992.

Weightman, Gavin, *The Frozen-Water Trade: A True Story*. New York: Hyperion, 2003.

_______, *The Industrial Revolutionaries: The Creation of the Modern World, 1776–1914*. London: Atlantic Books, 2007.

Weinreb, Ben, and Christopher Hibbert, *The London Encyclopaedia*. London: Macmillan, 1985.

Weisman, Alan, *The World Without Us*. London: Virgin Books, 2007.

West, Anthony James, *The Shakespeare First Folio: The History of the Book* (2 vols). Oxford: Oxford University Press, 2001.

Wharton, Edith, and Ogden Codman, Jr, *The Decoration of Houses*. New York: W. W. Norton, 1998.

Wheen, Francis, *Karl Marx*. London: Fourth Estate, 1999.

White, Gilbert, *The Natural History of Selborne*. London: Penguin, 1977.

Wilbur, Marguerite Eyer, *The East India Company and the British Empire in the Far East*. New York: Richard R. Smith, 1945.

Wilkinson, Philip, *The Shock of the Old: A Guide to British Buildings*. London: Channel 4 Books, 2001.

Willes, Margaret, *Reading Matters: Five Centuries of Discovering Books*. New Haven: Yale University Press, 2008.

Wilson, Bee, *Swindled: From Poison Sweets to Counterfeit Coffee – the Dark History of the Food Cheats*. London: John Murray, 2008.

Winkle, Kenneth J., *The Young Eagle: The Rise of Abraham Lincoln*. Dallas: Taylor Trade Publishing, 2001.

Wise, Sarah, *The Italian Boy: Murder and Grave-Robbery in 1830s London*. Jonathan Cape, 2004.

Wolmar, Christian, *Fire and Steam: How the Railways Transformed Britain*. London: Atlantic Books, 2007.

Wood, Margaret, *The English Medieval House*. London: Bracken Books, 1983.

Wood, Peter, *Poverty and the Workhouse in Victorian Britain*. Stroud, Gloucestershire: Sutton Publishing, 1991.

Woodforde, John, *The History of Vanity*. London: St Martin's Press, 1992.

Woolf, Virginia, *The London Scene*. London: Snow Books, 1975.

Worsley, Giles, *England's Lost Houses from the Archives of Country Life*. London: Aurum Press, 2002.

Wright, Lawrence, *Warm and Snug: The History of the Bed*. London: Routledge & Kegan Paul,1962.

_______, *Clean and Decent: The Fascinating History of the Bathroom and the Water-Closet*. London: Penguin, 2000.

Wright, Ronald, *A Short History of Progress*. Toronto: Anansi Press, 2004.

Yafa, Stephen, *Cotton: The Biography of a Revolutionary Fiber*. New York: Penguin, 2006.

Yarwood, Doreen, *The Architecture of England: From Prehistoric Times to the Present Day*. London: B. T. Batsford, 1963.

Yergin, Daniel, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*. New York: Simon & Schuster, 1991.

Youings, Joyce, *Sixteenth Century England*. London: Penguin, 1984.

Padėka

Kaip visada, esu labai dėkingas daugeliui žmonių už kvalifikuotą pagalbą ir konsultacijas rengiant šią knygą, o ypač šiems:

Anglijoje: Daramo universiteto profesoriams Timui Burtui, Maurice'ui Tuckeriui ir Markui White'ui; Londono Laukų Šv. Martyno bažnyčios vikarui Nicholasui Holtamui; Daramo katedros dekanui Michaelui Sadgrove'ui; Keithui Blackmore'ui iš *The Times*; Beth McHattie ir Philipui Daviesui iš „Anglijos paveldo"; Aosafui Afzalui, Dominicui Reidui ir Keithui Moore'ui iš Karališkosios draugijos; taip pat Londono bibliotekos ir Daramo universiteto bibliotekos darbuotojams.

Jungtinėse Valstijose: Elizabeth Chew, Bobui Selfui, Susan Stein, Richardui Gilderiui ir Billui Beiswangeriui iš Montiselo; Dennisui Pogue'ui iš Maunt Vernono; Jan Dempsey iš Venhamo viešosios bibliotekos (Masačusetso valstija); taip pat Džordžtauno universiteto Lauingerio bibliotekai, o Di Moino mieste – Dreiko universiteto bibliotekai.

Taip pat dėl daugelio dalykų esu dėkingas Carol Heaton, Fredui Morrisui, Gerry Howardui, Marianne Velmans, Deborah Adams, Sheilai Lee, Danui McLeanui, Alison Barrow, Larry Finlay'ui, Andrew Orme'ui, Danieliui Wilesui, Tomui ir Nancy Jonesams. Ypač dėkoju savo vaikams Catherine'ai ir Samui už gausią, didvyrišką ir geranorišką pagalbą. Svarbiausia, ir kaip visada, labiausiai dėkoju savo brangiajai ir be galo kantriai žmonai Cynthiai.

Bryson, Bill

Br209 Namie : trumpa privataus gyvenimo istorija / Bill Bryson ; iš anglų kalbos vertė Vytautas Grenda. – Vilnius : Tyto alba, 2011. – 479, [1] p.

Bibliogr.: p. 455–478.

ISBN 978-9986-16-870-6

Billas Brysonas – amerikiečių ir britų žurnalistas, keliautojas, mokslo populiarinamųjų knygų autorius. Naujoji jo knyga „Namie" – apie tai, kas atrodo labai pažįstama ir įprasta – apie namus. Pasirodo, nekeliant kojos iš namų, galima nuklysti pas senovės romėnus, keltus ar galus ir sužinoti, kad net įprasčiausi namų apyvokos daiktai slepia daugybę įdomiausių faktų. Tik keleto žingsnių kelionė po namus tampa išsamiu istoriniu tyrimu, aprėpiančiu viską – nuo architektūros iki elektros, nuo maisto konservavimo iki epidemijų, nuo prekybos prieskoniais iki Eifelio bokšto, nuo krinolinų iki tualetų; aprašomos ir talentingos, dažnai keistos asmenybės, kurios visa tai sukūrė. B. Brysonas, įkinkęs nepasotinamą smalsumą, žavų sąmojį, savitą stilių ir pasakotojo talentą, siūlo mums vieną iš įdomiausių ir juokingiausių knygų apie mūsų gyvenimo būdą.

UDK 728+643+316.6+821.111-3

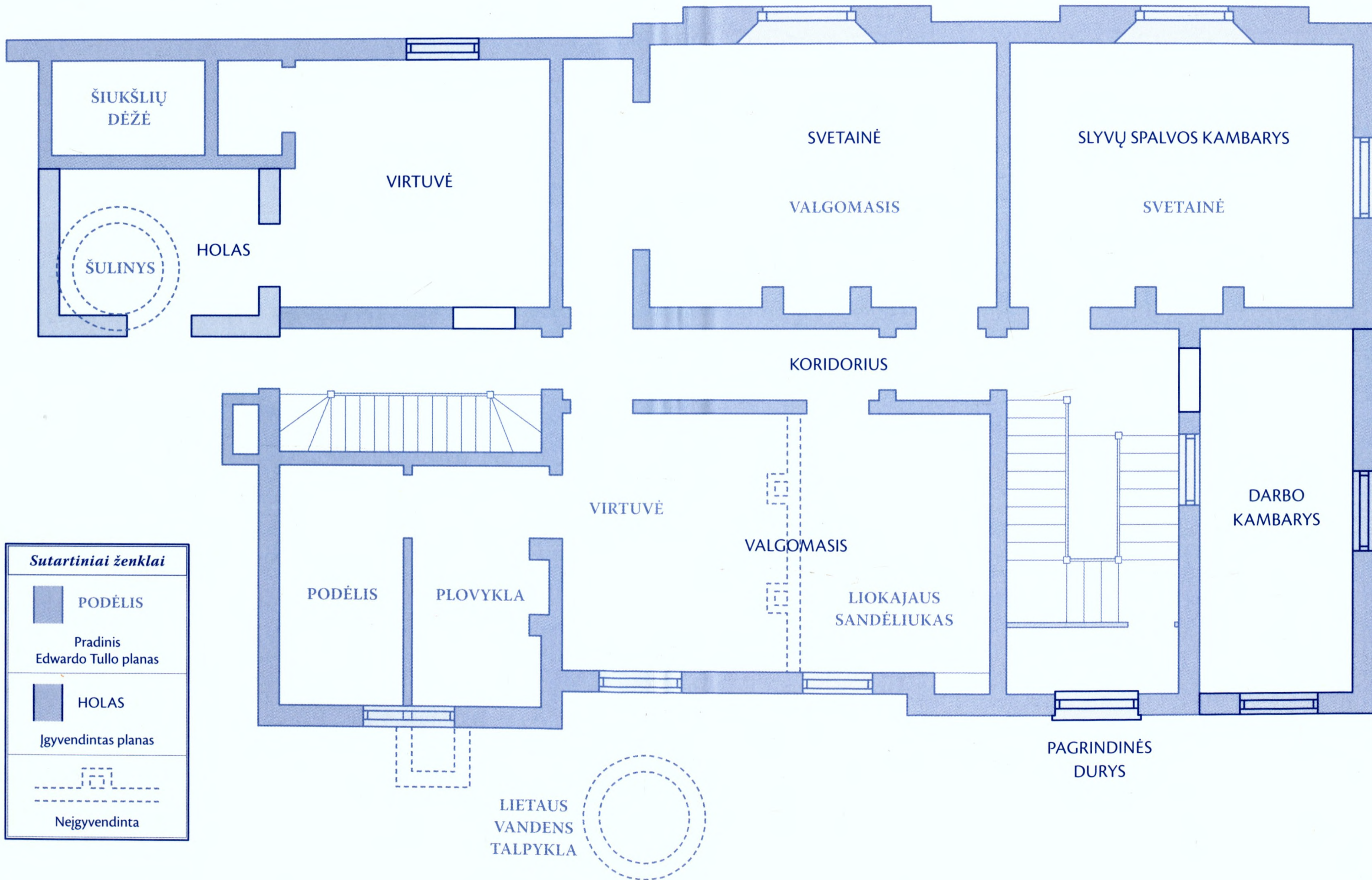
BILL BRYSON

NAMIE

Trumpa privataus gyvenimo istorija

Iš anglų kalbos vertė *Vytautas Grenda*
Viršelio dailininkė *Ilona Kukenytė*

Tiražas 3 000 egz.
SL 1686. 2011 11 27
Išleido „Tyto alba", J. Jasinskio g. 10, LT-01112 Vilnius,
tel. 249 7598, info@tytoalba.lt
Spausdino UAB „BALTO print", Utenos g. 41A, LT-08217 Vilnius

PIRMO AUKŠTO PLANAS

Sutartiniai ženklai

TARNO KAMBARYS

Pradinis
Edwardo Tullo planas

MIEGAMASIS

Įgyvendintas planas

Neįgyvendinta

MIEGAMŲJŲ AUKŠTO PLANAS

Bill Bryson (Bilas Braisonas; g. 1951 m.) – skaitytojų mėgstamas amerikiečių ir britų žurnalistas, keliautojas, mokslo populiarinamųjų knygų autorius. Jo knygos išsiskiria ne tik faktų gausa, bet ir puikiu autoriui būdingu humoro jausmu, dėl kurio mokslinis tekstas virsta ne nuobodžiu skaitiniu, o nepaprastai įdomiu pasakojimu. Į lietuvių kalbą išversta „Trumpa istorija beveik apie viską“ tapo viena mėgstamiausių enciklopedinio pobūdžio knygų Lietuvoje.

Naujoji Billo Brysono knyga „Namie“ – nebe apie tolimus kraštus ar kosmoso platybes; autorius nukreipė savo žvilgsnį į tai, kas atrodo labai pažįstama ir įprasta, – į namus. Pasirodo, nekeliant kojos iš namų, galima nuklysti pas senovės romėnus, keltus ar galus ir sužinoti, kad net įprasčiausi namų apyvokos daiktai slepia daugybę įdomiausių faktų. Tai paskatino autorių leistis į kelionę po savo namą – seną Norfolko pastoratą ir einant iš vieno kambario į kitą pažiūrėti, kaip atsirado kasdienio gyvenimo rakandai. Tik keletą žingsnių trunkanti kelionė tampa išsamiu istoriniu tyrimu, aprėpiančiu viską – nuo architektūros iki elektros, nuo maisto konservavimo iki epidemijų, nuo prekybos prieskoniais iki Eifelio bokšto, nuo krinolinų iki tualetų; aprašomos ir talentingos, dažnai keistos asmenybės, kurios visa tai sukūrė. Neįtikėtina, kiek daug visko slepia namų istorija. Ir kiek šmaikščių bei išsamių atsakymų randa Brysonas į klausimus, kurių niekas kitas nebūtų sumanęs užduoti. Kodėl šakutė turi keturis dantis, ką reiškė ryškios namų spalvos, kas atrado vaistus nuo choleros ir kodėl rengtis nepraktiškai buvo geriau, nei patogiai? „Namie“ – tai žvilgsnis į privatų gyvenimą pro mikroskopą. Brysonas, įkinkęs nepasotinamą smalsumą, žavų sąmojį, savitą stilių ir pasakotojo talentą, siūlo mums vieną iš įdomiausių ir juokingiausių knygų apie mūsų gyvenimo būdą.

ISBN 978-9986-16-870-6

www.tytoalba.lt